57779

57779

VILÁGTÖRTÉNET

JATE KÖZPONTI KÖNYVTÁRA
Folyóiratok
SZEGED

'81/1

52418

VILÁGTÖRTÉNET
Új folyam. 1981 1. szám

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
Főszerkesztő: Makkai László felelős szerkesztő: Ormos Mária,
szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

AFRIKA

A címlap az „Oskolai Uj Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collégiumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800." c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámra.
Éves előfizetési díj: 92.– Ft, példányonkénti eladási ár: 23.– Ft.

Index-száma: 25.886

ISSN 0083–6265

Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György

8111926 MTA KESZ Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

TARTALOMJEGYZÉK

VITA

Immanuel Wallerstein: Afrika a tőkés világban 5

AFRIKA KORAI TÖRTÉNETE

Buda Géza: Kelet-Afrika és a Kelet 35
Kilwa Kisiwani ősi története 50

AFRIKA KÉRDÉS A 19–20. SZÁZADBAN

Sik Endre: Fekete-Afrika története V. kötet. (Részletek a hagyatékban maradt befejezetlen műből) 53
Krizsán László: Néhány magyar kutató szerepe Afrika tudományos megismerésében 71

TÖRTÉNETÍRÓI ARCKÉP

Kende István: Joseph Ki-Zerbo: Egy Afrika történész műve és arcképe 82
Joseph Ki-Zerbo: Fekete-Afrika története (részletek) 90

DOKUMENTUMOK

1. Névtelen arab szerző korabeli krónikájának részlete 115
2. Részletek Zara Yaqob etióp uralkodó krónikájából 117
3. Affonso kongói király levele a portugál királyhoz 119
4. Usman dan Fodio a kormányzás öt szabályáról 122
5. Adrianampoinimerina, Madagaszkár államalkotó uralkodójának végrendelete és utolsó szózata 123
6. 1506 párizsi munkás felterjesztése a francia nemzetgyűléshez a rabszolgaság eltörlése ügyében 129
7. Libéria Függetlenségi Nyilatkozata 130
8. Macemba, yao főnök levele a német gyarmatosító csapatok főparancsnokához 135

9. Négy levél Kelet-Afrika gyarmatosításának éveiből 136
10. Szerződés Franciaország és Yatenga Királyság között..... 141
11. A fashodai incidens 143
12. Az első (párizsi) Pánafrikai Kongresszus határozata 145
13. A brit Munkáspárt elemzése az afrikai imperialista tevékenységről 147
14. Részletek az V. (manchesteri) Pánafrikai Kongresszus határozataiból 150

BIBLIOGRÁFIA

Fekete-Afrika történelmével és a kapcsolódó tudományterületekkel foglalkozó magyar írások válogatott bibliográfiája (Összeállította: Páricsy Pál) 155

IMMANUEL WALLERSTEIN:

AFRIKA A TŐKÉS VILÁGBAN

(Quarterly Journal of Africanist Opinion. Volume III, Number 3. Fall 1973.)

Az Afrika-tanulmányok három jól ismert fázison mentek keresztül. Az Afrikát tanulmányozók – akiket akkor még nem neveztek afrikanistáknak – körülbelül 1950-ig csaknem kizárólag az örök Afrika megfogalmazására, vagy újrafogalmazására törekedtek: az etnográfus Lancelot a múlt Szent Grálját kutatva jelen időben fogalmazott; e múltat nem szennyezték be kapcsolatok és nem korrumpálta a civilizáció. A valamikori mítosz ma már tündérmesének számít, és kár lenne az időt arra vesztegetnünk, hogy meggyőzzük egymást arról a nyilvánvaló igazságról, miszerint a tündérmesék a társadalmi kontroll és a gyermeknevelés eszközei.

Lépjünk inkább a második szakaszba, amelyben kitűnik, hogy létezik egy afrikai jelen, következésképpen egy afrikai múlt is. Ezzel kezdetét veszi a tanulmányok körének nagy méretekben történő megoszlása, ami mindenki számára nyilvánvaló, aki figyelemmel kíséri az Afrikautató-Intézet (African Studies Association) és a hozzá hasonló szervezetek működését. Vannak, akik azt kutatják, mi történik a jelenben. Ezek általában politológusoknak, közgazdászoknak vagy szociológusoknak nevezik magukat, néhányan a várostervezőtől a városantropológusig és demográfusig terjedő elnevezések mögé bújnak. Kialakult egy másik csoport is, ez a múltat tanulmányozza. Ide tartozók általában történészeknek vagy régészeknek tekintik magukat, de itt is megtalálhatók az álnevek: művészettörténész, kozmológus, nyelvész. E két csoport barátságosan él egymás mellett az Afrikakutatók házában, de nehezen lehetne rájuk fogni, hogy kapcsolatuk intim.

Múltnak és jelennek ilyetén szétválasztása éppen olyan mesterkélt és misztikus, mint amilyen ezt megelőzően egyetlen folytonos örökkévalóságba történő beleerőltetésük volt. Kétségtelenül nagy előrelépésnek számított, hogy lehetőség nyílt néhány konkrét, a valóságos történelmi körülményekben gyökerező empirikus munka megírására, de mindez korántsem volt kielégítő. A jelennel foglalkozók felismerték, hogy munkájuk nagy része valójában másodkézből vett zsurnalizmus. A múltat kutatók pedig kezdték érezni, hogy ez a törekvésük, hogy bebizonyítsák a nem-afrikanistáknak, hogy

Afrikának is voltak fényes királyai, nem bizonyított mást, mint hogy ez a naív előítélet naív volt. Ez azonban nem adott igazi feleletet arra a fontos kérdésre, hogy milyen helyet foglal el Afrika a világkultúrák nagy „rendezvous de donner et de recevoir"*-jában.[1] Ha valaki azt állítaná, hogy Afrika jelenlegi gazdasági és technikai gyengeségét valamelyest kiegyensúlyozza világméretekben Afrika dicsőséges múltja, tisztább és részletesebb elemzést kellene adnia az evolúció ezen, egyik ponttól a másikig tartó folyamatáról.

E közös nehézségek logikai konzekvenciája majdnem magától értetődőnek tekinthető. A jelent vizsgálók, ha óvatosan is, a történelmi múlt felé fordultak. A múltat kutatók feszegetni kezdték azt a kérdést, hogy vajon Afrika Európa általi meghódítása a 19. század végén valójában olyan éles történelmi diszkontinuitást mutat-e, mint ahogy azt feltételezték. J. F. Ade Ajayi az 1965-ös Nemzetközi Afrikai Történészkongresszuson a következő témával szerepelt: „Az afrikai intézmények kontinuitása a gyarmatosítás idején."[2] Ma aligha hihető, hogy 1965-ben ez a cím merésznek számított – ezen is lemérhető, hogy mennyit fejlődtünk az elmúlt néhány évben.

Ajayi a következőket mondta:

> „A történésznek fel kell mérnei, hogy miként kísérlik meg az afrikaiak – individuálisan, vagy csoportosan – a rájuk ható erőket uralmuk alá hajtani, hogyan és miért válik valaki katolikussá, taníttatja gyermekét, kerül kapcsolatba a modern technikával, hogyan és miért vesz teherautót és tanulja meg azt vezetni, eközben kitartva amellett, hogy a teherautó nemcsak mechanikus szerkezet, hanem bizonyosan a Vas Istenétől származó erővel rendelkezik, akinek ereje és varázsa a teherautó képében mutatkozik meg. Ezt az embert sokkal tipikusabbnak és sokkal biztatóbbnak – tartom, mint a megszakítás elméletének frusztrált, megbénított, kiszolgáltatott afrikaiját.[3]

A történészek közül Terence Ranger – annak a Dar es Salam-i Kongresszusnak a szervezője, amelyen Ajayi felszólalt – volt az, aki megszívlelte Ajayi felhívását. Ranger nem sokkal ezután egy kétrészes cikket tett közzé a Journal of African History című folyóiratban, amelynek címe „A kezdeti ellenállási mozgalmak és a modern tömegnacionalizmus összefüggései Kelet- és Közép-Afrikában."[4] Ranger szerint az úgynevezett kezdeti ellenállási mozgalmak, amelyek távol álltak a reakciós, vagy maradi szemlélettől, ugyanúgy tekintettek a jövő felé, mint a nemzeti mozgalmak. Ezenkívül kifejti, hogy a mozgalmak két típusa nem csupán hasonló volt, hanem történelmileg is kapcsolódott egymáshoz. Nemrégiben Donald Denoon és Adam

*Az átadás és átvétel nagy találkozója.

Kuper megtámadták ezt a szemléletet mint „ideológikus történelmet", amely „adaptálja a jelenlegi afrikai nacionalizmus politikai filozófiáját és áthatja az afrikai történelemről szóló tanulmányokat". Mi több, „az afrikatörténésznek az igazságot kell megírnia, nem pedig politikai féligazságokat"[5] – írja Denon és Kuper.

A retorika kemény, de mi az igazság? Mi az igazság ma, és mi lesz holnap? Ki szenteli magát igazán az igazságnak, és kinek az érdekei milyen igazságot szolgálnak?

A magam részéről mindenesetre felvetem a tudás társadalmi alapjának kérdését. De nem kívánok megállni ezen a ponton. Szeretnék innen eljutni odáig, hogy valamilyen fogalmi bázist ajánlhassak az Afrika társadalmi valóságával foglalkozó tudományok számára.

1971-ben Bernard Magubane a Current Anthropology-ban publikált cikkében támadást intézett az Afrika társadalmi változásának tanulmányozásához használt kategóriák ellen. Különösen kihangsúlyozta A. L. Epstein és Clyde Mitchell Észak-Rhodéziáról szóló munkáját, mint elemzésének fókuszát. Ahogy ennél a folyóiratnál szokás, a tanulmányt közreadták a kutatóknak véleményezés céljából, és a cikket a megjegyzésekkel, valamint az ezekre adott válasszal együtt közölték.[6]

Magubane kritikájának lényege az volt, hogy az Epstein és Mitchell által használt kategóriák „különösen felszínesek, de legjobb esetben ethnocentrikusak" és híján vannak a történelmi szemléletnek."[7] Magubane magyarázata szerint Epstein és Mitchell saját társadalmi szerepüket tükrözik.

> „Ha valaki alapjában elfogadja az imperializmus „civilizációs küldetését", elemzését az imperialista rendszer védelme érdekében racionalizálja. Ennek eredménye egy megosztott törekvés, amely egyrészt a társadalmi elemzésre, másrészt a propagandára irányul, s amely az eklektikus és mechanikus megfogalmazások zagyvalékát hozza létre."[8]

A kommentátorok sem voltak túlzottan barátságosak Magubanéhoz. Epstein azt vetette a szemére, hogy „tehetségét az általa létrehozott képzeletbeli ellenfele legyőzésére pazarolja."[9]

> Mitchell a „kritika leghitványabb fajtáját ... a személyeskedő érvelést..." veti a szemére. Véleménye szerint: „A sajnálatos ebben, hogy mindaz, amit felhoz, olyan emberek művének destruktív és átgondolatlan magyarázata, akik jól-rosszul, de kétségtelenül jószándékúan néztek szembe a kihívással, és a kutatást is ily módon folytatták."[10]

Mig Epstein és Mitchell az *argumentum ad hominem*-mel szemben emelt kifogást, a bírálók nagy része ugyanilyen típusú érveléssel védte Epsteint és Mitchellt. A. J. F. Köbben szerint ahhoz, hogy megérthessük

Magubane attitüdjét, „antropológusok, történészek és pszichológusok összehangolt erőfeszítésére lenne szükség, valamint sok empátiára, ha nem sajnálatra."[11] Satish Saberwall szelidebb tónusban jegyzi meg:

> „Az a feddés, amit Mitchell és Epstein Magubanétól kap, részben az a büntetés, amit az úttörőknek meg kell fizetni."[12]

Simon D. Messing a német közmondásra emlékeztet:

„Undank ist der Welten Lohn."[13]* Van den Berghe „ideológiája által ösztönzött rosszindulattal" vádolja Magubanet, és „intellektuálisan nem éppen becsületesnek" nevezi őt.[14] Philip Mayer egyszerűen kijelentette:

> „Magubane egzisztenciális" helyzete ... némileg összefügg tudatos kirohanásával, a „gyarmati antropológia" ellen, ami 1970-ben ugyancsak anakronisztikusnak tűnik."[15]

Válaszában Magubane élesen jegyezte meg:

> „Az olyan „pluralista" szerzőkkel, mint Van den Berghe, Epstein, Mayer, Mitchell stb. szembeni kritikám fontosságát nem műveik belső gyengesége adja, hanem az a majdnem egyetemes jóváhagyás, amelylyel sok tudós következtetéseiket fogadja. Olyan Afrika-tanulmányok felhalmozásának lehettünk tanúi, amelyek teoretikusan értéktelenek és merev intellektuális valóságban kötődtek meg. Ez ugyan nyilvánvaló, de ugyanakkor azok közül, akik cikkemre válaszoltak, csak három „harmadik világbeli" szerző értette meg világosan mondanivalómat, a többiek csak részben, vagy teljesen érzéktelenek maradtak álláspontommal szemben. Ez korunk egyik alapvető kérdésére adott válasz: azok, akik egy partikuláris világrendet támogatnak, vonakodnak elismerni az e renddel szembeni kihívásokat. Megkísérelni meggyőzni ezeket az embereket arról, hogy nézeteik tarthatatlanok, hasonló lenne ahhoz, mintha a hatalmon lévőket felkérnénk privilégiumaik átadására."[16]

Nem hiszem, hogy az ilyen vitriolos szóváltás kivételesnek tekinthető, emlékezzünk Denoon és Kuper Rangerrel szembeni támadássorozatára és arra, amit a „Dar es Salam-i iskola" historiográfiájának neveztek. Ezek a „nacionalista történészek" – mondja Denoon és Kuper – „inkább a múlt szertartáskönyvét írják, mint a jelen problémájával foglalkoznak."[17] Ranger válaszának egyik lábjegyzetében ezt olvashatjuk:

„Egy napon, ha fennmarad a témával kapcsolatos érdeklődés, egy kutató ki fogja majd mutatni, hogy milyen összefüggés van a között a tény között, hogy Denoon és Kuper mindketten fiatal dél-afrikai menekültek,

*Undank ist der Welten Lohn = hálátlanság a világ jutalma

akik jelenleg Makerereben dolgoznak, és a Dar es Salam-i történészekkel kapcsolatos kritikájukban megmutatkozó módszerek és előfeltevések között. Ezzel kapcsolatban én magam is megkockáztatnék néhány feltevést, ha az a törekvésük, hogy saját környezetemben helyezzenek el engem, nem figyelmeztetne egy ilyen kísérlet nevetségességére.[18]

A feltevések tehát elmaradtak; Ranger a következőképpen fejezte be cikkét:

> „Biztos vagyok benne, hogy (Denoon és Kuper) jobban szolgálnák a pártatlan történelem istennőjét, ha nem dolgoznának mélységesen zavaros erők nyomása alatt, amelyek határozottságukat ösztönzik, de tökéletesen félreviszik a Dar es Salam-i történészek elleni támadásukat."[19]

Denoon és Kuper nem maradtak adósak a viszontválasszal:

> „Ranger professzor utalása dél-afrikai eredetünkre és hivatkozása a kritikánkat befolyásoló „mélységesen zavaros erőkre" sok olvasót megzavarhat. Vajon a Kommunista Párttól, vagy a CIA-tól származó titkos támogatásra gondol? Vagy pedig az afrikai történetírás baljóslatú pretóriai iskolájának kialakulására utal homályosan? Véleményünk szerint nincs szó hitvány rágalomról, csupán arról, hogy Ranger professzor így fejezte ki azt, hogy nem tud elképzelni semmilyen okot iskolájának bírálatára.[20]

Ez a vehemencia nem ismeretlen azok előtt, akik részt vettek az utóbbi időkben az Afrika-tanulmányok vitáiban, noha sokan egyetértettek R. H. Tawney-vel, aki a munkáját bíráló H. R. Trevor-Roperrel kapcsolatban megjegyzi:

> „Egy kolléga, aki téved, nem amalekita, hogy kíméletlenül üssük."[21]

Ami a lényeget érinti: látnunk kell, hogy vannak alapvető kérdések, amelyek számos, szemmel láthatóan eltérő témájú vitát hoznak összefüggésbe és egységbe. Röviden ismertetni fogom ezért, hogy miről is vitatkozik Magubane kritikusaival, valamint a Denoon és Kuper szerzőpár és Ranger vitájának lényegét, továbbá a jelenleg J. D. Fage és C. C. Wrigley között „a rabszolgaság és a rabszolgakereskedelem" témakörében folytatott, az előbbieknél jóval visszafogottabb vitát. Megítélésem szerint létezik egy közös intellektuális probléma, amely végigvonul mindezeken, mind más vitákon, természetesen magábafoglalva néhány lényegbevágó morális és politikai kérdést, és azt hiszem, hogy csak abban az esetben értelmezhetjük közösen a vitát, ha ezeket az alapvető kérdéseket megvilágítjuk.

Mindenek előtt szögezzük le, hogy Magubane cikkét, „a gyarmati Afrika társadalmi változásainak tanulmányozásához használt kategóriákkal"

kapcsolatban írta. Első megállapításainak egyike szerint „a társadalmi változás teljes történelmi elemzésének magától érthetődően számításba kell vennie a 'kulturális beilleszkedés' különböző szakaszait."[22] Magubane három ilyen szakaszt vázolt fel; mindhárom esetben eltérő volt az afrikaiak reakciója a gyarmati helyzetben az uralmon lévő erőkhöz. Látszólag Ajayi álláspontjához hasonlít következő megjegyzése:

> „A kolonializmus története, szemben közgazdasági, politikai és szociológiai vetületével, nagymértékben az új helyzetre adott afrikai válaszok sokaságának története, az afrikaiak és az új erők kiegyezésének, az afrikaiak alkalmazkodásának, ellenállásának vagy menekülésének története."[23]

Ezeknek a megfontolásoknak a mellőzése miatt Magubane kritikusai „tisztességtelennek" tűnnek. Vegyünk egy tipikusnak tekinthető választ. Clyde Mitchell a következőket mondja: „Epstein egész könyve arról szól, hogy az afrikaiakat miként szervezték meg az 1932 és 1953 közötti status quo megváltoztatására."[24]

Érdemes meghallgatni valamivel bővebben a Magubane válaszában felhozott ellenérveket:

> „A cikkemben kifejtett álláspont szerint nem arról van szó, hogy Epstein a *Politics in an Urban African Community* című könyvében nem foglalkozik a szakszervezetekkel, hanem hogy ezeknek a mozgalmaknak az eredetére vonatkozó magyarázata nem helytálló. Ahhoz, hogy az afrikai nacionalizmust megértsük és történelmileg korrektül magyarázzuk, meg kell értenünk kettős természetét. A fehér telepes saját jogokkal bíró gyarmati erő (területi kolonializmus), akinek végső érdeke az általa elfoglalt terület megtartása. Az afrikaiak és a fehér telepesek közötti konfliktus a fehér gyarmatosító közösség mint közösség és az afrikai népek mint népek közötti antagonisztikus ellentétből származik. Amikor az afrikaiak beáramlottak a bányászatba és a feldolgozó ágazatokba, a probléma az osztálytényezővel egészült ki. Az afrikai nacionalizmus így egyesíti a nemzeti felszabadítás és az osztályharc dinamikáját. Az integrációs elit-törekvések kudarca és a fegyveres harcok megindulása érzékelteti ezt a kettősséget. Milyen természetű az afrikai nacionalizmus két aspektusa közötti viszony Dél-Afrikában? Epstein, Mitchell és Van der Berghe megkerülik ezt a kérdést."[25]

Legyen szabad rekonstruálnom e vitát két alapvető vonatkozásban: az idő és a tér vonatkozásában. Nem a történelem relevanciájáról szóló leegyszerűsített vitáról van szó. Ezt mindkét oldalon elismerik. Amiben nem

értenek egyet, az a „korrekt történelmi interpretáció" kérdése. Még abban a tekintetben sem volt nézeteltérés, hogy a gyarmati uralom strukturális és magatartásbeli változásokat eredményezett, noha Magubane megjegyzi, hogy a többiek „hajlottak arra, hogy magától értetődőnek tekintsék (a gyarmati viszonyokat), vagy hogy ismertnek feltételezzék általános jellemzőit."[26] De Magubane ragaszkodik ahhoz, hogy a gyarmati periódus időbeli szakaszokra osztható, amelyeket a hódítás, a „behódolás" (Magubane kifejezése) és a nemzeti felszabadítás korszakaiként lehetne parafrazálni. Véleménye szerint e periodizáció mellőzésével Epstein, Mitchell és a többiek kizárólag a középső szakaszról beszélnek. Ehhez természetesen joguk van és viszonylag kis vétséget követtek el. Vitatott viszont az az állítás, miszerint az explicit periodizációnak feltehetően a legbelsőbb intellektuális folyamataikban is jelentkező hiánya következtében e szerzők képtelenek értelmesen interpretálni az általuk tökéletes technikával összegyűjtött adatokat.

Ezzel nincs vége. A második fő vitapont a térbeli kiterjedésé. Magubane szerint az ellentét a „fehér gyarmatosító közösség, mint közösség és az afrikai népek mint népek között húzódott." Az afrikai nacionalizmus kettős természetéről beszél: azt állítja, hogy az egyszerre „nemzeti felszabadító harc és osztályharc". De Epstein is beszél a növekvő nemzeti öntudatról. Ő is említi a munkásokat az osztály vonalán egyesítő szakszervezeteket. Igazságtalan lenne Magubane? Epstein szerint „képzelt ellenfelekkel" vitázott.

Fel kell vázolnunk a szerzők *implicit* fogalmi keretét ahhoz, hogy tisztán láthassunk. Epstein és Mitchell számára az elemzés földrajzi kerete Észak-Rhodézia volt. Amennyiben rétegeződési kategóriákat használtak, ezek számukra a territoriális egységhez tartozó kategóriák voltak. Magubane számára, ha ezt nem is fogalmazta meg ennyire explicit módon, ezeket a határokat érvénytelenítették az adatok és így operacionálisan használhatatlanná váltak. Miként lehet egy mozgalom egyszerre „nemzeti felszabadító" mozgalom és „osztályharc", ha az elemzés egysége nem nagyobb, mint a gyarmati terület, hanem minimálisan az imperialista politikai keretet, de sokkal ésszerűbben, mint azt már kifejtettem, a világgazdaságot tekintjük elemzési egységnek.

Térjünk rá most az úgynevezett Dar es Salam-i történész iskoláról szóló vitára. Denoon és Kuper itt megfelelően explicitnek bizonyulnak időbeliség és térbeliség kérdésében. Ezt a kérdést helyezik a vita középpontjába. Ha sok szempontból található is hasonlóság[27] a lényegi, alapvető kérdésekben köztük, valamint Epstein és Mitchell álláspontja között, ebben a vitában övék volt a kezdeményezés; látszólag megfordultak a szerepek, mi-

vel Rangert (akinek álláspontját Magubanééhoz hasonlíthatnám) időbeli és térbeli provincializmussal vádolták.

Denoon és Kuper elemzésük elején Rangert idézik, aki az 1965-ös, hasonló jellegű intellektuális vitát a következőképpen írja le: „Az afrikanista történészek ... fő ellenfelei nem a diszkreditált gyarmati iskolából, sokkal inkább a radikális pesszimisták közül kerülnek ki"[28], azokból tehát, akik a Ranger által „fanonista elemzésnek" nevezett módszert alkalmazzák. Denon és Kuper a következőket mondja Ranger e kategorizációjáról:

> „Ebben a konfrontációban Ranger professzor az afrikanisták oldalán áll, akik a nacionalizmus tanulmányozásával is foglalkoznak. Az *afrikai* jelző sűrű használata gyakorlatilag félrevezető, mivel az ajánlott fókusz a történészek számára nem az egész kontinens, hanem csupán az afrikai nemzeti határok közötti, általában nemzeti célok érdekében folytatott tevékenység. Az elemzés nemcsak a fanoni szemléletet tagadja meg, hanem minden olyan megközelítést, amely a nemzetnél tágabb méretekben tesz kísérletet az általánosításra – legyen az világszintű imperiális, vagy kontinentális megközelítés. Így számára az afrikai nacionalista megközelítés az egyedül ajánlatos."[29]

Az elemzés térbeli kiterjedésének kérdése így a kritika előterébe került. Ranger azonban határozottan tagadja álláspontja ilyetén felfogásának korrektségét:

> „Nem hiszem, ... hogy egy történésznek a nemzeti határokon belül kell az afrikai eseményekre koncentrálnia. Ahhoz, hogy munkámban ilyen szemléletet lehessen felfedezni, olyan ügyesség kell, ami közel áll a manipulációhoz."[30]

Sőt, Ranger egészen másképpen határozza meg álláspontját:

> „A történésznek 'ki kell tartania amellett, hogy a nacionalizmus egy élő kérdés' – nem az egyetlen kérdés, nem is a legfontosabb kérdés, de élő kérdés. Távol áll tőlem az a követelés, hogy *minden* egyes Afrikáról szóló tanulmány valamilyen értelemben nacionalista legyen, de a nacionalizmus *további* tanulmányozását ösztönözni kívánom."[31]

Ezek szerint nincs miről vitatkoznunk a továbbiakban? Az egész csak félreértés? Nem egészen. Szigorúbb elemzés kimutatná, hogy a térbeli kiterjedésről szóló vita az időbeliséggel kapcsolatos sokkal reálisabb vitához visz közelebb. A viták nagy része két, Tanzániáról szóló esszé-kötet köré szerveződik. Az egyiket I. M. Kimambo és A. J. Temu, a másikat A. D. Roberts szerkesztette.[32] Denoon és Kuper úgy tekintik ezeket a köteteket, mint az általuk támadott csoport munkájának kvintesszenciáját. Idézik a *Tanzánia*

története című mű bevezetőjét, amelyben Kimambo és Tamu professzorok az alábbiakat írják:

„Nem történt kísérlet a gyarmati közigazgatási struktúra elemzésére. Ez azért van, mivel érdeklődésünk magukra az afrikaiakra irányul."[33]

Denoon és Kuper válasza erre:

„A gyarmati függőség viszonyai közötti politikai fejlődéssel foglalkozó történészek a világon bárhol joggal rettennének vissza az ilyen önkorlátozástól."[34]

Denoon és Kuper kiemelik Rangernek az előbbi történészekkel szembeni álláspontját, aki bizonyos új afrikai intézményeket – különösen a független afrikai egyházakat – „abnormálisnak, csaknem betegesnek"[35] tart. Ez „stróman tézis"[36] – mondják – Epstein Magubane elleni támadásának árnyéka. A két vita közötti párhuzamot folytatva, Denoon és Kuper szemére vetik opponenseiknek az etnográfusok lebecsülését.

„Végül, az iskola tagjai bizonyos tartózkodást mutatnak a gyarmati korszakban Tanganyikában működő antropológusok műveinek felhasználásában. A társadalmi antropológusok alkották a gyarmati Afrikában működő legfőbb tudósok csoportját, tagjai az anyanyelveken dolgoztak és éveken keresztül beszámolókat tettek közzé a kelet-afrikai társadalmakról és társadalmi mozgalmakról. Etnográfiai tanulmányaik nemcsak értékes történelmi dokumentumok, hanem értelmezéseik is nemegyszer inspirálóan hathatnak a történészekre. Figyelmen kívül hagyásuk oka, úgy tűnik, az antropológiának a kolonializmussal való társítása."[37]

De miként viszonyul e vita az időbeli kiterjedés kérdéséhez? A probléma csupán a prekoloniális Kelet-Afrikával kapcsolatban kerül felszínre. Denoon és Kuper szerint a Roberts-féle kötetben a helytörténetek szerzőinél hiányzik az általánosítások bizonyítása, így a szerző által írt fejezetben „bizonyos erőfeszítés érezhető ... 'a nacionalizmus gyökereinek' megtalálására."[38] A Kimambo-Temu kötetből J. E. G. Sutton fejezetét idézik, amelyet a szerző azzal a banalitással kezd, hogy a tanzániai nemzet „század-, sőt ezredévekre visszanyúló történelmi folyamat terméke" [39] és rosszindulatúan megjegyzik, hogy Sutton a „gyakorlatban nem tesz kísérletet az australopithecusok tanzanizálására".[40]

Hová vezetett mindez? Két állásponthoz: az egyik a meghökkenésé, a másik az egyetértésé. A meghökkenés:

„Az előbbi idézet annak felismerését mutatja, hogy a tökéletesen folyamatos, széleskörű antikoloniális érzület nem mindenütt található meg. Mindenesetre a Dar es Salam-i kollégák – Gwassa, Iliffe és Te-

mu – úgy tűnik, még mindig meg vannak győződve arról, hogy van egy „hiányzó láncszem" a korai ellenállás, és a TANU-nacionalizmus között Tanzániában, míg Roberts hajlandó a nemzeti méretű ellenállás gyökereit a 19. századra visszavezetni."[41]

Az egyetértés:

„Azok a tudósok, akik úgy tekintenek a külvilág afrikai intervenciójára, mint ami a nacionalizmusnál többet hozott létre és akik szerint a kolonializmust nagyon gyakran neokolonializmus váltja fel, nemigen értenek egyet azzal a következtetéssel, hogy a gyarmati politika még a gyarmati években sem volt túlságosan jelentős."[42]

De vajon ezt a következtetést akarták levonni a szerzők? Ranger szerint célt tévesztettek:

„A *'Tanzánia története'* csaknem mindegyik szerzője hangsúlyozza az afrikai kezdeményezést, az afrikai választást és az afrikai adaptációt ... Két dolgot azonban mindenképpen tisztázni kell. Az első, hogy az afrikai tevékenység hangsúlyozása semmi esetre sem jelenti az afrikaiak heroizmusának vagy hatékonyságának hangsúlyozását; a második, hogy az a közös szándék, amivel az afrikaiak történelmüket csinálták és ahogyan befolyásolták, nagyon is nem közös és sokféle következményhez vezethet. Az afrikai mozgalmak kutatása nem az a végpont, amely meghatároz egy iskolát, hanem az a kezdőpont, amelyből az összes fontosabb különbség következik."[43]

Denoon és Kuper elemzését végül is az általuk bírált szerzőkétől a gyarmati korszak elemzésére eső hangsúly különbözteti meg. Denoon és Kuper érvelése szerint a „nacionalista" politikai szemlélet következtében Ranger és a többiek a mitologikus „kapcsolatok" kedvéért nem veszik figyelembe a gyarmati közigazgatás néhány konkrét és specifikus jegyét. Ranger inkább úgy érvelt, hogy az adott időszakban az afrikaiak viselkedésének megértése megköveteli, hogy a történelmi fejlődés hosszabb időtávlatában elhelyezve vizsgálják azt. Ennek egzakt határait Ranger azonban nem jelölte meg a vita során.

Annak érzékeltetésére, hogy ez a vita nem pusztán a gyarmati időszak értelmezéséről folyik, térjünk rá a rabszolgaság és a rabszolgakereskedelem kérdésére. John Fage cikkének a „Rabszolgaság és rabszolgakereskedelem a nyugat-afrikai történelem összefüggéseiben"[44] címet adta.

A cím maga a térbeli kiterjedésre utal. Ami az időbeli kiterjedést illeti, az összefoglaló „különösen a 15.-től a 19. századig terjedő periódusról" beszél. Azonban látni fogjuk, hogy az elemzés valójában időben sokkal messzebbre nyúlik vissza.

Fage azzal kezdi, hogy elutasítja az európai behatolás előtti Nyugat-Afrikában virágzó rabszolgaság tézisét, valamint azt a tételt, hogy a rabszolgaságot pusztán kívülről kényszerítették Afrikára. Nagymértékben támaszkodva Philip Curtinre[45] elutasítja azt az elméletet is, amely szerint a nyugat-afrikai rabszolgakereskedelemnek „katasztrofális" hatása lett volna a népességre"[46]. Saját értelmezését a következőkben foglalja össze:

> „A gazdasági és kereskedelmi rabszolgaság és a rabszolgakereskedelem nem voltak természetes jegyei a nyugat-afrikai társadalomnak, de ... az államok megerősödésével a munkaerő mozgósításának formájaként fejlődtek ki a külkereskedelem táguló rendszere igényeinek kielégítésére, amelyben kezdetben a rabszolgák mint kereskedelmi cikkek iránti kereslet viszonylag jelentéktelen volt. Az, amit „rabszolga-gazdaságnak" lehet nevezni, általánosan Nyugat- és Közép-Szudánban alakult ki, legkésőbb a 14. századra, és a 15. században feltehetően elterjedt a szenegáli és alsó-guineai partvidéken. Az európai rabszolgakereslet Amerikában, amely tetőfokát 1650 és 1850 között érte el, nyomatékosította és kiterjesztette mind a rabszolgaság, mind a rabszolgakereskedelem belső növekedését. Ez azonban csak az egyik aspektusa volt a nyugat-afrikai gazdasági és politikai fejlődés és társadalmi változás igen összetett folyamatának."[47]

Álláspontjának védelmében Fage elkezdi aláásni Walter Rodney-nak a maga előző fejtegetései ellen irányuló támadását, holott érvényességét döntően relevánsnak fogadta el.[48] Megállapítja Rodney feltételezéséről, amely szerint Nyugat-Afrikában az európai rabszolgakereskedők megjelenését megelőzően nem volt rabszolga-munkaerő, hogy talán Felső-Guinea partvidékére igaz, de nem áll sem az alsó-guineai partvidékre, sem a belső területekre. Fage lényegében azzal magyarázza állítását, hogy a Rodney által vizsgált terület nem tipikus, mivel „gazdaságilag kevéssé fejlett, visszamaradott térség".[49]

A többi terület Fage szerint más képet mutat:

> „Általában biztosak lehetünk abban, hogy a portugálok 1480 körül arra törekedtek Alsó-Guineában (mint ahogyan később Kelet-Afrikában és Ázsiában), hogy hasznot húzzanak a már kialakult kereskedelmi szerkezet elfogadásából a már megszervezett királyságokban, amelyekben a királyi ellenőrzés alatt álló külkereskedelem eszménye, összhangban a kialakult kereskedő osztályok és céhek politikai irányvonalával, már meg volt alapozva. Ez a rendszer a rabszolgák felhasználását – és gazdasági értékük elismerését – többféleképpen is magában foglalta: mint a király, vagy a nemesek birtokán dolgozó, piacra-

termelő földművelőkét, mint bányászokét, vagy mint az ipari műhelyekben dolgozó kézművesekét, mint a kereskedelmi utak hordáraiét, vagy éppen mint a kereskedőkét; mint katonákét, mint csatlósokét, szolgákét, vagy mint a király és az előkelők szolgálatában lévő tisztségviselőkét.[50]

Semmi sem változott tehát Fage szerint Nyugat-Afrikában a 15. században, a fehérek behatolásával? A válasz nem teljesen világos. Fage maga a következőket mondja:

„A rabszolgakereskedelem ... Nyugat-Afrikában ... a gazdasági és társadalmi fejlődés tartós folyamata részének tekinthető. Talán azért, mivel Nyugat-Afrikában a föld mindig nagyobb bőségben állt rendelkezésre, mint a munkaerő, a rabszolgaság intézménye a régió fejlődésében lényeges szerepet játszott; enélkül valóban kevés eszköz akadt volna a munkaerő mozgósítására az állam gazdasági és politikai szükségletei érdekében... Egészében tekintve talán igaz az az állítás, hogy a rabszolgakereskedelem működése a központi kormányzat integrációját, erősítését és fejlesztését segíthette elő, de a peremvidéki társadalmakat gyengítette és szétrombolta. Kényes kérdés, hogy mindez jó volt-e vagy rossz; történelmileg azonban céltudatosnak tekinthetjük és inkább elkerülhetetlennek, mint elkerülhetőnek.[51]

A Fage által felvázolt kép szerint egy olyan hosszú történelmi folyamatról van szó, amely a 15. század előtt valamely meghatározatlan időpontban indult meg és amelyben az európaiak behatolása csupán azon sokféle tényezők egyike volt, amelyek ehhez az „elkerülhetetlen" és „céltudatos" evolúcióhoz hozzájárultak. Az, hogy az európaiak végül elfoglalták Nyugat-Afrikát, csak a következő lépcsőfoka volt ennek a folyamatnak.

„Az európaiak rabszolgakereskedelem- és rabszolgaságellenes intézkedései siettették azt az időpontot, amikor saját gazdasági érdekeiktől vezérelve szükségesnek vélték először a nyugat-afrikai királyságok elfoglalását, majd folytatva az afrikai királyok és vállalkozók által kezdeményezett folyamatot, meghódították a peremvidéki társadalmakat és egységes politikai struktúrákba építették be őket.[52]

Tisztán láthatjuk így, hogy Fage számára Nyugat-Afrika jelentős elemzési egység a 15. század előtti időszaktól napjainkig, amely periódusban a társadalmi szervezet és változás alapvető mozgatóerejét az „államépítés" jelentette.

Rodney cikke egészen mást mond. Lássuk a címet: „Az afrikai rabszolgaság és a társadalmi elnyomás egyéb formái a felső-guineai partvidéken az atlanti rabszolgakereskedelem összefüggésében". „Az összefüggés" (azaz

a térdimenzió) nem „Nyugat-Afrika", hanem az „atlanti rabszolga-kereskedelem" volt, ami az európai világgazdaság számára valójában kézenfekvő volt. Rodney úgy tekint erre a periódusra, mint amelyben „az afrikai társadalom függőségbe került a tőkés rendszertől, kiszolgálva azt,"[53] – ez a rendszer a *világkapitalista* rendszer. A következőket állítja:

> „A kezdeményezés történelmileg Európából származott. Az európai kereskedelmi rendszer volt az, amely terjeszkedése közben felölelte az afrikai cseregazdaság különböző szintjeit és a világméretű termelésben sajátos szerepet jelölt ki számukra. Ez az afrikai kereskedelemből származó tőkefelhalmozást jelentette, és mindenekelőtt a rabszolgák árusítását és felhasználását az Újvilágban."[54]

Így az 1600–1800-as periódus távolról sem tekinthető a folyamatos nyugat-afrikai történelmi szerkezet középső szakaszának, mint ahogyan azt Fage gondolja; Rodney szerint ez „az európaiak afrikai gyarmati uralmának első lépcsője volt,"[55] egy „előgyarmati" korszak[56] – tehát a világtörténelem szerkezetének része.

C. C. Wrigley a következő helyes állásponttal kapcsolódott a vitához:

> „Fagenek az atlanti rabszolgakereskedelem újraértékelésére tett kísérlete felszínre hoz néhány olyan teoretikus feltevést, melyet az újabb afrikai historiográfia magában rejt..."[57]

Wrigley feltevése szerint a rabszolgaság és a rabszolgakereskedelem Nyugat-Afrika „politikai fejlődésének" szükséges feltétele, az állam kialakulásának elkerülhetetlen aspektusa.[58] Wrigley megjegyzi, hogy Rodney ezt a tételt a feje tetejére állítja:

> „– Az eddigiekben annak kimutatásán fáradozott, hogy az afrikaiak afrikaiakat tettek rabszolgává, még mielőtt az első karavellák horgonyt vetettek volna partjaiknál, közvetlenül „gyarmatosítónak" nevezte őket s ezzel nyilvánvalóan arra törekedett, hogy befeketítse az afrikaiakat és hogy az atlanti kereskedelem elkövetkező csapását részben az ő számlájukra írja. Fage azonban félre nem érthető módon gratulál a nyugat-afrikaiaknak a rabszolgaság intézményének európai segítség nélküli létrehozásához.[59]

Ez, folytatja Wrighely, „historicizmus", amely „osztályozó típusokat használ, elsősorban heurisztikus értékük miatt", majd átalakítva őket „fejlődési szakaszokká", azt tartja róluk, hogy valóságos létezéssel bírnak és egy kronológikus és egyben minőségi hierarchiába rendezhetők.[60] Az ilyenfajta historicizmus etnocentrikus és azzal vádolja az afrikaiakat, hogy „kínlódva sántikálnak Európa nyomában".[61] Érdekes paradoxont figyelhetünk meg itt. Azt állítottuk, hogy amennyiben a térbeli vizsgálatot Nyugat-

Afrikára korlátozzuk, mint ahogyan azt Fage tette, Európa-centrikus konklúziókhoz jutunk. Ha területileg Európát tekintjük vizsgálódási egységnek és figyelembe vesszük, hogy a 17. és 18. századi Európa legfeljebb csak egy részét foglalta magába a nyugat-afrikai partvidéknek, olyan következtetésekhez jutunk, mint Rodney, amelyek a Ranger által „afrikai közvetítésnek" nevezett helyes szemléleten alapulnak. Hogyan járjunk ezek után el? Rodney legújabb könyvének, a *How Europe underdeveloped Africa* második fejezetét annak megvilágítására szenteli, hogy „miként fejlődött Afrika az európai behatolás előtt a 15. sz.-ig". Magyarázata az „afrikai termelési móddal" kapcsolatos újabb francia irodalom eredményein alapul. Én a magam részéről nem tartom kielégítőnek Rodney érvelésének ezt a részét. Az a benyomásom, hogy ő maga sem elégedett vele. A fejezet végén levont következtetésével azonban teljesen egyetértek:

> „Az afrikai történelem e korai periódusa tanulmányozásának egyik paradoxona, hogy nem lehet igazán megérteni anélkül, hogy előbb világméretekben el ne mélyítenénk tudásunkat; az ember és társadalom fejlődési összefüggéseinek igaz képét csak a sokáig elhanyagolt afrikai kontinens intenzív tanulmányozása után rajzolhatjuk meg.[62]

Ezen az úton képzelem el én is a folytatást. Afrika megértése érdekében újra kell fogalmaznunk a világtörténelmet. És annak érdekében, hogy a tudományos világ képes legyen erre az újrafogalmazásra, nekünk afrikanistáknak a magunk részéről ezen szemlélet alapján kell dolgoznunk. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy intellektuális szupermenekre van szükség. Pusztán azt vetem fel, hogy miközben az új szemüveg csiszolásán dolgozunk, a munka során használjuk is a szemüveget. Nehéz, bár korántsem új feladatról van szó, mivel ez az egyetlen útja annak, hogy az ember új igazságokhoz jusson: feltárva az új realitásokat, egyúttal kritika tárgyává is kell tennünk őket az emberi lehetőségek fényében.

A tárgyalt folyamat újrafogalmazásának egyik kulcsproblémája implicit elméletünk explicitté tétele. Ez annyit jelent, hogy meg kell határoznunk a térbeli és időbeli kiterjedést és igazolnunk kell választásunkat.

A már említett Dar es Salam-i Konferencián, amelyen Ajayi felvetette a kolonializmuskori afrikai intézmények folyamatossága tanulmányozásának kérdését, Ivan Hrbek egy sajnálatos módon elhanyagolt tanulmányt tett közzé „Az afrikai történelem periodizációja felé"[63] címmel. Hrbek támadást intézett az afrikai történet konvencionális Európa-centrikus periodizációjának érvényessége ellen, ideértve az olyan dogmatikus marxistáknak nevezetteket is, mint Sik Endre.[64] Visszafelé tekintve különböző határvonalakra és vízválasztókra tett javaslatot. Az utolsó periódushatárnak az 1960-as évet

tekinti, amikor is sok afrikai ország nyerte el függetlenségét. A második határnak nem 1894–95, hanem sokkal inkább „az afrikai társadalmaknak a világgazdaságba és később a világpolitikába történő bekerülése" tekinthető.[65] Ezt a szerző bizonyos fenntartásokkal a 20. század első évtizedére teszi. Az időben visszafelé haladva már nem tudott teljes bizonyossággal az egész kontinensre érvényes cezurát kijelölni. Jóllehet különbséget kívánt tenni az adott időpontban az általa „kapcsolódó zónának", ill. „elszigetelt zónának" nevezett területek között, hangsúlyozva, hogy az 1805–1820-as periódusban számos igen fontos esemény történt mindkét területtípusban. Megemlítette az oszmán dan Fodio dzsihádját; a Zulu-felkelést Csaka idején a 'bunyurók' megfogyatkozását és Buganda felemelkedését, a modern Egyiptom megalapítását Mohammed Ali alatt, Imerina egyesítését Madagaskar szigetén I. Radama alatt, a kelet-afrikai partvidék Omani hegemóniájának kialakulását Seid-Said uralma idején. Hrbekkel egyetértve megállapíthatjuk, hogy ez a hat állam párhuzamosan „ugyanabba az irányba mutat: az egyesített és erősen centralizált állam kialakulása felé, amelynek élén olyan abszolut uralkodó áll, akinek a hatalmát semmilyen szabadon választott tanács nem korlátozza".[66] A tárgyalt periódus volt egyben a rabszolgakereskedelem felszámolásának korszaka is, ami Hrbek szerint nem függ össze az előbbiekkel. Nem vagyok benne biztos, hogy ebben igaza van.

A visszatekintésben még tovább haladva Hrbek szkepszisének ad hangot azzal a konvencionális elképzeléssel kapcsolatban, miszerint a 15. vagy a 16. század jelentette volna a fordulópontot.

> „A túlzó állítások időnként, mint a széleskörű rabszolgakereskedelem esetében, kifejezőek. Az európaiak megjelenésének és a rabszolgakereskedelem megindulásának csak a partmenti régiókban és azok hinterlandjaiban volt közvetlen hatása...[67]
>
> Végül Hrbek megemlít egy még korábbi időpontot, valamikor az időszámítás előtti 1. és 5. század között, ...amikor a vas megmunkálása már Afrika nagy részén ismert volt és mikor az új, Dél-Kelet-Ázsiából származó haszonnövények bevezetése lehetővé tette a bantuk és egyéb nyugat-afrikai etnikai csoportok számára az erdőterületek elfoglalását...[68]

Nem azért ismertettem a Hrbek által megadott időpontokat, hogy védelembe vegyem őket, hanem hogy rámutassak, mennyire különböznek a konvencionális periodizációtól, amely számos standard műben, sőt ezeknek a munkáknak olyan kritikájában is, mint amilyen Rodney könyve, megtalálható. A kérdéses szakaszok tehát: – 1500-ig, 1500–1885-ig, 1885–1960-ig.

Samir Amin ad még olyan időhatárokkal kapcsolatos elemzést, amely

bizonyos hasonlóságot mutat Hrbekével. Amin a következő felosztást javasolja: *pre-merkantilista* szakasz, amely valamikor a régmúltban kezdődött és 1600-ig tart; *merkantilista* szakasz az 1600–1800-as periódusban; *teljes integrálódás a tőkés világrendszerbe* (a 19. sz.-tól mostanáig).[69]

Azt kérdezhetné erre valaki, hogy vajon tényleg ennyire fontos, hogy egy történelmi váltást 1500-ra vagy 1600-ra, 1885-re, vagy a 20. század elejére teszünk. Birtokában vagyunk ennyire pontos történelmi mérőeszköznek? És milyen gyakorlati következményei lehetnek egyáltalán egy ilyen szemmel láthatóan ezoterikus vitának? A válaszunk az, hogy méréseink természetesen pontatlanok, és hogy nem is színlelhetünk mást. A vita azonban nem ezoterikus, mivel nem az évszámok problémája húzódik meg mögötte, hanem annak az általunk használt fogalmi apparátusnak a kérdése, amelyet a dátumok egyik vagy másik sorozatának alkalmazása vet fel. És ez nem csupán fontos, hanem mindent meghatározó kérdés.

Ahhoz, hogy megértsük az afrikai történelmet, rendelkeznünk kell egy, az emberi társadalomról szóló elmélettel. Az i. sz. 1000 körüli időszak afrikai történelmével kapcsolatos tudásunk sokkal hézagosabb, semhogy elfogadhatónak tarthatnánk. Tudjuk, hogy abban az időben nagy népvándorlások zajlottak, arról is tudunk, hogy több helyen működtek államapparátusok. Néhány helyen távolsági kereskedelmet folytattak. De nem tudunk valami sokat – részben mivel nem néztünk eléggé utána – az Afrikában kialakult munkamegosztások földrajzi határairól. Kétségkívül létezett néhány mini-rendszer, amelyek nagyjából-egészéből önellátóak voltak. De hányféle *világ* létezett – azaz olyan terület, amelyeken a létfenntartási cikkek rendszeresen ismétlődő cseréje folyt?

És ami még problematikusabb, ezek közül hány vette fel a világbirodalom formáját – amely az egyetlen munkamegosztással rendelkező egyetlen átfogó politikai struktúrát jelenti, és hányból lett világgazdaság, azaz egyetlen munkamegosztással rendelkező, de politikailag megosztott rendszer? Tudjuk, hogy történelmileg az első létrejövő világgazdaság – ennek a rendszerformának az alapvető instabilitása következtében hosszú időre életképes világ tőkés világgazdaság volt, amely a 16. században európai világgazdaságként keletkezett. Azonban arról is tudunk, hogy az emberi történelem során több világgazdaság létezett, amelyeknek egy része dezintegrálódott, más részük pedig világbirodalommá alakult át.

Vegyük Mali esetét. Virágkorában világbirodalom volt-e, vagy egy nagyobb világgazdaság része, amely ugyanúgy magába foglalta a Maghreb egyes területeit, mint a déli erdőzónát, és amelyen belül Mali csak egyike volt a számos politikai rendszernek? Az utóbbi lehetőséget tartom valószínűnek,

bár az alapos kutatás még hátravan. Ahelyett, hogy egy epiciklust rajzolnánk a társadalmi fejlődés „feudális" szakaszának evolúciós elmélete köré, először „ázsiai termelési módról", majd „afrikai termelési módról" beszélve, nem kellene-e a redisztributív termelési módok újbóli, alapvető számbavételét elvégeznünk, mindazokét, amelyek számára nélkülözhetetlenek a redisztribució politikai csatornái és amelyekben a technikai termelékenység fejlődése akadályoztatva van, olyan piac hiányában, amely felé a termelés irányul?

Amit Maliról megtudunk, az a Karoling-kori Európa értelmes magyarázatához lenne elégséges. Nem szisztematikus összehasonlítást indítványozok. Még nem tartunk azon a szinten. Ugyanis még nem végeztük el minden egyes paraméter rendszeres kategorizálását, oly terminusokkal, amelyek legalábbis kölcsönösen lefordíthatók. Mindannyiunk munkája a térbeli kiterjedés politikai definíciójából indul ki, amely akadályozta a társadalmi rendszerek – munkamegosztások (azaz gazdasági egységek) – szisztematikus elemzését, amelyek vagy rendelkezhetnek, vagy nem rendelkezhetnek egységes politikai kerettel.

Egy valamivel korábbi időponthoz visszatérve, a 16. században valami megváltozott – nem Afrikában, hanem világméretekben. A 16. században jött létre az európai világgazdaság, az atlanti- és balti-kereskedelem kombinációjának központjában, amely földrajzilag magába foglalta saját munkamegosztásán belül Északnyugat-Európát, a keresztény Mediterránumot, Északkelet-Európát (Oroszországot kivéve) és Spanyol-Amerikát. A termelési mód tőkés volt. Noha ezen struktúra genezise 1450 környékére tehető, csak az 1559-es Cateau-Cambrésis-i egyezménnyel múlt el végleg annak a veszélye, hogy ez a világgazdaság is elődjeinek útját fogja követni – azaz, hogy világbirodalommá alakul, vagy dezintegrálódik. És így ettől a ponttól kezdve mondhatjuk, hogy a tőkés termelési mód (amely csak a világgazdaságként ismeretes struktúrán belül létezhet, vált eme rendszer termelési módjává, amely következésképpen a világgazdaság *minden* szektorának társadalmi viszonyait meghatározza.

Érdekes kérdés, hogy a tőkés világgazdaság miért fejlődött ki Európában és miért nem másutt (mondjuk Kínában), továbbá, hogy miért éppen ebben a történelmi időpontban jött létre. Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolását máshelyütt kíséreltem meg, jelen vitának nem célja fejtegetésük. Sokkal inkább a következményekkel kell foglalkoznunk.[70]

A tőkés világgazdaság centrumának, félperiférjájának és perifériájának munkamegosztásán alapszik oly módon, hogy az egyes szektorok között az egyenlőtlen csere érvényesül, és minden szektor politikailag és gaz-

daságilag egyaránt ezen egyenlőtlen csere folytonosságának függvénye. A rendszer számos következményének egyike az államstruktúrában található meg, azzal az elvvel összhangban, miszerint a legmagasabb relatív béreket a mag-szektorokban, a legalacsonyabbakat a periféria szektoraiban fizetik. Emiatt fejlődik ki ebben az időpontban Kelet-Európában az úgynevezett (és rosszul elnevezett) „második jobbágyság" és Spanyol-Amerikában az *encomienda*-rendszer. Mindkettő a piacra termelő kényszermunka formája, a tőkés világpiacra termelő birtokokon.[71]

Ezenkívül kifejlődött még az amerikai ültetvényes rabszolgaság. Az ültetvényes rabszolgaság a tőkés bérmunka egyik formája (a piacon áruként eladásra kínált munkaerő), amelynek esetében az állami beavatkozás garantálja az érvényben lévő alacsony béreket (a létfenntartás költségét). Mindazonáltal van egy járulékos költség: a rabszolgák vételára. Amennyiben a rabszolga a világgazdaságon belüli „termék" valóságos ára, nem csupán az eladási árból, hanem alkalmi árból is áll (eltérő bérviszonyok között, feltehetően magasabb termelékenységi szinten munkaerejét nem használják). Ahogyan Marc Bloch valamikor megjegyezte, ilyen viszonyok között a rabszolgák túl sokba kerülnek,[72] azaz, nem termelnek elég többletet valóságos költségük fedezésére.

Az ültetvényes rabszolgaság egyetlen módon fizethető meg gazdaságosan a tőkés rendszeren belül: ha az alkalmi árat megszüntetjük, ami annyit jelent, hogy a rabszolgákat a világgazdaságon kívül kell toborozni. Ebben az esetben az alkalmi ár valamely más rendszeren belül jön létre, és a vevő számára közömbössé válik. Ez természetesen megváltozna, ha valaki teljesen kifosztaná a szállítót és nem volna lehetőség az azonos körülmények közötti pótlásra. Ilyesmi azonban történelmileg nem fordult elő a rabszolgakereskedelem befejeztéig.

A világgazdaság externális területével folytatott kereskedelem alapvetően különbözik a világgazdaság centrum-szektorainak és periféria-szektorainak kereskedelmétől. Jól érzékelhető ez, ha összehasonlítjuk a 16. századi Nyugat-Európa és Lengyelország, valamint Nyugat-Európa és Oroszország között folytatott kereskedelmet, vagy ugyanebben az időperiódusban a Spanyolország és Spanyol-Amerika, ill. Portugália és az indiai-óceáni térség kereskedelmét.[73] Három, jól érzékelhető különbségre bukkanunk. Az első: a világgazdaságon belül folytatott kereskedelem létfontosságú cikkek kereskedelme, amelyek hiányában a világgazdaság fennmaradása nem lett volna biztosított. Ez jelentős többlet-transzfert vont maga után, tekintve, hogy a világgazdaság a tőkés termelési módon alapul. Ez a kereskedelem megfelelt a világgazdaság világpiacának. Két világrendszer kereskedelme – mindkettő

külsődleges a másik számára – a XV. századi elnevezés szerinti „gazdag kereskedelmet" („rich trades") feltételezi. Pontosabban fogalmazva azt mondhatjuk, hogy az effajta kereskedelem olyan termékcserét jelent, amelyben mindkét eladófél alacsony értékűnek tekinti árját, de mindkét vevő nagy értéket tulajdonít neki. Ez nem tőkés csere, és valójában nélkülözhető csere. Profitot termelnek ugyan a távolsági kereskedők, de a profitnak ezt a fajtáját ugyanilyen távolsági kereskedők már évezredekkel ezelőtt ugyanezen típusú kereskedelem révén létrehozták – ez a profit a magas árkülönbözetből származik, amely annak eredménye, hogy a termék az eladás helyén ritkaságnak számít, az előállítás helyén pedig túlkínálata van. Másodszor, a tőkés világgazdaságon belül folytatott kereskedelem gyengíti a világgazdasághoz tartozó periféria-országok államstruktúráját. A lengyel király hatalmának állandó hanyatlása 1500 és 1800 között tiszta esete ennek. A külső területekkel folytatott kereskedelem viszont nem hogy gyengítené, de talán még erősíti is a kereskedő partnerek államstruktúráját. Gondoljunk a malaysiai szultán erejének megnövekedésére ebben az időszakban.

Harmadszor, a tőkés világgazdaságon belül folytatott kereskedelem gyengíti a periféria hazai burzsoáziájának helyzetét. A külső területtel folytatott kereskedelem erősíti a hazai burzsoázia szerepét.

Az eddigiekben szorgalmasan igyekeztem elkerülni azt a kérdést, hogy az Amin által *merkantilista periódusnak* (1600–1800) nevezett időszakban hogyan alakult az európai és nyugat-afrikai kereskedelem. Azért történt így, mivel nincs olyan egyértelmű válasz, mint amilyet kapni szeretnénk. Magától értetődő, hogy az Európa és Nyugat-Afrika közötti kereskedelem megfelel az externális területek kereskedelmének, a következő két ok miatt. Különféle államstruktúrákat erősített meg Nyugat-Afrikában és megerősítette a hazai kereskedő-tőkések pozícióit. De mondhatjuk-e vajon, hogy luxuskereskedelem volt, amely nem vonta maga után a többlet jelentékeny transzferét?

Az ilyenformán leírható bizonyítás deduktív természetű. Ha nem így lett volna, Nyugat-Afrika az európai világgazdaság része lett volna, mivel a nyugati félteke rabszolgáinak árába bele kellett volna számítani nyugat-afrikai fizikai veszteségük alkalmi árát, és ez valószínűleg túlságosan költségessé tette volna őket a *totális gazdaság közgazdaságtana* számára. De mint tudjuk, felhasználásukra jelentős mértékben sor került. Nyugat-Afrika számára a veszteség természetesen nagyon is reális volt.[74]

Ezt azonban körbenjáró érvelésnek lehet tekinteni. Foglalkozzunk ezért inkább a két minősítő jeggyel: olyan kereskedelem volt-e a rabszolga-

kereskedelem, amelynek árucikkei mindkét eladó fél számára kevés értékkel bírtak? Valóban nem volt rá jellemző jelentős többlet-transzfer?

Véleményem szerint ez a helyzet alakult ki. Victorio Magalhaes Godinho valamennyire részletes képet ad a portugálok és afrikaiak között a 16. században a nyugat-afrikai partvidéken Angoláig terjedő kereskedelem természetéről. Ebből világosan kiderül, hogy ebben az időszakban azok a fő kereskedelmi cikkek, amelyeket a rabszolgákért adtak cserébe, a következőek voltak: sárgaréz és vörösréz karkötők ('manillas') különböző méretű tálak, nagy mennyiségű kagyló, kendők, püspöki süvegek, felvágatlan szövetek.[75] Azt hiszem, nem tévedünk, ha kijelentjük, hogy olyan kereskedelemről volt szó, amelyben az eladó felek számukra értéktelen árukért értékeset vásároltak. Akkor nem követünk el hibát, ha kijelentjük, hogy ez a kereskedelem – az adott időszakig – nem létfontosságú cikkekkel folytatott kereskedelem volt, amelynek bármilyen okból történő beszüntetése nem ingatta volna meg alapvetően a szóbanforgó gazdaságokat, következésképpen kevéssé lett volna hatással azok társadalmi rendszerére annak ellenére, hogy az európaiak számára sokkal jövedelmezőbb[76] volt, mint a távolsági kereskedelem általában.

Az időben előrehaladva egyre kevésbé ez a helyzet. De mennyivel kevésbé? Christopher Fyfe kézikönyvének számvetése ambivalensnek tünik. Egyrészről megjegyzi, hogy a 17. században a tűzfegyverek nagy jelentőségre tettek szert. A tűzfegyvereket az alapvető fontosságú árukhoz sorolhatjuk. Noha – mint megállapítja – a *18. század végére* „Angliában (Birminghamben), az afrikai kereskedelem számára speciális fegyvereket előállító gyárak működtek..."[77] Ezzel arra utal, hogy ez a kereskedelem az európai munkamegosztás szabályos része volt. Másrészt a tűzfegyvereken kívüli importról azt állítja, hogy „inkább luxus, mint létszükségleti cikkek importja; csupán kiegészítette a helyi ipart kiváló minőségű árukkal".[78] Később ezt az észrevételt teszi: „Ahogyan az iparilag előállított javak importja növekedett, a helyi ipar sorvadni kezdett,"[79] – ezt az ismérvet a periferizálódás folyamatához kapcsolhatjuk. Így tehát a kereskedelem leírására kétértelmű ismertetőjegyek állnak rendelkezésünkre. Fyfe összefoglalója rámutat az evolúció szerepére:

> „Így tehát noha az import luxuscikkek importjává kezdett válni, és az önellátás lényegében fennmaradt, ezen a területen, az import iránti kereslet állandó növekedésével, a területek egyre szorosabban kapcsolódtak a tengerentúli országok gazdaságához."[80]

Azt hiszem, valamelyest eloszlatja a kétértelműséget Rodney azon részletes elemzése, amelyet „*The nature of Afro-European Commerce*"[81]

című írásában ad meg. Rodney a Nyugat-Afrikába irányuló európai exportot öt kategóriába sorolja: fémek, szövetek, alkoholos italok, fegyverek és „különféle csecsebecsék, karkötők és gyöngyök".[82]

Az utóbbi kategóriáról ezt mondja: „Mind az európaiak, mind az afrikaiak számára, a számtalan bóvli az értékskála alján helyezkedett el."[83] Ebből következhet, hogy nem eltérő értékű cikkek kereskedelméről volt szó. A *Purchas his Pilgrimes*-t idézve kijelenti, hogy ezekért a cikkekért élelmen kívül mást nem lehetett venni. Két kérdés vethető fel ezzel az elemzéssel kapcsolatban. Először is ellentmond Godinho az előbbiekben idézett fejtegetésének. Másodszor, abban az esetben, ha a bóvlikat csak élelmiszerre lehetett volna cserélni, az európaiak azt gondolhatták volna, hogy rossz üzletet kötnek. Rodney John Ogilby 1670-es művéből idéz, aki szerint az afrikaiak „nem értékelték túl soha legjobb áruikat"[84] – ez esetben az európaiak olyan cikkeket vásárolhattak, amelyeknek értéke számukra nagy volt, de az eladó számára csekély.

A tűzfegyverrel – az egyetlen olyan árucikkel, amelyet a „létfontosságú" cikkek kereskedelméhez sorolhatunk – kapcsolatban Rodney figyelmeztet a túlértékelés veszélyére. Mindenekelőtt megjegyzi, hogy olyan jelenségről van szó, amelynek jelentősége „a 18. század második felében"[85] nőtt meg. Másodszor, véleménye szerint a tűzfegyverek importjának csak marginális társadalmi következményei voltak:

„Erős a kísértés arra, hogy az áruknak ezt a kategóriáját a rabszolgakereskedelem fő ösztönzőjének tartsuk, mivel fegyverek segítségével fogták el a rabszolgákat, hogy rajtuk újabb fegyvereket lehessen venni, és még több rabszolgát lehessen elfogni. Ha a katonai technika új dimenzióit is hozzászámítjuk, az afrikaiak közötti viszonyban is döntő jelentőségre tehettek volna szert, valójában azonban jelentőségük a tárgyalt időszakban behatároltnak tekinthető. Az európai tűzfegyverek egy jóval későbbi időpontban fejtették ki hatásukat, a spanyol-portugál rabszolgakereskedelem első periódusában importjuk nem sokat jelentett. Sőt, bár igaz, hogy a partmenti birodalmak felszerelték magukat európai fegyverekkel a 18. század végéig, ez azonban nem történt meg a belsőbb területek népességével, és nem *utolsósorban* a hinterland Mande-Fula egyesülése terjesztette ki uralmát a partmenti törzsekre, ami tisztán mutatja, hogy az európai tűzfegyverek nem befolyásolták automatikusan az afrikai erőegyensúlyt."[86]

Rodney hasonlóképpen szkeptikus az alkoholos italok fontosságát illetően is. Ezután arra emlékeztet, hogy az európaiak gyakran kénytelenek

voltak árukészletüket eladni, és hogy az európai kereskedők gyakran „házaltak" („rooming") azaz értékes árucikkeket értéktelenebbre cserélték.

A „rooming" azért volt lehetséges, mivel az afrikaiak az európai termékek árával nem voltak tisztában és nem is foglalkoztak ezzel a tényezővel"[87]. Ezt másképpen úgy lehetne kifejezni, hogy a csereárat nem a világpiaci viszonyok határozták meg. Rodney annak megvilágítására, hogy ez miként volt lehetséges, magyarázatában Polányi érvelését használja fel, miszerint míg az európaiak a gazdasági folyamat tőkés fogalmi keretében működtek, az afrikaiak a „nem jövedelmező csere" rendszerének alapján tevékenykedtek. Rodney szerint:

> „Polányi kifejti, hogy ... az európai rendszer átalakította az afrikaiakat. Felső Guineából származó bizonyítékok alátámasztják, valamint módosítják ezt az értelmezést."[88]

A módosítás Rodney szerint abban áll, hogy az átalakítás valójában „kölcsönös" volt, hogy „történelmileg a kezdeményezés európai eredetű", de idővel „az afrikai társadalom bekapcsolódott a tőkés rendszer kiszolgálásába."[89]

Hol is tartunk tehát? A következőkben foglalnám össze a helyzetet. 1450-től kb. 1750-ig Nyugat-Afrika az európai világgazdaság externális területe volt és nem tartozott annak perifériájához; 1750-ig a kereskedelem „luxuskereskedelem" volt; és így eddig a pontig a két társadalmi rendszer egymástól elszeparáltan létezett. 1750–1760 tájékán azonban több lényeges fordulópont észlelhető az európai világgazdaságban. A vége felé közeledik az az évszázados válság, amely annyira elmérgesítette Németalföld, Anglia és Franciaország merkantilista jellegű konfliktusát. Kibontakozóban van Anglia „ipari forradalma", amelynek ellentmondásos hatása lesz majd Nyugat-Afrikára.

Az ipari forradalom mindenekelőtt óriási méretűre növelte a nyugati félteke cukor és gyapot iránti keresletét, ami viszont a rabszolgák iránti keresletet fokozta. Ez a fokozott kereslet vezetett a magasabb árakhoz, beleértve a tűzfegyverek kereskedelmét is. Ez viszont kedvező feltételeket teremtett a nagyméretű államstruktúrák megteremtéséhez – mind Nyugat-Afrikában, mind Afrika más térségeiben –, valamint az európai világgazdaság egész externális világában. Az afrikai államok kialakulásának azon felgyorsulását láthatjuk, amit Hrbek az 1805–1820-as periódusra tesz.

Időközben Európában a napóleoni háború végével végleg megszűnt Anglia számára gazdasági hegemóniájának Franciaország általi veszélyeztetése – a két évszázados francia hanyatlás kulminált. Így azután 1815-tel megindult az európai világgazdaság globális expanziója, az új európai ter-

mékskála világméretű piacot követelt magának. Ebben az időben indult meg Afrika, Közép-kelet Ázsia és Óceánia, csaknem minden esetben a periféria részeként történő szisztematikus betagozódása a most már egyedül álló globális tőkés rendszerbe.

Mihelyt azonban Afrika a periféria része lett és nem volt többé externális terület, a rabszolgák túlságosan költségessé váltak. A rabszolgakereskedelem számára ez egyre nagyobb felvásárlási árat jelentett, miközben az egész rendszer gazdasági hatékonysága csökkent (a munkaerőnek a régióból történő elhurcolása következtében). Anglia tett a legtöbbet a tőkés világgazdaság tökéletesítése érdekében, így vezető szerepet játszott a rabszolgakereskedelem megszüntetésében is, a „törvényes kereskedelemmel helyettesítve azt" – azaz az afrikaiak világpiacra történő termelését (pl. pálmaolaj) támogatva.

Azzal, hogy a periféria részévé váltak, az afrikai államstruktúrákat az a veszély fenyegette, hogy az egyenlőtlen csere folyamatába kerülnek. Anglia világhegemóniájának idején kevésbé volt költséges sakkban tartani őket vagy törődni velük, mint leigázni őket. Anglia hegemóniája azonban hanyatlani kezdett a világtőkés rendszeren belül; e jelenség kezdetét megközelítőleg 1873-ra tehetjük, arra az időpontra, amikor a világméretű kínálat rendszerméretű depresszióhoz vezetett, ami többféleképpen is elhúzódott a 20. század elejéig. A hegemónia hanyatlása többek között maga után vonta a „preemptív" gyarmatosítás[90] neomerkantilista formáját – megindult a tülekedés Afrikáért, aminek megvolt az az előnye is, hogy megszüntette az afrikai periféria minden erős államstruktúráját.

Gondolatmenetünk szerint tehát 1750-nel megkezdődött Afrika folyamatos betagozódása a tőkés világgazdaságba. E folyamat első szakasza az *informális birodalom* periódusa volt, második szakasza pedig a *gyarmati uralomé*. Ezzel elérkeztünk a harmadik szakaszhoz – *a dekolonizációhoz* –, amelyet a történelmi folyamat beteljesedésének tekinthetünk.

Amíg a világgazdaság egyéb szereplői által Afrika – mint termelő és mint fogyasztó – számára teremtett kereslet korlátozott volt, a gyarmati rendszer adekvát volt ezen kereslet politikai ellenőrzéséhez. A bürokratikus felépítmény – beleértve a hadsereget is – céljaira irányuló kisebb beruházások elégségesnek bizonyultak a legjövedelmezőbb bányák működésének biztosítására és a piacra való termelés elegendőnek bizonyult a kolonializmus adminisztratív költségeinek fedezésére. Nem csupán képzelgés (noha a kegyes önmentegetés terminológiájaként használták), hogy a gyarmatok nem voltak szükségképpen profitot hozó vállalkozások és hogy sok nehézséget

jelentett „önfinanszírozóvá" válásuk, a metropolitan kincstártól való elszakadásuk biztosítása.

Azt mondhatjuk tehát, hogy nem lehettek jövedelmezők – vagy legalábbis *nem nagyon* – a metropolitan ország, mint egység szempontjából. A gyarmatok természetesen nagyon is sok hasznot biztosítottak egyéni vállalkozók vagy cégek számára, különösen a fehér telepesek számára. Ahhoz azonban, hogy valóban jövedelmezővé váljanak, pénzbefektetésre lett volna szükség, ami erősen növelte volna a termelékenységet és a fizetett munkaerő számát (az utóbbiak mint fogyasztók, döntő fontosságúak).

A magasabb termelékenység érdekében eszközölt növekvő beruházás és a minimális helyi piac létrehozása érdekében történő megfelelő elosztás szempontjából a közvetett igazgatás volt a leghatékonyabb forma. Afrikaiakat csak afrikaiak vehettek rá könnyen termelékenységük fokozására, ezért csak ezeknek az új managereknek lehetett ez a munka kifizetődő. Sőt mi több, maga az eredmény az új helyi piacok kialakulása volt. Annak az egyszerű elvnek a következtében, miszerint nagyobb mennyiség alacsonyabb profitráta mellett ugyanakkora nagyságú összprofitot eredményezhet, a II. világháború utáni időszak gazdasági expanziója az afrikai perifériától a centrumba áramló gazdasági többlet transzfer terén messze túlszárnyalta a gyarmati uralom eredményeit.

Kétségtelen, hogy az a tény, miszerint az Egyesült Államok, azután Nyugat-Németország, majd a Szovjetunió hozzá akart férni ezekhez a területekhez, meggyorsította a dekolonizációs folyamatot – bár azt gondolom, hogy e tényező szerepe kevésbé lényeges, mint azt jómagam és mások is korábban gondoltuk. A dekolonizáció e nélkül a nyomás nélkül is értelmezhető, mivel Afrika független államai sokkal hatékonyabb „közvetlen uralkodók", mint a gyarmati korszak *obái* és *mwamiai*.

Afrika iparosításának folyamata, amely nem gátolta ezt a trendet, része ugyanennek a képnek. Teljesen egyetértek Samir Aminnal e helyzet értékelésében.

> „Az iparosítással a belső piac válik a növekedés elsődleges impulzusának biztosításává, még ha ez a piac egy eltorzított piac is. Ebben a szakaszban az exportkereskedelem megőrzi korábbi struktúráját (az elsődleges cikkek exportja). Strukturális módosulás csak az importoldalon vehető észre. Az importált iparcikkek és élelmiszerek kiszorítják a hazai ipar termékeit (az élelmiszerimport megjelenése a még elsősorban mezőgazdasági jellegű országokban az erőforrások allokációjának torzulását tükrözi) ... Ettől kezdve, ezen fázis súlyosbodó belső ellentmondásait egy új, de ugyanolyan egyenlőtlen nemzetközi

munkamegosztás jellemzi, amelyben a periféria a „klasszikus" ipari termékek exportőrévé (a centrumra hagyva a sokkal modernebb ipari specializáció előnyeit), és a fejlett kapitalista mezőgazdaság élelmiszerfeleslegének importőrévé válik. A nekilendülő gazdaságok megalapozása a Távol-Keleten a rendszer ezen új tendenciájára figyelmeztet. Semmi esetre sem lehetetlen, hogy Afrika hamarosan részt fog venni ebben az új nemzetközi munkamegosztásban..."[91]

Mindezek ismeretében könnyen pesszimisták lehetünk az úgynevezett radikális afrikai rezsimek, e rendszerrel szembeni ellenállását illetően. Ennek a kételyemnek adok kifejezést egy újabb dolgozatomban.[92] Lehetünk szigorúak abban a kérdésben, hogy mennyire nevezik magukat néhányan jogosan e rendszerek közül szocialista rendszereknek, mint ahogy azt egy másik írásomban tettem.[93] Nem szeretném, ha ezért bárki is arra következtetne, hogy szerintem az afrikaiak, vagy mi többiek gyámoltalanul állunk a gazdasági adottságok pusztító ereje előtt.

Mivel a többször megvilágított folyamatok esetében a gazdasági adottságok bizonyos politikai törekvéseket tesznek lehetővé, és politikai törekvésként sok törekvés igazolható, még ha messze nem is érik el látszólagos céljukat. Amin elemzését például az *ujamaa* szokatlan védelmével zárja le. Nem azt mondja, hogy vagy Tanzániának, vagy az afrikai kontinensnek át kell alakulnia. Véleménye szerint inkább a jelenlegi Afrikában lépett fel a „marginalizált tömegek, a városi proletariátus, és az elszegényedett vagy fél-proletár parasztság között" az érdekek *de facto* konvergenciája. Ez a fő politikai probléma azok számára, akik változást akarnak: e szövetség fenntartása. Következésképpen azt állítja:

„A profiton alapuló termelés bármilyen fejlesztése (azaz magánjellegű profiton – I. W.) (különösen agrárkapitalizmus esetében), amely kérdésessé teszi ezt a szövetséget, hosszú távon negatívnak fog bizonyulni, még akkor is, ha rövid távon elősegíti a termelés gyors növekedését.[94]

Nemcsak az ujamaa politikája, hanem a dél-afrikai nemzeti felszabadító mozgalmak jövőbeni szerepe és a tőkés világgazdaság keretei között végbemenő világméretű politikai konfrontáció módjai közötti kapcsolatról szóló további vita kifejtése sok időt venne igénybe és erre itt nem is vállalkozhatom.

Hadd térjek vissza mostmár a lényeghez. Afrika ma egy egységes világrendszer, a tőkés világrendszer része, és jelenlegi struktúráit és folyamatait nem érthetjük meg anélkül, hogy el ne helyeznénk azokat abban a társadalmi keretben, amely irányítja őket. Ez a tőkés világrendszer nem a

semmiből bontakozott ki, hanem az afrikai élet kerete volt – jóllehet egy, a mainál valószínűleg silányabb módon – kb. 200 évvel ezelőtt. Az afrikai világrendszerek korábban nem voltak tőkés rendszerek. Externális területekként viszonyultak más, sajátos világrendszerekhez, beleértve egyik esetben az európai tőkés világgazdaságot is.

E korábbi periódust több okból is nehezebb megérteni, mint a jelenlegit, mivel ehhez el kell mélyítenünk a társadalmi rendszerekkel kapcsolatos tudásunkat. Újra kell értelmeznünk a történelmi adat-ismeretünket (és ki is kell szélesítenünk azt) annak érdekében, hogy a tőkés gazdaságról koherens elemzést tudjunk adni, amely – úgy hiszem – sokféle utat nyit meg számunkra. Az afrikaiak büszkén jelentették ki az elmúlt években, hogy ugyanannyit nyújtanak, mint mások, a világkultúrák *rendez-vous de donner et de recevoir*-jában. Nekünk afrikanistáknak – és különösen az afrikai afrikanistáknak – ugyanúgy készen kell állnunk arra, hogy résztvegyünk a kollektív tudás eme találkozóján, egy társadalmi világ érdekében, amelynek koherenciáját és kohézióját mindennél világosabban a világot átalakító erők gyakorlata, a világ tökéletesítése és a benne meghozott morális választásaink adják.

Jegyzetek

1 Azt hiszem, hogy ez az idézet Leopold-Sedar Senghortól származik, de nem tudom pontosan, honnan. Mindenesetre ez a nézet Cheikh Hamidou Kane esszéjében lett kidolgozva „Comme si nous nous etions donné rendez-vous" Esprit n. s., 29, No. 299. 1961. okt. pp. 375–387.

2 F. Ajayi, „The Continuity of African Institutions under Colonialism", in T. O. Ranger, Emerging Themes of African History (Nairobi: East African Publishing House, 1968.) pp. 189–200.

3 Ajayi, „Continuity", p. 200.

4 T. O. Ranger, „Connexions between 'Primary Resistence' Movements and Modern Mass Nationalism in East and Central Africa" in Journal of African History, IX. 3. sz. pp. 437–453., IX. 4. sz. pp. 631–641.

5 Donald Denoon és Adam Kuper, „Nationalist Historians in Search of a Nation: The 'New Historiography in Daar es Salaam". African Affairs, 69, 277. 1970. okt. p. 348. (Ezentúl „Nationalist Historians")

6 Bernard Magubane, „A Critical Look at Indices Used in the Study of Social Change in Colonial Africa", Current Anthropology XII. 4–5. sz. 1971. okt., dec., pp. 419–431. Ezt követi a „Megjegyzések" pp. 431–439. és a „Válasz" pp. 439–445.

7 Magubane, „A Critical Look", pp. 430–442.

8 Magubane, „A Critical Look", p. 430.

9 Epstein, „Comments on Magubane 'A Critical Look'" p. 432.

10 Mitchell, „Comments on Magubane 'A Critical Look'" p. 436.
11 Köbben, „Comments on Magubane 'A Critical Look'" p. 433.
12 Saberwal, „Comments on Magubane, 'A Critical Look'", p. 438.
13 Messing, „Comments on Magubane, 'A Critical Look'", p. 434.
14 Van den Berghe, „Comments on Magubane, 'A Critical Look' p. 438.
15 Mayer, „Comments on Magubane 'A Critical Look'" p. 433.
16 Magubane, „Válasz", p. 439.
17 Denoon és Kuper, „Nationalist Historians", p. 437.
18 Terence Ranger, „The 'New Historiography' in Dar es Salaam: An Answer", African Affairs 70. 278. 1971. jan. p. 55. (Ezentúl „An Answer")
19 Ranger, „An Answer" p. 61.
20 Donald Denoon és Adam Kuper „The 'New Historiography' in Dar es Salaam: A Rejoinder", African Affairs, 70. 280. 1971. juli. p. 288. (Ezentúl „A Rejoinder").
21 R. H. Tawney, „Postscript to the Rise of the Gentry" in szerk. E. N. Karus-Wilson, Essays in Economic History I. köt. (London: Edw. Arnold, 1954.) p. 217.
22 Magubane, „A Critical Look", p. 419.
23 Magubane, „A Critical Look", p. 420.
24 Mitchell, „Comments on Magubane, 'A Critical Look'", p. 436.
25 Magubane, „Reply", p. 441.
26 Magubane, „A Critical Look" p. 419.
27 Amikor azt mondom, hogy „összehasonlítom" egyik álláspontot a másikkal, ez nem azt jelenti, hogy bármelyikük is elfogadná a másik érvelését cikkében, csak annyit, hogy a három vitát követve ugyanazokat az aláhúzandó pontokat látom mindegyikben visszatérni, és mindegyikben próbálom azonosítani A és B oldalt.
28 Terence Ranger, „Introduction" Ranger szerk., Emerging Themes of African History, xxi. p., idézi Denoon és Kuper, „Nationalist Historians", p. 331.
29 Denoon és Kuper, „Nationalist Historians", p. 331.
30 Ranger, „An Answer", p. 51.
31 Ranger, „An Answer", p. 52.
32 N. Kimambo és A. J. Temu szerk. A History of Tanzania (Nairobi: East African Publishing House, 1969.; A. D. Roberts szerk. Tanzania Before 1900. (Nairobi: East African Publishing House, 1968).
33 Id., in Denoon és Kuper, „Nationalist Historians", p. 335.
34 Id., in Denoon és Kuper, „Nationalist Historians", p. 335.
35 T. Ranger, The African Churces of Tanzania, Historical Association of Tanzania Paper No. 5. (Nairobi: East African Publishing House, n. d./4. p. Id.: Denoon és Kuper, „Nationalist Historians", p. 336.
36 Denoon és Kuper, „Nationalist Historians", p. 336.
37 Denoon és Kuper, „Nationalist Historians", p. 337. Ranger válaszában „Denoon and Kuper's fantasies about our lack of interest in mission sources and our contempt for anthropology..." „An Answer"-t idézte. p. 54.
38 Denoon és Kuper, „Nationalist Historians", p. 341.
39 J. E. G. Sutton, „The Peopling of Tanzania", in Kimambo and Temu 1. p., id.: in Denoon és Kuper, „Nationalist Historians", p. 342.
40 Denoon és Kuper, „Nationalist Historians", p. 342.
41 Denoon és Kuper, „Nationalist Historians", p. 346.

42 Denoon és Kuper, „Nationalist Historians", p. 347.
43 Ranger, „An Answer", p. 59.
44 J. D. Fage, „Slavery and Slave Trade in West African History", Journal of African History, X. 3. sz. (1969) pp. 393–404. (Ezentúl „Slavery")
45 Philip D. Curtin, The Dimensions of the Atlantic Slave Trade (Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1969.) id. Fage, „Slavery", p. 398.
46 Fage, „Slavery", p. 403.
47 Fage, „Slavery", p. 404.
48 Mivel bizonyítékunk nincsen arra vonatkozóan, hogy a rabszolgák iránti külső kereslet, a rabszolgaság és a nyugat-afrikai szudáni belső rabszolgakereskedelem között kapcsolat lett volna, a guineai terület felé kell fordulnunk, ahol az első valóban külső, európai tengeri kereskedők a XV. században elsőként szálltak partra. Ennek bizonyítékait Felső Guineában, majd Gambiától a modern Libériáig Dr. Walter Rodney elemezte; „Fage, „Slavery" p. 395. Fage lábjegyzetben hivatkozik: Walter Rodney, „African Slavery and Other Forms of Social Oppression on the Upper Guinea Coast in the Context of the Atlantic Slave-Trade", Journal of African History VII. 3. sz. (1966), pp. 431–443. Fage cikkének megjelenése óta Rodney monográfiáját is kiadták: Walter Rodney, „A History of the Upper Guinea Coast, 1545–1800." (Oxford: Clarendon, 1970.)
49 Fage, „Slavery", p. 397.
50 Fage, „Slavery", p. 397.
51 Fage, „Slavery", pp. 400, 402.
52 Fage, „Slavery", p. 403.
53 Rodney, „History of the Upper Guinea Coast", p. 199.
54 Rodney, „History of the Upper Guinea Coast", p. 199.
55 Walter Rodney, „West Africa and the Atlantic Slave-Trade" Historical Association of Tanzania Paper No. 2 (Nairobi: East African Publishing House, 1967.), p. 21.
56 Rodney, „History of the Upper Guinea Coast, p. 118.
57 C. C. Wrigley, „Historicism in Africa: Slavery and State Formation" African Affairs, 70, 279 (1971. ápr.) 113. (Ezentúl „Historicism").
58 Wrigley, „Historicism", p. 117.
59 Wrigley, „Historicism", p. 116.
60 Wrigley, „Historicism", p. 121.
61 Wrigley, „Historicism", p. 124.
62 Walter Rodney, How Europe Underdeveloped Africa (London, Bogle-L'Ouverture Publications, 1972), p. 80.
63 Ivan Hrbek, „Towards a Periodisation of African History", in szerk.: Ranger, Emerging Themes of African History, pp. 37–52. (Ezentúl „Periodisation")
64 Lásd Hrbek, „Periodisation", pp. 38–44.
65 Hrbek, „Periodisation", p. 45.
66 Hrbek, „Periodisation", p. 48.
67 Hrbek, „Periodisation", p. 49.
68 Hrbek, „Periodisation", p. 51.
69 Lásd Samir Amin, „Sous-developement et dépendance en Afrique noire contemporaine", Partisans, 64. sz. (1972. márc., ápr.), pp. 3–34.

70 Ennek a fejezetnek az összes állításával részletesen foglalkozik könyvem: The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century (New York, Academic Press, 1974.)
71 Ezt az állításomat a „The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis", c. hamarosan megjelenő művemben fejtem ki részletesen. Comparative Studies in Society and History.
72 Marc Bloch, „The Rise of Dependent Cultivation and Seignorial Institutions", in The Agrarian Life of the Middle Ages 2. kiadás, (Cambridge, University Press, 1966.) p. 247. szerk.: I. M. M. Postan, in Cambridge Economic History of Europe.
73 Lásd „The Modern World System, VI. fejezetét (I. Wallerstein).
74 Lásd Rodney: „Nyilvánvaló, hogy az atlanti rabszolgakereskedelem miatt a népek nem tudták megszokott életüket élni. Nyugat-Afrika lakosságának legnagyobb része farmerkodásból élt, és a mezőgazdaság megszenvedte ezt az időszakot. Először is a sok ember elvesztése munkaerőhiányt jelentett a földeken. Másodszor, a hátramaradottaknak kevés okuk volt arra, hogy olyan gabonát vessenek, amelynek az aratásánál már nem lesznek ott. A XVIII. század végére az atlanti rabszolgakereskedelmet eltörölni akaró európaiaknak az volt a legfőbb érvük, hogy ez lehetővé tenné, hogy az afrikaiak más az európaiak számára megvehető termékeket tudnának termelni. Kimutatták, hogy amíg az atlanti rabszolgakereskedelem intézménye működik, a népek különösen nehezen fognak véghezvinni érdemleges tevékenységet." West Africa and the Atlantic Slave-Trade, p. 16.
75 Vitorino Magalhaes Godinho, Os Descrubrimentos e a Economia Mundial, 2. kötet, (Lisboa, Ed. Arcadia, 1965.) különösen a pp. 528., 532.
76 „A velencei Cadamasto azt hallotta 1455-ben, hogy a guineai utazások a kiadásnak kb. hat vagy tízszeresét hozták...Máshol (Nyugat-Afrikában) a portugálok gyűjtöttek – kevésbé kápráztató, – bár – számottevő gazdagságot."
A. F. C. Ryder, „Portuguese and Dutch in West Africa before 1800", in szerk.: J. F. Ade Ajayi és Ian Espie, A Thousand Years of West African History (Ibadan, Nigéria, Ibadan University Press, 1965.) pp. 220., 222.
77 Christopher Fyfe, „West African Trade, A. D. 1000–1800", in Ajayi és Espie, A Thousand Years of West African Trade, p. 248. (Ezentúl „West African Trade").
78 Fyfe, „West African Trade", p. 249.
79 Fyfe, „West African Trade", p. 249.
80 Fyfe, „West African Trade", p. 252.
81 Rodney, History of the Upper Guinea Coast, VII. fejezet.
82 Rodney, History of the Upper Guinea Coast, p. 172.
83 Rodney, History of the Upper Guinea Coast, p. 172.
84 Rodney, History of the Upper Guinea Coast, p. 172.
85 Rodney, History of the Upper Guinea Coast, p. 176.
86 Rodney, History of the Upper Guinea Coast, p. 177.
87 Rodney, History of the Upper Guinea Coast, pp. 188–189.
88 Rodney, History of the Upper Guinea Coast, p. 192.
89 Rodney, History of the Upper Guinea Coast, p. 199.
90 Lásd írásomat: „The Colonial Era in Africa: Changes in the Social Structure", in L. H. Gann és Peter Duignan szerk.: Colonialism in Africa, 1870–1960, II. köt. The History and Politics of Colonialism, 1914–1960. (Cambridge, University Press, 1970.) pp. 399–421.

91 Samir Amin, „Transitional Phases in Sub-Saharan Africa", Monthly Review, 25,5 (1973. okt.) pp. 54–55. (Ezentúl Transitional Phases).

92 Lásd „The Range of Choice: Constraints on the Policies of Governments of Contemporary African Independent States" in szerk.: Michael F. Lofchie. The State of the Nations (University of California Press, 1971.) pp. 19–33.

93 Lásd a „Dependence in an Interdependent World: The Limited Possibilities of Transformation Within the Capitalist World-Economy", Journal of Development Studies (megjelenés alatt).

94 Amin, „Transitional Phases", p. 56.

BUDA GÉZA:

KELET-AFRIKA ÉS A KELET

A legjobb akarattal sem nevezhető régmúltnak az az idő, amikor művelt, sőt történelemben jártas emberek is hitetlenkedve csóválták fejüket afrikai történelemről hallván. Történelmük a vadaknak? Akik fán élnek, meztelenül járnak, bogyókat esznek és nem is emberi nyelven beszélnek? Nem érdemes túl sok szót vesztegetni annak bizonyítására, hogy az efféle elképzelések egyszerűen tudatlanságból, vagy a tények tudatos elferdítéséből adódnak.
Az utóbbi időben azonban az Afrika iránti érdeklődés, beleértve múltjának kutatását is, megnőtt.
Az Afrika-kutatás fejlődése azonban nem ennek a konjunkturális helyzetnek a következménye. Az ötvenes években elkezdett régészeti kutatások hatalmas anyaga a korábban kialakult elképzelések felülvizsgálatára kényszerített, és új problémákat vetett föl. Ezekkel párhuzamosan új kutatási módszerek alakultak ki, melyek biztosítják a tudományos feltételeket Afrika történelmének elfogulatlan vizsgálatához.

Kelet-Afrika körülbelül az időszámításunk kezdete óta, ha nem régebben, szoros kapcsolatban állt az Indiai-óceán távolabbi vidékeivel. Ez a tény régóta ismert, azonban – az Afrika-történet más kérdéseihez hasonlóan – alig vizsgálták e kapcsolatok természetét, és jelentőségét a *térség* történelme szempontjából. Csupán a 60-as években (amikor James Spedding Kirkman és mások úttörő régészeti eredményei ismertté váltak, illetve a kutatásba más szakterületek képviselői – etnobotanikusok, zenetudósok, antropológusok stb. – is bekapcsolódtak) nyílt lehetőség a tisztázandó kérdések, illetve a további feladatok pontosabb meghatározására. „Új terület nyílt meg a történelemkutatás előtt, s nem egy tudós számára egész életmű kínálkozik itt." – írta Freeman-Grenville 1960-ban.

Az Indiai-óceán medencéje

Az Indiai-óceán medencéje hosszú időn keresztül gazdasági és kulturális egységet jelentett. Gazdaságilag a medencében zajló *kereskedelem*, kulturálisan az ezzel együttjáró migráció, majd pedig az *iszlám* teremtette meg ezt az egységet, amelynek a Kelet-Afrika partján élő népek is részesei voltak. A klimatikus és ökológiai feltételek itt is, és a medence északi és keleti partjain is hasonlóak, ami elősegítette a hasonló fejlődést. Az Óceán körül mindenütt meleg, általában párás klíma uralkodik, gyakori erős esőzésekkel. A talaj többnyire a mindenütt megtalálható korallzátonyokból származó homok, amely hasonló növények termesztésére alkalmas. Ez alól csupán a száraz északkeleti partvidék jelent kivételt, melynek megműveletlen sivatagos és hegyvidéki hinterlandja nagy szerepet játszott a medence kereskedelmének fejlődésében.

A körülmények hasonlósága a medencében hasonló életmódot eredményezett. A fő táplálék a rizs. Termesztésének ismerete feltehetőleg Délkelet-Ázsiából jutott Kelet-Afrikába. A fehérjét főként a halászat adja, és a nagyobb zsákmány iránti vágy valószínűleg serkentője volt a hajóépítés fejlődésének. A kókuszpálma, amely megintcsak keletről származik, kiegészítő táplálékot jelentett; belső kérgéből pedig kötélzet készült a hajókhoz, illetve korábban a belőle készült zsineggel varrták a hajókat. A pálma leveleit kunyhok befedésére használták. Ez a négyszögletes, az erős esőzések miatt magastetejű házforma rokonságot mutat az Indonéziában megtalálhatókkal.

A kereskedelmi forgalom a november-decembertől áprilisig északkeletről, majd május-júniustól délkeletről fújó *monszunon* alapult. (Ősszel szélcsendes, esős időszak van.) A monszunnal teljes biztonsággal el lehetett jutni Zanzibárig, sőt Kilwáig is (déli szélesség 7°). Így a hajósok az északkeleti monszun idején azzal a bizonyossággal indulhattak Dél-Arábiából, a Perzsa-öbölből és Irán déli partjairól Kelet-Afrikába, hogy végig hátszelük lesz, és a délkeleti monszun pedig hazaviszi őket. Kelet-Afrika északi partjain, egészen Zanzibárig és Mafiáig nemcsak rakományuk eladására és hajóik újbóli megrakására volt idejük, hanem részt vehettek a helyi javak afrikai kikötők közötti kereskedelmében is.

A monszunrendszer Kilwától délre, Mozambikig és Sofaláig megbízhatatlan. Egy Perzsa-öbölből érkezett „*dhow*" (szuahéliül dau) innen már nem tudott egy év alatt visszatérni. Dél felé hajózni könnyű ugyan, csak a visszaút körülményes, mert mihelyt egy hajó bejutott a Mozambik és Madagaszkár közötti csatornába, egyre inkább érvényesült a déli irányú áramlás. Ráadásul az Indiai-óceán déli részén az uralkodó szélirány kelet-nyugati,

és ezen a szélességen egy kelet-nyugati irányú áramlás is van. (Ez – más tényezőkkel együtt – esetleg hozzájárulhatott az indonéziaiak letelepedéséhez Madagaszkáron.)

A kereskedők legtöbbje persze visszatért a következő monszunnal, de már az *Eritreai-tenger Periplusá*ból is tudjuk, hogy néhányuk letelepedett Afrikában, megtanulta az itt élők nyelvét, házasságra lépett velük. Az első letelepülők valószínűleg Dél-Arábiából jöttek, de amennyire megállapítható, mezopotámiaiak és perzsák is lehettek közöttük. Később a fiatal iszlám szektái között dúló ádáz harcok, valamint Arábia déli partjának szárazsága (azaz a megnövekedett népesség eltartására elégtelen erőforrások) kedveztek a kivándorlásnak.

Az *iszlám* hamarosan az egész medencét átfogó kulturális kötelék lett. Még a hetedik században eljutott Dél-Arábiába és a Perzsa-öbölhöz, hamarosan elérte India nyugati területeit, majd elterjedt Indonéziában és Délkelet-Ázsiában is. Legkésőbb a kilencedik században már Kelet-Afrikában is voltak muzulmán kereskedőtelepek. Az iszlám elterjedésének korai szakaszában Irak országai voltak a világon a legvirágzóbb területek, amelyek az Omajjadok és Abbaszidák érdekeltségei miatt fontos kereskedelmi útvonalak csomópontjai voltak Nyugat-Perzsiával együtt, és hajóikat ugyanúgy elküldték Kelet-Afrikába aranyért és elefántcsontért, mint a megelőző ezer évben más arabok és perzsák.

Az arab kereskedőtelepek létesülésével egybeesett egy kisebb arányú mozgás a távolabbi keletről – India nyugati partjairól, Délkelet-Ázsiából és Indokínából.

A bevándorlók Kelet-Afrikában két élesen eltérő övezetet találtak. A Guardafui-foktól körülbelül az Egyenlítőig sivár és barátságtalan part van, jó kikötőhelyek nélkül. Végig a parton keskeny partmenti sáv terül el, ahol kis halászlelepülések voltak. Ezt homokdünék sora választja el egy száraz, akáciával, illetve északon kisebb fákkal borított síkságtól, ahol ma a teve- és marhatenyésztő szomáli törzsek élnek. A part itt szinte teljesen tagolatlan, és nincsen hajózható viziút a szárazföld belsejébe. Van ugyan néhány korallzátony a part mellett, de ezek az apró szorosok nem nyújtottak elég védelmet a hajóknak.

Délebbre a helyzet sokkal kedvezőbb. A partot számtalan öblöcske tagolja, jelentős folyók vannak, így a *Giuba*, Szomália déli részén, a *Tana* és a *Sabaki* Kenyában, a *Wami*, a *Rufiji* és a *Ruvuma* Tanzániában. A legnagyobb a Rufiji, amelynek kiterjedt deltája a bevándorlókna kitűnő bejáratot jelentett. A Rufiji, a Tana és a Giuba kisebb hajókkal legalább ötven kilo-

méter hosszan hajózható. Ezenkívül a Rufiji deltájánál hatalmas mangroveerdők vannak.

A számtalan partmenti sziget fontos szerepet játszott Kelet-Afrika történelmében. Vannak parthoz közeli, alacsonyan fekvő kisebb szigetek, mint *Kilwa*, vagy a *Lamu szigetcsoport*, amelynek legfontosabb tagjai *Manda, Pate* és maga *Lamu. Pemba, Zanzibár* és *Mafia*, a nagyobb szigetek, távolabb fekszenek a parttól, és magasabbak. Ezek a szigetek szélcsendes öbleikkel megfelelő és biztonságos kikötőket jelenthettek. Így ebben a térségben települt le a bevándorlók, és itt jött létre egy sajátos, afrikai, arab és ázsiai elemeket tartalmamzó kulturális szintézis.

Az indonéz bevándorlás

A legkevésbé érthető, az elemzés számára leginkább konfúzus probléma az indonéz bevándorlás. Pedig érkezésükről számos jel tanúskodik. Mint az Michael *Gwynne* cikkéből kiderül, a fő élelmiszernövények közül néhány vitathatatlanul Délkelet-Ázsiából származik, elsősorban a banán, de bizonyos batátafajok és a kókusz is. Mindenesetre ezek a növények – hasonlóan a sertéshez, ami feltehetőleg szintén onnan került Kelet-Afrikába – túlélik a szállítást és könnyen elterjednek, akár szándékosan vitték magukkal a bevándorlók, akár nem. Akárhogy is történt, ezek a növények eljutottak Afrikába, sőt mutációik – különösen a banáné – változatossága arra enged következtetni, hogy már igen régen, talán két évezrede is odakerültek.

Sajnos a korai délkelet-ázsiai hatásnak ezeket az egyértelmű botanikai jeleit kétségbevonják azok a kulturális és nyelvi bizonyítékok, amelyek szerint az afrikai szárazföld és az említett szigetek történelmének a délkelet-ázsiaiak nem voltak közvetlen szereplői, indonéziaiak pedig még kevésbé. *Madagaszkár*on azonban ma a legelterjedtebb indonéz nyelv különféle változatait beszélik. Az arisztokratikus malgas nyelv, a *merina*, a Délnyugat-Borneón beszélt *bahasza* rokona. Malájul és malgasul beszélők ugyanolyan könnyen megértik egymást, mint például az olaszok és a franciák, vagy akik szuahéliül és nyandzsául beszélnek. Madagaszkáron nem jött létre közös nyelv, ez pedig gátolta a keveredést, így már ránézésre is megállapítható, hogy a malgasok indonéziaiak. Lehet, hogy a malgas kultúrának vannak jelentős afrikai elemei, de ezeket mindezideig nem sikerült egyértelműen meghatározni.

Fölmerül a kérdés: hogy lehet, hogy az indonéziaiak benépesítették a hazájuktól mintegy kilencezer kilométerre lévő Madagaszkárt anélkül, hogy a mindössze négyszáz kilométerre lévő afrikai szárazföld fejlődésére kimu-

tatható hatást gyakoroltak volna. Az afrikai nyelvek nincsenek kapcsolatban az indonézzel (bár vannak jelei, hogy alapos vizsgálat feltárhat ősi indonéz kapcsolatokat a mozambiki konde és kuva nyelvekben). Nincsen szignifikáns fizikai hasonlóság sem (igaz, a szerológiai vizsgálatok meglehetősen hiányosak); és végül – mint az *Gwynne* tanulmányából is világos – a botanikai bizonyítékok sem jelentik feltétlenül, hogy közvetlen emberi közreműködéssel kerültek át Afrikába ezek a növények.

A pozitív bizonyítékok hiánya azonban nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy viszonylag hosszú időn keresztül voltak Afrikában délkelet-ázsiai kereskedelmi vagy gyarmati telepek.

Ha az ázsiai élelmiszernövények korai megjelenését nem egy elkülönült fejlődés eredményének tekintjük, akkor feltételezhetjük, hogy ez időszámításunk kezdete körül történhetett, abban ugyanis általában megegyezőek a vélemények, hogy a legkorábbi indonéz kivándorlásnak Madagaszkárra a szanszkrit nyelv és kultúra indonéziai megjelenése (*kb. i. sz. 200*) előtt kellett történnie. Ha az indonéziaiak szállítható, tartós és gyorsan fejlődő növényeikkel, valamint fejlett kovács ismereteikkel valóban letelepültek Afrikában (a Zambezi vagy a Rufiji torkolatában esetleg?), akkor hatásuk (gyámságuk?) magyarázata lehet a 2–300 évvel későbbi *bantu invázió*nak, annak, hogy szemben a kusita és koiszan pásztornépek versenyével, Kelet- és Dél-Afrika nagy területeit bantuk népesítették be. (Érdemes megjegyezni, hogy a bantu népek körében a kovács általánosan megvetett, de mindenképpen elkülönült helyzete van, és más szabályok vonatkoznak rá, mint a közösség többi tagjára.)

Amennyiben ez a feltételezés megerősíthető lenne, akkor az afrikai és indonéziai zene, illetve hangszerek (elsősorban a xilofon) közötti – erősen vitatott – kapcsolat is bizonyítékot nyerne.

De hogyan és milyen úton vándoroltak az indonéziaiak? Azt tudjuk, hogy az első óceánjárókat ők építették, vitorlásaik alkalmasak voltak arra, hogy a Délegyenlítői áramlást követve átszeljék az Indiai-óceánt, a visszatérésre az Északegyenlítői áramlás adhatott lehetőséget. De vitorlázhattak szakaszosan is: Szumátráról Ceylonba, majd a Maldiv-szigetekre és onnan Madagaszkárra; esetleg, a monszunt követve a partmenti útvonalon, megkerülve Indiát és Arábiát, majd le a kelet-afrikai partra. Ez utóbbi látszik a legésszerűbbnek, hiszen ez az útvonal kereskedelmi érdekeltségeket is kielégíthetett; csakhogy a nyelvi, kulturális és régészeti bizonyítékok hiánya miatt jogosulatlan lenne feltételezni, hogy indonéziaiak valaha is jártak Indiában vagy Arábiában. A Maldiv- és a Seychelle-szigetek kultúrája ma még ismeretlen, ezért a második út pusztán logikai lehetőség marad. Ha viszont közvet-

lenül az óceánon keresztül hajóztak, akkor eleinte csak véletlen lehetett, hogy elérték Madagaszkárt, esetleg Afrikát. Nem tudhatták, hogy hová jutnak, és megérkezvén azért létesítettek kolóniákat, hogy megvárhassák az újabb utazást lehetővé tévő kedvező csillagképet.

De vajon miért hagyták el termékeny hazájukat? Talán kalózvállalkozásokra indultak, és ezt itt eredményesebben művelhették. Az arab források a Sofalától délre eső – általuk ismeretlen – területekről mint az „uak-uakok" országáról emlékeznek meg, és úgy képzelték, hogy az valamilyen kapcsolatban áll az általuk is ismert nagy keleti szigetekkel. Sem ők, sem a kínai feljegyzések nem mulasztják el megemlíteni az itt garázdálkodó kalózokat.

Meg kell még említeni a malgas nyelvvel kapcsolatos problémákat, amelyeknek megoldatlansága szintén további kutatásokat sürget mind Afrikában és Madagaszkáron, mind pedig Délkelet-Ázsiában.

Madagaszkáron két fő csoportja van a malgas dialektusainak, szókincsüknek mindössze 60 %-uk közös. Egyenlőre tisztázatlan, hogy ez a különbség két, egymást követő bevándorlási hullám eredménye, vagy pedig viszonylag izolált csoportok egymástól független fejlődéséé.

Hasonlóképpen tisztázásra vár a malgasban megtalálható afrikai szavak és nevek eredete, nem tudni, hogy ezek fokozatosan átvett kölcsönszavak, vagy egy hajdani népvándorlás emlékei-e.

A keleti part kereskedővárosai

A kontinens keleti partvidékének történelme szempontjából az indonéz hatás – mint már említettük – kevésbé kulcskérdés. Az indiai óceáni kereskedelembe elsősorban a dél-arábiai népek, illetve a perzsák közreműködése kapcsolta be őket.

A területről a legkorábbi írott forrás az *Eritreai-tenger periplusza.* Azonban a Periplusz csak töredékes leírást ad a kikötőkről és népekről, és keletkezésének időpontja is vitatott (i. sz. I.–II. század, de valószínűleg a II. század eleje), így egymagában nem alkalmas a korabeli kapcsolatok problémájának megoldására. Mindenesetre keletkezésekor már éltek délnyugat-arábiaiak Kelet-Afrikában. Nem kizárt, hogy a sábai kereskedelem hanyatlása miatt megindult kivándorlás (i. e. I. sz. eleje) már érintette Afrikának ezeket a délebbi területeit is.

A Periplusz (majd Ptolemaiosz) csekély információja után szinte az összes írott beszámoló arabul van. Azonban az első útleírások csak a X. században születtek, és szerzőiket nem a történelem érdekelte elsősorban.

A kínaiak XV. század előtti ismeretei Kelet-Afrikáról szintén figyelemreméltóak, azonban – egy-két kivétellel – másodkézből valóak.

Ezek a leírások természetesen nélkülözhetetlenek a kutatás számára, de a legteljesebb nem-régészeti forrásai a gyarmatosítás előtti Kelet-Afrika történetnek a *helyi krónikák* különféle változatai, mint az alább olvasható kilwai krónika. Ezek még szinte teljességgel feldolgozatlanok, de fontosságukról egyre több szó esik.

Noha majdnem minden kikötőnek van krónikája, jelenlegi formájukban újkeletűek, kivéve a kilwai arab (tehát nem az itt közölt szuahéli) krónikát, és a középkori eredetű patei szuahéli krónikát. A többi a szájhagyomány múlt században lejegyzett írott változata. Ezek a krónikák tulajdonképpen genealógiák, közös vonásuk az uralkodó család dicsőítése, és adataikat természetesen csak erős kritikával lehet használni.

A rendelkezésünkre álló források alapján arra következtethetünk, hogy a IX. századtól a XIV. század végéig Kelet-Afrika legfőbb kereskedelmi partnerei a *Perzsa-öböl* népei voltak. A perzsa vitorlások („dhow") bevándorlókat is hoztak, akiket itt – származásuk miatt – *shirázi*nak neveztek. Először feltehetőleg a Guardafui foktól délre, a szomáli part mentén települtek le, majd a XII. század Kenya északi partjain, és kereskedtek az itt élő *bantu népek*kel, feltehetőleg a *nyika* nép elődeivel.

Pemba szigetére a X. század előtt valószínűleg iraki eredetű csoportok vándoroltak be, fontos iszlám kereskedőtelepülést hoztak létre, és szintén a Perzsa-öbölle kereskedtek.

Ennek a kultúrának a legkorábbi lelőhelye a ma jelentéktelen *Manda* szigetén (Lamu szigetcsoport) talált iszlám előörs (IX. sz.). Későbbi történelme, Pembához hasonlóan, csak kevéssé ismert.

A korai partmenti városok elsősorban „közraktárak" voltak. A tengertől messzebb élő népektől beszerezték az exportra szánt javakat, és fogadták a Perzsa-öbölből és Arábiából érkező kereskedők évenkénti látogatását. A szárazföldön élő népeknek nem volt fontos a kereskedelem, és semmi jele nincs, hogy a partmenti városi kultúra hatott volna rájuk. Még a múlt század közepén is lényegében diarchikus kapcsolat volt a partmenti városi közigazgatás és a beljebb élő népek között. A javakat muzulmán kereskedők gyűjtötték össze, sokszor igen messziről, de a városok beavatkozása és szervezése nélkül. Csupán délebbre, a mai Mozambik területén tudtak a muzulmánok fennhatóságuk alá vonni belsőbb területeket. Egészen a múlt századig az arabok nem ismerték a tavak környékén lévő államokat. Itt nagyon kevés lelet utal a partmenti városok kereskedelmére, ezek zöme is a XIX. század elejéről származik.

Amíg ilyen kevés adat áll rendelkezésre, nehéz lenne közelebbit mondani a part menti városok és bantu szomszédaik kapcsolatáról, vagy a kereskedővárosok Afrika belső területeire gyakorolt hatásáról. Mégis, ezek a városok a IX. századtól a XIX. századig – bármilyen korlátozottan is – kapcsolatot jelenthettek a külvilággal, és a legvirágzóbb korszakukban, a XI.–XV. század között mind az afrikai, mind pedig az indiai-óceáni viszonyokra nagyobb hatásuk lehetett, mint ahogy azt most feltételezhetjük.

A kereskedelmi partnerek és a fontosabb árucikkek

Az iszlám előtti időkből csupán a Periplusz és a régészeti leletek állnak rendelkezésünkre. Időszámításunk első századaiban a legfontosabb kereskedelmi cikkek a *réz*, az *ón*, az *üveg* és különféle *vasszerszámok* és *fegyverek* voltak; azonban az ásatások még az elején tartanak. Előkerült néhány római érem is, de római kerámiát egyáltalán nem találtak.

Körülbelül a VII. századtól kezdve Kelet-Afrika főként az Indiai-óceán északi partján élő népekkel kereskedett. A legrégebbi *iszlám kerámiák*, amelyeket Kelet-Afrikában találtak, a VIII.–IX. századból származnak, és feltűnő hasonlóságot mutatnak a farszi *Siraf* kikötőben kiásottakkal. A Mandában – a korszak egyetlen ásatási helyén – talált mázatlan korsók minden bizonnyal farszi eredetűek. A mázas korsók zömükben ún. kék *„szasszanida-iszlám"* kerámiák, amelyek Mezopotámiában és a farszi partokon voltak használatosak. A korszak üvegtárgyai szintén perzsa eredetűek, bár néhány – az Öböl kereskedelmén keresztül – Egyiptomból is származhatott: az ománi arab fejedelemség minden kétséget kizáróan résztvett az afrikai kereskedelemben; *Alu-Maszúdi* híres utazására innen indult Kanbaluba, a mai Pembába.

A XI. századtól kezdve főként az *„iszlám sgraffiato"* típusú kerámiákat szállították az afrikai városokba. A színes, illetve kék-fehér korsókat falfülkékbe állítva az épületek díszítésére használták.

Az arab világbirodalom széthullása után, a XIV. századtól Arábia hatása átmenetileg csökkent, azonban – írott és tárgyi források tanúsága szerint – a kapcsolatok továbbra is fennállottak. A kilwai trónon egy délnyugat-arábiából származó dinasztia ült. A XV. században egy elmozdított adeni szultán Kilwában lelt menedéket. A XIV. század folyamán új típusú, díszes sárga mázas kerámiát kezdtek gyártani *Aden* környékén, és ezek a kenyai part városaiban is megtalálhatóak.

Kelet-Afrika távolabbi kelettel való kapcsolatait nehezebb csupán tárgyi emlékek alapján megítélni. A XIV. század legvégén a portugálok talál-

koztak *vászon*nal és *ón*nal kereskedő *gudzseráti* hajósokkal. Lehet, hogy egy ideig virágzott ez a kereskedelem, de az írott források nem tesznek említést indiai népekről.

A Periplusz korából csak a Guardafui-foktól északra találtak indiai termékeket. A szájhagyomány szerint körülbelül a VIII. századtól már a mai Tanzánia partjain is rendszeresen jártak északnyugat-indiai kereskedők. Az afrikaiak az indiai szubkontinensről feltehetőleg *vastárgyak*at és *gyöngy*öt vásároltak; indiai kerámiát a XVII. századnál korábbról nem találtak. Eleinte kalcedongyöngyöt, majd később – körülbelül a XII. századtól – üveggyöngyöt vásároltak. A gyöngyök azonban nem jelentenek megbízható forrást, mert eddigi klasszifikációjuk nem egyeztethető össze a régészeti eredményekkel. Mindenesetre kétségtelen a kapcsolat Kelet-Afrika és India között, de ezidáig tisztázatlan, hogy mikor jött létre. Indiai hatás figyelhető meg *Zimbabwé*ban az aranybányászat technológiájában (kb. a X. századtól kezdve); a régészeti leletek között számos indiai tárgyat találtak, a szuahéli nyelv pedig igen nagy számban tartalmaz hindi jövevényszavakat.

A *kínai-afrikai kapcsolatok*ról számos kínai forrás szól. A régészeti leletek bizonyítják, hogy a kínai *porcelán*t mindig sokra becsülték itt is, de erre a késői szuahéli költészetben is vannak utalások. Már a mandai ásatásokon napvilágra került néhány *jüeh* és *fehér kerámia*, de a porcelánkereskedelem csúcspontja a XIV. században kezdődött. A XV. században a *szeladon-mázas*, majd a *kék-fehér porcelán*ok mennyisége felülmúlta a behozott iszlám kerámiáét. Néhány *Annam*ból származó, és valamivel több *sawankhaloki*-típusú (Nyugat-Thaiföld) porcelánt is találtak. Meglepő viszont a jáde hiánya.

A kínai termékek nem közvetlenül jutottak Kelet-Afrikába. Nincs egyetértés abban, hogy voltak-e egyáltalán közvetlen tengeri kapcsolataik a XV. század előtt. Az bizonyos, hogy a kínai hajózás és hajóépítés a VIII. századtól kezdve élte virágkorát. Vannak olyan kutatók, akik úgy vélik, hogy már ekkor jártak kínaiak Afrikában. Kétségtelen bizonyítékok azonban csak a XV. századi látogatásokra vannak, ekkor viszont hatalmas *flottá*kkal érkeztek, melyeknek teljes legénységét mintegy *harmincezer* főre becsülik.

A kínai áruk közvetítését perzsák és arabok végezték. Jelentős átrakó kikötők lehettek Indiában, a már említett siráfi ásatások pedig – más forrásokkal összhangban – azt bizonyítják, hogy a IX. században itt lehetett a legnagyobb átrakó kikötő.

Találtak kínai és más idegen *érmék*et is, ezeket elsősorban dísztárgyként keresték. Különösen sok érme került elő a XIII. században csúcspontján

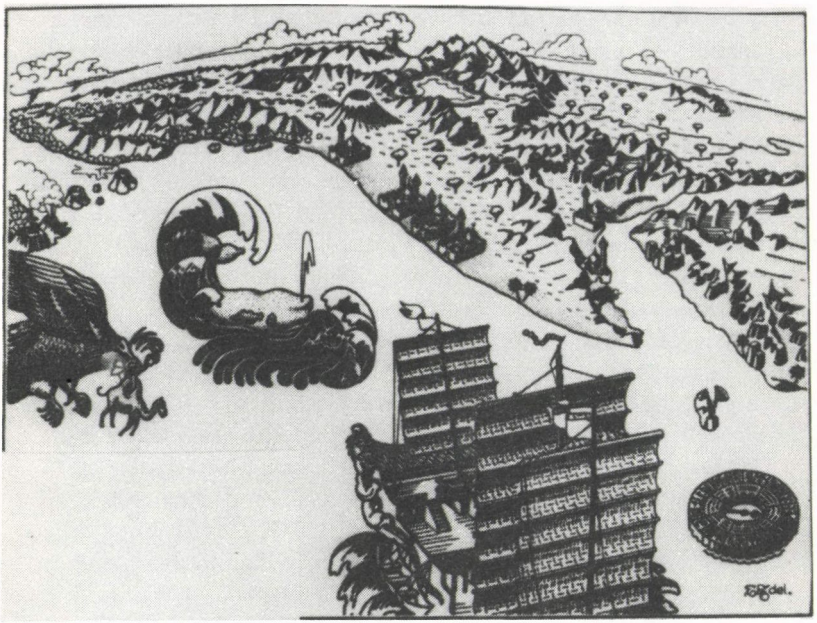

Ilyen képe lehetett Kelet-Afrikáról egy Szung vagy Jüan dinasztia korában élő kínai hivatalnoknak. A rekonstrukció a kínai beszámolókból ismert adatokat ábrázolja: szerepelnek a nagy tavak és a belőlük északra folyó Nílus, a Kilimandzsáró kúpja, a túlnyomórészt muzulmán kikötők, a tömjén, a sárkányvér-fa Socotra szigetén (az iránytű fölött), a p'eng madár és a bálna. A dzsunka és az úszó iránytű képe korabeli rajzok alapján készült. (Robert W. Steel és R. Mansell Prothero (szerk.): Geographers and the tropics, London, 1964, 158.)

állot Kisimani Mafiában. A rengeteg rézpénz között volt kettő *mongol*, egy *egyiptomi* az *Ajubida* korból (XIII. század), és még az indiai *Csolá*ból származó is akadt. Az idegen érmék száma azonban alenyésző a Mogadisuban, Zanzibárban és Kilwán vert, a forgalom számára készült rézpénzekéhez képest.

Indiában, Dél-Arábiában és Délkelet-Ázsiában végzett kiegészítő ásatások segítségével egyszer pontosan megállapítható lesz az afrikai export összetétele, és ebben az itteni pénzeknek bizonyító szerepük lehet.

Az írott források alapján addig is megállapítható, hogy Kelet-Afrika a legkézenfekvőbb cikkeket kínálta. A *rinocérosz szarv*at, a különféle *teknősbéka páncél*okat már a Periplusz is említi. Az afrikai *elefántcsont*, amely lágyabb, és így könnyebben munkálható, mint az indiai – mindig drága és fontos áru volt, különösen Indiában. Az *arany* is kiemelkedő helyet foglalt el a kelet-afrikai exportban, de legfőképpen a XIV–XV. században, amikor Kilwa ellenőrizte a *zimbabwei bányák* tengeri kapuját, *Sofalá*t.

A *vas*at Idriszi és mások szerint a parton olvasztották, és Indiába szállították, ahol is a híres *acélipar* feldolgozta, majd a késztermékek egy részét Afrikában értékesítették.

Elsősorban a kínai források említik gyakran az ámbrát, de ritka mivolta miatt volumene nem lehetett túl nagy. Ezzel szemben a mangrovefáról ritkán találni említést, pedig ezt nagy mennyiségben szállíthatták az Indiai-óceán épületfában szegény északnyugati partjaira.

A *rabszolgakereskedelem* méreteit illetően sincs egységes vélemény. Az iszlám első századaiban Irakban, illetve egész Nyugat-Ázsiában és Kínában nagyszámú fekete rabszolga volt, akikről sokan feltételezték, hogy „zandzsok", de valójában egyáltalán nem biztos, hogy kelet-afrikaiak voltak. Valószínűbb, hogy észak-szomáliai kikötőkön keresztül vásárolták őket. Délebbről mindössze egyetlen beszámoló szól a rabszolgakereskedelemről, a források többsége egyértelműen az elefántcsont, az arany és egyéb nyersanyagok szállítójaként emlékezik meg a területről. Ezért nyugodtan levonhatjuk azt a következtetést, hogy ha volt is rabszolgakereskedelem, ez csupán jelentéktelen mellékág lehetett. „Az az elgondolás, hogy régente az Indiai-óceánon ugyanolyan mérvű rabszolgakereskedelem folyt, mint a későbbiek során az Atlanti-óceánon, nem egyéb illúziónál – a háborgó európai lelkiismeret szüleménye, és a XIX. század hatalmas mérvű arab rabszolgakereskedelmének visszfénye" – állapította meg Basil Davidson.

Nemcsak ezekben a kérdésekben, hanem az afrikai-keleti kapcsolatok más problémáiban is az állítások ma még gyakrabban negatívak, mint pozitívak. Azonban a kutatások még az elején járnak, és – mint arról volt már

szó – még sok feladat van hátra, hogy a partvidék történelméről átfogó képünk lehessen, de már sokkal pontosabban meghatározhatóak a tisztázandó kérdések, illetve a további kutatások feladatai.

IRODALOM

Az afrikai történelem kutatásának átalakulásáról:
T.O. RANGER (szerk.): Emerging themes of African History (Proccedings of the International Congress of African Historians), London, 1968.
Általános összefoglalások Kelet-Afrika történelméről:
G.S. P. FREEMAN-GRENVILLE: Chronology of African History, London, 1973.; R.R. OLIVER – G. MATHEW (szerk.): History of East-Africa, 1. kötet, Oxford, 1973.; J.E.G. SUTTON: The East-African Coast: A Historical and Archeological Review, Nairobi, 1966.; Z.A. MARSH – G. KINGSNORTH: An introduction to the history of East-Africa, Cambridge, 1965.; B.A. OGOT – J.A. KIERAN (szerk.): Zamani: A Survey of East-African History, Nairobi, 1968.; L.S. KURTZ: Historical dictionary of Tanzania, New York – London, 1978.
Az ötvenes és hatvanas évek ásatásairól: D. MOUNTFIELD: A history of African exploration, London, 1976.; T.T. SPEAR: The Kenya complex, Nairobi, 1978. G.S.P. FREEMAN-GRENVILLE: Swahili literature and the history and archeology of the East-African Coast = The Journal of East African Swahili Committee, 1958. 2, 7–25 – *J.S. KIRKMAN ásatásai:* The Arab City of Gedi. Excavations at the Great Mosque, Oxford, 1954.; The Tomb of the Dated Inscription at Gedi, London, 1960.; Gedi: The Palace, The Hague, 1963.; Men and Monuments of the East-African Coast, London, 1964.; Ungwana the Tana, The Hague, 1966.; The Kenya Littoral = Current Anthropology, 1966, 347–348; Some Conclusions from Archeological Excavations on the Coast of Kenya, 1948–1966 = H.N. CHITTICK – R.I. ROTBERG (szerk.): East-Africa and the Orient (Cultural Synteses in the Pre-Colonial Times), New York – Lond, 1975. 226–247. – *FREEMAN-GRENVILLE idézet:* Historiography of East Africa = Tanganyika Notes and Records, 1960, 288., idézi B. DAVIDSON: Az újra felfedezett ősi Afrika – A fekete anya, Budapest, 1965, 376.
Az Indiai-óceán medencéjének természeti körülményei: Kontinensek földrajza (Földrajz, II.), Budapest, 1966.; FUTÓ J.: Afrika, Budapest, 1971. – *Az iszlám elterjedése Kelet-Afrikában:* J.S. TIRMINGHAM: Islam in East-Africa, London, 1964.; uő. The influence of Islam upon Africa, London – New York, 1980, kül. 30 skk., 44 sk.; A.P. ATTERBURY: Islam in Africa New York, 1899. G.P. BADGER (szerk. és ford.): History of the Imams and Seyyids of Oman by Salil ibn Rosik, London, 1871., kül. XII., 5.; R.L. POUWELS: The medieval Foundation of East-African islam – International Journal of African History Studies, 1978, 201–226. és 393–409.
A betelepülők hatásáról: W. SHACK – E.P. SKINNER (szerk.): Strangers in African societies, London, 1979.; K.D. ANDERSEN: African traditional architecture: a study of the housing and settlement patterns of rural Kenya, Nairobi, 1977.; A.H.J. PRINS: The Swahili Speaking Peoples of Zanzibar and the East-African Coast, London, 1961.; uő. The Shungwaya Problem: Traditional History and Cultural Likeness in Bantu Northeast Africa – Anthropos 1972. 9–35.; J.V. ALLEN: Swahili Culture = Azania, 1974. 9.

Az indonéziaiak esetleges szerepe az afrikai kontinensen:
G.P. MURDOCK: Africa, its people and their culture history, New York, 1956, kül. 9. o.; V.L. GROTTANELLI: Asiatic influences in Somali Culture = Ethnos, 1947. 153–181.; uő: The peopling of the horn of Africa = Africa, 1972. 363–394.; J. HORNELL: Indonesian Influence on East-African Culture = Journal of the Royal Anthropological Institute, 1934. 305–332.; A. T. és G.M. CULWICK: Indonesian Echoes in Central Tanganyika = Tanganyika Notes and Records, 1936. 60–66.; A.M. JONES: Africa and Indonesia, Leiden, 1964.; P.R. KIRBY: Thoughts on the Origins of South African Society = South African Journal of Science, 1967. 137–139.
Antropológiai vizsgálatok Afrikában: J. HIERNAUX: Human Biological Diversity of Central Africa = Man, 1966. 287–306. – *Korai indonéz betelepülés:* M. BLOCH – P. VERIN: Discovery of an Apparently Neolitic Artifact in Madagascar = Man, 1966. 240–241.; O.W. WOLTERS: Early Indonesian Commerce = Ithaca, 1967. 63–70.
A szanszkrit kultúra Indonéziában: J. GONDA: Sanskrit in Indonesia, Nagpur, 1952.
Bantu invázió: R. OLIVER: The problem of the Bantu expansion = Journal of African History, 1966. 357–383.; M. POSNANSKY: Bantu Genesis = Uganda Journal, 1961. 86–93.
Indonéziai zenei hatások: K.P. WACHSMAN (szerk.): Essays on Music and History in Africa, Evanston, 1971.; A.M. Jones: Indonesia and Africa: The Xylophone as a Cultural Indicator = Journal of Royal Anthropological Institute, 1959. 155–168.; uő.: The Influence of Indonesia: The Music. Evidence Reconsidered = Azania, 1969. 131–145.; P.R. KIRBY: The Indonesian Origin of Certain African Musical Instruments = African Studies, 1966. 3–11.; J. KUNST: A Music Argument for Relationship Between Indonesia – Probably Java – and Central Africa = Proceedings of the Musical Association, 1935–36. 57–69.
A hajóépítésükről: C.L. RILEY: (szerk.) Man Accross the See: Problems of precolumbian contacts, Austin, 1971.; E. DOOD: Polynesian Seafaring, Lymington, 1972.; D. LEWIS: Polynesian Navigational Methods = The Journal of the Polinesian Society., 1964. 364–373.
A Seychelle szigetekről: Plants and Man on the Seychelles Coast: A Study in Historical Biogeography, Madison, 1967.
Az Uak-uakok országáról: G. FERRAND: Madagascar et les iles Uaq-Uaq = Journal Asiatique, 1904. 489–509.
Esetleges afrikai hatás a malgas kultúrára: Madagascar and Afrika I–III. = Journal of African History, 1968. 387–408, 517–546, 1969, 45–65.
A malgas nyelv problémáival kapcsolatban: G.P. MURDOCK: Genetic Classification of the Austronesian Langauges: A Key to Oceanian Culture History = Ethnology 1964. 116–126.; P. VERIN – C.P. KOTTAK – P. GORLIN: The Glottochronology of Malagasy Speech Communities = Oceanic Linguistics, 1969. 26–83.; A. SOUTHALL: The Problem of Malagasy Origins = CHITTICK-ROTBERG i. m., 192–215.
Az arabok az Indiai-óceánon: D.S. RICHARDS (szerk.): Islam and Trade of Asia, Oxford, 1970.; G.F. HOURANI: Arab Seafaring in the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times, London, 1951.; G.R. TIBBETS: Arab Navigation in the Indian Ocean before the Coming of the Portuguese, London, 1971.
Perzsa hajózás: HADI HASAN: A History of Persian Navigation, London, 1928.
Az afrikai történelem forrásairól általában: Le probleme des sources de l'histoire de

l'Afrique noire jusqu'a la colonisation européenne = XIIe Congres International des Sciences Historiques. Rapports II. Histoire des continents, Wien, 1965. 177–232.
Szöveggyűjtemény Kelet-Afrika történelmének forrásaiból:
G.S.P. FREEMAN-GRENVILLE: The East-African Coast, Oxford, 1962.
A Periplusz datálása: J.A.B. PALMER: Periplus Maris Erythraei, The Indian Evidences as to the Date = Classical Quarterly, 1947. 136–140.; A.H. CHRISTIE: An Obscure Passage from the Periplus = Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 1957. 345–353.; D.M. MacDOWALL: The Early Western Satraps and the Date of the Periplus = The Numismatic Chrónicle, 1964. 271–280.
Az arab források elemzése és ismertetése: J.S. TRIMINGHAM: The Arab geographers and the East-African Coast, uo. 115–146., Notes on Arabic Sources of Information on East-Africa, uo. 272–282.; illetve orosz nyelvű kiadásukban: Arabszkie isztocsniki VII–X vekov po etnográfii i isztorii Afrika juzsnee Szaharü, Moszkva–Leningrád, 1960.; Arabszkie isztocsniki X–XII vekov po etnográfii i isztorii Afrika juzsnee Szaharü, Moszkva–Leningrád, 1965.
A kínai források elemzése: V.A. VELGUSZ: Izvesztija o sztranah i narodah Afriki i morszkie szvjazi v basszejnah Tihogo i Indijszkogo okeanov. (Kitajszkije isztocsniki rannee XIV. v.), Moszkva, 1978.; P. WHEATLEY: Analecta Sino-Africana Recensa, uő.: Notes on Chinese Texts Containing References to East-Africa = CHITTICK-ROTBERG: I. m., 76–114., ill. 284–290.
A szájhagyomány forrásként való hasznosításáról: A.D. ROBERTS: The use of oral sources for African history = Oral History, 1976. 41–56.
Helyi krónikák, amelyeket a Freeman-Grenville féle szöveggyűjtemény nem közöl:
W. HICHENS (szerk.): Khabar al-Lamu. A Chronicle of Lamu by Shaibu Fareji bin Hammed Al-Bakur = Bantu-Studies, 1938. 1, 1–33.; J. KNAPPERT (szerk.): The Chronicle of Mombasa (Azili ya Mvita) = Swahili, 1954. 2, 21–27.; L. HARRIES (szerk.): The Founding of Rabai: A Swahili Chronicle, = Swahili, 1964, 5, 140–149.
A sirázi bevándorlás: H.N. CHITTICK: The „Shirazi" Colonialization of East-Africa = Journal of African History, 1965. 275–294.
A nyika nép történelméről: T.H.R. CASHMORE: A Note on the Chronology of the Wanyika = Tanganyika Notes and Records, 1961. 153–172.
Betelepülők Pembára: R.L. POUWELS: Tenth century settlements of the East-African coast = Azania, 1974. 65–74.
A Lamu szigetek történelméhez: M. POSNANSKY: Sailing from Lamu, Assen, 1965.; H.N. CHITTICK: Discoveries in Lamu Archipelago = Azania, 1967. 37–67.; uő.: A New Look at the History of Pate, = Journal of African History, 1969. 55–66.
A part kereskedelméről és városairól: The medieval history of the coast of Tanganyika, Berlin, 1962.; G. MATHEW: Some Reflections on African Trade Routes = Research Review, 1967. 63–71.; M. POSNANSKY: On the Swahili Historiography = Journal of East African Swahili Committee, 1958. 26–40.; B.A. DATOO: Rhapta: the Location and Importance of East Africa's first Port = Azania, 1970. 65–75.; T.H. ELKISS: Kilwa Kisiwani: The Rise of an East African City State = African Studies Review, 1973. 119–130.; H.N. CHITTICK: Kilwa: An Islamic Trading City on the East African Coast I–II., Nairobi, 1974.
Kapcsolatok a belső területekkel: J.E.G. SUTTON: The Archeology and Early Peoples of the Highlands of Kenya and Northern Tanzania = Azania, 1966. 35–57.; A. ODED:

The Arab and islamic import on Buganda = Asian and African Studies, 1973. 196–237.; uő.: A bibliographycal essay on the history of Islam in Uganda = Current Bibliography of African Affairs, 1975. 34–43.; M. POSNANSKY: Connections between the Lacustrine Peoples and the Coast = CHITTICK-ROTBERG: i. m., 216–225.;
A korai iszlám kerámiákról: A. LANE: Early islamic pottery, London, 1957.
A sirázi ásatások: L. WHITEHOUSE: Excavations at Shiraf. First Interim Report; Second Interim Report, Teheran, 1968. ill. 1969.
Kapcsolatok Indiával: R. MOOKERJI: A history of Indian shipping and maritime activity from the earliest times, Bombay, 1962.; E.A. ALPERS: Qujarat and the trade of East Africa – International African History Studies, 1976. 22–44.
Kelet-Afrikai gyöngyleletek és klasszifikációjuk: W. van der SLEEN: Ancient Glass Beads of East and Central Africa and the Indian Ocean = Journal of the Royal Anthropological Institute, 1958. 203–216.; uő.: Handbook on Beads, Liege, 1967.
A kínai porcelán Afrikában: G. MATHEW: Chinese Porcalain in East-Africa and on the Coast of South Arabia = Oriental Art, 1956. 50–55.
A délkelet-ázsiai porcelánok meghatározásához: R.M. BROWN: The Ceramics of South-East Asia. Their Dating and Identification, London, 1977.
A direkt kínai-afrikai kapcsolatok datálásához: F. HIRTH: Early Chinese Notices of East African Territories = Journal of American Oriental Society, 1909. 46–57.; W. FUCHS: Was South Africa Already Known in the 13th Century? = Imago Mundi, 1953. 50–51.; VELGUSZ i. m., 1. fejezet.
A kínai hajózás fellendülésére lásd pl. magyarul is: E. BALÁZS: Gazdaság és társadalom a régi Kínában, Bp., 1976. 113–114, 121, 135–136.; M. ELVIN: Fejlődés és stagnálás a kínai történelemben, Bp., 1977. 152 skk.
Becslés az Afrikába látogató kínai flották nagyságára: J.J. L. DUYVENDAK: China's Discovery of Africa, London, 1949.
Az érmeleletek és értékelésük: G.S.P. FREEMAN-GRENVILLE: East African Coin Finds and their Historical Significance = Journal of African History, 1960. 31–42.; uő.: Coin Finds and their Significance for East African Chronology = Numismatic Chronicle, 1971. 283–301.
A mafiai ásatások: H.N. CHITTICK: Kisimani Mafia: Excavations at an Islamic Settlement on the East African Coast, Daar es Salaam, 1961.
Zimbabwe kultúrája és termékei: G. CATON-THOMPSON: Zimbabwe Culture, Oxford, 1931.; uő. Zimbabwe: All Things Considered = Antiquity, 1964. 99–102.; T.N. HUFFMANN: The Rise and Fall of Zimbabwe = Journal of African History, 1972. 355–366.; P.S. GARLAKE: Great Zimbabwe, London, 1973.
A rabszolgakereskedelem súlyáról: G.H. TALHAMI: The Zanj rebellions reconsidered = International Journal of African Historical Studies, 1977. 443–461.
A Davidson idézet: DAVIDSON i. m., 389. – *A későbbi arab gyarmatosítás:* J. GRAY: History of Zanzibar, London, 1962.; N.R. BENNETT: A history of the Arab state of Zanzibar, London, 1978.

KILWA KISIWANI ŐSI TÖRTÉNETE
(részletek)

A szöveg szuahéli nyelven Carl Velten: Prosa und Poesie der Suaheli című kötetben jelent meg (Berlin, 1907, 243–252.) Velten 1889-ben ment Tanganyikába, az Abushiri felkelést leverő von Wissmann tolmácsaként, majd néhány évig ott maradt, és ekkor gyűjtötte a fentemlített kötetben közreadott szövegeket. Kilwa története orális közlés lejegyzése. Ez a szöveg természetesen nem tekinthető a szokásos értelemben vett történelmi forrásnak, nyilván sok mitikus elemet tartalmaz, és a kronológiája sem pontos. Ugyanakkor az események egy része más források segítségével azonosítható, és számos, máshol nem található információt tartalmaz a partvidék gazdaságáról.
(Irodalom: E. SAAD: Kilwa dynastic hystoriography, History in Africa, 1979. 177–207.)

Ezek Kilwa Kisiwani véneinek szavai.

Azok közül a népek közül, akik Kisiwanit eredetileg építették, az első a mtakata törzs volt, a második pedig Jasi népe a mranga törzsből.

Akkor jött Mrimba és népe. Ez a Mrimba a macsinga törzsből való volt, és letelepedett Kisiwaniban. Ő lett Kisiwani vezetője.

Akkor jött Ali bin Szelimáni szultán, a sirázi, azaz perzsa. Hajón jött, magával hozta a javait és a gyermekeit is. Az egyik gyerekét, ali szultán lányát, Fatimának hívták: a többi gyerek nevét nem tudjuk. Musza bin Amranival, a beduinnal jöttek. Úgy mondják, hogy partra szálltak Kilwán, és elmentek az ország vezetőjéhez, az öreg Mrimbához, és helyet kértek, ahol letelepülhetnének. Ezt megkapták, és Mrimbának ajándékokat adtak, kereskedelmi cikkeket és gyöngyöket.

Ali szultán feleségül vette Mrimba lányát. Jó viszonyban élt a néppel. Rendszeresen ajándékokat adott, mindig a rangjához méltóan. Ezek az ajándékok vásznak és gyöngyök voltak.

Azután Ali szultán a következő szavakkal meggyőzte Mrimba lányát: „Mondd meg apádnak, az öreg Mrimbának, az lesz neki a legjobb, ha elhagyja Kisiwanit, és a szembenlévő szárazföldön települ le. Ugyanis nem jó neki ugyanazon a helyen élnie, ahol nekem: ez nem helyes, mert ő az apósom.

Én itt fogok élni Kisiwanin, elég lesz, ha én intézem az ügyeinket. Akármikor Kisiwaniba akar jönni, hogy lásson engem, jöhet, és én is ugyanúgy meglátogathatom őt."

Mrimba lánya elmondta apjának, mit mondott Ali szultán. Az öreg Mrimba beleegyezett Ali szultán akaratába. De azt mondta a lányának: „Mondd meg Ali szultánnak, hogy kész vagyok a szárazföldre menni, de terítsen le nekem egy szőnyeget az egész útra, hogy szőnyegen sétálva mehessek egész a szárazföldig. Ha rövidebb lesz, nem fogadom el." A lánya átadta Ali szultánnak a válaszát, hogy mire vágyik Mrimba, és Ali szultán egyetértett Mrimba kívánságával.

Így aztán szőnyeget terített Kisiwaniból a szembelévő szárazföldig, és Mrimba átkelt túlra.

Azok, akik a szőnyeget leterítették, a mtandika nevű törzsből valók voltak. Azok, akik fölszedték, a mtandura nevűből. Azok, akik kísérték őket – vagyis a szolgáik, karavánvezetőik, teherhordóik és rabnőik – pedig a namba törzsből. Így az öreg Mrimba megteremtette otthonát a szemközti szárazföldön.

Akkor Ali szultán uralkodott Kisiwaniban. Mrimba pedig elhatározta, hogy hadat üzen, és Kisiwaniba jön leverni Ali szultánt. Akkor Ali szultán hangosan felolvasta a Koránt és áldozatokat ajánlott, hogy Mrimba ne kezdene az átkelésbe, s ne hozzon háborút. Akkor Mrimba elköltözött otthonából, a Ruvuma vidékére ment és ott telepedett le.

Ali szultán csak a szigeteket uralta, a szárazföldön nem volt hatalma, csak két szigeten; az egyik Kisiwani, a másik Sanje ya Kati volt. Békében uralkodott, népéhez jó szándékkal volt, kivéve, hogy Sanje ya Katin háborúzott. Az emberek halásztak és gazdálkodtak, és ha volt is más munkájuk, amiből hasznuk volt, mi nem tudunk róla. Az alattvalók ezeken a szigeteken nem fizettek adót. Ali szultán sem erődöt, sem várfalat nem épített, hanem a régi erődben élt a Shangani negyedben. Hogy ki építette ezt az erődöt, azt nem tudjuk.

Ali szultánnak volt Mrimba lányától egy gyereke, egy fiú, akit Mohamed bin Ali szultánnak hívtak. Otthon élt, amíg elérte a férfikort, azután elindult és a Ruvumához ment meglátogatni nagyapját, az öreg Mrimbát. Amikor megérkezett, a nagyapja átadta hatalmát unokájának. Így Mahomed szultán lett az uralkodó.

Azután [Mrimba] nekiadta az összes hadianyagát, és beleegyezését adta, hogy háborúzzon a szárazföldön, először csak Tungiban, majd egészen Pemba ya Manziig. Azután [Mohamed] visszafordult, és Kisiwaniba jött. És ugyanazon a napon, amikor megérkezett, apja, Ali szultán meghalt.

Így Mahomed szultán uralkodott, mert a nép látta, hogy milyen ereje volt a szárazföldön. A rokonai, akik Shirázból jöttek, nem tűrték el a hatalmát. De a város népe Mahomed szultánt követte az ereje miatt.

Akkor wamalindik jöttek hazájukból, Malindiből. Mahomed szultánhoz mentek, hogy üdvözöljék. Akkor a szultán azt mondta a wamalindiknak: „Telepedjetek le itt Kisiwaniban." A wamalindik válaszul azt kérdezték: „Mit kapunk, ha letelepszünk itt?" A szultán azt felelte: „Telepedjetek le nálam, és megkapjátok az emir és a kádi hivatalát." A wamalindik beleegyeztek, és letelepedtek Kisiwaniban.

Mahomed szultán nem viselt háborút. A nép az adóilletéket gabonában és más dolgokban fizette. Foglalkozásuk kereskedelem és halászat volt. De hogy melyik volt a jövedelmezőbb, arról semmit sem tudunk.

Mahomed szultán nem épített erődöt, sem városfalat, hanem a Shangani erődben élt, ahol az apja, Ali szultán is. Viszont nemzett egy fiút Mohamed szultán, a fiú neve Ibrahim bin Mohamed szultán volt; azután Mohamed szultán meghalt.

Akkor Mohamed szultán féltestvére, Fatima szultán, Ali szultán leánya lett a kormányzó, mert Ibrahim szultán gyermek volt, és még nem érte el a férfikort. De Fatima szultán nem sokáig uralkodott, mert amikor Ibrahim szultán elérte a férfikort, Fatima szultán azonnal ráruházta a hatalmat. Nem tudunk többet Fatima szultán országlásáról: ez minden, amit hallottunk.

Ibrahim bin Mohamed szultán nem viszálykodott a néppel, úgy mondják, hogy hatalmának ereje miatt a nép követte őt. Alattvalói adót fizettek szultánjuknak, ezt gabonában – mint a rizs, a köles meg ilyesmi – rótták le. A nép halászattal, gazdálkodással és kereskedelemmel foglalkozott. Ibrahim szultán két gyermek apja volt: az idősebbik Hasszán szultán, a fiatalabbik Iszufu szultán volt. Azután Ibrahim szultán meghalt.

Iszufu bin Ibrahim szultán került hatalomra, és az ország akkor hét évet szenvedett az éhinség és a sáskák miatt. A szultán és az alattvalói megbeszélték a bajt, és Ibrahim szultán fiát, Hasszán szultánt tették meg uralkodónak. Iszufu szultán uralkodásának egyetlen eseményét sem ismerjük, mert a csapások miatt nem uralkodott megfelelően.

...

[Szájjid Bargasz] szultán örökébe Szaid Kalifa bin Szaid bin Szultán lépett. Uralkodásának eseményeiről nem tudunk beszélni, mert nem ismerjük királyságának helyzetét, sem szokásait, mert közben eljött a német szultánunk, aki békét hozott ezekbe az országokba és elégedetté tette a népet. Szaid Kalifa már nem küldte el a helytartóit, mert a hatalmát nem tudta kiterjeszteni rájuk.

A 19–20. századi Afrika-történet itt következő anyagait – feldolgozások részletei, dokumentumok, stb. – Kende István ny. egyetemi tanár válogatta és szerkesztette.

SIK ENDRE:

FEKETE-AFRIKA TÖRTÉNETE V. KÖTET

(Részletek a hagyatékban maradt, befejezetlen műből)

*Sik Endre „Fekete-Afrika története" című művének, mint ismeretes, négy kötete jelent meg. A 3.–4. kötet előszavában (a 3. és 4. kötet ugyanis együtt tartalmazza a teljes mű VII. – Fekete-Afrika a második világháborúban – és VIII. – A gyarmati rendszer felbomlása Fekete-Afrikában – részét) ezt írta Sik Endre: „Az V. kötetbe ... IX. rész gyanánt a még gyarmati sorban levő országok háború utáni története kerül, egészen napjainkig. Ugyanide kerül Etiópia és Libéria háború utáni története 1960-ig. Ennek a két országnak történelmi sorsa ugyanis sem a függetlenné vált országokéval, sem a gyarmatoknak megmaradtakéval nem egyforma."**

A tervezett IX. (A gyarmati rendszer utolsó sáncai Fekete-Afrikában) és X. (Etiópia és Libéria eltérő útja) részt Sik már nem írhatta meg: műve, négy kötettel, csonka maradt. Nincsen ötödik kötete, ami – szakmai szempontból – még azt is jelenti, hogy összefoglaló tartalomjegyzéke, névmutatója, stb. sincsen a teljes műnek, azaz néhány, a tudományos felhasználhatósághoz rendkívül fontos kellék is sajnálatosan hiányzik.

Súlyos és hosszadalmas betegségével küzdve Sik Endre majdnem haláláig, egyre bénultabb testtel is dolgozott. Örökké tervező agyában már kirajzolódott az ötkötetes művet követő mű terve is: a függetlenné válás utani afrikai történelem, amit azonban különböző okokból nem hatodik kötetként, hanem külön műként készült megírni. Az anyagot már ehhez is fáradhatatlanul gyűjtötte, jegyzetelte.

Az ötkötetesnek tervezett mű ötödik kötetének részletes terve és szövegének is egy része – 217 gépelt oldala – azonban elkészült. Ezek az elkészült részek a Délafrikai Unió második világháború utáni történetét tárgyalják, 1958-ig (IX. rész 2–5. fejezet), illetve Délnyugat-Afrikáét (Namibia), 1960-ig (IX. rész 9. fejezet 2–23. pont). A szöveg jórészt megszerkesztett,

bár a kézirat néhány jelzése azt mutatja, hogy a szerző nem tekintette minden részletében véglegesen megfogalmazottnak.

Az alábbiakban közöljük a megírt mű néhány részletét – minden módosítás vagy szerkesztői beavatkozás nélkül –, továbbá a hagyatékban maradt tartalomjegyzéket, azaz a már megírt részek részletes, a meg nem írtaknak a szerző által fő címekben vázolt sorrendjét, vázlatát.

Kende István

*Sik Endre: Fekete-Afrika története, Akadémia Kiadó, Budapest, 1972. III. köt. 13. p.

A IX. résznek a Délafrikai Unió 1945 utáni történetét ismertető fejezeteinek bevezetése

A háború utáni Délafrikának egyik jellemző vonása, hogy az fasiszta állam. A fasizmus Délafrikában Malannál jutott uralomra. Smuts rezsimje – főleg a háború utáni években – ennek előkészítője volt, átmenet a fasizmushoz. Strydem rezsimje tovább fejlesztette a fasiszta rendszert. Verwoerd alatt a fasizmus nyílt fronttámadásba ment át.

Ha a délafrikai fasizmust röviden jellemezni akarjuk, négy olyan főtörekvést kell leszögeznünk, amelyek kisebb (Smuts) vagy nagyobb (Malan, Strydom, Verwoerd) valamennyi háború utáni délafrikai kormány politikájában feltalálhatók.

1. A monopoltőke uralmának megszilárdítása; a munkásosztály és a délafrikai népek fokozott kizsákmányolása.

2. Faji politika, „apartheid", a délafrikai népek nemzeti elnyomásának fokozása, az indiai kisebbség jogfosztása.

3. Imperialista törekvések: a) törekvés Délnyugat Afrika annektálására, b) a délafrikai brit protektorátusok bekebelezésére és c) Dél-Rodéziának és azon keresztül Brit Közép-Afrikának politikai befolyásolására és gazdasági kizsákmányolására.

4. Nemzeti és szociális demagógia.

Másik jellemző vonása a háború utáni délafrikának az, hogy a nemzeti

kérdés jellege megváltozott. Ez a változás főleg a következő öt vonalon mutatkozik:

1. az afrikáner nacionalizmus progresszív elemei teljesen elhomályosultak;

2. a brit imperializmus nagymértékben elvesztette pozícióit;

3. az afrikaiak nemzeti függetlenségi mozgalma erősödött és tudatossá lett;

4. a különböző nemzeti mozgalmak (afrikaiak, „színesek", indiaiak) egyre inkább kialakulóban vannak;

5. nemcsak a Délafrikai Unió (Köztársaság) általános nemzeti érdekei, de az uralkodó európai származású (telepes) nemzeti burzsoázia érdekei is szembenállnak az Egyesült Államok (az amerikai monopoltőke) érdekeivel.

Jelentős változások mentek végbe a második világháború után a Délafrikai Unió gazdasági struktúrájában. Ezeknek a változásoknak egyik fő tényezője az Egyesült Államok fokozott behatolása.

A nacionalisták által folytatott féktelen fasiszta propaganda és az egyre erősödő kormány-terror ellenére a délafrikai munkásmozgalom fejlődését az ország tőkés-földesúri oligarchiájának nem sikerült megakadályoznia. Különösen nagy fontossággal bír az a tény, hogy minden nehézség ellenére jelentős lépések történtek a háború utáni években a munkásmozgalom egységének helyreállítása felé.

A Délafrikai Unió problémái a háború utáni időszak egész tartama alatt állandó témák gyanánt szerepeltek az ENSZ közgyűlésén és politikai bizottságaiban. Nevezetesen három olyan délafrikai kérdés van, amelyek immár több mint 20 év óta változatlanul szerepelnek az ENSZ napirendjén. Ezek: a) a délafrikai kormány faji politikája; b) az indiai kisebbség kérdése; c) Délnyugat Afrika kérdése.

Smuts politikájának általános jellemzése
(A IX. rész 3. fejezete részlete)

Smuts tábornok, aki a századforduló éveiben lezajlott angol-bur háború óta, tehát négy évtizede, aktív szerepet játszott a délafrikai politikában – pályafutása első éveiben mint bur szabadságharcos, az azt követő 30 éven át pedig mint az angol imperializmus támogatója – a második világháború kitörésével előállott új helyzetben mint a német fasizmussal szimpatizáló afrikáner nacionalisták politikai ellenfele került a délafrikai kormány

élére és mint ilyen tartotta kezében csaknem egy további évtizeden át (pontosan kilenc évig) az ország politikai irányítását. Az elvi nézeteltérés azonban, amely Smutsot és a nacionalistákat egymástól elválasztotta és egymással szembehelyezte, egyetlen kérdésre szorítkozott: Smuts az angol monopoltőke érdekeit képviselte és tűzön-vizen keresztül az angol imperialisták politikáját támogatta, szemben az afrikáner nagytőkések és nagybirtokosok érdekeit képviselő nacionalistákkal. Semmi más lényeges, elvi különbség Smuts és a nacionalisták politikája között nem volt. A tőkések és munkások, az európai nagybirtokosok és afrikai parasztok közötti osztályharcban Smuts, épp úgy mint a nacionalisták, a tőkések és nagybirtokosok oldalán állt, s politikáját mindenkor azok érdekei vezették – mindössze azzal az árnyalati különbséggel, hogy ott ahol a nagytőkések és a nagybirtokosok érdekei ütköztek, Smuts a nagytőkések érdekeit vette elsősorban figyelembe. Az afrikáner-angol telepes kisebbségnek a lakosság túlnyomó részét kitevő afrikai népekkel szemben folytatott elnyomó és kizsákmányoló politikáján (nemzeti elnyomás, faji megkülönböztetések, politikai jogfosztás, gazdasági guzsbakötés) sem a háború alatt, sem az azt követő években Smuts semmi lényeges változtatást nem eszközölt. Az afrikáner nacionalistáknak Délnyugat-Afrika irányában folytatott agresszív imperialista politikáját Smuts ugyancsak teljes mértékben magáévá tette. Ha tett olykor-olykor valami engedményt az afrikaiaknak vagy a munkásságnak, az mindig csak látszatengedmény volt.

Malan személye és politikájának általános jellemzése

(IX. rész 4. fejezet – A fasizmus előretörése Dél-Afrikában – bevezető sorai

Mikor a második világháború kitört, Malan nem is titkolta, hogy együtt érez a nácikkal, Hitler győzelmét kívánja és abban reménykedik (1953-ban az a vád is felmerült ellene, hogy nemcsak együtt érzett a nácikkal, de titokban Hitlerhez fordult segítségért Anglia ellen, és hogy Hitler a nácik győzelme esetére megígérte neki, hogy a két Rodéziát Dél-Afrikához fogják csatolni).*

Malan politikáját és rezsimjét nagy részben ugyanazok az elvek és el-

*lásd Gunther id. m. 468. old.

gondolások vezették, mint elődjéét, azzal a különbséggel, hogy ezeket az elveket és elgondolásokat Smuts-nál következetesebben és szélsőségesebben igyekezett megvalósítani.

Malan politikáját – mint a fenthivatkozott paarl-i beszédéből is megállapítható – (épp úgy mint Smuts-ét), mindenek előtt az afrikai-ellenség* és a demokrácia-ellenesség jellemezte, amely utóbbit ő is (mint ahogy Smuts is) a kommunista-ellenességgel igyekezett elkendőzni.

Malant és pártját, épp úgy mint Smuts-ot és az Egyesült Pártot, imperialista törekvések fűtötték: mind a ketten egyformán Délnyugat-Afrika bekebelezésére és a három délafrikai brit protektorátus annektálására törekedtek.** A különbség köztük csak az volt, hogy Malan a maga afrikai-ellenes, munkásellenes és demokrácia-ellenes politikáját, úgyszintén imperialista törekvéseit többé-kevésbé nyíltan kifejezésre juttatta és fokozott energiával törekedett azok megvalósítására, ugyanakkor amikor Smuts ugyanazt a reakciós politikát álszent frázisokba csomagolva igyekezett a liberális gondolkodású európaiak és az afrikaiak legalább egy része számára elfogadhatóvá tenni.

Malant és a nacionalistákat azonban nemcsak ezek a fokozati és árnyalati különbségek választották el Smuts-tól és az Egyesült Párttól és állították szembe velük, de ugyanakkor a nacionalisták kifejezett és határozott angolellenessége, szemben Smuts mindenre kész angol-csatlósságával.

Ez az angolellenesség Malan egész pártját jellemezte. Már akkor, amikor Hertzog kormányának tagja volt, ebben a kérdésben nézetei gyökeresen eltértek Hertzog nézeteitől. Hertzog a két délafrikai uralkodó csoportnak (angolok és afrikanerek) és a két nyelvnek teljes egyenjogúsága mellett foglalt állást, Malan nézete viszont az volt, hogy a Dél-Afrikában élő angoloknak fel kell hagyniuk azzal, hogy még mindig Angliát tekintik hazájuknak, és példaképüknek, végleg be kell olvadniuk az afrikaner társadalomba, s az angol nyelvet a kormánynak csak mint kisegítő nyelvet szabad az ország egyetlen hivatalos nyelve, az afrikaans mellett elismernie. Ez az angolellenesség vezette Malant akkor is, amikor 1934-ben nem értett egyet a fúzióval; akkor is, amikor nem volt hajlandó Anglia háborúját támogatni. Kormányrajutása után világosan megnyilvánult ez az angolellenessége kormánya összetételében (láttuk, hogy annak már egyetlen angolajkú tagja sem volt), úgyszintén a dél-afrikai protektorátusok bekebelezésének forszírozásában.

*Gunther állítása szerint Malan soha egyetlen afrikaival nem fogott kezet.

**1953-ban Malan kijelentette, hogy öt évet ad Angliának a három protektorátus átengedésére, majd 1954-ben forszírozta az erre irányuló tárgyalások megkezdését.

De mindezeknél döntőbb bizonyítéka Malan angolellenességének az az 1949-es „Dél-Afrikai állampolgársági törvény", amelyet a normális parlamenti ügymenet felborításával (előzetes bizottsági előkészítés nélkül), az ún. „guillotine ügyrend"* alkalmazásával hajszolt keresztül a parlamentben. Ez a törvény megszüntette Anglia és a birodalomhoz tartozó többi ország polgárainak azt az előjogát, hogy már két évi helybenlakás után automatikusan elnyerhették a dél-afrikai állampolgárságot. Ezentúl ehhez nekik is ugyanazokon a bonyolult formaságokon kellett keresztülmenniük, mint más államok polgárainak, azzal az egyetlen különbséggel, hogy tőlük a törvény nem öt, hanem csak négyévi helybenlakást követelt (illetve ha házastársuk dél-afrikai állampolgár volt, úgy nem két, hanem egy évet).

Strijdom személye és politikájának általános jellemzése

(IX. rész 5. fejezet – A fasiszta terror-rendszer továbbfejlődése – bevezető sorai, részlet)

(Strijdom) fasiszta és antiszemita érzelmeit nem is titkolta. A második világháború alatt nyíltan a tengelyhatalmakkal érzett együtt, akik szerinte az „aljas angol zsidó érdekek" ellen harcoltak, s az ő győzelmüket kívánta. Soviniszta érzelmeire jellemző az a Gunther által idézett kijelentése, melyet állítólag egy barátjával folytatott beszélgetésben tett: mennyire sajnálatos, hogy a washingtoni iskolákban nem tanítják az afrikanerek nyelvét.*** jellemző rá, hogy a külföldet egyáltalán nem ismerte. Európában 1954-ben, közvetlenül kormányra lépése előtt járt először, akkor is csak néhány napra.

Azokat a reakciós fajüldöző eszméket, amelyeken Malan apartheid politikája nyugodott, Strijdom – ellentétben Malannal – teljes nyíltsággal hirdette és Malannál erélyesebben és következetesebben, minden gátlás nélkül igyekezett megvalósítani. Teljes nyíltsággal állást foglalt a nem-európaiak teljes jogfosztása mellett, aminek szükségességét azzal indokolta, hogy az európaiaknak meg kell tartaniuk vezető szerepüket, ez pedig csak egy úton ér-

*Így nevezik azt az eljárást, amikor valamelyik parlamenti javaslat vitájára meghatározott óraszámot írnak elő, aminek leteltével a vitát berekesztik és áttérnek a szavazásra, a meg nem vitatott módosítási javaslatokat pedig egyszerűen nem veszik figyelembe.

**Lásd id. m. 472. old.

***u. ott 461. old.

hető el: ha, mint az ország egyedüli *gazdái*, a nem-európai többséget uralmuk alá kényszerítik. Malan jelszavát („apartheid") új jelszóval egészítette ki: az európaiaknak a *gazda* (főnök, parancsnok) tisztét („Baasskap") kell az országban betölteniük.

1955 áprilisában tartott parlamenti beszédében többek közt ezeket mondta: „Nevezzük főnökségnek, uraságnak (baasskap) vagy aminek akarjuk, mindenképpen uralkodás. Olyan nyers vagyok, amilyen csak tudok lenni. Nem keresek kibúvókat. Vagy uralkodik a fehér ember, vagy a feketék veszik át a hatalmat. Állítom, hogy a nem-európaiak nem fognak fennhatóságot tűrni – ha erre módjuk lesz. Az európaiak csak egyféleképpen tarthatják meg felsőbbségüket, hatalom útján. ... És csak egyféleképpen tarthatják fenn hatalmukat, ha megtagadják a szavazati jogot a nem-európaiaktól. Ha nem így volna, ma nem lennénk itt a parlamentben. Azért kormányozhatja ma a fehér ember Délafrikát, mert a szavazatok feletti hatalom a kezében van. A fennálló törvények szerint nincs rá mód, hogy a bennszülöttek érdemek alapján, vagy más módon hozzájuthassanak a kormányzáshoz. A választási törvényből folyik, hogy az ország vezetése a fehérek kezében van, s ezért úr Dél-Afrikában a fehér ember ... Az az elgondolás, hogy a fehér ember megtarthatja vezető szerepét azon az alapon, hogy jobban ért a vezetéshez nem reális. A fehér ember hozzáértése nem eshetne latba a számszerűséggel szemben, ha a bennszülöttek és az európaiak azonos választójogot élveznének."*

*L.E. Neame: The History of Apartheid, pp. 131–132.
Call it paramountcy, baasskap or what you will, it is still domination. I am being as blunt as I can. I am making no excuses. Either the white man dominates or the Black man takes over. I say that the Non-European will not accept leadership – if he has a choice. The only way the Europeans can maintain domination is by withholding the vote from the Non-Europeans. If it were not for that we would not be here in Parliament today. It is because the voting power is in the hands of the White man that the White man is able to govern South Africa today. Under the existing law it is not possible for the Natives, through merit or any other means, to get the government into their hands. The government of the country is in the hands of the White man as the result of the franchise laws, and for that reason the White man is baas in South Africa ... To suggest that the White man can maintain leadership purely on the grounds of his greater competency is unrealistic. The greater competency of the White man can never weigh against numbers if Natives and Europeans enjoy equal voting rights.
In our actions toward the Non-Whites in the application of our traditional policy of separation we shall have to act in such a way as to give proof that we are not hostile towards the Non-Whites, that separation is in the interest of both colour groups; and

Másik különbség Malan és Strijdom politikája között, hogy Strijdom az Afrikaiakat arról igyekezett meggyőzni, hogy az apartheid politika az európaiak uralmának biztosítása mellett ugyanakkor az afrikaiak jól felfogott érdekét is szolgálja, s számukra jobb élet-, munka és fejlődési feltételeket biztosít.

Egy 1955 decemberében tartott beszédében ezt így fogalmazta meg: „Hagyományos elkülönítési politikánk alkalmazása során, a nem-fehérek irányában úgy kell eljárnunk, hogy bizonyságát adjuk annak, miszerint nem állunk szemben ellenségesen a nem-fehérekkel; az elkülönítés mindkét csoportnak érdekében áll; s ezzel a politikával kiküszöböljük az összeütközéseket és súrlódásokat, és az együttélés, de nem az egyesülés, általa biztosítvan van."

Egy, az American Press hírügynökség vezetőjével folytatott beszélgetésben azt magyarázta, hogy az apartheid politika célja biztosítani az afrikaiak számára, hogy „lassan elnyerjék – fejlődésük arányában – a politikai és egyéb jogokat saját területeik keretén belül, a fehér ember vezetése alatt... Az apartheid politikának végső soron részét képezi, hogy tanult bennszülöttekből saját területeiken orvosok, gyógyszerészek, építészek, kereskedők, közhivatalnokok, rendőrök és hasonlók váljanak, úgy, hogy szó sincs akár a legmagasabb fokig való emelkedésük meghiúsításáról vagy akadályozásáról, saját népük között. Más szóval: azt kívánjuk, hogy a bantu a maga bennszülött-rezervátumát hazájának tekintse, azt megszeresse, és tegye magáévá azt a politikát, amely az országból neki jutó részen őt védi, és biztosítja számára a lehetőséget mindazoknak a tevékenységeknek kifejtésére, amelyek a fehérembert a maga területén megilletik. Ha nem érvényesítjük ezt a politikát, úgy mindezeket a jogokat a fehérek területén kell számukra biztosítanunk, s ha ezt tesszük, könnyű kiszámítani, hogy néhány évtized alatt a fehér ember teljesen alul marad."*

lábjegyzet folytatás előző oldalról

that with this policy clashes and friction are eliminated and coexistence but not integration, is assured.
L.E. Neame, The History of Apartheid, p. 132.

*Slowly, as he develops, to obtain political and othererights in his own areas under the White man's guidance... Ultimately it is part of the Apartheid policy that educated Natives should be doctors, chemists, builders, traders, civil servants, policemen and so forth in their own areas so that there can be no question of frustrating them or preventing them from rising to the top among their own people. In other words we want the Bantu to look on his Native Reserve as his homeland, to

A Tomlinson jelentés
(Az előbbiekben közölt részlet közvetlen folytatása)

Strijdom, amikor az ország kormányzását átvette, abban a helyzetben volt, hogy következetes apartheid politikáját tekintélyes „tudományos" dokumentummal, az ún. Tomlinson jelentéssel támaszthatta alá. A jelentés, mint láttuk, még Malan visszavonulása előtt készült el. Malan a maga részéről teljes egyetértését nyilvánította a jelentéssel, de az abban foglalt ajánlások megvalósítása már utódjára hárult.

A bizottság jelentésében abból indult ki, hogy Dél-Afrika választón áll. Az 1951-es népszámlálás adatai szerint az Unió lakossága 12,646,000; ebből 8,575,000 bantu, 1,103,000 „színes", 367,000 ázsiai és 2,643,000 európai. A bizottság becslése szerint a század végére az ország lakossága 31,248,000-t fog kitenni, ami a következőképpen fog megoszlani: 21,361,000 bantu, 3,917,000 „színes", 1,382,000 ázsiai és 4,588,000 európai.*

A mai helyzetben, amikor a rezervátumok nem tudják a bantu lakosság ellátását biztosítani, az afrikaiak egyre nagyobb számban hagyják el a rezervátumokat, és a városok afrikai lakosainak száma egyre növekszik.** Ha ezen a helyzeten gyökeresen változás nem történik, az afrikaiak előbb-utóbb szétszóródnak az ország különböző részeibe, és a század végére az afrikaiaknak nem kevesebb mint háromnegyed része – mintegy 17 millió – az európaiak-lakta területeken fog élni, ami a Dél-Afrikában jelenleg uralkodó rendszer tarthatatlanságához vezetne. Hogy ez meg ne történjék, gyökeres reformokra van szükség.

(lábjegyzet folytatás előző oldalról)

develop a love for it and to accept the policy that in his part of the country he will be protected and given an opportunity to practice all the occupations which are reserved to the White man in his area. If a policy of this kind is not carried, out you must allow him all these privileges in the White man's area, and if you do that it is a matter of simple arithmetic that in a few decades the White man will be completely submerged.
L.E. Neame, The History of Apartheid, pp. 132–133.

*Ez a becslés nem számol a további európai bevándorlással, ami az európaiak számát esetleg 5–6 millióra is felemelheti.

**A bizottság adatai szerint az európai városok afrikai lakosságának száma évi 85.000-es növekedést mutat.

A bizottság véleménye szerint Dél-Afrikának két út között kell választania: vagy teljes elkülönítés, vagy teljes integráció. Harmadik út nem lehetséges, a két út közül viszont Dél-Afrika csak az elsőt választhatja, mert az integráció – és ami ezzel együttjár: a jogegyenlőség – a dél-afrikai európai lakosság „faji és nemzeti egységének" feladását jelentené és elkerülhetetlenül oda vezetne, hogy a politikai hatalom az országban az afrikaiak kezébe jutna, már pedig sem erre, sem arra a dél-afrikai „fehérek" semmiképpen sem hajlandók. Az integráció politikája ezért csak fokozná a fajok közötti ellenségeskedést.

Harmadik, közbülső út viszont, illetve a dolgok jelenlegi állásának változatlan fenntartása, nem jöhet szóba, mert ez a probléma megoldásáról való lemondást jelentene.

Marad tehát egyetlen út: elkülönített afrikai közösségek kialakítása saját elkülönített területeken, ahol szabadon fejlődhetnek, az európaiak számára fenntartott területeken pedig az ott élő afrikaiak teljes politikai és társadalmi elkülönítése. Ez az egyetlen lehetőség a faji konfliktusok kiküszöbölésére, a fajok közötti harmónia megteremtésére, s ugyanakkor az európaiak „faji és nemzeti egysége" fennmaradásának és az afrikaiak feletti uralmának biztosítására. Ha az európai lakosság gazdasági meggondolásokból az integrációt választaná, vállalnia kellene annak politikai és szociális következményeit is.

A feladat megoldása a bizottság véleménye szerint nemcsak hogy lehetséges, de nem is okoz különösebb nehézséget, nem többet, mint amennyit a háborús pusztításokat szenvedett ország helyreállítása okozott 1945 után, amely feladatot pedig akkor sikerrel megoldották. Az afrikaiak jelenlegi rezervátumainak területe azonban erre a célra nem elégséges. A három dél-afrikai brit protektorátust be kell kebelezni az Unióba*, és a bantuk számára eddig fenntartott, az ország területén szétszórt mintegy 260 kisebb-nagyobb rezervátumból a két „bantu anyaföld" („Bantu Heartlands") – Transkei, Zuluföld, Basutoföld, Becsuanaföld, Svaziföld, Sekkukhune és Venda – köré hét nagy bantu blokkot kell kialakítani. Ez azt jelentené, hogy a protektorátusokkal megnövekedett Dél-Afrikai Unió 765,915 mérföldet kitevő területéből 358,421 mérföld – vagyis az egész területnek mintegy 47 %-a – lenne bantu terület (mintegy 65.000 mérföld a jelenlegi Unió területéből, 275,000 Becsuanaföld, 11,716 Basutoföld, és 6,705 Svaziföld területe).

*Más helyen a jelentés nemcsak a három protektorátusnak, de Dél-Nyugat Afrikának az Unióba való bekebelezését is javasolja.

Ezeknek a területeknek gazdasági fejlődését oly módon lehet és kell biztosítani, hogy egyrészt lehetővé kell tenni az afrikaiak számára, hogy saját területeiken ipari üzemeket létesítsenek, másrészt elő kell segíteni azt, hogy európai vállalkozók a bantu területek közvetlen szomszédságában ipari üzemeket létesíthessenek, amelyek a szomszédos bantu területek lakosságának egy részét az iparban foglalkoztathatnák. Ily módon a bantu területek lakossága, amely ma kizárólag földműveléssel foglalkozik, két szektorra – mezőgazdasági és ipari szektorra – oszlana. Ezzel kapcsolatban, a bizottság véleménye szerint, meg kellene változtatni a rezervátumokban ma érvényben lévő földtulajdon rendszert, lehetővé téve az afrikaiak számára, hogy a részükre elkülönített területeken mezőgazdasági célra, a városokban pedig lakóhely, illetve ipari üzemek létesítése céljára egyéni földtulajdont szerezzenek. Ezzel el lehetne érni azt, hogy ezek a területek már 25–30 éven belül 10 millió ember megélhetését biztosítsák, akik közül a bizottság becslése szerint mintegy 8 millió az elkülönített területen belül folytatna mezőgazdasági vagy ipari tevékenységet, 2 millió pedig a szomszédos európai területeken dolgozna mint munkás.

A jelentés szavai szerint nemcsak az európai, de az afrikai lakosság is válaszúton áll, és saját jól felfogott érdekében, (az integrációval szemben) neki is az elkülönítést kell választania, mert az integráció azt jelentené, hogy egy olyan közösségnek válik tagjává, ahol érthető okokból állandó megszorításokban lenne része, az apartheid rendszere viszont biztosítja az afrikai közösségek egészséges fejlődését, mert elidegeníthetetlen területet és belső önkormányzatot biztosít számukra, lehetőséget teremt az afrikaiak egyéni és kollektív fejlődésére, alkalmat adva nekik arra, hogy mint munkások szakképzettséget szerezzenek, vagy hogy ipari vállalkozásokba kezdjenek.

Sik Endre Fekete-Afrika története c. műve 5. kötete tartalomjegyzéke

KILENCEDIK RÉSZ. A GYARMATI RENDSZER UTOLSÓ SÁNCAI FEKETE-AFRIKÁBAN

Első fejezet. BEVEZETÉS

1. Az imperialista hatalmak hagyományos gyarmati politikája a neokolonializmus korában.

2. Az imperialista hatalmak és az ENSZ bűnlajstromának fő pontjai: három délafrikai gyarmat, öt portugál, egy spanyol és egy francia.
3. A délafrikai gyarmatosítók rémuralmának három színhelye. Dél-Nyugat-Afrika és Dél-Rhodézia elrablása.
4. A portugál imperialisták gyarmati politikája.
5. A spanyol imperializmus gyarmati politikája.
6. Franciaország hagyományos gyarmati politikájának agóniája.
7. A még mindig gyarmati elnyomás alatt élő népek harca a függetlenségért.
8. A függetlenségi harc perspektívái.

A DÉL-AFRIKAU UNIÓ A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Második fejezet. BEVEZETÉS

a) A dél-afrikai fasiszta rendszer kibontakozásának és megszilárdulásának szakaszai
b) A nyugati imperialista hatalmak – a dél-afrikai fasiszta rendszer patrónusai
c) Az ENSZ kétarcú szerepe a dél-afrikai kérdésben
d) A dél-afrikai apartheid-rendszer a modern kapitalista világ szégyene
e) Dél-Afrika népeinek harca az apartheid ellen és a fasiszta gyarmati rendszer megdöntéséért.*

Harmadik fejezet. A SMUTS KORMÁNY UTOLSÓ ÉVEI (1945 szeptember – 1948)

A Smuts-kormány politikája a háború után és a nacionalisták magatartása – A Fagan jelentés – A dél-afrikai tömegek helyzete a háború után – Tömegmozgalmak a háború utáni első években – Az indiai kisebbség jogfosztása és az indiai nemzeti mozgalmak – Az igazolvány-rendszer elleni mozgalom új szakasza. A második igazolvány-rendszer ellenes kongresszus (1946 június) – Az afrikai bányászok mozgalma 1945–46-ban és az 1946–47-es tömegperek – A Dél-afrikai Szövetség problémái az ENSZ-ben 1946–47-ben

*Megjegyzés: az elkészült rész nem tartalmazza az első fejezetet, bár a kézzel írt oldalszámozás figyelemre méltó módon a kéziratban az 52. oldallal kezdődik. Ebből feltételezhető, hogy az „Első fejezet. Bevezetés" elkészülhetett, – de nyoma nem maradt. A fent Második fejezet-nek jelzett részek helyett egy rövid, alig kétoldalas Bevezető készült a Délafrikai Unióról szóló rész elé. Feltételezhető, hogy a tervezett tartalomjegyzék a)–e) ponttal jelzett részei megírásáról Sik Endre lemondott, mivel az itt jelzett elemeket amúgyis részletezi a későbbi fejezetekben.

– A dél-afrikai indiai kérdés az ENSZ-ben 1946–47-ben – Az 1948-as választások. A Malan kormány megalakulása – Smuts politikájának általános jellemzése – Smuts helye a történelemben – *Irodalom*

Negyedik fejezet. A FASIZMUS ELŐRETÖRÉSE DÉL-AFRIKÁBAN: A MALAN REZSIM (1948–54)
Malan személye, és politikájának általános jellemzése – A fasiszta apartheid rendszer bevezetése – Az apartheid propagandája – A Malan fasizmus politikája a „színesek" kérdésében. Az ún. „alkotmányválság" beindulása – A Malan fasizmus politikája a délafrikai indiai kisebbség kérdésében – Az apartheid politika liberális kritikája – A „Fáklyás Mozgalom" – Az Afrikai Nemzeti Kongresszus tevékenysége. Az 1952-es passzív ellenállási mozgalom – A Malan kormány terrorintézkedései – Az 1953-as választások – A Malan kormány politikája az 1953-as választások után – Új erőfeszítések az alkotmány módosítására – Új ellenzéki pártok alakulása az 1953-as választások után (A „Liberális Párt". A „Föderális Unió Pártja". A „Konzervatív Párt". A „Dél-Afrikai Demokrata Kongresszus".) – A Malan fasizmus és az ENSZ – A Malan kormány és az indiai kérdés – Malan visszavonulása és a Strijdom kormány megalakulása – *Irodalom*

Ötödik fejezet. A FASISZTA TERROR-RENDSZER TOVÁBBFEJLŐDÉSE: A STRIJDOM REZSIM (1954 november – 1958)
Strijdom személye és politikájának általános jellemzése – A Tomlinson jelentés – Kitelepítések – A „színesek" törlése a szavazók listájáról – Az 1955–56-os apartheid törvények – Nemzeti és munkás mozgalmak a Strijdom rezsim alatt – A hazaárulási per – Újabb apartheid törvények – Az 1957 január-márciusi busz-bojkott – Az 1957 júniusi egynapos sztrájk – Az 1957 decemberi „fajközi értekezlet" – A Strijdom rezsim liberális ellenzéke – A Strijdom rezsim és az ENSZ – Az 1958-as választások. Az „Egyesült Párt" újabb veresége. Strijdom halála – *Irodalom*

Hatodik fejezet. A FASIZMUS TÉRFOGLALÁSA: A VERWOERD REZSIM A BRIT NEMZETKÖZÖSSÉGBŐL VALÓ KILÉPÉSÉIG

Hetedik fejezet. A DÉL-AFRIKAI KÖZTÁRSASÁG VERWOERD HALÁLÁIG.

Nyolcadik fejezet. VORSTER RÉMURALMA

Kilencedik fejezet. DÉL-NYUGAT AFRIKA

1. Bevezetés
   a) A dél-nyugat-afrikai gyámsági terület története a kapitalista világ politikai farizeusságának kiáltó iskolapéldája
   b) Az ENSZ szégyenletes negyedszázados huzavonája Dél-Nyugat-Afrika kérdésében
   c) A dél-afrikai fasiszták terror-rezsimje Dél-Nyugat-Afrikában
   d) Dél-Nyugat-Afrika népeinek harca a függetlenségért
   e) A nyugati imperialista hatalmak szerepe Dél-Nyugat-Afrika sorsában
2. Dél-Nyugat-Afrika jogi helyzetének alakulása a háború után
3. A dél-afrikai kormány népszavazási komédiája. A dél-nyugat-afrikai kérdés az ENSZ 1946 november-decemberi és 1947-es második ülésszakán
4. Malan „alkotmány reformja"
5. A hágai Nemzetközi Bíróság felemás döntése
6. A dél-nyugat-afrikai kérdés az ENSZ V., VI. és VII. ülésszakán. Az ad-hoc bizottság
7. A dél-nyugat-afrikai kérdés az ENSZ VIII. ülésszakán
8. A dél-nyugat-afrikai népek függetlenségi mozgalmának első lépései
9. A Nacionalista Párt 1954. évi határozata
10. A dél-nyugat-afrikai kérdés az ENSZ IX. ülésszakán
11. A Nemzetközi Bíróság válasza az ENSZ közgyűlés újabb kérdésére
12. A dél-nyugat-afrikai kérdés az ENSZ X. és XI. ülésszakán
13. A dél-nyugat-afrikai kérdés az ENSZ XII. ülésszakán. A „Jószolgálati Bizottság" létrehozása
14. A dél-nyugat-afrikai kérdés az ENSZ XIII. ülésszakán
15. A függetlenségi mozgalom új szakasza
16. Az 1959-es kitelepítés és az ezzel kapcsolatos Windhoek-i vérfürdő
17. A fordulat éve (1960)
18. A dél-nyugat-afrikai kérdés az ENSZ XV. ülésszakán
19. A „Dél-Nyugat-Afrika Bizottság" sikertelen afrikai útja
20. A dél-nyugat-afrikai kérdés az ENSZ XVI. ülésszakán
21. A Carpio botrány
22. A dél-nyugat-afrikai kérdés az ENSZ XVII. ülésszakán
23. A Nemzetközi Bíróság 1962 decemberi határozata
24. (?)
25. Az 1966-os nemzetközi bírósági határozat
26. A határozat világvisszhangja
27. Az afrikaiak reagálása

28. A 24-es bizottság
29. Az ENSZ XXI. ülésszaka
30. A kommunistaellenes törvény kiterjesztése Dél-Nyugat-Afrikára
31. Az ad hoc bizottság
32. Self rule
33. Az 1967 áprilisi rendkívüli közgyűlés
34. A függetlenségi mozgalom 1966 júliusa után
35. 1967 július–december
36. A Biztonsági Tanács 1968 január-februári ülése
37. Új perek
38. Sikertelen misszió
39. A XXII. közgyűlés folytatása
40. Vorster új tervei
41. A Biztonsági Tanács 1969 márciusi ülése
42. Az urán-kérdés
43. A Biztonsági Tanács 1970 januári határozata
44. A Biztonsági Tanács július-augusztusi határozata
45. Az ENSZ Emberi Jogok Bizottságának jelentése az afrikai gyarmatokon folyó kegyetlenkedésekről
46. Új bantusztán, Ovamboland
47. A Gyámsági Bizottság 1970 novemberi határozata
48. Dél-Nyugat-Afrika kérdése újra a Nemzetközi Bíróság előtt
49. Fejlemények a Nemzetközi Bíróság döntése után (AESZ, Diggs stb.).

Tizedik fejezet. DÉL-RHODÉZIA
1. A brit kormány kompromisszuma a dél-rhodéziai telepesekkel
2. Dél-Rhodézia népének harca federáció létrehozása ellen
3. A dél-rhodéziai fasiszták szerepe a federációban. A Federáció – a dél-rhodéziai fasiszták ugródeszkája a hatalomért való harcban
4. Dél-Rhodézia népének harca a federáció felszámolásáért
5. A dél-rhodéziai kormány politikája a federáció feloszlása után
6. Az 1965-ös fasiszta államcsíny
7. A brit kormány megalkuvó politikája. A laboristák felelőssége
8. Dél-Rhodézia népének harca a függetlenségért
9. Az ENSZ szégyenletes huzavonája a rhodéziai kérdésben
10. Az angol konzervatívok megegyezése a rhodéziai fasisztákkal. A nyugati imperialista hatalmak gyalázatos szerepe

PORTUGÁLIA AFRIKAI GYARMATAI

Tizenegyedik fejezet. BEVEZETÉS
1. A portugál imperialisták gyarmati politikája a háború után
2. Portugália fasiszta rezsimje (faji rezsim és rendőr-terror)
3. A portugál imperializmus gyarmati háborúi három fronton
4. A portugál imperialisták agressziói független afrikai országok ellen (Guinea, Szenegál)
5. A portugál gyarmatosítók külpolitikája és nemzetközi kapcsolatai
6. A portugál gyarmatok kérdése az ENSZ-ben
7. A portugál gyarmatok népeinek függetlenségi harca

Tizenkettedik fejezet. ANGOLA

Tizenharmadik fejezet. MOZAMBIK

Tizennegyedik fejezet. PORTUGÁL GUINEA ÉS A SZIGET-GYARMATOK (Cap Verde, San Tomé, Principe)

Tizenötödik fejezet. FRANCIA SZOMÁLI
1. Bevezetés. A szakszervezeti mozgalom fejlődése és az 1957-es pártalakítások
2. Az 1958-as meghamisított választások és kormányalakítás rendőr-terrorral
3. De Gaulle kétszínű politikája és terror-uralma. Az ellenállási mozgalmak kibontakozása
4. De Gaulle 1966 augusztusi látogatása
5. De Gaulle látogatásának visszhangja és következményei
6. Határozat a népszavazásról. A népszavazás előkészítése
7. A népszavazás körülményei
8. A népszavazás visszhangja és következményei
9. Francia Szomáli 1967–1971
10. Francia Szomáli jövője

Tizenhatodik fejezet. SPANYOL SZAHARA (Rio de Oro)
1. Bevezetés. Rio de Oro sajátos helyzete a múltban és jelenleg (Mi volt az oka a spanyol gyarmatosítók eddigi passzivitásának)
2. A spanyol imperialisták elhúzódó kötélhúzása Marokkóban és Mauritániában

3. Spanyolország politikát változtat
4. Az 1971-es népszavazás

TIZEDIK RÉSZ. ETIÓPIA ÉS LIBÉRIA ELTÉRŐ ÚTJA

Bevezetés

Első fejezet. ETIÓPIA
1. Bevezetés
2. Etiópia belső helyzete 1945–1955
3. Etiópia gazdasági fejlődése a második világháború után
4. A négus külpolitikája a háború után 1945–1955
5. Az 1955-ös reformok. A belső helyzet az 1950-es évek második felében. Mozgalmak
6. A négus külpolitikája az ötvenes évek második felében
7. Az 1960 decemberi puccs
8. Etiópia másfél évtizedes háború utáni fejlődésének mérlege

Második fejezet. ERITREA
1. Angol-amerikai olasz versengés. Az eritreaiak fonák helyzete
2. A tárgyalások folytatódnak
3. Az eritreaiak reagálása
4. A négyhatalmi bizottság
5. Az eritreai kérdés az ENSZ III. ülésszakán. A Bevin-Sforza terv
6. Eritreai reagálás
7. Eritrea kérdése a IV. ülésszakon. A vizsgálóbizottság
8. Döntés Eritreáról az V. ülésszakon
9. Reagálás
10. Az átadás előkészületei. A civil kormányzat
11. A rombolások
12. Eritrea átadása Etiópiának. A négus látogatása
13. Reagálás
14. Eritrea gazdasági és politikai helyzete és kulturális fejlődése a federálás után
15. Eritrea annektálása Etiópia által
16. Eritrea jövője

Harmadik fejezet. LIBÉRIA

1. Bevezetés
2. Az „open door" politika a gyakorlatban
3. „Nemzeti egység" és „demokratizálás" a gyakorlatban
4. Kulturális politika és kulturális fejlődés
5. Ellenállási kísérletek
6. Tubman elnök külpolitikája
7. Libéria útja az önállóság felé

KRIZSÁN LÁSZLÓ:

NÉHÁNY MAGYAR KUTATÓ SZEREPE AFRIKA TUDOMÁNYOS MEGISMERÉSÉBEN
(XVIII – XIX. század)

Az első, összegző és elemző tudósítások a magyar Afrika kutatás eredményeiről a XIX. század nyolcvanas éveiben jelentek meg történeti- és hírlapi irodalmunkban.[1]

Az Afrika magyar kutatóinak munkásságát ismertető első feldolgozásokban is megtalálható a nyugat-európai szakirodalmat ekkor, Afrika imperialista felosztása idején érthető okokból átható vetélkedés és önbizonyítás szelleme. Ez magyar vonatkozásban mindenekelőtt az Afrikával kapcsolatba hozható személyek számának felduzzasztásában tapasztalható. Ifj. Jankó János jelzett tanulmányában 45 személyt sorol fel, noha ezek közül csupán öt kutató munkássága gyarapította számottevően Afrikáról szóló ismereteinket.

A magyar Afrika-kutatás eredményeinek összegzésére irányuló ezen első, múlt századvégi kísérleteket nem követték eredményesebb próbálkozások. Ilymódon még csak felsorolás-szerű áttekintéssel sem rendelkezünk a magyar Afrika-kutatás múltjáról, fejlődéséről és eredményeiről.

A legutóbbi időben megjelent egy minden eddigi hasonló kiadványnál részletesebb szemelvénygyűjtemény magyar kutatók és felfedezők munkáiból.[2] Afrikára vonatkozóan azonban – sajnos – csak Benyovszky, Magyar, Teleki és Torday, az egyébként is valamelyest ismert kutatók műveiből közöl részleteket, rövid bevezetésekkel. Egy másik, ugyancsak szaktudományi – földrajzi – kiadvány, bár nem közöl szemelvényeket, mégis tágabb keresztmetszetben képes bemutatni a magyar Afrika-kutatás eredményeit, és a legalaposabb munkának tekinthető a témával kapcsolatos publikációk sorában.[3]

Jelen tanulmányunkban – terjedelmi korlátozottsága miatt – kizárólag arra vállalkozhattunk, hogy néhány új adattal és gondolattal, ismeretlen, vagy elfelejtett kutatók életműveinek feltámasztásával megkíséreljük gazdagabbá tenni Afrika megismerésének mába nyúló folyamatát.

Benyovszky Móric (1741–1786)

A hazai Benyovszky kutatások állapotát és eredményét talán az a körülmény jellemzi leginkább, hogy mindmáig egyetlen teljes és használható fordítás sem készült Benyovszky Emlékiratairól,[4] amely az első magyar szerzőtől származó forrásértékű leírást tartalmazza egyebek között Madagaszkár népeiről, társadalmáról, a nép szokásairól, anyagi és szellemi kultúrájáról. Benyovszky Emlékiratai fontos és szerves állagát képezik az Afrika-tudomány forrásbázisának; aligha akadt kortársai között nyelvi ismeretekben, a nemzetközi politikában, a katonai- és gyarmati kérdésekben, a geográfiában, valamint a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatokban nála jártasabb személy.

Noha Benyovszky e sokoldalúságát a XIX. századi hazai[5] és külföldi tanulmányok kielégítően feldolgozták, az e tanulmányokban közölt eredményekről a XX. századi szak- és ismeretterjesztő irodalom nem vett tudomást.

Ugyancsak és teljesen hiányzik a magyar szakirodalomból Benyovszky életének és jellemének egy meghatározó és igen kifejező vonatkozása: az észak-amerikai függetlenségi háborúhoz és a függetlenségi harc vezetőihez, Benjamin Franklinhoz és George Washingtonhoz fűződő kapcsolata.[6]

Benyovszky azzal a szándékkal utazott Amerikába, hogy patrónust szerezzen a függetlenségéért harcoló Amerikai Egyesült Államokban az ugyancsak függetlenségre törekvő, de a francia gyarmatosítók támadásai miatt nehezen boldoguló madagaszkári népnek. Nem tudjuk, miért vetették el „fantasztikus Madagaszkár-expedíció"-ja tervét, melyet Benyovszky Pulaski tábornok útján terjesztett elő, és amelyben támaszpontot ajánlott fel az amerikai függetlenségi hadseregnek „Királysága" – Madagaszkár – területén, az Anglia elleni háborúban.[7]

Magyar László (1818–1864)

Az egyetemes Afrika-tudomány legnagyobb alakjai közé tartozik, annak ellenére, hogy az afrikai népek életére, múltjára és e népeknek a XIX. század közepére kialakult társadalmi és politikai viszonyaira vonatkozó kutatásairól a tudományos világ – nyelvi okokból, tudatosan magyar nyelven írott művei és a fordítások elégtelensége miatt – alig szerezhetett tudomást.[8]

Magyar László munkásságának tudományos jelentőségét a rendelkezésünkre álló néhány oldalon még csak érzékeltetni sem tudnók, ha egész életművének méltatására tennénk kísérletet. Éppen ezért felfedezései közül

csupán két olyan kérdéssel kívánunk foglalkozni, amelyek új szempontok és összefüggések feltárására ösztönöznek az afrikai társadalmak vizsgálatában. E kérdések az alábbiak:

a) *Az afrikai* (elsősorban nyugat- és közép afrikai) *társadalmak morális züllése a rabszolgakereskedelem évszázadaiban.*
b) *Szabad közösségek kialakulása és életvitele a rabszolgaság közegében.*

Magyar Lászlónak az afrikai népek közösségében való teljes és tartós „incorporatio"-ja, afrikai nővel kötött házassága, lehetőséget nyújtott arra, hogy *belülről* vizsgálja azokat a torzulásokat, melyek a rabszolgakereskedelem idézett elő az afrikai társadalmak és az emberek életében és jellemében.

Az afrikai társadalmak és népek morális züllése szerinte attól az időtől kezdődött, amikor az emberek egy csoportjának, vagy az egyes embereknek más emberek – kezdetben idegenek, később saját törzs- és családbéliek – áruba bocsátásával alkalma nyílott megszerezni az afrikai körülmények között jelentősnek számító és betegesen áhított „gazdagságot" – európai szöveteket, fegyvereket, szeszesitalokat és különféle csecsebecséket.

A rabszolgakereskedelemből nyerhető haszon az embereket tömegesen fordította el a termelőmunkától és egész törzsek egyetlen megélhetési forrását az élőáruval folytatott kereskedelem haszna képezte.

Ám ahhoz, hogy az ily úton meggazdagodni kívánók egyre gyarapodó tömegének igényeit e kereskedelem kielégíthesse, szüntelenül növelni kellett az „áru" mennyiségét. E mennyiségi növekedést ösztönözte századokon keresztül a szakadatlanul emelkedő külső kereslet is.

A rabszolga-világpiac igényeit Afrika népei két forrásból fedezték: az intézményessé váló rabszolgaszerző háborúk hadifoglyaiból és azon tömegekből, melyeket a társadalmak önmagukból termeltek ki. A folyamatosabb ellátást és a nagyobb tömegeket ez utóbbi, a társadalmi forrás biztosította.

A rabszolgatermelés társadalmi folyamata együttjárt az afrikai társadalmak gyökeres átalakulásával. Annak érdekében, hogy az élet minden viszonyából rabszolgákat lehessen nyerni, célirányosan meg kellett változtatni a szokásokat, a társadalmi intézményeket, a vallást és az együttélés szabályait, kezdve a törzsi közösségtől a családig.

Legnagyobb átalakulás az igazságszolgáltatási szervezetben ment végbe. Az „ének" egykori ítélőszéke – amely érdem szerinti büntetésre törekedve, a büntetések széles skáláját ismerte és alkalmazta – korrupt bírák és tanúk gyülekezetévé aljasult, amely a rágalmazástól az emberölésig egyetlen büntetést alkalmazott: a rabszolgaságra ítélést. Legfeljebb annyiban mo-

tíválódtak ezen ítéletek, hogy súlyosabb vétkek esetében az elkövető családját is rabszolgaságra kárhoztatták. „... ezen kapzsi, irigy és egymással szüntelen pörlekedő népeknél a legkisebb vétség, vagy gondatlanul kiejtett szó ... véteknek tekintetik, s mindhogy írott törvény nincsen, a szokásokat pedig kényök-kedvük szerint, legtöbb esetben a hatalmasabbak a gyengébbek kárára magyarázzák, s végre minthogy a vétkek súlya, s a neki megfelelő bünhődés közt nincs kellő arány, a büntetés pedig mindig súlyos váltsági bírságban áll: ezért nem lehet azon csodálkozni, hogy a nemzetnek csaknem fele a másik fele résznek, mint rabszolga adatik el."[9]

A rabszolgakereskedés évszázadai alatt átalakultak a családi kapcsolatok és megszűnt a családi kötelék tisztelete. A házasság nem ritkán a rabszolgatermelés egyfajta eszközévé vált, és a családfők gyakran éltek jogaikkal: gyermekeiket, örökös, vagy időszakos rabszolgaságra adván.[10]

A szokások, a vallás, és a babona, különösen pedig a halálhoz fűződő hiedelem is oly módon változott, hogy e változások óriási tömegeket döntöttek rabszolgaságba.

Az afrikai társadalmak valósággal beálltak rabszolgaárutermelésre és e termelési folyamat a társadalom morális züllésével és fizikai gyengülésével, enerválódásával és a társadalmi kötelékek felbomlásával járt együtt.

Magyar László kutatásaiból kiemelt másik kérdés a rabszolga közegbe ékelődött szabad telepek és közösségek élete.

Az első híradás szökött rabszolgák szabad településeiről Magyar László munkájában 1849 tavaszáról származik:

„Tunbe a Bulumbulu puszta közepén magasló halom tetején épült, incendera fáktól környezve, mintegy 800 gunyhója van. Lakossága a már említett szomszéd tartományokból idefutott, s letelepedett szökevényekből áll, kik régi szokásnak, vagy valamely babonánál fogva a szomszéd népektől nem háboríttatnak, mint egykor a rómaiaktól tiszteletben tartott menhelyek lakói. Maguk választotta főnök patriarchális igazgatása alatt álnek, mindazonáltal a bihéi fejedelem felelősségét ismerik el, s neki adót és katonát adnak. Földművelésből, kereskedésből, és vadászatból élnek, az idegenek iránt nyájasak és vendégszeretők."[11]

A szökevénytelepek alapítói, noha később adóval is igyekeztek megvásárolni nyugalmukat a környező hatalmasságoktól, már a hely megválasztásánál is ügyeltek arra – több tartomány határmezsgyéjére, mintegy a senki földjére települve – hogy háborgatás esetén könnyen átmenekülhessenek egy másik tartomány területére. Emellett az alapítóknak arra is gondolniok kellett, hogy nagyszámú szökevénynek adhassanak menedéket, mert egy-

egy ilyen szökevény-szállás lakossága mintegy 10–15-ször haladta meg egy közönséges falu lélekszámát.

A szökevények falvainak továbbá jól védhető helyen, víz- és mezőgazdasági termelésre alkalmas terület közelében kellett feküdnie.

A szökevény-telepek lakossága a társadalom két rétegéből képződött: a volt rabszolgákból és a rabszolgasággal fenyegetett személyekből és családtagjaikból.

A szökött rabszolgák szabad szállásain a rabszolgaság intézménye megszűnt. A település igazgatásában szükségszerűen demokratikus gyakorlat érvényesült. Valamennyi lakót azonos jogok illették meg és maguk választották, maguk közül, előljáróikat. Általános volt továbbá, a munkakötelezettség, mivel e telepek önellátásra kényszerültek. A kereskedelemből eredő haszon – perifériális fekvésük miatt – csak elenyésző lehetett, s így a megélhetés fő forrása a termelőmunka volt.

A szökött rabszolgák szabad szállásain az együttélésnek olyan szabályait törvényesítették, amelyek meggátolták más személyek javainak és munkaerejének kisajátítását.

E településeken Magyar László olyan mikrotársadalmakat fedezett fel, amelyek – mintegy szigetként a rabszolgaság tengerében – a vagyoni, társadalmi és jogi egyenlőségen alapuló együttélést valósítottak meg. A lakókat, családi kereteken túl, nem fűzte össze vérségi kötelék. Távoli vidékekről sereglettek egybe, több törzsből, amelyek egymás ellen gyakran rabszolgaszerző háborúkat is viseltek. Előfordult, hogy nem értették egymás nyelvét és szokásait. De az együttélés, a sorsközösség, az egymásra utaltság és a közösen végzett munka kialakította a szökött rabszolgák szabad szállásainak nyelvét, szokásait és erkölcsi normáit. Így nemcsak demokratikus mikrotársadalmak alakultak ki a szökött rabszolgák szabad szállásain, hanem e telepek a rabszolgaság elleni harc és tiltakozás eszközeivé is váltak.

A rabszolgaság elleni védekezés egy másik – élet- és társadalmi viszonyokat kialakító – formáját a „rejtőző népek" valósították meg. Magyar László A Munka – Evámbo, Lungo és Kapota tartományok vidékén találkozott rejtőző néptörzsekkel.[12]

A „rejtőző" jelző itt elsősorban nem települést – hanem életformát fejez ki.

A „rejtőző népek" közössége nem egyéni szökevényekből képződött, hanem egész népek, törzsek, közös akarattal választották ezt az életformát. A „rejtőző népek" első szálláshelyei valószínűleg a rabszolgakereskedők elől a kontinens belsejébe menekülő népek csoportjainak szétszakadozása nyomán alakultak ki és tovább csak akkor osztódtak, amikor a természetes szapo-

rodás folytán annyira megnőtt a közösség létszáma, hogy a rejtekhely területén már nem tudták megtermelni a létfenntartásukhoz szükséges javakat, vagy megszaporodott csoportjuknak a búvóhely már nem nyújtott biztonságos rejtést.

Magyar László a Mundombe nép kötelékéből kiszakadt rejtőző falvak életét figyelte meg, több mint másfél évtizedet felölelő afrikai kutatásainak utolsó szakaszában.

A „rejtőző népek" együttélési törvényeit az a körülmény különböztette meg a szökött rabszolgák szabad szállásain megismert szabályoktól, hogy a „rejtőző népek" sohasem érintkeztek idegenekkel és ezért számukra a megélhetés kizárólagos forrása a termelőmunka volt. Az elzárkózást annyira szigorúan alkalmazták, hogy a rejtekhelyet csak különös szükség esetén hagyták el, de ilyenkor is mindig más-más helyen tértek vissza, nehogy kitaposott ösvény keletkezzék, ami elárulhatja a rejtőzőket.

Az előljárókat a rejtőző népek is választották, és csupán csekély ranggal[13] ruházták fel őket, nehogy a közösség érdekeit sértő hatalomra tehessenek szert.

Míg a szökött rabszolgák szállásain egyfajta törzsi ötvöződés ment végbe, a „rejtőző népek" falvaiban viszont törzsi elkülönülés.

Magyar László kiemeli a „rejtőző népek" nemes emberi tulajdonságait. A közönséges bűncselekmények szinte ismeretlenek voltak előttük, és a „rabszolgaságot, mint az emberiség legcsúfabb vétkét, lelkükből utálják".[14]

Magyar László a rabszolgaság közegében kialakult szabad mikrotársadalmakra vonatkozó utalásaival az afrikai társadalmak fejlődésének egy ismeretlen mozzanatát tárta fel.

A Magyar Afrika Társulat egy évtizede

Az 1870-es évek elején, a belga király kezdeményezésére és elnöklete alatt, Nemzetközi Afrika Társaság alakult ki azzal a céllal, hogy Közép-Afrikában a „keresztény művelődést terjessze". A keresztény kultúra afrikai terjesztésének jelszava valójában a belga uralkodónak egy kongói magángyarmat létrehozására irányuló manővereit álcázta.

A Nemzetközi Afrika Társaság brüsszeli titkársága 1877. őszén levélben fordult dr. Haynald Lajos kalocsai érsekhez kérve, hogy a tudós érsek – akit a szervezés alatt álló Magyar Afrika Társulat elnöki tisztségére kívántak felkérni – jelöljön ki a Nemzetközi Afrika Társaság által indítandó közép-afrikai expedíció részére valamely tudományos feladatot.[15]

A botanikus Haynald érsek növénytani kutatások elvégzését kérte.

Ez volt az egyetlen konkrét tudományos feladat, melyet magyar részről javaslatba hoztak, de a kérés teljesítésének a későbbi években semmi nyoma sem található.

E Nemzetközi Afrikai Társasággal szoros kapcsolatra lépő Magyar Afrika Társulat szervezését 1877 nyarán kezdte meg Fülöp Szász Coburg Gothai herceg, mint a „magyar nemzeti Afrika-Bizottság" elnöke.

A Magyar Afrika Társulat alapszabályai[16] a következőkben határozták meg az egyesület legfontosabb feladatait:

„1. A társulat feladata a Brüsszelben alakult nemzetközi Afrika-Társulat céljait előmozdítani. Ezen célok a következők:

a) Közép-Afrika ismeretlen vidékeinek tudományos kikutatása.
b) Közép-Afrika megnyitása a művelődés és a kereskedelem számára.
c) Az előbbiekből kifolyólag a rabszolgakereskedés megszüntetése.

2. E célok elérésére a brüsszeli értekezlet határozataival egyetértőleg a társulat alkalmatos eszközöknek tartja:

a) Tudományosan képzett utazók kiküldetését Közép-Afrika ismeretlen részeibe.
b) Állomások alakítását alkalmatos pontokon, melyek részint a kiküldött utazóknak támpontokul, részint pedig mivelődési, s kereskedelmi központokul szolgálandnak.

Ilyen értelemben a társulat a nemzetközi vállalatot erkölcsileg, s a Brüsszelben székelő központi bizottság útján a körülményekhez képest anyagilag is támogatandja."[17] A Társulat választmánya fenntartotta magának a javaslattétel jogát „a nemzetközi bizottság által szervezendő expedíciókban részt venni kívánó honfiakat illetőleg".[18] Egyetlen magyar kutató sem került azonban a Nemzetközi Afrika Társaság által szervezett expedíciókba.

A Magyar Afrika Társulat a valóságban jobbára csupán asszisztált a belga király magánvállalkozásához, mivel a Nemzetközi Afrika Társaság aligha volt egyéb, mint a hódító politika egyik fedőszerve. A magyar tagok – bár sohasem voltak nagyszámban – lassanként teljesen elmaradtak. „1883 óta a tagok annyira megfogytak, hogy többé közgyűlést tartani nem lehetett."[19]

A Magyar Afrika Társulat, kilenc éves fennállása alatt több mint 21 000 frankot utalt át, anyagi támogatás címén Brüsszelbe, a Nemzetközi Afrika Társaság pénzalapja, valójában a belga király javára. Ez a jelentős összeg nem tagdíjakból került ki, hanem magánadományokból. Coburg her-

ceg a Társulat díszelnöke adományozott egy ízben 1000 frankot, Haynald érsek pedig – aki időközben a Társulat elnöke lett – „évente 2000, összesen már 20 000 frankot küldött sajátjából."[20]

A Magyar Afrika Társulat 1886. augusztus 26-án – vagyonát a Földrajzi Társaságra hagyományozva – feloszlott.

Ebben az esztendőben indult el kelet-afrikai kutatóútjára Teleki Sámuel. Az expedíció 145 000 aranyforintra rúgó költségeit ő maga fedezte.

Tudós misszionáriusok

Afrika tudományos megismerésének folyamatában kiemelkedő és különleges helyet foglalnak el a XIX. század második felétől egyes Afrikában működő hittérítők.

Különleges helyzetük abból származott, hogy ők kerültek legközvetlenebb kapcsolatba az afrikai lakossággal, közelről, hosszú időn át és folyamatosan tanulmányozhatták az afrikai valóságot. S ami ebben a legfontosabb, az az, hogy a lakosság között szerzett tapasztalatok nem rekedtek meg a misszióstelepeken, hanem eljutottak a hittérítőket kiküldő rendek központjaiba, missziós folyóiratok szerkesztőségeibe, s ily módon levéltári okmányok, vagy publikációk formájában fennmaradtak és nagyon fontos forrásbázisát képezik a jórészt írásbeliség nélküli kontinens újkori történelmének.

Hazánkban jelentős mennyiségű és elsőrendű forrásértékű missziós irat- és folyóiratanyagot őriznek a levéltárak és könyvtárak. E forrásanyag kutatása tárta fel két magyar misszionárius, Czimermann István és Menyhárt László hozzájárulását Afrika tudományos megismeréséhez:

Czimermann István (1849–1894)

Kalocsai jezsuita tanárként utazott Mozambikba 1885-ben. Állomáshelye a Tete melletti boromai misszióstelep volt. Czimermann István 1886-tól haláláig harmincegy levélben és közleményben számolt be afrikai élményeiről és tapasztalatairól. Leveleit hazai és külföldi missziós folyóiratok közölték.

A hittérítő írásai elsősorban a késői rabszolgakereskedelem, az afrikai társadalmak, a bennszülött gazdaságok, a kelet-afrikai népek, a földművelés, az afrikai növények, a vallás, az istenítéletek és az ősi afrikai civilizációk vizsgálatához szolgáltatnak adatokat.

E levelek történeti forrásértéke szinte felbecsülhetetlen, Czimermann

életművének részét emellett az írásbeliségnek, a Zambézi mentén történő elterjesztése érdekében kifejtett tevékenysége képezte: „... berendeztem itt egy kis néger konviktust, ahol jelenleg már negyven kis fekete gyermekem van, kiket nagyobbrészt olcsón vettünk az itt még mindig divatozó rabszolgakereskedésben... A nagyobbak olvasnak és írnak már."[21]
„Czimermann a zambézi négerek nyelvéhez grammatikát írt és imakönyvet nyomtatott."[22]
Maga fordította le tanulói számára az olvasmányul szánt szövegeket: bibliát, katekizmust, imakönyvet.[23] Ha az afrikai nyelvnek valamely fogalomra nem volt kifejezése, akkor Czimermann a magyar nyelvből kölcsönzött szavakat.

E munkássága Czimermann Istvánt az afrikai írásbeliség és a szervezett népoktatás kezdeményezői, Afrika kulturális fejlődésének nagyjai közé emeli.

Menyhárt László (1849–1897)

Menyhárt László útja ugyancsak Kalocsáról, a jezsuita gimnázium igazgatói székéből vezetett a Zambézi partjaira. Rendkívül alapos, sokoldalúan képzett, kitűnő pedagógus volt, de legszívesebben meteorológiával és növénytannal foglalkozott.

Afrikába 1889-ben érkezett; óriási energiával látott neki a modern mezőgazdasági termelés meghonosításának. A boromai misszió területén egy mintagazdaságot szervezett. Kávé, kakaó és cukornád ültetvényeket létesített, szőlőt, datolyát termelt. A gyapotot saját gőzgépével dolgozta fel. Öntözéses földművelést honosított meg. Meteorológiai megfigyeléseit egy mezőgazdasági termelési naptár összeállításához kívánta hasznosítani.[24] Növénytani megfigyelései világhírűvé tették nevét a botanikusok körében. Az egyetemes növényatlaszban tizenegy növény viseli felfedezőjének – Menyhártnak nevét.[25]

Menyhárt közelről láthatta az imperialista gyarmatosítás ellen felkelő afrikaiak mozgalmait. E felkelésekről küldött tudósításai az afrikai nemzeti felszabadító mozgalmak krónikájához egyedülálló adatokat szolgáltatnak. Különösen figyelemreméltóak a XIX. század végéig jelentős kiváltságokat élvező kelet-afrikai arab lakosság szerepéről közölt adatai az európai hatalmak elleni felkelések előkészítésében.

JEGYZETEK

1 Dr. Márki Sándor: Magyarok Afrikában. „Pesti Napló" 1884, 330. szám.
Ifj. Jankó János: Afrika és a magyarok. „Budapesti Szemle" 1888, 135. sz.

2 Messzi népek magyar kutatói. I–II. kötet, Bp. 1978. Szerkesztette és a bevezetést írta Bodrogi Tibor.

3 Magyar utazók, földrajzi felfedezők. Bp. 1973. Szerkesztették: Havasné Bede Piroska – Somogyi Sándor.

4 Benyovszky Emlékiratainak jelentősebb kiadásai: angol kiadások: London, 1790; Dublin 1790; London, 1893 és 1904.
Német kiadások: Berlin 1790; Leipzig, 1791; Tübingen, 1791; Hamburg, 1791; Berlin, 1794; Reutlingen, 1796; Hamburg, 1797; Berlin, 1806, 1807; Wien, 1816; Stuttgart, é.n.
Francia kiadások: Paris, 1791, 1803; Tours, 1863;
Holland kiadások: Haarlem, 1791–2; Amsterdam, é.n.
Svéd kiadás: Stockholm, 1791.
Lengyel kiadások: Varsó, 1797, 1802, 1806, 1907; Krakkó, 1898, 1909.
A magyar kiadás, Jókai Mór: Gróf Benyovszky Móric saját emlékiratai és útleírásai. Angolból fordítva. 1–2. kötet, Budapest, 1888. (E kiadvány az Emlékiratoknak válogatott részeit tartalmazza, számos hibával és tévedéssel, esetenként a fordítás szakszerűtlenségével.)

5 Ifj. Jankó János: Gróf Benyovszky Móric, mint földrjazi kutató. Budapest, 1890.
Thallóczy Lajos: Gróf Benyovszky Móricz és a magyar tengerparti kereskedelem első kezdetei.
„Nemzetgazdasági Szemle" 1879.
Gróf Benyovszky Móricz haditengerészeti és kereskedelempolitikai tervei 1779–81.
„Magyar Gazdaságtörténeti Szemle" 1901.

6 E kérdéssel bővebben a lengyel és az amerikai történeti irodalom foglalkozott: Dr. W.Z. Wayda: Beniowski w Ameryce. Kwartalnik Historyczny, 1926; Eufrosina Dvoichenko- Markov: Benjamin Franklin and Count M.A. Benyowski. Studies on Benjamin Franklin. The two hundred and fiftieth anniversary of his brith January 17, 1956. Philadelphia, 1955. The American Philosophical Society; John C. Fitzpatrick: The writings of George Washington from the original manuscript sources 1745–1799. Vol. 24. Washington, (1938).

7 E. Dvoichenko-Markov: i.m.p. 407.

8 Magyar László Válogatott Munkáit a szerző szerkesztésében az Akadémiai Kiadó a közeljövőben angol nyelven publikálja. A moszkvai „Nauka" könyvkiadó megbízásából készült Magyar László műveinek orosz nyelvű fordítása is.

9 Magyar László Délafrikai utazásai 1849–57. években. Első kötet. Pest, 1859. pp. 279–280.

10 U.a.: 211–212 p.

11 U.a.: 185–186 p.

12 Magyar László: A délafrikai Munda-Evambo, Lungo és Kapota tartományok általános földirati vázlata.
Magyar Akad., Philosophiai, törvény és tört. tud. Közlemények. III. kötet, 1862, pp. 254–268.

13 Ua.: 264. p.
14 U.a.: 266. p.
15 Kalocsai Érseki Levéltár. Personalia. 1877. okt. 22. Afrika ügy.
16 Magyar Országos Levéltár.
Belügyminisztérium levéltára 47429/1877.
17 Belügyminiszterileg jóváhagyott alapszabály.
(OL. BM. 47429/1877.)
18 Ua.: 24. pont.
19 Dr. Haynald Lajos kalocsai érsek beadványa a belügyminiszterhez, a Magyar Afrika Társulat feloszlása tárgyában. 1886. júl. 24. OL. BM. 42341/1886.
20 Haynald érsek idézett beadványa.
21 Kalocsai Érseki Levéltár. Personalia.
Czimermann István levele Haynald Lajos kalocsai érsekhez. Boroma, 1888. máj. 25.
22 „Pesti Napló" 1898, 33. sz.
23 Estevan Czimermann: Biblia sagarda ia testamento ... Lisboa, 1890; Marua a Maria peno Mnezi ua Maio... Lisboa, 1890; Katekismo ia doktrina rakristao ... Lisboa, 1890; Nk'uebzi mundjira ia Kupurumuka. Lisboa, 1890.
24 Meteorologische Beobachtungen in Süd-Afrika. (Az adatokat feldolgozta és kiadta P. Fényi, Kalocsa, 1896.)
25 Plantae Menyhárthiannyae. Wien 1905.

KENDE ISTVÁN:

JOSEPH KI-ZERBO: EGY AFRIKA-TÖRTÉNÉSZ MŰVE ÉS ARCKÉPE

Nagyonis egyértelmű történelmi okai vannak, hogy Afrika, különösképpen az ún. Fekete-Afrika történetét eddig jobbára nem Afrikában és nem afrikaiak írták meg. S ha az Afrika történetéről eddig megismert művek összességét, mintegy mennyiségi mérlegét vizsgálnánk, alighanem azt is megállapíthatnánk, hogy azok többségét kolonialista és faji szemléletű megvilágításban és elfogultsággal írták. Csak részben ellensúlyozta ezt néhány régebbi antikolonialista (pl. Vigné d'Octon) vagy liberális beállítottságú (pl. lord Hailey) történész, majd újabban haladó nyugati kutatók (Davidson, a délafrikai származású Segal), akik közül egyesek hosszabb-rövidebb időre Afrikában telepedtek le (mint a kommunista Suret-Canale), vagy olyan amerikai néger tudósok, akik egy része élete késői szakaszában Afrikába telepedett „vissza" (ha visszatelepedésnek minősíthetjük az ősi, családi származás szerinti áttelepülést) (mint W.E.B. Dubois vagy A.Hunton). Mind számottevőbb tényezővé válik a szocialista országokban – a Szovjetunió mellett elsősorban alighanem az NDK-ban és Lengyelországban – kialakult, szélesedő Afrika-kutatás. Érthető azonban, ha éppen főleg a haladó kutatók még kevésbé férhettek hozzá az amúgyis igen szűkösen fellelhető eredeti forrásanyagokhoz, mint egyik-másik kolonialista elődük. Tegyük ehhez hozzá az ismert tényeket: hogy Afrika történetének igen gyér az eredeti írásos dokumentum-anyaga, s az is jobbára arab, vagy európai kolonialista eredetű, hogy más régiókénál kevesebb legalábbis a már feltárt régészeti anyag, hogy a tárgyi emlékek – és anyagaik – itt gyorsabban pusztulók, mint kontinentális vagy zord éghajlat alatt, hogy az itt különleges – bár vitatott – fontossággal bíró szájhagyományi, orális forrásanyag különösképpen nehezen hozzáférhető ma is, s az országok jelentős részében éppen azok számára nehéz, akik a múlt következetesen antikolonialista feltárásán munkálkodnának.

Napjainkban viszont helyenként komoly lendülettel indult meg (bár néhol meg is torpant már) az afrikai eredetű történelmi dokumentumok módszeres felkutatása (pl. Ghana, Nigéria, Madagaszkár), az erőteljesebb régészeti kutatás, antropológiai feltárás (pl. Leakey nagyjelentőségű afrikai leletei). A legjelentősebb tény azonban, hogy mindezekkel párhuzamosan, részben ezek következményeként is, felnövőben van egy számottevő afrikai

honos afrikanista gárda, ebben az értelemben is igazolva Lumumba búcsúlevele emlékezetes, bár szélesebben értelmezendő szavait: „Afrika maga fogja megírni történelmét."

Ennek az új gárdának egyik neves képviselője a felső-voltai Joseph Ki-Zerbo. Életpályája az afrikai, azon belül a „frankofón" országokbeli néhány kiemelkedő értelmiségi – az „elit" tagjai – szokványos módján indul: missziós iskolában sajátítja el az alapismereteket (ezzel bejutva az országában akkor mintegy 4–5 %-nyit kitevő írni-olvasni tudó réteg tagjai közé, mondhatnánk: értelmiségi-jelöltnek), képességei eredményeként 1949-ben a párizsi Sorbonne-ra jut, résztvesz a párizsi afrikai diák-mozgalmakban, majd Franciaországban marad – az ötvenes évek közepe ez! – középiskolai történelemtanárnak. Az első felszabadult francia gyarmat, Guinea, azonban már az 1958 végén bekövetkezett függetlenség első hónapjaiban meghívja tanárnak – és innen kezdve ismét Afrika válik állandó letelepedési és munkahelyévé. Magasabb pedagógiai funkciók, immár Felső-Voltában, saját hazájában, nemzetközi szervezetek (ENSZ, UNESCO) megbizatásai, tudományos munka és politikai tevékenység jelzik ettől kezdve éveit. Elnöke lett a három mérsékelt „polgári" felső-voltai párt egyikének, a Voltai Haladó Uniónak (UPV), 1978-ban sikertelenül indul a köztársasági elnöki választásokon is. Elnökjelöltsége mellett képviselő, pártelnök, de képviselői mandátumáról lemond, hogy ideje nagyobb részét áldozhassa felsőoktatási tevékenységnek, nem csak felső-voltai, de össz-afrikai, legalábbis össz-frankofón-afrikai síkon. Párt- illetve politikai tevékenységével nem hagy fel, de – mint egy interjúban megjegyzi – „Felső-Volta jelenkori történelme gyakrabban alakul a Nemzetgyűlés keretein kívül, mint azon belül." (Jeune Afrique 1979. jan. 31.)

Történészi kutató-elemző munkájának eredményeit főként cikkekben foglalta össze, amelyek jórészt afrikai vagy afrikai témájú folyóiratokban (Présence Africaine, Afrique Nouvelle stb.) jelentek meg. Fő műve, amely az ismert és elismert Afrika-történészek sorába emelte, az 1969-ben befejezett, 1972-ben a párizsi Hatier-nél megjelent *Histoire de l'Afrique noire* (Fekete-Afrika története); a kötet alcíme: Tegnaptól holnapig. A több mint 700 oldalas kötet elsősorban azokkal száll nyílt vitába, akik szerint Afrikának nincsen történelme, vagy, ami ezzel kb. egyértelmű, akik számára ez a történelem a gyarmatosítók – vagy: a rabszolgahajcsárok – megjelenésével kezdődik. Ez valóban gyakori állítása a nyugati Afrika-történelmi irodalomnak. Ki-Zerbo bőven idéz ilyen megállapításokat, neves szerzőktől is. Ugyane gondolatkör kapcsán érdemtelenül vitázik Sík Endre Afrika-történetének egy megállapításával is. Furcsának találja, mennyire egymás köze-

lébe kerülnek, szerinte, időnként a faji előítéletekkel terhelt történészek és a szigorú elvű marxista történészek is; ennek kapcsán Sík Endrére mint „nagy magyar történész és államférfi"-re hivatkozik, aki „különben néhány igen kiváló módszertani elvet fogalmaz meg". S itt idézi Sík Endre négykötetes Fekete-Afrika története bevezetőjének azt a passzusát, amely szerint „az afrikai népek legnagyobb részénél – a szó igazi értelmében véve – állam még nem létezett, minthogy még osztályok sem voltak. Helyesebben: mindkettő még csak csírájában létezett. Ezért velük kapcsolatban az európai hódítók megjelenése előtt, a szó tudományos értelmében valóban nem lehet történelemről beszélni. Helyesebben: az afrikai népek *előtörténetének* tanulmányozása inkább az etnográfiai mint a történelemtudományok körébe tartozik."* Ismerjük el, hogy Sík fogalmazása e ponton valóban nem a legszerencsésebb. Mégis úgy véljük, hogy idézése Ki-Zerbo mondanivalója alátámasztására indokolatlan; egyrészt pontatlan is: elhagyja a „történelmükről" szó Sík által nem véletlenül kitett – a francia kiadásban is szereplő – idézőjelét, másrészt a fent általunk idézett rész befejező mondatát is. Ha ugyanis figyelembe vesszük ezeket is, akkor Sík fogalmazásának kapcsán Marx és Engels Kommunista Kiáltványának értelmezésére utalhatunk: ismeretes, hogy a híres megállapítást, miszerint „minden eddigi társadalom története osztályharcok története", negyven évvel a mű kiadása után maga Engels tartotta szükségesnek így pontosítani jegyzetében: „azaz minden *írott* történet". Nyilvánvalóan így értelmezte Sík is az „inkriminált" ponton a maga megállapítását. Megjegyezzük és témánk kapcsán igen fontosnak tartjuk, hogy az osztályalakulás előtti Afrika történetiségének kérdése körül gyakori és éles ma is a vita. Úgy véljük, ezért kellett Amilcar Cabralnak, a portugál-ellenes afrikai szabadságharc egykori vezetőjének, Afrika legkiemelkedőbb marxista teoretikusának is kitérnie erre a sokak által vitatott kérdésre egyik jelentős megnyilatkozásában, 1966-ban Havannában tartott előadásában:

„Azok, akik azt mondják – és szerintünk helyesen – hogy a történelem mozgatóereje az osztályharc, ha alaposabban ismernék az egyes gyarmatosított, azaz az imperializmus által leigázott népek lényeges jellemzőit, bizonyára egyetértenének azzal, hogy pontosítás és még nagyobb alkalmazási terület létrehozása céljából felülvizsgálják ezt az állítást... Vajon a történelem csak attól a pillanattól kezdődött, ahogy az *osztály* jelensége és ennek következtében az osztályharc kifejlődött? Az igenlő válasz azt jelentené, hogy történelmen kívül helyeznénk azoknak az embercsoportoknak a teljes

*Sík Endre: Fekete-Afrika története, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. I. köt. 17. p.

életkorszakát, amelyek a vadászat és később a nomád és letelepült mezőgazdaság felfedezésétől a nyájak kialakításáig és a föld magánkisajátításáig éltek. Ez azt is jelentené – és ennek elfogadását elutasítjuk –, hogy Afrika, Ázsia és Latin-Amerika több embercsoportja történelem nélkül vagy a történelmen kívül élt, amikor az imperializmus igája alá került."*

Érthető, ha olyan kiemelkedő személyiségek, mint Amilcar Cabral vagy Ki-Zerbo, egyaránt ilyen érzékenyen reagálnak minden olyan megállapításra, amely – szerintük – Afrika történelme létezésének vagy fontosságának tagadásán keresztül az afrikai múlt jelentőségét csökkentené. S Ki-Zerbo szóbanforgó könyve mindvégig ennek a tételnek a cáfolatát tekinti egyik fő céljául.

A „Fekete-Afrika története" felépítése viszonylag egyszerű és jól áttekinthető. Tizenhárom fejezetéből tizenegy voltaképpen periodikus fejezet; felsorolásuk a mű periodiczáióját is jól mutatja (az oldalszámokat az arányok érzékeltetése céljából közöljük):

1. A történelem-előtti kor. Afrika, az Ember hazája (39–62)
2. Az antik Fekete-Afrika (63–84)
3. Sötét századok (Ez a viszonylag legkevésbé feltárt 1.–6. századokat tárgyalja) (85–102)
4. Fekete-Afrika a 7. századtól a 12. századig: a királyságoktól a birodalmakig (103–128)
5. Nagy századok (12.–16. század) (129–196)
6. A fordulat (A 16. sz. és a rabszolgakereskedelem története a 15–19. században) (197–230)
7. Az újjászerveződés századai: 16–19. század (231–353)
8. Integrációs törekvések a 19. században (354–400)
9. A kontinens megszállása: az afrikaiakat megfosztják Afrikától (401–428)
10. Idegenek aranykora (429–468)
11. Fekete-Afrika ébredése, vagy az újrakezdett történelem (469–568)

Ez a valójában csupán tartalomjegyzék-közlés is bizonyos fokig megmutatja szerző koncepcióját is, a korszakolást, amelyen belül minden esetben sorra veszi a főbb régiókat illetve államalakulatokat, majd gyarmatbirodalmakat. Figyelemreméltó, hogy a legbővebb fejezetek, a szokásostól eltérően, éppen Afrikának a belső fejlődésével, bel-problémáival, jórészt az ide-

*A.Cabral: A nemzeti felszabadítás: a termelőerők felszabadítása az idegen uralom alól. *In:* Fejlődő országok, haladó eszmék. Kossuth, Budapest, 1976. pp. 204–205.

genektől mentes periódusokkal foglalkozó részek: terjedelmi sorrendben a 7., a 11., az 5. és a 8. fejezetek. A 12. fejezet külön egységként tárgyalja (569–592) Madagaszkár egész történetét – mint amely az afrikai kontinens történelmi áramlataitól jórészt függetlenül alakult és korszakai igen kevéssé esnek egybe a kontinens történelmének szakaszaival –, míg a 13. utolsó fejezet (593–649) „Afrika mai problémái"-t tárgyalja. Fényképanyag, térképek és egy 28 oldalas Afrika-központú, de világtörténelmi kitekintésű, 1972-vel záruló szinoptikus kronológiai táblázat egészíti ki a művet.

Az, hogy Afrika történelmét afrikai tudós írja meg, mint említettük, érthető okokból új jelenség. Érthető az is, ha magának e ténynek újszerűsége olyan fogalmazásokra készteti a szerzőt, hogy miután barátként külön említi azokat, akik nem-afrikai voltuk ellenére Afrika történelmével úgy foglalkoznak, hogy „levetik a ‚civilizátori' mundért", a többiekkel ezt közli: „Mi nem adunk Önöknek tanácsot, hogyan értékeljék Cromwell, Napoleon, Washington vagy bárki történetét. Önök se adjanak nekünk, hogy értelmezzük Soundjata történetét." (31. p.)

Tegyük nyomban hozzá: sok minden tenné érthetővé, már-már elfogadhatóvá azt is, ha az új afrikai történész-generáció mintegy a gyarmatosítás és a gyarmatosító szemléletű történelemírás ellenhatásaként idealizálná a prekolonialista szakaszokat és csak fekete színekkel festené a rabszolgakereskedelem illetve a gyarmatosítás valóban szörnyű évszázadait. Ki-Zerbót nem érheti ilyen vád. Néha már-már bántó elővigyázattal keresi azt is, ami az európaiak – rabszolgakereskedők, kalmárok, hittérítők, utazók, katonák stb. – megjelenésében pozitív vagy pozitív hatású volt. Mindemellett a „fehérek" jelenlétének periódusait, mint a fentiekből is kitűnt, viszonylag szűkszavúan kezeli. Gondot elsősorban a kevésbé ismert és feltárt, „tisztábban" afrikai szakaszokra fordít. Az államalakítási kísérletekre, a szerveződő társadalmakra, a belső ellentétekre és ellentmondásokra, Fekete-Afrika külső – de nem gyarmatosító-gyarmatosított – kapcsolataira, a fellendülések szakaszaira. A nagy megrázkódtatások, az európaiak ismételt megjelenései kapcsán is elsősorban ezen eseményeknek az afrikai társadalmakra, eseményekre gyakorolt hatását kutatja. Ezért tud sok újat adni a meglévő Afrika-irodalomhoz: az önálló fejlődésnek és a „nemzet-előtti" szinten való népi ellenállásoknak leírásait, elemzését. És egyben a szó tudományos értelmében vett objektivitás mellett tud határozottan állást foglaló is lenni, úgy, ahogy ezt könyvének a továbbiakban általunk közölt részletében, történelmi koncepciója ismertetése kapcsán a történésztől igényli.

Állásfoglalásával – megjegyezzük – nem tudunk mindig egyetérteni. Igaz, az általa leírtakkal csak viszonylag ritkán lenne vitatkozni valónk. In-

kább azt hiányoljuk – és ezt tekintjük állásfoglalásnak – amit nem írt meg, ami felett elsiklik, vagy amit arányaival érzékeltet.

Már maga az a tény sem kielégítő, hogy a historiográfiai leírások és hivatkozások során megfeledkezik a szocialista országok Afrika-irodalmáról. Egyetlen számottevő utalása e téren a Sík Endre művével való fent idézett polémia. Igaz, részben magyarázhatja e mulasztásokat a szocialista irodalom nyelvi elszigeteltsége egy nyilvánvalóan francia és angol olvasási körű kutató elől – de nem mentheti.

Elsődlegesen „afrikai" hiányosságnak érezzük azonban a portugál-afrikai szabadságharcok jelentőségének nem kellő felismerését. 1969-ben, amikor a szerző befejezte művét, már nem csak javában folytak a fegyveres harcok Angolában, Mozambikban, Guinea-Bissauban – amiről a mű be is számol – de világos volt e harcok politikai tartalma, világnézeti jellege, és így kontinentális jelentőségük is. A mozambiki harcok vezetőjét, E. Mondlanét ebben az évben gyilkolta meg a reakció és világszerte ismert volt már a guinea-bissaui harcok vezetőjének, a rövidesen ugyancsak meggyilkolt Amilcar Cabral-nak számos jelentős elméleti munkája, amelyek Afrika jelenkori körülményeire, de annak történelmi előzményeire is fényt vetnek. Sajnos, Ki-Zerbo láthatóan kevésbé ismerte fel e harcok és e vezető egyéniségek jelentőségét, mint a nemzetközi imperializmus. Mellőzi értékelésüket, nem foglalkozik sem politikai harcaikkal illetve a szabadságharcok tényleges politikai töltetével, sem e harcok és az említett szerzők munkássága elméleti tanulságaival. Igaz, egy mellékmondat egyetlen jelzőjével elismeri Amilcar Cabralt „kiváló vezető"-nek, kontinentális jelentőségét azonban nyilvánvalóan félreismeri. S ha igaz is, hogy a portugál-afrikai harcokat világtörténelmi jelentőségűvé végül a csak később – 1975-ben – bekövetkezett győzelem tette, a marxista – és az imperialista! – Afrika-irodalom már jóval előbb tisztában volt jelentőségükkel, sajátos új vonásaikkal.

Ami könyve végkövetkeztetéseit illeti – amelyek egy részét a továbbiakban közöljük – joggal emeli ki Afrika megváltozott fontásságát a nemzetközi erőviszonyok alakulása szempontjából. Mégis, úgy véljük, érdemén alul kezeli – nem csak a portugál gyarmatok harcai kapcsán – az Afrikában is éles és élesedő ideológiai ellentéteket, az út- és rendszer-választásból fakadó szükségszerű konfliktusokat. A jövendőt illetően pedig némileg Nkrumah nyomdokain járva idealizál egy olyan afrikai egység-megoldást, amelynek korunk politikai realitásai közepette aligha van lehetősége.

Könyvében egyébként Nkrumahot a szerző „a nagy pánafrikanistá"-nak nevezi – de nem elemzi bukása okait, a legújabbkori afrika történelem e fontos eseménye körülményeit. Figyelemreméltó módon megteszi ezt

azonban egy későbbi interjúban, amelyben kifejti, hogy Nkrumah „alábecsülte a burzsoázia ellenállóképességét. Semlegesítenie kellett volna azt – és ő nem így tett. Ezért kellett buknia." (Jeune Afrique 1979. jan. 31.)

Ki-Zerbo politikai nézeteit illetően ugyanebben az interjúban azt fejti ki, hogy „bár a szocializmus híve vagyok, ellenzem a büroktatikus szocializmust, amely Afrikában ugyanúgy új privilegizált osztályokat teremthet, mint a klasszikus kapitalizmus... Nem vagyok kommunista, amennyiben nem vagyok ateista – mivelhogy hívő vagyok. Mindemellett elfogadom a marxizmus bizonyos elemeit. Így teljesen magamévá teszem a dialektikát, mint az elemzés eszközét és a valóság megértésének módszerét. Ugyancsak teljes egészében csatlakozom az osztályharc elméletéhez, mert, mint történész, tapasztalom, hogy az osztályharc, miként különben az erőszak is, realitás. A kérdés az, kinek a szolgálatában alkalmazzák. Nem vagyok az erőszak kultuszának a hive."

Nem tekintjük feladatunknak Ki-Zerbo interjúja elemzését. Úgy véljük azonban, az idézett részek hasznos kiegészítést adhatnak fő műve és arcképe ismertetéséhez. De talán érzékeltetik azt is, milyen elméleti ellentmondások, eszmei tisztázatlanságok jellemzik ma Afrikában nem csak a politikai harcok szféráját, hanem a kialakuló történelmi kutatómunkát és a kutatókat is.

Electro-Photo-Riale

JOSEPH KI-ZERO:

FEKETE AFRIKA TÖRTÉNETE – Tegnaptól holnapig –

(Részletek Joseph Ki-Zerbo: Histoire de l'Afrique noire – D'Hier a Demain – Librairie Hatier, Paris, 1972. 702 p. című könyvéből)

1. A történelem koncepciója

(Az „A Történelem feladatai Afrikában" c. bevezető zárórésze, teljes terjedelmében. pp. 27–31.)

Afrika vonatkozásában még a történelem koncepcióját magát is vita tárgyává kell tenni. Gyakran hangoztatják, hogy a történelem tudomány és hogy az afrikaiak ne csináljanak belőle kedvtelést. Ez a distinkció a maga sematizmusában rendkívül szegényes. A történelem ember-tudomány, mely a morális bizonyosság vagy valószínűség egy bizonyos fokának elérésére törekszik, hogy rekonstruálhassa és értelmezhesse az ember múltját. A történelem valódi tudomány, s nem csupán valamiféle „hozzávetőleges tudományocska". De a történelem nem csak tudomány. Ilyet állítani tudatlanság vagy képmutatás lenne, hiszen még az úgynevezett egzakt tudományok igazsága is viszonylagos. Az ember arra hivatott, hogy az igazságot keresse és hogy ezt az ideált maximálisan megközelítse. De azok, akik magukat tudósnak tartják és a történelmet valami színtelen, szagtalan, íztelen laboratóriumi folyadéknak képzelik, ahelyett, hogy eleven folyónak ismernék el, azok, akik mivel felsorakoztattak néhány elszórt ismeretekre alapított szillogizmust, előszeretettel emlegetik a tudományt, ezek vagy naivak, vagy középszerűek. Azt képzelik, Cliót, a múzsát csókolják, pedig csak egy testetlen délibábbal manipulálnak. A legjobb történészek is elismerik, hogy történésznek lenni annyit jelent, mint megválasztani témájukat, adatgyűjtésük helyeit, forrásaikat, érveiket, előadásmódjukat, stílusukat... és közönségüket. Mindezek a választási tényezők, nem szólva a tudatalatti súlyos és homályos erejéről, valamint a társadalmi közeg és az előítéletek finom hatásairól, elég jól mutatják a történész munka szubjektív oldalát. Attól a pillanattól fogva, hogy mindezekben a kérdésekben döntött, a történész már nemcsak az „Igazságot" keresi, hanem a „maga" igazát is. Ezért van az, hogy a legnagyobb történészek mindig állást foglaltak, mind műveikben, mind pedig saját életükben. A sok példa közül álljon itt most Marc Bloch, a nagy professzor neve, akit a nácik agyonlőttek.

Mégis mindez nem jelenti azt, hogy a történésznek a fegyverszállító szerepét kellene játszania a ma vitáiban és háborúiban. Emlékeztetni a nácik bűneire és kizsákmányolására, ahogyan ezt a tankönyvek teszik, nem történelmietlen, sőt ellenkezőleg. És a történésznek intelligenciát, de akaratot is kell vinnie ebbe a leleplezésbe. Nem szükséges megfontoltan egyensúlyozgatnia a pro és kontra érvek között, hogy azután olvasóját Buridán szamaraként hagyja ott egy kegyetlen és halálos alternatíva előtt. A történész nem rejtőzik el egy egzakt pszeudó-tudomány álarca mögé, hogy száraz, jelentőség nélküli tényeket soroljon fel, hiszen ezt egy robot jobban meg tudja tenni. Az ilyen horderejű eseményekkel szemben nem maradhat semleges, hiszen ő egyszerre tanúja a múltnak és tanúja az embernek. Afrika történészének, anélkül, hogy a gyűlölet kufárjává válna, olyan súllyal kell foglalkoznia a feketékkel űzött rabszolgakereskedelemből fakadó szenvedésekkel és az imperialista kizsákmányolással, amekkorát ezek a dolgok valóban játszottak a kontinens fejlődésében és amelyet némely európai történész oly gyakran és oly ügyesen bagatellizál, mindezzel szörnyű nyomokat hagyva azoknak a fiatal afrikaiaknak a mentalitásában, akik az iskolapadban ezt a mérgezett ételt ették.

Ha egy római tábornok kivégezteti a fiát, mert vétett a „pro patria" fegyelme ellen, ezt hazafiúi hősiességnek ismerik el. Ha Samori[1] teszi ugyanezt, barbárnak kiáltják ki. Az eredmény: olyan mondatok, mint amilyeneket 1964-ben afrikai diákok dolgozatainak kétharmadában találtam, mint hogy: „Samori vérengző ember volt, nem ismert sem hitet, sem törvényt. Szerencsére a franciák ártalmatlanná tették". Hol tanulták ezt? Azoknak a könyveiből tanulták, akik azt mondják, hogy a történelem tudomány. A történész sem nem robot, sem nem látnok, aki a saját tudatalattijában megszülető forgatókönyveket a múltba vetíti, a történész egyszerűen a múlt valósága után kutató zarándok. Jól fel kell tehát hogy legyen szerelve, s magával kell hordoznia egy lángot, amely megvilágítja és amely – miért ne – fel is forrósítja felfedezésének eredményeit. A történelem élő anyag. Nem hajolhat fölé az ember úgy, mint egy rovar fölé a múzeumban vagy mint a vegyész a laboratóriumi edénye fölé. A történész nem számítógép, mely egy, a külvilág minden porától elszigetelt teremben emésztgeti a rádioaktív szénvizsgálat adatait. Habár valójában még ezeket az adatokat is értelmezni kell.

Az is biztos egyébként, hogy a történész ma már nem beszélhet úgy Afrikáról, ahogyan Viktória királynő vagy Jules Ferry korában beszéltek róla. Miért nem? Mert ez a múlt az élő Afrika egy darabja, amely a XIX. század óta sokat változott, valamint azért, mert ezt nem engedné meg sem a

kontinens alaposabb ismerete, sem az egészségesebbé vált közszellem. Afrika történésze ugyanakkor természetesen nem válhatna a Tájékoztatásügyi vagy a Propagandaügyi Minisztérium egyszerű hivatalnokává sem.

A történész nagysága és feladatának nehézsége éppen abban rejlik, hogy aktívan benne kell élnie saját korában és közösségében, de egyúttal meg kell tartania a szükséges távolságot is, hogy megőrizhesse tanú szerepét.

Az afrikai történész ugyanazokat a módszereket alkalmazza, mint bármely más országbeli kollégája. Éppen ezért témájával bármely jószándékú ember foglalkozhat, bárhonnan jöjjön is. De el kell ismerni, hogy amennyire természetes, a gátak és az utak építésében nyújtott műszaki segítség, annyira nem lenne természetes, hogy ez a segítség kiterjedjen a falu fejlesztésre vonatkozó tervek kidolgozására és az ezzel kapcsolatos döntésekre.

Hasonlóképpen amennyire szükséges, hogy a tudósok versengjenek monográfiák írásában, sőt az Afrika történelmével kapcsolatos általános kutatásokban, olyannyira elengedhetetlen, hogy mindenekelőtt az afrikai történészek dolga legyen ennek a múltnak az általános értelmezése és tankönyvek írása a fiatal afrikai állampolgárok számára. Az ő hivatásuk honfitársaik nevelése. Talán még az egyetemes történettudományt is gazdagíthatnák kutatási módszereikkel és előadásmódjukkal. Valóban, Afrikában a történelem ábrázolási módszerében van egy olyan eljárás, mely az elbeszélésben megengedi a választást. Az afrikai történészeknek, ha teljes elismeréssel viseltetnek is oxfordi, Sorbonne-i, Egyesült Államokbeli, Szovjetunióbeli stb. mestereik iránt, a trópusok vidékén nem szabad egyszerűen és tisztán lemásolniuk ezeket a magasztos modelleket. Gyakorlati szempontból rájuk a közjó érdekében folytatandó tevékenység vár és mindenki másra is, aki segíteni akar Afrikának és meg van győződve arról, hogy egy nép nem nézhet szembe jövőjével anélkül, hogy ne legyen képe saját múltjáról. Mások emlékezetével nem lehet élni. Márpedig a történelem a népek közös emlékezete.

A fejlődése problémáival elfoglalt Afrika azonban nem sokat gondol múltjának feleleventésével. Az ezzel kapcsolatos kiadásokat luxusnak tekintik. Pedig az afrikai történelem ismeretét a fejlődés, sőt a gazdasági fejlődés integráns részének is kell tekintenünk. Valóban, hogyan is várjuk el a parasztról, hogy felülmúlja önmagát a termelékenység növelése terén is, hogy belevesse magát a gazdasági harcba, ha nem tudja legalább nagy vonalakban, hogy milyen játszma is zajlik. Ahhoz, hogy az ember érintettnek érezze magát a jövő ügyében, szükséges, hogy valamilyen múlt örökösének érezhesse magát. Az afrikai államférfiaknak tehát érdeklődniük kell a történelem, mint a nemzet vagyonának lényeges összetevője iránt, mely nemze-

tet ők hivatottak irányítani. Az ember összeborzad a gondolatra, hogy hány olyan személyiség székel Addis-Abebában vagy Kairóban és találkozik etiópiaiakkal és egyiptomiakkal, aki egy árva szót sem tud ezeknek az országoknak a történelméről, kivéve talán az utolsó két évtized eseményeit. A testvériségi nyilatkozatok ellenére idegenek találkoznak egymással ilyenkor. Az afrikai egység feltételezi, hogy minden afrikai ismerje egész Afrikát.

Éppen ezért szükség van afrikai történészekre, mégpedig jó afrikai történészekre. Márpedig ez nem képzelhető el addig, amíg a fiataloknak nincsenek már az általános és a középiskolában jó tankönyveik az afrikai történelemről. Öt évvel a függetlenség kivívása után néhány afrikai ország középfokú oktatásában még mindig azokat a könyveket használják, melyeket a gyarmati korban használtak és amelyek semmit sem szólnak Afrika múltjáról. Még olyan is előfordult ezen országok egyikében, hogy az egyik szuperfejlett ország kutatója ajánlkozott a nemzeti történelem megírására. Továbbra is gyökértelen embereket próbálnak nevelni, hogy kezükbe vehessék a kontinens sorsának irányítását. E törekvések összefogására és igazolására természetesen kutatók agytröszteire, hatalmas kiadókra és meglehetősen nagy piacokra van szükség. De biztosan nem lenne hiány nemzetközi multi- vagy bilaterális segítségben, ha az afrikai országok közösen egy részletesen megindokolt, értelmes tervet javasolnának múltjuk megmentése és feltárása érdekében. Minden nappal, ami elmúlik, értékes tanúk tűnnek el. Minden elhunyt öreg magával viszi a sírba a kontinens régi képének egy darabját. Egy diákkori vakációm során alkalmam volt meghallgatni egyiküket, amint egy olyan dalt adott elő, amit egy legendás hírű nőharcos énekelt faluja kapui előtt, mikor meghátrálni látta a férfiakat, s azután ő maga állt a hadműveletek élére. Komor szépségű epikus ének volt. Minthogy akkor nem volt magnetofon nálam, elhatároztam, hogy a következő vakáció alatt visszatérek és magnetofont is viszek magammal. Két évvel később, mikor öreg hírmondómról kérdezősködtem, mondták, hogy meghalt. Csoportokat kell szervezni, míg nem késő, melyeknek az lenne a feladatuk, hogy ennek az afrikai múltnak minél több emlékét összegyűjtsék. Múzeumokat kell építeni, törvényeket kell hozni mindenütt, Nigériában és másutt a helyszínek és a tárgyak védelmére. Ösztöndíjakat kell adni minél több egyetemi hallgatónak, hogy a régészet technikájára specializálódhassanak. A tanterveket és diplomákat úgy kell megreformálni, hogy egy Afrika-tárgyú diploma (nyelvészetből, történelemből, antropológiából) ne számítson másodrendű „szamárbőrnek". Sürgősen össze kell állítani a tankönyveket. Persze, mint mondják, egy nagy szintézishez több éves analízisre van szükség, és a szintézis sok területen talán még nem érett be. De minthogy végérvényes

szintézist elérni úgysem lehet soha, a felnövekvő generációk számára lehet ideiglenes szintézist alkotni.

Az afrikai történelem ismeretén alapuló nemzeti lendületet nem lehet megakasztani sem azzal, hogy ez vagy az a régész még nem biztos néhány tucat paraméterben, melyekre szüksége lenne ahhoz, hogy egy történelem előtti koponya fajáról nyilatkozzon, sem pedig egy nyelvész aggályai nem tartóztathatják fel, aki még egy további változatot keres mielőtt kijelentené, hogy mi is a *„zanj"* szó pontos jelentése.

Egyébként pedig úgysem az önmagukban véve fontos, de a közönség számára szinte mindig hozzáférhetetlen monográfiák teszik majd lehetővé az afrikai tömegek számára, hogy közös múltjukról közös kép alakuljon ki bennük, mert ezek a múltat túlságosan felaprózva és túl specializáltan ábrázolják.

Ezt a hatalmas munkát nem lehet kizárólag a Berlini Konferencia[2] határainak keretében elvégezni, amely ugyan lényeges momentum volt, de mégis csak egy momentum Afrika történelme szempontjából. Egy ilyen munkát, több okból is, az egész kontinens szintjén kell elvégezni, tudományos szellemben, hiszen elég sok nagy dolog van ebben a történelemben ahhoz, hogy ne legyen szükség megalapozatlan találgatásokra.

Afrika történelmének a felnövekvő generációk – politikusok, írók, költők, színházi emberek, zenészek, tudósok és egész egyszerűen az utca embere – számára az inspiráció forrásává kell válnia. Ami az európai országokban olyan különleges, az éppen az, hogy a múlt állandóan táplálja a jelent. A folytonosság töretlen. A politikusok XVI. századi szerzőket, sőt, görög-latin írókat idéznek. A repülőgépek elnevezése a múlt létesítményeit idézi: karavell, fregatt stb. A hajósok és presszók nevei nagy történelmi alakokat vagy ütközeteket keltenek életre: Richelieu, Pasteur, Jules Verne, Trafalgar stb. Afrika történésze, mikor felidézi ennek a kontinensnek a múltját, hasonlóképpen olyan szellemi tőkét hoz létre, mely az inspiráció sokféle és állandó forrása lehet. Aura Poku[3] önfeláldozása, aminek Baoulé népe létét köszönheti, regény- és drámaírókat fog megihletni. A négerekkel űzött rabszolgakereskedelem okozta szenvedések, az afrikai országokat gyengítő tragikus viszályok, a rettenetes Csakáról[4] szóló epikus ének, mindez felbecsülhetetlen kincset jelent. Ezért kell a történelemnek élőnek lennie és mindenekelőtt a fiatalokhoz szólnia, hiszen ebben a korban építi magának a képzelet azokat az álmokat, melyek egész életre meghatározzák a lelket. Nagyon fontos, hogy a fiatal afrikai hallja nyeríteni és toporzékolni a lovakat, melyeket Usman dan Fodio[5] *talibéinek*[6] vallásos heve ragadott el. Kell, hogy a feketék hajóinak rossz szagú fedélzetközén a fojtó atmoszfé-

rát magába szívja és hallja zúgni körös-körül az ébenfát szállító óceán hullámait. Kell, hogy a történelem előtti korokból összegyűjtött fogvicsorító koponyák az emberáldozat misztériumához közelebb hozzák.

Ebben a nagy munkában nemcsak a történészeknek, de minden tudósnak részt kell vennie, hiszen, tekintettel az afrikai historiográfia speciális nehézségeire, csak az interdiszciplináris munka vezethet eredményre. Minden kutatóhoz szól tehát a felhívás: fedezzétek fel harmadszorra is Afrikát, ezt az oly kevéssé ismert, annyira félreismert kontinenst. Miután Afrikát a XV. században a konkvisztádorok felfedezték, s miután a XIX. században elárasztották a felfedezők – mindkettőt nagyon nehéz és Afrika szempontjából gyakran negatív időszakok követték – ime eljött az elfogulatlan kutatók kora. A fiatalok számára egy ilyen vállalkozás van olyan izgalmas, mint egy űrutazás. De ez a nagy szándék humanista kutatómunkában kell hogy testet öltsön, nem pedig az elnyomó hódításban.

Afrika hiteles történetét valóban nem a megszállott revansisták fogják megírni. Még kevésbé a semmiféle rokonszenvet nem érző dilettánsok, akik legjobb esetben is csak a túlfejlett országok polgárainak kedvtelését keresik. Afrika történetét olyan nem-afrikaiak fogják megírni, akik levetik a „civilizátori" mundért, hogy azt a humanista szerényebb, de sokkal szebb öltözetére cseréljék fel. Ezek az emberek barátaink és egyben az Igazság barátai is. A többieknek csak ennyit mondhatunk: „Mi nem adunk Önöknek tanácsot hogyan értékeljék Cromwell, Napoleon, Washington vagy bárki történetét. Önök se adjanak nekünk hogyan értelmezzük Sundjata[7] történetét."

Ezt a történelmet mindenekelőtt afrikaiak fogják megírni, akik megértették, hogy Afrika dicsősége és nyomorúsága, boldogsága vagy boldogtalansága, történelme éppúgy, mint hétköznapjai együttesen olyan termékeny talaj, melyből az új nemzeteknek lelkierőt és életcélt lehet és kell meríteniük.

2. A társadalmak

(A 12–16. századot tárgyaló „Nagy századok" c. fejezet alfejezetének („A nyugat-afrikai gazdaságok és társadalmak") összefoglaló záró része, teljes terjedelmében.) (5/IV/B rész, pp. 175–177)

Afrika gyarmatosítás előtti társadalmai igen változatosak voltak az időnként nagyon elszigetelt patrilineáris (apaági) vagy matrilineáris (anyaági) „hordáktól" kezdve azokig a nagyon erősen differenciált társadalmakig, melyeknek települései egészen az őserdő széléig húzódtak és amelyek egyet-

értésben éltek a környező világgal, jóllehet technikai eszközeik a sokféle földrajzi és gazdasági akadály miatt azokénál jóval korlátozottabbak voltak.

Az alapot tehát sok ilyen különálló társadalom képezte, melyekben a legfőbb, néha egyetlen társadalmi-gazdasági mozgatóerőt a közös apai nevet viselő patriarchális nagy család jelentette, mely általában egy közös udvarban (*dou* a bambarák és *yri* a felső-voltai nankanák nyelvén) élt. Több, általában a közös nyelv által összekötött törzs képezett aztán egy etnikumot. Ez utóbbi tehát elemi szinten már kulturális és sorsközösség. Ezekben a társadalmakban a hatalom általában a legidősebbek kezében volt. A szenioritás meghatározását egyébként megkönnyítette az a szokás, hogy a fiatalok felnőtté minősítése az avatási szertartások és szexuális nevelés szakaszának végén következett be, ami gyakran testi jegyekben is materializálódott. Akik elértek egy bizonyos kort, azok miután kiálltak egy sor próbát és átestek a „keresztségen", teljes értékű férfiakká és nőkké váltak, akiknek már beleszólásuk volt a közösség vezetésébe. De a gerontokrácia hatalmát erősen mérsékelték a demokratikus jellegű gyűlések, melyek segítséget nyújtottak a családfőnek, a falu, vagy a kerület vezetőjének, és amelyeknek tanácsadói szerepük volt, de gyakran teljes szavazati joggal is bírtak. Ezek a társadalmak lényegüket tekintve falusiak voltak. A föld általában közös tulajdont képezett. Művelését a termesztési eljárás és a magok kiválasztása szempontjából sokszor igen fejlett módszerekkel végezték. De technikai felszereltségük, bár az ökológiai adottságokhoz okosan alkalmazták, nem volt képes úrrá lenni a trópusi éghajlati viszonyokon. A közös munka, sokféle helyi formájában, az egyik eszköz volt, amivel megpróbálták legyőzni az egyén tehetetlenségét a természet negatív erőivel szemben. A fiziológiai születések aránya egész biztosan nem okozott veszélyes demográfiai növekedést – kivéve a kiváltságosok rétegeit –, tekintettel azokra a komoly veszteségekre, amelyeket a járványok és a helyi endémiák okoztak.

Ezeken a kevéssé differenciált társadalmakon kívül, melyekben a mutációs tényező igen gyenge volt, léteztek komplexebb társadalmak is. Ezek azok voltak, melyekben a kedvező földrajzi-gazdasági feltételek lehetővé tették bizonyos feladatok ellátására specializálódott rétegek eltartásához szükséges készletek felhalmozását, legyen ez a feladat akár a gazdasági elosztás, akár a társadalmi-politikai szervezés, amit a király udvara és hivatal viselői látnak el. Így jöttek létre az etatista államok, a belső fejlődés dialektikájának megfelelően, és nem egyszer külső kisebbségek intervenciója folytán, mely kisebbségek magasabbrendű technikájuk segítségével ilymódon egy, saját érdekeiket szolgáló területi integrációs folyamatot indítottak el. Ezekben a társadalmakban a kasztok, melyeknek a preetatikus szinten még

elsősorban gyakorlati jelentőségük volt, amennyiben végső soron a munka funkcionális megosztását fejezték ki, itt egyre inkább társadalmi jelentőségre tettek szert. A legfrappánsabb példa erre a krónikások vagy griot-k[8] kasztja, akiknek az volt a feladatuk, hogy a jelent a múlttal igazolják, olymódon, hogy az éppen uralkodó dinasztiát a szó varázsa révén összekapcsolják valóban létezett vagy mitológiai ősökkel. Az volt a dolguk, hogy a ma élőket egy töretlen rituális recitálással összekapcsolják a tegnap éltekkel. A Mogho-Naba[9] ünnepélyes temetésén a griot-k feje, a *ben naba*, szemét félig lehunyva emlékezete csodálatos megfeszítésével, melytől homlokát izzadság borítja, roppant cirkalmasan elsorolja a dinasztia volt uralkodóit, jelszavaikat, hősi tetteiket idéző neveiket és hőstetteiket. Az etatista társadalmak tehát különböző helyzetben lévő társadalmi rétegeket mutatnak. A mosszi vérből származó hercegek (*Nakomsé*) a központi kormányzat legkisebb megingását is kihasználták a közrendűek kifosztására. Ők egyébként jogilag kiváltságos helyzetben voltak. Gao, Tombuktu és Djenné vidékén az aszkiák királyi szolgái vagy a nagykereskedők foglyai művelték a földet tulajdonosaik számára.

A nők, ahogy mondták, különösen elnyomott réteget alkottak. Kétségtelen, hogy az afrikai nő olykor dolgozott és egyben biztosította a dolgozók utánpótlását a poligám férfi földjéhez. Időnként cseretárgy volt, aki a házasságba vitt örökrésze által a társadalmi viszonyok megszilárdítását szolgálta.

De a fekete *nőnek*, az őt helyenként sujtó testi csonkítások ellenére, voltak kiváltságai is, melyek ellentmondanak az elnyomás tényének és amelyek irigyelésre méltóvá tették helyzetüket más korabeli államok asszonyainak helyzetéhez képest: a házasság előtti, egyébként néha túlzásba vitt szexuális szabadság néhány animista országban; a szabad mozgás anyaság vagy családi látogatások esetén; a különlegesen intenzív gyermeki szeretetből származó előnyök, lévén, hogy az anya a gyermekek nevelésének első időszakában, 10–15 éves korukig, monopolhelyzetet élvez; a matrilineáris rendszer, mely a nő bátyjának hatalmat ad a gyermekek felett; a nő gazdasági függetlensége, melynek az az alapja, hogy sokféle mezőgazdasági vagy kereskedelmi tevékenységének haszna az övé, főleg a partvidékeken, de a haussza területeken is; politikai vagy szellemi jogok, melyek esetenként megnyithatják előtte az utat a trón és az uralkodás felé, de lehet belőle köztiszteletben álló főpapnő, különösen termékenységi ritusok elvégzésére. És mindez annak ellenére, hogy a boszorkányokkal különösen rosszul bántak. Az igazság az, hogy az afrikai nő, időnként hátrányos helyzete ellenére, a *diminutio capitis* dacára, mely őt egyfajta állandó kiskorúságra kárhoztatta,

mindig eleven és kiapadhatatlan forrása volt a reménynek. Nincs vidámabb látvány a rőzse vagy a termés betakarítására, a köles törésére és rostálására vagy főzésére összegyűlt asszonyok csapatánál. A javakat termelő, gyermekeket világra hozó afrikai nő, a papnő, és a fekete bor kábulatát szenvedélyesen árasztó szerető mindig elringatta az embereket napi munkájukban, szenvedéseikben, álmaikban, félelmeikben, gyönyörűségükben és örömükben.

Az egymással szorosan összefonódott vallás és művészet ugyanilyen értelemben hatott. És csakugyan, a környezete természeti erői által szorongatott fekete ember olyan képet alakított magának a világról, mely az ezen erőknek a legyőzéséért vagy hasznosításáért vívott harcként értelmezi. Az ellentétek dinamikus áramlásának ebben az óceánjában hallá változott, hogy úszhasson. Inkább résztvenni akart, mint győzni. Ehhez a magatartáshoz még csodálatos érzelmi, egzisztenciális és szellemi gazdaságra is szert tett. De a gyakorlati hatékonyságot illetően tévedett. Úgy képzelte, hogy szerszámok és mechanikai számítások hiányában az ember ritusok és szavak által uralkodhat a világon. A néger művészeteket, különösen a szobrászatot és a zenét, valósággal mozgósították a vallási célok érdekében. És a tamtam, mely számos más húros és fúvós hangszerrel együtt elég profán volt ahhoz, hogy a háború, vagy a szerelem ritmusát üssék rajta, soha nem volt varázslatosabb, mint amikor Ogun vagy Snagó[10] követőinek extatikus táncát skandálta. Mindennek ellenére durva hiba lenne a valási tényezőben látni e népek és országok tevékenységének egyetlen mozgatóguóját. Valójában a gyarmatosítás előtti Fekete Afrika, attól függően, hogy mennyire állt kapcsolatban a világ többi részével, öntudatlanul is azon fáradozott, hogy valami nem elhanyagolható gazdasági szerepre tegyen szert. És nemcsak Sahel városi központjai játszottak ilyen szerepet.

A Bouré folyóiban az aranytartalmú homokot mosó szegény aranymosó, az egyszerű lobi vagy konkomba paraszt, aki élelmiszerrel látta el a házaló kereskedőt, a szegény nigériai bozo halász, a kóladiót gyűjtő gerzé asszony, a haussza vagy diula kereskedő, aki útvonalát és pihenőhelyeit tervezgette – ők mind ténylegesen dolgoztak és hozzájárultak a kor világgazdasága nagy kerekének forgatásához mind az arab országokban, mind Európában, mind pedig Ázsiában. És az a tény, hogy ennek a komplex gazdasági körforgásnak fekete-afrikai részét teljes egészében helyben, a bennszülöttek szervezték meg, mutatja, hogy Fekete Afrika ebben a korban már elég érett volt ahhoz, hogy nemzetközi szinten is elfogadható partner legyen bármely ország számára. Sajnos...!

3. Következtetések (A nagy egyéniségek)

(Az „Integrációs törekvések a 19. században" c., néhány kiemelkedő vezető és hadvezér tevékenységét tárgyaló 8. fejezet záró megállapításai, teljes terjedelemben. pp. 398–399.)

Ilyenek voltak azok a nagy egyéniségek, akik a XIX. században Fekete Afrikában uralkodtak. Mind nagyszerű emberek voltak, megvolt bennük a birodalmakat építő és népeket új utakra térítő vezetők keménysége. Mindegyikük olyan lelkesedést és odaadást váltott ki az emberekből, amilyent csak kivételes lények ébresztenek. Muzulmánok, keresztények vagy anamisták, hercegek vagy parvenük, bármilyenek is voltak pályájuk sajátos történelmi körülményei, mindegyikük ugyanannak a nagy célnak a megvalósításához látott hozzá: a partikularizmus fölé emelkedve nagy politikai egységeket akartak létrehozni és ezeket a nemzeteket elismertetni az európai erőkkel, melyekkel vagy harcban álltak, vagy pedig úgy vélték, hogy azok éppen valami rosszban törik a fejüket. Persze sem Usman dan Fodionak, sem Csakának nem kellett közvetlenül tárgyalnia az európaiakkal; de közvetlen utódaik, a következők, akik a belőlük kiindult ösztönzések továbbvivői voltak, már szemben találták magukat az újonnan jöttekkel. ...

A vezetők által alkalmazott módszerek nagyon hasonlítottak egymásra és nem tértek el lényegesen azoktól a módszerektől sem, melyeket a világ többi országában alkalmaznak a birodalomalapítók és a forradalmárok. De végső céljuk világos mindazok számára, akiknek volt alkalmuk megérezni és tapasztalni a külső erők jelenlétét Afrikában. A körülményeket kihasználva meg akarták szerezni, míg nem késő, és afrikai kézben akarták tartani a politikai kezdeményezést. Mindazonáltal ez a törekvésük igen különböző eredménnyel járt. (A) Mahdi[11], aki egészen odáig elment, hogy követelte Anglia behódolását, a legnagyszerűbb vallási engedményeket tette, de mindezt egy nagyon ingatag integrációs, szervezeti és anyagi bázis alapján állva. Usman dan Fodio utódainak fantasztikus lovaglása bár olyan erjedési folyamatot indított el, amely ma is élő, és olyan államok magvát hintette el, mint Sokotóé, amely még mindig erős politikai befolyással bír, nem tudta létrehozni Közép-Szudánban a kalifának azt a nagy királyságát, melyet az isteni igazságosság sugallt, s melyről az alapító álmodott. Előéletük centrifugális erői igen erősek voltak, sem a vallásos áhitat, sem a vezetők csodálatos műveltsége nem pótolhatta az integráció technikai eszközeinek hiányát. Csaka epikus viharzása, rettentő nagysága és a tehetetlen, szétforgácsolt törzsek nemzeti egyesítésében elért eredményei ellenére, igen gyorsan né-

hány ezer kilométerre korlátozódott és kimerült jelentéktelen rajtaütésekben. Nyugat-Szudánban Samori, aki kevésbé volt művelt, de jobb szervező volt mint El-Hadj Omar,[12] talán mert akcióit egy homogénebb közegre összpontosította, lényegében azért bukott meg, mert a franciák őt választották ki céltáblául. De ennek a két nagy hadvezérnek és politikusnak mindenekelőtt a technikai eszközök hiányoztak ahhoz, hogy érvényt szerezzenek akaratuknak. Sorsuk attól függött, hány modern puskájuk volt. Érthető tehát, miért vetették magukat időnként vad dühvel a rabszolgák összegyűjtésébe, hogy megszervezzék lovasságuk ellátását és felhalmozzanak „lőport és golyót". Ez létkérdés volt számukra.

Az is érthető, hogy miért volt nagy birodalmak kontinentális volta bukásuk egyik fő tényezője. Nem voltak tengerre néző ablakaik. A hajdani nagy birodalmak, elsősorban Mali, legalább hűbéri jogokat gyakorolt egy széles tengerparti sávon. De az igazi partot számukra a Szahara déli része jelentette, ahol teljes élelmiszerkereskedelmük bonyolódott. El-Hadj Omar és Samori, mint a menekülést kereső fuldokló tört az Atlanti óceán partjai felé, ahol a fegyvereket szállították. Ezeket a kijáratokat azok a hatalmak tartották kezükben, melyek már döntöttek elpusztításukról. Azt állítani, hogy ha El-Hadj Omarnak és Samorinak elég puskája és ágyúja lett volna, akkor az afrikai történelem másképp alakult volna, egyáltalán nem puszta spekuláció. Ezt bizonyítja Ashanti[13] esete, amely e tekintetben szerencsésebb volt (de csak egy a tengerhez való kijutásért vívott ádáz harc után) és amelynek tovább sikerült tartania magát. De frappáns ellenpróbája ennek elsősorban II. Menelik[14] próbája. Elegendő anyagi eszközzel ellátva, régi nemzeti hagyomány birtokában és egy tengerpart uraként, melyet éppen az európai megszállók akartak elvenni tőle, Etiópiának sikerült kilépnie a nemzetközi porondra. Tehát, ha van levonható tanulság ezeknek a XIX. századi afrikai óriásoknak a dicsőséges történetéből, úgy ez az, hogy kétszeresen is szükség van a nagy egységekbe tömörítő integrációkra és a technikai eszközök birtoklására.

4. Az afrikai ellenállás

(Kisebb részletek az „A kontinens megszállása: az afrikaiakat megfosztják Afrikától" c. fejezetnek „Az afrikai ellenállás" c. alfejezete bevezető részéből, amelynek címe: „Az afrikaiak kezdeti magatartása".)
(9/III/A rész, p. 413, 415)

A gyarmatosító irodalom által széles körben terjesztett és így általánosan elfogadott nézet szerint Afrika egyfajta politikai űrt képviselt, s ez szabad utat adott az anarchiának, a véres és öncélú barbárságnak, a rabszolgaságnak, állati tudatlanságnak és nyomornak. Az európai megszállók ügynökei ebben a sémában kizárólag a civilizáció és a haladás bajnokaiként szerepelnek. Egy másik hibás és nem kevésbé elterjedt vélemény azt hangoztatja vagy próbálja elhitetni, hogy az afrikaiak nem ismerik a nemzeti érzést. Az őket elnyomó néhány vérengző kiskirályt leszámítva mind tárt karokkal fogadták volna az európai hódítókat, de legalábbis ellenállás nélkül, mint a nyulak a ketrecben. A valóság ezzel szemben az, hogy sokkal több volt köztük az oroszlán, mint a nyúl. Az afrikai nacionalizmus a megszállás első kísérletei óta megszakítás nélkül, mindvégig kifejezésre jutott, sokféle, néha kissé ügyetlen, néha ambivalens formában egészen a függetlenség visszaszerzéséig. A gyarmatosítás korában a hamu alatt szunnyadt az eleven tűz és időről-időre szenvedélyesen fellángolt. Az európaiak XIX. századi megjelenésére az afrikaiak igen különböző módokon reagáltak. Bizonyos, hogy az évszázadok során a kontinens legtávolabb eső csücskét is elérték a hírek, hogy időnként fehér bőrű emberek (nasszar-ok, tubabu-k vagy mzung-k) érkeznek a nagy vízre. A rabszolgakereskedő hajói soha nem hatolnak túl messzire, kivéve a *pombeirók*[15] közvetítésével Közép-Afrikába. A feketék első reakciója ezekkel a fehérekkel szemben ritkán volt ellenséges. Az ellenségesség többek között abból fakadhatott, hogy a rabszolgakereskedelem főleg a kicsi, szervezetlen törzseket érte el, s így ezek hajlamosak voltak minden idegenek által vezetett konvojban a rabszolgavadászat előjelét látni. Stanley mindenesetre vaskos szavakkal ecseteli a „vadaknak" ezt az állítólag általános ellenségességét: „December 18-án, hogy tetézzék nyomorúságunkat, a kannibálok minden erejüket megfeszítve kísérletet tettek elpusztításunkra. Egy részük a Vinya Ndjara falu fölé emelkedő fák legmagasabb ágain ülve, a többiek, mint a leopárd, a kertek közepén lesben állva vagy körben, mint a cukornádkötegre tekeredett óriáskígyók. Sebesüléseink miatt éktelen haragra gerjedtünk, s így lövéseink még gyilkosabbakká váltak. Puskáink ritkán tévesztettek célt stb."

Meg kell jegyezzük, hogy az afrikaiak ellenséges viselkedéséről a legtöbbet a legbrutálisabb európaiak beszéltek. Pedig a feketék messze legáltalánosabb reakciója az ijedt vagy derűs meglepődés volt és mindenekelőtt a vendégszeretet...

...Minden utazó, aki először jár Afrikában, megemlíti feljegyzéseiben az afrikaiak vendégszeretetét. Livingstonnál, Bingernél, Caillénál és másoknál hosszú bekezdések tanúskodnak az afrikaiak humanizmusáról.

...De nagyon hamar, a XIX. század végén már rájöttek az afrikaiak, hogy ezek az idegenek nem olyanok, mint a többiek. Ellenállásuk abból fakadt, hogy tudatára ébredtek az afrikai közösségeket fenyegető halálos veszedelemnek. Az ellenállás kezdetben a vezetők vagy a kisebbség reakcióiból bontakozott ki, akik az európai betolakodóktól kiváltságaikat féltették. A megtartás ösztönének megnyilvánulása volt ez. Később, mikor a gyarmati rendszer megszilárdult, állandósult az elnyomás, és az őslakosság ellen elkövetett bűnök sem voltak ritkák, akkor az ellenállás kiszélesedett és a legkülönbözőbb formákban jutott kifejezésre a meneküléstől kezdve egészen a fegyveres felkelésig. Ez az ellenállás, bár kevésbé látványos és kevésbé ismert, mint az előző, a legszebb bizonyság Afrika népeinek nemzeti vitalitásáról. Itt sokkal inkább volt szó átgondolt harcról, az előző inkább csak reflex volt. Az afrikaiak mindenütt védelmezték hazájukat, sokszor méterről méterre. Ezerszám került sor ütközetekre. Ezerszám vetettek véget inkább saját kezükkel az életüknek, minthogy túléljék szabadságuk elvesztését. Százezrek estek áldozatul ebben a harcban. A gyarmati kort a feketék sokszor úgy emlegetik, mint „az erőszak korszakát". Ezt a rendszert kétségkívül erőnek erejével, kényszerrel és fizikai erőszakkal hozták létre.

5. Egyesíteni Afrikát

(A könyv utolsó, záró fejezetének címe: „Mai afrikai problémák". Ennek három alfejezete: „Afrika gazdasági súlya" – „A tegnapi és a mai afrikai civilizáció" – „Egyesíteni Afrikát". Ez utolsó alfejezet két záró részét közöljük, teljes terjedelmükben – azaz a könyv záró oldalait és következtetéseit.) (13/III/E, F) (pp. 643–646 és 647–649)

Az akadályok

Azok az óriási akadályok, melyek szembeszegülnek az afrikai egység megvalósításának, nem tilthatják meg, hogy azt gondoljuk, az egységet sürgető szükségszerűségek egy napon diadalmaskodni fognak.

Legelőszöris, tekintélyesek az afrikai államok közötti természeti különbségek. A nyelv például, a nemzeti lét egyik igen fontos eleme. Márpedig Afrika nyelvi térképe olyan, mint a puzzlenevű kirakós játék, melyen az afrikai „etnikai" vagy „nemzeti" nyelvek és a gyarmatosítók által meghonosított nyelvek rettenetesen összezavarodnak. Ha például létrejönne egy föderáció Felső-Volta, Mali és Niger között, melyik nemzeti vagy hivatalos nyelvet választanák? A bambarát, mely Mali uralkodó nyelve, a mórét vagy a hausszát, melyek Felső-Voltában, illetve Nigerben a legfontosabb nyelvek? Kétségtelenül megtartanák a franciát mint hivatalos nyelvet. Ha pedig Zaire, Angola és Rhodézia (Zimbabwe) egyesülne, három európai hivatalos nyelvre volna szükség. Arra is lehet gondolni, hogy az afrikai nyelvek között lesz néhány, melyek demográfiai „súlyuk", kulturális jelentőségük és a nemzetek közötti kommunikációra való alkalmasságuk révén egységesítő hivatalos nyelvekké válnak Afrikában, még ha nem is válnak mind az ENSZ hivatalos tárgyalási nyelveivé. Ilyenek az arabon kívül a szuahéli, a haussza, a mandé és a fula. Kisebb mértékben pedig a wolof, a joruba, a lingala... De ez esetben a jövőt illető látomásról van szó. Rövid távon az a kényes kérdés vetődik fel, hogy az ébredő nemzeti tudat messzebbre fog-e látni a törzsi területnél vagy a gyarmati területnél, amelyet egy közös vagy egyoldalú nyilatkozat segítségével hirtelen átalakított „nemzeti" területté.

Márpedig az idő az importált nyelvek kezére játszik, mert feladatuknak jobban eleget tudnak tenni: van irodalmuk, vannak bevált pedagógiai módszereik, nagyszámú és tapasztalt tanítógárdájuk, kiadói hálózatuk, különben nem jogtalanul bitorolt tekintélyük, egyszóval olyan pénzügyi, kulturális és pszichológiai eszköztáruk, mely ma elsöprő fölényt biztosít számukra az afrikai nyelvekkel szemben. Egyébiránt az egység nyelvi eszközei, az arabbal együtt, importált nyelvek, és hosszú időn át még azok is maradnak. Egyébként semmi nem akadályozza a kétnyelvűséget vagy a többnyelvű jogállást egy afrikai politikai társulásban egyes többé vagy kevésbé föderatív szerkezetű államok (Belgium, Kanada, Svájc) képére, nem is beszélve a Szovjetunió soknemzetiségű államáról. Lévén azonban, hogy ezek a nyelvek nem anyanyelvek, hanem behozott nyelvek, szükség van bizonyos elővigyázatosságra helyes használatuk céljából. Először is meg kell gyorsítani az erőfeszítéseket e nyelvek terjesztésére a kölcsönösség alapján, a franciát az angol befolyás alatt álló területeken és viszont. De az efféle terjesztő munka nem szabad, hogy túlzottan kárt tegyen e nyelvek jellegében, annyira, hogy e nyelveket eredeti forrásuktól eltávolodott keveréknyelvekké alakítsa át.

Egyébként a nyelven kívül szükség van más nagyon erősen föderatív

jellegű elemre, kötőanyagra is: legyen ez akár egy nagyobb történelmi sokk (háború, diplomáciai válság), akár egy ideológia, akár a műszaki-gazdasági infrastruktúra. Valóban nem elsősorban a nyelvi különbség az, ami önmagában a bomlás egyik tényezője, hanem mindaz, ami vele együtt jár, az agy modellálása, illetve újramodellálása. Az importált nyelv olyan, mint egy csővezeték egy európai ország és az adott afrikai terület között, melyen át egy irányból érkeznek a szellemi-társadalmi behatások, melyek még az afrikaiak fizikai viselkedését is kondicionálják. Egy frankofon, még mielőtt kinyitná a száját, azon kapja magát, hogy egy „frenchman"-nel azonosítják, míg az anglofón bő cserkésznadrágjával, hajviseletével és önuralmával egy csapásra fölfedi a brit cimkét. A franciabarátság gyógyszerészeti termékek, könyvek, lemezek stb. és következésképpen eszmék, zene, tánc behozatalát foglalja magában, melyek jellemzőek a franciabarát emberre. Ugyanúgy, ahogy van frank-övezet, nem beszélhetünk-e vajon afrikai „Descartes"-övezetről is?

Akárhogy is áll a helyzet, nem kellene eltúlozni ezt az afrikaiak közötti különbséget, semmibe véve a korábban létező afrikai személyiséget. Hiszen az emberek közötti kapcsolat dolgában soha sincs tabula rasa, bármit mondanak is egyes felületes újságírók, akik a francia-ajkú és angol-ajkú feketék közötti „totális meg-nem-értésről" beszélnek.

A gazdasági ellentétek a szétbomlásnak még jelentősebb tényezői. Az államok már a konkurrencia során szembekerülnek egymással mint ugyanannak az alapanyagnak az eladói (kávé, kakaó, ércek stb.), mint az iparosításra készülődők és mint késztermékek importálói. Egy kikötőnek vagy egy gátnak a megépítése, melyet két olyan afrikai ország követel magának, amelyek közül önmagában akármelyik is képtelen volna teljesen kihasználni ezt a létesítményt, néha olyan súlyos problémákat okoz, melyek bizonyos esetekben a gazdasági háborúval határosak. A Mali Föderációban az ipartelepítések a termelési tényezők (energia, munkaerő, infrastrukturális hálózat) legalacsonyabb árának a törvényét követve a Cap Vert félszigetre összpontosultak. Szenegál szudáni partnere ezért igen kedvezőtlen helyzetben találta magát. De az afrikai belső konkurrencia gyakran csak álcázza a nagyobb szabású külföldi konkurrenciát. Persze tudomásul kell venni egyes tőkék kozmopolita jellegét elsősorban a kereskedelmi szférában (Unilever, Shell, Texaco, BP stb.), melyek Afrikában mindenütt megtalálhatók és a maguk módján afrikai egységet teremtenek azzal a különbséggel, hogy valójában az egész bolygóra kiterjedő birodalmat hoznak létre, melynek Afrika csupán egy kis tartománya.

A bank- és az ipari szektor azonban „nemzetibb" arculattal rendelke-

zik. Nagyobb mértékben viseli a volt gyarmatosító országok jegyeit, mégpedig egyes országoknak pénzügyi téren történt szakítása ellenére, olyan új jövevények behatolása, mint Izrael, az NSZK, az Egyesült Államok, a keleti országok és Japán ellenére. Általában véve egy afrikai ország meghatározó gazdasági szervezetei azonosak a korábbi gyarmatosító országéival, mely arra törekszik, hogy vadászterületévé tegye, még ha ezért ki is kell játszani az elszigetelődés vagy az elszakadás kártyáját (Katanga-Shaba). Az afrikai monetáris övezetek, melyek az egész földre kiterjedő övezet függelékei, valóságos kínai falként zárják el Afrikát, mégpedig olyan kényes és bizonytalan intézmények ellenére, mint a *klíring*, a kompenzáció és a csere. Az OCAM[16] államai például aligha fosztják majd meg magukat a francia övezet garanciáitól egy afrikai pénzügyi unió hipotetikus hatásainak a kedvéért.

Viszont azok az államok, melyek megteremtették nemzeti pénzüket, azzal a céllal, hogy ellenőrizzék a tőkének a gazdag országokba való visszaáramlását, nem egyeznek bele az unióba, csak ha újra találnak egy azonos struktúrát Afrikán belül. Ami már politikai uniót feltételez...

Az az ellentét, mely a Monrovia-csoport[17] néhány tagja között az Európai Közös Piac kapcsán napvilágra került, azért is eléggé bizonyító erejű, mert fölveti az Európával kapcsolatos hatalmas és növekvő függőleges szolidaritás problémáját, míg az Afrikán belüli, „horizontális" szolidaritás elhanyagolt állapotban van. A CEA[18] főtitkára 1960-ban így nyilatkozott: „A Római Szerződés preferenciális rendelkezéseinek az a törekvésük, hogy megőrizzék, sőt megerősítsék a hagyományos afrikai vonásokat, azaz a külső ipari piacokra való koncentrálást, a kontinens különböző monetáris övezetei között végbemenő mindenféle kereskedelmi áramlás kizárását." 1965-ben az Afrikán belüli kereskedelem Afrika egész kereskedelmének mindössze 6 %-át tette ki.

R. Gardiner, a CEA főtitkára még pontosabban fogalmazott: „Nehéz összeegyeztetni az afrikai Közös Piachoz való tartozást egy külső preferenciális rendszerhez való kapcsolódással." De milyen léptékben kell megvalósítani az integrációt? Ha kontinentális viszonylatban közvetlenül kevéssé tűnik rentábilisnak, „nemzeti" viszonylatban pedig abszurditás, az optimális méret regionális szinten lenne elérhető. De melyik régióban? A CEA a maga részéről öt iroda mellett foglal állást: Észak-Afrika (Maghreb, Líbia, EAK és Szudán) számára Tangerban, Nyugat-Afrika számára Niameyban, Közép-Afrika számára Kinshasában, Kelet-Afrika és Madagaszkár számára Lusakában.

Az UAM[19] azonban bírálta ezt a felosztást, mert tagállamai három különböző övezetbe kerültek. Miközben a nkrumahisták azt vetették a sze-

mére ennek a felosztásnak, hogy kizárja a kontinentális keretet. Evvel kapcsolatban a CEA azt válaszolta, hogy a szubkontinentális megközelítés nem zárja ki sem a két vagy több állam által alkotott keretben megvalósuló kisebb terveket, sem a kontinentális terveket, lévén hogy a végső cél kontinentális.

De primitív gondolat volna a külföldi tőkét úgy tekinteni, mint ami tisztán és kizárólagosan külföldi. A tőke a különféle nemzetek köntösét ölti magára. A helyi burzsoáziákat meghívták a külföldről ellenőrzött vállalkozásokban való részvételre és ezek túlzottan partikuláris kritériumok alapján kezdik el megítélni az afrikai egységet. Olyan szempontok alapján, amelyekről a legkevesebb ami elmondható, hogy nem mindig vannak tekintettel honfitársaik nagy tömegeinek érdekeire. Egy gazdag állam nemzeti burzsoáziája egy szomszédos államban épp hogy csak munkaerőtartalékot, nyersanyagforrást, levezető csatornát és piacot fog látni születőfélben lévő ipara termékei számára. De mihelyt tényleges társulásra kerülne sor evvel a szegény országgal, úgy fogják tekinteni, mint nem kívánatos koloncot. Elfogadnak egy olyan félgyarmati uniót, melyben domináns szerepet töltenek be, de elutasítanak minden olyan tényleges politikai vagy gazdasági uniót, mely a terhek teljes megosztását jelentené.

A politikai, társadalmi és ideológiai ellentétekből fakadó akadályok szintén nagyon lényegesek. G.d'Arboussier[20] így írt erről: „Ezen államok függetlenségének a megszilárdítása nagy mértékben segítené az afrikai egységet...a gyarmati rendszer és a törzsi viszályok újjáéledésének bizonyos formái elleni harc révén." Ez jelentős részben igaz. De vajon jobb út-e új nemzetek kikristályosodása? Vajon nem képes-e Afrika felégetni az európai jellegű nacionalizmus útszakaszát és egy csapásra nagy multinacionális közösségekbe torkollni, melyek jobban alkalmazkodnak a XX. és a XXI. századhoz.

Mindenesetre a törzsi létforma jelentős akadály az afrikai és a nemzeti egység útjában. Ez nyilvánul meg a lubák ellen fordult luluák, a tutszik ellen fordult hutuk, a hausszák ellen fordult ibók stb. esetében. De ilyenkor szinte sosem igazi nacionalizmusról van szó, inkább valamiféle törzsi idegengyűlöletről, melyet igen hevesen szítanak még mindig a gyarmatosítás előtti ellentétek.

Egyébként hol van a nemzet az európai gyarmatosítók által megvont kereteken belül kiformálódott Afrika számára? Társadalmi, politikai és kulturális tekintetben meg lehet teremteni az alapot ahhoz, hogy az ember igazolja a sokféle széttagolódást. A nyelv a nemzeti lét egyik legmélyebben

rejlő alapja. Márpedig, ha egy afrikai nyelvészeti térképet egybevetünk az aktuális államhatárokkal, rendkívüli diszharmóniára leszünk figyelmesek.

Valójában a nacionalizmust általában sokkal kevésbé maguk a népek képviselik, akik nagyon érzékenyek a mikró-nacionalizmus által okozott gonosztettekre és nehézségekre, mint inkább a hatalmon lévő csoportok. Mégpedig nagyon pontosan azok miatt az okok miatt, melyeket Coleman a következő módon diagnosztizál: „Mikor egy osztály vagy a nép egy más csoportja presztizsre vagy politikai hatalomra tett szert, akkor egy nagyobb egység irányába való legkisebb orientációt is kiváltságos státusza elleni fenyegetésnek tekinthet."

Ez a probléma még csak súlyosabbá válik az egypártrendszerek révén, melyek az afrikai társadalmi klímában csaknem elkerülhetetlenül antagonisztikus személyi kultuszokhoz vezetnek. Ha az állam és a nemzet azonosul a párttal és ha a párt maga X. úr, ez az úriember arra fog hajlani, hogy azonosnak nyilvánítsa magát az állammal és a nemzettel. És egy egész algebrára lenne szükség ahhoz, hogy egy ilyen kaliberű X. és Y. békésen megférjen az afrikai egység egyenletében.

Egyébként a különböző ideológiák, különösen, ha áthatják a tömegeket, radikalizálhatják az ellenzéket. És hogyan jöjjön létre föderáció olyan államokkal, melyek közül egyesek a szocializmust választják, mások meg a kapitalizmus mellett kötelezik el magukat?

A világpolitikai összefüggések még tovább komplikálják az afrikai egység kérdését. A nemzetközi blokkok néha megkönnyítették a függetlenség elérését, de az egység dolgában szerepük sokkal kevésbé pozitív. Hogyan egyeztesse össze az OUA (Afrikai Egységszervezet) kartájának minden aláíró állama kinyilatkoztatott semlegességét a Kelet irányába történő preferenciális nyitással vagy a Nyugat iránti különleges barátsággal? Így történhetett, hogy az afrikai országok nem tudtak valóban testvéri szerepet játszani a kongói válságban: megosztottak voltak olyan kritériumok alapján, melyek közül egyesek Afrikán kívüliek. Az eredmény az lett, hogy felváltották őket a nagyhatalmak, akik addig csatározásokat folytattak közbeiktatott néger vezetők révén. Afrika döntő jelentőségű kontinens az egész Föld hatalmi egyensúlya szempontjából. Sok tekintetben szűzföld, ideológiai senkiföldje (no man's land). A nagyhatalmak által különböző helyeken telepített stratégiai katonai bázisok megvalósítják a kontinens fölötti stratégiai ellenőrzés céljait. Európai vagy egyéb államokkal titkos vagy nyílt védelmi szerződéseket írtak alá. Néha fegyverkezési verseny kezdődik két szomszédos afrikai ország között, melyek közül mindegyiknek megvan a maga külső szállítója, a blokkokhoz való hozzátartozástól függően. A színen mario-

nett-figurákat látni, de a kulisszák mögött ott vannak a zsinórok nagyhatalmú kezelői. Haladunk-e Afrika új felosztása felé, mely – lévén, hogy álcázott – még veszélyesebb lesz, mint Berliné?[21]

A vallások szintén belejátszanak ezekbe a problémákba. Az animizmus itt már nem jön szóba. De olyan egyetemes vallások, mint az iszlám vagy a kereszténység, jóllehet ezek bizonyos tekintetben egységesítő tényezők, oda vezetnek, hogy egyesek specifikus látószögből nézik a kontinens problémáit. Ez vagy az a föderáció vajon szolgálná-e egy ilyen vallás érdekét? Ezen tünődik el az ember néha, mielőtt a gazdasági vagy politikai problémát, mint olyat vizsgálja.

Így tehát hatalmas erők szövetkeznek az afrikai egység ellen. De ezeket még tovább szítják a fejlett országok egyes sajtóorgánumai, melyek örömüket vagy érdeküket vélik felfedezni az ellentmondások további fokozásában, azoknak a kezére játszva ezzel, akik nyerészkednek Afrika megosztottságán.

Miért van ok a reményre?

Mindazonáltal hatalmas pozitív erők hajtanak az egység irányába.

Itt van mindenekelőtt az a mostani abszurd szétdaraboltság, mely még a gyarmatosítás öröksége. Törzseket, falvakat, sőt családokat vágnak el egymástól a határok, melyek azokat a szélességi köröket vagy délköröket követik, melyeket a XIX. században Párizsban vagy Londonban választottak ki zöld asztal mellett. Ghánából vagy Felső-Voltából lehet közvetlen telefonkapcsolatot létesíteni Londonnal, Párizzsal, New Yorkkal, de ha az ember Accrából akar telefonálni Ouagadougouba vagy fordítva, európai relékre van szüksége. Mikor az ember Ouagadougouból Accrán keresztül Lagosba megy, először jobbra hajt, aztán balra, majd jobbra, aztán még egyszer balra, mert anglofón és frankofón országokon keresztül visz az útja. (Ez a sokszoros irányváltoztatás halálos baleseteket is okoz.) Néhány ilyen abszurditás a nagyobb egységeken belül még a gyarmatosítás idején megszűnt. Így eshetett meg, hogy a szenufo nép, mely a Francia Nyugat-Afrikai Szövetségen belül egy csoportot alkotott, ma három államban széttagolódva található: Maliban, Elefántcsontparton és Felső-Voltában. Nyilvánvaló visszalépés figyelhető meg a függetlenség megszerzése óta. Az afrikai mikró-államok megsokszorozódása, melyek a bizonytalan túlélésért vívott harcnak szentelik magukat és tartósan koldusszegénységre vannak kárhoztatva, nem biztosít a kontinens számára semmiféle komoly jövőt, sem a világ ügyeire való jelentősebb befolyást. Ezeknek az államoknak a többségében akkora a né-

pesség, mint egy nagyobb európai agglomerációban vagy vidéki városban, és olyan költségvetéssel rendelkeznek, mely nem haladja meg egy nagy amerikai áruházét vagy szállodáét.

Háromszáz milliós népességgel, még ha ez Franciaországénak a hatszorosa is, Afrikának legalább ezer minisztert, több mint negyven nemzeti hadsereget és több mint negyven diplomatát kell a világ minden fontos fővárosában fenntartania stb. A józan ész előbb vagy utóbb az eszközökkel való jobb gazdálkodásra kellene, hogy kényszerítsen.

E téren egyébként a gazdasági jövő és politikai stabilitás nélküli kis államoknak az érdeke egyezik prosperálóbb szomszédaikéval. Kölcsönös védelmi szerződés nélkül úgy fogják érezni, hogy ki vannak téve a felforgatás veszélyének. De semmi értelme nem volna részt venni egy Afrikán belüli szövetségben, ha a szomszéd államok ezzel ellenséges szövetségben vennének részt. Más szavakkal szólva: az Afrikán belüli kollektív biztonság oszthatatlan. Vagy globális lesz vagy semmilyen.

Másrészt viszont mégis létezik egyfajta gazdasági komplementaritás – mely egyébként nem számottevő a fejlődő országok között – bizonyos termékeket illetően, alkalmazkodva a különböző övezetek eltérő adottságaihoz és ahhoz a tényhez is, hogy az iparosodó partmenti államok gyorsan piacaik szűkösségének a határaiba ütköznek, ha nem vonják be fejlesztési „horizontjukba" azokat a belső államokat, melyeknek maguknak is fokozatosan meg kellene gazdagodniuk, hogy fizetőképes keresletet hozzanak létre. A rövidlátó közgazdászoknak, akik túl hamar megelégednek a mikró-nemzeti kerettel, el kellene gondolkodniuk azon, amit Keynes állított a munkásosztályok vásárlóereje növelésének szükségességével kapcsolatban.

Azonkívül a többé vagy kevésbé keserű tapasztalatok után, az illúzióvesztés után, mely a mikró-szuverenitás mámorára következett, a vezetők visszatérnek tulajdon helyzetük józanabb megítéléséhez. Természetesen nincs már lehetőség Afrika bismarcki stílusú háborús csapásokkal történő egyesítésére, melyek megelőznék vagy felváltanák a diplomáciai tárgyalásokat. Ez kétségtelenül gyorsabban menne, de többe is kerülne, nem is beszélve arról, hogy nehezen tűrné el a nemzetközi közvélemény.

Viszont ezekben az államokban egy őszinte légkörű népszavazás kétségtelenül hatalmas többséget eredményezne csaknem minden országot illetően az egység javára. Saját történelmük sodrában ezek a népek valóban már évszázadok óta összekeveredve élnek. A gyarmatosítás előtti birodalmak olyan nemzetelőtti képződményeket (pré-nations) hoztak létre, melyek túlléptek a törzsi kereteken. A törzsi háborúk, melyek jelentőségét eltúlozták, kevésbé hagytak mély nyomokat, mint azok a sokszálú kapcsola-

tok, melyek az emberek csoportjai között békés körülmények között szövődtek az évszázadok során. Végül magukat a hatalmon lévő politikai csoportokat saját érdekeik ráébresztik arra, hogy egyengessék az egység útját, minthogy a gazdasági túlélés parancsoló szükségszerűsége és az a tény, hogy az egység a legdinamikusabb társadalmi csoportok számára serkentő mítosszá vált, egységes megoldást fog rájuk kényszeríteni.

De hogyan lehet megteremteni az egységet? A lassú lépések módszere a priori veszélyes. A fiatal országok bizonyos területeken valóban fejlődhetnek, mert az új struktúrákat meg kell teremteniük és mert az ellenséges vagy széthúzó erők halálos csapást szenvedhetnek. Különfélék az öntőformák, melyekben fáradság nélkül formába lehet önteni a szüz telkeket. Márpedig a fiatalok esetében, akik 1960 után születtek és akik azt fogják az egyetlen politikai realitásnak tekinteni, amit a himnusz és a nemzeti zászló jelképez a számukra, az idő az egység ellen dolgozik. Persze a funkcionális együttműködés még a kisebbik rossz a teljes szétdarabolódáshoz képest. Kordában tartja a pusztítást, de hatékonysága igen korlátozott, ha nem vezet hamarosan politikai szolidaritáshoz.

Viszont a gyorsított módszer, a megfelelő előkészítés nélküli politikai roham, szintén nem veszélytelen, amint a tapasztalat is megmutatta.

Fontos tehát, hogy biztosítva legyen egy olyan érési idő, mely lehetővé teszi egy minimális közös platform létrehozását, valamint tömeges cseréket a tömegszervezetek szintjén (ifjúsági, szakszervezet és nőszervezet). Ezek a szervezetek jelentős szerepet játszanak, ha eléggé függetlenek a kormánytól ahhoz, hogy magukra vállalják az előrehajtó motor szerepét, de elég közel is állanak hozzájuk ahhoz, hogy ne tekintsék őket felelőtlen ellenségnek, melynek a priori vissza kell utasítani minden tervét.

A doktriner idealizmus, mely fittyet hány a valóságnak és a személyes ambícióknak, nem tud belehelyezkedni egy ennyire komplex problémába. Szembe kell nézni a nehézségekkel és tudni kell megkerülni őket szükség esetén. A ciklikusan következő elnöki tisztség ideiglenes megoldást jelent a vezető kiválasztásának nehéz kérdésében.

Ami a politikai-jogi formulákat illeti, számos spekulációnak van helye. Mindenesetre bűvös recept nincsen.

Két alapvető problémát kell majd e téren megoldani: a területi nagyság (kontinentális vagy regionális) és a tagállamokat egyesítő kötelékek jellegének (államok közötti vagy államok feletti unió) kérdését.

Egy nagyon nagy uniónak az az előnye, hogy a kétoldalú ellentétek feloldódhatnak egy nagyobb egységben. Fennáll viszont a nehézkesség és egyéb hátrányok megnyilvánulásának a kockázata, mint pl. a hivatalos nyel-

vek megszokszorozódása. Mindenesetre az újrarendezésnek a régi gyarmati keretektől függetlenül kell lefolynia, mint a Kameruni Egyesült Köztársaságban.

A kontinentális egység közvetlen megvalósítása lehetetlennek tűnik. Sokkal könnyebb volna az öt regionális föderáció megalkotása, melyek központja a kontinens északi, nyugati, keleti, középső és déli részén helyezkedne el. Egy az egész földrészre kiterjedő konföderáció köthetné össze az egészet, különösen, ha közös fejlesztési pólusokra támaszkodna: az olajban és bányákban gazdag Szaharára Észak és Nyugat között, a Nílusra Észak és Kelet között, Alsó-Zaire vizierőműveire Nyugat és a középső régió között, a *copper belt*-re (réz-övezet) a középső régió és Dél között: kontinentális szinten egy regionális föderációkból álló konföderáció működőképesebb, mint egy államokból összetevődő kontinentális konföderáció, mert e második esetben a túlzottan alacsonyszintű helyi központok függetlensége szaporítja a centrifugális pólusok számát. Katonai téren egy a kontinens ügyeibe való be nem avatkozást leszögező pán-afrikai deklarációra volna szükség, egyfajta afrikai „Monroe-doktrinára". A bírósági tevékenységgel kapcsolatban kívánatos volna a szabadság és az emberi méltóság megvédése érdekében egy az emberi jogokat biztosító afrikai megállapodás. De a doktrinális nézőpontot sem szabad figyelmen kívül hagyni. Lehet ideológia nélkül élni, de a történelem felgyorsítására nem kerülhet sor adekvát ideológia nélkül. És nem lehet szó egy kizárólag negatív doktrináról. A gyarmatosítás vagy a neokolonializmus elleni harc nem elegendő. Egy olyan pozitív ideológiára van szükség, mely globális sémába egyesíti a társadalmi és az egyéni élet különféle aspektusait, de amely nem egyszerűen egy külföldön kívülről megtanult lecke mechanikus felmondása. Ebből a nézőpontból a hangsúlyt a kontinens kulturális erőforrásainak közkinccsé tételére kell helyezni, mely az afrikai személyiség és ugyanakkor a gazdasági fellendülés alapjául is kell hogy szolgáljon.

Rostow a következőket írta: „A gazdaságtörténet ősi tanítása, hogy a gazdasági növekedés első feladata az oktatás."

Következésképpen nem lesz igazi afrikai egység a szuverenitás terén hozott áldozat és a tömegszervezetek szintjén való társulás nélkül. Elgondolkodhat tehát az ember, hogy vajon az egységes Afrika a jelszavakat hajtogató és az embereket testetlen mítoszokkal elárasztó politikusok Afrikája lesz-e. Vagy pedig az afrikai és nemzetközi technokrata menedzserek Afrikája, akik Afrikát tabula rasának tekintve egyszerű tárgyként vetik bele a modern országok öntőformájába, és sokkal inkább Afrika, mint az afrikaiak

előrehaladásáról álmodnak. Vagy pedig végre a sokáig megbontott és végül mégis egységbe gyűlt népek Afrikája lesz?

Az afrikai egységnek bölcsnek és realistának kell lennie, de egyúttal politikusnak és merésznek is. Afrikainak kell lennie kezdeményezéseiben és céljaiban, megalkotva a modern, de a nemzetközi együttműködés és kölcsönös megértés felé orientálódó társadalom autentikus afrikai változatát.

Mindez rettenetesen nehéznek tűnik. De van egy olyan tényező, amit nem szabad alábecsülni: ez az afrikai temperamentum a maga hirtelen fordulataival, váratlan kiengesztelődéseivel, a végeláthatatlan fecsegéseket követő gyors döntéseivel, veleszületett nagylelkűségével.

Végső soron talán ez az emberi tényező – mely nincs leírva semmilyen jogi munkában – fog döntő szerepet játszani, igazolva ismét, de ezúttal pozitív és üdvös értelemben a híres ókori mondást: *„Ex Africa semper aliquid novi"*. El kell várnunk Afrikától, hogy onnan mindig valami új dolog bukkanjon elő.

Jegyzetek J. Ki-Zerbo könyve részleteihez

(Megjegyzés: a jegyzet-apparátus túlterhelésének elkerülése végett nem határozzuk meg az előforduló afrikai törzsek, népcsoportok adatait –elhelyezkedésüket, nagyságukat –, sem a földrajzi neveket. Csak különösen indokolt esetben teszünk ez alól kivételt és ezért általában csupán a személy-neveket, illetve a szöveg megértéséhez szükséges fogalmakat jegyzeteljük. Ugyancsak mellőzzük a nem-afrikai nevek stb. magyarázatát.)

1 *Samori* (Samory) Touré (1840? –1900): kiemelkedő nyugatafrikai államférfi, hadvezér, a francia gyarmatosítók legrettegettebb ellensége („az afrikai Napoleon"). Tizenkilenc éven át vezette népét – valóságos vándor-társadalmát, vándor-államát – a franciák ellen, míg árulás révén elfogták, csapatait szétverték; deportálásban halt meg.

2 *Berlini Konferencia* (Kongó-Konferencia): a főbb európai államok és az USA 1884–1885 évi konferenciája, amelyen gyakorlatilag felosztották maguk között Fekete-Afrika területének jelentősebb részét, illetve megfogalmazták a további annektálások alapelveit.

3 *Aura Poku* (Abla Poku): a 18. század első negyedében az ashanti királyságot (l. 13. sz. jegyzet) uralmi örökösödési vita folytán elhagyó királynő, aki népével együtt fia feláldozása következtében tudott elmenekülni üldözői elől és megteremteni a rövid ideig fennállt, kis Baoulé törzsi államot, a jelenlegi Elefántcsontpart északi vidékén.

4 *Csaka* (Tchaka, Chaka) (1787? – 1828): délafrikai államalapító, a Zulu állam megteremtője, a Limpopo és Zambézi folyó körzetében egyesíti a különböző törzseket, népcsoportokat és páratlan fegyelmű, kb. 100 000 főnyi hadsereget teremt. Hatalma megnövekedésével párhuzamosan rettegett uralkodóvá válik; az általa korábban egye-

sített népek egy része kiválik az államközösségből, fellázad. Ennek ellenére állama a gyarmatosítók megjelenése előtti egyik legjelentősebb szervezett közössége a déli Afrikának. A burok megjelenése zúzta szét a Zulu államot.

5 *Usman dan Fodio:* lásd a 4. sz. dokumentum bevezető jegyzetét.

6 *talibé* (arab): szent hivő, megszállottan vallásos ember.

7 *Sundjata:* lásd az 1. sz. dokumentum bevezető jegyzetét.

8 *griot:* krónikás, többnyire udvari (királyi) énekes. Egyike a legtiszteltebb foglalkozásoknak, művelői többnyire valóságos griot-dinasztiából, a griot-k kasztjából valók. Ők az afrikai történelem orális forrásait jelentő, évszázadokig élő krónikás énekeinek szerzői, illetve előadói.

8 *Mogho-Naba:* a mosszi és más törzseknél az isteni tulajdonságokkal felruházott uralkodó (király) neve. A *naba* szó több népnél előfordul a király neveként, vagy a királyi udvar különböző tisztségviselői nevében szerepel, az udvartartáshoz tartozás jeleként.

10 *Ogun, Sango* (Shango): némely animista vallásban előbbi a kovácsok, utóbbi a mennydörgés istene.

11 *Mahdi* (Mohammed Ahmed Abdullah) (1843–1885): Messiásnak („Mahdi") tekintett szudáni vallási és katonai vezető, a török-egyiptomi uralom és az angol hódítók elleni háború vezére, aki Khortaum fővárost felszabadítva önálló, „madhista" államot hozott létre. Halála után Kitchener hadjárata vetett véget a mahdista államnak.

12 *El-Hadj Omar* (Omar Seydou Tall) (1797–1864): a jelenlegi Szenegál-Mauritánia-Mali találkozópontja körüli tukulör állam megteremtője. A muzulmán tidjanista közösség nevében vallási jellegű államot teremt a terület kis államainak (Kaarta, Macina, Bambara, Segu) leigázásával. Bár az államalkotás jelentősége ebben a szakaszban vitathatatlan és kétségtelenek El-Hadj Omar kiemelkedő képességei, sőt részben reformátori szerepe is, a különböző, jórészt nem muzulmán népek leigázása súlyos belső ellentéteken nyugvó államot teremtett éppen a francia behatolás küszöbén; így El Hadj Omar állama belső konfliktusai miatt rendkívül megkönnyítette a gyarmatosítók behatolását erre a területre.

13 *Ashanti:* már a 17. században fennállt szövetségi jellegű királyság (pontosabban többnyire kis királyságok szövetsége), amelynek szerepe főként az angol behatolók ellen a 19. században végighúzódó háborúkban vált fontossá. Többször sikerült az angol erőket legyőzniük, de végül, a század utolsó éveiben a britek leverték és beolvasztották Aranypart nevű (ma: Ghana) gyarmatukba.

14 *II. Menelik* (uralkodott: 1889–1913): Etiópia császára, erős kézzel egységes államma szervezte Etiópiát, ezzel is felkészítve az angol, francia és olasz gyarmatosító kísérletek elleni harcra. Mesterien kihasználta a gyarmatosítók közti ellentéteket, győzelemre vezette az etióp csapatokat az ismételten támadó olasz haderők ellen, amelyekre 1896-ban teljes vereséget mért és a visszavonuló olaszok kénytelenek voltak hivatalosan is elismerni Etiópia függetlenségét: az egyetlen ténylegesen függetlenként megmaradt afrikai birodalmat. (Kivéve a második világháború időszakában az ideiglenes olasz megszállást.)

15 *pombeirók:* portugál-néger félvérek.

16 *OCAM:* Afrikai, Malgas és Mauritiusi Közös Szervezet (Organisation Commune Africaine, Malgache et Mauritienne), a volt francia-afrikai gyarmatok jórészének és két volt belga gyarmatnak gazdasági közössége. Alakult 1965-ben. Összetétele többször változott.

17 *Monrovia Csoport:* az OCAM és több volt angol afrikai gyarmat szélesebb és laza közös gazdasági szervezete; gyakorlatilag elhalt.

18 *CEA:* az ENSZ Afrikai Gazdasági Bizottsága (Commission Economique des Nations Unies pour l'Afrique)

19 *UAM:* az OCAM (l. 16. sz. jegyzet) korábbi, szűkebb formája, – Afro-Malgas Unió (Union Africaine et Malgache) – 1961–1964 közt működött, majd több fázis után vált OCAM-má. Itt gyakorlatilag az OCAM-mal azonos fogalomként szerepel.

20 *d'Arboussier, Gabriel* (1908–): neves afrikai politikus, az 1946-ban megalakult jelentős francia-afrikai antikolonialista szervezet, az Afrikai Demokratikus Tömörülés (RDA) egyik alapítója, majd főtitkára, francia parlamenti képviselő. Később szembefordul a RDA következetes baloldali vonalával, majd előbb Szenegálban, azután Elefántcsontparton tölt be fontos politikai tisztségeket.

21 *Berlin:* itt utalás az 1884–1885-ös Berlini Konferenciára (l. fenti 2. sz. jegyzet)

DOKUMENTUMOK

1. Névtelen arab szerző korabeli krónikájának részlete: Sundjata győzelme (13. század)

Sundjata (Mari Djata) (? – 1255) korának legnagyobb fekete-afrikai államalapító uralkodója, a malinkék (mandingók) királya, Mali állam alapítója. Az itt közölt krónika-részlet azon kb. 1240-ben lezajlott harcra emlékezik, amelyben Sundjata leverte Sumanguru szuszu királyt; ezt az eseményt tekintik a Mali birodalom megalapításának. A hatalmas királyság kb. a mai Mali területén, valamint Guinea és Felső-Volta jelentős részén terült el. Sundjata vezetésével leigázták Ghana államát is, a kor addig legjelentősebb nyugat-afrikai államát. Sundjata idejében a mohamedán befolyás még nem volt számottevő; halála után azonban Mali hosszú ideig fennállt még, muzulmán államként, jelentős kisugárzó erővel a kontinens határain túlra is. (Lásd a 14. században Ibn Battuta beszámolóit.)

Amint Sundjata előrenyomult csapataival, hogy Sumanguruval összemérjék erejüket, megtudta, hogy ellenfele teljes harckészültségben várja a támadást. Kirinánál találkoztak. Amikor Sundjata megpillantotta Sumanguru seregét, úgy vélte, felhőt lát, és így szólt: „Vajon mi az a felleg a keleti láthatáron?" Közölték vele, hogy az nem más, mint Sumanguru hadserege. Sumanguru pedig, amint észrevette Sundjata katonáit, így kiáltott fel: „Vajon mi az a kőhegy amott?" – mivel úgy vélte, hegyet lát. Ezért megmondták neki: „Az ott Sundjata hadserege, amely tőlünk nyugatra tanyázik." Majd a két hadoszlop megütközött és gyilkos csatát vívott. A harc hevében Sundjata hatalmasat üvöltött Sumanguru katonáinak arcába, és azok nyomban elfutottak, hogy Sumanguru mögé rejtőzzenek. Ez utóbbi válaszul hatalmasat üvöltött Sundjata harcosainak arcába, és azok mind egy szálig hanyatt-homlok menekültek Sundjata védelmébe. Szokás szerint valahányszor Sumanguru elkiáltotta magát, nyolc fej emelkedett fölébe.

Amint ez így folyt, Sundjata a következő kérdéssel fordult Sangaran Danguinia Konnté-hoz: „Megfeledkeztél-e a taburól?" (1) Amint Sangaran Danguinia meghallotta Sundjata kérdését, a hadsereg élére sietett, majd hirtelen megtorpant, megragadta fehér kakas sarkantyújával díszített nyilát

(dárdáját?) és Sumangurura vetette. Amint az eltalálta Sumangurut, Sangaran azt mondta: „Annak nyilá ez, aki ismeri az ősi titkokat..." Míg ezt kimondta, Sumanguru eltünt és nem is látták többé. A hős csuklóját egy arany karkötő díszítette, amely a földre hullott; helyén egy baobab-fa nőtt és mind a mai napig emlékeztet a győzelemre. (2)

Ami Sundjatát illeti, legyőzte Sumanguru seregét, feldúlta a szuszuk földjét és leigázta népüket. Ezután Sundjata egy hatalmas birodalom uralkodója lett.

(1) Utalás egy korábbi jóslatra Sumanguru rövides bukásáról és annak körülményeiről.

(2) Mondják, még fél évszázada is mutogatta Kirina népe a látogatóknak a baobab-fát, amely azonos a Sundjata győzelme napján kisarkadt fával.

Forrás: Arabból való fordítását közzétette Maurice Delafosse: Traditions historiques et légendaires de Soudan occidental, Paris, 1913. Újból közzétette, jegyzetelte: Notes Africaines, Institut Français d'Afrique Noire, Dakar, Juillet 1959.

2. Részletek Zara Yaqob etióp uralkodó krónikájából (15. század)

Zara Yaqob etiópiai császár uralma (1434–1468) az etióp középkori történet kimagasló szakasza. A császár keresztény teológia művek szerzője, állami központosító törekvések sokszor kíméletlen végrehajtója; egyben a vallási türelem hirdetőjeként megnyitja az ország kapuit a muzulmán kereskedők előtt és jelentős gazdasági fellendülést hoz. Állam- és egyházközi kapcsolatokat létesített a mediterrán Dél-Európával is. Az itt idézett krónika az uralkodó halála után mintegy félévszázaddal készült.

Zarah Yaqob királyunk uralkodása idején nagy félelemben és rettegésben élt Etiópia egész népe, az igazságszolgáltatás szigorúsága és az önkényuralom miatt, mindenekelőtt azonban olyan személyek feljelentgetései miatt, akik miután maguk is bevallották, hogy Dasakot és az ördögöt imádták, sok ártatlan ember vesztét okozták azon hamis váddal, hogy ezek velük együtt imádták az ördögöt...

Egy bizonyos Zara Seyont, becéző nevén Zara Saytant (sátánt), aki hamis vádjaival számos szerzetes, kanonok, férfi és nő halálát okozta, miután Isten felfedte bűneit, arra kényszerítettek, hogy szerzetes legyen és Hayq szigetre száműzték.

Az Aqbe Saat (udvari) tisztséget Amha Seyonra ruházták át, aki nagy becsben állt a király előtt... A palotában megüresedett jobb- és baloldali Beit-Wiedad (udvari) tisztséget a király lányai közül kettőre bízták...

A király minden tartomány élére egy-egy lánytestvérét állította, és megbízta őket azzal, hogy az ő nevében kormányozzák a tartományt... Később a király maga vette kézbe egész Etiópa kormányzását... Minden nép reszketett a király mérhetetlen hatalmától.

Amikor királyunk, Zara Yaqob Axum tartományba látogatott, hogy eleget tegyen az ősei által is követett koronázási törvénynek és szertartásoknak, az egész lakosság és papság eléje ment és nagy örömmel üdvözölték... A város kapuján belépve jobbján Tigre kormányzója, balján Axum helytartója haladt, akik a szokásnak megfelelően olajágakat lengettek. Amikor a király Axum város falai közé érkezett, rengeteg aranyat hozatott, amelyet a város kapujától kezdve az útra terített szőnyegre szórt. Ez az aranymeny-

nyiség több, mint 100 uncia volt, vagy talán sokkal több, biztosan nem tudom mennyivel, talán 30 vagy 40 unciával...

Királyunk, axumi tartózkodása ideje alatt, rendszabályozta az összes egyházi intézményt és elrendelte, hogy a kánoni órákban imádságokat mondjanak, amit idáig elhanyagoltak...

Zara Yaqob királyunk uralkodása idején egész Eitópiában nagy béke és nyugalom volt, mivel a király igazságosságra és hűségre tanította népét.

(Angol nyelvű közlése: The Ethiopian Observer, 2. vol. 5, 1960. in: Basil Davidson: The African Past. Longmans, London, 1964. pp. 118–119.)

3. Affonso kongói király levele és levél-részlete, a portugál királyhoz (1526)

Affonso (uralkodott 1506–1543) Kongó királya volt a portugál hódítás idején. Felvette a keresztény vallást és váratlan neofita vallásossággal kezdte irtani az animista vallást, megsemmisíttette a fétiseket stb. Fia, Don Enrique, X. Leo pápa jelenlétében mondott szentbeszédet Rómában, latinul (1513) és Kongó apostoli vikáriusa lett. Affonso 22 levele maradt fenn a portugál levéltárakban, amelyekben részben a fehérek viselkedéséről, részben pedig Kongó vallási helyzetéről írt. Keresztség előtti neve Mbemba Nzinga volt.

1/

Uram, Felségednek tudnia kell, hogy indokolt lenne a szükséges orvoslásról gondoskodni azon nagy bajokra, amelyeket Királyságunk elszenvedett annak következtében, hogy az Ön ügyintézői és tisztségviselői az e Királyságba jönni engedett embereknek és kereskedőknek túlzott szabadságot engedélyeztek, hogy üzleteljenek olyan javakkal és oly árukkal, amelyeket mi eltiltottunk s amelyekkel ők elárasztották királyságunkat és birtokainkat olyan mennyiségben, hogy sok alattvalónk aki azelőtt engedelmes volt, most nem engedelmeskedik, mivelhogy többet birtokolnak e javakból, mint mi magunk; és éppen e javakkal elégítettük mi ki őket és vetettük vazallusi uralmunk és joghatóságunk alá s így igen nagy a kár, amit most okoznak, nem csak az Istent illető szolgálatoknak, hanem királyságaink és államunk biztonságának és békéjének is.

A károkat fel se tudjuk mérni, mivel az említett kereskedők nap mint nap elrabolják az itt születetteket, országunk fiait, nemeseink és vazallusaink fiait és rokonainkat, mert a tolvajok és sötétlelkületűek megkörnyékezik őket, hogy megkívánják e Királyság áhitott javait és tárgyait, és rútul rászedve azután eladják őket; Uram, oly méreteket öltött a féktelen megvesztegetés, hogy országunk teljes elnéptelenedése fenyeget és ehhez Felségednek nem kellene hozzájárulnia, sem úgy tekinteni, mintha ez az Ön szolgálatára volna. Ahhoz, hogy minde bajokat megelőzzük, semmi másra nincs szükségünk, mint az Ön Királyságából néhány papra és néhány emberre, akik az iskolákban tanítanának és semmi más javakra, mint borra és lisztre a szentáldozáshoz. Ezért kérjük Fenségedet, segítsen bennünket azzal, hogy az Ön intézői ne küldjenek ide sem kereskedőket, sem árukat, mivel *akaratunk,*

hogy e királyságban ne legyen se rabszolgakereskedelem, se rabszolgapiac. (Kiemelés az eredeti levélben!) Figyelembe véve, ami az előbbiekben elmondatott, kérjük Fenséged egyetértését, máskülönben nem lehet ennyi nyilvánvaló kárt helyrehozni. Imádkozunk Irgalmas Istenünkhöz, óvja Fenségedet és engedje, hogy Ön örökké az Ő szolgálatára cselekedjék. Kezeit számtalanszor csókolom.

A mi Kongó városunkban, iratott július hó hatodik napján,
João Teixeira által, 1526
A Király. Dom Affonso

(A levél hátoldalán ez áll:)

A leghatalmasabb és legkitünőbb Hercegnek, Dom João Királyi Testvérünknek.

2/

... Azonfelül, Uram, királyságunkban van még egy másik nagy csapás, amely a legkisebb mértékben sem szolgálja Istent, nevezetesen, hogy számos emberünk igen sóvárog az Ön királyságának árui iránt, melyeket az Ön emberei hoztak be az országba, és hogy határtalan mohóságukat kielégítsék, szabad és felszabadított embereket rabolnak el és gyakorta megesik, hogy még nemeseket és nemesek fiait és rokonaimat is rabul ejtik, avégett hogy Királyságunkban tartózkodó fehér embereknek adják el őket, miután e célból elrejtették, vagy, másokat, éjszaka elvittek, hogy senki fel ne ismerhesse őket.

És mihelyt a fehér emberek kezébe kerülnek, megbilincselik és megbélyegzik őket, és ha behajózás közben a mi őreink elfogják valamelyiket, a fehérek azt hazudják, hogy vásárolták őket, de azt már nem tudják megmondani, hogy kitől. Így tehát a mi kötelességünk igazságot tenni és visszaadni a szabad emberek szabadságát, ezt azonban mindaddig nem tehetjük, amíg az Ön alattvalói sértve érzik magukat, mint mondják.

És hogy elkerüljük az ilyen nagy bajokat, törvényt hoztunk, miszerint bármely fehér embernek, aki királyságunkban él és bármily úton áruhoz kíván jutni, először három nemesünkkel és tisztségviselőnkkel, akikben megbízunk, tudatnia kell szándékát. Ezek pedig a következők: Dom Pedro Manipanza és Dom Manuel Manissaba fő-szertartásmesterünk és Gonçalo Pires fő-szállításmesterünk, akiknek az a kötelességük, hogy megvizsgálják, fogoly vagy szabad ember-e a szóbanforgó áru és ha ez tisztáztatott, nem lesz többé kétség, sem zárlat, s azok elvihetők és behajózhatók. Ha azonban a fehérek nem teljesítik kívánságainkat, elvesztik az imént említett árukat. És ha megtesszük nekik ezt a szívességet és engedményt, úgy ez csakis Fen-

séged érdekei miatt van így, mivelhogy tudjuk, hogy az Ön érdekét szolgálja, hogy mind e javak elvitessenek Királyságunkból, máskülönben nem járulnánk hozzá mindezekhez.

Forrás: Visconde de Paiva-Manso: Historia do Congo (Documentos) Lisbon, 1877.
Közli: Basil Davidson: The African Past Longmans, London, 1964, p. 191–193.

4. Usman dan Fodio a kormányzás öt szabályáról (a 19. sz. elejéről)

Usman (Uthman) dan Fodio (1754–1817) fula származású muzulmán politikus és vallási vezető. A kis haussza államocskákat (egyes források szerint városállamokat) szent háború jegyében egyesítette, leverve a nem elég hithűeknek ítélt haussza és egyéb népeket. Nagykiterjedésű, vallási alapú államot teremtett kb. a mai Nigéria északi részén, Sokoto néven és fővárossal. A fula arisztokrácia vezette állam a haussza arisztokrácia elnyomója volt; mind emellett progresszív reformokat hozott, így pl. lényegesen enyhített a rabszolgaság rendszerén. Usman dan Fodio uralma alatt, majd még inkább az uralomból való visszavonulása után jelentős vallási tartalmú, filozófikus irodalmat teremtett; ő és testvére, Abdullahu, valamint fia Muhammad Bello összesen 258 könyvet és röpiratot írtak, vallási mellett orvosi, diplomáciai tárgyúakat és a kormányzás szabályaival foglalkozókat. Usman dan Fodiot ma is szentként tisztelik. Az általa alapított állam a gyarmatosítók megjelenésekor bomlott szét.

... és azt mondom – segítsen Isten! – hogy öt szabálya van a kormányzásnak: az első, hogy ne adassék hatalom annak, aki hatalomra törekszik. A második a tanácskozás szükségessége. A harmadik: mentesnek lenni a kíméletlenségtől. A negyedik az igazságosság. Az ötödik a jó munka. Ami pedig a minisztereket illeti, négyen vannak ők. (Az első) a megbízható vezír, aki felébreszti az uralkodót, ha alszik; felnyitja a szemét, ha vak; és eszébe juttatja, amiről megfeledkezett. És a kormány és az alattvalók számára a legnagyobb szerencsétlenség, ha megfosztatnak becsületes vezírektől. A vezírre vonatkozó feltételek között szerepel az is, hogy az emberek iránti együttérzésben állhatatos és könyörületes legyen. A második miniszter: bíró, akit Isten ügyeiben egy vádaskodó vádjai nem győzhetnek meg. A harmadik: rendőrfőnök, aki a gyengék számára érvényt szerez az igazságnak az erősökkel szemben. A negyedik adószedő, aki teljesíti kötelességét és nem nyomja el az alattvalókat.

Forrás: Abdullah Ibn Muhammad: Tayzin al-Waraqat, Ibadan, 1963. p. 121. közli: Davidson id. mű p. 325.

5. Andrianampoinimerina, Madagaszkár államalkotó uralkodójának végrendelte és utolsó szózata (1810)

Andrianampoinimerina (1740–1810) a több fejedelemségből álló Madagaszkár sziget népeit egy centralizált államba, Imerinába egyesítette. Felvilágosult uralkodó volt, megszervezte az állam közigazgatást, jelentős reformokat vezetett be.

I.

„A következő dolgokat kell elmondanom nektek, drága rokonaim és barátaim. A betegség jelei már nem hagynak több kétséget. Eltávozom, mert Isten hív. Abból az alkalomból gyűjtöttelek itt össze benneteket, hogy a Teremtő akarata véget vet napjaimnak. Nézzétek, itt áll előttetek Laidama (1): ő fiatal. A testem földbe kerül de a lelkem és szellemem továbbra is köztetek és Damalahyval marad.

Legelőszöris, barátaim, ime Dama. Ő nem úgy született, mint a többi ember. A számon keresztül jött a világra. A királyság nem az én akaratomból fog rászállni. A királyságot Isten ajándékozza neki. Rátok bízom őt. Mutassátok meg neki az utat. Ne engedjétek, hogy félénkségből habozzon állva maradni, mert különben zavarunkban mi hunyjuk le a szemünket. Óvjátok meg minden veszélytől. Vigyázzatok, hogy ne tegyen semmit a balszerencsés napokon, ami haszontalan emberi gyarlóság. Én mindenképpen az oldalán állok, hogy lelkesítsem.

Másodszor pedig nézzétek, barátaim: királyságunk örvendett Andriamasinavalonának, míg körünkben tartózkodott. Ő a hatalmat Andriatsimitoviaminandrianára, amaz pedig Andriambelomasinára ruházta (2). A tizenkét király (3) örökül hagyta rátok és rám. Én pedig rátok és Damalahyra hagyom. A királyságért nem kímélem az életemet; ti is legyetek készek a halálra érte. Ime most még mind együtt vagytok; mi sziklaszilárdságúvá tettük a királyságot. Szégyen rátok, ha szemein elhomályosulnak Dama miatt. Ha nem hallgat rátok, gondoljatok arra, hogy a királyság a tiétek, nem az övé. „Betörjük a fejünket, eltörjük a combjainkat, elkoptatjuk az ujjunk hegyét, megvetjük az életünket – mondtátok –, mindaddig, míg Ramboasalana nem uralkodik Beszkánában" (4).

Harmadszor, barátaim, nincs olyan cselekedet, amit meg nem tettetek volna nekem: így aztán nincs is hatalmasabb ember, nincs is híresebb uralkodó, mint én. Sem a háborúban nem voltam bátor, sem tisztán látó tanácsokat nem adtam a ti támogatásotok nélkül. Nézzétek Laidamát: ha nem

volna benne józan ész, Isten nem őt adta volna nektek, hogy a nyomomba lépjen. Kétségtelenül megérdemli, mert Isten akarta őt a kezeitekbe adni, hogy az utódommá váljék. Virágzó ifjúságú és férfias szépségű király lesz. Ne fékezzétek szívének a lendületét, mert az ember nem veszi el a gyermektől azt, ami örömet szerez neki. Laidamából nem fog hiányozni a józan ész, mert én mindenütt vele leszek.

Negyedrészt, barátaim, tudjátok, hogy Laidama egy kis madár: amit ti szántok neki, az meg is kell hogy valósuljék. Nem lesztek dolog híján: tiétek lesz a felelősség és ti fogtok parancsolni. Vezessétek Damát egyenes szándékkal, mert a csavaros eszűek nem kerülhetik el, hogy olyan uralkodójuk legyen, akinek a királyságát magas fű borítja (5). Cselekedjetek úgy, hogy ne legyen keserű a bőre (6), mivelhogy semmit sem fog tudni a tanácsaitok nélkül. Inkább hiányozzék a józan ész az uralkodóból, semmint a nép vezetőiből. Amilyenek a tanácsadók, olyan a király, tőlük függ, hogy képes-e biztosítani mindenki boldogságát vagy sem. A ti dolgotok, hogy azzá tegyétek az uralkodótokat, amilyenné jónak látjátok.

Ehhez még azt teszem hozzá, barátaim, hogy ha szerettek engem, igyekezzetek Laidamát kiválóvá tenni. A szeretettel mutassátok meg, hogy az emlékem iránti hűséggel viseltettek hozzá. Viselkedjetek úgy vele szemben, ahogy velem szemben viselkedtetek. Ne rejtsétek el előle az igazságot. Ne tévesszétek meg. A királynak nincsenek rokonai. A származását nem osztja meg senkivel. Csupán azok a rokonai, akik támogatják, és engedelmeskednek neki. Ha kormányzásával kapcsolatosan valami terve van, tanácskozzatok vele, mert egyetlen ujj nem fog meg egy tetűt, az erdő nem egyetlen fából áll és az ember a többség véleménye alapján kormányoz. Nem fogja elvetni az egyhangú véleményt, mert neki kell cselekednie a parancsoló tekintetű bikák nevében (7).

Továbbá, barátaim, őrizzétek az életét. Gondoskodjatok róla, hogy elérje az öregkort és lágy legyen a bőre a nép körében (8), azért hogy minden az övé legyen a földön és az égen. Jó egészségnek kell örvendenie és sokáig kell élnie. A királynak, akinek rövid az élete, múlékony az uralkodása is. Erre minden nap figyelmeztetlek benneteket. Ma ezt ünnepélyesen újból megteszem."

II.

Másnap, ugyanabban a körben, Adrianampoinimerina elsősorban a fiához intézte szavait:

„Ó Dama, legidősebb fiam, életem része, bárcsak meghalhatnék nálad

korábban! Milyen szép vagy! Mennyire nem hasonlítasz az emberi lényekre! A számból jöttél elő. A Teremtő gyümölcse vagy. Ime Te, Damalahy: te vagy a vörös nád, a hatalmas bikák hűséges társa.

Ó Dama, nézd, hogy vonzódunk egymáshoz! Ne kényszeríts rá sem engem, sem az őseidet, hogy szégyenkezve zárjuk le szemünket. Tudod, hogy ez a királyság nemes sarjadékú nemzedékeké. Isten adománya a számunkra. Ó gyermekem, a te őseid élesre köszörült fejszék: nem csikorognak, ha használják őket; erős fából készült lándzsák: nem hajlanak meg, ha döf velük az ember. A te őseid tangenából (9) valók, méltók a bizalomra: úgy ítélkeznek, hogy a szemük sem rezdül. A megbecsülésnek az a köre, amely körülvesz, magasra emeli az olyan embert, mint te.

Legelőszöris, kedves barátom, nézd az asszonyaimat és a gyermekeimet, akik előtted állnak: legyél irántuk olyan figyelemmel, amilyet maga Andriamasinavalona iránt tanúsítottál. Ne vedd el tőlük, ami az ő jussuk, mert nem kapták meg anélkül, hogy keresztül ne mentek volna számos megpróbáltatáson. Szeresd őket, mert te vagy a fű virága, te vagy ezen a földön nekem és a tizenkét királynak dicsősége és büszkesége.

Másodsorban, Dama, kerüld a viszályt a tieiddel és ne gerjeszd erőszakra a rabszolgáidat. A király a hatalmát a sajátjai hatalmára építi (10). Csak a családja segítheti hozzá a sikerhez. Ne légy dölyfös a tieiddel, mert foglyok ők, de egyúttal ők erkölcsi örökséged is. Száz mérő rizs nagy értékkel tölti meg a hombárt. Az ember sem a feleségének, sem a gyermekeinek nem engedi meg, hogy ezt eltékozolják. Az a kutya, amelyik megeszi a bárányt, a szívével fizet falánkságáért. A tieid: ők az ezüst nyakék, amely az ősök ékessége; ők a vastag lepel, amely megvéd a reggeli fagytól: melegít, ha hideg van; pótolja a párnát, ha meleg van. A tieid tesznek téged naggyá.

Ó Dama, én most elmegyek és elhagylak téged. Elmesélték neked a hőstetteimet és te láttál engem munkálkodni. Hogyan ítéled meg a hatalmamat és a hírnevemet? Nincs olyan erdő, amelyen ne keltem volna át, nincs olyan síkság, amelyet ne vívtam volna meg. Amit Isten nekem megadott, azt maradéktalan adta meg. Kegyei szerencsét hoztak nekem, amiképpen az ősök áldásai is. Vajon nem a virágzó egészségű kutyának hívnak-e engem? Azok, akikre ebben az országban a nap süt, segítettek engem és hatalmassá tettek. Ennélfogva úgy tisztelnek, mint Imerina földjéből sarjadt királyt".

Tudd meg, hogy leromboltam házam körül az udvart, mielőtt szálltam volna: tudd meg, hogy összeesküvők merényletet akartak elkövetni ellenem és kapumra törtek, mielőtt a házam felépült volna. Tudd meg, hogy szétmarcangoltam kötelékeimet és megismertem a legnagyobb akadályokat, mielőtt rokonszenvet ébresztettem volna. Tudd meg, hogy epét hánytam,

mielőtt elértem volna célomat. Mi több: az érett gyümölcsöt éretlenre cseréltem (11), mielőtt élveztem volna az ízét. Kiálltam a legnagyobb szenvedéseket; vért ettem és ittam együtt az ismeretlen állatokkal, mielőtt birtokba vettem volna a mindenséget.

Ó Dama, az erőszak nem ér fel a jóérzéssel. A legnagyobb keserűségben is van édesség. Rád hagyom a legjobbat, amit egy király csak kaphat, mikor téged e próbált bikák (12) körében hagylak: ha jól támogatod őket, meglesz minden, amit csak kívánsz. Még a sziklát is széthasítják, ha nekitámadnak. Kajmánok ezek, a legfélelmetesebb állatok. Minthogy függnek a hatalmadtól, add meg nekik a támogatást minden alkalommal, hogy mindig ők győzedelmeskedjenek. Ne engedd meg senkinek, hogy gonosz szándékokat sugalljon nekik, mert a királyságot e pajzsoknak, e páncéloknak köszönhetem, amelyeket sem a golyók, sem a lándzsák nem tudnak keresztül fúrni. Bármilyen döntést hozol, bármilyen vállalkozásra készülsz, hívd össze őket és tárgyalj velük, mivelhogy nem szállnak szembe a te szándékaiddal. Ha úgy tennének, mint a durva tű, amely elszakítja amit maga varr, szétzúzódnának és darabokra törnének.

De nem mernek majd téged félrevezetni. Ügyelj rá, hogy ne kövessék hiábavalóan lépteidet és ne váljanak olyan aggastyánokká, akiknek a haja az elhagyatottságtól őszült meg. A holtaké a válaszadók, az élőké az árnyék. A gyermekek apjuk nyomdokaiba lépnek. Véled, fiamként, békében alhatok, Damalahy.

Hallgasd meg még ezt, barátom, emlékezz, hogy te Ramorabétól és Ralesokától származol (13). Ne legyél olyan, mint a féreg, amely megkeresi magának az ökröket (14) és ne őrizd meg szívedben azt, ami neked bosszúságot okoz. Jobb megőrizni annak a látszatát, hogy közömbös vagy a tieiddel szemben. De ragaszkodj néped vezetőihez és a családodhoz, amennyiben követni tudnak téged. Ha elzárják kapujukat egy kővel, ha bevették magukat egy karókkal körülvett sánc mögé, és azt állítják, hogy neheztelnek a királyra és gőgösnek mutatkoznak, akkor vágd őket ketté és vesd oda a víz sodrának; szeld őket darabokra és dobd a kutyáknak. Én nem alkudtam meg senkivel; köztük és köztem arról van szó, hogy jóért jót adunk egymásnak. Szilárdan kell kormányoznod. Egyébiránt legyél jószívű. Ha az iránted tanúsított viselkedésükön mit sem változnak és csak arra ügyelnek, hogy te uralkodj egyedül, ne változtass semmit a helyzetükön, hanem intézd úgy, hogy büszkék legyenek a te jótéteményeidre, nappal haljanak és éjszaka éljenek (15), mert nem kímélték önmagukat, s mindezt tedd azért, hogy én legyek egyedül az úr az ország szívében.

Ezek azok a feladatok, amelyeket a gondjaidra bízok. Ne feledd őket.

Mikor én már útnak indultam, te mindig emlékezni fogsz rájuk. Ne kíméld magad, ha a királyság tőled függ. Ha jól uralkodsz és követed apád útját, ha megtartod a tanácsaimat, semmi sem akadályoz meg benne, hogy meghódítsd az egész szigetet, még ha ki sem teszed a lábad Ambohimangából és Tananarivéből. Vajon puskáimat nem nevezik az egész sziget egyedüli puskáinak?

Dama, te vagy nékem és a tizenkét királynak az örököse. És ti, többi társak, igyekezzetek ti is nagyobbá tenni a királyságot, hogy Laidamának elégedettséggel teljék meg a szíve, és hogy megteremtse asszonyaitok és gyermekeitek boldogságát. Ha a királyság messzire kiterejd, az emberek becsülni fogják királyotokat és tiszteletben tartják az akaratát is. Ne hagyjátok, hogy az ország terhét egyedül Laidama viselje, mert egy híres apa neve súlyos teher és megnehezíti egy királynak az uralkodást. Ne küldjétek fiamat a seregek élére, ezt már mondottam néktek: most újra emlékeztetlek rá titeket, hogy tartósan az emlékezetetekben maradjon. Laidama nem fog mintául szolgálni, ő király lesz, mentes minden kötelezettségtől. Ne mondjátok vele kapcsolatban: „Jaj a fiatal sarjnak, amely nem éri el a felséges fa magasságát." Ne tekintsétek mértéknek a királyotokat, mert az ő osztályrésze a föld és a királyi nagyság. Ami téged illet, Laidama, az itt egybegyűlt egész Imerina jelenlétében a tengert jelölöm meg birtokod határaként, de szeretném, ha örökséged Imavóra szállna (16).

Ha végső álomra találnám hajtani a fejem, itt temessetek el Ambohimangában, apám és anyám mellett. Csak akkor szereted őket igazán, ha mellejük temetsz. Ne váljon Ambohimanga szomorú és elhagyott várossá. Azzá lenne atyád porhüvelye nélkül. Te pedig, ha majd meghalsz, Tananarivében temettesd el magad, kissé északabbra a hét ősi sírtól (17), ugyanabban a sorban, mint azok, de egy pompázatosabb sírba.

(1) Laidama, Ilaidama, Dama, Damlahy: családi nevek, melyeken Andrianampoinimerina fiát, Radamát szólították.

(2) Andria tsimi toviaminandriana, Andriambelomasina: a haldoklónak nagyapja és apja.

(3) A kifejezés az első imerinai királyok közös megjelölésére szolgál.

(4) Ramboasalana: Andrianampoinimerina neve uralkodása előtt. Besakana: Andrianampoinimerina palotája, mely a királynői palota jelenlegi területén helyezkedett el. Célzás a főváros meghódítására.

(5) Nehéz megtalálni a magas fű lepte ösvényt, mint ahogy nem kellemes, ha olyannal van dolga az embernek, akiből hiányzik az egyenesség.

(6) Tegyetek róla, hogy ne keltsen utálatot.

(7) A király tanácsadói: a parancsoló tekintetű bikák. Ugyanez a kifejezés jelöli őket gyakran a továbbiakban is.
(8) Tegyetek róla, hogy szeresse a nép.
(9) Méreg, amelyet arra használnak, hogy próbának vessék alá a boszorkányságban bűnösnek tartott személyeket.
(10) Családja és szolgái.
(11) A lemondást többre tartottam az élvezeteknél.
(12) Célzás a győztes főnökökre.
(13) A haldokló nagyanyja és anyja, akiket jóságukért és szelidségükért tiszteltek.
(14) Tsingala: parányi állat, amely a vízben él és lenyelése halált okoz.
(15) Csak olyan szemrehányást tegyél nekik, melyet gyorsan el tudnak felejteni.
(16) I. Radama hitvese, aki I. Ranavalona (1828–1861) néven követte a trónon.
(17) Díszhelyen (északabbra); az említett hét királyi sírkő a királynő palotájának területén található.

(Közli: Révolution Africaine, (Alger) 1963. márc. 9. pp. 18–19.)

6. Ezerötszázhat párizsi munkás felterjesztése a francia Nemzetgyűléshez a rabszolgaság eltörlése ügyében (1844)

Képviselő urak!

A főváros alulírott munkásainak van szerencséjük felkérni Önöket, hogy az alkotmánytörvény 45. cikke értelmében jelen ülésen szíveskedjenek eltörölni a rabszolgaságot. Ez a gyalázatos kór, bár már nem napjaink betegsége, még mindig létezik néhány francia birtokon. Az emberek testvérisége nagy eszméjének engedelmeskedünk, midőn felemeljük szavunkat szerencsétlen társainkért, a rabszolgákért. Szükségesnek érezzük továbbá, hogy a munkásosztály nevében hangosan tiltakozzunk az ellen, amit a rabszolgaság támogatói, bár tisztában vannak a tényekkel, mégis állítani mernek, nevezetesen hogy a francia munkás sorsa nyomorultabb a rabszolgákénál. A Code Noir 1685-ös kiadásának 22. és 25. cikke értelmében a tulajdonosoknak táplálniuk és ruházniuk kell az emberi haszonállatot; a Tengerészeti és Gyarmati Minisztérium hivatalos kiadványaiból kitűnik azonban, hogy a tulajdonosok, hetenként csak a szombatokon törődve a rabszolgákkal, kibújnak e gondoskodás alól. Sőt, Francia Guyana rabszolgáinak csak kéthetenként van „néger szombatjuk", szemben a Code Noir 24. cikkének tilalmaival és a 26. cikk büntető rendelkezéseivel.

Bármilyen fogyatékosságai legyenek is Franciaországban a munka jelenlegi szervezetének, a munkás bizonyos szempontból szabad, szabadabb, mint a gondolkodó tulajdont védelmező bérencek.

A munkás a maga ura; senkinek nincs joga megkorbácsolni, eladni, erőszakkal elválasztani feleségétől, gyermekeitől, barátaitól. A rabszolgákat akkor sem lehetne boldognak tekinteni, ha tulajdonosaik táplálnák és öltöztetnék őket, mert ahogyan ezt de Broglie gróf úr oly jól megfogalmazta, akkor már azt is állíthatnánk, hogy az állat kívánatosabb helyzetben van az embernél, és hogy jobb oktalan állatnak lenni, mint gondolkodó lénynek. Büszke szent és nagylelkű kezdeményezésünkre biztosak vagyunk benne, hogy peticiónk nemes hazánkban visszhangra talál; bízunk Franciaország képviselőinek igazságosságában.

(1506 aláírás) Párizs, 1844. január 22.

(Közli: Nazi Boni: Histoire synthétique de l'Afrique résistante Présence Africaine, Paris, 1971. p. 282.)

7. Libéria Függetlenségi Nyilatkozata (1847)

Az Amerikai Egyesült Államokból a 19. sz. közepén repatriált mintegy háromezer felszabadított rabszolga nevében tizenkét képviselő fogalmazta meg és tette közzé Monróviában, 1847 július 26-án az alanti Nyilatkozatot valamint az USA alkotmánya mintájára megfogalmazott Alkotmányt. Az itt közölt Függetlenségi Nyilatkozat jól tükrözi azokat az ellentéteket és ellentmondásokat, amelyek az „államalapítás" mögött meghúzódtak és a későbbiek során számtalanszor kiéleződtek.

Preambulum

Mi a Libériai Nemzetközösség népének képviselői, kongresszusra összegyűlve és azon joggal felruházva, hogy új kormányt alakítsunk, a Mindenható segítségében és oltamában bízva, ezennel kijelentjük és nyilvánosságra hozzuk, hogy e nemzetközösség *szabad, független, önálló állam, Libériai Köztársaság* névvel és címmel.

A letelepítéshez és a függetlenséghez vezető okok

Midőn a világ népeinek bejelentjük azon új helyzetet, amelynek a létrehozására ezen Köztársaság népe indíttatva érezte magát, véleményük iránti tisztelettel szükségesnek látjuk, hogy rövid kiegészítő tájékoztatást adjunk azokról az okokról, amelyek ezen népet arra késztették, hogy először is elhagyja szülőföldjét és ezen a kietlen partvidéken településjön le, most pedig új, önálló, független kormányt alakítson. Ezért tiszteletteljesen felhívjuk figyelmüket a következő tényekre:

Alapvető emberi jogok és ezeket biztosító kormány

Minden ember számára elismerünk bizonyos alapvető, elidegeníthetetlen jogokat; ezek közé tartozik az élethez, a szabadsághoz és a tulajdon megszerzéséhez, birtoklásához, használatához és megvédéséhez való jog. Minden korszak emberének tapasztalata és egyetértése arra utal, hogy a kormányzás valamilyen formája vagy rendszere feltétlenül szükséges volt ahhoz, hogy ezen jogokat gyakorolják, élvezzék és megvédjék; valamint hogy minden nemzetnek joga van ahhoz, hogy kormányt alakítson, és azt a kormányzási

formát vagy rendszert válassza, alkalmazza, vagy alakítsa ki magának, amely saját véleménye szerint leghatékonyabban segíti megvalósítani ezen célokat, segítse olyan értelemben vett boldogulásukat, amely nem ütközik mások tényleges jogaiba. A kormányalkotási és az annak működéséhez szükséges minden hatalom joga tehát elidegeníthetetlen jog, s csak a legdurvább igazságtalanság szállhat szembe vele.

Alapvető emberi jogok megtagadása az Egyesült Államokban

Mi, a Libériai Köztársaság népe, eredetileg az északamerikai Egyesült Államok lakói voltunk. Ezen ország némely területén a törvény minden emberi jogot és kiváltságot megvont tőlünk, az ország más részein pedig a közvélemény – amely a törvénynél is erősebb – némított el bennünket. Ki voltunk zárva minden polgári tisztségből. El voltunk tiltva a kormányban való bármilyen részvételtől. Beleegyezésünk nélkül adóztattak bennünket. Arra kényszerítettek, hogy egy olyan ország bevételeihez járuljunk hozzá, amely nem védett meg minket. Elkülönített és megkülönböztetett osztállyá tettek minket, és lényegében minden fejlődéshez vezető út zárva volt előttünk. Bármelyik idegen, akinek a bőre színe más volt, mint a mienk, előnyben részesült velünk szemben. Közöltük panaszainkat, de oda se figyeltek, vagy az ország sajátos jogrendszerét hozták fel ürügyként. Teljesen kioltották lelkünkben azt a reményt, hogy országunkban kedvező változások történhetnek velünk. Sóvárogva kerestünk valamilyen menedéket külföldön a megalázó lealacsonyítás elől.

Nyugat-Afrika, mint a menedékhely

Afrika nyugati partvidéke volt az a hely, amelyet az amerikai jótékonyság és emberszeretet választott ki jövőbeni otthonunk céljára. Miután kikerültünk a szülőföldön ránk nehezedett elnyomás terhe alól, azt reméltük, hogy lehetővé válik számunkra azon jogok és kiváltságok élvezése és gyakorlása, valamint azon képességeink kifejlesztése, amelyeket a természet Ura nekünk is éppenúgy megadott, mint más emberi lényeknek. Az Amerikai Gyarmatosító Társaság támogatásával letelepedtünk itt, ezen a földön, amelyet a föld tulajdonosaitól történt vásárlással szereztünk meg magunknak.

Többé nem szükséges a Gyarmatosító Társaság felügyelete

Egy, a Társasággal kötött eredeti szerződésben mi, fontos okok miatt, bizonyos politikai jogkörrel ruháztuk fel a Társaságot; a Gyarmatosító Társaság viszont szerződésben kötelezte magát, hogy ha népünk bármikor képessé válik az ország vezetésére, vagy ha a nép bármely időben ezt óhajtja, ezen Társaság lemond a ráruházott politikai jogkörről, felügyeletét békés úton megszünteti és rábízza a népre sajátmaga irányítását. Ezen Társaság védnöksége és irányítása idején – mely Társaság becsületesen és nagylelkűen megtartotta a népünknek tett igéretét – országunk fejlődött és boldogult.

A népesség, terület és kereskedelem növekedése

Népességünk időről-időre szaporodott, az Amerikából történt ide-vándorlás, valamint a helyi törzsek csatlakozásával. Határainkat időről-időre, ahogy azt a körülmények megkövetelték, az itteni lakosságtól történt tisztességes területvásárlásokkal kiterjesztettük. Ahogy területünk és lakosságunk nőtt, úgy fejlődött kereskedelmünk is. A föld igen sok civilizált országának zászlaja leng kikötőinkben és a külföldi kereskedők tisztességes, jövedelemző kereskedelmi ügyeleteket indítottak meg. Egészen a közelmúltig ezek a látogatások általában békés jellegűek voltak, de ahogy egyre sűrűbbé váltak és egyre hosszabbodó partvonalunk mind több helyére terjedtek ki, olyan nehézségek merültek fel, amelyeket nyilván csak szuverén hatalmak közötti megegyezés oldhat meg.

Kormányzás a nép révén

Az elmúlt évek során az Amerikai Gyarmatosítási Társaság gyakorlatilag visszavonult a kormányzásban való minden aktív és közvetlen közreműködéstől, kivéve a kormányzó kinevezését, aki szintén letelepedett, nyilvánvalóan abból az okból, hogy a nép kormányzási képességét próbára tegye. Mindeddig nem volt panasz sem embertelen törvénykezés, rossz gazdálkodás, vagy helytelen vezetés miatt. Ezen tényeket figyelembe véve, ezen intézmény, az Amerikai Kolonizációs Társaság, azzal a jóindulattal, amely minden eddigi, velünk kapcsolatos tevékenységét is jellemezte, az Úr 1846. esztendejében, januárban, egy intézkedés-sorozattal Köztársaságunk népével minden politikai kapcsolatot megszüntetett, és visszaadta a ráruházott jogkört, átengedve a népnek a kormányzati jogot. A Libériai Köztársaság népe

jog szerint és ténylegesen is szabad, önálló, független állam, rendelkezik a kormányzáshoz szükséges minden joggal, hatalommal és hatáskörrel.

Bizalom a civilizált világ iránt

A Köztársaság népe az általa elfoglalt helyzettel járó súlyos felelősséget vállalva és a körülményekből eredő szükségszerűség folytán jogosnak tartva e meggyőződése miatt bizalommal számít a civilizált országok jóindulatú figyelmére.

Nincsenek területi igényeink

Libéria nem a kapzsi törekvések melegágya, sem a fösvény spekuláció engedelmes eszköze. Nem a területnövelés vágya hozott bennünket erre a partvidékre, s nem hisszük, hogy azon nemes szándékú emberek gondolataiban, akik minket e menedékhely megszerzésében segítettek, ilyen alantas feltételezés megfordult volna. Libéria számunkra menedékhely a legszörnyűbb elnyomás után.

Ideérkezésünkkor táplált reményeink

Afrika partjaira jöve, abban a szép reményben ringattuk magunkat, hogy módunkban lesz gyakorolni és fejleszteni azon képességeinket, amelyek az emberi méltóságot jelentik; reméltük, hogy táplálhatjuk szívünkben a törekvés lángját; dédelgethetjük és valóra válthatjuk azokat a vágyakat, amelyeket a jóságos Teremtő minden ember szívében elültet; reméltük, hogy mindenkinek, aki fajtánkat megveti, gúnyolja és elnyomja, megmutatjuk, hogy mi is ugyanolyan emberi lények vagyunk, mint ők, mi is fogékonyak vagyunk mindenféle jóra, akárcsak ők, és képesek vagyunk ugyanolyan előrehaladásra, mint ők, mindabban, ami az embernek értéket ad, őt méltósággal ruházza fel. Lelkesített minket a remény, hogy itt szabadságban nevelhetjük fel gyermekeinket, úgy ahogy azt tennünk kell, hogy a jóhírnév megbecsülésére ösztönözzük majd őket, felgyújtjuk bennük a magasztos emberbaráti érzéseket, s szilárdan megalapozzuk bennük az emberiesség, az erény és a vallás alapelveit. A legfontosabb okok egyike, amiért szülőföldünket, gyermekkorunk színhelyét örökre elhagytuk és legkedvesebb kapcsolatainkat is megszakítottuk, az volt, hogy vágytunk egy csendes pihenőhelyre, ahol a félelem nyugtalanításától és a zaklatásoktól megszabadulva, nyugalomban és biztonságban járulhattunk imáinkkal atyáink istenének színe elé.

A remények megvalósulása

Mindeddig legnagyobb reményeink megvalósultak. Libéria már ezrek boldog otthona, olyanoké, akik egykor az elnyomás halálra ítélt áldozatai voltak. Ha továbbra is zavartalanul folyhat természetes és spontán fejlődésünk, ha törekvéseinket nem gátolja a féltékeny nagyravágyás és a lelkiismeretlen zsugoriság bénító fondorlata, akkor Libéria egyre szélesebbre tárja majd kapuit ezrek számára, akik jelenleg aggódó szívvel keresik a megnyugvás honát.

A törvényhatóságok, iskolák, templomok mindenki számára nyitva állanak

Igazságszolgáltatásunk idegenek és saját népünk számára egyaránt készen áll, hogy sérelmeiket orvosolja, panaszaikra jogorvoslással szolgáljon, és a bűncselekmény elkövetőit megbüntesse. Sok, nagy létszámmal látogatott iskolánk bizonyítja erőfeszítéseinket és óhajunkat, hogy gyermekeink fejlődjenek.

Mindenütt láthatók templomaink, ahol a Teremtőhöz imádkozunk, tanúsítva vallásosságunkat és a Gondviselésbe vetett hitünket. Az Afrikai Bennszülöttek, akik velünk együtt meghajolnak az élő Isten előtt, azt állítják, hogy belőlünk, gyarlókból eltávozott a kereszténység fénye, holott mi csapást mértünk az átkok átkára, a rabszolgaságra mindenütt, ameddig csak hatáskörünk kiterjedt.

Felhívás a világ népeihez

MINDEZÉRT az emberiesség, az erény és a vallás nevében, a Mindenható Isten nevében, aki valamennyiünket teremtett és megítél, a kereszténység nemzeteihez fordulunk, azzal a határozott, tiszteletteljes kéréssel, hogy azzal az együttérzéssel és barátsággal tekintsenek ránk, amelyre helyzetünk sajátos volta miatt rászolgáltunk, – és terjesszék ki ránk is azokat az iratlan nemzetközi szabályokat, amelyek a civilizált és független államközösségek barátságos kapcsolatát jelentik.

(Közli: George Padmore: Pan-Africanism or Communism? Dennis Dobson, London, 1956, pp. 381–385.)

8. Macemba, yao főnök levele a német gyarmatosító csapatok főparancsnokához *(19. sz. vége) (Részletek)*

Kelet-Afrikában, Tanganyika területén, Hermann von Wissmann, a „Német-Keletafrikai Császári Véderő" alapítója és parancsnoka, egyébként Bismarck veje, páratlanul véres hadjáratot vezetett a honi törzsek és népek ellen. Egyik ultimátum-szerű felszólítására a Yao törzs feje, a mai Tanzánia kontinentális területén, az itt közölt válaszlevelet küldte, kb. 1890-ben vagy nem sokkal ezt követően. Macemba földjéről elmenekülni kényszerült, de még 1906-ban is találkozni nevével a mozambiki területről a német gyarmatosítók ellen támadó ellenálló erők egyik vezetőjeként. További sorsáról nem találtunk adatot.

Én meghallgattam amit mondott, de semmi okát nem látom, amiért Önnek engedelmeskednem kellene – inkább meghalnék. Semmilyen kapcsolatban sem állok Önnel és fel nem foghatom, miért kapnék Öntől akárcsak egy pesá-t (1) vagy akár egy negyed pesá-t, vagy egy tűt, vagy egy szál fércet. Hiába keresek magyarázatot arra, hogy miért kellene engedelmeskednem Önnek. Ha barátság az, amit kíván – bármikor kész vagyok rá, ma és mindig; de alattvalója, az nem lehetek... Ha háború az, amit kíván, arra is kész vagyok, de sohasem leszek az alattvalója ... Nem borulok a lábai elé, hiszen Ön épp úgy az Isten teremtménye, akárcsak én... Én szultán vagyok az országomban. Ön szultán ott a sajátjában. De látja, mégsem mondom Önnek, hogy engedelmeskedjék nekem; mivelhogy tudom, hogy Ön szabad ember... Ami engem illet, nem vagyok hajlandó elmenni Önhöz, de ha Ön elég erős, jöjjön értem.

(1) pesa: igen kis pénz: a rupia töredéke

Forrás: szuahéli nyelvű eredeti: Reichskolonialamt, No. 747. Deutscher Zentralarchiv, Potsdam
Közli: F.F. Müller: Deutschland–Zanzibar–Ostafrika, Berlin, 1959. p. 455.

9. Négy levél Kelet-Afrika gyarmatosításának éveiből (1889–1892)

Az itt közölt levelek némi ízelítőt adnak a gyarmatosítók egymás közti versengéseiből és intrikáiból is. Szerzői közül a legjelentősebb Mwanga kabaka (fejdelem) – az itt közölt 1. és 3. levél írója – aki a Kelet-Afrikát és a környező szigetvilágot ellepő francia, angol és német „üzletemberek" és misszionáriusok, valamint a környező terület egy részét régóta uralmuk alatt tartó arab szultánok harcában igyekezett hol az angol, hol a német gyarmatosítók segítségét elnyerni a többiek ellen.

A levelek megértéséhez tudni kell, hogy a 3. levélben említett Peters a német gyarmatosítás egyik legelszántabb úttörője volt Kelet-Afrikában. Az Afrika felosztását szankcionáló Berlini Konferencia napjaiban, 1884 végén 12 „szerződés"-ben biztosította Németországnak Zanzibár és a keleti partvidék jórészének birtoklását (ennek megszervezése céljából 1885-ben ő teremti meg a Német Keletafrikai Társaságot), majd 1890-ben Mwangával íratja alá – mint e levelekből is kiderül – az Uganda feletti német uralmat elismerő szerződést. Néhány hét múlva azonban, 1890 júliusában, Nagy-Britannia és Németország megállapodnak e terület egymás közti felosztásáról; Németország, Helgoland fejében, lemond Zanzibárról és elismeri a britek jogát egyebek között Uganda bekebelezésére. Ezt követően az angol Sir F. Lugard vallási ellentéteikre hivatkozva előbb kiűzi a területről a muzulmánokat, majd az anglikánok (protestánsok) nevében háborút visel a katolikusok (főként tehát a franciák ill. a nekik behódoltak) ellen. Mwanga, szövetkezve később a szomszéd terület kabakájával, Kabarégával, az angol megszállás ellen felkelést szervez; több éves harc után az angol erők legyőzik az afrikai ellenállást, és elfogják Mwangát, aki száműzetésben hal meg a Seychelles szigeteken,. 1903-ban.

IV.

Henry Wright Duta Kitakule anglikán lelkész egy zanzibári misszionáriushoz, 1892. április 5.

Második alkalommal írok Önnek, hogy Ugandáról tájékoztatassam. Első levelemben elmondtam, hogyan harcoltunk a katolikusokkal, és űztük el Mwanga királyt.

Amikor a katolikusokat elűztük, Mwanga elmenekült és eljutott Kizibába, amely német terület, és ottmaradt. Számtalanszor kértük leveleinkben, hogy térjen vissza trónjára, de ezt visszautasította, és a németekhez fordult segítségért. Megtagadták. Mindezek után Mwanga egy írásos javaslatot juttatott el hozzánk, amelyben ez állt: „Vissza akarok térni trónomra", – mi hívtuk őt és ő otthagyta a katolikusokat és visszatért, s mi visszaállítottuk a királyságát. A későbbiek során bizonyos ugandai, illetve budui területeket jelöltünk ki az összes katolikus számára, ahol ők külön élhettek. Megmondtuk nekik: „nem akarunk újra érintkezni a katolikusokkal."

Jelenleg mi, protestánsok, hatalmas területet birtokolunk, ezenfelül miénk az összes sziget is. Most pedig a mohamedánok kérnek bennünket arra, hogy engedjünk át nekik egy területet, ahol letelepedhetnek és nem harcolnának többé ellenünk; a feltételekkel viszont még nem értünk teljesen egyet. Reméljük, hogy a protestánsok most már vezető hatalomra jutnak Ugandában, és azt hiszem, hogy az ország most már talán békességben fog élni. Mwanga király hivatalos nyilatkozat aláírását javasolta nekünk, mely szerint ő áttér a protestáns hitre, de mi azt mondtuk neki: „Maradj még egy ideig katolikus", ami eddig is volt, mivel még nem volt igazi, őszinte hivő. Mwanga király pedig felvonta az angol zászlót és most is a háza előtt lobog.

(Források: Public Record Office, London, és Zanzibar Secret Archives. Közli: D.A. Low: The Mind of Buganda. University of California Press, Berkeley, 1971. pp. 24–27.)

érkezett-e Önhöz? Az Isten áldja és tartsa meg Önt. Bízzon bennem, az ön testvérében és barátjában.

Leon Mwanga Uganda
kabakája (királya)

(1) *Usukuma:* terület a Viktória tó déli részén
(2) *Usugara:* a Viktória tó délnyugati partvidéke
(3) *Stokes:* Charles Stokes, európai kereskedő volt-misszionárius
(4) *Nyanza:* Viktória-tó

II.

Apolo Kagwa Katikiro, (alvezér) levele Euan-Smith ezredes brit főkonzulnak, Zanzibar, 1890. április 25.

Viktória angol királynő főkonzuljának, aki Zanzibarban lakik

Én, Uganda uralkodójának, Mwangának a nagyvezire, tájékoztatni szeretném Önt a dolgok állásáról. Bennünket, Uganda egész lakosságát, keresztényeknek neveznek. Nincs azonban közös tanácstestületünk. Két pártra szakadtunk. Az egyik párt a katolikik (római katolikusok). Őket a franciák tanították meg erre a vallásra. A másik párt mi magunk vagyunk, a Biblia vallásának hívei (protestánsok), minket pedig az angolok térítettek erre a hitre. Ezek a katolikik az országnak mintegy felét, mi pedig körülbelül a másik felét alkotjuk. Amikor Mr. Jackson megérkezett hozzánk Ugandába, miután Mwanga hívta őt, háború közepette talált bennünket. Ellenségeinkkel, a mohamedánokkal harcoltunk.

Mikor kértük őt, hogy segítsen nekünk, azt mondta: „Ha segítek nektek, akkor nektek, az egész népnek, az országnak és a királynak egyaránt angol protektorátus alá kell helyeznie magát." Mi, a Biblia vallásának hívei, azonnal beleegyeztünk Mr. Jackson feltételeibe, de a katolikik ragaszkodtak ahhoz, hogy nem helyezik magukat angol protektorátus alá mindaddig, amíg a partvidéken lakókat is meg nem kérdezik, így ebben a dologban nézeteltérés támadt közöttünk, mi különváltunk, és rögtön beleegyeztünk, hogy Mr. Jackson feltételeit elfogadjuk, a katolikik pedig azonnal úgy döntöttek, hogy máshova mennek.

Így hát, amikor már készültünk elhagyni az országot, Mr. Jackson azt javasolta nekünk, hogy várjunk türelmesen, mert ő is egyetértett azzal, amit a katolikik mondtak, azaz, hogy jobb lenne, ha írnánk a zanzibári be-

folyásos embereknek, – abba is beleegyezett, hogy Mr. Gedge (1) velünk maradjon és segítsen nekünk, akik valóban támogathatják küzdelmünket. Zászlaját Mwangánál hagyta azzal, hogy valószínűleg visszatér a partra embereinkkel, Samuel Mwambával és Victor Senkejivel. Ezek Mwanga udvarának befolyásos emberei, ők viszik ezeket a leveleket is, így csak annyit mondhatok Önnek, hogy jómagam és valamennyi társam elvetünk minden más megoldást, miután egyszer már megigértük, hogy angol protektorátus alá helyezzük magunkat, ha segítenek nekünk. Nem fogjuk megváltoztatni azt, amibe egyszer már beleegyeztünk.

Befejezem levelemet, Szivélyes üdvözlettel

maradok etc.
Apolo Katikiro, Uganda

(1) *Gedge:* Jackson kísérője

III.

L. Mwanga kabaka levele Euan-Shmithnek, a brit főkonzulnak Zanzibar, 1890. április 26.

Tájékoztatom Önt az ugandai hírekről. Amikor a mohamedánok kiűztek engem, egy szigeten laktam. Elküldtem Mr. Jacksonhoz segítségért, de megtagadta, mondván: „Most nem tudok Önnek segíteni".

Így hát egyedül harcoltunk és elűztük őket. Amikor visszatértem Mengoba, a német Mr. Peters eljött hozzám és arra kért, hogy írjak alá számára egy kereskedelmi szerződést, és én ezt megtettem. Ezután jött Mr. Jackson és olyan szerződést akart, mely szerint ő az ország vámjait bérbeveheti, a saját zászlaját kitűzheti, és én alávetem magam utasításainak és ezt én is, és a népem is megtagadta.

Most két emberem útban van az angol konzulhoz és a francia konzulhoz és a német konzulhoz, e két emberem neve: Samuel Mwemba és Victor Senkezi, mindketten magas tisztséget viselnek udvaromnál, hogy tanácsot kérhessenek. Ha hajlandók segíteni nekünk, mivel viszonozhatnánk ezt nekik? Én ugyanis nem szeretném nekik (vagy Önnek) országomat odaadni. Azt óhajtanám, hogy minden európai országból jöjjenek hozzánk emberek, és építkezzenek, kereskedjenek kedvükre.

Így hát arra kérem, adjon fegyvereket és lőport, hogy Ugandába mehessünk és onnan egszersmindenkorra kiűzhessük a mohamedánokat.

Maradok, etc.
Mwanga, Uganda királya

I.

L. Mwanga kabaka (uralkodó) levele F.J. Jachsonhoz, a Brit Kelet-afrikai Társaság expedíciója vezetőjéhez, 1889. június 15-én

Írok a fehér embereknek, az angoloknak, akik Maszájföldön át Usoga felé haladnak. Üdvözletemet küldöm az Úrban szeretett barátaimnak. Üdvözletem után következnek híreim. Hallgassátok meg azokat. Régebben én nagyon gonosz ember voltam, és ezért népem elűzött engem királyságomból. Az Usukumában (1) lakó európaiakhoz menekültem és keresztény hitre tértem. Isten színe előtt megbántam minden.bűnt, amit elkövettem. A keresztények, akik az európaiakkal együtt az országban maradtak, a mohamedánok ellen harcoltak és kiűzték őket. A keresztények aztán elmentek és Usugarában (2) éltek. Leveleket írtak az európaiaknak, hogy azok engem rávegyenek a visszatérésre, majd ismét a mohamedánok ellen harcoltak. Ismét átvettem a királyi hatalmat. Ekkor érkezett hozzám Mr. Stokes, (3) aki leveleket hozott és beszélt nekem Önről, – ugyanis nem talált meg engem Ugandában. Mr. Mackay Usukumában volt. Hírül adták nekem, hogy 12 európai 1000 fegyverrel vonul Maszáj-földön át Usoga felé, Ugandába akarván eljutni. Így hát Mr. Stokes elvitt engem hajóján a keresztényekhez (Ugandába): láttam, hogy másodszor, majd harmadszor is küzdenek a mohamedánok ellen, s harmadik alkalommal legyőzték őket (a mohamedánokat). Láttam egy szigetet a Nyanza tóban, (4). Házat építettem a partján. Elvettem az összes szigetet és minden csónakot a mohamedánoktól, egyet sem hagytam meg számukra. Most a szigeten lakom. Innen izenem Önnek, hogy idejöhetne, és mi, keresztények, összefoghatnánk. Isten segítségével győzni fogunk. Kérem Önt, legyen olyan jó, jöjjön el és helyezzen vissza királyi hatalmamba. Adok Önnek rengeteg elefántcsontot, és Ugandában bármilyen kereskedelmi ügylettel foglalkozhat, vagy az uralmam alatt álló országban bármit tehet, amihez kedve van. Figyeljen rám mégegyszer, atyám! Ha jön, akkor izenjen és én majd elküldöm Önért a csónakokat... Stokes itthagyott egy levelet, amelyet most elküldök Önnek. Azt mondta, hogy ha az európaiak megjönnek, mielőtt én visszatérek, add nekik ezt a levelet. Stokes ismét elment Usukumába, hogy puskaport hozzon. Azt mondta, hogy ha az európaiak Usogába érkeznek, várjanak, hamarosan visszatérek, nem fogok késlekedni. Az embert, akit Önhöz küldök, Ukassának hívják, ha odaér Önhöz, mindenről hírt ad, amikor ön Akoliba érkezik. Nem tudom, hogy az az első ember, akit Önhöz küldtem, vajjon meg-

10. Szerződés Franciaország és Yatenga királyság között (1895)

Yatenga a jelenlegi Mali és Felső-Volta határán, jobbára a felső-voltai területen létesült királyság; kialakulása a 13. századra tehető. A 19. század végén belső harcok folytak Piga naba (király) trónjának utódlásáért. Bár Patougou naba már elfoglalta a trónt, még javában harcok dúltak Ouahigouya főváros körül, amikor a francia Gyarmatügyi Minisztérium utasította francia-szudáni főkormányzóját a Yatengával és más környező állam-szervezetekkel (Mossi, Gourounsi) való szerződések gyors megkötésére, hogy ezzel megelőzzék a Niger folyó felé előretörő angolokat. Ezért kínálta fel a yatengai fővárosba látogató Destenave kapitány a francia védelmet Patougounak, vetélytársaival szemben, amit ez a szerződés szentesít.

A Francia Köztársaság nevében, egyfelől Albert Grodet úr, a Becsületrend tisztje, és a Szudán kormányzójának képviseletében megjelent Destenave tiszteletbeli gyalogsági kapitány,
másrészről
Patougou-naba, Yatenga királya között az alábbi szerződést kötötték:

1. cikk – Yatenga királya királyságát Franciaország protektorátusa alá helyezi mind a maga, mind pedig örökösei nevében.
2. cikk – Yatenga királya elfogad egy helytartót, kísérettel együtt, amelynek létszámát a mi belátásunkra bízza.
3. cikk – Yatenga királya a jövőben csak akkor köthet új szerződést, ha erre a képviselőinek közvetítése útján elnyerte a Francia Köztársaság kormányának engedélyét.
4. cikk – Yagenga királya kötelezi magát, hogy védelmet biztosít minden francia és francia alattvaló számára, aki Yatengába jön kereskedni és hogy áruikra semmiféle vámot nem vet ki.
5. cikk – A Francia Köztársaság segítséget és védelmet igér Yatengának a szomszédos országok támadásai ellen.
6. cikk – Védelmünk megtisztelő tanúbizonyságaként Yatenga királya egy francia zászlót kapott, amelynek megőrzésére kötelezi magát.

Készült Ouahigouyaban, 1895. május 18-án, négy példányban, az első és a második Szudán Kormányzójának címeztetett, a harmadik Yatenga királyának adatott át, a negyediket pedig a misszió levéltárában őrzik meg.

Aláírások: Destenave, Voulet hadnagy, Margaine hadnagy, Baba Konaré, a misszió tolmácsa.

Közli: Nazi Boni, id. mű p. 292.

11. A fashodai incidens (1898)

(Részlet Winston S. Churchill: A folyami háború c. könyvéből) (1899)

A Szudán meghódításáért folyó, lord Kitchener vezette brit gyarmati háborúban (1896–1899) egy fiatal hadnagy: „Winston S. Churchill is részt vett. A hadműveletekről és a háború politikai aspektusáról nagy feltűnést keltett könyvet írt, amely még 1899-ben megjelent. Könyve helyenként élesen bírálja az angol kolonializmust és Kitchener magatartását. Az első kiadás előszavában egyben háláját fejezi ki a szerző az afrikai brit gyarmatosítás egyik legnevesebb irányítójának, Sir C. Rhodesnak, a könyv írásához nyújtott értékes segítségéért.

Közöljük a könyv „A fashodai incidens" című, 19. fejezetének rövid részletét.

Tisztázzuk mindenekelőtt Szudán újbóli meghódításának nemzetközi szempontjait. A lényeges kérdéseket illetően megszüntek a viták Anglia és Franciaország között a Felső-Nílus völgyével kapcsolatban, egy Londonban 1899. március 21-én lord Salisbury és M. Cambon által aláírt megegyezés szerint. A nyilatkozat, amely kölcsönösen megszabja a két hatalom hatáskörét, az előző évben kötött Niger-Egyezmény IV. §-ának kiegészítését képezi... Lényege, hogy a Nílus egész csatornarendszerét Anglia és Egyiptom részére biztosítja és kiköti, hogy Franciaország ezen hatalmakkal szemben szabad kezet kap Észak-Afrikának a Nílustól nyugatra fekvő, európaiak által még el nem foglalt egyéb részein. Egy fél világrésznyi terület ilyen elképesztő megosztása két európai ország között aligha válthatja ki a többi ország lelkesedését. Mindazonáltal Németországot megnyugtatta a felső Nílus-vidékkel kapcsolatban előírt „nyitott kapu" politikai igérete, Olaszország enyhe tiltakozás után követte Németország példáját, Oroszországnak nem voltak érdekei ezen a területen. Franciaország és Anglia megegyeztek, a többiek véleményét pedig nem kérték ki: így azt lehet állítani, hogy az egész világ általában elfogadta a Nyilatkozatot.

Talán még korai lenne, ha megpróbálnánk megállapítani, hogy a szerződést megkötő hatalmak közül melyik van előnyösebb helyzetben. Franciaország egyetlen tollvonással, minden komolyabb katonai erőfeszítés nélkül megszerezte azokat a jogokat, amelyek végeredményben később lehetővé tennék számára hatalmas afrikai területek annektálását. Amit valójában most elnyert, azt mint jogilag elismert „igényelt területet" lehetne jellemez-

ni. Ezt a jövő átváltoztathatja befolyási területté, és a még távolabbi jövő meghozhatja az egész terület teljes meghódítását. Sok nehézséggel kell megküzdeni. A senussiak (1) nagy befolyását meg kell szüntetni. A független Wadai királyságot meg kell hódítani. (2) Sok kisebb ország uralkodója kétségbeesett ellenállást fog kifejteni. Mindent egybevetve, Franciaország számára van elegendő, az elkövetkező időszakban elfoglalható terület Közép-Afrikában. S ha már megbirkózott is ezzel a hosszú ideig tartó feladattal, még mindig nem biztos, hogy az elfoglalt területek túlságosan sokat érnek. Ez a rész magában foglalja a Nagy Szahara sivatagot és hasonló nagykiterjedésű, kevéssé értékes, bozótos, vagy mocsaras területeket. Egyetlen jelentősebb folyó, a Shari szeli át, amely soha nem éri el a tengert, és még a Csád tó is, amelybe a Shari folyó ömlik, valamilyen földalatti nyíláson szivárog el és rohamosan alakul át hatalmas mocsárrá. Nagybritannia és Egyiptom viszont másrészt olyan területeket biztosított magának, amelyek, bár kisebbek, de mégis nagy kiterjedésűek, termékenyebbek és viszonylag könnyebben közelíthetők meg. Ez gyakorlatilag már el van foglalva és a Nílus-nyújtotta viziutat is magában foglalja. Franciaország Afrika térképének jó részét kékkel fogja jelölni, s így a kontinens térképe a hazafias tekintetnek kellemes látvány lesz; már most megjósolhatjuk azonban, hogy mielőtt még Franciaország fejleszthetné területeit – hogy törekvését befolyássá, a befolyást pedig meghódítássá változtassa – keményebben kell dolgoznia, többet kell fizetnie és tovább kell várnia befektetései megtérülésére, mint a Nílus-völgyének szerényebb tulajdonnal rendelkező gazdáinak. És még amikor már eredménye is lesz munkájának, akkor sem biztos, hogy az túlságosan sokat érő lesz.

(1) senussi: mohamedán testvéri szövetség főként a jelenlegi Líbia területén, nagy befolyással a szaharai beduin lakosság köreiben.
(2) Wadai királyság: a 16–19. századbeli a Szahara déli szélein elhelyezkedő harcos, lovasságáról híres állam. Bomlása a gyarmatosítók behatolásának következménye; területe jórészt a mai Csád-Libia-Szudán határvidékre esett.

(Winston S. Churchill: The River War
Thomas Nelson and Sons, London etc. 1899, pp. 400–402.)

12. Az első (párizsi) Pánafrikai Kongresszus határozata (1919)

Az amerikai földön, 1900-ban kezdeményezett pánafrikai mozgalom az 1900-ban megrendezésre került pánafrikai konferencia után 1919-től kezdve elkezdte nemzetközi Pánafrikai Kongresszusok szervezését, főként európai fővárosokban. Itt közöljük az első Kongresszus határozatát. Fő fogalmazója W.E.B. Du Bois volt. (Megjegyezzük, hogy egyes források az 1900-as konferenciát az első Pánafrikai Kongresszusként tartják nyilván, s így az 1919-es párizsi Kongresszus több forrásban másodikként szerepel.)

(a) A Szövetséges és Társult államok készítsenek az afrikai honos lakosság védelmére olyan törvénykönyvet, amely hasonló a tervezett nemzetközi munka-törvénykönyvhöz.

(b) A Nemzetek Szövetsége létesítsen állandó hivatalt, amelynek speciális feladata legyen ezen törvények végrehajtásának ellenőrzése, a bennszülöttek politikai, szociális és gazdasági boldogulása érdekében.

(c) A világ négerjei követelik, hogy ezentúl az afrikai honos és az afrikai származású embereket az alábbi elvek értelmében irányítsák:

(i) *Föld:* a földdel és annak kincseivel a bennszülött lakosság rendelkezzék, amely mindenkor annyi földterület tényleges tulajdonjogával bírjon, amennyit jövedelmezően meg tud művelni.

(ii) *Tőke:* A tőkebefektetést és a koncessziók megadását olymódon kell szabályozni, hogy a lakosság kizsákmányolása és az ország természeti kincseinek kiapasztása megakadályoztassék. A koncessziók mindig időben korlátozottak és állami ellenőrzésnek alávetettek legyenek. Figyelembe kell venni a lakosság szociális igényeit és a hasznot a lakosság szociális és anyagi boldogulása céljára meg kell adóztatni.

(iii) *Munka:* A rabszolgaságot és a testi fenyítést meg kell szüntetni, a kényszermunkát is csak bűncselekmény büntetéseként szabad alkalmazni. A munka általános feltételeit az állam határozza meg és szabályozza.

(iV) *Oktatás:* Minden bennszülött gyermek legyen jogosult közköltségen megtanulni saját, valamint a gyámország nyelvén olvasni és írni, továbbá az ipar valamelyik szakágában kiképzést nyerni. Az államnak ezenfelül lehetővé kell tenni minél nagyobb számú bennszülött felsőfokú műszaki vagy kulturális oktatásban való

részvételét. Az itt folyó oktatáshoz bennszülött tanári testületet kell biztosítania.

(V) *Az Állam:* Biztosítani kell az afrikaiak számára a kormányzásban való részvétel jogát, mihelyt ezt fejlődésük lehetővé teszi, azon elv alapján, hogy a kormány van a lakosságért és nem a lakosság a kormányért. Nyomban lehetővé kell tenni, hogy részt vállalhassanak a helyi és törzsi kormányzásban, az ősi szokásjognak megfelelően. Ezt a részvételi lehetőséget fokozatosan kell szélesíteni, olyan arányban, ahogy a kiképzés és a tapasztalatok módot nyújtanak rá, a magasabb állami hivatalokra is, amíg aztán, a kellő időben, Afrikát az afrikaiak elgondolása szerint irányítják majd... Ha bármikor is bebizonyosodna, hogy afrikai származásúak nem részesülnek megfelelő bánásmódban bármely állam részéről, vagy az, hogy valamely állam szándékosan kirekeszti néger származású tanult polgárait vagy alattvalóit a politikai vagy kulturális testületekből, úgy a Nemzetek Szövetsége feladata legyen erre a haladó világ figyelmét felhívni.

(Közli: Colin Legum: PanAfricanism.
Frederick A. Praeger, New York, 1963, pp. 133–134.)

13. A brit Munkáspárt elemzése az afrikai imperialista tevékenységről (1926)

A huszas években világszerte élesebbé vált az antiimperialista és antikolonialista politikai harc. A brit Labour Párt Kutató Csoportja is foglalkozott ekkor a brit imperializmus afrikai tevékenységével és egy-egy elemzést készített a Kelet- és a Nyugat-Afrika-i brit tevékenységről. Az alábbiakban közöljük a kelet-afrikai imperializmussal foglalkozó tanulmány egy részletét.

Kelet-Afrikában a kapitalista termelési rendszer nagyon is új és teljesen idegen eredetű fejlődési folyamat. Semmiképpen sem tekinthető az országban megváltozott gazdasági körülményekből eredő spontán fejlődésnek.

A kapitalizmust egyetlen emberöltő alatt erőszakolták rá Kelet-Afrikára. 35 évvel ezelőtt itt nem voltak vasutak, bányák, gyárak és valójában bérmunkások sem.

Az a tény, hogy ezt a rendszert hirtelen kívülről hozták be, azzal járt, hogy hatása sokkal világosabban látható, mint olyan országokban, ahol a kapitalizmus lassan, fokozatosan alakult ki. Talán nincs is a világon olyan ország, ahol a kapitalizmus gépezetének működése leplezetlenebbül tárulna fel, mint Kelet-Afrikában.

Ezek az országok, amelyeknek területe egymillió négyzetmérföld, minden olyan feltétellel rendelkeznek, ami a kapitalizmus expanziójához szükséges; hatalmas területekkel, amelyeken vasútvonalakat, kikötőket, hidakat és épületeket létesíthetnek; nyersanyagokkal, beleértve a rezet és a szenet is; „a legcsodálatosabb hatalmas földterület, megfelelő vízellátással, amely szinte valamennyi trópusi, szubtrópusi és mérsékelt égövi gazdasági növény termesztésére alkalmas"; s olyan bennszülött lakossága van, amelyet a világon a legengedelmesebbnek tartanak.

A kormányzat egész szervezete és ügyintézése a bennszülött lakosság teljes mértékű leigázásán alapszik és azt a célt szolgálja, hogy ...arra kényszerítse az afrikai lakosságot, hogy európai gazdáknak dolgozzon. A munkaerőt a kormány toborozza és ellenőrzi, és minden lehetséges eszközt, beleértve a katonai szolgálatra való behívást is, felhasználnak a bennszülötteknek a munkaerő-piacra való kényszerítésére. Minden terület, kivéve azokat, amelyeket már eladtak az európaiaknak, a Korona tulajdona, és egyetlen ugandai körzet kivételével az afrikaiaknak csak bizonyos korlátozott területű földbirtokok nagyonis bizonytalan feltételű igénybevételét engedték meg.

A vasutak, kikötők, bányák és gyárak vagy a kormány vagy az európaiak tulajdonában vannak.

A termelőeszközök és a munkaerő ilyen teljes mértékű kézbentartása miatt úgy tűnhetne, hogy ha a kapitalista rendszer valahol, akkor éppen Kelet-Afrikában sikerrel tudja véghezvinni a termelési tevékenységet. Imperialista úttörők, mint pl. Sir Frederick Lugard, (1) Kelet-Afrikát a brit beruházók mérhetetlen jóléte igéretének és a brit gyáriparosok nagy, új piacának tekintették.

Mi lett az eredménye az egy emberöltőn át tartó brit fennhatóságnak?

Kelet-Afrika egyes részei, mielőtt az európaiak birtokukba vették, gabonát exportáltak. Most a kormány importálni kénytelen az élelmiszert olyan országokba, amelyek igen alkalmasak bármilyen növény megtermesztésére. Olyan időszakok is voltak, amikor éhinség pusztított.

Betegségek – a bennszülöttek által már ismertek és az európaiak által behurcoltak – félelmetes gyorsasággal terjedtek és a lakosság száma csaknem valamennyi kelet-afrikai országban csökken.

Mindeddig ezek a kapitalista kizsákmányolás tényleges eredményei... De van Kelet-Afrika kizsákmányolásának még egy szempontja, amelyet, végülis figyelembe kell venni. Azt tudniillik, hogy bármekkora nyereséghez jutnának is, vagy bármekkorára számítanak is a társaságok és a magántulajdonosok az afrikai bennszülöttek munkája révén, az ország fontos még a kapitalizmus számára, főleg mint a hiteluzsorások tevékenységi terepe és mint a brit nehézipar termékeinek piaca.

Azt a 10 millió angol font kölcsönt Kelet-Afrika szállítmányozásának fejlesztéséhez, amelyet a Parlament 1926. februári ülésének megnyitása után jelentettek be, az elkövetkező tíz év során majd a brit munkások fizetik meg adó formájában, – viszont az acél- és gépipari termékekből történt nagy megrendelések teljesítésének hasznát, amelyre e kölcsön megadása következményeként számítanak, a brit munkáltatók fogják zsebrevágni.

Ezért éppen maga a kapitalizmus készteti egyesülésre országunk munkásait és Kelet-Afrika bennszülöttjeit közös harcban egy olyan rendszer ellen, amely utolsó szakaszában számunkra állandó életszínvonal-süllyedést, az ő számukra pedig olyan életkörülményeket jelentenek, amelyek alig jobbak a rabszolgaságnál.

(1) Sir F. Lugard, brit gyarmatosító. Lásd könyvünkben a „Négy levél Kelet-Afrika gyarmatosításának éveiből" bevezető jegyzetét.

British Imperialism in East Africa, Labour Research Department, London, 1926, pp. 1–5.
közli: W. Wallbank: Dokuments on Modern Africa, Nostrand Co. Princeton, 1964. pp. 35–37.

14. Részletek az ötödik (manchesteri) Pánafrikai Kongresszus határozataiból (1945)

A Pánafrikai Kongresszusok sorában az utolsó, s egyben az első olyan, amely már valóban döntően afrikai volt, az 1945. október 15.–19.-én megrendezésre került manchesteri kongresszus. A mozgalmat már majdnem az alapításától végigkísérő DuBois képviselte az amerikai négerséget, míg Nkrumah, Kenyatta és más hangadó vezetők az afrikai népek és a rövidesen megalakuló új államok képviselői voltak. Itt először szerepeltek számottevő marxista csoportok is pánafrikai kongresszuson. A mozgalom nem eléggé összafrikai voltát mutatta azonban, hogy az afrikai francia gyarmati területről nem voltak jelen küldöttek. Itt közöljük a megfogalmazott határozatok néhány részletét.

I.

Mivel Nagybritanniában egyenlő lehetőségeket kell biztosítani minden gyarmati vagy színesbőrű embernek, ezért a Kongresszus követeli, hogy a faji, vallási vagy bőrszín szerinti megkülönböztetést nyilvánítsák jogilag is büntetendő cselekménynek.

Minden állás és foglalkozás elfoglalható legyen a képzett afrikaiak számára, és az alkalmaztatás megtagadása faj, vallás, vagy bőrszín miatt minősíttessék törvénysértésnek.

A politikai helyzettel kapcsolatban a Kongresszus megállapítja:

(a) Az angol, francia, belga és más európaiak megjelenése óta Nyugat-Afrikában haladás helyett visszafejlődés volt tapasztalható, ezen szövetséges imperialista hatalmak rendszeres kizsákmányolása következtében. A „társas viszonyra", „gyámságra", „védnökségre" és a „mandátumi rendszerre" való hivatkozás nem szolgálja Nyugat-Afrika népeinek politikai igényeit.

(b) Nyugat-Afrika hagyományos intézményeinek demokratikus jellegét gyűlöletes és elnyomó törvényekkel és intézkedésekkel szétzúzták, és azokat zsarnoki kormányzási rendszer váltotta fel, ami ellenkezik Nyugat-Afrika népeinek kívánságaival.

(c) Az úgynevezett alkotmányos reformok erőszakos bevezetése Nyugat-Afrikában nem egyéb, mint álcázott kísérlet az idegen

imperialista hatalmak részéről arra, hogy ezen népek politikai leigázását folytassák.

(d) A Közvetett Uralom (Indirect Rule) bevezetése nem csupán az elnyomás eszköze, hanem a Nyugat-Afrikai önkormányzat jogaiba való beavatkozás is.

(e) Az imperialista hatalmak által végrehajtott mesterséges területfelosztás és határ-kijelölés szándékos tevékenység azon célból, hogy Nyugat-Afrika népeinek politikai egységét szétrombolják.

II.

Gazdaság: Nyugat-Afrika gazdasági berendezkedését illetően a határozat hangsúlyozza:

(a) Az imperialista hatalmak rendszeresen kizsákmányolták Nyugat-Afrika gazdasági erőforrásait a lakosság kárára.

(b) A nyugat-afrikai lakosság által véghezvitt iparosítást szétzilálták és tönkretették az imperialista hatalmak, aminek következtében az életszínvonal a létfenntartás szintje alá süllyedt

(c) A föld, amely a nyugatafrikaiak jogos tulajdona, fokozatosan külföldi kormányok vagy más érdekeltségek kezébe kerül, különféle cselfogások és rendelkezések révén.

(d) Nyugat-Afrika munkásainak és földműveseinek nem engedték meg független szakszervezetek és szövetkezeti mozgalmak létesítését hivatalos beavatkozás nélkül.

(e) A bányaipar a finánctőke külföldi monopóliumainak kezében van, ami azt eredményezi, hogy valahányszor a bányaipar bárhol is kialakult, máris megkezdődik a törekvés, hogy a lakosságot ottani földjeitől megfosszák (pl. Nigéria és Sierra Leone ásványkincseinek tulajdonjoga már a brit kormány kezében van).

(f) Nyugat-Afrikában az angol kormányt valójában egy egységes kereskedői szervezet tartja ellenőrzése alatt, amelynek főcélja a nép kizsákmányolása, s ily módon a hazai lakosságot gazdaságilag kiszolgáltatottá teszi.

(g) Amikor egy országot arra kényszerítenek, hogy egyetlen terményre legyen utalva (pl. kakaóra) és azt egyetlen monopolizált piac részére és kizárólag exportra termelje, akkor, amikor földművesei és munkásai a finánctőke karmaiban vannak, nyilván-

való, hogy ezen ország kormányától nem várható el, hogy mindezért felelősséget vállaljon.

A terület szociális szükségleteit illetően a határozat kimondja:

(a) Nyugat-Afrika demokratikus szervezeteinek és intézményeinek munkájába beleavatkoznak, a külföldi irányítás nem fejlesztette a nyugatafrikai nemzetek oktatásügyét, egészségügyi ellátását, élelmezési helyzetét, ellenkezőleg, eltűri a nagy tömegekre kiterjedő analfabétizmust, betegségeket, alultápláltságot, prostitúciót és sok más szociális bajt.

(b) A nyugat-afrikai szervezett kereszténység azonosítható a terület népeit politikailag és gazdaságilag kizsákmányoló külföldi hatalmakkal.

III.

1. A Négy Szabadságjog és az Atlanti Charta alapelveit azonnal alkalmazni kell.
2. El kell törölni azokat az agrártörvényeket, amelyek lehetővé teszik az európaiak számára, hogy afrikaiaktól földet vegyenek el. Azonnal meg kell akadályozni bármiféle európaiak által történő letelepedést Kenyában vagy Kelet-Afrika bármely más részén. Minden szabad területet szét kell osztani a földnélküli afrikaiak között.
3. Az afrikaiaknak álljon jogukban akadálytalanul fejleszteni országuk gazdasági erőforrásait.
4. Azonnal el kell törölni minden faji és egyéb megkülönböztetéssel kapcsolatos törvényt és ezennel életbe kell léptetni a polgárjogi egyenlőség rendszerét.
5. Szólásszabadságot, sajtószabadságot, gyülekezési és szervezkedési jogot!
6. Az adóztatási rendszer és a polgári- és a büntetőjogi törvénykönyv felülvizsgálatát.
7. Minden gyermek számára kötelező egységes és ingyenes oktatás 16 éves korukig, térítésmentes étkeztetéssel, ingyenes tankönyvekkel és iskolaszerekkel.
8. A választójog biztosítását, azaz minden huszonegy éven felüli férfi és nő választó és választhatósága jogát a törvényhozó testületet, a tartományi tanácsokat és minden egyéb körzeti vagy községi tanácsot illetően.

9. Mindenki számára biztosítani kell az állami egészségügyi ellátást, orvosi kezelést és szociális gondozást.
10. Meg kell szüntetni a kényszermunkát, és érvényt kell szerezni az egyenlő munkáért egyenlő bér elvének.

IV.

Felhívás a gyarmati hatalmakhoz

A küldöttek hisznek a békében. Hogy is lehetne másképpen, amikor Afrika népei évszázadokon át az erőszak és a rabszolgaság áldozatai voltak? Ha azonban a nyugati világ mégis erőszakkal akarná kormányozni az emberiséget, akkor az afrikaiak, hogy visszanyerjék szabadságukat, végső esetben maguk is erőszakot alkalmaznak, még akkor is, ha az erőszak sajátmaguk és a világ pusztulásával járna.

Elhatározott törekvésünk, hogy szabadok legyünk. Kívánjuk az oktatást. Akarjuk azt a jogot, hogy tisztességes megélhetést tudjunk magunknak biztosítani; hogy kifejezhessük gondolatainkat és érzéseinket, hogy elsajátítsuk és megalkossuk a szépség kifejezési formáit. Önkormányzatot és függetlenséget követelünk Fekete Afrika számára, csak annyit és nem többet, mint ami szükséges ezen az egyetlen világon ahhoz, hogy egyes csoportok és népek sajátmagukat irányíthassák, beleilleszkedve a feltétlenül szükséges világ-egységbe és szövetségbe.

Nem szégyenkezünk amiatt, hogy évszázadokon át türelmesek voltunk. Mi továbbra is, önként, áldozatot hozunk és küzdünk. De nem vagyunk hajlandók tovább éhezni akkor, miközben robotolunk az egész világ számára, hogy szegénységünk és tudatlanságunk révén a csalárd arisztokráciát és a levitézlett imperializmust szolgáljuk.

Elítéljük a tőke monopóliumát és a magántulajdon hatalmát és a kizárólag a magánprofit céljait szolgáló ipart. Örömmel fogadjuk a gazdasági demokráciát, mint az egyetlen igazi demokráciát.

Ezért panaszt teszünk, felszólalunk és vádat emelünk. Oda fogunk hatni, hogy a világ felfigyeljen életkörülményeink tényeire. Minden lehetséges módon harcolni fogunk a szabadságért, a demokráciáért és a társadalmi fejlődésért.

V.

Felhívás a gyarmati népekhez

Elismerjük minden gyarmaton élő nemzet azon jogát, hogy sorsát sajátmaga irányítsa. Valamennyi gyarmatnak meg kell szabadulnia a külföldi imperializmusnak mind politikai, mind gazdasági fennhatóságától.

A gyarmati népeknek joguk van ahhoz, hogy minden idegen ellenőrzés nélkül sajátmaguk válasszák kormányukat. Felhívjuk a gyarmati népeket, hogy ezen célokért minden rendelkezésükre álló eszközzel harcoljanak.

Az imperialista hatalmak célja a kizsákmányolás; azzal, hogy a gyarmaton élő népek megkapják az önkormányzás jogát, ez az imperialista cél nem valósulhat meg. Ezért a gyarmati és a leigázott népek harca a politikai hatalomért az első lépés ebbe az irányba és szükséges előfeltétele a szociális, gazdasági és politikai emancipációnak. Az V. Összafrikai Kongresszus ezért felszólítja a gyarmati munkásokat és földműveseket, hogy hatékonyan szervezkedjenek. A gyarmati dolgozóknak az imperializmus elleni harc élvonalában kell lenniük. Fegyvereitek – a sztrájk és a bojkott – legyőzhetetlenek.

Felszólítjuk a gyarmatokon élő értelmiségieket és szellemi dolgozókat is, érezzék felelősségüket. A szakszervezeti jogokért a szövetkezetek létesítésének, a sajtó szabadság, a gyülekezés, a tüntetés és a sztrájk jogáért harcolva, azért küzdve, hogy szabadon kinyomtatható és olvasható legyen mindaz, ami a tömegek tanításához szükséges, azt az egyetlen módszert alkalmazzátok, amelynek segítségével szabadságotokat elnyerhetitek és megvédelmezhetitek. Ma a hatásos cselekvésnek egyetlen útja van – a tömegek megszervezése. És ehhez a szervezkedéshez a gyarmatok tanult embereinek is csatlakozniuk kell. Gyarmati és leigázott népek, egyesüljetek!

(Közli: Padmore id. mű pp. 133–137)

KELET-AFRIKA TÖRTÉNELMÉVEL ÉS A KAPCSOLÓDÓ TUDOMÁNYTERÜLETEKKEL FOGLALKOZÓ MAGYAR ÍRÁSOK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

(Összeállította Páricsy Pál)

I. Általános művek

Ágh Attila: *Labyrinth in the Mode of Production Controversy.* Budapest, 1980. MTA Világgazdasági Kutató Intézet, 78 p. (Studies on Developing Countries, 105)

Balogh András: *A gyarmatosítás és a nemzeti felszabadító mozgalom története Ázsiában és Afrikában, 1914–1939,* Budapest, 1974. Tankönyvkiadó, 191 p.

Bognár József: *A gazdasági növekedés irányítása a fejlődő világban.* Budapest, 1967. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 660 p.

Bokorné Szegő Hanna: *Az új államok és a nemzetközi jog.* Budapest, 1971. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 262 p.

Fejlődő országok lexikona. Főszerkesztő Kende István. Budapest, 1973. Akadémiai Kiadó, 1327 p.

Kende István: *Helyi háborúk Ázsiában, Afrikában és Latin-Amerikában, 1945–1969.* Budapest, 1972. MTA Afro-ázsiai Kutató Központ, 103 p. (Tanulmányok a fejlődő országokról, 60.)

Kende István – Szentes Tamás: *Fejlődő országok nem kapitalista útja.* Budapest, 1966. Kossuth Könyvkiadó, 295 p.

Mándi Péter: *Oktatás és gazdasági növekedés a fejlődő országokban.* Budapest, 1975. Akadémiai Kiadó, 187 p.

Salgó László: *A gyarmatosítás története Ázsiában, Afrikában és Latin-Amerikában, 1789–1918.* Budapest, 1965. Tankönyvkiadó, 189 p.

Salgó László: *Gyarmatpolitika Napoleontól de Gaulle-ig.* Budapest, 1977. Kossuth Könyvkiadó.

Varga Csaba: *Modernization of Law and Its Codification Trends in the Afro-Asian Legal Development.* Budapest, 1976. MTA Afro-ázsiai Kutató Központ, 45 p. (Studies on Developing Countries, 88)

II. Történelmi, gazdasági, politikai tanulmányok

Afrika és a szocialista országok gazdasági kapcsolatai. (A szocialista országok Afrikakutatóinak V. nemzetközi konferenciájára – Bpest, 1976. nov. – készített magyar tanulmányok) Budapest, 1977. MTA Világgazdasági Kutató Intézet, 157 p. (Tanulmányok a fejlődő országokról, 93.)

Ágh Attila: Afrikai termelési mód? = *Valóság, 12* (1969), 10. sz. pp. 18–29.

Árkus István: *Rhodésia – Zimbabwe.* Budapest, 1980. Kossuth, 240 p.

Balogh András: A szocialista orientációjú afrikai fejlődés néhány kérdése. In: *Merre tart Fekete-Afrika?* (Szerk. Borgos Györgyné – Kovács Géza). Budapest, 1980. TIT, pp. 123–131.

Borsányi Károly: Fekete-Afrika helye az emberiség történetében. In: *Merre tart Fekete-Afrika?* (Szerk. Borgos Györgyné – Kovács Géza) Budapest, 1980. TIT, pp. 7–17.

Bruhács János: *Az ENSZ kísérlete Namibia (Délnyugat-Afrika) nemzetközi státuszának rendezésére.* Pécs, 1970. Pécsi Szikra ny. 29 p. (Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata 74)

Ecsedy, Csaba: Some Questions of the Political Evolution of Traditional State in Africa Couth of the Sahara. = *Néprajzi Értesítő, 54* (1972) pp. 189–216.

Ecsedy Csaba: A közösségi földtulajdon szerepe a fekete-afrikai uralkodó csoportok kialakulásában. = *Magyar Filozófiai Szemle, 19* (1975), 3–4. sz. pp. 446–454.

Ecsedy Csaba: Földtulajdon és államszervezet Fekete-Afrikában. In: Tőkei Ferenc (szerk.): *Őstársadalom és ázsiai termelési mód.* Budapest, 1976. Magvető, pp. 233–342.

Ecsedy Csaba: Hagyományosság és törzsiség a mai Fekete-Afrikában. In: *Merre tart Fekete-Afrika?* (Szerk. Borgos Györgyné – Kovács Géza) Budapest, 1980. TIT, pp. 18–38.

Gál Tamás: *Afrika! Afrika!* Budapest, 1978. Ságvári Könyvszerkesztőség, ILV, 124 p.

Gál Tamás: A szocialista országok Afrika-politikája. A Dél-afrikai Köztársaság. In: *Merre tart Fekete-Afrika?* (Szerk. Borgos Györgyné – Kovács Géza) Budapest, 1980. TIT, pp. 132–136.

Gyenge Zoltán: *Ethiopia on the Road of Non-Capitalist Development.* Budapest, 1976. MTA Afro-ázsiai Kutató Központ, 48 p. (Studies on Developing Countries 90.)

Gyenge Zoltán: Trópusi Afrika fejlődési típusai, In: *Merre tart Fekete-Afrika?* (Szerk. Borgos Györgyné – Kovács Géza) Budapest, 1980. TIT, pp. 39–52.

Hauer Ferenc: *Menyhárt László megfigyelései Afrika belsejében, 1890. május 22.– 1897. november 16.* Kalocsa, 1913. Jurcsó ny. 90 p. 1 t. (Klny. Jézus-társasági Kalocsai Érseki Kath. Főgimnázium 1912–1913. Értesítője)

Horváth Jenő: *Modern Afrika* (1415–1920) Budapest, 1929. Külügyi Társaság, 112 p.

Hovanyec László: A szocialista eszmék térnyerése Afrikában és az arab világban. In: *Merre tartanak a fejlődő országok?* Budapest – Debrecen, 1969. Országos Béketanács, pp. 29–38.

Kálmán Géza: *Miaka ile – béke és harc a feketékkel. Egy német gyarmatról és védelmi harcáról.* Budapest, 1923, Pátria, 311 p.

Kalmár György: *Ghana útjai.* Budapest, 1976. Kossuth, 370 p.

Katona, Emil: *Socialism versus Capitalism. Some Aspects of the Necessity of Ideological Choice in Black Africa.* Budapest, 1979. MTA Világgazdasági Kutató Intézet, 44 p. (Studies on Developing Countries, 101.)

Kemenes Egon: *Tudomány és gazdasági fejlődés Afrikában.* Budapest, 1968. MTA Afro-ázsiai Kutató Központ, 14 p. (Tanulmányok a fejlődő országokról, 22.)

Kende István: A fekete-afrikai munkásmozgalmakról. In: *A kommunista világmozgalom fejlődése.* Budapest, 1967. Kossuth, pp. 317–327.

Kende István: *A francia gyarmatbirodalom felbomlása Nyugat-Afrikában.* Budapest, 1964. Kossuth, 286 p.

Kende István: Afrika gyarmati területeinek harca. In: *A fejlődő országok társadalmi kérdéseiről.* Budapest, 1972. MSZMP, pp. 35–45.

Kende István: A mai Afrika. Politikai helyzetkép. In: *Merre tart Fekete-Afrika?* (Szerk. Borgos Györgyné – Kovács Géza) Budapest, 1980. TIT, pp. 70–95.

Kis Aladár: La guerre italo-éthiopienne (1935–1936) = *Annales Universitatis Scientiarium Budapestiensis, Sectio Historica, 11.* (1970, pp. 183–205.)

Krizsán, László: *Aspects of an Analysis of the Labour Structure of the Nigerian Working Class.* Budapest, 1970. MTA Afro-ázsiai Kutató Központ, 21 p. (Studies on Developing Countries, 37.)

Krizsán László: *„Homo Regius" Afrikában. Emlékezés David Livingstone halálának 100. évfordulójára.* Budapest, 1975. MTA Afro-ázsiai Kutató Központ, 42 p. (Tanulmányok a fejlődő országokról, 78.)

Krizsán László (szerk.): *Sources and Historiography on African National-Liberation Movements.* Budapest, 1978. MTA Világgazdasági Kutató Központ, 141 p. (Studies on Developing Countries, 96.)

Makai György: *Portugál-Afrika, a rabszolgák földje.* Budapest, 1961. Kossuth Könyvkiadó, 152 p.

Mándi Péter: *Afrika oktatásfejlesztésének koncepciója és annak problémái.* Budapest, 1966. MTA Afro-ázsiai Kutató Központ, 16 p. (Tanulmányok a fejlődő országokról, 3.)

Marton Imre: Guinea és a fejlődés nem-kapitalista útja. = *Pártélet,* 12 (1967) 12. sz. pp. 81–89.

Marton Imre: *Eszmék és téveszmék a harmadik világban. Léopold Sédar Senghor, Aimé Césaire és Frantz Fanon filozófiai-társadalmi koncepcióinak kritikai elemzése.* Budapest, 1969. Kossuth, 255 p.

Marton Imre: *La pensée politique du Président Ahmed Sékou Touré.* Conakry, 1975. Revue du Parti. État de Guinée, 176 p.

Marton Imre: *Contribution to a Critique of an Interpretation of Specific Third World Traits.* Budapest, 1978. MTA Világgazdasági Kutató Intézet, 118 p. (Studies on Developing Countries, 97.)

Mayer László: Az „afrikai szocializmus" tanzániai változatának néhány kérdése. = *Politikai Gazdaságtan,* (1971), pp. 31–47.

Ormos Mária: *Háború Etiópia földjén.* Budapest, 1970. Kossuth, 190 p.

Polányi Károly: *Dahomey és a rabszolgakereskedelem. Egy archaikus gazdaság elemzése.* Budapest, 1972. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 265 p.

Patkó Imre: A forradalmi mozgalmak néhány tapasztalata Afrikában. = *Társadalmi Szemle, 26* (1971), pp. 62–75.

Réti Ervin: *Afrikai frontvonalak.* Budapest, 1979. Zrínyi, 137 p.

Slagó László: Franciaország Afrika-politikája. In: *Merre tart Fekete-Afrika?* (Szerk. Borgos Györgyné – Kovács Géza) Budapest, 1980. TIT, pp. 96–122.

Schlauch Lőrinc: *A rabszolgakereskedés Afrikában.* Budapest, 1889. Franklin ny. 47 p.

Sik Endre: *A nagy Mirambo árnyékában.* Budapest, 1962. Móra, 207 p.

Sik Endre: *Fekete-Afrika története.* 1–4. kötet. Budapest, 1964–1973. Akadémiai Kiadó, 406, 351, 417, 437 p.

Suleyman ibn Inger Abdullah: *Magyarország gyarmata Szomáli-földön. Hivatalos és eredeti levelezések.* Budapest, 1904. Pesti Lloyd Társulat ny. 98 p.

Szentes Tamás: *Fekete-Afrika gazdasága.* Budapest, 1967. Afro-ázsiai Kutató Központ, 61 p. (Tanulmányok a fejlődő országokról, 12.)

Szentes Tamás: *Elmaradottság és fejlesztés. Az elmaradottság leküzdésének kérdései Afrikában.* Budapest, 1972. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 486 p.

Szentes Tamás: *Kelet-Afrika a szabadság útján. Kenya, Tanganyika, Uganda, Zanzibár.* Budapest, 1963. Kossuth, 259 p.

Szentes Tamás: *The Structure of Society and Its Changes in African Countries.* Budapest, 1975. MTA Afro-ázsiai Kutató Központ, 56 p. (Studies on Developing Countries, 76.)

Szentes Tamás: Tropikus Afrika. In: *Korunk világgazdasága III. A fejlődő országok* (Szerk. Nyilas József) Budapest, 1974. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 307–395. p.

Szilágyi Zoltán: A gyarmati probléma a Népszövetség fórumain. = *Történelmi Szemle, 12* (1969), 1–2. sz. 131–140. p.

Verő Ubul: Az afrikai országok gazdasági csoportosulásainak főbb sajátosságai. = *Gazdaság, 3* (1969), 1. sz. pp. 114–129.

III. Földrajz, utazók, útleírások

Balázs Dénes: *A Zambézitől délre.* Budapest, 1979. Gondolat, 415 p. (Világjárók 120.)

Bendefy-Benda László: *Magyar utazók Afrikában.* 1–2. köt. Budapest, 1934. M. Etiópiai Exped. Országos Bizottsága. 1. köt. Felfedezők, 158 p. 2. köt. Utazók, 208 p. (Benne Benyovszky Móric, Teleki Sámuel, Torday Emil, Almásy László Ede, Bornemissza Pál, Hopp Ferenc és Jankó János utazásairól)

Benyovszky Móric: *Életrajza, saját emlékiratai és útleírásai.* Ford. Jókai Mór. 1–4. köt. Budapest, 1888. Ráth. – Újabb kiadása: *Emlékiratai Ázsián át Madagaszkárig.* Budapest, 1956. Magvető Kiadó, 1 t. 316 p.

Cholnoky Jenő: *Afrika.* 1–2. köt. Budapest, (1930.) Lampel, 1. köt. 267 p. 1 térk. 2. köt. 486 p.

Damaszkin Arzén: *A mászái fensíkon.* Budapest, 1906. Budapesti Hírlap ny. 284 p. 3 t.

Erdélyi Lajos: *Teleki Samu Afrikában. Az Afrika-kutató eredeti fényképfelvételeivel.* Bukarest, 1977. Kriterion, 82 p. 23 t.

A Föld felfedezői és meghódítói. Írták Cholnoky Jenő, Germanus Gyula, Réz Andor (stb.) 2. köt.: Észak- és Dél-Afrika. Budapest, 1938. Révai, 373 p. 16 t.

Futó József: *Afrika.* Budapest, 1963. Gondolat, 325 p.

Galla-Kovács Ágnes: *Nem vadásztam Tanzániában.* Budapest, 1976. Kossuth Könyvkiadó, 172 p. 16 t.

Gáspár Ferenc: *A föld körül.* Útleírás 6. kötetben. 2. köt. *Nyugat-India és Afrika. Colontól Nyugat-Indián át Afrika körül, Adenig.* Budapest, 1906. Singer és Wolfner, 548 p. 43 t.

Halász Gyula: *Öt világrész vándorai. Magyar felfedezők Benyovszkytól napjainkig.* 2. kiad. Budapest, 1937. Grill, 243 p. 13 t. (Benne tanulmányok Benyovszky Móricról, Magyar Lászlóról, Teleki Sámuelről és Torday Emilről.)

Havas A.: *Afrikai képek. Különös tekintettel Magyar László ra.* Szabadka, 1895.

Höhnel Lajos: *A Rudolf- és Stefánia-tavakhoz. Teleki Sámuel gróf felfedező útja Kelet-Afrika egyenlítői vidékein.* Leírta kísérője, Höhnel Lajos. 1–2. köt. Budapest, 1892. Ráth Mór.

Ignácz Rózsa: *Zebradob-híradó. (Kelet-afrikai útinapló.)* Budapest, 1968. Gondolat Kiadó, 330 p. 32 t. (Világjárók, 62)

Jankó János: Faroszongo vízesés a Kongón. = *Budapesti Szemle*, 1887.

Kalmár Gusztáv: *Ismeretlen népek, névtelen földek. A nagy felfedezők küzdelmei a fekete világrészeken.* Budapest, 1929. Szt. István Társulat, 363 p. 8 t.

Kalmár György: *Arany Ghana.* Budapest, 1964. Kossuth Könyvkiadó, 330 p.

Kalmár György: *A Niger partján.* Budapest, 1967. Gondolat Kiadó, 232 p.

Kende István: *Jóreggelt, Afrika! Guineai útirajz.* Budapest, 1961. Gondolat Kiadó, 176 p. 88 t. (Világjárók, 24)

Kittenberger Kálmán: *Vadász- és gyűjtőúton Kelet-Afrikában 1903–1926.* Budapest, 1928. Franklin, 388 p. 61 t.

Kittenberger Kálmán: *A megváltozott Afrika.* Budapest, 1930. Franklin, 375 p. 79 t.

Kittenberger Kálmán – Mészáros Kálmán: *Afrikai vadászemlékek.* Válogatás. Budapest, 1970. Gondolat Kiadó, 427 p. 18 t.

Köves Tibor: *Feketék és fehérek Kongóban.* Budapest, 1962. Kossuth Könyvkiadó, 218 p. 12 t.

Magyar László: *Délafrikai levelei és naplókivonatai.* Kiadta Hunfalvy János. Pest, 1857. Eggenberger, 92 p. 1 térk.

Magyar László: Rövid tudósítás a Maluva vagy Moropuu és Lobál országokról. = *Magyar Akadémiai Értesítő*, 19. évf. 1859. 11. sz.

Magyar László: *Délafrikai utazásai 1849–57. években.* Sajtó alá egyengette és jegyzésekkel ell. Hunfalvy János. Pest, 1859. Eggenberge – Geibel, XVI, 464 p. 7 t. 1 térk.

Magyar utazók, földrajzi felfedezők. (Szerk. Havasné Bede Piroska, Somogyi Sándor.) Budapest, 1973. Tankönyvkiadó, 379 p. (Benne Teleki Sámuelről, Magyar Lászlóról, Torday Emilről, Almásy Lászlóról.)

Messzi népek magyar kutatói. Az egyetemes néprajz magyar előfutárai és művelői. Vál., az életrajzokat és a jegyzeteket írta Bodrogi Tibor, Boglár Lajos (etc.). Budapest, 1978. Gondolat Kiadó, 1. köt. 411 p. 8 t. 2. köt. 412 p. 12 t. (Benne életrajzok és részletek Magyar László és Torday Emil munkáiból.)

Németh Imre: *Őserdők mélyén. Magyar László regényes életrajza.* Budapest, 1953. Ifjúsági Könyvkiadó, 305 p.

Őze Katalin: *Csodálatos Etiópia.* Budapest, 1968. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 290 p.

Sebes Tibor: *Afrika.* (Képes földrajz). Budapest, 1969. Móra, 159 p.

Sugár András: *Angolai tükör.* Budapest, 1978. Kossuth Könyvkiadó, 141 p. 16 t. (Ország-világ)

Szederjei Ákos – Szederjei Magda: *Barátságos arcot, elefánt!* Budapest, 1971. Natura, 147 p.

Szilágyi Éva: *Asszonysorsok Afrikában.* Budapest, 1972. Táncsics Kiadó, 349 p. (Útikalandok, 113.)

Szuhai István: *Szimba, a király.* Budapest, 1971. Magvető Kiadó, 219 p. 32 t.

Thirring Gusztáv: *Magyar László élete és tudományos munkássága.* Kritikai adalék a magyar földrajzi kutatások történetéhez. Magyar László kiadatlan írásaival. Budapest, 1937. Székely ny. VII, 166 p. 2 térk.

Torday Emil: *Afrikai emlékek. (Egy Afrika-kutató naplójából.)* Budapest, 1924. Világirodalom Kiadó, 320 p. (A hat világrész, 13.)
Vajda László: *Nagy magyar utazók. (19. század.)* Budapest, 1951. Művelt Nép, 219 p. 6 t. 4 térk. (Benne Magyar Lászlóról, Teleki Sámuelről.)
Zsoldos Géza: *Madagaszkár, a boldog ember földje.* Budapest, 1941. Neuwald ny. 86 p.

IV. Néprajz, vallás, irodalom

Bodrogi Tibor: *Afrika művészete.* Budapest, 1967. Corvina Kiadó, 319 p.
Fodor István: *The Problems in the Classification of the African Languages. Methodological and Theoretical Conclusions Concerning the Classification System of Joseph H. Greenberg.* Budapest, 1967. MTA Afro-ázsiai Kutató Központ, 153 p. (Studies on Developing Countries, 5)
Jankó János: A Kongo név eredete. = *Földrajzi Közlemények, 15* (1887), pp. 505–509.
Keszthelyi Tibor: A négritude és a nyugat-afrikai irodalom. = *Helikon, 16* (1970), 1. sz. pp. 11–21.
Keszthelyi Tibor: *Az afrikai irodalom kialakulása és fejlődése napjainkban.* Budapest, 1971. Akadémiai Kiadó, 303 p.
Nagy Géza: Kelet-Afrika koiszan maradványnépei. In: *Artes Populares. A Folklore Tanszék Évkönyve 1970.* Budapest, 1970. ELTE, pp. 103–121.
Páricsy, Pál: *A New Bibliography of African Literature.* Budapest, 1969. MTA Afro-ázsiai Kutató Központ, XI, 104 p. (Studies on Developing Countries, 24)
Páricsy Pál: A nyugat-afrikai színház története. = *Helikon, 16* (1970), 1. sz. pp. 33–42.
Páricsy Pál: Simon Kimbangu és a kongói próféta-egyházak. = *Világosság, 12* (1971), 1. sz. pp. 58–62.
Páricsy, Pál (szerk.): *Studies on Modern Black African Literature.* Budapest, 1971. MTA Afro-ázsiai Kutató Központ, 121 p. (Studies on Developing Countries, 43)
Sárkány Mihály: Az okiotok csereviszonyainak elemzése. = *Ethnographia, 81* (1970), pp. 565–577.
Szalai Sándor: *Az új Afrika tudományos élete.* Budapest, 1963. Akadémiai Könyvtár, 63 p.
Torday Emil – Joyce, T. A.: *Notes ethnographiques sur les peuples communement appeles Bakuba, ainsi que sur les peuplades apporantées. Les Bushongo.* Bruxelles, 1910. Annales du Musée du Congo Belge.
Torday, Emil: *African Races.* London, 1930. Williams and Norgate, IV, VII t. 385 p. 1 térk.
Zamárdi Péter: A protestantizmus elterjedése Afrikában. = *Világosság, 10* (1969), 11. sz. pp. 669–673.

57779

VILÁGTÖRTÉNET

'81/2

VILÁGTÖRTÉNET
Új folyam. 1981 2. szám

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
Főszerkesztő: Makkai László felelős szerkesztő: Ormos Mária,
szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

POLGÁRI FORRADALMAK

A KORA – ÚJKORI EURÓPA POLGÁRI FORRADALMAINAK ELŐKÉSZÍTÉSE

Robert Forster – Jack P. Greene: Elméleti bevezető (Bevezető a két szerző által szerkesztett Preconditions of revolution in early modern Europe című könyvhöz) 3
Lawrence Stone: Az angol forradalom 19
Roland Mousnier: A Fronde 45

A POLGÁRI FORRADALMAK

Manfred Kossok: Az újkor összehasonlító forradalomtörténete 64
E. J. Hobsbawm: A forradalom 88

FOLYÓIRATREPERTÓRIUM (1979 második negyedév) 121

A címlap az „Oskolai Uj Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collégiumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800." c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámra.
Éves előfizetési díj: 92.– Ft, példányonkénti eladási ár: 23.– Ft.

Index-száma: 25.886

ISSN 0083–6265

Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György

8112210 MTA KESZ Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

A KORA – ÚJKORI EURÓPA FORRADALMAINAK ELŐKÉSZÍTÉSE

A kora–újkori Európa forradalmainak problematikáját tárgyalják a Robert Forster és Jack P. Greene által szerkesztett Preconditions of revolution in early modern Europe (London, 1970) című könyv tanulmányai. A kötet a németalföldi és az angol forradalomról, a spanyol monarchiabeli lázadásokról, a Fronde-ról, és a Pugacsov felkelésről közöl tanulmányokat, J. W. Smit, L. Stone, J. H. Elliott, R. Mousnier és M. Raeff tollából. Az alábbiakban közöljük a könyv bevezetőjét – amely átfogó képet ad a könyvben tárgyalt kérdésekről –, és az angol forradalomról valamint a Fronde-ról írt két legfontosabb tanulmányt. A szöveget válogatta és szerkesztette: Zimányi Vera.

ROBERT FORSTER – JACK P. GREENE:

BEVEZETÉS

E könyv megtervezésénél két cél vezetett bennünket. Ezek közül az első és fontosabb: a kötetben kiadott öt színvonalas önálló tanulmány segítségével ki akartuk mutatni azon feltételek egész tárát, amelyek Európában a XVIII. század végén bekövetkező nagy forradalmakat megelőző két évszázad során társadalmi és politikai megrázkódtatásokat okoztak. Második célunk annak megállapítása volt, hogy elégséges hasonlóság található-e ezen nyilvánvalóan különálló és egyedi események eredete között ahhoz, hogy valamilyen általános hipotézist állíthassunk fel a kora–újkori Európa politikai és társadalmi forrongásairól.

Ezen célkitűzések figyelembevételével, a forradalomnak tudatosan igen széleskörűen értelmezett munkafogalmát fogadtuk el. Kölcsönvéve és kiegészítve Eugen Kamenka meghatározását, forradalomnak tekintünk *minden a politikai hatalom birtoklásában beálló éles, hirtelen változást, vagy ilyenre való törekvést, amely az erőszaknak használatával, vagy legalábbis fenyegetésével jár együtt, s amely siker esetén kifejeződik a kormányzás folyamatának, a szuverénitás vagy legitimitás elfogadott alapjai és a politikai*

és/vagy társadalmi rend koncepciójának manifeszt és esetleg radikális átalakításában.[1]

Egy ilyen átfogó meghatározás széles teret biztosított a témaválasztásban, és lehetővé tette, hogy forradalomként ne csak az angol forradalmat, a korszak egyetlen nyilvánvalóan nagy országos forradalmát, hanem olyan látszólag különböző eseményeket is szerepeltessünk, mint amilyenek a németalföldi, katalóniai, portugáliai szeparatista mozgalmak; az uralkodó elit egy részének és követőiknek olyan halvaszületett kísérletét a fennálló rendszer megdöntésére, mint amilyen a *Fronde* volt; és olyan nagyarányú regionális felkelést, mint amilyen a Pugacsov lázadás volt. A meghatározás ugyanakkor lehetővé tette számunkra két további esemény-típus kihagyását: 1. az olyan nyílt és titkos palotaforradalmakét, vagy államcsínyekét (*coup d'état*), amelyek ugyan változást hoztak a rendszerben, de csak kissé módosították a kormányzás vagy a társadalom struktúráját; és 2. az olyan helyi *jacqueriek*et, amelyek csak a közvetlen sérelmek orvoslására és nem a fennálló társadalmi és politikai rendszer természetének a megváltoztatására törekedtek. Az *előfeltétel* terminus használatánál Harry Eckstein, Lawrence Stone és mások példáját követve azokra „a hosszútávú alapvető okokra" koncentráltunk, „amelyek egy potenciálisan robbanó helyzetet okoznak", szemben a *kiváltó ok* terminussal, amely „közvetlen faktor ... mely előidézi a kitörést, s amely egyedi, személyes és véletlen jellegű lehet", s ezért kevésbé alkalmas az összehasonlító alapon elvégzett vizsgálatoknál való alkalmazásra.[2]

Feltételezhetően azért, mert a szerzőket nem szólítottuk fel tárgyuk összehasonlító elemzésére, s maga a tárgy sem követel ilyen analízist, J.H. Elliott tanulmánya kivételével az esszék olvasása során a leghangsúlyosabban az a változatosság tűnik elő, amely a vizsgált korszak politikai feszültségeinek előfeltételeiben tapasztalható, s a nyolc vizsgált esemény látszólag teljesen elkülönül egymástól, teljesen másnemű. Nem meglepő azonban, hogy egy alaposabb tanulmányozás elegendő hasonlóságot tár fel mind ahhoz, hogy ezeknek a zavaroknak az osztályozására előzetes rendszert konstruálhassunk – öt általános kategóriába sorolva őket –, mind pedig arra, hogy a kora–újkori Európa forradalmai és lázadásai alapvető okainak és jellegének természetére és kiterjedésére vonatkozóan néhány általános megállapítást szűrhessünk le.

A nyilvánvaló eltérések ellenére a németalföldi forradalom, amelyet J.W. Smit ír le, és az angol forradalom, melyet Lawrence Stone elemez, egy kategóriába kell, hogy kerüljenek, melyet *nagy országos forradalomnak* nevezhetünk. Szignifikáns talán, hogy e két szerző, szemben a másik három-

mal, a forradalom szóval jellemzi az általa leírt eseményeket, s mindketten megkísérlik anyagukat nem pusztán a témáról korábban megjelentetett széles körű irodalommal, hanem a forradalmakról szóló elméleti írások növekvő gyűjteményével is összekapcsolni. Az is jellemző, hogy az előfeltételek vizsgálata mindkettőjüket elvezette az egész világhoz, azon társadalom egészéhez, amelyben a forradalom lezajlott.

Ebből következően ezen esszék a társadalmi és politikai feszültségeknek olyan mélységét és kiterjedését, a társadalmi és politikai diszfunkcionálásnak olyan fokát tárják fel, mely sokkal nagyobb a többi szerző által felfedezettnél, kivéve talán Roland Mousniernek a *Fronde*-ról szóló írását. Smit és Stone hangsúlyozzák a fennálló politikai és gazdasági rendszer mély strukturális problémáit; azokat a súlyos helyzeti ellentmondásokat, csoportokon belüli és csoportok közötti és regionális feszültségeket, melyeket a gazdaságban lezajló alapvető változások és ennek megfelelően a jövedelemeloszlásban, a gazdasági növekedés rátájában és a társadalmi mobilitásban lezajló módosulások okoztak; az elitek széttöredezését az uralkodó osztály lényeges részének elidegenedésén keresztül – elégedetlen polgárok és előnyben nem részesített nemesek Németalföldön, a „vidék" Angliában; az államegyházzal szembeni ellenségességet, amely lehetővé tette, hogy a vallásos szélsőségesek tényleges arányszámuknál sokkal jelentősebb szerepet játsszanak; a jól látható tendenciát az elégedetlenek körében a közéleti emberekről és a közintézményekről való moralizálásra, amely a rendszer „korruptságáról" alkotott vélemény elterjedésében és ennek megfelelően a rendszer iránti bizalom csökkenésében jutott kifejezésre. Hangsúlyozzák továbbá, hogy egyre nőtt a harag a rendszernek a katonai kiadásokra fordított óriási fiskális követelései ellen; rámutatnak egy erős és potenciálisan versenyképes autoritás fókusz megjelenésére, amely képes a forradalmi erők számára szervezetet és vezetést biztosítani – a tartományok rendi gyűlései Németalföldön és az alsóház Angliában; regisztrálják a gazdasági feltételek gyors megromlása következtében mind az elit, mind az alsóbb társadalmi rétegek körében meghiúsult reményeket; végül bemutatják a rendszer hajthatatlanságát – Stone hozzáteszi „ostobaságát".

Ez a társadalmi és politikai „repedés" sorozat, kapcsolódva új, roszszul elképzelt és ügyetlenül végrehajtott politikai lépésekkel, oda vezetett, hogy a különböző elégedetlen elemek – nagyobb társadalmi csoportok alosztályai – válaszul a kormány oldaláról jövő rövidlátó és irritáló intézkedésekre, közös ellenzékbe egyesültek, fokozatosan kohéziót teremtettek az azonosítható, és szerintük veszélyes és morálisan korrupt „ellenséggel"

vagy ellenségcsoporttal szemben. Ezt Németalföldön a császár, az alkirály, zsoldoshadseregük és a katolikus egyház, Angliában pedig az udvar, az episzkopátus, a korona ördögi tanácsadói és végül maga a király alkotta.

Azonban a hasonló összetevőknek ez a sora, amelyek természetesen egészen eltérő kombinációban jelentkeztek a két eseményben, nem homályosíthatja el a németalföldi és az angol forradalom különbségét. Igaz, hogy Smit nem számolva a németalföldi nacionalista tendenciákkal, minimalizálja, legalábbis előfeltételként, azt a fő különbséget, amelyet a történészek hagyományosan hangsúlyoztak J.L. Motley-tól egészen Pieter Geyl-ig: a születőben lévő holland nacionalizmust és ennek nyelvi, vallási és kulturális gyökereit. Ő így a németalföldi forradalmat a szokásosnál kevésbé tekinti szeparatista mozgalomnak és erősebben alkotmányosnak, hasonlóképpen az angol forradalomhoz. Voltak azonban valóságos eltérések is: mindenek előtt a városról városra, tartományról tartományra különböző társadalmi megoszlás és összetétel, mely erősen akadályozta az osztályszolidaritásnak országos szinten való megvalósulását; a tartományok közötti óriási gazdasági eltérés és e területegységek politikai partikularizmusa; s ebből következően, legalábbis a lázadás kezdetén, egy közös politikai ideológia hiánya, amely pedig összefoghatta volna a forradalmárok közötti számos alkotó elemet. Ezen különbözőségek mindegyike szerepet játszott abban, hogy a németalföldi forradalom az elszigetelt helyi lázadások sorozatának jellegét mutatta. Csak a katolikus egyház elleni mély antagonizmus és a vallási változás iránti széleskörűen elterjedt kívánság szolgálhatott, kezdetben, összefogó, egyesítő erőként.

Mindezzel ellentétben az angol forradalom egy országosan integrált politikai rendszerben zajlott le. Az angol parlament, a németalföldi tartománygyűléseknél sokkal inkább szolgált közvetítő közegként a szervezett országos ellenállás számára – mely kifejezés aligha tükrözi azt az intenzív legalizmust és tiszteletteljes alkotmányosságot, amelyet a parlament képviselt. Továbbmenve az elégedetlen elemek egy széleskörűen elterjedt koherens gondolatkörből indultak ki, abból a forradalmi ideológiából, amely fokozatosan alakult ki a megelőző fél évszázad során a puritanizmus különböző szálainak, a szokásjog hagyományainak, a „vidék" csoport társadalmi és politikai értékeinek és az új tanításhoz kötődő skepticizmusnak fúziójából. Ez az ideológia, amelyet az értelmiségiek között az elidegenülésnek sokkal magasabb foka kísért, mint amilyen Németalföldön jelentkezett, adott irányt, célt és egységet az ellenzéknek a rendszer elleni harcában.

Azonban az országos politikai integráció és az ideológiai fejlődés ezen

eltéréseit nem hangsúlyozhatjuk túlzottan. Smit például kimutatja, hogy a németalföldi forradalom kitörése után a forradalmároknak sikerült egyesíteniük Hollandia és Zeeland gazdaságilag fejlett és társadalmilag heterogén tartományait a „szabadságok", tolerancia és hazafiság egy olyan programja mögé, mely intézményes megtestesülését az általános tartományi gyűlésben találta meg. Ez a program kevésbé fordult a mezőgazdaságibb tartományokhoz, de 1576-ban egy újtípusú tartománygyűlés megalakításához vezetett. Az ezt követő évszázad eseményei által felerősítve ezek a „szabadságok" központi szerepet játszottak az új nemzeti tudat kialakulásában.

Végül, természetesen, következményeik éppen úgy mint előfeltételeik lehetővé teszik, hogy a németalföldi és az angol forradalmat nagy országos forradalomnak nevezzük. Ahogy Smit és Stone kimutatták, mindkettő a régi politikai rendnek egy újjal való helyettesítéséhez vezetett, és ami talán még ennél is fontosabb, a társadalmi és politikai rendszer új felfogásának áttöréséhez. Az a tény, hogy ez a felfogás – Németalföldnek „nagyon hangsúlyozott és erősen kereskedői nemzeti identitással" ellátott kapitalista és polgári köztársaságként való elképzelése – *követte* a tényleges politikai forradalmat, természetesen azt jelenti, hogy a németalföldi forradalom az angolnál kevésbé volt teljes nemzeti forradalom. Az a tény azonban, hogy e felfogás abból a politikai rendszerből eredt, amely a forradalomból alakult ki, talán mutatja, hogy hosszú távú lehetőségeiben nem volt az angolnál kevésbé forradalmi.

A J.H. Elliott és Roland Mousnier által tárgyalt öt lázadást három különböző kategóriába sorolhatjuk. Az 1647–1648-as szicíliai és nápolyi felkelések *városi jacquerie*-k voltak, olyan népi kitörések, melyeket a társadalmi nyomorúság okozott, s amelyek nem a kormány, hanem a helyi vezető társadalmi csoport ellen irányultak. Ezen mozgalmak nem rendelkeztek átfogó reformprogrammal, sem támogatással az elit részéről, s így hiányzott náluk mind az egyesítő általános hitrendszer, mind a vezetés és szervezet, amely szükséges lett volna a helyi elit és a központi madridi kormányzat szövetsége elleni sikeres lázadáshoz.

A katalán és portugál lázadás, valamint a *Fronde* a köztük lévő lényeges különbségek ellenére, együtt tárgyalható, bár a portugál lázadás a másik kettőtől eltérő kategóriába esik. Szemben a németalföldi és az angol forradalmakkal ezeket nem lehet *elsődlegesen* visszavezetni sem hosszútávú társadalmi és gazdasági változásokra, sem a központi hatalom fokozatos hatalomvesztésére. Éppen ellenkezőleg, úgy tűnik, hogy mind a három esetben az elégedetlenség *fő* forrása a korai tizenhetedik századi hadviselő államnak

centralizáló tendenciája, amely minden lehetséges eszközzel megkísérelte a nemzeti erőforrások kiaknázását és az állami jövedelem növelését. Energikus, az „állam ügyének" és az új abszolutizmusnak elkötelezett első miniszterek – Olivares Spanyolországban és Richelieu Franciaországban – kísérelték meg a központi kormányzat hatalmának konszolidálását és növelését Portugália és Katalónia „kasztilizálásával", és a kialakuló királyi bürokráciának a francia tartományokra való kiterjesztésével. A folyamat során megpróbáltak szembeszegülni a régi centrifugális tendenciákkal. Kizárták a helyi nemességet az új királyi hivatalok patronázs lehetőségeiből, és sok esetben nyíltan megsértették a speciális tartományi, helyi vagy csoport szabadságokat, mentességeket és kiváltságokat, amelyek hagyományosan védelmezték viselőiket a központi kormányzat hatalmának befolyásával szemben.

A hatalomnak egy olyan bürokratikus centrumban való koncentrálására irányuló kísérletek, amelyet még nem fogadtak el az országos lojalitás fókuszának aláásták a régi regionális és tartományi elitek autoritását, jövedelmét és státuszát, kétségbevonták a helyi érdekeket a hagyományos államfelfogást és lojalitást és megkérdőjelezték a régi intézmények és szokások jogosultságát, s mindezeken keresztül két fontos következményük volt. Ezek közül az első egy nyilvánvaló státuszbeli bizonytalanság, amely az elit jelentős részének fokozódó elidegenedéséhez vezetett: Portugáliában és Katalóniában a helyi nemesség nagy része tartozott ide; Franciaországban a vérbeli hercegek, *les grands*, a parlament (ezen speciális francia bíróság – ford.) előljárói, a helyi tisztségviselők, a helyi közigazgatási vezetők, a tartományi rendek tagjai és a vidéki katonai nemesség (a *gentilhomme*).

A második következmény az volt, hogy az elégedetlenek között létrejött és megerősödött a rendszerrel való szembenállás általános hite. Portugáliában és Katalóniában ezek a szembenállási gondolatok a *patrie* egyre erősödő fogalmához kötődtek. A nemzeti közösségnek ez az ideálja „a privilégizált osztályok konstitucionalizmusának és annak a kívülállóságból következő általános antipátiának" kombinációjára épült, amelyet „a lakosság egésze érzett".[3] Mindez Portugáliában „a nemzeti szuverénitás és függetlenség új tényéből" és a tengerentúli „hősies eredmények ... iránti mély büszkeségből", Katalóniában a „nagyszerű ... múlt emlékéből" és „azon alkotmányos rendszer fennmaradásából" következett, mely „a jog és a képviselet erős alapjaira épült". A saját közösségek történelmi, nemzeti és jogi entitásként való idealizálása" egyrészt olyan normatív mértékként szolgált, amihez hasonlítani lehetett a madridi központi kormányzat akcióit, másrészt az ellenállás középpontjába kerülhetett. Franciaországban a szokásjogon alapuló

alkotmány – melyet az iratlan szokások, hagyományos szabadságok és a parlament által regisztrált királyi ediktumok alkottak — hasonló módon funkcionált: védelmet biztosított a csoport és regionális érdekeknek és privilégiumoknak a korona agresszív és „alkotmányellenes" követeléseivel és akcióival szemben, s ugyanakkor az ellenállás összefogójává is vált.

Természetesen, hasonlóképpen a németalföldi és az angol forradalmakhoz, e három lázadás számos lényegi eltérő vonással is rendelkezett. A portugál és a katalán lázadások a spanyol monarchia perifériáján zajlottak, míg a *Fronde* a francia politikai nemzet központjában épp úgy kitört, mint a tartományokban. A személyi, kvázi-feudális hűség (*fidélité*) láncolata, amely áthatotta az egész társadalmi hierarchiát, és szétválaszthatatlanul összekötötte a különböző társadalmi osztályokhoz tartozó embereket, úgy tűnik, sokkal hatékonyabb volt a *Fronde*-nál, mint akár a portugál, akár a katalán lázadásnál. Mindhárom lázadás egy olyan hosszabb időszak után következett be, amelynek során a központi rendszer egyre növekvőbben nyomasztó pénzügyi követeléseket támasztott a lakossággal szemben; de úgy tűnik, hogy a portugál és a katalán adóterhek lényegesen enyhébbek voltak a franciaországinál. Kétségtelen, hogy a portugál és a katalán nemességet nem annyira a tényleges adóterhekkel való elégedetlenség mozgatta meg, mint a félelem attól, hogy a kasztíliában már felállított követeléseket a madridi kormányzat rájuk is kiterjeszti. A portugálokat legalábbis részben motiválta, hogy nagyobb kereskedelmi lehetőségeket reméltek a Kasztíliától való függetlenedés utánra. A három közül csak a portugál volt végül is sikeres, azonban nem egyszerűen sikere, hanem a siker elérésének könnyűsége és a tömegek résztvételének hiánya különíti el ezt az eseményt mind a katalán lázadástól, mind a *Fronde*-tól. Ezekből az eltérésekből következően nem állíthatjuk azt, hogy a másik két lázadás, ha sikeres lett volna, ugyanolyan nem-forradalmi következményekkel járt volna, mint a portugál. Ez nem hozott változást sem az alapvető társadalmi és politikai folyamatokban, sem a társadalmi és politikai rend uralkodó koncepciójában, ezért nem nevezhetjük másnak, mint egy egyszerű *elszakadási coup d'état*-nak.

Kétségtelen, hogy az egyik legfontosabb különbség egyrészt a katalán lázadás és a *Fronde*, másrészt a németalföldi és az angol forradalom között az, hogy az előbbiek, hasonlóképpen a portugál lázadáshoz, nem tudták létrehozni a társadalmi és politikai rend új átfogó koncepcióját. Ez azonban nem jelenti okvetlenül azt, hogy e két lázadás ugyanolyan kevés forradalmi potenciállal rendelkezett, mint a portugál. E két eseménynél hiányzott egy olyan erős vallási áramlat, amilyen az angol és németalföldi forradalomnál

jelentős szerepet játszott; s bár jelentős belső szociális feszültségek voltak, különösen Katalóniában, a társadalmi szervezet hagyományos rendszere megtartotta erejét és vitalitását, s mindezek mind Katalóniában, mind Franciaországban egy forradalmi mentalitás és forradalmi ideológia kialakulására sokkal kedvezőtlenebb helyzetet teremtettek.

Mousnier azonban nyilvánvalóan bizonyítja, hogy a politikai gondolkodás egy valóságos forradalmi irányba fordult a *Fronde* idején. Ami a „múlt aranykorszakához való visszatérés"[4] követelésével kezdődött, mint annyiszor az ilyen kora–újkori felkeléseknél, a párizsi parlament követeléseiben már úgy fejeződött be, hogy messze túlment a szokásjogi alkotmány elvein, és a hagyományos politikai és alkotmányos viszonylatok alapvető változását kívánta volna meg. Mivel a parlament ezen alkotmány-elméleteit a lázongó nemesség és követőik csak szűk körben értették és vallották, nyilvánvalóan csak igen kis lehetőség volt valamikori alkalmazásukra. Ha azonban a francia nemesség elidegenedése erősebb, a korona hatalma és befolyása pedig gyengébb lett volna, akkor ezek a „forradalmi" elméletek alapul szolgálhattak volna a politikai rendszer alapvetően új fogalmának megalkotásához. Ha feltételezésünk helytálló, akkor kijelenthetjük, hogy a *Fronde* azért nem fejlődött az angliaihoz hasonló méretű és jellegű forradalommá, mert XIV. Lajos kormánya, szemben I. Károly ügyetlen és határozatlan eszközeivel, elég körültekintéssel rendelkezett ahhoz, hogy kihasználja a lázadó csoportok megoszlását és elégséges erővel és támogatással, hogy leverhesse a lázadást. A katalán felkelés forradalmi potenciálja kevésbé nyilvánvaló. A lázadás mélysége és a benne résztvevők száma azt mutatja, hogy hasonlóképpen a korábbi és legalábbis külsőleg hasonló németalföldi forradalomhoz, egy hosszantartó katonai küzdelem Madrid ellen oda vezethetett volna, hogy a szeparatista és nemzeti lázadásból egy olyan forradalom alakuljon ki, amely képes a politikai és társadalmi intézmények megváltoztatására. Bármilyen lehetőségei voltak is azonban a katalán lázadásnak és a *Fronde*-nak, vereségük, a széles körű társadalmi diszfunkciók és a vallási elégedetlenség hiánya megakadályozta, hogy nagy országos forradalmakká váljanak, hasonlóakká a németalföldihez és az angolhoz, s ezért a *forradalommá válás lehetőségével rendelkező országos felkelés* osztályába kell őket sorolnunk.

Bár a Pugacsov felkelés sem fejlődött forradalommá, Marc Raeff vizsgálata alapján mégis egy újabb kategóriába kell ezt sorolnunk. Kétségtelen, hogy hasonlóan a korábbi lázadásokhoz a Spanyol Királyságban és Franciaországban, a Pugacsov felkelés is nagymértékben a szentpétervári országos kormányzat agresszív centralizáló tevékenységéből eredő mély és növekvő

antagonizmus következménye volt. A péteri állam – talán fokozatosabban mint Spanyolország és Franciaország egy évszázaddal korábban – szívósan növelte az adóterhet, és mindenféle „szabályzatoknak" tömegét bocsájtotta ki, amelyek a felkelés régiójában számos csoport szokásait és hagyományait törték szét, méghozzá sohanem látott és irritáló módon. A cári állam segítette azokat a tevékenységeket, amelyek a különböző félnomád törzsek, például a baskirok, hagyományos életformáját felforgatták, és megpróbálta megnyirbálni a helyi autonómiát, különösen a katonai toborzás és fegyelem kérdéseinél a különböző kozák közösségekben. Együtthatva a kormánynak a kulturális „oroszosításra" való törekvéseivel – (ez különösen a vallás területén volt erős; megkísérelték a pogány nomádoknak a kereszténységre való megtérítését; az állam és az egyház viszonyát úgy változtatták meg, hogy az potenciálisan a régióban lakó óhitűekre veszélyessé válhatott) – a szentpétervári kormány centralizáló tevékenysége súlyos státus bizonytalanságot hozott létre a kozákok között, s ettől megnövekedett a vágy a „régi törvényhez" és a „régi rendhez" való visszatérésre. Ez a vágy szolgált a régió különböző elégedetlen elemeinek összefogó erejeként.

E vágy mögött azonban még egy jelentős faktor rejtőzött, amely, bár nem pusztán a Pugacsov felkelésre jellemző, teljesen hiányzik a kötetünkben tárgyalt többi lázadásnál. Miközben ugyanis a cári kormányzat „olyan régiókra és társadalmi csoportokra terjesztette ki a közvetlen állami ellenőrzést, amelyek hagyományos és autonom keretek között éltek", egyúttal „megszüntette közvetlen ellenőrzését az egyszerű emberek fölött, lehetővé téve a jobbágy és földbirtokos nemesek 'közbeékelődését'". A központi kormányzat azért kényszerült ezekre a lépésekre, mert az adott régióban a cári bürokrácia gyenge és kisszámú volt, ezek a lépések azonban egy igen bizonytalan helyzetet hoztak létre. Azáltal, hogy gyakorlatilag a teljes közvetlen adminisztrációt és a jobbágyok fölötti ellenőrzést átengedte a helyi nemességnek, a központi kormányzat lehetővé tette azt a durva „nemesi reagálást", a szabad munkaszolgáltatásnak (*corvée*) pénzzel való megváltását a magánbirtokokon élő jobbágyok számára, s 1770-re megszüntette a jobbágyok jogát a cárhoz való peticióra. Ez a nemesi reagálás így megszüntette a jobbágyoknak azokat a – részben teljesült –, nagyobb szabadság iránti elvárásait, amelyek Nagy Péter korábbi reformjaiból eredtek, s így erősítette a régi rendhez való visszatérés vágyát. Raeff szerint talán ez volt az a központi alkotórész, amely felkavarta azt a széles körű elégedetlenséget, amelyből a lázadás harmadik lépcsője – a paraszt tömegfelkelés – következett.

A Pugacsov felkelés speciális jellemzője volt az a különösen változékony társadalmi helyzet is, amelyből eredt. Az itt tárgyalt események közül egyik sem – még az angol, vagy a németalföldi forradalom sem – zajlott egy ennyire mozgásban lévő társadalomban. A szabad parasztok elvándoroltak és elszöktek a központi tartományokból, a nomádok elvesztették gyökerüket, ahogy újabb és újabb területeket fogtak művelés alá, a jobbágyok egy részét akaratuk ellenére az urali bányákba és gyárakba kényszerítették. Mindez kapcsolódott ahhoz az általános társadalmi bizonytalansághoz, amely a határterületeknek mindig is sajátja, s azokhoz a gyors és mindent átfogó társadalmi változásokhoz, amelyek a tizennyolcadik század folyamán a lázadás régiójában lezajlottak. Raeff úgy véli, hogy a fenti események a legkülönbözőbb csoportokat tették alkalmassá arra, hogy Pugacsovot kövessék.

Hasonlóképpen a katalán lázadáshoz és a *Fronde*-hoz, a Pugacsov felkelés sem fejlődött nagy országos forradalommá. Arra sem volt meg a potenciálja, hogy akár egy szeparatista mozgalommá váljék. Hasonlóképpen a németalföldi forradalomhoz és a spanyol királyság későbbi lázadásaihoz, ez is egy olyan regionális esemény volt, amely a birodalom perifériáján zajlott le. Szemben azonban az említettekkel, egy olyan régióban tört ki, amely teljesen mezőgazdasági és társadalmilag kusza volt, s amelyből teljesen hiányzott a regionális identitás, vagy hogy Elliott kifejezését használjuk, a „helyi *patrie*" minden érzése. A Pugacsov felkelés kozák vezetői a hagyományos elitnek csak igen kevés jellegzetességével bírtak, szemben a németalföldi előljárókkal és nemesekkel, vagy a katalán előkelőkkel; a legjobb esetben elit-csírának nevezhetjük őket, akik nem rendelkeztek azzal a szokásos lojalitással és régi kötelékkel, amely megfelelőiket a többi forradalmi társadalomban szorosan összekapcsolta paraszt követőikkel. Az állam által támogatott nemesség elleni ellenszenv azonban közös volt, s ezért Pugacsov kozákjai és óhitű követői egy olyan program alapján fordulhattak a parasztsághoz, amely visszatérést igért a paternalista cárizmus idealizált múltjába, s mely a helyi autonómia olyan felélesztését igérte, amely védelmet nyújt, mind a bürokratákkal, mind a helyi nemességgel szemben. Ez a program azonban, amely Pugacsovra kvázimisztikus módon, mint a megváltóra, az „igazi cárra" utalt, alkalmatlan volt arra, hogy fenntartsa a lázadást azután is, hogy Pugacsov veresége hihetetlenné tette azt az állítását, hogy ő az igazi cár, s nem tudta hosszabb időre egyesíteni a különböző elégedetlen csoportokat.

Egy sor olyan külső faktorral együtt, mint például az akár elit, akár

parasztttámogatás hiánya Oroszország egyéb területein, az állam katonai túlsúlya, a lázadás belső gyengéi oda vezettek, hogy még egy sor kisebb vereséget sem volt képes elviselni, s még kevésbé volt képes arra, hogy forradalommá fejlődjön. Mindezek ellenére Pugacsov programja, a frondörök alkotmányos felhívásaihoz és a katalán nemesség hazafias kiáltványaihoz hasonlóan, tartalmazta a csíráját a politikai és társadalmi rend új és potenciálisan forradalmi kihívásának. Igaz ugyan, hogy a felkelés vége felé sem Pugacsov, sem kozák követői nem törődtek a parasztság sorsával, s az általuk kirobbantott parasztfelkelést sem nem ellenőrizték, sem nem értették, mégis Pugacsovnak az a kijelentése, hogy „a társadalom politikai szervezetének alapja az állam szolgálata ... mind a nemesek, mind a közemberek által", és az az igérete, hogy megszünteti a nemesek közvetítő szerepét a parasztok és a cár között, a tizennyolcadik századi Oroszországban valóban radikális volt. A mozgalom sikere esetén, ezen elvek alapul szolgálhattak volna a fennálló társadalmi és politikai berendezkedés újrafogalmazásához. Pugacsov felkelése, önálló kategóriát alkotva, *nagyméretű regionális felkelés volt a forradalommá válás korlátozott potenciáljával.* Bár alapvetően kozák ügy maradt, széles körű paraszti támogatást kapott, s bár társadalmi és politikai céljai nem voltak teljesen kidolgozva s megragadtak a múltra való utalásnál, egyre forradalmibb magatartást öltött magára, mielőtt végülis leverték.

Az itt tárgyalt nyolc felkelést legalább öt kategóriába kell sorolnunk. Ezek közül azonban csak az első három felel meg annak a rugalmas definíciónak, amellyel írásunkat kezdtük: 1. *nagy országos forradalmak* (a németalföldi és az angol forradalom); 2. *országos felkelések a forradalommá válás lehetőségével* (a katalán lázadás és a *Fronde*); 3. *nagyméretű regionális felkelés a forradalommá válás korlátozott potenciáljával* (a Pugacsov felkelés); 4. *elszakadási coup d'état* (a portugál lázadás); és 5. *városi jacquerie*-k (a szicíliai és nápolyi felkelés).

Mi azonban nemcsak a fenti események közötti rengeteg különbséget akarjuk hangsúlyozni. Mint ahogy korábban már jeleztük, és ahogy maguk a tanulmányok is mutatják, lehetőség van arra, hogy néhány tömör és feltételes általános megállapítást tegyünk mind a kora–újkori Európa politikai megrázkódtatásainak előfeltételeiről, mind azon öt kora–újkori forradalom vagy forradalmi potenciállal rendelkező felkelés jellegéről, amelyek az első három kategóriába tartoznak.

Először: azt, amit Elliott másutt „heves társadalmi antagonizmusnak"[5] nevezett, mind az öt eseménynél megtaláljuk. Ezek az antagonizmusok azonban nem gazdasági osztályok és mégcsak nem is széles társadalmi ren-

dek között jelentkeztek. A nemes–polgár, gazdag–szegény, városi–falusi szokásos pólusai helyett *mindenütt* komplex feszültség alakult ki a bonyolult csoportok és testületek között, a társadalmi hierarchiában és/vagy az eliten belüli versengő státuszcsoportok között. Ahogy Stone az angol helyzetről megállapította, „az alkotmányos berendezkedésről vallott különböző nézetek, a vallási törekvések, kulturális szokások, érdekkonfliktusok és lojalitás konfliktusok éppen úgy megosztották, szétrepesztették" az eliteket, mint „a gyors gazdasági fejlődés és társadalmi változás nyugtalanító hatásai". A politikailag legveszélyesebb társadalmi antagonizmus a kora–újkori Európában nem az osztályszembenállásból fakadt, hanem abból a státuszbizonytalanságból, amely nemcsak a változó gazdasági feltételekből és kielégítetlen anyagi elvárásokból eredt, hanem sokkal inkább azokból a kormányakciókból, amelyek közvetlenül fenyegették a municipiális tanácstagtól a nemesség felső rétegeiig terjedő hagyományos elit csoportok már addig elért szituációját és helyi hatalmát. Ahogy az összes tanulmány bizonyítja, egy ilyen összetett feszültségtípus megértéséhez alaposan meg kell vizsgálnunk a társadalmi viszonylatok nagyszámú variánsait valamint a jövedelem, státusz, politikai hatalom, műveltség és más olyan elemek változásának pszichológiai hatásait, melyek a kora újkorban „rangot" adtak.

Másodszor: ezen társadalmi antagonizmusok működése – ugyanúgy, mint természetük – komoly kétségeket ébreszt az iránt, hogy tulajdoníthatunk-e ezen antagonizmusoknak oksági elsődlegességet a jelzett kora–újkori felkeléseknél. Bizonyos mértékben mindegyiknél találkozunk súlyos társadalmi megoszlással és kedvezőtlen gazdasági körülményekkel. De ezek a faktorok csak Szicília és Nápoly elvetélt és korlátozott *jacquerie*-jainál voltak elégséges – szemben a szükségessel – okozói a lázadásnak. Másutt fontos szerepet játszottak abban, hogy a résztvevők miként reagáltak az eseményekre és így befolyásolták a forrongások menetét. Úgy tűnik azonban, az összes tanulmányíró egyetért abban, hogy a fennálló társadalmi és anyagi elégedetlenség (főleg amely gazdasági bajokon alapult), bármilyen intenzív és kiterjedt volt is egyes esetekben, magában elégtelen lett volna az öt felkelés bármelyikének előidézésére. A szicíliai és a nápolyi felkelések sorsa ráadásul azt mutatja, hogy a társadalom alsóbb rétegeinek súlyos gazdasági nehézségei és a társadalmi osztályok közötti mély ellentétek elégtelenek voltak arra is, hogy hosszabb ideig fenntartsák a lázadást és arra is, hogy sikeres forradalmat hozzanak létre. A németalföldi és az angol forradalom tapasztalatai azonban úgy tűnik bizonyítják, hogy az elégedetlenség hatalmas társadalmi–gazdasági forrásaira szükség van ahhoz, hogy egy lázadás, vagy felkelés forradalommá alakuljon át.

Harmadszor: figyelembevéve ezeket a társadalmi–gazdasági faktorok szerepéről szóló megállapításokat, nyilvánvaló, hogy bármilyen hatalmas társadalmi és gazdasági tartalommal bírtak is, az öt esemény Stone megfogalmazását használva „a rendszeren belüli válság" következménye és „nem a társadalmon belüli válságé". Ezek a válságok bizonyos mértékig, ahogyan azt Hugh Trevor-Roper megállapította, a fennálló politikai rendszer „súlyos strukturális gyengeségének"[6] termékei. Ez a strukturális gyengeség abban mutatkozott meg, hogy e rendszerek képtelenek voltak hatékonyan szembeszállni mindazokkal a lényegi problémákkal, amelyeket a külföldi háborúkban való hosszas részvétel, a növekedő adósságok, a vallási megosztottság, szeparatista törekvések és a gazdasági változásokból eredő társadalmi eltolódások okoztak. Még ezeknél is fontosabb szerepet játszottak azonban e rendszerek könyörtelen pénzügyi követelései az adófizetőkkel szemben, és erőteljes – gyakran egyben ügyetlen – kísérletei a bürokratikus centralizációra. Ezek a törekvések egy hatékonyabb központi ellenőrzés elérésére új hivatalok létrehozásával jártak, melyek jogköre túlhaladta a régiekét, a régi hivatalnokokat lecserélték, a *patronázzsal* kapcsolatos vitákat szítottak, a fennálló testületek vagy társadalmi csoportok státuszát – és anyagi helyzetét – veszélyeztették, hagyományos privilégiumaikat megkérdőjelezték, s ezáltal meggyengítették a régebbi politikai kapcsolatokat, s elidegenítették az uralkodó osztály lényeges elemeit.

Negyedszer: a fennálló elit legalábbis egy részének elpártolása jellemezte valamennyi tárgyalt eseményt, bár a katalán nemesek és a Pugacsovot támogató kozákok, természetesen, csak regionális elitet alkottak. Csak a szicíliai és a nápolyi lázadásnál, melyek majdnem olyan gyorsan haltak el, mint ahogyan kezdődtek, nem találkozunk elit vezetéssel. Az összes többi eseménynél a rendszer tevékenysége, vagy a kormányzás uralkodó stílusa elleni harag olyan erős volt az elit jelentős részénél, hogy megszüntette a kormány iránti hűségüket, felfüggesztette a felsőbb osztályoknak a társadalmi megmozdulásoktól való félelmét, és addig a pontig vitte őket, hogy hajlandóak lettek fegyvert fogni a rendszer ellen. Ahogy Elliott a szicíliai és a nápolyi lázadásra vonatkozóan megállapította, egy pusztán népi felkelés eleve bukásra volt ítélve; az elit bizonyos részének részvétele a vezetésben elengedhetetlennek tűnik a siker lehetőségéhez. A Pugacsov lázadás tapasztalata azt is megmutatta, hogy az a mozgalom, amely vezetőit pusztán egy regionális – szemben az országossal – elitből toborozza, a sikernek csak igen kis reményével rendelkezik, kivéve, ha vezetői – mint Katalónia és Portugália példájánál – törekvéseiket pusztán a központi kormányzattól való elszaka-

dásra korlátozzák. Nyilvánvaló, hogy a politikai nemzet központjában álló befolyásos elit elemeknek legalábbis semlegessége vagy támogatása, szükséges előfeltétele egy sikeres lázadásnak vagy forradalomnak.

Ötödször: mind az öt itt tárgyalt fő esemény koherens, jól meghatározott, szilárd ideológiai alapra épült; egy olyan általánosított hitrendszerre, amely mélyen antagonisztikus volt a fennálló rendszerrel, vagy annak politikájával, vezető személyeivel, vagy a kormányzás uralkodó stílusával szemben. Ez a hitrendszer azonban nem alkotott ideológiát a szó modern értelmében: egyetlen egy esetben sem jelentkezett a történelmi folyamat egészét átfogó logikus és egységes világnézet. Nyoma sem volt az átfogó és alapvető társadalmi és politikai reformoknak; nem követelték a tömegek társadalmi egyenlőségét, politikai jogainak kiterjesztését vagy gazdasági helyzetének javítását. Hasonlóképpen minden más emberhez, azokat a személyeket, akik ezekben az elképzelésekben hittek és ezeknek megfelelően cselekedtek, magatartásukban és cselekedeteikben messzemenőkig korlátozta a gondolkodásnak hagyományos módja. Ez a gondolkodásmód akkora hatalommal rendelkezett, hogy viselői számára igen nehézzé tette a kitörést a társadalom és politika ősi, mélyen gyökerezett koncepciójából és a politikai cselekvés elfogadott metodusaiból. Mindennek következményeként, ahogy Elliott kimutatta, legalábbis kezdetben minden eseményt „a múlt aranykorszakához való visszatérés és nem a haladás gondolata ... uralta", nem a megújítás, hanem a felújítás vágya hatotta át őket.[7] Ezért van az, hogy felhívásaik és a rendszer elleni fegyverfogásukat igazoló kijelentéseik szinte mindig bizonyos normatív szabályok védelmének keretei között fogalmazódtak meg. Hangsúlyozták a helyi *patria* védelmének szükségességét a külső behatolással szemben, és a régi alkotmány megóvásának szükségességét a fennálló rendszer félrevezetett vagy rosszindulatú akcióinak illegális beavatkozásaival szemben. Ezen elvek retrográd jellege nem akadályozta meg őket abban, hogy egy lázadás vagy forradalom hatékony ideológiájaként funkcionáljanak. Olyan lojalitás fókuszként is szolgálhattak, amely az elit elégedetlen elemei számára lehetővé tette az államon belüli kisebb antagonizmusaikon való felülemelkedést, magatartásuknak magasztos célt biztosított, s még a társadalom alsóbb osztályaiból jövő támogatást is lehetővé tette. Az ilyen egyesítő hitrendszer, amellyel valamennyi eseménynél találkozunk, nyilvánvalóan lényegi előfeltétele volt a kora–újkori európai társadalmakban egy forradalomnak, vagy egy potencionálisan forradalmi felkelésnek.

Hatodszor: ezen kora–újkori forradalmi ideológiák atavisztikus jellege, a haladás fogalmának teljes hiánya, nem jelentette azt, hogy képtelenek

voltak a politikai és társadalmi rendszer új koncepciójának létrehozására. A politikai és társadalmi viták, a lázadás és katonai összecsapás tűzpróbájában a gondolkodás, részben előre nem látott, nem tervezett, sőt új és radikális irányba haladt. Csak az angol forradalomban találkozunk olyan lényegi követelésekkel, amelyek a társadalmi viszonylatok fennálló módozatainak alapvető megváltoztatására törtek, s csak a Pugacsov lázadás során lép fel annak a vágynak a kifejeződése, hogy meg kell változtatni a tulajdoneloszlást, vagy a tulajdonellenőrzés fennálló rendszerét. Minden esetben azonban a mozgalom, amely kezdetben a rendszer vagy kormány megváltoztatásával a múlt megőrzésére vagy helyreállítására törekedett, végül a politikai rendszer vagy az alkotmányos struktúra alapvető megváltoztatását tűzte zászlójára. Az a tény, hogy a legátfogóbb és leggyökeresebb reformprogramokkal a németalföldi és az angol forradalomnál találkozunk, azon két eseménynél, amelyekben a vallás meghatározó szerepet játszott, azt mutatja, hogy a vallási megoszlás és az erős erkölcsi tartalom lényegi szerepet kaphat abban, hogy az elégedetlen csoportok gondolkodását átsegítse a hagyományos kereteken. Valóságos intellektuális áttörés csak azoknál a jelentős megmozdulásoknál volt lehetséges, amelyek a politikai és társadalmi szervezet alapvető posztulátumairól hosszas és mélyreható vitát kezdeményeztek.

Hetedszer: a kora–újkori Európában nemcsak a rendszerrel antagonisztikus alternatív ideológiára volt szükség egy potenciálisan forradalmi zavargás kitöréséhez, hanem bizonyos intézményes eszközök jelenlétére is. A németalföldi tartományi gyűlések és az általános rendi gyűlés, az angol alsóház, a katalán *diputats*, a francia parlamentek (különösen Párizs parlamentje), az orosz kozák társadalmak, bár nem hasonlítottak azokhoz a pártokhoz és összeesküvő csoportokhoz, amelyeket a mai forradalmi tevékenység vezetésének és intézményes bázisának tekintünk, gyakorlatilag forradalmi szervezetekként funkcionáltak, amelyeken keresztül a rendszerrel szembenálló elemek politikai és katonai céljaik megvalósítására törekedhettek. Ilyen szervezet nélkül sem hosszantartó, sem sikeres felkelés nem képzelhető el.

Nyolcadszor: mint azt kötetünk több tanulmányírója kimutatta, vagy legalábbis utalt rá, a siker bizonyos lehetősége is lényeges előfeltétele volt a kora–újkori európai felkeléseknek. Ahhoz, hogy a tradicionális elitnek akár a legsúlyosabban elégedetlen elemei is a nyílt lázadáshoz forduljanak, úgy tűnik elengedhetetlen, hogy a rendszer legalább elég gyengének tűnjék ahhoz, hogy kétségessé tegye alkalmasságát egy hosszantartó ellenállásra.

Kilencedszer: és végül a nagy országos forradalmakat elsődlegesen az választja el a felkelésektől, hogy az elsőknél kiterjedtebb – összetettebb jel-

legű – azon államigazgatásnak társadalmi, s talán ennél még fontosabb, politikai diszfunkciója, amelynek keretében lezajlottak; itt a fennálló rendszer képtelen leverésükre, ők pedig képesek arra, hogy a társadalmi és politikai rendről elfogadott elvek lényegi átalakítását kezdeményezzék.

A kötetben tárgyalt forradalmak és lázadások fő összetevői, és a kora–újkori Európa politikai megmozdulásainak lényegi előfeltételei, úgy tűnik az a társadalmi feszültség: amely sokkal inkább a státusz és autoritás konfliktusából, mint az anyagi nehézségekből következik, a politikai struktúra gyengesége; az állami törekvések, a fennálló rendszerekkel és kormánypolitikával való elégedetlenség; elit részvétel; az elégedetleneket egyesíteni képes alternatív ideológia; az ellenzéki tevékenység intézményes eszközei és a siker bizonyos kilátása. Ezek keveredése azonban eltérő volt minden esetben. Bármilyen hasonló vonásokkal is találkozunk az említett eseményeknél, nem szabad szem elől tévesztenünk az eltéréseket, minden esemény különleges és sajátos komplexitását.

A forradalmak rekonstruálása majdnem olyan nehéz feladat, mint megjóslásuk. A kora–újkori politikai zavargások tiszta és érzékletes rekonstrukciójával, és a fenti általános megállapítások alapjának biztosításával a kötet tanulmányainak szerzői jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy jobban megérthessük az újkori történelem forradalmainak jellegét és eredetét.

Jegyzetek:

1 Kamenka, Eugene: The Concept of a Political Revolution in: Friedrich, Carl J. (szerk.): *Revolutions* (New York, 1966) 124.
2 Stone, Lawrence: Theories of Revolution, *World Politics* 182. szám (1966 január): 1964.
3 Elliott, J.H.: Revolution and Continuity in Early Modern Europe, *Past and Present* 42. szám (1969 február): 51.
4 uo. 43.
5 uo. 42.
6 uo. 37. idézi.
7 uo. 43–44.

LAWRENCE STONE:

AZ ANGOL FORRADALOM

Előzetes feltevések

Mielőtt meg akarnánk magyarázni egy történelmi eseményt, elengedhetetlen annak meghatározása, hogy milyen esemény vár megmagyarázásra. Mi történt Angliában a tizenhetedik század közepén? Ez egy „Nagy Lázadás" volt, ahogyan azt Clarendon hitte, ez volt az utolsó és legerőszakosabb azon felkelés sorozatból, amit a népszerűtlen és ellenszenves királyok ellen indítottak a földbirtokos osztályok elégedetlen tagjai századról századra végig a középkorban?[1] Vagy pusztán egy belső háború volt ez, amely a speciális politikai körülményekből eredő ideiglenes politikai csőd következtében tört ki?[2] Vagy S.R. Gardinernek van igaza, s egy puritán forradalommal állunk szemben, amely eseménynek hajtóereje egyszerűen a vallási intézmények és ideológiák közötti konfliktus volt?[3] Avagy Macaulaynak kell igazat adnunk, s ez volt a szabadság első nagy összeütközése a királyi önkényuralommal, a felvilágosodás és a szabadelvűség első csapása, egy olyan csapás, amely Angliát a parlamentáris királyság és a polgári szabadságjogok lassú útjára vezette?[4] Talán ez volt az első polgári forradalom, amelyben a társadalom haladó és dinamikus elemei küzdöttek feudális pólyájuktól való megszabadulásért? Így látta Engels, és az 1930-as évek több történésze, R.H. Tawneyt és C. Hillt is beleértve, hasonlóképpen értelmezte ezt az eseményt.[5] Vagy az újtípusú marxista értelmezésnek van igaza, s ez az első modernizációs forradalom volt, amelyben a haladó és dinamikus elemek azért akarták újjáalakítani a kormányzás intézményeit, hogy azok megfeleljenek a hatékonyabb, racionalistább és gazdaságilag fejlettebb társadalom szükségleteinek?[6] Vagy az elkeseredés forradalma volt ez, amelyet a társadalom süllyedő és visszahúzó elemei hajtottak végre, maga H.R. Trevor-Roper gentryje, aki a gyűlölet, a féltékenység és a szektariánus vallási türelmetlenség által táplálva megkísérelte megfordítani az időt, és visszaállítani a decentralizált, vidéki, agrár, befelé néző, társadalmilag szilárd és gazdaságilag stagnáló társadalmat reménytelen és anakronisztikus álmaiban?[7]

Az összes felsorolt elméletben találkozunk az igazságnak egy darabkájával. Valamennyi szerző megragadja a sokoldalú egész egy szeletét, de figyelmen kívül hagyja azokat az oldalakat, amelyek nem illenek elképzelésébe; s

e helyett a sok lépcsős folyamatnak kizárólag arra a lépcsőjére koncentrál, amely legjobban szemlélteti az ő speciális hipotézisét.

Annak érdekében, hogy megtisztítsuk az utat a következő hosszútávú elemzés előtt, először is bizonyos alapvető előfeltételezéseket kell megfogalmaznunk, amelyeknek az elfogadásától függ az egész struktúra. Az első és legalapvetőbb az, hogy igaza van James Harringtonnak, mikor kijelenti: „a kormány felbomlása okozta a háborút, és nem a háború a kormány felbomlását".[8] (...)

A második feltételezés az, hogy így többről van szó, mint pusztán a király elleni lázadásról. Sigmund Neumann meghatározása szerint a forradalom tartalmazza „a politikai szervezetnek, a társadalmi struktúrának, a gazdasági tulajdon ellenőrzésének és a társadalmi rendszer uralkodó mítoszának átfogó, alapvető változását, s így lényeges szakadást jelez a fejlődés folyamatosságán".[9] Ha elfogadjuk ezt a meghatározást, nyilvánvaló, hogy az angol forradalom csak a fenti követelmények egy részének felel meg. Kétségtelen alapvető változás következett be a politikai szervezetben és a társadalmi rend uralkodó mítoszában, és a levellerek a társadalmi struktúra alapvető megváltoztatását is követelték, bár rövid időn belül szétzúzták őket. Másrészt viszont sok (ha nem is minden) politikai szervezetet helyreállítottak 1660-ban, s bár a gazdasági tulajdon ellenőrzést megszerezték (ideiglenesen) a királytól és az episzkopátustól, mind az independensek, mind a presbiteriánusok elégedettek voltak a magántulajdon fennálló társadalmon belüli elosztásával. Az elosztás megváltoztatására törő kísérletek, mindenekelőtt jelentős rojalisták birtokainak elkobzása és kiárusítása, nyilvánvalóan nem jártak eredménnyel. A társadalmi csoportok, sőt a különböző családok közötti vagyon eloszlásának terminusaiban 1660-ban, a forradalom után Anglia alig különbözött 1640-es, forradalom előtti állapotától.[10] (...)

Az angol forradalom forradalmi jellegét részben tettei, részben pedig szavai segítségével lehet bemutatni. Eredményei között nem pusztán a király megölését találjuk (az angoloknak régi tradíciójuk a nemkívánt királyok meggyilkolása William Rufustól kezdve második Edwardon keresztül harmadik Richárdig), hanem a monarchia eltörlését is; nem pusztán néhány előkelő kivégzését és birtokaiknak elkobzását, hanem a lordok házának eltörlését; nem pusztán tiltakozást Hobbes „nemtetsző papjai", a klérus és a püspökök ellen, hanem az államegyház elsöprését és az episzkopális tulajdonok megszerzését; nem pusztán a népszerűtlen hivatalnokok támadását, hanem egy sor kritikusan fontos adminisztratív és jogi kormányintézmény eltörlését. Az angol forradalom forradalmi jellegét szavai talán tetteinél is

meggyőzőbben bizonyítják. Az a tény, hogy ennyire bőbeszédű forradalom volt – 1640 és 1661 között 22000 pamflettet és újságot adtak ki[11] – már magában mutatja, hogy itt nem egy népszerűtlen kormány elleni szokásos tiltakozásról van szó. Elvek és ideológiák ütköznek itt össze, és olyan radikális elképzelések alakulnak ki, amelyek az emberi magatartás minden aspektusát és minden társadalmi intézményt – a családtól az egyházon keresztül az államig – befolyásolnak.

Néhányan azt állítják, hogy mivel a retorika egy jelentős része, különösen a korai fázisban, a múlt valamiféle elképzelt aranykorához való visszatérés terminusaiban jelentkezett, s mivel maga a „forradalom" szó sem valami teljesen újjá válás értelmében szerepelt, hanem egy cirkuláris vagy elliptikus rotáció értelmében, melyen el lehet jutni egy korábbi időpontban elfoglalt helyzethez, a mozgalom alapvetően konzervatív volt, és semmiképpen sem forradalmi a kifejezés mai értelmében. Ma már teljesen nyilvánvaló, hogy az 1640-es év reformerei és reakciónáriusai egyaránt egy mitikus (de különböző) múltba tekintettek vissza. A puritánok mindegyik irányzata arra a helyzetre akart visszatérni, amilyennek az egyházatyák korai keresztény egyházának korát képzelte, mielőtt azt eltorzította és korrumpálta volna a későbbi bűnös növekedés. A jogászok ahhoz akartak visszatérni, amit ők a középkori helyzetnek hittek – s Sir Edward Coke főbíró széleskörűen olvasott kötetei nem arról győzték meg őket, hogy hitük azonos a valósággal? – ahol a királyt, a bürokráciát, egyházi bíróságokat az egyszerű jogtudósok véleménye és a szokásjog konvenciói irányították és ellenőrizték.[12] A régiségtudósok szállították a fejlettebb jogászok és parlamenti képviselők számára a norman iga elméletét, amely szerint 1066 előtt az angol-szászok szabad és egyenlő polgárokként éltek, képviseleti intézményeken keresztüli önkormányzattal rendelkeztek, s ezeket a szabadságokat a norman hódítás által rájuk kényszerített királyok és arisztokraták idegen zsarnoksága zúzta szét.[13] A norman iga elméletét, melyet bizonyos fokig elővigyázatlanul használt a korona földbirtokos ellenzéke az 1630-as években és az 1640-es évek elején, az 1640-es évek végén a levellerek az összes földbirtokos elleni fegyverül használták. A parlamenti gentry a társadalmi stabilitás és a politikai harmónia aranykoráról álmodott, egy protestáns bel- és külpolitikáról, amely elképzelései szerint Erzsébet királynő régi szép idejében létezett, s amelyhez vissza szeretett volna térni.

I. Károly és autoritáriánus támogatói hasonlóképpen a múltra tekintettek, az olyan gazdag és hatalmas királyok uralkodására, mint II. Henrik, I. Edward vagy VIII. Henrik volt. Dicsérően s ugyanakkor irigykedően pil-

lantottak vissza a késő középkor mérhetetlenül gazdag, politikailag hatalmas és jó társadalmi kapcsolatokkal rendelkező egyházára, s ugyanakkor Károly és néhány tanácsadója abba a vízözön előtti múltba vágyott vissza, amelyben a társadalmi hierarchiát respektálták, a meghódolás uralkodott mindenütt, a társadalmi mobilitás minimális volt és minden ember ismerte helyét. Az a tény, hogy ezek az elképzelések régimódi formákba öltöztek, semmilyen irányban sem változtatta meg az általuk képviselt radikalizmus vagy konzervativizmus fokát. Ezt mindig a fennálló helyzethez kell mérnünk, s nem számít, hogy az idealizált aranykor a múltban vagy a jövőben található. A lényeges az, hogy mennyiben különbözik a vízió az adott helyzet realitásaitól.

Teljes mértékig igaz, hogy az 1640-ben a Westminsterben összegyűlt vidéki gentryk és előkelők reformerek voltak és nem forradalmárok. Eszükbe sem jutott, hogy valamit kezdjenek a társadalmi struktúrával, s bár messzemenő változtatásokat akartak elérni az egyház és az állam lényegi szerveiben, de soha nem jutottak el bevett intézmények megdöntésének a gondolatához. 1640-ben senki sem álmodott a királyság, vagy a lordok házának eltörléséről és csak egy kisebbség remélte az episzkopátus vagy a tized eltörlését. A részvételi demokrácia elképzelései kezdtek terjedni a radikálisabb puritán kongregációkban, de az elitből senki sem tekintette ezt másnak, mint a messzi látóhatáron feltűnő kis felhőnek.

Másrészről azonban, bár a parlamenti ellenzék vezetői politikai és vallási reformerek és nem forradalmárok voltak, és tagadhatatlanul társadalmi konzervatívok, még akkor is, ha érvelésük nagyrésze legalista és visszatekintő volt, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy sokan közülük már 1640-ben egy olyan nyelvet beszéltek és hallgattak elégedetten, amely valóságosan és őszintén radikális és előrenéző volt, mind tónusában, mind tartalmában. (...) 1641-ben Thomas Case misét mondott az alsóház összegyűlt tagjai előtt, s itt nagyobb erőfeszítésekre sürgette őket. „A megreformálásnak általánosnak kell lennie ... meg kell reformálni minden helyet, minden személyt és minden foglalkozást. Meg kell reformálni a bírósági pulpitusokat, az alsóbb igazgatást ... Meg kell reformálni az egyetemeket, a városokat, a grófságokat, az alsóbb iskolákat. Meg kell reformálni a vasárnapot, a vallási előírásokat, Isten imádatának módját ... Önöknek több tennivalójuk van, mint amennyit én beszélni tudok ... Minden olyan növényt, amelyet nem mennyei atyám ültetett el, gyökerestől ki kell tépni".[14] Ez nem egy arisztokrata lázadás vagy polgárháború nyelve, melynek csak korlátozott, elsősorban személyi célkitűzései vannak, ez a modern értelemben vett forrada-

lom nyelve, a „kulturális forradalom" nyelve. És ezt 1641-ben használták, a háború kitörése előtt, s a parlament józan tagjai jóváhagyólag hallgatták.

Mindebből joggal következtethetünk arra, hogy 1640-ben, mikor a kormány összeomlott, a különben konzervatív nemesek és előkelőek jelentős részénél megtalálható a változás erős vágya: megváltoztatni a politikai mítoszt, pokolra a királyok isten kegyelméből való uralkodásával; megváltoztatni az alkotmányt, elvetni a minden hatalmat összpontosító végrehajtó hatalmat, s közeledni egy „kiegyensúlyozott alkotmányhoz", amelyben az autoritás egyenlőbben oszlik el a király, szolgái és a politikai nemzet képviseleti gyűlése között; megváltoztatni az igazgatási intézményeket, szét kell zúzni az úgynevezett kiváltságos törvényszékek többségét; megváltoztatni az államegyház hatalmát, gazdagságát és szervezetét; s végül szerényen és korlátozottan megváltoztatni a társadalmi hierarchia koncepcióját, amely által a nemeseket (gentleman) többé kevésbé egyformán kezelik, függetlenül eltérő rangjuktól.

A harmadik feltételezés, amelyen ez a tanulmány alapul az, hogy a marxista osztályelmélet nem minden vonatkozásában alkalmazható a tizenhetedik században. A korszak megértéséhez a marxizmus azzal járult hozzá igen jelentős mértékben, hogy hangsúlyozta a kereskedelem korai kapitalista növekedésének mértékét és jelentőségét. Marxista és a marxizmus által befolyásolt történészek kezdeményezték ezen fejlődés vizsgálatát, s igen fontos annak megállapítása, hogy munkáik mennyire befolyásolták a későbbi interpretációkat. Hibájuk abban áll, hogy állandóan össze akarják kapcsolni ezt a fejlődést a forradalommal az osztályharc elméletének segítségével, ami lehetséges lenne a tizenkilencedik század eleji Angliában, de súlyosan eltorzítja a történelmi valóságot a korábbi időszakban. A társadalmi és gazdasági változásoknak a forradalommal való összekapcsolására sokkal gyümölcsözőbb a státuszbizonytalanság elmélete, amely szerint egy társadalom, amelyben az embereknek viszonylag nagy százaléka megy keresztül nagyarányú mobilitáson, minden valószínűség szerint ingatag helyzetbe kerül. E bizonytalanság oka az, hogy a mobilitás a státusz sok összetevője közül csak néhányat (gazdagság, műveltség, hatalom, helyzet, stb.) befolyásol; s ezáltal egyes emberek státusza csak kevéssé kristályosodik ki. Az ilyen személyek valószínűleg az új elképzelések felé fordulnak, változásokat követelnek (baloldalit vagy jobboldalit) a vallási, politikai és társadalmi berendezkedésben, s így törekvéseik konfliktusba kerülnek a politikai rend bevett szabályaival.[15]

A forradalom nyilvánvalóan nem a szegényeknek a gazdagok elleni

háborúja volt, hiszen az egyik legmeglepőbb vonása a vidéki tömegek, a copyholderek és a mezőgazdasági dolgozók majdnem teljes passzivitása. Szemben a parasztfelkelésekkel, amelyek a francia és az orosz forradalom folyamán, vagy Franciaországban és Oroszországban a tizenhetedik század során zajlottak, Angliában a vidéki szegények majdnem teljesen passzívok voltak az 1640-es, 1650-es években. Az 1640-es évek elején néhány bekerítést megszüntettek és a diggereknek volt néhány patetikus és könnyen leverhető kísérlete a közföldek átvételére elszórtan az országban az 1640-es évek végén, de ez volt minden. A vidéki szegények egyetlen komoly fellépése a forradalom egész menete során a „club-man"-ok gyűlései voltak, akik több grófságban összegyűltek a háború későbbi szakaszában.[16] Ezek sem voltak mások, mint a vidéki szegények elkeseredett kísérletei arra, hogy megvédjék földjeiket, termésüket, állataikat és asszonyaikat mindkét hadsereg dúlásával szemben, magukat pedig mindkét hadsereg toborzó tisztjeinek karmaitól.

A városokban, a városi bérmunkások, még Londonban is, hasonlóképpen passzívok maradtak. Az azonban nem lehet kétséges, hogy a társadalmi hierarchia következő lépcsőjén állók: a kisbirtokosok és yeoman-ok a vidéken, a kézművesek, kisiparosok és kiskereskedők a városban, alapvetően a parlament oldalára álltak. A városok gazdag kereskedői azonban vagy óvatosan és önzően semlegesek maradtak, vagy a király oldalára álltak, benne látva politikai és gazdasági privilégiumaik védelmezőjét és segítőjét. Ez alól az egyedüli kivétel az a helyzet, amikor a vallási meggyőződés legyőzte az érdekkalkulációkat. A polgárság, ebből következően, vagy semleges volt, vagy megosztott. A megoszlás pedig nem osztályvonalakat követett, vagy az alkalmazót állította szembe az alkalmazottal, hanem a viszonylagos gazdagság és a politikai és gazdasági előjogok határozták meg. A gentry is semleges volt vagy megosztott, s létezett egy tendencia, mely végig csak tendencia maradt, arra, hogy a gazdagabb gentryk a király oldalára álljanak. Kétségtelen, hogy sok gazdag gentryt találunk a parlament oldalán is, különösen a korai időszakban, és a hosszú parlament gazdag gentry képviselői politikai elkötelezettségének vizsgálata majdnem arányos megoszlást mutat a két oldal között.[17] A szegényebb falusi gentryt sem lehet jogosan egyik oldallal sem azonosítani. Mikor az 1640-es évek közepén és vége felé a parlamenti párt radikalizálódott, a kisebb gentryk egy minoritása került az előtérbe, mind a helyi grófsági bizottságokban, mind az országos politikában. A „politikai independensek" közül sokan, talán többségük, kis gentry származású volt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az „egyszerű gentryt" parlament pár-

tinak lehet nevezni. Északon és nyugaton ezek a kis emberek, az egyszerű gentry ezen alaptípusai alkották a rojalista hadsereg és párt gerincét az 1640-es években, és ők voltak a legfanatikusabb egyház-és-király követők a forradalom utáni korszakban. Azt a leegyszerűsítő és felületes feltételezést, hogy az egyszerű gentry alapvetően parlament párti volt, megdönti Kent grófság esete, ahol ők alkották a rojalista ellenzék magját, de ugyanakkor a parlamenti bizottság magját is.[18] Összefoglalva az a tény, hogy azon radikális csoport sok tagja, amely az 1640-es évek végén megszerezte a parlamenti erők ellenőrzését a kis gentrykhez tartozott, egyáltalában nem jelenti azt, hogy a kis gentryt, mint olyat parlament pártinak lehet tekinteni. Az ilyen típusú érvelésben egy olyan logikai tévedés található, amely túl nyilvánvaló ahhoz, hogy tovább is érdemes lenne foglalkozni vele.[19]

Sokkal igéretesebb magyarázata a gentryk megoszlásának az, amely szerint a pénz beállítottságú, vállalkozó szellemű és vállalkozó (azaz burzsoá) gentry inkább a parlamenttel tartott, míg a patriarchális, konzervatív, *bérlő* (azaz feudális) gentry általában a király oldalán állt.[20] Ez igen érdekes álláspont, azonban ma még alig van ezt bizonyító anyagunk, kivéve azt a tényt, hogy a dél és a kelet elsősorban a parlamentiek kezében volt, míg az észak és nyugat inkább a királypártiakéban. (...)

Összefoglalásként a háború korai szakaszára csak azt a szociológiai következtetést fogalmazhatjuk meg, hogy a vidéki yeomanoknál és a városi és ipari területi középrétegeknél nyilvánvaló tendencia van a parlament oldalára állításra, míg az arisztokráciánál és a kereskedő oligarchiánál egy sokkal kevésbé egyértelmű tendencia a király oldalára állásra. A feudális–burzsoá, alkalmazó–alkalmazott, gazdag–szegény, vidéki gentry–falusi gentry poláris ellentétek közül egyik sem tűnik lényegesnek abban, ami az 1640-es évek elején történt. Amit meg kell magyaráznunk, az különböző rendek és státuszcsoportok összetett harca, amely nagyrészt az eltérő elitcsoportok tagjaira korlátozódott. Ezeket az eliteket az alkotmányos berendezkedésről vallott nézetek, a vallási törekvések, kulturális szokások, érdek konfliktusok és hűség konfliktusok, valamint a gyors gazdasági fejlődés és társadalmi változás nyugtalanító hatásai repesztették és osztották meg. Bár a válság csak a társadalmi és gazdasági változás fényénél válik érthetővé, mindenek előtt nem a társadalmon belüli válságot, hanem a rendszeren belüli válságot kell megmagyaráznunk, az elit jelentős részének elidegenedését a bevett politikai és vallási intézményektől. A válság első szakasza sokkal inkább szembenálló elitek konfliktusa volt, s sokkal kevésbé a fennálló társadalmi rend kétségbevonása. Ez politikai forradalom volt, mely rendelkezett a társadalmi követ-

kezmények – bár idő előtti – lehetőségével, ugyanúgy, ahogy a francia forradalom is politikai forradalom volt, de az részben társadalmi következményeket is realizált. Ahogyan azt a levellerek 1647-ben nyersen közölték az alsóházzal: „a király és köztetek lezajlott utolsó háború annak eldöntéséért zajlott, hogy ő vagy ti gyakoroljátok a legfelsőbb hatalmat felettünk".[21]
(...)

Egy több okra visszavezetett megközelítés második nehézsége az, hogy nem tudjuk, miként helyezzük el a faktorokat a relatív jelentőség rangsorrendjében. Ha nem teszünk kísérletet egy ilyen rangsor felállítására, akkor az olvasó egy súlyozatlan bevásárló listát kap, és végül el kell ismernie, hogy a rangsor végső soron nem objektív és ellenőrizhető kritériumoktól függ, hanem a történész ítéletétől, érzékenységétől és előítéleteitől.
(...)

A diszfunkciók fejlődése

(...) Röviden a relatív gazdagságnak jelentős eltolódása következett be az egyháztól és koronától, a nagyon gazdagoktól és nagyon szegényektől a felső középosztálybeliek és középosztálybeliek irányába. Az eltolódást mindenekelőtt egy kormányzat politikai tevékenysége okozta, melynek fizetnie kellett a háborúért, és az árak inflációja, a régi gazdagok könnyelmű kiadási szokásai és az új gazdagok vállalkozói tevékenysége. Az adott változó társadalmi–gazdasági helyzet összekapcsolódott azzal a súrlódással, amely a hatalom hagyományos birtokosai – a korona, az udvariak, felsőbb klérus és arisztokrácia – és a gentryk, jogászok, kereskedők, yeomanok és kis árusok növekvő, de egyáltalán nem homogén ereje között keletkezett. Az állam alapvető problémája az volt, hogy miként lehet az utóbbiakat rávenni a politikai folyamatban való gyümölcsöző és együttműködő részvételre.
(...)

Az 1630-as évekre ebből következően az olyan pressziók, amelyek összetarthatták az uralkodó elitek tömegét és megakadályozhatták a közöttük fellépő harcokat, sokkal kisebbek voltak, mint a megelőző több mint egy évszázad során, s amilyenek lettek később hosszú időre.

Minden establishment hanyatlásának legfontosabb oka és szimptomája az, hogy elveszti presztizsét és tiszteletét a közvélemény egésze előtt, s ha vezetői elvesztik önbizalmukat az uralomra való jogukban és képességükben. A tizenhatodik század végén és a tizenhetedik század elején az angol kormányzati intézmények minden szektorában megfigyelhető ennek a hitnek

a lassú, de elkerülhetetlen megkopása. Ez a mai szóhasználattal bizalmi válság először az egyháznál jelentkezett, mikor a laikusok, Erzsébet királynőtől kezdve lefelé oly lenéző módon kezelték a klérust és különösen a püspököket, mint soha korábban és később. (...)

Mivel az angliai püspökök és klérus nagy része nem tudott megfelelni a korai erzsébeti korszak laikus elvárásainak, sok lelkiismeretes férfi és nő egy inspirálóbb és meggyőzőbb vallási tapasztalatot és felelősebb vallási szervezetet keresett. Az Erzsébet által létesített egyház nemprédikáló, nemtérítő, nem dolgozó klérusa a vallási buzgalom vákuumát okozta; ezt két elkötelezett és határozott embercsoport töltötte be, akik messzemenőkig különböztek vallási lojalitásaikban és hitükben, de messzemenőkig hasonlítottak hitük intenzitásában és misszionárius lelkesedésükben. Az első csoport az a szemináriumi papság volt, amely visszaözönlött Angliába, és egy teljesen új, erősen elkülönült katolikus kisebbséget építettek ki befolyásos előkelőkből és nemesekből, azok szolgáiból és bérlőiből.[22] (...)

A másik számyon az elkötelezett puritán lelkészek és prédikátorok csoportja lépett fel, akik közül sokan Mária-kori száműzöttek voltak. Őket sok befolyásos főrend, udvaronc és gentry támogatta, akik az anglikán egyház belső megtisztítására törekedtek, s akik egyházi kegyúri jogaikat felhasználták arra, hogy lelkészeiket megvédjék a hivatalos üldözéstől.
Az, hogy Erzsébet makacsul visszautasította a kompromisszumot e mérsékelt csoporttal, egész pályájának legnagyobb baklövése; ugyanakkor jelentős következményekkel járt az egész angol történelemre vonatkozóan.
(...)

Azonban nemcsak az anglikán episzkopátus és klérus presztizse volt süllyedőben, hasonlóképpen, bár lassabban és később vesztett presztizséből a címmel rendelkező arisztokrácia.[23] Először katonai hatalmuk szűnt meg. A régi középkori mágnások óriási birtokai széttöredeztek, s ezzel megszűnt ellenőrzésük a nagyszámú potenciális katona fölött. Ezzel egyidőben megindult a lojalitások eltolódása is. Meggyengült a nemesek befolyása a kliens gentrykre és bérlőkre, a földesurak egyre növekvő távollétéből következően és a gazdasági bérlet előtérbe kerülésével, amelyek meggyengítették a földesúr–bérlő viszony szolgáltatás elemét. (...)

Az arisztokrácia föld tőkéjének nagy részét a késői erzsébet időszakban vesztette el. Ez elsősorban annak a könnyelmű kiárusításnak volt köszönhető, amelyre azért kényszerült, hogy biztosítsa a státuszának fenntartásához szükségesnek vélt életstílust. Mikor abbahagyták a föld kiárusítását, s a megmaradt területek kérlelhetetlen gazdasági kizsákmányolásába kezd-

tek a profit maximalizálása érdekében, természetesen javították pénzügyi helyzetüket, közben azonban csökkent bérlőik lojalitása és ragaszkodása. Kiadásaikat befolyásuk és presztizsük árából biztosították. Ez különösen azért volt szerencsétlen, mert más tényezők is csökkentették a befolyást és presztizst. Ezek közül a legfontosabb a tiszteletbeli címeknek készpénzért és nem érdemekért való adományozása volt, olyan személyeknek, akik ezeket nem szolgálták meg, ami csökkentette a rangok hierarchiája iránti tiszteletet és feldühítette azokat, akik kiestek a tülekedés során. Ahogy Tocqueville kimutatta a francia forradalom okaira utalva, a felfelé való mobilitás ilyen rendszerének igazságtalansága az elittel szemben sokkal nagyobb ellenszenvet és gyűlöletet kelt, mint a mobilitás lehetőségek teljes elbarikádozása. (...)

Az establishment építményének harmadik talpköve az egyház és az arisztokrácia mellett az udvar volt, a tanácsadóknak, szolgáknak, hivatalnokoknak és tányérnyalóknak – köztük arisztokratáknak és püspököknek – azon mindig változó csoportja, amely egyre növekvő számban gyűlt össze Európa renaissance uralkodói körül.[24] (...) Az udvari rendszer sikeres működése egy kényes és különösen bonyolult politikai egyensúly fenntartásától függött, amely egy csoport számára sem tette lehetővé a politikacsinálás vagy a patronázs elosztás mechanizmusának kézbevételét, és amelyben a szétosztott előnyök eléggé széleskörűek voltak ahhoz, hogy kielégítsék a befolyásos kérvényezők többségét, de nem voltak annyira mértéktelenül pazarlóak, hogy felkeltsék az adófizetők felháborodását. A korai Stuartoknak egyik célt sem sikerült elérniük. Tizenegy évig hagyták, hogy a politika és a patronázs egyetlen kegyenc, George Villiers, Buckingham hercege kezében legyen; három évtizeden keresztül eltékozolták a királyi tartalékokat különleges ajándékokra és fényűző udvari ünnepségekre; nagylelkűségüket pedig az igen kisszámú kegyenc számára tartották fenn. Ez igen sok olyan hatalmas nemest és udvaroncot zavart, akiket mellőztek, feldühítette az alsóházi gentryket, legitim alapot nyújtott számukra ahhoz, hogy visszautasítsák a parlamenti hozzájárulást az adózás növeléséhez. Ez a visszautasítás viszont arra kényszerítette a királyt, hogy kiárusítsa a gazdasági szabályozásra vonatkozó hatalmát, a hivatali kinevezéseket, az új tisztségek alkotását; amely akciók tovább mélyítették a politikai feszültséget. (...)

Az „udvar" fokozódó politikai elidegenedését a „vidéktől" felerősítette a párhuzamos kulturális és morális elidegenedés, egy olyan ideológiai fejlődés, amelyet később fogunk tárgyalni. (...)

A bürokráciában való hit és az iránta való bizalom ugyanolyan gyor-

san csökkent, mint az udvar és az udvaroncok esetében. Ebben mindenekelőtt az játszott szerepet, hogy a korrupció gyorsan növekedett a kormányzat minden szintjén, de mindenekelőtt legfelül.[25] (...) Ennek következményeként azon jutalmak sorozatát, amelyet a magasabb államtisztviselők rendszeresen kaptak, éppen akkor csökkentették jelentősen, mikor a tisztviselők fix jövedelmét és fizetését az infláció többé kevésbé nevetséges méretűvé tette. Így a hivatalnokok rákényszerültek a korrupcióra, függetlenül attól, hogy akarták-e vagy sem; ennek elkerülhetetlen következménye volt a közszolgáltatások megromlása – a hajóhad állapota Jakab uralkodása idején klasszikus eset – és a közfelháborodás. A csavart a végsőkig feszítette Buckingham hercege, mikor az 1620-as években leplezetlenül és vidáman mindent kiárusított a püspökségektől kezdve a bíróságokon keresztül egészen a nemesi címekig.

A közigazgatás iránti közbizalom megromlásának másik oka a hatalomnak a gazdaság szabályozására való felhasználásából eredt. Ez Erzsébetnél kezdődött és a korai Stuartoknál folytatódott, s a mohó parlament kényszerítette rá a kormányzatot a tizenhatodik század első felében.[26] A hatalom, amit arra terveztek, hogy a kereskedelmet és az ipart az országos önvédelem, a fogyasztó védelme és más kívánatos társadalmi célok érdekében szabályozza, most udvaroncok által irányított bűnszövetkezetekké torzult, akik saját pénzügyi érdekeiknek megfelelően használták azt. Így vált a tizenhetedik század elején a monopolista ördögi figurává. (...)

Végül maga a monarchia került rossz hírbe. (...) I. Jakabnak és I. Károlynak kevés személyes karizmájuk volt, a hozzájuk közel állók, s általában az emberek sohasem szerették őket különösebben, de nem is féltek tőlük. (...)

Párhuzamosan azzal, hogy megszűnt az establishment elemei, az egyház és az állam iránti bizalom és hit, növekedett ezen establishment ellenzékének agresszív öntudata. Ezt a parlamentben, s különösen az alsóházban találjuk meg, ahol az ellenzék intézményes bázisát kiépítette. (...)

A tizenhatodik század közepén és végén egy sor olyan dolog történt, ami növelte a parlament hatalmát és csökkentette a korona lehetőségeit ennek ellenőrzésére. A parlamenti tagok száma körülbelül háromszázról mintegy ötszázra nőtt, s a gentry összetevő aránya is növekedett, annak ellenére, hogy az új képviselők többségét a boroughok (kerületek) küldték.[27] (...) Hatékony bizottsági rendszert fejlesztettek ki, ami megszabadította őket a király által kinevezett alsóházi elnök (Speaker) manipulációitól, és a tizenhetedik század elején megkezdődött a parlamenti vezetők kialakulása, olyan

embereké, akik karrierjüket az alsóházi vitákban és bizottságokban játszott kulcsszerepre építették. A koronának a tizenhatodik század végén és a tizenhetedik század elején végig súlyos problémái voltak e testülettel, e problémák természete azonban lassan megváltozott és egyre fenyegetőbbé vált. Erzsébet uralkodásának korai időszakában találkozunk speciális kérdésekről – vallás,adózás, külpolitika – folytatott vitákkal, a tizenhetedik század elején azonban, megjelennek a formális ellenzék első jelei, olyan emberek tűnnek fel, akik azzal az elhatározással érkeznek a parlamentbe, hogy a kérdések széles körében szálljanak szembe a koronával. Lazán összekapcsolódva, „a vidék"-nek nevezve magukat, különálló ideológiát, taktikát és stratégiát dolgoznak ki.[28]

Mialatt mindez lezajlik az alsóházban, ugyanezek a személyek, békebíróként, növekvő tapasztalatot szereznek a helyi közigazgatásban. Minnél nagyobb lett a társadalmi ellenőrzés és a társadalmi jólétre vonatkozó törvényhozás szükségessége, annál inkább növekedtek számban és tapasztalatban, s ennek következtében nőtt hatalmuk is bármely olyan kormányzat működésének megbénítására, amellyel alapvetően nem értettek egyet.

A gentry növekvő öntudatának egyik fontos oka volt műveltségének meglepően gyors javulása. (...) Mind a gentryk, mind választóik olyan általános és magániskolákban és egyetemi college-okban nevelkedtek, amelyek jelentős része az ideológiai szakadárok – puritán iskolamesterek és professzszorok kezében volt. Egyre inkább úgy tünik, hogy a műveltségnek ez a kiterjedése szükséges, bár nem elégséges előfeltétele volt annak a sajátos és végül radikális útnak, amelyre a forradalom lépett.
(...)

Egy valódi forradalomnak tápláló elvekre van szüksége, ezek nélkül csak lázadás vagy *coup d'état.* Ebből következően a kormányzattal szembeni ellenzék intellektuális és ideológiai támaszának elsődleges jelentősége van. Angliában a legnagyobb hatással az emberek gondolkodására a puritanizmus bírt, pontos részleteiben ezt igen nehéz lenne leírni, itt most egyszerűen nem tekintjük többnek, mint egy általános meggyőződést arra, hogy független ítéletet kell alkotni a lelkiismeret és a biblia olvasása alapján. A gyakorlatban ez az egyház megtisztításának, jobb lelkészek szükségletének, az egyházi tekintély és gazdagság csökkentésének, és ami a legfontosabb az egyház, a társadalom és az állam erkölcsössé tételének vágyában öltött formát. (...)

A forradalom második intellektuális alapja a szokásjog volt.[29] (...)

Az ellenzék mentalitásának harmadik összetevője a „vidék" ideoló-

giája volt. Ezt költők és prédikátorok terjesztették, az udvari magatartásról szóló botrányos pletykákat tartalmazó röpiratok erősítették, magát legvilágosabban ezen negatív vonatkoztatási csoport (reference group) antitéziseként definiálta.[30] A vidék erkölcsös, az udvar bűnös; a vidék takarékos, az udvar pazarló; a vidék becsületes, az udvar korrupt; a vidék falusi, az udvar városi; a vidék szüzies, az udvar promiszkuus; a vidék józan, az udvar részeges; a vidék nemzeti, az udvar idegenszerető; a vidék egészséges, az udvar beteg; a vidék őszinte, az udvar talpanyaló; a vidék a régi élet és a régi szabadságok védelmezője, az udvar az adminisztratív újítások és zsarnoki praktikák kezdeményezője; a vidék szilárdan protestáns, sőt puritán, az udvar mélyen fertőzött a pápista tanoktól. A tizenhetedik század elején Angliában tapasztalhatóak voltak mindazon feszültségek, amelyeket két különálló kultúrának egy társadalmon belüli kifejlődése okozott. Ezek a kultúrák tükröződtek az elvekben, vallásban, művészetben, irodalomban, a színházban, öltözködésben, magatartásban és életmódban.

Az utolsó és a legnehezebben kezelhető, sőt dokumentálható intellektuális mozgalom; a szkepticizmus elterjedése, amely lassan szétmarta a hagyományos értékekbe és a hagyományos hierarchiába vetett hitet. Azon új tudományos magatartások és felfedezések, amelyeknek Bacon oly buzgó kezdeményezője volt, nem annyira magukban jelentősek, hanem inkább abban, amit a régi bizonyosságok eltüntetéséért tettek.

(...)

Az autoritás széthullása nem szűkült le a világi ügyekre, hanem a vallás területére is kiterjedt. Az egy társadalmon belül létező több versengő vallási szekta és egyház puszta léte is elkerülhetetlenül felvetette a kérdést: Melyik az igaz út az üdvözüléshez? S e kérdésre válasz lehetett: Bármelyik, vagy egyik sem. A tolerancia a közönyösség terméke, a közönyösség pedig a vallási pluralizmusé. Ahogy az összes oldal vallási fanatikusai egyre hangosabban és hangosabban kiáltoztak, egyre több és több józan ember helyezkedett az óvatos szkepticizmus latitudináris álláspontjára. A bevett hit ellen ebből a két irányból jövő támadás hatására a tizenhetedik század elején egy valóságos bizalmi válság alakult ki. (...)

Ha összefoglaljuk az előfeltételeknek itt felsorakoztatott fajtáit, nyilvánvaló, hogy az 1620-as években Anglia a sokféle diszfunkció állapota felé haladt. Mind a kormányzat, mind az egyház képtelennek bizonyult az új helyzethez, az új társadalmi erők és intellektuális irányok követeléseihez való alkalmazkodásra. Nem tudták kielégíteni a gentryk, kereskedők, jogászok, alsóbb papság, yeomanok és kézművesek között elterjedt álláspontok-

ból következő politikai, vallási és társadalmi aspirációkat. Ezek az emberek nagyobb beleszólást akartak a politikai ügyekbe, az adózás meghatározásába, a törvényszéki erkölcsöket (mind pénzügyi, mind személyi szempontból) meg akarták reformálni, alapvetően protestáns külpolitikára törekedtek, mérsékelten meg akarták tisztítani az egyházi szertartásokat és csökkenteni akarták az episzkopátus autoritását. Az establishment válasza a király isteni jogáról tartott metsző és irreleváns kioktatás volt; a klérusnak egy olyan csoportját juttatták a hatalomhoz, amely növelni akarta az egyházi szertartások jelentőségét és az episzkopátus autoritását; a spanyol házasság agyrémének kizárólagos követése vált a külpolitika központi céljává; és növekedett a korrupció, pazarlás és hozzá nem értés az udvarban George Villiers, Buckingham hercege vezetése alatt, ki a szenilis, borgőzös öreg király ifjú kegyence volt. (...)

Ahogy az idő haladt előre, úgy jelentkezett a politikai problémák vészjósló előjeleként az értelmiségiek elidegenedése.[31] (...)

Maga a társadalmi struktúra is igen feszült volt, annak következtében, amit a kortársak a majdnem minden csoportnál fennálló mobilitás magas szintjének tekintettek. Ahogy ez történni szokott, ez a mobilitás a sok közül egy vagy két dimenzióra szűkült, és ennek következtében az egyén bármilyen is legyen, mozgásának iránya súlyos státuszbizonytalansági érzéstől szenvedett. (...) A tizenhetedik század elején az egyének és a családok soha nem látott sebességgel mozogtak felfelé és lefelé a társadalmi létrán, s földrajzilag faluról falura, s a vidékről a városokba.[32] Ennek eredménye mély nyugtalanságot keltett. Zavart okozott az is, hogy az előkelő osztályok számbelileg sokkal gyorsabban növekedtek, mint a kormányzatban, hadseregben, egyházban vagy jogban a nekik megfelelő álláslehetőségek. Ebből következően nőtt a frusztráció a nem alkalmazott, megsértett ifjabb fiak körében. Végül egyre mélyült a szakadás a két kultúra között, amelyek közül az egyiket a politikai nemzet tömege képviselte, míg a másikat csak egy kisebbség az udvarnál. Ezt a szakadást nyíltan szembenálló mítoszok és ideológiák kialakulása szimbolizálta: a király isteni joga a kiegyensúlyozott alkotmánnyal szemben; engedelmesség szemben a lelkiismerettel; a szépség szentsége szemben a puritán dísztelenséggel; az udvar szemben a vidékkel. (...)

Ha ki kellene jelölni az előfeltételek leírt tömegéből a legfontosabbakat, a következő hármat lehetne kiemelni: a korona képtelen volt megszerezni a hatalom két kulcs eszközét az állandó hadsereget és a fizetett megbízható helyi bürokráciát; a gentry felemelkedett a relatív gazdagság, státusz, műveltség, közigazgatási tapasztalat és a grófságok kormányzatán belül

a csoport identitás terminusaiban, megnőtt politikai öntudata az alsóházban, mint a „vidék" ideológia képviselőjének, harmadszor egy zavaros puritanizmus terjedt el a tulajdonos osztályok jelentős szektoraiban, aminek legfontosabb politikai következménye az volt, hogy létrehozta az egyház és esetleg az állam megváltoztatása szükségességének sürgető érzését. A legfontosabb másodlagos tényezők: a jogász értelmiség független hatalma és „Magna Carta" ideológiájuk; a gazdaság progresszív átalakulása, amely magával hozta a mezőgazdaság és a falusi társadalmi viszonyok kommerszializálódását, a tengerentúli kereskedelem és ipar növekedését és a lakosság megduplázódását; a biztonságnak az a hamis érzete, amelyet az erzsébeti kompromisszumok kezdeti sikerei okoztak; a kormányzat központi szerveinek és az udvarnak megnövekedett méretei és kiadásai, amelyek hatékonyságuk és megbecsülésük visszaesésével jártak együtt. Hangsúlyoznunk kell, hogy az itt felsorakoztatott fejlemények közül egyik sem tette elkerülhetetlenné a kormányzat összeomlását – még kevésbé a polgárháború kirobbanását vagy a valóban forradalmi párt kialakulását. Ezek szinte bizonyosan a politikai hatalom bizonyos újraelosztásához vezettek, s nagy valószínűséggel az egyház reformjához, de az, hogy ezek a változások békés fejlődés, politikai megrázkodtatás, vagy a fegyverek használatának keretében zajlanak-e majd le, teljesen bizonytalan volt. Ez a kormányzati hivatalok bölcsességétől, vagy annak hiányától, valamint az ellenzék mértékletességétől vagy annak hiányától függött.

A katalizátorok 1629 – 39

Az 1640-es robbanást megelőző évtizedben egy sor olyan fejlődménynyel találkozhatunk, amelyeket a válság katalizátorának lehet tekinteni, amelyek a kormányzati intézmények összeomlását a lehetőség birodalmából a valószínűségébe vezették. Legjobban a kormányzat ostobaságát és intranzigenciáját kell hangsúlyoznunk, azt, hogy vakon visszautasította a kritikákra való konstruktív reagálás lehetőségét, és csökönyösen megindult az összeütközéshez vezető úton. Ez teljes mértékben összekapcsolódott azzal az életerős egyházi reakcióval, amelyet Laud érsek irányított és erőszakolt féktelenül. Ez utóbbi a püspökök politikai hatalmának és presztizsének visszaállítása érdekében dolgozott, a mellőzés és megvetés évtizedei után; az egyház gazdasági erőforrásainak helyreállításáért, a városi tizedkivetés felülvizsgálatával és a laikus kisajátítások elleni támadással, a laikus rablás évtizedei után; az egyház és szertartásai rendszerességének és rituális pompájának nö-

veléséért, beleértve azt is, ami a puritánok számára a legsértőbb volt, az orgona és oltárkorlátokat, az oltár előtti térdeplést és a kereszt használatát a keresztelésnél; s a puritánok még könyörtelenebb pusztításáért, amilyet még Whitgift és Erzsébet alatt sem éltek át.[33]

Még rosszabb volt az a hatás, amit Károlyra katolikus királynéja gyakorolt, a katolikus laikusok alkalmazása a magas miniszteriális hivatalokban, a pápasággal kiépített barátságos kapcsolatok, és egy olyan külpolitika követése, amely alapvetően spanyolbarát és protestáns ellenes volt. A közhiedelmek néha fontosabbak, mint a valóság, a korszak hisztérikus félelmei közepette az a gyanú, hogy a pápistaság teljesen átitatta a közigazgatást, katasztrofálisan lecsökkentette a rendszerbe vetett közbizalmat. A király egyik támogatója jegyezte meg 1640-ben, hogy „az embereknek az a véleménye vagy meggyőződése, hogy vezetőik és szolgáltatásaik pápisták Ő felségének rosszabb szolgálatot tett, mint bármi más dolog". Ezt a véleményt fejlesztette tovább egy radikális képviselő azzá a váddá, hogy „minden bajunk gyökere, szerintem, a köztünk és Róma között tervezett unióból következik".[34] Ez volt a legfőbb oka annak, hogy a csapatok nem voltak hajlandóak a skótok elleni harcra, ami aztán közvetlenül vezetett a rendszer lehanyatlásához.

Ezzel a vallási reakcióval párhuzamosan jelentkezett egy politikai reakció is abban a mértékben, ahogy a freeholderek és gentryk politikai nemzete részt vett a kormányzásban. Károly feloszlatta a parlamentet, kinyilatkoztatta elhatározását, hogy enélkül akar uralkodni, a parlament beleegyezése nélkül növelte az adókat, a törvény betűivel zsonglőrködve, és eltorzítva az országos veszély esetén alkalmazható szükséglépésekre vonatkozó speciális hatalmat. Ez a politika jelentős ellenállásba ütközött, de nem azért, mert a királyi adózás az 1630-as években különösen terhes lett volna a társadalom bármely osztálya számára – a valóságban ez majdnem bizonyosan könnyebb volt, mint bárhol másutt Európában –, hanem azért, mert a pénzt alkotmányellenes és önkényeskedő módon hajtották be, és olyan célokra használták fel, amelyeket sok adófizető erkölcstelennek tekintett. Károly félelmet keltett a földbirtokos osztályokban is azzal, hogy bátorította Straffordot, hogy Írországot egy autokrata uralom nagyméretű kísérleti laboratóriumaként használja, amely kísérletet sok angol előjátéknak tekintett a hasonló politikai módszerek otthoni alkalmazásához.[35]

Harmadszor, Károly egy társadalmi reakciót is ki akart kényszeríteni, meg akarta szüntetni azt a társadalmi mobilitást, amelyet annyira visszataszítónak tekintett. Megszüntette a címek árusítását, visszakergette a gentry-

ket és előkelőket vidéki lakhelyükre, ahova szerinte tartoztak, s mindent megtett az előkelőek privilégiumainak támogatásáért és a ranghierarchia megerősítéséért.[36] (...)

A korona politikája és az előkelők magatartása együtt egy arisztokrata reakció kezdeteit mutatja, amely idővel a francia forradalmat megelőző évtizedek sokkal öntudatosabb és átfogóbb franciaországi mozgalmához hasonlóvá fejlődhetett volna. Ez utóbbi reakciót ma úgy tekintik, mint ami jelentős szerepet játszott a társadalmi feszültségek elmélyülésében, s végül az 1789-es robbanáshoz vezetett. Minden alapunk megvan annak feltételezésére, hogy az angliai, nyilvánvalóan kevésbé fejlett reakció hasonló felháborodást keltett a gentryk között. Ez szerepet játszott azon gyűlölet és gyanú kialakulásában, amit az alsóház tagjai éreztek a lordok házával szemben, ami nyilvánvaló jellegzetessége a hosszú parlament korai időszakának is.

Végül Károly belekeveredett a gazdasági reakcióba is. Felülről kényszerítettek céhszervezetet egy sor mesterségre és szakmára. London városa tönkrement, mivel bekapcsolódott az írországi telepítésekbe és a koronabirtokok kiárusításába. Sértő és haszontalan monopóliumokat kényszerítettek ki, és kísérletek történtek a szövetminőség hivatalos szabályozásának szigorítására. A Kelet Indiai Társaságot felbőszítette a kívülállók kereskedésének cinikus engedélyezése, a birtokos nemességet felbőszítették a lovagi birtok elzálogosításáért és a bekerítés ellenes törvények megsértéséért rákényszerített bírságok, valamint a középkori erdőtörvények és az egyenlő címeradó (scufage) felélesztése, a hadihajók építésére kivetett adó átalakítása éves rendszeres adóvá.[37] A gazdasági élet minden aspektusa egy olyan bürokrácia egészségtelen beavatkozását szenvedte, amelynek egyetlen célja, úgy tűnt, a pénz elvonása nagyszámú kicsinyes és irritáló szabályozó bevezetése segítségével, amelyek közül soknak a törvényességét is kétségbe lehetett vonni. (...) E politika bevezetése során megkezdődött az uralkodó elitek szétszakadása, s így a bekövetkező reakciót egy olyan rendszernek kellett keresztülvinnie, amely félig már hadban állt önmagával. (...) Egy sereg alsóbb hivatalnok lojalitását az illetménybizottság tevékenysége ásta alá, amely megélhetésüket fenyegette.[38] Az arisztokrácia is szétszakadt, ahogy fokozatosan eltávolították az udvarból, vagy nem engedélyezték ottani szereplését. Az anglikán püspökök is megosztottakká váltak, mikor Laud és arminiánus szövetségesei megtámadták Williams püspököt és barátait. Még a városi kereskedő oligarchiát is, különösen Londonban, megosztották a különböző vallási kötődések és a korona részéről megnyilvánuló fölényeskedő rossz bánásmódból következő fokozódó ingerültség.[39]

Az 1630-as évek során a királyi stratégia és taktika sikeresen forrasztotta össze az ellenzék természetileg eltérő erőit. A legfontosabb fejlemény a puritán felfogás óriási méretű elterjedése volt; a mérsékelt anglikánokat Laud politikája egyre inkább elidegenítette és egy radikálisabb álláspont felé hajtotta. (...) Hogy megtörhessék az udvaroncok és a hivatalnokok választói befolyását, a gentryk arra kényszerültek, hogy a yeomanokat és kézműveseket választójoguk követelésére, és annak a nagy politikai védnökök-től független használatára bátorítsák. Ugyanebben az időben a vezetést előbb Sir Edward Coke és Sir John Eliot, később pedig Pym, Hampden, Say biztosították, és egy koherens szervezetet is létrehoztak a csúcson a „Providence Island" igazgatóságával. A kormányzat elkövette azt a hibát, hogy biztosította az ellenzéknek a szükséges mártírokat: Eliotot, kinek teste a Tower temetőjébe került s nem őseié mellé, és Burtont, Bastwickot és Prynnet, levágott fülükkel és hosszú bebörtönzésükkel. Ez az ellenzéknek gyűjtő népi jelszavakat biztosított: „Semmi Pápaságot" és „Semmiféle adót a parlament beleegyezése nélkül". Végül csapásként jelentkezett, hogy a királyság összes elégedetlenje a különböző sérelmeket két ember, Wentworth és Laud személye és politikája elleni személyes gyűlöletbe összpontosította. Úgy gondolták, e két ember szétzúzásával megtisztítják a Commonwealthet azoktól az ördögöktől, akik megrontották azt, s megnyitják az utat egy jobb államhoz és jobb egyházhoz.

Az egyik legmeglepőbb újabb felfedezés az angol forradalommal kapcsolatban, hogy a radikális parlamenti vezetők jelentősen öregebbek voltak, 11 éves mediánnal, mint a lojális lovagok.[40] Ezt a fordított generációs szakadékot az magyarázhatja meg leginkább, hogy az 1620-es évek buckinghami korrupciójának, és az 1630-as évek károlyi, laudi és straffordi zsarnokságának személyes tapasztalatára volt szükség ahhoz, hogy valaki eljusson a forradalomhoz. Mindkét tapasztalatra szükség volt, de egyedül egyikük sem volt elégséges. Ezért nem tört ki a forradalom az 1620-as években, és ez az oka annak, hogy az 1630-as évek nemzedéke toleránsabb volt a királyi ügyetlenséggel szemben, mint idősebb társaik.

A konszenzus elkopásához és a politikai ellenőrzés megromlásához végül az járult hozzá, hogy az alapvető alkotmányos és vallási kérdések körüli konfliktusok komoly gazdasági nehézségekkel a háttérben zajlottak.[41] A legfontosabb szövetexportkereskedelem megsemmisítő csapást szenvedett az 1620–21-es válság során, s az európai piacokat sohasem szerezték teljesen vissza. Az 1630-as évek pedig általában rossz termést hoztak az 1630-as katasztrófaévtől kezdve és azt követően. Egyetlen egy jó év volt az egész év-

tizedben, amelyhez hasonlót csak egyszer találunk az elkövetkező százhúsz évben.[42]

A kora tizenhetedik század így az ismert „J görbét" követte; egy viszonylag hosszú prosperitással kezdődik, amely megnöveli az elvárásokat a folyamatos javulásra, és amely egy éles lefelé irányuló tendenciával folytatódik. Az 1630-as évek reakciós politikáját akkor folytatták, mikor a korszakot a frusztrált gazdasági elvárások jellemezték a társadalom több szektora számára. A romló pénzügyi viszonyok nyilvánvalóan *nem* játszottak szerepet a földbirtokos osztály elégedetlenségének kialakulásában, amely osztály a későbbi dráma főszereplőjévé vált. A bérleti díjak a magasba szöktek az 1620-as és az 1630-as években, s egészében véve, a gentry, amely londoni szövetségeseivel együtt 1640-ben majd megdönti a kormányzatot és így mozgásba hozza a forradalom vonatát, valószínűleg sohasem állt ilyen jól anyagilag.[43] A gazdasági hanyatlás azonban valószínűleg segített a feszültség elmélyítésében a városokban a régi bevett kereskedő oligarchia és a kiskereskedők között, amely utóbbiak mind ki voltak zárva a hatalom és kiváltság mágikus köréből. A posztóipar stagnálása valószínűleg szerepet játszott a szövőmunkások radikalizálódásában, éppen úgy, mint a magas élelmiszerárak szerepet játszhattak abban, hogy a városi iparos inasok, különösen Londonban, politikai akciókba fogtak.

Hangsúlyozni kell, hogy csak a szabadelvű angol történetírás szigeti összefüggésében lehet Károly politikáját reakciósnak és nem előre tekintőnek cimkézni. A kontinentális Európából nézve éppen Károly, Laud és Strafford céljai és módszerei a jövőbe mutatóak. Az egyház és az állam közötti kapcsolatok erősítése, minden fajta eltérő vélemény elnyomása, egy mindennél hatalmasabb udvar létrehozása, széleskörű pénzügyi és katonai hatalom megszerzése – ezek voltak az alapjai a királyi abszolutizmus csaknem általános európai növekedésének. Ha az idők trendje vezetett valahová, akkor ez az az irány volt, amelyet Károly és tanácsadói jelöltek ki. (...)

A kirobbantó okok, 1639 – 42

Az 1630-as évek katalizátorai a politikai összeomlás kilátásait lehetőségből valószínűséggé változtatták. Azonban rövid távú, sőt véletlen események sorozata változtatta ezt a valószínűséget bizonyossággá. (...)
Az 1640-es kormányzati összeomlás közvetlenül következett Laud és Károly azon döntéséből, hogy megpróbálják ráerőltetni a skót klérusra az istentisztelet és egyházi szervezet angol szisztémáját, s ezzel egyidőben a skót előkelőket volt-kolostori birtokaik elvesztésével fenyegették. Ez a presbite-

riánus lelkészeket és az előkelőket szövetségbe egyesítette és összméretű háborút provokált. A háborús vereség, amelynek alapvető oka az volt, hogy az angol csapatok és vezetőik nem akartak harcolni, viszont oda vezetett, hogy a korona elvesztette ellenőrzését fegyveres erői felett, ami a forradalom első és legfontosabb előjátéka. Az adófizetők részleges sztrájkja, a háború költségei, a skótok által követelt jóvátételekkel ötvözve a királyi kincstár kiürülését eredményezték és pénzügyi összeomláshoz vezettek. A kormányzás továbbviteléhez szükséges pénz megszerzésének egyetlen lehetősége a parlamenthez való fordulás volt; ez a királyi politika minden aspektusával szemben teljes mértékben felkelt ellenzéknek való alárendelődést jelentett.

Az 1640-es parlamenti választás sokkal élesebb és szélesebb körű összecsapást hozott, mint bármelyik korábbi, és az udvar jelöltjei mindenütt vereséget szenvedtek. Az udvaroncok és hivatalnokok az 1614-es parlamentnek még 28, a hosszú parlamentnek azonban csak 11 százalékát alkották; ez az arány alacsonyabb, mint bármely olyan korábbi parlamentben, amelyről adataink vannak. Nemcsak a hivatalos jelölteket utasították el, hanem a régi arisztokratikus patronázs rendszer is a felbomlás jeleit mutatta, függetlenül a politikai szimpátiáktól. (...)

Mikor a hosszú parlament 1640-ben összeült, Károly majdnem teljesen egyedül találta magát. Négy természetes szövetségeséből az arisztokráciát a gazdasági és státusz hanyatlás évtizedei gyengítették meg, és politikai, valamint vallási elkötelezettségek osztották meg; az egyházi hierarchia elszigetelt, lenézett és még mélyebben megosztott volt; a központi igazgatás és az udvar demoralizálódott és megbízhatatlanná vált; a fegyveres erőket darabokra zúzta a vereség, és ha választásra kényszerítették volna, nagy eséllyel az ellenséghez csatlakoznak. Az ellenségnek ideiglenesen egyesített csoportjai szövetkeztek Károly ellen – a gentry, az előkelőek, a kereskedők és a jogászok – akiket a reformált egyház, a vallásos Commonwealth, a Magna Carta, az ősi alkotmány és a „vidék" hatalmas ideáljai inspiráltak. Ezek azonban inkább jelszavak, s nem konkrét programok voltak, s helytelen volna azt állítani, hogy az 1640-ben a Westminsterben megjelenő ellenzék gondolkodásában több volt, mint osztálya politikai befolyásának fenntartására és növelésére, az egyháznak a Laud által bevezetett pápista újításoktól való megszabadítására, a bel- és külpolitikának alapvetően protestáns irányba való fordítására, és a püspökök politikai befolyásának csökkentésére irányuló vágy. E célok eléréséhez azonban, olyan intézményeket kellett megszüntetni, mint a kiváltságos törvényszékek, amelyek több mint 150 évesek voltak, jogot kellett formálni arra a hatalomra, hogy meghatározhassák saját feloszlatásuk feltételeit, ki kellett végezni a király egy miniszterét, a Canterbury Ér-

seket pedig a Towerbe kellett zárni. A hosszú parlament első ülésszaka a gyakorlatban, ha elméletileg nem is, lerombolta a kormányzat központi intézményeit, anélkül, hogy helyükre újat állított volna. Ekkor azonban még senki sem gondolkodott egy polgárháború fogalmaiban, hiszen ahhoz nem kell a király ellen harcolni, hogy az elbocsásson néhány szélsőséges lovagot. Egy sor véletlen és butaságból, képmutatásból és félelemből eredő személyi döntés változtatta meg a helyzetet és tette a háborút először lehetségessé, azután elkerülhetetlenné.

A helyzet romlásának legnyilvánvalóbb szimptomája az alsóház tagjai között aktívan tevékenykedő puritán prédikátorok retorikájának növekvő hisztériája volt, amely a vallási ekzaltáció szintjére emelkedve közvetlenül vezethetett a vérontáshoz. (...)

Bedford mérsékelt vezér váratlan halála szétzúzta a királyi támogatók és parlamenti ellenzékiek valamiféle koalíciós kormányzatának a tervét. Ma már nyilvánvaló, hogy az ír helyzet már egy évtizede közeledett a kirobbanáshoz, a kortársak számára az ír lázadás azonban derült égből villámcsapásként jött. Időzítése nem lehetett szerencsétlenebb, mivel szétzúzásának szüksége elkerülhetetlenné tette a központi hatalomnak legszélsőségesebb és legveszélyesebb formájában, a hadseregben való újjáélesztését. A kormányzat 1640-es összeomlása óta hatalmi vákuum alakult ki a központban, amely helyzet, ha nem tör ki az ír felkelés 1641-ben, folytatódhatott volna egészen a politikai váltság megoldásáig. De fellépett a fegyveres erők felállításának szükségessége, és az ellenzék követelte az ellenőrzést a katonai erők fölött.

Ez volt az a pont, ahol személyes faktorok kapcsolódtak a drámába. Az, hogy Károlyt alattomosnak tekintették és hogy ő állandóan, bár sikertelenül, kísérletezett az erőszak alkalmazásával, a parlament néhány vezetőjét arról győzték meg, hogy nem lehet benne bízni. Ők most valóban életüket féltették; végtére is ők ontották az első vért – Straffordét a vérpadon – és tudták, hogy Károly bosszút esküdött. Ezért személyes biztonságuk, és azon alkotmányos eredmények védelmében, amelyeket az előző tizennyolc hónap során elértek, kötelezve érezték magukat arra, hogy követeljék mind a fegyveres erők, mind a miniszterek kinevezése feletti ellenőrzést. Ezek a követelések azoban, messze meghaladták a feltételesen kiegyensúlyozott alkotmány helyreállításának korlátozott céljait, s ennek következtében a király nagyszámú korábbi ellenfele kelletlenül visszaállt a királyi oldalra. 1642 nyarán Károly király valami olyasmivel rendelkezett, amivel egy évvel korábban még nem: a befolyásos támogatóknak nagy, ha nem is túlzottan

elszánt táborával. Most megkockáztathatott egy polgárháborút, a győzelemnek meglehetős esélyével.

Másrészt viszont az alapvetően mérsékelt parlamenti vezetők számára ez a kényszerű balratolódás új és életbevágóan fontos szövetségeseket biztosított: a londoni City azon radikális új kormányzóit, akik a régi gárdától 1641 során békés politikai forradalommal szerezték meg a hatalmat. A City-nek, a vezetés mellett maradt parlamenti gentry csoportnak és a hatalommal rendelkező előkelők jelentős kisebbségének ez a kombinációja elég erős volt ahhoz, hogy a fegyverek erejével szálljon szembe a királlyal, a szövetség azonban elkerülhetetlenül a City-ből származó szélsőségesebb szárny irányába tolta el a befolyás súlyát. Hasonlóképpen zajlott le a változás a királyi oldalon. Bár a konzervatívabb gentryknek a királyhoz való visszatérése biztosította számára a szükséges hadsereget és politikai támogatást, továbbra is a szélsőséges lovagok gyakorolták a legnagyobb befolyást a királyi politikára. Így 1642-re készen állt a színpad egy polgárháborúra, amely olyan követelések körül zajlott, amelyekről a tárgyalást a vezetők többsége mindkét oldalon elképzelhetetlennek tartotta, bár a követők nem tartották annak.

Következtetések

Tanulmányunk nem foglalkozik a forradalom későbbi lépcsőinek okaival. A háború a hagyományos elitek megoszlásával kezdődött, a folytatásban a parlament vezetését a katonai győzelem követelői vették át; kialakult egy radikális alsó-középosztályi politikai ideológia és párt a levellereknél; szétzúzták a három régi jellemzőt: a királyságot, a lordok házát és az episzkopális egyházat; a Commonwealthet egy alig leplezett katonai diktatúrára cserélték fel; és végül 1660-ban összeomlott a forradalmi rendszer és visszaállították a régi rendet. Tanulmányunk azon hosszú időre ható faktorok meghatározására korlátozódik, amelyek a politikai és vallási intézmények bizonyos módosítását valószínűvé tették; azon rövid távon ható faktorok, nagyrészt politikai hibák feltárására, amelyek valószínűvé tették, hogy a változások a konfrontáció és nem a kiigazítás formájában történnek majd meg; és azon közvetlen eseményekre és döntésekre, amelyek először a központi kormányzat összeomlását okozták, azután azt, hogy a győztesek átlépjenek saját alapjaikon, s így az országot két évvel később szerencsétlenül egy háborúba kényszerítették.

Ami az angol forradalom egyedi vonása, az a különböző ellenzéki programok és az 1640 utáni eredmények intellektuális tartalma. Először történt

meg a történelemben, hogy egy fölszentelt királyt bíróság elé állítottak alattvalóival szembeni hűtlenségéért, hogy nyilvánosan lefejezték és hivatalát eltöröltnek nyilvánították. Egy bevett egyházat szüntettek meg, birtokait kisajátították, és a protestantizmus minden formájára széles körű vallási türelmességet hirdettek, sőt kényszerítettek. Rövid időre, s talán először, jelentkezett a történelem színpadán az embereknek egy olyan csoportja, amely a szabadságnak és nem a szabadságoknak elveit proklamálta, mely az egyenlőségért és nem a kiváltságokért, a testvériségért és nem a hódolatért szállt síkra. Ezek az elvek életben maradtak és feléledtek más társadalmakban, más időszakokban. 1647-ben a puritán John Davenport hátborzongató pontossággal jósolta meg: „azt a fényt, amelyet most Angliában fedeztek fel ... sohasem lehet teljesen kioltani, bár úgy vélem ezzel ellenkező vélemények még sokáig fognak uralkodni".[44]

Bár a forradalom látszólag elbukott, a vallási toleranciáról és arról vallott elvei, hogy korlátozni kell a központi végrehajtó szervek hatalmát a tulajdonos osztályok személyes szabadságába való beavatkozásra, valamint, hogy a politikának a társadalom széles spektrumának az egyetértésén kell alapulnia, túlélték. Ezek újra megjelennek Locke írásaiban, kifejezésre jutnak Vilmos és Anna uralkodásának politikai rendszerében a jól fejlett pártszervezetekkel, a parlament messzemenő hatalmával, a Bill of Rights-al, és a Toleratin Act-al, és meglepően nagy, aktív és tagolt elektorátus létezésével. Ez az oka annak, hogy a tizenhetedik századi angol válság jogosan követelheti magának a világtörténelem első „nagy forradalma" címet, s ebből következik ezen esemény alapvető jelentősége a nyugati civilizáció fejlődése szempontjából.

Jegyetek

E tanulmány lábjegyzeteivel fel akarjuk hívni a figyelmet a kutatás azon óriási eredményeire, amelyet az utóbbi húsz évben publikáltak, s amelyre érvelésünk nagy része épül. A régóta ismeretes tényekre, amelyeket már valamennyi kézikönyvben megtalálunk, nem hoztunk jegyzeteket.

1 Hyde, E. Earl of Clarendon: *The History of the Rebellion and Civil Wars in England;* Murray, W.D. szerk. (Oxford 1888)
2 Wedgwood, C.V.: *The King's Peace, 1637 – 41* (London, 1955)
3 Gardiner, S.R.: *History of the Great Civil War, 1642 – 9*, 3 kötet (London 1886 – 91)
4 Macaulay, T.B.: *The History of England from the Accession of James II* (London, 1849); Trevelyan, G.M.: *England Under the Stuarts* (London, 1925)
5 Engels, F.: *Socialism: Utopian and Scientific* (London, 1892) xix–xxiv; Hill, C.: *The English Revolution, 1640* (London, 1940) 9–82; Tawney, R.H.: The Rise of

Gentry, 1558 – 1640, *Economic History Review* 11 (1941); uő: Harrington's Interpretation of His Age, *Proceedings of the British Academy* 27 (1941); Dobb, M.: *Studies in the Development of Capitalism* (London, 1946) 109–51, 161–76, 186–220, 224–39.

A neomarxista értelmezésekre lásd: Moore, Barrington; Jr.: *Social Origins of Dictatorship and Democracy* (Boston, 1966) 1. rész, 1. fejezet. Arra a módosított marxista álláspontra, amely a vallásnak és az elveknek nagyobb szerepet tulajdonít lásd: Hill, C.: La Révolution anglaise du XVIIIe siècle *Revue Historique* 221 (1959) és uő: *Century of Revolution, 1603 – 1714* (London, 1961).

A fenti elméletek elleni vad kirohanásra lásd Hexter, J.H.: The Myth of the Middle Class in Tudor England, in uő: *Reappraisals in History* (London 1961).

6 Black, C.E.: *The Dynamics of Modernization* (New York, 1966) 72–74, 90, 106–108.

7 Trevor-Roper, H.R.: The Gentry, 1540–1640, *Economic History Review*, 1. mellékl. 1953.

8 Harrington, J.: *Oceana* (London 1737) 70.

9 Neumann, S.: The International Civil War, *World Politics* 1 (1949) 333–334, 1. jegyzet.

10 Thirsk, J.: The Sale of Royalist Land during the Interregnum, *Economic History Review* 2. sorozat, 5. szám (1952); uő: The Restoration Land Settlement, *Journal of Modern History* 26 (1954); Habakukk, H.J.: Landowners and the Civil War, *Economic History Review* 2. sorozat, 18. köt. (1965); uő: The Parliamentary Army and the Crown Lands, *Welsh Historical Review* 3 (1967).

11 *Catalogue of the Thomason Tracts in the British Museum, 1640 – 1661* (London, 1908) xxi.

12 Ogilvie, C.: *The King's Government and the Common Law, 1471 – 1641* (Oxford, 1958); Judson, M.: *The Crisis of Constitution* (New Brunswick, 1949) 2. fejezet; Hill, C.: *Intellectual Origins of the English Revolution* (Oxford, 1965) 5. fejezet; Holdsworth, W.S.: *A History of English Law*, 5. köt. (London 1937) 425 – 93.

13 Hill, C.: The Norman Yoke, in. uő: *Puritanism and Revolution* (London, 1958) 1. rész, 3. fejezet.

14 Historical Manuscript Comission; *Second Report* (London, 1874); 63.; Walzer, M.: *The Revolution of the Saints* (Cambridge, Mass., 1965) 10–11.

15 Lenski, G.E.: Status Crystallization: (A Non-Vertical Dimension of Social Status), *American Sociological Review* 19 (1954).

16 Gardiner: *History of the Great Civil War*, 2. köt. 230–32, 277–79.

17 A Keeler, M.F. által összeállított életrajzi tanulmány alapján *The Long Parliament, 1640–41*, (Philadelphia, 1954).

18 Everitt, A.: *The Community of Kent and the Great Rebellion, 1640 – 60* (Leicester, 1966), 143, 242.

19 Erre és más kifogásokra lásd Hill, C.: Recent Interpretation of the Civil War, in. uő: *Puritanism and Revolution*; Zagorin, P.: The Social Interpretation of the English Revolution, *Journal of Ecinomic History* 19 (1959); és Hexter: *Reappraisals in History*, 129–31.

20 Engels: *Socialism*; Tawney: The Rise of the Gentry, 183–189, 203.

21 Wolfe, D.M.: *Leveller Manifestoes of Puritan Revolution* (London, 1944) 237.

22 Bossy, J.: The Character of Elizabethian Catholicism, *Past and Present* 21 (1962).
23 A következő, az arisztokráciáról szóló, rész rövid összefoglalása annak, amit Stone, L.: *The Crisis of Aristocracy, 1558 – 1641* (Oxford, 1965) 1., 3., 4., 10. és 14. fejezetében kifejtett.
24 Az európai udvari rendszer szerepére lásd: Trevor-Roper, H.R.: The General Crisis of the 17th Century, in *Crisis in Europe*, 1560–1660. szerk.: Aston, T.H. (London, 1965). Az angol udvarra lásd: Stone: *Crisis of the Aristocracy*, 8. fejezet; McGaffrey, W.T.: Place and Patronage in Elizabethan Politics, in *Elizabethan Government and Society*, szerk.: Bindoff, Hurstfield és Williams (London, 1961); Akrigg, G.V.P.: *Jacobean Pageant* (Cambridge, Mass. 1962); Hexter, J.H.: The English Aristocracy, Its Crises, and the English Revolution, 1558–1660, *Journal of British Studies* 8 (1968): 57–69.
25 Neale, J.E.: The Elizabethan Political Scene, in uő: *Essays in Elizabethan History* (London, 1958); Stone, L.: The Fruits of Office: The Case of Robert Cecil, 1st Earl of Salisbury, 1596 – 1612, in *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, szerk.: Fisher, F.J. (London, 1961); Cooper, J.P.: The Fortune of Thomas Wentworth, Earl of Stafford, *Economic History Review* 2. sorozat, 11. köt. (1958); Stone: *Crisis of the Aristocracy*, 100–106, 489–95.; Prestwich, M.: *Cranfield: Politics and Profits under Early Stuarts* (Oxford, 1966) 9. fej.; Loomie, A.J.: Sir Robert Cecil and the Spanish Embassy, *Bulletin of the Institute of Historical Research* 42 (1969).
26 Stone: *Crisis of the Aristocracy*, 424–49.
27 Neale, J.E.: *The Elizabethan House of Commons* (London, 1949) 7. és 15. fejezet.
28 Judson: The *Crisis of the Consttitution*, 7. fejezet; Mitchell, W.M.: *The Rise of a Revolutionary Party in the House of Commons, 1603–29* (New York, 1957) 5. fejezet; Notestein, W.: *The Winning of the Initiative by the House of Commons* (London, 1924); Tanner, J.R.: *Consttitutional Conflikts of the 17th Century* (London, 1928); Wormuth, F.D.: *The Royal Prerogative, 1603–49* (Ithaca, N.Y., 1939).
29 Ogilvie: *The King's Government; The Crisis of the Constitution*, 2. fejezet; Ives, W.: Social Change and the Law, in uő: *The Enlgish Revolution, 1600–1660* (London, 1968).
30 Stone: *Crisis of the Aristocracy*, 392–94; Zagorin, P.: *The Court and the Country* (London, 1969) 3. fejezet.
31 Curtis, M.H.: The Alienated Intellectuals of Early Stuart England, Past and Present 23 (1962).
32 Laslett, P.: Clayworth and Cogenhoe, in *Historical Essays, 1600 – 1750*, szerk.: Bell, H.E. és Ollard, R.L. (London, 1963) 177.; Wrigley, E.A.: London's Importance, 1650 – 1750, *Past and Present* 37 (1967): 46.; Tawnwy, R.H.: The Gentry, 1540 – 1640, in *Essays in Economic History*, szerk.: Carus-Wilson, E.M., 1. köt. (London, 1954): 192.
33 Trevor-Roper, H.R.: *Archbishop Laud, 1573–1645* (London, 1940); Hill, C.: *The Economic Problems of the Church* (Oxford, 1956).
34 Albion, G.: *Charles I and the Court of Rome* (London, 1935); 14. fejezet; *Calendar of State Papers Domestic*, 1640, 493, 38.
35 Kearney, H.F.: *Strafford in Ireland, 1633–41* (Manchester, 1959); Ranger, T.: Strafford in Ireland: A Revaluation, *Past and Present* 19 (1961).

36 Stone: *Crisis of the Aristocracy*, 34, 117–19, 397–398, 751.; Kearney, H.F.: *The Eleven-Years Tyranny of Charles I* (London: Historical Association, 1962).

37 Ramsay, G.D.: *The Wiltshire Woollen Industry* (London, 1943) 6. fejezet; Unwin, G.: *Industrial Organization in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (Oxford, 1904) 142–71.; Pearl, V.: *London and the Outbreak of the Puritan Revolution* (Oxford, 1961) 79–91.; Ashton, R.: Charles I and the City in *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, szerk.: Fisher; Hammersley, G.: The Revival of Forest Law under Charles I, *History* 45 (1960).

38 Trevor-Roper, H.R.: Archbishop Laud, *History* 30 (1945); Aylmer, G.: *The King's Servants* (London, 1961) 193–201; uő: Office Holding as a Factor in English History, 1625–42, *History* 44 (1959).

39 Howell, R.: *Newcastle upon Tyne and the Puritan Revolution* (Oxford, 1967) 2. és 3. fejezet; Pearl: *London and the Puritan Revolution*, 304–5.

40 Brunton, D. és Pennington, D.H.: *Members of the Long Parliament* (London, 1954) 15 – 16.; Everitt: *Kent and the Great Rebellion*, 118.

41 Hobsbawm, E.J.: The Crisis of the Seventeenth Century, in *Crisis in Europe, 1560 – 1660*, szerk.: Ashton, T.H. (London, 1965); Supple, B.: *Commercial Crisis and Change in England, 1600 – 1642* (Cambridge, 1964) első rész, 3–6. fejezet.

42 Hoskins, W.G.: Harvest Fluctuations and English Economic History, 1620 – 1759, *Agricultural History Review* 16 (1968); 17, 20.

43 Kerridge, E.: The Movement of Rent, 1540 – 1640, *Economic History Review*, 2. sorozat, 6. kötet (1953); Stone: *Crisis of the Aristocracy*, 324 – 34.

44 Hill: *Puritanism and Revolution*, 152.

ROLAND MOUSNIER:

A FRONDE

Tanulmányunk célja nem e nagy felkelés, a *Fronde* (1648 – 53) „katalizátorainak" leírása, s azon eseményeket sem akarjuk felsorakoztatni, amelyek közvetlenül kiprovokálták a felkelés aktusait és az erre való kormányreakciót. Célunk sokkal inkább az, hogy nem pusztán magának a felkelésnek, hanem a francia társadalmon belüli különböző csoportok harcainak és egymásrahatásainak elemzésén keresztül feltárjuk a társadalmi és politikai érdekek alapvető feszültségeit és összecsapásait, amelyeket a tizenhetedik század első felében nyomon lehet követni, s amelyek, úgy tűnik, majdnem állandó vonásai voltak a francia társadalomnak. Ezen „előfeltételek" ismerete elengedhetetlen a felkelés bármiféle magyarázatához, s egyben feltárja, hogy a *Fronde* a mély problémákkal küzdő társadalomnak és államnak mennyiben volt kifejeződése.

A *Fronde* első és legfontosabb előfeltétele a háború volt. 1614 és 1629 között polgárháború dúlta Franciaországot, és 1624-től kezdve évtizedeken keresztül komolyan bekapcsolódott a harmincéves háborúba. 1624 és 1635 között közvetetten vett részt e háborúban, a Habsburgok ellenfeleit támogatva. Németalföldet, Svédországot és a svájci Graubündent pénzzel támogatta, s erődök megszerzésével Lotharingiában, Elszászban, Svájcban és Németországban – itt elsősorban a Mosel és a Rajna mentén –, valamint Itáliában, például Pignerolban. Így Franciaország elvágta azokat a katonai utakat, amelyeket a spanyol kormányzat arra használt, hogy csapatokkal, fegyverekkel és pénzküldeményekkel segítse testvéreit, az osztrák Habsburgokat és a spanyol Németalföldet. Így a franciák megszerezték azokat a „kapukat" és „utakat", amelyeken keresztül a spanyolok és az osztrákok megtámadhatták volna Franciaországot. Ez volt az úgynevezett *guerre couverte*, a „hidegháború". A Habsburgok azonban egymás után legyőzték a franciák szövetségeseit. A nordlingeni svéd vereség (1634) után Richelieu elhatározta, hogy nyíltan és közvetlenül megtámadja a Habsburgokat. 1635-ben XII. Lajos hadat üzent a spanyoloknak, és 1635 után Franciaország hadban állt, mind az ausztriai, mind a spanyolországi Habsburgokkal és szövetségeseikkel. Ez már a *guerre ouverte*, a nyílt háború volt. Az 1648-as vesztfáliai béke nem fejezte be Franciaország számára a háborút. Mazarin folytatta a spanyolok elleni háborút egészen az 1659-es pireneusi békéig. Bár néhány

francia európai hegemóniára gondolt, hódításokra, melyek magukba foglalták volna a Rajna balparti területeit, olyan francia határokra, amelyek a régi Galliáénak felelnek meg, a királyi kormányzat céljai arra korlátozódtak, hogy fenntartsák Franciaország függetlenségét, véget vessenek a Habsburgok világhegemóniára való törekvésének, és biztosítsák azokat a területeket, amelyek Franciaország külső támadás elleni védelméhez szükségesek.

Nem minden francia értette azonban meg a királyi politikát. Sokan közülük, a „jó katolikusok", a régi ligapártiak, s még a királyhoz és udvarához oly közelálló személyek is, mint például XIII. Lajos anyja Medici Mária, Michel de Marillac, az anyakirálynő kreatúrája, a főpecsétőr a spanyol „katolikus királyt" támogatták. Úgy tartották, hogy a Habsburg politika pusztán az eretnekség elleni küzdelem, kísérlet a katolicizmus feltámasztására, s vádolták a királyi tanácsot a háború és a Habsburgok protestáns ellenfeleivel való szövetség miatt. Készek voltak arra, hogy szembeszálljanak a királyi követelésekkel, sőt lázadásra és Spanyolországgal való szövetkezésre is. Mindenesetre a békéért szálltak síkra, és szembeszálltak a nagy háborús erőfeszítésekkel. Mások pedig, akik hajlandóak voltak résztvenni a Habsburgok elleni háborúban, úgy vélték, hogy a francia kormányzat már korábban békét köthetett volna, s csak azért hosszabbította meg a háborút, hogy igazolhassa a hatalommal való visszaélését és hogy pénzt zsarolhasson ki. A kormányzat részben felelős volt mindezért. Richelieu többször állította, hogy a béke már csak pillanatok kérdése, és Mazarin is több alkalommal kijelentette, hogy a béke megkötése az ő egyoldalú akciójától függ.

Ezek a hosszú és nehéz háborúk jelentős országos erőkifejtést követeltek, és komoly megerőltetésnek tették ki a francia erőforrásokat. A királyi kormányzat a háborúhoz való alkalmazkodásra kényszerült, arra, hogy hadi kormányzattá váljon, amely sokkal inkább hasonlított egy diktatúrára vagy egyeduralomra, mint királyságra vagy monarchiára. Egyre szükségesebb lett, hogy mindenkit, különösen a királyi családot és a királyi tisztviselőket, azonnali és teljes engedelmességre kényszerítsenek. Szükségessé vált, hogy bármely eszközzel megszüntessék a defetista és ellenséges propagandát, és erősítsék a hazafiságot és a katonai gondolkodást. Mindenekelőtt az volt életbevágóan fontos, hogy a kormányzat pénzt találjon a csapatok számára; hogy élelmezze és ruházza őket; hogy fegyvert, ágyút és lőport vehessen; biztosítsa a szállítást, bizonyos erődöket kijavítson vagy építsen, másokat pedig leromboljon; támogassa szövetségeseit, mint például a lázadó hollandokat, portugálokat, katalánokat és magyarokat. A kormányzat nagymértékben felemelte az összes adófajtát. Nemcsak újakat létesített, de rákény-

szerítette őket a városokra vagy olyan testületekre, amelyek hagyományosan mentesek voltak az általános adó alól. Így ismételten megsértette a tartományi és helyi szabadságokat és kiváltságokat, s a pénzszerzés érdekében valamiféle forradalmi igazgatást létesített – ezekben adóbérlőket, *traitanto*kat vagy *partisan*okat alkalmazott, királyi biztosokkal, *intendans*okkal és katonákkal egészítette ki őket, akik átvették a szokásos hivatalnokok szerepkörét a királyi hatalom gyakorlásában.

Nézzük meg például Bordeux adókerületét (*generalité*). A legfontosabb adó a *taille* egy millió francia livret hozott 1610 és 1632 között, s két millióra nőtt 1635-ben, hárommillióra 1644-ben, és majdnem négyre 1648-ban – ez a négyszeres növekedés 16 év alatt zajlott le, egy olyan időszakban, amikor az árak előbb stagnáltak, majd visszaestek. De a *taille* mellett más adót is fizettek az emberek, a legtöbb fajtát a hadsereg számára: a *taillon*t a nehéz lovasságnak, élelmiszert kellett biztosítani a spanyol határon, a laktanyákban és a téli szállásokon levő reguláris csapatoknak. A katonáknak joguk volt a privát otthonokban szállásra és élelemre, beleértve az ún. *ustensile*t – azaz „ágyat, fehérneműt, ételt, italt és a tűzhöz és világításhoz közeli helyet". A lakosságnak kellett biztosítani az élelmet, s bár a katonák fizettek, az erre használt pénzt speciális tartományi vagy municipális adó biztosította. A helyi lakosság azt állította, hogy a katonák ellátása egy újabb *taille*-jal volt egyenlő. Gyakorlatilag a katonák elvették azt, amire szükségük volt, s a megterhelés még súlyosabb volt. Ezekhez járultak a különböző *aide*-k és azok az egyéb adók, amelyeket egyre növekvő mértékben vetettek ki a mindennapi szükségletekre. Néhány év alatt az új adók százai léptek életbe. Ezekhez az adókhoz még hozzá kell adni az emberszükségletet. A militia minden évben egy katonai osztagot biztosított a hadsereg számára, ellátva egyenruhával, felszereléssel és fegyverekkel, melyeket a municipiumoknak vagy a falusi közösségeknek kellett fizetniük. A hadsereg így munkaerőt vont el a mezőgazdaságtól és a kézműipartól egy olyan időszakban, amikor a legproduktívabb a manuális munka volt. A falusi közösségeknek és a városi törvényhatóságoknak embereket, lovakat és kocsikat kellett biztosítaniuk a Richelieu által elrendelt kastélylebontásokhoz, vagy falépítésekhez, vagy árokásásokhoz. Ezeket az embereket és lovakat nekik kellett élelmezniük, és fizetniük kellett mind a munkásoknak, mind a szállítóknak. Bizonyos falvakban ezek a kiadások kétszer, háromszor annyit tettek ki, mint a *taille*. Végül, a pénzügyi tisztviselőket az általuk behajtott adók százalékában fizették. Bizonyos esetekben ezek az extra összegek kétharmaddal növelték az adót.

Az adóknak ez az áradata ráadásul, akkor zúdult a francia emberekre, amikor csökkent fizetési képességük a tizenhetedik század elhúzódó gazdasági recessziója következtében. Egyre csökkent a Spanyol–Amerikával való kereskedelem aktivitása, az arany és az ezüst importja évről évre kisebb lett, úgyhogy 1650-re ezek a fémek alig voltak fellelhetőek. Amennyire meg lehet ítélni, az árak tartós emelkedése lelassult 1630-ra, 1630 és 1640 között az árak egészükben stagnáltak, majd visszaestek. Ennek következtében mind a parasztok, mind a kézművesek kisebb jövedelemhez jutottak, kevesebb pénzük maradt adóik kifizetésére.

A tizenhetedik század a légköri csapások időszaka volt; a tél igen hideg volt, a magok megfagytak a földben, a súlyos nyári záporok nem hagyták, hogy a termés beérjen. Így a terméseredmények rosszak voltak, s így a kenyér, az alapvető élelmiszer, ára felszökött. Élelmiszerhiány, járványok, pestis, magas halálozási arány, követve a szokásos mintát. A korszakban ezekre együttesen, mint *mortalitás*okra utaltak. A legsúlyosabb *mortalitás*sokkal 1630 és 1632 között találkozunk; ez az egész francia gazdaság dezorganizálódásához vezetett. Másik csúcspontjukat 1648 és 1653 között, a *Fronde* idején érték el. (...)

A járványok első következménye a termelő munkaerő csökkenése volt – kézművesek és mezőgazdasági munkások sokkal nagyobb mértékben estek áldozatul ezeknek, mint más társadalmi csoportok tagjai. (...) A második következmény a kereskedelem megszűnése volt. A jómódú emberek vidéki házaikba szöktek. A törvényhatósági kormányzatok megtiltották az idegeneknek, hogy belépjenek a városba vagy *bourg*-ba, betiltották a vásárokat és piacokat, és nem engedték be a más régiókból jövő árukat. Ezek az akciók gazdasági válsághoz vezettek.

Az elhúzódó éhezés és járványok tönkretették a vidéket. Két-három rossz termés után sok falusi lakos, általában kisbirtokosok, már pauper volt. Házak és faluk néptelenedtek el. (...) Az emberek a legszegényebb területekről a kevésbé szegényekre vándoroltak, a vidékről a városokba, amelyek jobb ellátással és védelemmel rendelkeztek. 1628-ban hat ezer limousini csavargó gyűlt össze Perigueux kapujánál, elöntve a város külterületeit. (...) Még nem sikerült felülkerekedni az egyik *mortalitás* következményein, amikor már jött a következő, és 1630 után Franciaország egyre súlyosabb gazdasági és társadalmi nehézségekkel küzdött, amelyek időről időre katasztrófális arányokat öltöttek.

Ennek következménye volt az állandó nyugtalanság. A zavargások egyre gyakoribbá váltak, s a zendülések érlelődtek. Egyre gyakrabban kerül-

tek a törvényszékek elé testi sértéssel foglalkozó ügyek. Ezek között az adószedők, az adók alól részben mentes kiváltságos személyek, az adóbehajtást kikényszeríteni akaró fegyveresek és más hivatalos személyek elleni támadások találhatók. Ugyanakkor sokszor támadtak meg olyan szomszédos községbelieket is, akiket azzal vádoltak, hogy kevesebb adót kell fizetniük. Néhány nemest, bárót és lovagot letartóztattak az ilyen támadásokért, s mert parasztjaikat a királyi pénzügyi tisztviselők ellen vezették. Más esetekben klasszikus zendülésekkel találkozunk, amelyek meg akarják akadályozni a gabonának a tartományon vagy a városon kívüli értékesítését, vagy amelyek tiltakoztak a magas kenyérárak miatt, vagy amelyek kirabolták az egyház gabonaraktárait. Sok esetben törtek ki spontán lázadások a katonák ellen. (...)

A fenti események által legjobban befolyásolt régiók nyugatra és délre terültek el a durván Rouent és Genfet összekötő választó vonaltól. Általában e vonaltól északra és keletre terültek el a tizennyolcadik századi francia agronómusok nagy, nyílt, négyszögletes földjei, a nagybirtokok (*grande culture*); míg e vonaltól délre és nyugatra kicsi, rendszertelen és bekerített földek voltak, ahol kisbirtokos termelés folyt. A nyílt területek azonban a mezőgazdasági régiókban voltak, amelyeket a gabonakereskedelemre szerveztek, ahol a nagytermelők (*gros fermiers*) kapitalista eszközökkel kiterjedt területeket műveltek, fizetett *valêt*-okat, szolgákat és napszámosokat alkalmazva. Ezek az emberek megfelelő eszközökkel rendelkeztek ahhoz, hogy ellenálljanak a rossz termésnek, és hogy újra lábra álljanak az ilyenek után. Érdekük volt a társadalmi rend fenntartása, és azon szegények megfegyelmezése, akik számára munkát és fizetést nyújtottak. Általánosságban, bár ezeket az északkeleti régiókat is feldúlhatták a lázadó hercegek és külső erők hadseregei, nem túlzottan vettek részt a lázongásokban. Sokkal több feszültséggel és zavargással találkozunk a zárt földek régióiban, ahol részesbérlők családjaik és két-három fizetett alkalmazott segítségével művelték kis vagy középméretű birtokaikat önmaguk ellátására. Általában csak kis gabonatartalékkal rendelkeztek, és két egymást követő rossz termés a szegénység szélére sodorhatta őket. Ilyen körülmények között a királyi adók és a hűbérúri szolgáltatások könnyen túl nehézzé válhattak számukra, s lázadoztak. Azonban, ha lázadtak, akkor általában a korona pénzügyi tisztviselői ellen lázadtak, s ha házakat és katélyokat gyújtottak fel, akkor ezek a pénzügyi hivatalnokok házai és kastélyai voltak, s nem a *gentilhomme*-ok, a helyi katonai nemesség tulajdonai. Csak ritkán támadtak meg egyes *gentilhomme*-okat, s soha sem támadták a hűbéri rendszert.

A gyakorlatban a *gentilhomme*-ok gyakran megvédték parasztjaikat a királyi pénzügyi ügynökökkel szemben. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a tizenhetedik századi francia hűbéri rendszer elismerte, hogy a paraszt *censitaire*-k tényleges birtokosai telküknek, s a törvény megvédte őket attól, hogy hűberuruk elűzze arról őket.

A királyi család és a királyság nagy nemesi családjainak tagjai, az úgynevezett *grand*-ok – a hercegek, márkik, grófok és bárók – gyakran lázadoztak a IV. Henrik halála (1610) és a *Fronde* (1648) közti időszakban. Egy sor összeesküvés keletkezett a vérbeli hercegek, s különösen Medici Mária és Gaston d'Orleans – XIII. Lajos anyja és testvére – körül. (...)

A hercegek és a *grand*ok lázadásai természetesen önző érdekeket tartalmaztak, de megvolt alkotmányos alapjuk is. (...) A hercegek azt állították, hogy a király alapvető jogokat sértett meg, s lázadásuk törvényes, mivel célja a szokásjogon alapuló alkotmány visszaállítása. (...) Ezen elmélet következményeként, mikor a király kiskorú volt (XIII. Lajos 1614-ig és XIV. Lajos 1651-ig, a *Fronde* idején), a kormányzat egy olyan tanács kezében volt, melynek elnöke a király legidősebb nagybátyja, Monsieur, Orleans hercege volt, s melynek tagjai vérbeli hercegek és olyan más hercegek és *grand*ok voltak, akik lojálisak voltak hozzá. (...)

Később, mikor a király elérte a nagykorúságot, neki kellett átvennie a kormányzást. Mindenki elfogadta, hogy a királynak uralkodónak kell lennie, aki személyesen cselekszik, meghatározza a politikát és maga adja ki utasításait. Legfőbb kötelessége az volt, hogy elfogadja természetes tanácsadói – a vérbeli és más hercegek, a *grand*ok – javaslatait. (...)

Formálisan a király egy államtanácson keresztül kormányzott, melynek tagjai saját, vagy miniszterelnökének kreatúrái voltak, akiket a király kedvenceinek tekintettek. Az ilyen kreatúrákat államtitkárnak, pénzügyi főfelügyelőnek vagy kancellárnak nevezte ki. Ezek az emberek viszonzásul saját kreatúráikat ajánlották a királynak bizonyos királyi megbizatások betöltésére, akik aztán hirdették a királyi rendeleteket és kikényszerítették azok végrehajtását. Ilyenek voltak egyes különleges törvényszékek tagjai, akik a lopással vádolt *traitant*-ok és *partisan*-ok, magukat az ellenségnek túl gyorsan megadó városi kormányzók és árulással vádolt nemesek fölött ítélkeztek. Közülük került ki egy sor híres *intendáns*, akik a fronton ellenőrizték a hadseregeket, és akik intézkedtek, hogy a tartományok mindent a királyi akaratnak rendeljenek alá. Az *intendánsok* az 1793-astól nem sokban különböző terrorral éltek. Egy ilyen kreatúra-lánc, amely teljesen elkötelezte magát protektorának, mesterének, védnökének, a királytól egészen a legalázatosabb parasztig terjedt, s minden tagjától engedelmességet követelt.

Ezeknek az embereknek a maximája az „állam érdek" volt. Az állam jóléte és az állam nagysága, mint az összes ember jólétének és boldogságának a feltétele volt számukra a legfőbb cél és a legfőbb törvény. E cél eléréséhez a királynak és miniszterеinek szabadságukban állt figyelmen kívül hagyni a fennálló törvényeket, szabadságokat, kiváltságokat és jogokat. Jogukban állt minden törvény megváltoztatása, minden kiváltság megsértése, minden szabadság megsértése és minden jog elvetése. Még saját ígéreteiket és eskűiket sem tekintették kötelező érvényűnek. A legfőbb törvény a *salus publica* volt, s a király és miniszterei egyedül dönthették el, hogy milyen eszközökkel érik el ezt a közös jólétet. Mégha a király alattvalói nem is értettek egyet annak politikájával és cselekdeteivel, úgy vélték, hogy téved, s cselekdetei teljesen elhibázottak, a király, isten helytartója, akit Ő irányít, lelkiismeretüknél fogva kényszerítette őket, hogy késedelem nélkül engedelmeskedjenek parancsainak.

Bár a hercegek ugyanezt az abszolút hatalmat gyakorolták volna, ugyanerre az államelvre támaszkodtak volna, ha ők irányítják az államtanácsot, mégis mind ők, mind publicistáik élesen kritizálták ezt a politikát, s a régi szokásjogon alapuló alkotmányért szálltak síkra. Ezzel megnyerték a királyság lakosainak általános szimpátiáját, mivel legtöbbjük számára ez a diktatorikus kormányzat zsarnokság volt. A vallásháborúk zsarnokölő elméletét még nem felejtették el: ha a király zsarnokká válik a hercegek és a magistrátusok feladata, hogy a helyes útra vezessék őt. Ha nem változik, akkor az ő feladatuk az, hogy kezükbe kerítsék és trónjától megfosszák őt. És egy egyszerű állampolgár, akit isten szelleme vezérel, megölheti őt. Ebben az esetben ez az emberölés nem gyilkosság. (...) Sokan követték a hercegeket, mert hitték, hogy igazuk van és hogy a szokásjogon alapuló alkotmány felújítása erkölcsileg szükséges.

Mikor lázadtak, a hercegek számítottak hű követőikre. E társadalom egyik alapja a személyes lojalitás, a *fidelitás* volt. Egyes emberek magukat teljesen a fölöttük állónak szentelték. Szolgálták őket mindazzal, amivel tudták: tanáccsal, karddal, tollal, beszéddel, propagandával, intrikával, árulással – s ha szükség volt rá, életüket is védnöküknek ajánlották fel, követve őket a király és az állam elleni lázadásba, az idegen erőkkel való szövetségbe saját országuk ellen. A fölöttük álló volt uruk, védelmezőjük, védnökük. Az ő bizalmasai, elkötelezettjei, kreatúrái voltak. A kreatúrák uruktól pártfogást, védelmet, bizalmat, barátságot, ruhát, élelmet, lakást, helyet a hadseregben, vagy a tiszti karban, tisztességes házasságot és társadalmi előnyöket vártak és kaptak. E fidelitás alapja önkéntes kölcsönös ragaszkodás és elkö-

telezettség volt, személyes kapcsolat két ember között. Ez nem volt feudalizmus, mert az alsó nem nyújtott *foi et hommage*-t a fölötte állónak és nem várt hűbérbirtokot viszonzásul. Ez egy *sui generis* társadalmi viszony volt: a fidelitás. Nemcsak néhány nemes – katonai vagy polgári hivatalnokok – tartozott a „hűségesek" ilyen csoportjába, hanem ugyanúgy nem-nemesek, legtöbbjük hivatalnok, jogász, ügyész és a *petite robe* más tagjai. Maga a király sem tudott volna kreatúrái nélkül uralkodni, akik nem annyira azért szolgálták hűségesen, mert ő volt az állam legális feje, hanem speciális fidelitás esküjükből következően, mert ő volt védnökük. Mikor az állam összeomlott a *Fronde* idején, a királyt és a királyságot az ifjú király néhány ezer kreatúrája mentette meg, akik azért maradtak hűek hozzá, mert az ő emberei, az ő elkötelezettjei voltak. A hercegeknek is voltak kreatúrái, és ezeknek a kreatúráknak is saját kreatúrái. Ebből a fidelitás láncból következett, hogy mikor a hercegek fellázadtak, emberek ezrei követték őket az egész királyságban, sőt egész tartományok is.

A király kegyenceinek, miniszteréknek és megbízottaknak hadi kormányzata a testületek és hivatalnokok kemény ellenállását és gyakori lázadását váltotta ki. (...)

Ha úgy vélték, hogy egy királyi utasítás helytelen, ezen *conseiller du roi*-k joga és kötelessége volt, hogy tiltakozzanak a királynál, kimutatva, hogy miben tévesek ezek a rendeletek, vagy mennyiben lehet szerencsétlen következményük. Ez a tiltakozási jog néha a királyi rendeletek módosításához vagy visszavonásához, máskor a királyi akarat megerősítéséhez vezetett. Ez nemcsak a legfelsőbb bíróságok (cour souveraine), de minden testület és hivatalnok kötelessége is volt. A parlamentek tiltakozásai jelentősek voltak. Ezzel a cselekedetükkel a hivatalnokok testületei elodázhatták a királyi rendeletek végrehajtását, a parlamentek ennél is többet tehettek. (...) A hivatalnokok sokszor ahelyett, hogy közvetlenül megtagadták volna az engedelmességet, oly sokáig vártak, hogy halogatásuk felért az engedetlenséggel és a lázadás kezdetével. Az ilyen ügymenet elfogadhatatlan volt háborús időkben, és a közfunkciók ennyire eltérő koncepciói arra kényszerítették a királyt, hogy speciális megbízottakat alkalmazzon, köztük az úgynevezett *intendans*-okat. (...)

A kormányzat tehát más módszereket alkalmazott, amelyek erősen zavarták a régi hivatalnokokat. Új hivatalokat teremtett és eladta őket, s így a hivatalt viselők száma folyamatosan nőtt. 1610-ben minden adókerületben (*generalité*) tíz kincstárnok, (*trésorier de France*) volt, 1648-ban már 25. A parlamenteket is megváltoztatták. (...) A királyi kincstár számára

ezen intézkedések közül a legjövedelmezőbb az új „ülésszak" létrehozása volt minden parlamentnél. Ez az akció azt jelentette, hogy a „régi hivatalnokok" csak az év hat hónapjában gyakorolhatják feladataikat, s létrehoztak egy másik hivatalnoki csoportot, amely ugyanolyan nagy volt, mint a régi, amely a fennmaradó hat hónap alatt viselte a tisztségeket. Így 1647 októberében Provence parlamentje elfogadta az új ülésszak rendet. A kormányzat hét elnököt, negyvenöt tanácsost, két királyi ügyészt, egy *procureur du roi*-t és egy sor kisebb hivatalnokot és tisztviselőt nevezett ki. Úgy vélték, hogy a királyi kincstárnak egy millió livre jövedelme lesz az új hivatalok kiárusításából. (...)

A fenti újítások siralmas következményekkel jártak a régi hivatalnokokra nézve. Ha elfogadták őket, kevesebb ítéletet hozhattak, kevesebb eljárást folytathattak le, s ebből következően csökkent díjazásuk és befolyásuk a király alattvalóira. Egyszerre lett kisebb autoritásuk és jövedelmük. (...)

Az *intendáns*-oknak hasonló hatásuk volt a hivatalnokok érdekeire. 1635 után az ő feladatuk volt a hivatalnokok felügyelete, magatartásuk és cselekedeteik vizsgálata; nekik kellett a hivatalnokokat kötelességük teljesítésére kényszeríteni; hibáikat, hiányosságaikat és vétségeiket helyrehozni; és a kormányzatot a tartományi helyzetről informálni. Az *intendáns*-ok gyakran kaptak parancsot arra, hogy gyakorolják a hivatalnokok összes rendszeres funkcióját, különösen a pénzügyi hivatalnokokét, hogy a legmegbízhatóbb hivatalnokot alkalmazzák megbízottjukként, s a többiekre az egyszerű jogi formalitások puszta végrehajtása maradjon. A hivatalnokok elvesztették megbecsültségüket, hatalmukat és jövedelmüket. Gyűlölték az *intendáns*-okat és követelték visszahívásukat.

A hivatalok örökletes természete újabb összecsapásokat okozott a hivatalnokok és a kormányzat között. 1604-től kezdve minden hivatalnok fizethetett egy speciális éves biztosítási díjat, mely hivatala feltételezett jövedelmének egy hatvanadát tette ki. Ha egy hivatalnok meghalt, családja és nem a király, rendelkezett a hivatallal, feltételezve, hogy volt a családnak egy a hivatal ellátására alkalmas tagja. Ha ilyen nem akadt, a család eladhatta a hivatalt, megtarthatta a pénzt, s a király elfogadta a vevőt új hivatalnokként. Ezt a biztosítást *Paulette*nek hívták, egy Paulet nevű adóbérlő után. A Paulette biztosította a hivatal örökletes voltát, vagy legalábbis a hivatalba fektetett tőkét, de mindig csak kilenc évre adták. Minden kilenc éves periódus után a kormányzat azzal fenyegetett, hogy nem újítja meg azt. Biztonságuk érdekében a hivatalnokok a megújításra törekedtek.

Hasznot húzva a hivatalnokok bizonytalanságából, a kormányzat arra kérte a legfelsőbb bíróságokat, hogy bocsássanak ki új pénzügyi ediktumokat és követeljék meg azoktól a hivatalnokoktól, akik részesültek a *Paulette*-ből, hogy súlyos kölcsönöket nyújtsanak az államnak, viszonzásul a kilenc éves megújításért. 1620 után a kormányzat megosztotta és meggyengítette a hivatalnokokat azzal, hogy bizonyos kategóriáiknak – például a legfelsőbb bíróságok tagjainak – kedvező feltételeket, másoknak viszont kedvezőtleneket biztosított a *Paulette*-re.

A *Paulette* lehetőséget nyújtott a kormányzat számára, hogy pénzügyi nyomást gyakoroljon a hivatalnokokra. Ugyanakkor ez felszította a hivatalnokok ellenállását. (...)

A dolgok először a szokásos módon haladtak. Mikor úgy tűnt, hogy a Parlament utat enged, a királyi tanács 1648 április 30-iki rendeletével elfogadta a *Paulette*-t, de öt évre megtiltott minden biztosítást. Csak Párizs Parlamentje kapta meg a *Paulette*-t feltétel nélkül. Ez azonban nem felejtette el, hogy miként osztotta meg a király a hivatalnokokat 1621-ben és 1630-ban előnyöket biztosítva egyeseknek, másokat ezekből kizárva. Most szilárd frontot alkotott a többi hivatalnokkal. Az 1648 április 30-i királyi döntés következménye a május 13.-i parlamenti határozat volt, az *arret d'Union*. Ez a határozat létrehozta a Szent Lajos kamarájának gyűlését, az összes párizsi legfelsőbb bíróság bizottságát. Május 18-án a királyi tanács eltörölte a Paulette-t. Hogy visszaállítsa, a Párizsi Parlament szembeszállt a kancellár és a királynő szóbeli parancsaival, és a királyi tanács június 7-i és 10-i ítéletével, amely megsemmisítette az *arrét d'Union*-t. Egyre különösebb követelésekkel lépett fel, abban a reményben, hogy az udvart beleegyezésre kényszerítheti. 1648 július 31-én a királynő elfogadta a *Paulette*-et, ugyanolyan feltételekkel, ahogyan azt 1604-ben felállították, s ezek igen kedvezőek voltak a parlament számára. Ekkor azonban, a parlament már nem fordulhatott vissza. Attól félt, hogy elveszti befolyását a párizsiak felett, ha kiderül, hogy saját szűk érdekeinek megfelelően cselekedett. Így folytatta lázongását. A fennálló körülmények között ez a parlamenti ellenállás általános lázadáshoz vezetett.

Párizs Parlamentje akcióinak alkotmányos alapot biztosított. Azt állította, hogy ez a bíróság a Capeting királyok régi *Curia Regis*-éből nőtt ki, és azoknak a hűbéreseknek a gyülekezete, akiknek tanácsaikkal kell szolgálniuk a királyt. Ebből a *Curia Regis*-ből egy csoport tanácsost fokozatosan le- és kiválasztott a király, hogy helyette ítéljenek. Ezek a jogi ügyekre specializálódtak, egy törvényszéket alkottak és állandó funkciókhoz jutottak

körülbelül Szép Fülöp idején a párizsi *palais*-ban. Ők lettek a király jogi ügyekkel foglalkozó hivatalnokai. A továbbiakban a király szerepének olyan interpretációjával és kiterjesztésével, hogy ő a legfelsőbb bíró – mivel minden hatalma az igazságszolgáltatásból fakad, s mivel eredetileg, mikor a háborúba lépésről döntött a király „elbírálta" az állami ügyeket – a Párizsi Parlament magát még többnek feltételezte. Azt állította, hogy tizenegy évszázad óta megszakítatlanul a frankok Marsmezőn évenként megrendezett általános gyűlésének a folytatása, amely az állami ügyekről tanácskozott, s amelyet *Parlamentum*-nak neveztek, s ugyanahhoz az autoritáshoz és hatalomhoz ragaszkodott, mint amellyel az előbbi rendelkezett. Azt állította, hogy a *Parlamentum*-nak az állami ügyekre vonatkozó döntései szuverének voltak, s ebből következően az ő hasonló ügyekben hozott döntéseit is annak kell tekinteni. Azt állította, hogy Nagy Károly idején már olyan sok frank volt, hogy már nem lehetett egy teljes gyűlést összehívni, s ezért vált szükségessé a legelőkelőbb frank katonák gyűlése. A Párizsi Parlament azt állította, hogy a *Parlamentum* csak Szent Lajos idejében, négy évszázaddal később kezdett el ítélkezni magánosok közötti ügyekben; mivel törvényszékként való funkcionálása véletlenszerű és másodlagos volt, míg államtanácsként való funkcionálása alapvető. Azt is állította, hogy hatalma a királyok abszolút akaratából ered, ez a királyok abszolút hatalmának kisugárzása, és hogy e hatalomnak annyi évi királyi akarat alapján való gyakorlása után, autoritása a királyság autoritása. A Párizsi Parlament a királyság temploma; a királyság letéteményese; s ezért egyetlen királynak sincs joga megfosztani őt autoritásától és hatalmától. Ráadásul azt is kijelentették, hogy a király döntései csak akkor tekinthetőek a monarcha „tényleges akaratának", és nem pusztán ötleteknek, ha a parlament „elfogadja" őket. A királyi nyilatkozatok, ediktumok és rendeletek, csak akkor tekinthetőek törvénynek, ha a parlament verifikálja és regisztrálja őket. A királyé a legfelsőbb autoritás, de ez az autoritás akkor a legnagyobb, amikor a törvényeket a parlamentben, a *lit de justice*-on, valóságos trónján ülve, a királyság *lelkét* képviselő legfelsőbb bírósága segítségével és tanácsai alapján hozza, mivel a király a királyságnak csak szent megtestesülése.

A fenti elvek következtetései a következők voltak. Először: a parlamentnek minden időben beleszólási joga van az állam minden ügyébe, mindig tanácskozhat és dönthet felőlük. Másodszor: e célra a parlamentnek össze kell hívnia a király hűbéreseit: a vérbeli hercegeket; a birodalom főrendjeit, a vallásiakat és a világiakat, a korona legfőbb hivatalnokait; és az állam tanácsosait, s így gyakorlatilag fel kell állítania a régi *Curia Regis*-t és

a régi *Parlamentum*-ot. Végül a parlamentnek össze kell hívnia a többi királyi hivatalnokot, meg kell vizsgálnia az állami ügyeket, és döntenie kell az állam megreformálásáról.

A király számára a *lit de justice* ceremóniája, mikor a parlamentben ült, azt jelentette, hogy rákényszeríti az akaratát a parlamentre, s arra kényszeríti azt, hogy regisztráljon egy törvényt. A Párizsi Parlament értelmezése szerint, azonban, a király ezekben az esetekben, pusztán a parlament tagjainak tanácsát kéri ki. Annak érdekében, hogy megakadályozza a királynak a hatalommal való visszélését, követelték, hogy joguk legyen a szuverén által beterjesztett törvények és ediktumok megvitatására, az azokról való szavazásra a király távollétében, sőt a *lit de justice*-ba már regisztrált törvények újravizsgálatára. Nincs szükség a királyság Rendi Gyűlésének összehívására, mivel maga a Párizsi Parlament képviseli a három rendet: a klérust, a nemességet és a *harmadik rendet*. Ami a tartományi parlamenteket illeti, ezeket akkor intézményesítették, mikor a királyság megnőtt, és csak arra, hogy magánszemélyek konfliktusaiban és bűntettei felett ítéljenek. Ezek nem követelhetik az állam ügyeinek vizsgálatát.

Ténylegesen a szokásjogon alapuló alkotmány szerint a király a fej, a királyság a test, és a parlament még akkor is ha eredetileg a birodalom képviselete volt is, nem létezhetett, vagy legalábbis nem rendelkezhetett hatalommal a király nélkül. A király jelenléte nem volt a *Parlamentum* megsértése, mivel a gyűlés fejeként a királynak meg kellett ismerkednie, a kapott tanácsokon keresztül, a királyság gyűlésének valóságos akaratával, és ezt személyes döntésein és rendeletein keresztül kellett kifejeznie, ezek voltak a törvények. A szokásjogon alapuló alkotmány tehát kimondta, hogy a parlament csak akkor tárgyalhatja az állam ügyeit, ha a király ezt megengedi neki, s XIII. Lajos erre a szokásra emlékeztetett 1641 február 21-i ediktumában.

Így, a Párizsi Parlament által kidolgozott politikai elméletek a gyakorlatban forradalmiak voltak. Alapul szolgáltak ahhoz az állandó ellenzékiséghez, amely 1615-ben és 1648-ban könnyen nőtt át felkelésbe. Az ilyen politikai akció igen veszélyes volt. Az emberek őszinte tiszteletet éreztek a parlament, az igazság temploma iránt. Ítéleteit és határozatait a legfelsőbb autoritásnak tekintették, és a király sok alattvalója igazoltnak érezte a kormányzattal szembeni engedetlenségét, vagy nyílt lázadását, e kormányzatnak a Párizsi Parlament által való állandó kritikája alapján. A tartományi parlamentek hasonló követelésekkel léptek fel, ugyanezekkel a célkitűzésekkel rendelkeztek, és ugyanilyen autoritásuk volt illetékességi területükön, ahol úgy tisztelték őket, mint az „ország atyjait".

A királyi kormányzat keserű megbántódást váltott ki, megsértve a tartományok szabadságait és kiváltságait. Ezek közül sokban megmaradt a képviseleti rendszer az *états provinciaux*-on, a tartományi gyűléseken, melyekben mind a három rend küldöttei részt vettek. Bár a birodalom központjának – Orléans, Anjou, Maine, Touraine, Berry, Marche, Limousin, Haute-Auvergne, Perigord – tartományi rendi gyűlései eltűntek, a helyzet egészen más volt a peremtartományokban. Normandia, Bretagne, Rouerge, Guyenne, Quercy, Velay, Béarn, Labour, Basse-Navarre, Nebousan, Quatre-Vallées, Bigorre, Soule, Comté de Foix, Languedoc, Provence, Dauphiné és Bourgogne továbbra is a funkcionáló rendi tartománygyűlések területei maradtak. Általában a kiváltságok érintetlenül maradtak. Joguk volt az adók jóváhagyására a királyi kiküldöttekkel való tárgyalás után; adók kivetésére és saját tisztviselőiken keresztüli behajtására; olyan közmunkák, mint utak, hidak és csatornák kezdeményezésére és pénzelésére; arra, hogy kérelemmel forduljanak a királyhoz; s hogy királyi határozatokat, ediktumokat és nyilatkozatokat kérjenek.

A háború pénzügyi követelései által kényszerítve, a királyi kormányzat folyamatosan szűkítette ezen tartományi rendi gyűlések kiváltságait. A képviselők nem gyűlhettek össze ha akartak, csak ha a király összehívta őket. Bizonyos tartományokban a király egyre ritkábban hívta össze e gyűléseket. Ilyen volt a helyzet Dauphiné-ban, Normandiában, Basse-Auvergnében, Quercy-ben és Rouerge-ben. Provence rendi gyűlése nem ült össze 1639 után. Mindezek a rendi gyűlések megszűntek a *Fronde*-ot követően.

A király gyakran adókat akart kényszeríteni a tartományokra, s gyakran nevezett ki új királyi hivatalnokokat ezek behajtására. Például 1628-ban La Rochelle ostroma és az olaszországi háború idején a languedoci rendi gyűlés csak egy részét fizette ki annak a segélypénznek, amit a királyi kiküldött követelt. Abszolút hatalmára alapozva a király felemelte Languedoc *taille*-ját 200.000 livrevel, s nem a helyi rendeket, hanem a toulouse-i és a béziersi *trésoier de France*-okat bízta meg ennek behajtásával. 1629-ben a király királyi megbízottat, *elus*-t állított ebben a tartományban. Ezeknek az új tisztviselőknek kellett behajtaniuk az adót. A tartományi rendek pénzügyi szerveit eltörölték. Ennek következménye nemcsak Languedoc Rendi Tartománygyűlésének és a Toulouse-i Parlamentnek jogi ellenállása volt, hanem egy olyan lázadás is, amelyet néhány languedoci püspök és nemes vezetett, s amelyben kézművesek és parasztok is résztvettek. Támogatták Gaston d'Orléan, az anyakirálynő és Montmorency herceg közös felkelését, melyek közül az utolsót végül 1632-ben Castelnaudarynál verték le.

Az ilyen királyi korlátozások felszították az emberek elkeseredését és néha a lakosság minden szintjét egyesítették a király ellen. A lakosság a tartományát „hazájának" tekintette, a tartományi rendek tagjait védelmezőinek és az „ország atyjainak".

Ugyanez állt a municipiumokra. A legtöbbjük a megelőző királyoktól nyerte kiváltságait és előjogait, s bár ezek királyi adományok voltak, a lakosság úgy tekintette őket, mint szent jogokat. Sok esetben a kormány úgy érezte, korlátoznia kell ezeket a szabadságokat, és ezek a korlátozások ellenálláshoz, lázadáshoz és felkeléshez vezettek, amelyeket a lakosság egész keresztmetszete támogatott.

Nézzük meg részletesebben Angers esetét. 1474 óta a város a király közvetlen hűbérese. Kis köztársaságot alkotott saját kormányzattal és igazgatással; volt egyesített gyűlése, melyben tizenhat falu, a klérus, a királyi magisztrátus és az egyetem képviselői foglaltak helyet. Huszonnégy előljárót választott azok egész életére szólóan, egy polgármestert két évre, egy főügyészt és egy városi hivatalnokot, akikből örökletes nemes lett municipális posztjukból következően. A municipális testület politikai és igazságügyi hatalommal rendelkezett, őrizte a város kulcsait, védte a város falait, szervezte a városi miliciát – melyben a polgármester volt a főkapitány –, és behajtotta a municipális adókat. Angers minden lakosa mentes volt a *taille*-től (rovásadó), a *gabelle*-től (rendkívüli adó), és a csapatok beszállásolásától, a *francs-fiefs*-től (az az adó, amelyet a hűbérbirtokkal rendelkező nem nemesek fizetnek), és a regále monopóliumoktól (ban et arrière). (...)

Angersben a lázadást a municipális kiváltságok és szabadságok megsértése okozta. Az 1614–1620-as polgárháború során a várost többször megsarcolták; az emberek a bírósági arisztokráciát vádolták. A városi kormányzat a királyi kormányhoz fordult segítségért. Richelieu beavatkozott a választásokba, és 1625 után több választást megsemmisített. A legálisan megválasztott polgármester helyére fegyveres erővel egy népszerűtlen embert tett, egy másiknak felfüggesztette működését és arra kényszerítette a várost, hogy az ő jelöltjét válasszák meg. Ennek következtében a polgármester valamiféle királyi ügynökké vált. 1635-től kezdve Richelieu, majd őt követően Mazarin megsértette Angers pénzügyi immunitását, behajtotta a *gabelle*-t és más adókat, s minden évben növelte a régi adókat. A király lehetőséget talált arra, hogy háromszor, négyszer annyi pénzt csikarjon ki a városból, mint amennyit, mint *taille*-t fizetett volna. Ráadásul Angersnek fizetnie kellett immunitásaiért, mint például a *ban et arrière*-ban és a *francs-fiefs* alól való mentességéért. A város jómódú lakosait egyre erősebben meg-

adóztatták. A város arra kényszerült, hogy hadifoglyok százait élelmezze és őrizze. Hadsereg províziót kellett fizetnie minden évben.

A város lakosai egyre növekvő mértékben váltak képtelenné ezen súlyos adók fizetésére, vagy egyre kevésbé voltak hajlandók kifizetni őket. Néhányukat királyi parancsra bebörtönöztek. Lázongások voltak. Asszonyok és gyerekek támadták meg az adóbérlők házait és hivatalait. Az adókkal szembeni ellenállás nem vesztett erősségéből. Végül 1648-ban a kormány harminckét lovasszázadot szállásolt be a városba, míg a lakosok bele nem törődtek a fizetésbe. A katonák kicsikarták a pénzt a városiaktól; kirabolták a házakat, ellopták a bútorokat, ékszereket, sőt még a szegények ágyait is; tönkretették a szőnyegeket, faragványokat és függönyöket. A város készen állt egy felkelésre.

A nemesség egy része, a *gentilhomme*-ok, akik néha nagyon régi *noblesse d'épée* családból származtak, egészen elkeseredetté váltak az államon és a társadalmon belüli helyzetük következtében. Mindenekelőtt úgy érezték, nekik kellene a hatalmat gyakorolniuk – a politikait, igazságügyit és igazgatásit. Úgy érezték, hogy a valódi nemesség, a *gentilhomme*-ok vére és kardja alkotta meg és forrasztotta össze a birodalmat. S most is mint mindig, az ő kardjuk és vérük tartja fenn a birodalmat. Képességeik vérükből ered. Vérük, fajuk, ugyanúgy, mint szolgálataik jogot adnak nekik a vezetésre. A klérus feladata a vallási törvények betartása, de az igazi nemességé a politikai törvények biztosítása. Katonatisztként, vagy a magisztrátus tagjaként parancsolni, ez volt a nemesség, a *gentilhommerie* igazi lényege.

De a *gentilhomme*-okat megfosztották jogaiktól a nem-nemesek, a *tiers état*. A hivatalok megvásárolhatóságán keresztül egyszerű polgárok és alacsonyrendű kereskedők monopolizálták a királyi hivatalokat. A *gentilhomme*-ok gyűlölték a *Paulette*-t; úgy látták, ennek segítségével tartják kezükben a hivatalokat a nem-nemesek. Igaz, hogy a legfontosabb hivatalokban, így a legfelsőbb bíróságban, a királyi tanácsban való részvételhez, a nem-nemeseknek nemességet kellett nyerniük, hogy a szokásjogon alapuló alkotmány követelményeit kielégítsék. A gentilhomme-ok szemében ez a hivatali nemesség, ez a *noblesse de robe*, nem volt igazi nemesség. A *robin*-ok még a *liliommal* feldíszítve is burzsoák maradtak. Ráadásul azt állították, hogy egyenlőek, sőt előbbrevalók, mint az igazi nemesség! Azt állították, hogy közvetlenül a király után következnek, és a „népet" mint az ő hivatalnokai irányítják. S a „nép" számukra a klérust, a nemességet és a nemnemeseket jelentette. A *gentilhomme*-ok számára ezek az állítások elviselhetetlenek voltak.

A *gentilhomme*-ok panaszkodtak, hogy bűnügyekben ilyen királyi hivatalnokok, sőt a legalacsonyabb rangú, a *prévôt* ítél fölöttük. Egy egyszerű pap fölött csak egyházi bíróság ítélkezhetett; a nem-nemesek fölött nem-nemesek ítéltek. De *gentilhomme*-ok fölött náluk alacsonyabb társadalmi rangú személyek ítélkeztek. Azt kívánták, hogy csak *gentilhomme*-ok ítélhessenek ügyeikben. Minden hivatalra igényt támasztottak, nemcsak a katonaiakra, hanem ugyanúgy az igazságszolgáltatásiakra és egyháziakra is. Azt követelték, hogy a királyi törvényszékek hivatalainak legalább egyharmadát számukra tartsák fenn.

A *gentillomme*-ok azért is tiltakoztak, mert pénzügyi előjogaikat megsértették. Mentesek voltak a *taille*-tól, de a kormány megadóztatta bérlőiket (*fermier*), akik ennek következtében kérték a *gentilhomme*-okat bérösszegük csökkentésére. A kormány a *gentilhomme*-ok *cenzusfizetőit* is megadóztatta, s ha egy évben rossz volt a termés, akkor ezek a királyi adó kifizetése után képtelenek voltak megfizetni hűbéri kötelezettségeiket. Erre hivatkozva a *gentilhomme*-ok azt állították, hogy őket is megadóztatják, habár közvetetten. Ezen kívül közvetett adókat kellett fizetniük az élelmiszerre, borra, dohányra és sóra (*aide* és *gabelle*). Mikor a *gabelle* főadóbérlői jogot nyertek arra, hogy kutassanak a csempészett só után, csapatokat rendeltek ki a *gentilhomme*-ok házainak és kastélyainak átkutatására, s mikor szükséges volt, akár azok megtámadására is.

A *gentilhomme*-ok panaszkodtak, hogy nem engedik őket bekapcsolódni a kereskedelembe. Mindig joguk volt uradalmaik földjének művelésére, cselédjeik és szolgáik segítségével, anélkül, hogy nemesi címüket vagy kiváltságaikat elvesztették volna. A királyi pénzügyi tisztviselők viszont azt állították, hogy a gentilhomme-ok túl sok földet művelnek; rájuk és cselédjeikre akarták kényszeríteni a *taille*-t. A *gentilhomme*-ok mindezek alapján úgy érezték, hogy megfosztják őket összes jogaiktól, kiváltságaiktól és szabadságaiktól. Ezért gyakran csatlakoztak a vérbeli hercegek és a királyság *grand*-jainak a lázadásaihoz.

A *gentilhomme*-ok és a királyi hivatalnokok közötti rivalizálás egyik aspektusa több tartományban a kormányzó és a helyi parlament közötti állandó harc volt, például d'Epernon és a Bourdeauxi Parlament, Count d'Alais és a Provence-i Parlament között. A kormányzók előkelő származású és méltóságu *gentilhomme*-ok voltak; általában nagy hűbéri uradalommal rendelkeztek abban a tartományban, ahová kinevezték őket, és a királyi hadsereg magas rangú tisztjei is voltak. Megbízva azzal, hogy a király kormányzati hatalmát gyakorolják a tartományban, gyakran megkísérelték, hogy sa-

ját kreatúráik segítségével hercegségeket alkossanak maguknak. Szembekerültek a parlamentek erős ellenállásával, amelyek magukat a tartományok vezetőinek, védelmezőinek és adminisztrátorainak tekintették. Ezek az összecsapások gyakran mindkét oldalról ösztökélt népi lázadásokba, felkelésekbe torkoltak.

A királyi pénzügyi tisztviselőkkel és a királyi tanáccsal való szembenállásuk következtében a *gentilhomme*-ok ösztönözték, sőt vezették parasztjaikat, akikkel érdekeik megegyeztek. Mikor a katonák és a *huissier*-ek megérkeztek, hogy elvegyék azon parasztok állatait, bútorát, munkaeszközeit, akik nem tudták vagy nem akarták befizetni az adót, a *gentilhomme*-ok elrejtették az embereket, állatokat és felszereléseket kastélyaikban és majorsági házaikban, s muskéta lövésekkel fogadták a kincstári kiküldötteket. Arra buzdították parasztjaikat, hogy ne fizessék be az adót, s mikor a királyi tanács lovassági és gyalogsági egységeket küldött a behajtás kikényszerítésére, a *gentilhomme*-ok a kreatúrák, cselédek és *censitaire*-ek felfegyverzett csapatait vezették ellenük. Egyes tartományokban, Normandiában és Périgordban például, ezek az összeütközések nem esetleges előfordulásúak, hanem állandó társadalmi jelenségek voltak. A tartományi *intendáns*oknak a kancellárhoz és az államtitkárokhoz írott levelei tele vannak panasszal a *gentilhomme*-ok, sőt olyan királyi hivatalnokok ellen, akik hűbérbirtokkal rendelkeztek a tartományban, és a *gentilhomme*-okhoz hasonlóan cselekedtek. Az *intendant*-ok azt írták, hogy a falvak gyakran pénzügyileg képesek volnának az adók befizetésére, de a *gentilhomme*-ok bátorítására visszautasítják azt. Néhány ilyen község, mint például Mantilly Normandiában hét éven keresztül nem fizette be a *taille*-t. Sok parasztlázadást, lázongást és felkelést közvetlenül a *gentilhomme*-ok, tisztjeik vagy szolgáik provokáltak ki, és ők szervezték, vezették azokat. Közvetetten az összes parasztfelkelést a *gentilhomme*-ok, a királyi tisztviselők, a hercegek, s a királyi kormányzatnak és politikájának parlamenti kritikája, s általában a kormányzat elleni elterjedt propaganda provokálta ki.

A dolgok nem egyszerűek a történelemben. Hercegek, *grand*ok, *gentilhomme*-ok, hivatalnokok, kereskedők, kézművesek, parasztok, tartományok, municipiumok – mindnek volt oka a lázadásra, s néhány ezek közül gyakran fellázadt. De nem mindegyikük lázadozott. Végső elemzésben a lázadások és felkelések kisebbségek, apró kisebbségek akciói voltak. A királyság lakosainak nagy tömege hű maradt a királyhoz és engedelmeskedett az államnak. Sokan közülük talán osztották a lázadók érzéseit, de más érzések maradtak túlsúlyban. Még az olyan testületeken belül is, amelyek a király ellen lázad-

tak, mint például a Bourdeauxi Parlament, a tanácsosok nagy része csak vonakodva csatlakozott, s az úgynevezett parlamentek a mozgalom vége felé csak csonka parlamentek voltak. A lázadásra való indítékok – akármilyen jók legyenek is azok – nem okvetlenül vezetnek a lázadáshoz. Minden emberben vannak belső érdek és érzéskonfliktusok, és sokszor nem tudjuk eldönteni, hogy egy érzés miért kerül a többi fölé.

Tagadhatatlan tény azonban, hogy a hűséges alattvalók és a lázadók, Mazarin hívei és a frondőrök megoszlása függőlegesen vágta ketté a francia társadalom hierarchiáját. Ez nem társadalmi rétegek, vagy rendek, vagy osztályok konfliktusa volt – ha már osztályokról beszélünk – a tizenhetedik századi Franciaországban. Mikor a nemes emberekről beszélünk, nem mondhatjuk azt, hogy „a nemesség", csak azt, hogy „néhány nemes"; ha parasztokról, akkor nem „a parasztság" csak „néhány paraszt", és így tovább. A *Fronde* idején sok *gentilhomme* követte a királyi kormányzót d'Epernon-t a bourdeauxi körzetben, annak ellenére, hogy elégedetlenek voltak a királyi kormánnyal, s követői közül nem mindegyik volt az ő kreatúrája. De a hivatalnokaival való elégedetlensége ellenére, sok *gentilhomme* a Bordeauxi Parlamentet követte, s nem Condé vagy Conti hercegeket. A miniszterekkel szembeni keserűsége ellenére Angers királyi magisztrátusa hű maradt, és sok lakosa volt a városnak, aki dühe ellenére nem vált frondőrré. A lázadás és forradalom esetében nincs szigorú determinizmus; nincs logikai összefüggés, közvetlen kapcsolat a lázadást megmagyarázó és igazoló körülmények rendszere és magának a lázadásnak a ténye között. A kapcsolat pszichológiai, nagyon összetett pszichológiai kapcsolat, s az esetek többségében a történész képtelen azon emberek tudatos, vagy tudatalatti pszichológiájába behatolni, akikkel foglalkozik.

Ajánlott irodalom

Bourgeon, Jean-Louis: „L'Ile de la Cité pendant la Fronde: Étude sociale." *Fédération des Sociétés historiques et archéologiques de Paris et de l'Ile-de-France*, 13. köt. Paris és Ile de France, 1962.

Boutruche, Robert: *Bourdeaux de 1453 à Bordeaux*. Bourdeaux, 1887.

Debidour, Antonin: *La Fronde angevine*. Thèse de Lettres, Paris, 1877.

Deyon, Pierre: *Étude sur la société urbaine au 17e siècle: Amiens, capitale provinciale*, Paris: Mouton, 1967.

Durand, Yves: *Cahiers de doléances des paroisses du bailliage de Troyes pour les États Généraux de 1614 – 1635*, Paris: Presses Universitaires de France, 1966.

Durand, Yves; Labatut, J.P.; and Mousnier, P.: *Problèmes de stratification sociale: Deux Cahiers de la Noblesse pour les États-Généraux de la Fronde (1649 – 1651)*, Paris: Presses Universitaires de France, 1965.

Goubert, Pierre: *Beauvais et le Beauvaisis de 1600* à 1730. Paris: S.E.V.P.E.N., 1958; második kiadás: Armand Colin, 1968.

Knachel, Philip A.: *England and the Fronde*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1967.

Kossmann, E.H.: *La Fronde*. Leiden: Université de Leyde, 1954.

Le Roy Ladurie, Emmanuel: *Les paysans de Languedoc* 2 kötet. Paris: Imprimerie nationale, 1966.

Loublinskaya, A.D.: *Documents pour servir a l'histoire de France au XVIIe siècle: Lettres et mémoires adressés au Chancelier Séguier (1633 – 1649) Languedoc, Provence, Dauphiné.* Leningrad: Académie des Sciences d'U.R.S.S., Institut d'histoire de la section de Léningrad, 1966.

– : *French Absolutism: The Crucial Phase, 1620 – 1629*. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.

Merle, Louis: *La métairie et l'évolution agraire de la Gâtine poitevine de la fin du Moyen-Age à la Revolution*, Paris: S.E.V.P.E.N., 1958.

Mousnier, Roland: *La Vénalité des Offices sous Henri IV et Louis XIII*, Rouen: Maugard, 1945.

– : Quelques raisons de la Fronde: Les causes des journées révolutionnaires parisiennes de 1648, *XVIIe siècle*, 1949. 33–78.

– : Comment les Francais voyaient la Constitution, *XVIIe siècle* 1955.

– : Recherches sur les soulèvements populaires avant la Fronde, *Révue d'histoire moderne et contemporaine*, 81–113. Paris: Presses Universitaires de France, 1958.

– : État et commissaire: Recherches sur la création des intendants des provinces (1634 – 1648), *Forschungen zu Staat und Verfassung: Festgabe für Fritz Hartung*. Berlin: Duncker und Humblot, é.n. (1958 ?)

– : Recherches sur les syndicats d'officiers pendant la Fronde: Trésoriers généraux de France et Elus, *XVIIe siècle*, 1959. 76 – 117. az öt megelőző tanulmányt másokkal együtt kiadták a szerző *La Plume, Faucille et le Marteau* című kötetében, Paris: Presses Universitaires de France, 1970.

– : *L'assassinat d'Henri IV*. Paris: Gallimard, 1964.

– : *Lettres et mémoires adressés au Chancelier Séguier (1633 – 1649)*, 2 kötet. Paris: Presses Universitaires de France, 1964.

– : *Fureurs paysannes*, Paris: Calmann-Levy, 1968.

Pillorget, René: *Venté d'offices et journée des barricades de 20 janvier 1649 a Aix-en-Provence*, é.n., h.n.

Porchnev, Boris: *Les soulèvements populaires en France de 1623 à 1648*, Paris: S.E.V.P.E.N., 1963.

Ranum, Orest A.: *Richelieu and the Councillors of Louis XIII*, Oxford: Clarendon Press, 1963; francia fordítása Pedone, 1966.

Venard, Marc: *Bourgeois et paysans au XVIIe siècle: Recherches sur le rôle des bourgeois parisiens dans la vie agricole au Sud de Paris au XVIIe siècle*, Paris: S.E.V.P.E.N., 1957.

MANFRED KOSSOK:

AZ ÚJKOR ÖSSZEHASONLÍTÓ FORRADALOMTÖRTÉNETE

A cikket a Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1978/1. számából vettük át és az elméleti mondanivalót nem érintő rövidítésekkel közöljük.

A kérdések sokasága, melyet a polgári forradalmak összehasonlító elemzése felvet, szükségessé teszi rendezőelvek kialakítását, hogy szembenézhessünk a tematikus elburjánzás és az elsődleges és a másodlagos tényezők összekeveredésének veszélyével.[1] Eddigi összehasonlító és elemző munkánkból nagyjából a következő hat problémakör körvonalai bontakoztak ki: a lépcsőzetes formációképződés és a forradalom (forradalmak) történelmi helye közti kölcsönhatás a korszak jellegének hangsúlyozott figyelembevételével; a forradalom jelentősége (nemzeti, földrész, egyetemes szintű) és vezető forradalom (forradalmak) ebből következő problémája a polgári forradalmi ciklusban; a hegemónia lényege és sajátossága a polgári forradalmakban: az osztálykompromisszum problémája bizonyos forradalmak lefolyásában és eredményében: a politikai–társadalmi főkomponensek (különös tekintettel a népmegmozdulásokra) funkcióváltásának szerepe a forradalom és az egész ciklus lefolyásában; egy összehasonlító elemzés kritériumai empirikus vizsgálatok alapján (esettanulmányok).[2]

A forradalmak konkrét történelmi alapon történő összehasonlításánál végső soron a döntő kiindulópont a formáció- és forradalomtípus feloldhatatlan dialektikájában rejlik. Csak az egyértelmű formációmeghatározás teszi lehetővé az adott forradalom történelmi–társadalmi besorolását és meghatározását. A legfontosabb polgári forradalomelméletek[3] nagy részére viszont a forradalom fogalmának messzemenő történelmietlenítése, társadalmi tartalmától való megfosztása jellemző. A „magábavaló" forradalomról vitatkoznak, miáltal a forradalom típusainak minőségileg különböző lényegi vonásai egy elvont modellizálás következtében tetszőlegesen kicserélhetővé válnak.[4] Éppen mostanában fedezik fel újra a forradalom „természettörténetét (L.P. Edwards) és Anatomiáját" (C.C. Briton 1938). Egy ilyen módon létrehozott híd segítségével aztán alig okoz nehézséget a Nagy Októberi Szocialista Forradalomnak a történelem egymást váltogató (= meghaladható) forradalmainak kategóriájába való besorolása.

Egy jelenség történelmi besorolása természetesen feltételezi a lényegesen tágabban értelmezett „környezet", vagyis a kor viszonyainak ismeretét. A *korszak jellegén* a meghatározó gazdasági–társadalmi, politikai–intézményi és szellemi–kulturális tényezők történelmi összmozgása értendő, melyekből a fejlődés alap vagy fő tendenciái is leolvashatók. Más szóval: azt, hogy egy forradalomra hol kerül sor, nemcsak a „belső" feltételek határozzák meg, hanem – esetenként különböző mértékben – az általános egyetemes történelmi mozgástörvények és feltételek, melyek gyorsító, vagy visszahúzó vagy orientáló hatást gyakorolhatnak. A tényezőknek ez a komplexuma, mely összekapcsolja egymással az általánost, az egyest, és a különöst, az egyetemest és a kontinens-szintűt, a helyit és a nemzetit, nem sorolható be egyszerűen a „külső feltételek" címszó alá. A forradalom dialektikájának lényegéhez tartozik, hogy bizonyos pillanatokban a „belső" és a „külső" feltételek elválaszthatatlanul egymásbafonódnak. A történelem, mint folyamat, végső soron oszthatatlan mind nagyban mind kicsiben.

Összességében, vagyis a polgári forradalmak ciklusának, az új társadalmi formáció fokozatos érvényrejutásának és konszolidálódásának egyetemes totalitása szempontjából az 1789–95-ös francia forradalmat kiemelkedő hely illeti meg. Ez a forradalom képviseli a csúcs-, illetve a fordulópontot a polgári forradalmak történetében általában és a burzsoázia történelmi–politikai szerepét illetően különösen. Sem előtte, sem utána nem harcolták végig a polgári forradalmak lényegéhez tartozó jellegzetes társadalmi–gazdasági, politikai, intézményi és ideológiai harcokat (osztályellentétek) ilyen átfogóan és radikálisan, vagyis a dolgok legmélyebb gyökeréig hatolva. A francia forradalomnak mint *klasszikus* forradalomnak a helye a polgári ciklusban a történelmi érvényesség és hatás optimumát implikálja, a történelmi–társadalmi gyakorlat a lehető legnagyobb mértékben közelítette meg a változás általános („tiszta") törvényszerűségeit, és ebben alapvető kritérium a korszakot formáló kisugárzás.

A francia forradalom (tartalmában, formájában és hatásában megmutatkozó) klasszikus jellegének hangsúlyozásával semmiképpen sem próbáljuk ezt a forradalmat történelmileg szociologizálva „modellként" feltüntetni. Éppen a marxista historiográfia, melyet újra és újra az 1789–95-ös évek példájából levezetett „forradalmi fetisizmussal" (Perez Zagorin) vádolnak, emelte ki a francia eseményekben az általánosan érvényes mellett a különöst is (megismételhetetlenségét).

Az elvont és történelmietlen modellekben való gondolkodás explicit módon tarthatatlannak bizonyul, hiszen a történelmi összehasonlító mód-

szernek a vizsgált folyamat objektíve adott sokrétűségéből és variációs gazdagságából kell kiindulnia. A polgári forradalmak összességét kizárólag az 1789–95-ös tapasztalatok modell-kritériumainak rőfjével mérni egyenértékű lenne azzal, mintha ennek a forradalomtípusnak többi valóságosan meglévő történetét „deformációkra", „jobb" vagy „rosszabb" eredményekre, „eltérésekre" és egyebekre redukálnánk, ez pedig szöges ellentétben állna a történelmi materializmus szemléletével. Hogy ebben a mostani vitában a polgári forradalmak szerepére és történelmi helyére vonatkozó marxista felfogással ellentétben a francia forradalom vélt modell-jellege ilyen kiemelkedő szerepet játszik, az elsősorban a marxista historiográfia kutatási eredményeivel és a kutatók álláspontjával kapcsolatos kétségtelen tájékozatlanságot vagy ezek tudatos figyelmen kívül hagyását demonstrálja.

„A forradalom" témáról folytatott San-Francisco-i vita eléggé megvilágította az úgynevezett modellkritika stratégiai célját: a francia forradalom relativizálásából az észak-amerikai függetlenségi háború egyetemes történelmi felértékelődése következik (B. Bailyn); ezzel párhuzamosan az angol forradalom is „rehabilitálódik". Bár az ötvenes és hatvanas évek erőteljes atlantizmusa meghátrálásra kényszerült (nem utolsó sorban a francia történészek határozott ellenállása következtében); ami megmarad és amit ismételten erőltetnek, az annak a kísérlete, hogy a „demokratikus" forradalom fogalmát a *polgári* forradalmi átalakulás *mérsékelt* jellegéhez kapcsolják. A „révolution dérapée" megjelölésű tézisével F. Furet és D. Richet az ilyen értelmezésnek a francia forradalom esetében messzemenőkig kedvezett, amennyiben a „tulajdonképpeni" forradalmat az 1791-ig tartó nagypolgári–liberális szakaszra korlátozta.E. Schmidt számára az 1789–1795 közötti események marxista interpretációja a spekulatív történelmi gondolkodás szférájába tartozik; A. Cobban (1954) a francia forradalmat könnyedén mítosznak nyilvánította, H. Arendt (1951 és 1963) és J. Talmon (1952) pedig példájuk nyomán a „modern totalitarizmus" gyökereit vélte kimutatni, R. Morris (1970) teljességgel megkerülte, amennyiben a „harmadik világ" létrejövő nemzetei elé megintcsak az észak-amerikai forradalmat állította követendő modellként.

Ami következésképpen a polgári historiográfia bizonyos áramlatai számára a *priori* és apodiktikus posztulátumok formájában megoldhatónak tűnik – hogy tudniillik egy forradalom egyetemes relevációjának a kritériumait meghatározzák –, az egy, a *reális* történelmi folyamatokból, nem pedig szubjektív forradalom-értelmezésekből kiinduló összehasonlító kutatás számára számos problémát vet föl. A.M. Soboul, aki a Francia Forrada-

lom történelmi helye körül folyó vitában ismételten elkötelezte magát, legutóbb tudatosan kiélezett formában fogalmazott: „Nincs *modell*, csak *utak*."[5] E megfogalmazásban semmiképpen sem rejlik a francia forradalom szerepének mint az újkori forradalmak centrális vonatkoztatási pontjának tagadása. Ez az utalás azonban alkalmas arra, hogy egy polgári forradalom történelmi helyét a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető átmenet mindkét fő útjával – a „forradalmival" és a „konzervatívval" – ismét a szükséges összhangba hozza.[6] Minthogy a feudális társadalmi formáció felváltásának és leküzdésének két *alap*típusáról volt szó, egyúttal azt is figyelembe kellene venni, hogy a mindenkori forradalomtípusok ezekkel közvetlen kapcsolatban állnak, anélkül, hogy velük teljesen azonosak lennének.

Ha a forradalmi utat messzemenően azonosítjuk a francia forradalom tapasztalataival, akkor ezzel elsősorban e forradalomnak az újkor egyetemes forradalmi ciklusában betöltött kulcspozícióját és korszakalkotó hatását jelezzük. Hogy milyen távol áll az ilyen szemlélet az észak-amerikai forradalom vitathatatlan történelmi jelentőségének önkényes lebecsülésétől, azt A. Furszenko mutatta be egy összehasonlító tanulmányában.[7] Másrészről a forradalmi út nem redukálható kizárólag a „francia útra", minthogy Anglia vagy az Egyesült Államok eltérő tapasztalatai is beletartoznak az új termelési mód autentikus érvényrejutásának komplex összefüggésébe.

Ebből a vitathatatlan és a polgári forradalom tipológiája számára olyan különösen fontos tényből vezette le, N. Poulantzas „A polgári forradalom modelljei"-vel foglalkozó gondolataiban az önálló paraszti mezőgazdasági termelésnek a kapitalista nagybirtok révén történő likvidálására való utalással azt a tételt, hogy nem a francia, hanem éppen az angol út az, amely tulajdonképpen forradalmi volt.[8] A forradalomnak ez az egyoldalúan ökonómiai, voltaképpen ökonomisztikus értelmezése objektíve azoknak a felfogásoknak az irányába mutat, melyek számára a paraszti elem – minthogy ellentétes volt az optimális koncentrációval – csupán konzervatív szerepet játszott. Eltekintve attól, hogy Poulantzas sem vesz tudomást a formáció- és a forradalmi ciklus lényegi különbségéről, megszűnik kardinális problémának lenni, hogy ami a „francia utat" a forradalmi út más variánsaitól minőségileg elválasztotta, az nem az átfogó polgári birtokkoncentráció értelmében vett gazdasági racionalizmus volt, hanem a gazdasági, politikai–szociális, intézményi és ideológiai radikalizmus történelmileg optimális egysége. Nemcsak a feudalizmus–kapitalizmus történelmi alapkérdésében való konfrontáció volt a konfliktus lényege, hanem éppen úgy a kapitalizmus megvalósításának különböző útjaiért vívott küzdelem is. A „francia út" nem volt

mindenestől forradalmi: *demokratikus*-forradalmi volt. A forradalmi úton belül a francia út a leghaladóbb változatot képviselte.[9]

Már itt világossá válik, hogy egy (egyébként bármilyen) polgári forradalom szerepét és történelmi helyét nem lehet csupán a burzsoázia gazdasági–társadalmi konszolidálódásában betöltött funkcióján mérni. A polgári forradalom több mint a burzsoázia forradalma vagy a burzsoázia érdekében való forradalom. A forradalom jelentősége és hordereje végső soron az *összes* közbeavatkozó osztályerő eredője, azoké is, sőt éppen azoké, akiknek ideáljai az adott pillanatban nem követték „konzekvensen" osztályukét vagy korukét és akik ezért már kezdeményezésükben *túlmutattak* a burzsoázia határain, minthogy olyan erőkről volt szó, „melynek az emancipációhoz való feltételei lényegesen különböztek azoktól a feltételektől, melyek közepette a burzsoázia magát és a társadalmat emancipálni tudta."[10]

Jellegét és hatását tekintve a Francia Forradalmat *irányadó forradalomként* lehet definiálni a világtörténelem tőle és általa bevezetett korszaka számára,[11] mint ahogy a francia forradalmi ciklus (1789, 1830, 1848, 1870, 1871) általában is – progresszív és regresszív irányban ható – impulzusokat adó irányító funkciót töltött be a XIX. század forradalmi eseményei sorában. Az 1848–49-es európai forradalomban a francia februári forradalom irányadó szerepet játszott, belőle indultak ki az események egészének lefolyását eldöntő változások (fordulópont: a júniusi csata).

Az irányadó forradalom problémája nemcsak a francia tapasztalatok fényében vetődik föl. Vitán felül áll az 1905–1907-es oroszországi polgári–demokratikus forradalom útmutató szerepe a munkásmozgalom taktikai–stratégiai új irányba orientálódásában (tömegsztrájk-vita) és mindenekelőtt Ázsia nemzeti felszabadító mozgalmaiban, aminek révén annak a folyamatnak az ok–okozati komplexumába tartozik, amit a történelem „Ázsia ébredéseként"[12] ismer. A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetet egyértelműen az 1917-es Vörös Október határozta meg mint korunk irányadó forradalma; egész kontinensre kiterjedő hatást tett a kubai forradalom is Latin-Amerikára.

E. Engelberg ismételten rámutatott arra, hogy az újkori forradalmak történelmi hatása nem ragadható meg kizárólag a „ceruza" fogalmával, hanem állandóan figyelembe kell venni a világtörténelmi haladás folyamatában a kontinuitás és a diszkontinuitás dialektikus viszonyát. A polgári forradalom problémája nem redukálható (Franciaország esetében sem) a „törés vagy kontinuitás"[13] alternatívájára, hanem a törésnek és a kontinuitásnak (csak látszólag ellentmondásos) összekapcsolódásában rejlik. Mindenesetre

az egész korszakot meghatározó forradalom mindig azoknak az osztályoknak és osztályérdekeknek a prizmáján keresztül hat, melyekkel szembekerül. Hogy milyen szerepet játszik az osztályspecifikum és az osztályaffinitás a példaképek átvételében, azt bizonyítják az 1790-től 1826-ig tartó latinamerikai függetlenségi mozgalmak. Míg a kreol-arisztokrata vezetőréteg számára irányadó mind eszmeileg, mind a valóságban az észak-amerikai forradalom volt, addig a radikális népi elemek messzemenőkig a francia példa irányába fordultak és nem ritkán tudatosan nyúltak vissza a jakobinus és a sansculotte örökséghez.

A polgári forradalom konstitutív elemeihez tartozik a *burzsoázia hegemóniája*. Már Marx megfogalmazta mint döntő kritériumot: „a burzsoázia... valóban a mozgalom élén". Egy bizonyosfajta logikának ezért megfelel, ha polgári történészek (és szociológusok) a burzsoáziának vagy a polgári vezetésnek a létezését kérdésessé teszik,[14] hogy ilymódon a polgári forradalom fogalmát megszüntessék vagy történelmileg–társadalmilag denaturálják; ehelyett az elitkonfliktus elmélete jut ismét erőteljesebben érvényre,[15] melynek eszköztára lehetővé teszi a korszakok, osztályok és formációk iránt közömbös értékelést. Abban a mértékben, ahogy a forradalmat az elitelmélet segítségével megfosztják szociális–polgári jellegétől, megnő a lehetősége a felvilágosult liberális arisztokrata–nagypolgári elem felértékelésének.

Ami az alapkategória meghatározásához elengedhetetlen és magától érthetődő, az egyes forradalmak konkrét–empirikus vizsgálatai során épp olyan sokrétű, mint amilyen bonyolult jelenségnek bizonyul. Az az egyszerű tény, hogy a polgári forradalmi ciklusban a burzsoázia „tiszta" hegemóniája viszonylag későn, azaz az 1789-es francia forradalommal (és ez esetben is csak 1791–92-ben, a liberális nemesség háttérbe szorítása után), jutott kifejezésre, indokolja annak szükségszerű voltát, hogy a kérdés történelmi aspektusára (mintegy az ontogenezisére) az eddiginél lényegesen nagyobb mértékben legyünk tekintettel. Maga a polgári forradalom egy olyan történelmi folyamat terméke, melynek lefolyása során a definícióban szereplő ismertetőjegyek egyre inkább testet öltenek, s ugyanez áll a burzsoá hegemónia fejlődési szakaszaira és érett fázisára.

A polgári hegemóniának a vele adekvát forradalom-típusban való kifejezésre jutása egy sor objektív és szubjektív tényező dialektikus összefonódásának a függvénye, melyek közé többek között a következők tartoznak: a forradalom stadiális helye a feudalizmusból a kapitalizmusba való fokozatos átmenetben és a polgári–kapitalista formáció további konszolidálódásában; a gazdasági–társadalmi és a politikai ideológiai érettség foka,

melyen azt az útszakaszt értjük, amit a polgárság az „önmagában való" osztály-állapottól az „önmagáért való" osztályállapothoz vezető úton már megtett; a burzsoázia specifikus struktúrája és a frakciók közötti erőviszony; a népmozgalom dimenziója és a közbelépésre való ereje és a burzsoáziával kötött szövetségének evvel összefüggő időtartama és intenzitása; a polgári önérdek és az össznemzeti érdek azonosságának foka a forradalom folyamán; az *ancien régime*-et megtestesítő osztályok ellenállásának módja és ereje; a külső tényezők mozgósító vagy akadályozó szerepe (védelmi- vagy hódító háborúk, a nemzeti felszabadítási mozgalmak külső frontjának primátusa); a korábbi saját vagy nemzetközi forradalmak pozitív vagy negatív hatása, melyek a „tanulási folyamat" útját egyengették, ami serkentő hatású lehet vagy érzékenyebbé is teheti a burzsoázia politikai–társadalmi kockázattudatát (növekvő súlyú tényező). Az elmondottak lemérhetők az 1789-es és az 1830-as francia forradalmak összehasonlításán vagy az 1848-as párizsi júniusi csata ellentmondásos közép- és kelet-európai visszhangján.

Engelsnek az a megállapítása, hogy a burzsoázia – ellentétben a feudális nemességgel – hatalmát sohasem mint teljes osztály (Gesamtklasse) gyakorolja,[16] beigazolódik a polgári forradalmi hegemónia konkrét-történelmi formáiban is. Bármilyen kevéssé létezik is a polgári forradalom, a burzsoázia hegemóniájáról viszont beszélhetünk. Valójában a „burzsoázia hegemóniája" kategória azt tartalmazza, hogy a burzsoázia egy bizonyos *frakciója* a forradalom egy bizonyos szakaszában (vagy fázisában) gyakorolja a hatalmat. Attól függően, hogy az egyes frakciók progresszív vagy degresszív irányban váltják le egymást, mozoghat a forradalom *felszálló* vagy *leszálló ágban.*[17] Amíg tart a forradalom progresszív fejlődési vonala, ciklikusan (és ebben rejlik periodizálásának egyik kritériuma) eljut egy olyan pontra, ahol egy bizonyos csoport (frakció) kibukik és a következő radikálisabb csoportnak kell követnie. Következésképpen a burzsoázia (mint teljes osztály) *számára* vívott forradalom elválaszthatatlanul összefonódik a burzsoázia *ellen* vívott időleges és részleges forradalommal (a mindig radikálisabb frakció alakjában).

Ami Furet és Richet felfogásában már a forradalom „átcsapásának" és „kisiklásának" (dérapage) számít, az valójában az alapvető feltétele kibontakozásának és kiteljesedésének (a polgári hegemónia optimális érvényrejutásának értelmében is). A hanyatlás periódusában aztán fordított sorrendben megy végbe a reintegráció. Ez a „kezdethez való visszatérés" – klasszikus formájában látható a francia forradalom 1789-től 1795-ig terjedő szakaszaiban, hozzávéve az 1799-ig tartó éveket is – semmiképpen sem volt

csupán formális normalizálódás, minthogy nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a társadalmi és politikai metamorfozist, melyen egy (radikális) polgári forradalom *valamennyi* osztálya keresztülmegy. Egy osztály sem ugyanaz, mikor véget ér számára a forradalom, mint amilyen volt, amikor elkezdődött; ez az objektív oldalra éppúgy áll, mint a szubjektívre.

Bizonyos mértékig kiéleződött formában és csak képként elfogadhatóan azt mondhatjuk – az 1789–1795-ös kulminációs pontból (és a rá jellemző „tiszta" burzsoá uralomból) kiindulva –, hogy a burzsoázia a többi forradalmakban vagy *még nem* volt képes a polgári haladást saját irányításában annak végső konzekvenciáiig keresztülvinni, vagy *már nem* mutatkozott hajlandónak arra, hogy történelmi lehetőségeit teljesen kihasználja. Az itt felmerülő kérdés, hogy mi optimális és mi lehetséges egy polgári forradalomban, igen részletes vizsgálatot igényelne, mely azonban még nem történt meg; nem kerülheti el a figyelmünket a vélemények konfrontálódásakor e probléma bizonyos szubjektivizálására irányuló hajlandóság. (...)

Mindkét magatartás (a „még-nem-tudás" és a „már-nem-akarás") kimutatható mind a francia forradalmat megelőző, mind pedig az azt követő forradalmakban. A következmény a polgári forradalmak többségére jellemző *osztálykompromisszum* volt. A burzsoázia alapvetően kompromisszumra orientált magatartása elsődlegesen a két kizsákmányoláson és függőségen (és a tulajdonról alkotott ennek megfelelően antagonisztikusan determinált elképzeléseken) alapuló osztályok közötti történelmileg objektíve adott konszenzuson (inherens analógia) nyugszik, másrészről pedig azon, hogy a burzsoázia megkérdőjelezte ugyan az arisztokrácia hatalmi monopóliumát, osztályonként való létezését (a hatalomban való esetleges részesedéssel együtt) azonban nem.

Anélkül, hogy részletesen foglalkoznánk a sokrétű körülményekkel és feltételekkel, melyek esetén a polgári forradalom osztálykompromisszumba torkollik, az legalábbis szükséges, hogy elhatárolják egymástól a kompromisszum két kategóriáját: a pozitív történelmi kompromisszumot (mely a burzsoáziát és a polgári, kapitalista társadalmi viszonyok meggyorsított fejlődését szolgálja)[18] és a negatív történelmi kompromisszumot (mely a burzsoáziát gátolja és melyben félfeudális és junker osztályerők megfelelően erős pozícióval rendelkeznek).[19] Ahogy a burzsoázia mint osztály és maga a polgári forradalom típusa is, úgy e forradalmakban a hegemónia is különböző érettségi fokon megy át, melyek összességükben a forradalmi ciklus leszálló és felszálló ágát annak egyetemes történelmi dimenziójában jellemzik. Mindazonáltal nincs egyszerű lineáris viszony a burzsoázia gazdasági

érettsége és forradalmi potenciálja között. A burzsoázia forradalmi ereje mindig a kapitalizmus*ba* való áttörés és átmenet történelmi korszakában kulminál, mikor a burzsoáziának mint osztálynak objektív és szubjektív ereje mellett a feudális renddel szembeni ellentmondások jellege és foka is döntő jelentőségű.

Egy bizonyos ponton, mely „normális" történelmi körülmények között egybeesik az ipari forradalom kibontakozásával és a tőke és munka közötti alapvető ellentmondás hatékonnyá válásával, érvényét veszíti az a „formula", hogy „több" burzsoázia és „több" kapitalizmus egyúttal „több" hegemóniát és evvel együtt „több" polgári forradalmat jelent. Ellenkezőleg: a helyzet inkább homlokegyenest ellenkezőleg alakul. Ezt a világtörténelmi „point of return"-t Lenin dolgozta ki egzaktul a Plehanovval a „forradalom két vonaláról" és ehhez kapcsolódva a proletariátusnak a polgári–demokratikus forradalomban való hegemóniájáról folytatott vitában.[20]

A hegemóniaproblémának a polgári forradalmak történetében való változatossága a továbbiakban két jelenséget foglal magában, melyeket egyenlőre a még kiforratlan állapotban lévő munkafogalmakkal *hegemóniakombinációnak* és *hegemóniaszubsztitúciónak* kell neveznünk. A hegemóniakombináció jelensége azokban a forradalmakban volt megfigyelhető, melyekben a burzsoázia nemcsak időlegesen (mint Franciaországban 1789–91/92-ben), hanem az egész forradalmi folyamat során rákényszerült arra, hogy a vezetést más osztályerőkkel „megossza". Az ilyen hegemóniakombináció jellege másrészt attól függött, hogy maguk ezek az erők milyen mértékben váltak már a kapitalista fejlődés egy specifikus formájának hordozóivá (pl. a németalföldi függetlenségi harcban résztvevő nemesség egyes részei; a gentry az angol forradalomban) vagy hogy mennyire tartoztak a kapitalista törvényszerűségeknek legalábbis a hatókörébe (pl. az USA függetlenségi háborújában a déli rabszolgatartók).

Más volt a helyzet a hegemóniaszubsztitúció esetében. Ezen azoknak az erőknek a domináns szerepét kell értenünk, melyek mintegy a burzsoázia helyett játszották a forradalom során a vezető szerepet. Ez a hegemóniaszubsztitúció lehetett mind társadalmi, mind intézményes természetű. A társadalmi hegemóniaszubsztitúció szférájába tartozik pl. az 1810–1826-os latinamerikai függetlenségi háborúban a kreol-arisztokrata forradalomirányítás szerepe vagy az 1848–49-es magyar forradalomban a hazafias–radikális nemesség vezető helye. Természetesen az ilyen nem-polgári (vagy még a polgári átalakulást éppen megelőző állapotban lévő) osztályelemek történelmi–társadalmi funkciója és politikai–ideológiai profilja alapos vizsgálatra szorul

a korszak jellegével és a mindenkori forradalmak általános–történelmi alaptendenciájával való összefüggése tekintetében. Az az első pillantásra meggyőző tézis, hogy burzsoázia nélkül nem lehetséges a polgári forradalom (R. Humphrey–J. Lynch Latin-Amerika példáján, 1955), valójában elzárja az újkori polgári forradalmi ciklusban lehetséges stadiális érettségi fokok és tipológiai változatok bősége megértésének az útját: a „valóságos" történelem a „tiszta" definíció áldozatává válik. Az ezzel többnyire összekapcsolódó, semleges körülírásokra való visszatérés (polgárháború, nemzeti forradalom, függetlenségi háború, felkelés stb.) megkerüli azt a végülis döntő kérdést, mely a mindenkori esemény társadalmi hajtóerőire és eredményeire irányul.

Az a folyamat, melyet *intézményes hegemóniaszubsztitúcióként* lehetne körülírni, leginkább olyan átmeneti helyzetekben megy végbe, mikor különlegesen labilisak az osztályok erőviszonyai vagy viszonylag éretlen osztálystruktúrák esetén. Az intézményes hegemóniaszubsztitúció tipikus elemei közé tartozik a fegyveres erőknek a polgári jellegű forradalmakban betöltött szerepe. A fegyveres hatalomnak a radikális társadalmi változások korszakaiban való relatív autonómiájából (Marx, Engels és Lenin foglalkoztak ezzel a kérdéssel a bonapartizmus kapcsán)[21] fakad az a lehetőség, hogy ennek az intézménynek olyan funkciója lehet, mely megfelel a burzsoázia érdekeinek, anélkül, hogy ezért azokkal mindig azonosnak kellene lennie. A XIX. századi spanyol forradalmi ciklus tapasztalataiból kiindulva Marx a következő tézist fogalmazta meg: „Forradalmi viszonyok közepette a hadseregsorsa tükrözi – még inkább, mint normális időkben – a polgári kormányzat valódi természetét."[22] Itt nem kizárólag a fegyveres hatalomnak a nemzeti függetlenségi háborúkra és antikolonialista felszabadítási mozgalmakra jellemző primátusáról van szó, hanem a hadseregnek (kizárólag vagy részben gerilla-formában) a forradalmi átalakulás kezdeményezőjének és hordozóinak a szerepéről. Mindenekelőtt továbbra is – még egyszer visszanyúlva Marxra[23] a hadseregnek a polgári forradalmon belüli történelmi alternatív funkcióját kell hangsúlyoznunk: azaz, hogy megragadja a „forradalmi kezdeményezést" vagy hogy „pretoriánussága" révén kérdésessé tegye a forradalmat. A „kezdeményezés"-funkció nem ritkán *kettős* feladatot lát el: a burzsoá hegemóniatényező éretlenségét és a forradalom hiányzó vagy nem elegendő tömegbázisát kompenzálja. Pozitív vagy negatív értelemben dől el a forradalom sorsa abban a mértékben, hogy sikerül-e egyáltalán és mennyire az események katonai kereteiből kilépni, azaz a forradalmi folyamatot „demilitarizálni": ez a központi probléma példásan igazolható az 1820–23-as spanyol forradalom esetében.

A gerilla létezése sem feltétlenül abszolút kritériuma egy forradalom radikalizmusának. Latin-Amerikában a gerilla variációs skálája a „tisztán katonai", a szilárdan a kreol arisztokrácia ellenőrzése alatt álló osztagoktól az autentikusan a társadalmi forradalmat képviselő mozgalmakig terjedt. Végül ne feledkezzünk meg az ellenforradalmi gerillákról sem. Ehhez járulnak még a gerilla társadalmilag és politikailag konzervatív osztályerők révén történő fokozatos kikapcsolásának, abszorpciójának vagy integrációjának következményei a fejlődés egy bizonyos pillanatától fogva, amire Marx már az 1808–1814-es spanyol események példájával kapcsolatban szintén figyelmeztetett.

A burzsoázia nemcsak abban a mértékben mutatkozik a polgári forradalom vezetésére predesztináltnak, amennyiben ő az új termelési mód és az annak megfelelő társadalmi viszonyok tulajdonképpeni hordozója; történelmi igényének „legitimátusa" (és éppen a „szűkebb értelemben vett" forradalmat illetően) az osztály- és nemzeti érdekeknek a fennálló (régi) rendszerrel szembeni harcában megmutatkozó relatív azonosságában rejlik.
A forradalomba belépő erőket következésképpen mindenek előtt egy negatív konszenzus hozza és tartja össze. Mint *nemzeti*, azaz a nép többségének összérdekeit megtestesítő átalakulás a polgári forradalom különböző politikai–társadalmi fő komponensek időleges egybeesésén alapul: ezeket (sematikusan) nevezhetjük burzsoá–liberális, kispolgári–demokratikus, paraszti–antifeudális és városi–plebejus (proletáriátus előtti, tendenciájában: proletár) komponenseknek. Ami ezeket a komponenseket jellemzi, az nemcsak a sajátos és szembetűnően különböző hely, amit a társadalom osztályszerkezetében elfoglalnak. A forradalmak történeti összehasonlítása szempontjából sokkal jelentősebbek a mindenkori komponensek speciális társadalmi jellegével kapcsolatban álló funkcióváltozás az illető forradalomban, ezek pozícióváltozásai a forradalmi ciklus folyamán és végül a forradalom menetében érvényre jutó érdekek és akciók viszonylagos autonómiája.

Ha a polgári forradalom mindig a hajtóerők (= társadalmi főkomponensek) dialektikus összességének a terméke, akkor az egyes komponensek funkcióváltozásának az újkori forradalmak történetében lényegi jelentősége van az összehasonlító elemzés szempontjából. Az olyan jelenségek, melyek egy osztály inkubációs és kibontakozási fázisára jellemzőek, nem vihetők át a kifejlett állapot korára és viszont.

Az evvel kapcsolatos kérdések tömegére ebben az összefüggésben ép-

pen csak utalhatunk, hogy legalább a probléma felvetésének jelentőségét aláhúzzuk. Mindenekelőtt azt kell hangsúlyoznunk, hogy egy forradalom jellegét lényegében a fő társadalmi–politikai komponensek és együttes fellépésük módja (konvergencia, semlegesítés, divergencia, antagonizmus) kifejezésre jutásának a foka határozza meg. A polgári hegemónia sorrendiségének már jelzett progresszív és degresszív fokozataiból fakad a polgárság magatartásában végbemenő funkció- és pozícióváltozás, kezdve azon, hogy egyike a forradalom hajtóerőinek, egészen addig, hogy kialakulnak benne a forradalomtól való tartózkodásnak, sőt esetleg a forradalomellenességnek különböző formái.

Egy polgári forradalomban a népmozgalom lényegében a kispolgári–demokratikus, a paraszti–antifeudális és a városi–plebejus (proletariátus előtti stádiumban lévő, később proletár) elemeket foglalja magában. Ezek a potenciálisan leginkább a forradalom radikalizálása és demokratizálása irányába ható erők kibontakozásuk során és hatásuk módja tekintetében teljesen eltérő feltételek hatása alatt állnak. A népmozgalmakkal kapcsolatos sokrétű, bár még nem elegendően rendszeres kutatások[24] lehetővé teszik a vitában még messze nem egyértelműen alkalmazott fogalom differenciált megítélését.

Meg kell elégednünk azzal, hogy hangsúlyozzuk a következő aspektusokat:

1. A forradalmi–demokratikus kispolgári osztályerők hegemónia-potenciáljával kapcsolatos kérdés. A kispolgári–demokratikus komponens az egész polgári ciklus folyamán az előrevivő elemekhez tartozik. Ez az osztálykomponens elérte az optimumot, azaz történelmi működésének csúcspontját mint közvetítő a burzsoázia és a népmozgalom között abban az átmeneti korszakban, melyet (a „korszak keresztmetszetében") a manufaktúrarendszernek a modern gyáripari termelés révén történő tendenciaszerű felváltása jellemzett, amit másrészről a kispolgárság magatartásában jellemző (mind antifeudális, mind antikapitalista) dualizmus magyaráz meg. Azt, hogy az antikapitalista pozíció esetében nincsen szó a hagyományos értelemben vett társadalmi „reakciókról", már Engels kielégítően megindokolta. Sokkalta inkább abban rejlik a kispolgárság történelmi funkciója teljesítésének egyik alapfeltétele, hogy a polgári forradalmat a liberalizmuson át a demokrácia felé hajtsa előre (W. Markov). Ennek klasszikus kifejezőjévé a francia jakobinizmus vált, mely a burzsoá osztály érettségének (a feudális–abszolutisztikus renddel szemben) és a teljesen kibontakozott tömegmozgalom kettős hatásán alapult. A kispolgári elem már korábbi forradalmakban is jelen volt,

anélkül, hogy a hegemóniához való áttörést végre tudta volna hajtani. Ez megfigyelhető a németalföldi tizennyolcak bizottságai, az angliai levellerek és az észak-amerikai forradalom bizonyos aspektusainak példáján.

2. Sem a jakobinizmus szerencsecsillaga feljövetelének idejét nem lehetett önkényesen megszabni, sem pedig leáldozását nem lehetett tetszés szerint megállítani. Kétségtelenül döntő különbség van a francia föld, melyen e jelenség eredetileg kialakult, és azon egyéb helyek között, melyekre a szikra átpattant. Míg a „*burzsoázia ellenségeivel* való leszámolás *plebejus módja*" (Marx) Franciaországban azt jelentette, hogy a forradalom társadalmi és politikai totalitását teljes mértékben meg kell valósítani, sőt olykor annak már a határát is érintették, addig más országok esetében a jakobinizmus által kiváltott intranzigencia annak az előfeltétele volt, hogy először egyáltalán eljussanak a polgári forradalomhoz: jakobinizmus következésképpen nem egyenlő jakobinizmussal – sem társadalmi tartalmára, sem történelmi funkciójára nézve.[25]

3. A paraszti–antifeudális komponensnek a polgári forradalom történelmi céljainak optimális megvalósulásában játszott döntő szerepét A.V. Ado mutatta ki ismét átfogóan a francia forradalom parasztmozgalmairól szóló nagy munkájában (1971). Az ő még nem eléggé ismert elméleti–metodológiai következtetései az összehasonlító forradalomtörténet néhány alapvető kérdését érintik; így pl. az agrárkérdésnek a ciklus stadiális érettségi fokozataiban elfoglalt eltérő helyét, a parasztság struktúrájában és érdekszférájában a forradalom során bekövetkező növekvő differenciálódást) aminek a burzsoáziához való viszony tekintetében éppúgy, mint a népmozgalom egyéb tényezőivel kapcsolatban rendkívül nagy a jelentősége), a gazdasági és a társadalmi optimum közötti ellentmondást az agrárszektor feudális viszonyainak megsemmisítése során.

Ami az utóbbi kérdést illeti, Ado (mint már utaltunk rá) elragadta a vitát az „angol" vagy „francia" út vonatkoztatási szintjéről, amennyiben (N.M. Lukin ösztönzései nyomán) megfogalmazta azt a tételt, hogy a francia kapitalizmus fejlődésére jellemző strukturális sajátosságok (összehasonlítva Anglia társadalmi–gazdasági dinamikájával) nem a paraszti birtokstruktúra valamiféle túlzott demokratizálásának az eredményei voltak, hanem ellenkezőleg, abból fakadtak, hogy a közép- és kispolgári elem nem tudott teljesen érvényre jutni és hogy ezenfelül a bekövetkező burzsoá ellencsapás az „amerikai" út radikális megvalósítását megakadályozta.[26] (Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy ezeknek a gondolatmeneteknek egyúttal elvi jelentőségük van a „revolution dérapée" felfogásának megalapozott kritikája tekintetében.)

„A paraszt az osztályharcban"-téma[27] tehát számos nyílt problémát foglal magában az összehasonlító forradalomtörténet számára. Azoknak az előfeltételeknek a tárgyalásán kívül, melyek a parasztság fellépésének kisebb vagy nagyobb intenzitását és következményeit világítják meg, ide tartozik, hogy milyen körülmények között mehetett végbe a paraszti komponens jelentőségének a forradalmi eseményekben való csökkenése, esetleg teljes megszűnése. Így a jakobinus uralom válságának egyik oka a parasztoknak az 1793 júniusi agrárdekrétumok által felkínált fejlődési lehetőségek teljes kihasználását célzó „visszavonulásában" rejlett. Ennek megfelelően a jakobinusok aktív bázisa a városi–plebejus szektorra kezdett korlátozódni, ami egyúttal a belső erőviszonyok alapvetően negatív korrekciójához vezetett. Az 1830-as júliusi forradalom (mint „a kapitalizmus*ban* a kapitalizmus*ért* vívott forradalom") végül már a „paraszt nélküli forradalom" csaknem tipikus képét nyújtotta, ami nem utolsó sorban előrevetítette eredményeinek korlátozott voltát is. Csak az erőltetett kapitalista differenciálódás teremtette meg annak a feltételeit, hogy a közép- és kisparasztság (és a falusi szegények) aktív komponensként újra integrálódjanak a ciklusba. Ennek a funkcióváltozásnak mint társadalmi és strukturális metamorfozisnak lényegesen nagyobb figyelmet kell szentelni. Az a M. Moissonnier által megrótt tendencia, hogy a vidéket gyakran Párizzsal magyarázták, ahelyett hogy fordított utat jártak volna, oda vezetett, hogy az 1848-as februári forradalomnak (J. Datry, 1957) és magának az 1871-es kommünnek nemzeti, azaz a „vidéket" nagy mértékben befolyásoló dimenzióját figyelmen kívül hagyták.[28]

Egy polgári forradalomban a burzsoázia és a népmozgalom közötti „forradalmi blokk" nem pusztán olyan szövetség vagy erők kombinációja, melyet retrospektív módon vitatni és a történelemből száműzni lehet. Sokkal inkább egy olyan objektív történelmi jelenségről van szó, melyben mindkét fél szervesen és dialektikusan egymásra van utalva: a burzsoázia arra szolgáló képességével, hogy „az új társadalmat megszervezze", a tömegek pedig azzal a feladatukkal, hogy „negatív vagy romboló munkát végezzenek, a feudalizmust, a monarchiát, a középkori szellemet megsemmisítsék".[29] Így vázolta fel Lenin a vezetés és a tömeg klasszikus „munkamegosztását" a polgári forradalomban.

Az a feltevés, hogy ilyen nézőpontból a népmozgalom aktív-alkotó szerepe kérdésessé válik, célt téveszt;[30] az azon alapuló elgondolások, hogy vajon a tömegek funkcióját a polgárit megelőző társadalmi formációkban fel kell-e értékelni,[31] a forradalom fogalmának időbeli kiterjesztése és a for-

radalom korszaka, valamint az új társadalmi formáció fokozatos kifejlődése és kialakulása közötti nem megfelelő különbségtétel eredményének bizonyulnak. Az „újkor előtti", „újkori" és „általános" forradalom fogalom következésképpen pontos összehangolásra szorul, főként ami a különböző történelmi korszakok forradalomtipológiai összehasonlítása irányába való erőteljesebb orientálódást illeti. Jóllehet a történelem nem ismert vákuumot, ami azt jelenti, hogy a szétrombolt társadalmi viszonyok helyébe csaknem mindig újak lépnek, a burzsoáziának és a népmozgalomnak a viszonya az újkori forradalmi ciklusban nem cserélhető fel tetszőlegesen. Bőven van példa olyan forradalmakra, melyek során a körülmények (melyekhez a polgári hegemónia létének hiánya is tartozott) úgy alakultak, hogy a társadalmi átalakulás *archaizálódásba*, azaz túlhaladott gazdasági és társadalmi formák újjáéledésébe vagy pedig permanens stagnálásba torkollott. A latinamerikai függetlenségi mozgalmak komplexumában a legjellegzetesebb formában Haiti ment keresztül ilyen változáson.[32]

A politikai–társadalmi főbb komponensek elkülönített elemzése lehetővé teszi, bár ez a valóságban még nem történt meg – hogy a forradalmat „egyes" áramlataira „bontsuk"; ez az eljárás nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a divergáló osztályerők eltérő helyét feltárjuk. Egyértelműen előtűnnek a népmozgalom cselekvési szintjei és lehetőségei:

– a vezető polgári erők „tartalékának" és e funkcióban a többé vagy kevésbé irányítható „ütőképes hadseregnek" a szerepe;

– kész tények elé állítás formájában gyakorolt nyomás, – amilyen pl. a „Grande Peur" volt, – hogy a burzsoáziát szinte belekényszerítse a forradalomba;

– hogy a burzsoáziát, legalábbis legradikálisabb vezető csoportjait illetően, lényegesen tovább megtartsa avantgardista pozíciójában, mint ahogy az a normális polgári átlagnak megfelelne;

– hogy a „legszélsőbb baloldal" formájában a forradalmat túlvezesse polgári osztálykorlátain: a már-lehetséges garanciájaként a még-nem-lehetséges pusztulátumával anticipálva a jövő osztályfrontjait (W. Markov).

A tömegek szerepének hangsúlyozása azt jelentené, hogy elősegítünk egyfajta „mitologizálást", mely együtt jár a burzsoázia lebecsülésével (melynek hegemóniafunkciója és a korszakot meghatározó hatása iránt egyébként sem merülhet fel kétség), s hogy balra helyezzük a forradalom társadalmi súlypontjait? Semmiképpen! Amiről a dolog lényegét tekintve szó van, az az, és az is marad, hogy feltárjuk azokat a hajtóerőket, melyek lényegesen hozzájárultak a burzsoázia forradalmi zenitjének magaslataiba való emelésé-

hez, akkor és főként akkor, amikor az a veszély fenyegetett, hogy a *citoyen* alulmarad a *burzsoával* szemben, és mikor a burzsoázia saját felvilágosító gondolkodásának konzekvenciái előtt meghátrált.

Leninnek az a tézise, hogy a burzsoázia elsősorban gazdasági hatalmának kibontakoztatásában érdekelt, a politikai formák ezzel szemben, melyek között a gazdasági emancipáció végbemegy, a burzsoázia számára mindig másodlagos jelentőségűek, nem teszi jogossá azt a következtetést, hogy gazdasági kibontakozása tekintetében a kapitalizmus konkrét politikai–intézményes létezési módjának semmilyen jelentősége nincs. Hiszen a tömegek történelmi szerepe éppen abban áll, hogy a polgári átalakulás gazdasági optimumán túl a politikai–szociális tényezőt is érvényre juttassa. A polgárság (mint hegemón helyzetben lévő) és a népmozgalom (mint tömegbázis) közötti feszültséggel teli viszony nem utolsó sorban a két szint viszonylagos inkongruenciájából magyarázható. Következésképpen egyáltalán nem volt szükséges, hogy a forradalom során a mindenkori komponensek aktivitásának csúcs- és fordulópontjai egybeessenek; időleges kongruenciájuktól függött azonban döntő mértékben az ancien régime ellen küzdő forradalmi potenciál tömege és minősége. A („szűkebb értelemben" vett) forradalom ciklikus fejlődése következésképpen mindig a társadalmilag különbözőképpen determinált részciklusok (sohasem önkényesen osztható) *dialektikus összege* volt: a francia forradalom nagy napjai (július 14., augusztus 10., május 31–június 2.) az utánuk következő eseményekkel meggyőzően igazolják, miként kényszerítették a tömegek öntörvényű fellépései a polgári vezető erőket mind radikálisabb pozíciókba. A burzsoázia későbbi „egyensúlyvesztése" mindig a népmozgalom lanyhulását tükrözte. A forradalom társadalmi–politikai komplexitásának szükséges bizonyítása azonban nem vezethet arra – és e ponton feltétlenül igazat kell adnunk A. Soboulnak (Furet-Richet ellenében) –, hogy az összes osztályerőnek döntő és az egész forradalom során mindvégig ható, a legfőbb történelmi kérdésben: az anciem régime és a feudalizmus eltávolításában fennálló megegyezését figyelmen kívül hagyjuk. A harc mindvégig a történelmileg még nem kérdéses forradalomtípus keretein belül zajlott le, melynek konkrét megvalósításáról a szerepet vállaló komponenseknek viszont kétségtelenül eltérő elképzeléseik voltak (liberalizmus kontra demokrácia). Csak az imperializmus korszakában alakult ki az a helyzet, mely lehetővé tette, hogy a polgári forradalom során egyúttal a legyőzésére irányuló erők is felszabaduljanak: hogy megvalósuljon Lenin „Két taktiká"-ja.

A polgári forradalom pozíciójának meghatározásakor elmulasztott konkrét-történelmi stadiális vonatkoztatás nélkül következésképpen nem lehetséges a benne ható osztályerők pontos betájolása sem. Nincs és nem is volt hiány olyan kísérletekben, melyek a forradalmakat egyoldalúan az elszigetelten szemlélt osztályelem érdekeire vagy tevékenységére akarták redukálni.

Egészen más kaliberűek azok a korunkbeli kísérletek, melyek a forradalom jakobinus jellegének háttérbe szorítását szolgálták, aminek során a neokonzervatív és az ultrabalos értelmezések félúton találkoznak. Minthogy történelemelméleti pozíciókról van szó, melyek stratégiai célkitűzése messze túlmutat a tulajdonképpeni forradalmon, magától értetődően vita tárgyává válnak olyan alapvető problémák, mint történelem és politika viszonya és a forradalmak jellege napjainkban. F. Furet-nek és D. Richetnek a „revolution dérapée"-ról kidolgozott tézisei[33] nemcsak a népmozgalomnak forradalombeli formáival és működésével kapcsolatos biztos eredményeket vonják kétségbe, hanem egyúttal megteremtik egy burzsoá-liberális értékképzetekből levezetett felvilágosult elit-forradalom alapmodelljét is. E modell keretében a népmozgalom az 1789–1791-es reformhatárokon kívül nem kap (történelmi alkotó módon megindokolt) helyet; a növekvő radikalizmus és a dérapage szerves összefüggéséből, inkább az következik, hogy az előre kényszerítő agrár-antifeudális és városi-plebejus áramlatok már túl vannak a „tulajdonképpeni" forradalmon; ahelyett, hogy mint a mozgalom eleme a felszálló ágban vállalna szerepet, inkább válságba és hanyatlásba sodorja a forradalmat.

Lényegében azoknak az interpretációknak egy új változatáról van szó, melyek az 1848–1849-es forradalmat illetően a burzsoáziának a forradalomtól való elfordulását a proletár és forradalmi–demokratikus kispolgári elemek túlzott radikalizmusának a következményeként magyarázzák. Furet-nél és Richet-nél a mindenkori forradalmi komponens hangsúlyozása az 1789–1795 közötti lényegét tekintve egységes történelmi egészet alkotó mozgalom három egymástól független, mintegy párhuzamos forradalomra való felosztásához vezet, melyek nem állnak szerves összefüggésben egymással és melyeknek összetalálkozása nem az egész nemzetet magába foglaló feudalizmus- és abszolutizmusellenes mozgalom törvényszerűségeinek az eredményét, hanem inkább a történelmi véletlen játékát tükrözi.

Kézenfekvő, hogy a dérapage elmélete és aközött a marxista alaptétel között, mely szerint a polgári forradalomnak mindenkor „jelentősen

túl kellett haladnia célján" (Engels), ha a gazdasági és társadalmi viszonyok optimális kialakítása tekintetében sikeres akart lenni, nem lehetséges kapcsolatot teremteni.

A francia forradalom jakobinizmusa elleni ultrabalos támadás legfontosabb harcosa D. Guérin.[34] Trockijnak a permanens forradalomról alkotott felfogásából kiindulva Guérin a forradalmi kormány és a sansculotte-ok közötti nézeteltérést már mint a tőke és a munka között kialakuló alapvető ellentmondást értelmezi: Robespierre-ben a burzsoá, demagóg és autoritárius–antidemokratikus jakobinizmus testesül meg; az ellene harcoló „bras nus" már egy embrionális állapotban lévő proletárforradalom képviselője. Ez a történelmietlen előreszaladás azonban nemcsak a „forradalom a forradalomban"-t igazolja, hanem a későbbiekben (különleges tekintettel az 1968 májusi eseményekre) megindokolta a tömegek alkotó spontaneitásának döntő szerepét a forradalom institucionalizálódásával való folyamatos szembenállásban.

A jobboldali és ultrabalos eredetű (objektív hatásuk tekintetében) együttes támadások a jövőre nézve a „forradalmak zsűrijében"[35] a viták nagymérvű kiéleződését vetítik előre, mert a nagy forradalmak soha nem süllyednek a saját, nemzeti történelmük árnyékába és sohasem válnak múltidejűvé. Csak helyeselni lehet G. Lozek[36] arra való utalását, hogy a forradalmak összehasonlító kutatása csak akkor nyerhet döntő mértékben elméleti megalapozást, ha a történetírás történetével kapcsolatos munkák és a jelenlegi politikai–történelmi gondolkodás eredményeit átfogó módon tudomásul veszi és felhasználja.

A polgári forradalmaknak totalitásukban (mint végső soron oszthatatlan történelmi jelenségek) és komplexitásukban való összehasonlító vizsgálata, tekintettel a népmozgalomban megtestesülő fő hajtóerők úttörő szerepére, az ipari forradalom áttörésétől egyértelműen a proletár komponenst helyezi előtérbe. Ezzel végre éretté válik az a történelmi erő, mely képesnek bizonyul arra, hogy a történelmi fejlődést a polgári forradalmi cikluson túl elvezesse a proletár szocialista forradalmak korszakába. Annak a világtörténelmi fordulatnak az inkubációs szakaszán, melyben a hanyatló burzsoázia és a felemelkedő proletariátus fejlődésvonala keresztezi egymást és áthatol egymáson, Anglia és Franciaország az összehasonlítási kritériumok szempontjából ideális formában ment át Babeuf és az utópista kommunisták hagyományának vonala, Lyon 1831 és 1834, a chartizmus, az 1848-as júniusi csata és végül az 1871-es Kommün formájában jelentkező korai proletár forradalom.

A jelenlegi kutatás pozitív kivételei közé tartozik az 1848–1849 mel-

lett az 1905–1907-es orosz forradalom. Azonban feltünik, hogy a polgári forradalom összehasonlító elemzésére irányuló kezdeményezések mindenek előtt a francia forradalomig tartó (illetve arra is kiterjedő) ciklus kezdeti emelkedő irányú szakaszára koncentrálnak. A forradalom kiszélesedésének (Breitenwachstum) és fokozatos hanyatlásának a szakaszát azonban még messze nem vizsgálták hasonló intenzitással. A kutatócsoport munkaprogramjának egyik leglényegesebb pontja, hogy e hiány pótlásához hozzájáruljon.

Hogy e téren előre lehessen jutni, azt követeli, hogy figyelmünket elsősorban négy problémakörre összpontosítsuk: 1. a polgári forradalom általános sajátosságai a kapitalizmus világméretű kibontakozásának és az imperializmusba való átmenetének korszakában, melynek koordinátái nem vezethetők vissza 1789-re; 2. a forradalom objektív és szubjektív feltételeinek viszonyában érvényesülő minőségileg új aspektusok; 3. a polgári és a polgári-demokratikus forradalom specifikuma a „klasszikus" forradalmi tengelyen (Anglia–USA–Franciaország) túl mind Európán belül, mind pedig kívül és a polgári forradalom végrehajtásának ezzel kapcsolatos lehetőségei és határai; 4. egyre nagyobb mozgástér a „felülről irányított forradalom" és a kapitalizmus fejlődésének kibontakozása számára, mely a XVIII. és XIX. század fordulóján végbement – az angol Ipari Forradalom és a Francia Forradalom dialektikus egységének értelmében vett – *kettős forradalom* eredménye volt.

Ezek a kérdések ismételten aláhúzzák a gazdaságtörténet képviselőivel folytatott szorosabb együttműködés szükségességét, hogy a kapitalizmus stadiális fejlettségi fokainak és ezek mindenkori kontinentális–regionális (és nemzeti) sajátosságainak pontos megragadásán át hozzáláthassunk a forradalomtipológiai differenciálás pontosabb meghatározásához, míg az ipari forradalom nem kevésbé szükséges tipológiája a XIX. és a kezdődő XX. századot illetően átfogóbb választ adhatna egy sor olyan kérdésre, mint pl. a mindenkori forradalom sajátosságai, a történelmi „elhúzódás" vagy „megkésés" objektív feltételei és formái, a politikai–társadalmi és technológiai–társadalmi forradalom szerepcseréjének következményei a kapitalizmus későbbi kibontakozása során.

Végezetül néhány megjegyzés az elméletkritika és az újkori összehasonlító forradalomtörténet terén folyó vita témájához. A (kb. hatvanas évek közepe óta folyó) nemzetközi kutatások színvonalának megítélése és a kutatás közzétett eredményeire kapott visszajelzések egyértelműen arra a felis-

merésre vezetnek, hogy a polgári historiográfia (és szociológia) elfogadta a marxista kutatás eredményeiben manifesztálódott kihívást. A kritikus vita mellett, amely az általános forradalomtörténet és egyes résztémák, (pl. a korapolgári forradalom, a francia forradalom, I. Napóleon kora, az 1848–1849-es európai forradalom kapcsán sorra került összecsapásokat a felek számára a megismerés előrehaladása szempontjából kölcsönösen hasznossá tette, nem hiányoztak a marxista forradalomtörténeti felfogás általános cáfolatára tett nagyszabású kísérletek, amivel kapcsolatban hadd utaljunk Ahrendt, Davies, Dunn, Geiss, Gurr, Johnson, Th. Schieder, Wertheim és Perez Zagorin munkáira.

Tekintettel egy ilyen kínálatra, melynek változatossága többnyire formájában, nem pedig alapvető mondanivalójában áll, felmerül a lényeges, azaz a tényleges stratégiai pozíciók pontos megragadásának a feladata. Csak így lehetséges, hogy az álláspontok szükséges konfrontációját elválasszuk a másodlagos, csupán divatáramlatot követő véleményektől (márpedig ilyenekből egyáltalán nincs hiány). A nemzetközi kutatás állapotának feldolgozása az alapfeltétele annak (a saját mesterség ismeretén kívül), hogy a polgári forradalomkutatás irányvonalait és célkitűzéseit egyértelműen megragadhassuk.[37] A szubjektív közelítés és az irodalom hiányos ismerete folytán hézagos és véletlenszerű ismeretanyag szélsőséges esetben téves kutatásstratégiai döntésekhez vezethetnek. Végül nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a saját pozíció szilárd megalapozása legmeggyőzőbben bizonyára konkrét-történelmi kutatáson alapuló érvekkel, nem pedig egyfajta elvont elméleti ütésváltás (Schlagabtausch) révén igazolható. A megfelelő példák adottak a korapolgári forradalommal, a francia forradalommal, az 1848–1849-es európai forradalommal és a XIX. századi munkásmozgalommal kapcsolatos kutatások nemzetközi visszhangja folytán, és a szembenálló oldalt szemmel láthatólag lépéskényszerbe hozták. (Ezt az utalást semmiképpen sem szabad a metodológiai–elméleti alapok lebecsüléseként értelmezni; mégis nem lehet az összehasonlító kutatásnak az empirikus vizsgálatok mindenkor elért szintjétől való függését eléggé energikusan hangsúlyozni.)

Taktikai szempontból a polgári forradalomkutatást növekvő rugalmasság (beleértve a tarthatatlanná vált pozíciók – „atlantizmus" – hatástalanítását) és a marxista historiográfiával szembeni fokozott differenciálásra irányuló törekvés jellemzi, aminek nem ritkán egyfajta leegyszerűsítő cimkeragasztás a következménye.[38] Egyidejűleg a strukturalista–szociologizáló interpretációk térhódítása a történészek egyfajta ellentmondásához vezetett, amire az I. Geiss által megfogalmazott igények tarthatók jellemzőnek.[39]

Az NSZK-ban a „történelem mint társadalomtudomány" témáról folyó vita szintén meghatározza az összehasonlító forradalomkutatás alappozícióit.[40]

Melyek a jelenleg felismerhető tematikai súlypontok?

1. a polgári forradalom fogalma, lényege és történelmi szerepe; tipológiája és konkrét-történelmi változatainak skálája. Evvel kapcsolatban H. Arendt, Bailyn, Cobban, Guy-Richard, Furet és Richet, Eisenstein, Trevor-Roper és Taylor részben alapvető módon, részben speciális forradalmakból kiindulva fogalmazták meg minden bizonnyal a legegyértelműbben a polgári historiográfia alappozícióit.

2. a burzsoázia jellege és történelmi funkciója általában a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakában és különösen a polgári forradalmi ciklusban. (Különös figyelmet kell szentelni W. Markovnak a „la bourgeoisie – les bourgeosies"-téma megtárgyalásával kapcsolatos módszertani konzekvenciákra tett utalásaira.)

3. a népmozgalom formái és szerepe (mind egységes egészet, mind pedig mint részkomponensekből állót tekintve) a polgári forradalmi ciklusban: a parasztmozgalom lehetőségei és határai; a város és falu viszonya; a kispolgári demokrácia történelmi helyének változásai; a proletár komponens forrásai és felfelé ívelő fejlődésvonala.

4. a „szűkebb" és „tágabb" értelemben vett forradalom; a forradalmi ciklus – formációgenezis – formációkibontakozás és érvényrejutás egymáshoz való viszonya. A forradalom és a formációk fejlődése dialektikájának (de nem kongruenciájának) világos értelmezése ama tendenciák cáfolatául is szolgál, melyek a mindenkori forradalmi eredmények „lerövidített", azaz történelmietlen perspektívából történő interpretációjára irányulnak.

5. a társadalmi (polgári) és az ipari forradalom viszonya a kapitalista társadalmi rend genezise és konszolidálódása során. Az az I. Geiss által képviselt felfogás, hogy a polgári forradalom tulajdonképpen „csak a XVIII. század közepén megindult iparosodás kezdetétől" létezik, nemcsak az újkor eleje óta folyamatban lévő polgári–antifeudális forradalmi változások valóságos történetét állítja a feje tetejére, Geiss egyidejűleg figyelmen kívül hagyja a társadalmi forradalomnak mint az ipari forradalom alakjában testet öltő polgári–kapitalista gazdasági és társadalmi potenciálok kibontakozása egyik lényeges *elő*feltételének tulajdonképpeni történelmi funkcióját. Ilyen nézőpontból a polgári forradalom – és nemcsak ez a forradalomtípus – mellékes kategóriává és jelenséggé válik egy olyan történelemszemléleten belül, melynek nagy fordulópontjai már csupán a „neolit" és az „ipari" forradalom,[41] ami által – az újkort illetően – a forradalmi átalakulások egyúttal egy a funkciókkal szemben közömbös ipari társadalom elméletébe integrálódnak.

6. kontinuitás és diszkontinuitás a polgári–kapitalista formációba való forradalmi átalakulás és e társadalmi formáció további fejlődése folyamatában. (E kérdés néhány aspektusát érintette W. Markov is San Franciscóban az afro-ázsiai területtel kapcsolatos „hagyomány és újítás"-téma megvitatásakor.) Lényegesnek tűnik ebben az összefüggésben a „fentről irányított forradalom" fogalmának pontos körülhatárolása mind a csaknem párttalan kitágítás (s ilymódon relativizálás), mind pedig az újraértelmezésnek azzal a fajtájával szemben, mely arra irányul, hogy egy intézményesült forradalmi erő hatalmának minden formáját „felülről irányított forradalomként" jellemezze. Gátlónak bizonyul egyidejüleg az a körülmény is, hogy ezt a jelenséget eddig elsősorban a porosz–német tapasztalatok távlatában vizsgálták, ami folytán az átfogó általánosításhoz szükséges összehasonlítási értékek még hiányzanak.

7. az ellenforradalom történelmi alapjai és formái, ideértve a néptömegek részleges mozgósításának képességét is. Az összehasonlító forradalomtörténet természetesen nem hagyhatja ki a minden radikális átalakulás szempontjából immanens Vendée-problémát sem; ez elsősorban azokra a területekre áll, melyeken az ellenforradalomnak valóságos tömegbázisa volt (mint pl. Spanyolországban vagy Latin-Amerikában), ami azt a feladatot foglalja magában, hogy az egykori uralkodó osztályok (általában ismeretesebb) ellenforradalmi tevékenységén kívül az „alulról jövő ellenforradalom" keletkezési feltételeivel és megvalósulásának módjaival is foglalkozzon a történész. Hogy az utóbbi jelenség esetében semmiképpen sem egyszerű arisztokrata vagy preabszolutisztikus „reakcióról" volt szó, az kimutatható a francia forradalomban Vendée, Spanyolországban a carlizmus vagy a latin-amerikai függetlenségi mozgalomban a „contrarevolúción popular" bizonyos formáinak példáján.

8. K. Marx, F. Engels és V.I. Lenin tudományos forradalomszemléletének megalapozása, fejlődése és politikai funkciója, különös tekintettel a polgári és a polgári–demokratikus forradalmakra.[42] Szembetűnő a polgári történészeknek az idevágó művek fokozott elemzésére való törekvése, mégpedig azzal a céllal, hogy Marxot, Engelst (és olykor Lenint) szembeállítsák a forradalmakat kutató jelenlegi marxista történetírással.[43]

9. a „vita a francia forradalomról",[44] mely állandó központi vonatkoztatási pontja azoknak a konfrontációknak és nézeteltéréseknek, melyek a polgári forradalom történelmi szerepe megértésének alapkérdései körül lángolnak fel.

Az újkori összehasonlító forradalomkutatás legsürgetőbb feladatai kö-

zé tartozik, hogy kapcsolódjék a nemzetközi kutatások teljesítményeihez és ezeket hatékonyan felhasználja, anélkül, hogy emiatt a polgári forradalmi ciklus többi láncszemét („előre" éppúgy, mint „hátra") csupán másodlagosnak tekintené.

Jegyzetek

1 A „problématükröt" M. Kossok–W. Markov: Zur Methodologie der vergleichenden Revolutionsgeschichte der Neuzeit c. művében; in: Studien zur vergleichenden Revolutionsgeschichte, 27.
2 l. ugyanott.
3 Vö.: Meyer.
4 Vö.: J. Dunn: Modern Revolutionen. Analyse eines politischen Phänomens. Stuttgart, 1974. 207.
5 A. Soboul: La Fondation Basso et Histoire de la Révolution française; in: Annali della Fondazione Lelio e Lisli Basso-Issoco. 1.k. Róma, 1975. XLI.
6 MEW. 25.k. 347.
7 Vö.: A. Fursenko: Las revolutiones norteamericana y francesa del siglo XVIII. Experiencia de una definición comparativa; in: Ciencias Sociales. 1976. 3.sz.
8 Vö.: N. Poulantzas: Pouvoir politique et classes sociales. Paris, 1971. 178.
9 Az absztrakt-elméleti megközelítés és sematizálás rejtett veszélyét az „utak" meghatározásával kapcsolatban a Pensée-vitában sem hagyták figyelmen kívül. Az A.V. Ado által a polgári forradalom nemesi-burzsoá és paraszti útját illetően képviselt nézetek és ehhez kapcsolódó, a kapitalizmus változatait és a Francia Forradalom agrárátalakulásának objektív és szubjektív határait érintő felfogás alkalmas arra, hogy a vita folytatásához az eredményeket újra osztályozza.
10 MEW. 2.k. 86.
11 L. ugyanott. 6.k. 107.
12 Vö.: Lenin, Werke, 19.k. 68.
13 Vö.: E. Schmitt: Einführung in die Geschichte der Französischen Revolution. München, 1976. 88.
14 A. Cobbanon kívül G.V. Taylor (1967) és E. Eisenstein (1968) is hangsúlyozza.
15 Vö.: H. Schilling: Der Aufstand der Niederlande. Bürgerliche Revolution oder Elitenkonflikt? in: 200 Jahre amerikanische Revolution. 177.
16 L. MEW. 22.k., 307.
17 L. ugyanott 8.k., 135.
18 „Típus": Németalföld, Anglia USA.
19 „Típus": Közép-, Kelet- és Dél-Európa, Olaszország, Spanyolország, Portugália, Latin-Amerika, Japán.
20 Vö.: Lenin, Werke. 21.k. 422.
21 L. a cikket: Bonapartizmus; in: SIE. 2.k. 610.
22 MEW. 10.k. 449.
23 L. ugyanott, 463.
24 A kutatócsoport álláspontjával kapcsolatban l.: Rolle und Formen der Volksbewegung. Berlin, 1976.

25 Vö.: Universalhistorische Aspekte und Dimensionen des Jakobinismus. Heinrich Scheel működésének szentelt kiadvány. Berlin, 1976.
26 Vö.: Ado, 414.
27 Vö.: Studien zur Geschichte des deutschen Bauernkrieges und der bäuerlichen Klassenkämpfe im Spätfeudalismus. Kiadta: G. Heitz–A. Laube–M. Steinmetz–G. Vogler. Berlin, 1975.
28 Vö.: M. Moissinnier: La premiere internationale et la Commune de Lyon, 1865–1871. Spontanéisme-complots et „luttes réelles". Paris, 1972.
29 Lenin, Werke, 27.k., 230.
30 „Sohasem képes a néptömeg az új társadalmi állapotok olyan új megteremtőjeként fellépni, mint a forradalom folyamán." Ugyanott, 22.k., 103.
31 Vö.: R. Günther: Die Epoche der sozialen und politischen Revolution beim Übergang von der antiken Sklavengesellschaft zum Feudalismus; in: Wissenschaftliche Mitteilungen der Historiker-Gesellschaft der DDR. 1976. II–III. sz. 38.
32 Vö. T. Lepkowski munkáival, t.k. Haiti, 1.k. Habana 1968. 63.
33 Vö.: F. Furet–D. Richet: La Revolution. 2. Bde., Paris, 1973.
34 Vö.: D. Guérin: Bourgois et bras nus 1793–1795. Paris. 1973.
35 J. Godechot: Un jury pour la Révolution. Paris, 1974.
36 Vitához való hozzászólás a Történettudományi Tanács konferenciáján, 1977. június 14-én.
37 Vö.: erről részletesen Meyer munkája, 168.
38 A Francia Forradalmat illetően vö.: Schmitt: Einführung in die Französische Revolution. 22.
39 Vö.: Geiss: Die Revolution in der modernen Geschichte.
40 L. H.–Ch. Scröder, H. Gerstenberger, G.P. Meyer és H. Schilling hozzászólásait; in: 200 Jahre amerikanische Revolution.
41 Vö.: Geiss-Tamchina, 15. („Ansichten einer künftigen Geschichtswissenschaft". Kiadta I. Geiss–R. Tamchina. 2.k.: Revolution. Ein historischer Langsschnitt. München. 1974.)
42 Vö.: W. Küttler: Zum Begriff der bürgerlichen und bürgerlich-demokratischen Revolution bei Lenin; in: Studien zur vergleichenden Revolutionsgeschichte.
43 Vö.: E. Schmitt–M. Meyn: Ursprung und Charakter der Französischen Revolution bei Marx und Engels. Bochum. 1960. Die Französische Revolution, 13.; Schmitt: Einführung in die Französische Revolution, 26.
44 Vö.: Debatte um die Französische Revolution. Kiadta: W. Grab. München, 1975.

E. J. HOBSBAWM:

A FORRADALOM

Az itt közölt szöveget a szerző a San Francisco-i történész kongresszusra (1975) készítette. Egy kivételével elhagytuk a cikk lábjegyzeteit, amelyek a szöveghez viszonyítva másodrendű megjegyzéseket és utalásokat tartalmaznak.

A „mozgalmas, rendezetlen" és kétségkívül rendkívül gyorsan bővülő témát vizsgálva Zagorin (1973, 28–29) megjegyezte, hogy a forradalom problematikája három módon közelíthető meg. Gyakorlatilag minden, amit a forradalmakról tudunk, az egyes specifikus forradalmak vizsgálatának eredménye. Mindazok, akik összehasonlító vizsgálatokat folytatnak vagy általános értelmező forradalomelméletet próbálnak találni, csaknem teljes mértékig az első megközelítési mód képviselőire támaszkodnak. Nem tehetünk itt kísérletet arra, hogy áttekintsük a komoly történeti kutatást motiváló egyes forradalmak hatalmas irodalmát, három megjegyzést fűzünk azonban e történeti irodalom, valamint az összehasonlító és általános kutatómunka kapcsolatához.

Először is azokról a forradalmakról rendelkezünk bőséges és komoly irodalommal, amelyeket a kortársak rendkívüli és nagyhatású megmozdulásoknak tartottak – lásd az olyan „nagy forradalmakat", mint pl. a francia, az orosz és a kínai – valamint azokról, amelyeket a maguk korában analógiás alapon vissza- vagy előretekintve egy csoportba soroltak velük. Többet tudunk az itáliai Bourbon-ellenes felkelésekről, mint a spanyolországi karlista háborúkról.

Másodszor, mivel a „nagy forradalmak" de facto meghatározták a többi kritériumait, alapos hatást gyakoroltak a történetírásra. Hatottak – előretekintve – a forradalmárokra, ellenforradalmárokra és társadalomtudósokra, visszatekintve pedig a forradalom résztvevőire és történészeire. Egyszóval analitikus modellt szolgáltattak. 1799-től kezdve a forradalmakban a jakobinizmus, thermidor és Bonaparte analógiáit keresték (Brinton 1938; Bahne 1967, 74–76, Cordova 1972, 92), 1917 után az „októberi" típusú hatalomátvételt, a bolsevik típusú szervezett pártokat, stb. A kínai és néhány gyarmati forradalom ráirányította a figyelmet a parasztokra és az

elhúzódó gerillaharcok hatalomhoz való közelítésére, ami alig szerepelt az elemzésekben a II. világháború előtt (ld. a Brintonnál a parasztoknak szentelt egyetlen oldalt, 1965. kiad. 59–60.).

Sőt, mi több, az analitikus modelleket is a forradalmak közötti önkényes szelektálás eredményeként alkották meg, aszerint, hogy mely forradalmak tartoztak bele az elemző szellemi világába. A forradalmi átalakulás kínai hagyománya nem szerepelt a nyugati elemzésekben, bár Maora nyilvánvalóan hatással volt (Schram 1966, 127–8; Schram 1969, Mao Ce Tung III. 73–76). A mexikói forradalomról sem vett tudomást a világ. Az elméletet és a gyakorlatot – időlegesen – jobban befolyásolták a kisebb, de nemzetközileg „szembetűnőbb" kubai események 1956–59-ben. Nincs rá hivatkozás Debray nagyhatású értekezésében sem (Debray 1967).

Harmadszor: a forradalmak történetírása nagyon egyenetlen minőségileg és mennyiségileg egyaránt, így egyenetlen az összehasonlítás és általánosítás alapja is. Ritka az olyan ideális forradalom, amely megfelelően és hozzáférhetően dokumentált, amelyet már hosszú időn át, kiérlelten tanulmányoztak és amely kellőképpen függetlenedett a korunkbeli állami és közvéleményben felkavart szenvedélyektől ahhoz, hogy megszabaduljon azok nyomásától. Ezért a francia forradalom marad az a modell, amely felé – a történetírás szemszögéből nézve – minden más forradalom törekszik. Az idő talán kiküszöböli a három legnagyobb akadályt a történész útjából: a nemzet életét alakító események körüli mítoszokkal teli közvéleményt, a történelmi múlt bizonyos (nem mindig változatlan) értelmezése iránt elkötelezett államhatalmat és politikát, és a forradalom megtörténte valamint a szenvedélyektől mentes, bár akkor is elkötelezett történeti elemzés lehetősége közötti nem csökkenthető, s néha egész nagy időkülönbséget. Mivel a napjaink elemzéseinek alapot szolgáltató oly sok forradalom még sokunk életében zajlott le, ez utóbbi tényező nem elhanyagolható.

Röviden: a kiterjedt összehasonlító tanulmányok nem összehasonlítható ismereteken, nem az összevethetőség kielégítő ismérvein nyugszanak.

A jelen ismertetés nem a szakterület áttekintése, még kevésbé bibliográfiai útmutatója. A továbbiakban a forradalmakkal különösen mint a nagy történelmi egész átalakulásainak egyes epizódjaival foglalkozunk, például mint rendszerek szétszakadásával a növekvő feszültség hatására, valamint az ilyen típusú törés következményeivel, de nem kifejezetten a lázadással vagy felkeléssel és még kevésbé a forradalmi mozgalommal mint olyannal. A mai teoretikusok többségével ellentétben nem tartom a forradalom helyes megközelítésének azt a kérdésfeltevést, hogy „miért lázad az ember" (Gurr

1970) vagy „mikor és miért lázadnak fel az emberek" (Davies 1971). Az „erőszak" kérdését – amit általában úgyis rosszul határoznak meg (Hobsbawm 1973, 21. fejezet, Hobsbawm 1974, 378–79) – mellőzik mint érdektelent, bár elismerik, hogy elválaszthatatlan a forradalomtól.

A forradalmak hosszú vagy rövid távra visszanyúló okai, melyek az utóbbi időben lekötötték az elméleti szakemberek és a gyakorló politikusok figyelmét (akár előre jelezni és elkerülni, akár biztosítani akarták a forradalmat), messze nem merítik ki az érdeklődést. Én a következmények eddig elhanyagolt problémáját szeretném hangsúlyozni. A jelen értekezés tehát szeretne kiemelni bizonyos fonalakat a történeti viták szövevényéből és nem törekszik arra, hogy akár átfogó, akár kiegyensúlyozott legyen. A szerző megközelítési módja kiderül majd a szövegből, de a tisztánlátás kedvéért három pontot előre ki kell emelni. 1. A forradalmakat nem ésszerű elválasztani azoktól az adott történelmi korszakoktól, amikor végbementek. 2. A forradalmak tanulmányozása sohasem független a szerző politikai elkötelezettségétől (beleértve a jelen szerzőt is). 3. Kifejezetten történetietlennek tartom annak a nézetnek bármelyik változatát, miszerint „a forradalom mindig elkerülhető, ha a politikai szervezet realizálhatja teremtő potenciálját" (Chalmers Johson, idézi Stone 1972, 14).

II.

Nincs értelme hosszasan tárgyalni a társadalomtudósok által adott számtalan forradalommeghatározást, bár az alapfeltételezések elemzése esetleg hasznos lehetne (pl. a társadalmi egyensúly mint az a norma, amitől a forradalom eltér – C. Johnson 1964, 1968; az organikus hipotézis, amely a forradalom mint „láz" metaforája mögött húzódik meg – Szorokin 1925, III. 403; Brinton 1938, akit bírál Dahrendorf 1961, Eckstein 1965, Wertheim 1974, 176–7; stb.). A társadalomtudomány meghatározásai egyrészt nem reálisak, másrészt általában feltételezik a forradalmak egyetemes osztályának létét (vagy az egyetlen ideális forradalomtípust), s az ehhez való tartozás kritériumait keresik. A meghatározás lehet olyan tág, hogy semmi érdemlegeset nem mond a tényleges forradalmakról. A jobbik esetben megállapítja, hogy a történelmi átalakulás egyaránt tartalmaz töréseket és folyamatosságot; a rosszabbik esetben pedig a szót minden jelentősebb, az átlagnál gyorsabban lezajló változás szinonímájaként használja.* Másrészt a legtöbbünk által forradalomként felfogott jelenségek összességéből való önké-

*A fogalom pusztán metaforikus vagy retorikai használatával nem foglalkozunk.

nyes válogatás sem célravezető a történész számára, bár azt az illúziót keltheti, hogy a forradalmi jelenségek kvantifikálhatók, összevethetők és viszonyíthatók, mégpedig nem hétköznapi módon, hanem „tudományos alapon". A szelekció egyszerre vezethet a következő két meghatározáshoz: „a forradalom változás, melyet egyaránt jellemez az erőszak mint eszköz és a célok meghatározható köre mint végcél" (Zagorin 1973, 27) és „a társadalom szerkezetében rövid idő alatt bekövetkezett alapvető változás" (Galtung: Jänicke szerk. 1973, 121). A két formulában pusztán a „változás" szó a közös. Mielőtt belemélyednénk erényeikbe, hibáik rögtön szembetűnnek. Zagorin alapján nem tudnánk megkülönböztetni a mexikói forradalmat az 1973-as chilei puccstól, míg Galtung meghatározása alapján nem lehet különbséget tenni az orosz forradalom és a rabszolgaság eltörlése következtében történt jamaicai társadalmi változások között. Az ilyen tágabb vagy szűkebb meghatározások azt feltételezik, hogy a fogalom időtől és tértől függetlenül, egyetemesen alkalmazható.

Ennek a felfogásnak megvannak az ellenzői is. Geoss és Tamchina (1974, 11. és kv. old.), valamint az olyan tényfeltáró művek, mint Moore 1966-os munkája az iparosítás felé való átmenet korszakára szűkítik a jelenséget, azaz a „neuzeitliche Revolutionsbegriff", az újkori forradalomfogalom által takart korszakra (Griewank 1973, Koselleck 1969), és – Smittel szemben (Forster és Greene 1970, 1. fejezet) – megtagadják a forradalom nevet a németalföldi felkeléstől. (Még szűkebben értelmezi a fogalmat Baumann 1971.) Egy kevésbé szélsőséges felfogás legalább két időszakra bontaná a jelenséget: a „modern forradalmak" korára, ami a „nagy átalakulás" (Polanyi 1944) – talán lezárult, talán még nem lezárult – korszakához tartozik, valamint a társadalmi–politikai változások egy kevésbé messzire nyúló változatára, amely szintén megtalálható a korábbi korszakokban. Az a kísérlet, hogy messze a múltba visszavetítsük a „rendszermegdöntő" forradalmakat feltétlenül zátonyra fut. Tanúsítja ezt az attól a történetesen Marx és Lenin által sem támogatott nézettől való elfordulás, hogy a klasszikus antikvitásból a feudalizmusba való átmenet egy „rabszolgaforradalom" következménye volt. (A dogmává merevedett felfogást ld. Kuusinen szerk. 1961, 158, a tőle való eltávolodást pedig ld. E.N. Staermann: Kossok szerk. 1971, 19. és köv. old.) Ennek ellenére van, ahol hasznos lehet a kifejezés (Heuss 1973.).

A történészek mindkét esetben előnyben részesítik a leíró vagy szintetizáló meghatározásokat, mint pl. ahogy Griewank összegezte a „forradalom" jelentését (Griewank 21–22):

„Mostanáig a „forradalom" szót egyértelműen csak bizonyos egészet

alkotó történelmi jelenségekre alkalmazták, amelyekben három vonás egyesül. *Először* is olyan folyamatok, amelyek egyszerre erőszakkal járnak és hirtelen megrázkódtatásként jelentkeznek – áttörnek vagy megdöntenek valamit, különösen ami az állam és a jog intézményeiben bekövetkezett változásokat illeti. *Másodszor* társadalmi tartalmuk van, amely a csoportok és tömegek mozgalmaiban jelentkezik, általában ezek nyílt ellenálló tevékenységeként. *Végül* szellemi téren van egy programadó eszméje vagy ideológiája, amely pozitív célokat tűz ki a megújulás, továbbfejlődés vagy az emberiség haladása érdekében."

Meg kell említeni a tömegek mobilizálásának mozzanatát, amely nélkül kevés történész ismerne el forradalomnak egy megmozdulást. Az ilyen típusú meghatározás diagnosztikai értékű, a forradalmat szindrómaként fogja fel, mely szimptómák *kombinációja* alapján ismerhető fel, nem pedig egy vagy több szimptóma független jelentkezése alapján. Segít ez a meghatározás abban is, hogy elkülönítsük azokat a forradalmakat, amelyeknek a jellegéről legtöbbször alapvető egyetértés uralkodik és azokat (mint pl. a náci korszak Németországában lezajlott változások), amelyeket nem ismernek el általánosan forradalomként. A meghatározás analitikai értéke viszont kicsi és arra sem elegendő, hogy leírja az iparosodott világba való átmenet során lejátszódó speciálisan „modern" forradalmakat, nem is említve ezek specifikusabb szakaszait.

Bármilyen korlátozott is a szintetizáló típusú meghatározás, figyelembe veszi a forradalom alapvető kettősségét a történész szempontjából, ami nem más, mint két összefonódó, de eléggé eltérő típusú jelenség. Egy eseménysorról van szó, melyet általában a „felkeléssel" társítanak és amely képes a hatalmat kivenni a régi rendszer kezéből s átruházni az új rendszerre – bár nem minden forradalom éri el a hatalomátvételt. Általában epizódok egymásutánjából állnak, s ezek napokban („les trois glorieuses", „tíz nap, amely megrengette a világot"), hónapokban („Február", „Október"), években (1789–99) vagy akár évtizedekben mérhetők (pl. Kínában 1911–1949). Ha a forradalmi folyamatot „restaurációk" vagy más váratlan, hirtelen fordulatok szakítják meg, az időtartam még hosszabb lehet, mint ahogy valóban az is, ha a beteljesülés időpontjának nem a régi rendszer tényleges összeomlását és a hatalomnak a mindenkori győztesek kezébe való átkerülését tekintjük, hanem keresünk egy alkalmas pontot a „régi rendszer válságában" a bukás előtt és egyet abban az időszakban, amikor az átmeneti uralom zürzavara utat enged az új és meglehetősen állandó viszonyoknak, azaz amikor a „revolúció" új „evolúcióvá" fejlődik. (Ld. a címet Cline 1962.) Ez pedig általában a hatalomátvétel után bizonyos idővel következik be.

Bár ezek a „forradalmi korszakok" hosszantartók lehetnek, meg kell őket különböztetnünk azoktól a történelmi makrojelenségektől, amelyekbe beleágyazódnak, amilyen pl. a prekapitalista társadalmakból a kapitalista társadalmakba való átmenet. A történészeket érdeklő forradalmak e két jelenségtípus találkozásánál helyezkednek el. Nem valószínű, hogy forradalmaknak tekintenénk őket, ha nem járnának a hatalomátvétel jellegzetes lehetőségével. Másrészt ha legtöbbünk nem tekintené a jelenség szempontjából lényegesnek a történeti átalakulás hátterét, kontextusát, a forradalmak összehasonlító történetírása nem ment volna el a legnagyobb név szerint ismert eseménycsoport, a 19. századi Latin-Amerika 115 sikeres forradalmának legtöbbje mellett. (Lieuwen 1961, 21. Léteznek más becslések is.) Sok politikai rendszer időszakonként termel ki válságokat legalábbis az uralkodó elit köreiben pl. azért, mert hiányzik a hivatal átadásának egyszerű és mindig működőképes mechanizmusa, ami egy nő vagy egy kiskorú trónöröklése esetén csaknem automatikusan alkalmat teremt a konfliktusra egyes örökletes monarchiákban vagy pl. az ekvádori elnöki poszt esetében. A forradalom történészei ezeket a konfliktusokat figyelmen kívül hagyják, ha nem vezetnek másra néhány drámai epizódnál az illető nemzet történetében, mint ahogy a 16. századi Angliában is történt. Akkor azonban nem, ha a katalizátor szerepét töltik be messzebbre nyúló változások kiváltóiként, mint pl. a 16. századi Skóciában.

Ha elhanyagoljuk a történelmi átalakulások hátterét, összefüggéseit, olyan statikus ellentétpárokon alapuló elemzéseket kapunk, mint pl. a „belső béke/belső háború" (Eckstein 1965), „erőszak/erőszakmentesség" (Zagorin/1973) vagy általánosabban fogalmazva „társadalmi működésképtelenség" stb. Ezek egyrészt nem magyarázzák meg, hogy miért változott meg a régi rendszerek magatartása a forradalommal szemben 1789 után (Sorel I. 53. és köv. old., 543. és köv. old.), másrészt azt sem, hogy mi a különbség az 1917-es forradalmak és I. Pál cár 1801-es meggyilkolása között. Így azután végül már nem is a forradalmat vizsgáljuk, hanem egy szűkebb jelenséget, mint pl. mondjuk a „felkelést" (bár általában ezt is összefüggésbe hozzák vele).

Másrészt akárhogyan is definiáljuk a történeti átalakulás makrojelenségét, az nem azonos a tényleges forradalom mikrojelenségével és – ha nem nagyon általánosan fogalmazunk – azt nem is foglalja értelmileg magába. Marx nyomán – aki a leghasználhatóbb útmutatást adta erre vonatkozóan – a makrojelenséget „a társadalmi forradalom korszakának" nevezhetjük (Marx 1859). Marxnak az olyan korszakokról adott elemzése, „mikor a társadalom termelőerői összeütközésbe kerülnek a fennálló termelési viszonyokkal"

nagy területekre vonatkoztatható, bár a termelési rendszeren értendő maximális régiót (azaz a kapitalista viszonyok között a kapitalista „világgazdaságot") hamarabb meg lehet határozni, mint az ilyen korszakok kisebb egységeit.

Ha elfogadjuk ezt a fajta elemzést, elismerjük, hogy bizonyos időszakonként elkerülhetetlen a hirtelen és gyökeres történeti átalakulás bizonyos formája és ezért az emberi akarattól független történelmi erők valamilyen módon „széttörik a régi rendszer kereteit". Ezt a nézetet nemcsak a marxisták vallják, hanem a francia forradalom óta a legtöbb konzervatív (sőt ellenforradalmi) gondolat alapjául is szolgált, ideértve a „modernizálás-elmélet" címszó alá tartozó sok elméletet is. (Az ellenforradalmat, mint a forradalom helyettesítőjét ld. Griewank X; Mayer (1971) alábecsüli az ellenforradalom ilyetén aspektusát; ennek dialektikus viszonyát a forradalom-elemzéssel ld. Couco életútjában és írásaiban (Couco 1929), Gramscinál való alkalmazását a „passzív forradalom" vizsgálatában ld. Gramsci 1971, 59, 106. és köv. old. Komoly ellenforradalmi érvelés a „modernizálás" jegyében Huntington 1968.)

Akárhogy is van, a társadalmi forradalom ebben az értelemben, s a hatalom felkelés útján való megszerzésének bármely egyedi formája különösen, csak egyik megjelenési módja az ilyenfajta változásnak, bár megemlíthetjük, hogy 1789 óta a forradalommal szembeni alternatíva általában másodrendű szerepet játszott, amennyiben ehhez szükség lehet a forradalmi átalakulás egy korábbi modelljére (Moore 414), vagy amennyiben ezáltal kísérlik meg elkerülni a forradalom némely következményét oly módon, hogy más úton hozzák létre a szükséges változásokat.

Bár mindkét álláspont valószínűleg erős érzelmi ellenállást fog kiváltani, nem nagyon vitatható, hogy bizonyos funkcionálisan forradalmi változások elkerülhetetlenek voltak, néhány valódi forradalom viszont elkerülhető, mint ahogy el is kerülték ezeket a 16. század óta eltelt idő alatt (Moore 1966). Megjegyezhetjük, hogy míg Marx hajlamos volt alapvető és szükségszerű változásokat a kapitalista fejlődésről általa adott általános elemzés alapján meghatározni (pl. a „kizsákmányolók kisajátítása"), csak fenntartással hirdette az erőszakkal párosult forradalom elvét – elismerte a békés átalakulás lehetőségét bizonyos országokban (Marek 1966, 125. és köv. old.) – és amennyiben vallotta, konkrét politikai helyzetelemzésre támaszkodott, nem pedig csak egyszerűen következtetett a „társadalmi forradalom korszakainak" előfordulásából. Az, hogy a tulajdonviszonyok bizonyos típusának és a hozzá tartozó uralkodó csoportoknak el kell-e tűnniük, más hangsúllyal

feltett kérdés, mint az, hogy pl. az uralkodó osztályok hajlamosak-e ellenállni a megdöntésükre tett kísérleteknek, vagy képesek-e erre. A kérdésfeltevés e két sorrendjét nem szabad összekeverni.

A helyszűke nem teszi lehetővé e téma hosszas tárgyalását. Három kiegészítő megjegyzést azonban kell még tennem. 1. A „társadalmi forradalom" egy olyan korszaka, amikor nem zajlik le jónéhány tényleges és alapvetően jelentős forradalom, elméletileg is nehezen elképzelhető és a legnagyobb mértékben hihetetlen 1776 óta a történelmi krónika fényében. 2. Az ilyen korszakokban még a forradalom alternatíváinak vagy pótlékainak is – Tocqueville szavaival – az „átalakulást" és nem a társadalom „módosítását" kell célul tűzniük (Tocqueville 1861, I. 423). Olyan hathatós és radikális változásokat kell végrehajtaniuk, amelyek legalábbis 1776 óta általában forradalmi körülmények között mentek végbe, néha pedig – mint Németországban – részben a forradalmakkal karöltve. 3. Ezeknek az átalakulásoknak a forradalmi vagy más úton való véghezvitele meglehetősen eltérő társadalmi–gazdasági és politikai eredményekre vezet, s a különböző variánsokkal kezd már foglalkozni a kutatás (Moore 1966). Ezeket itt mi nem tárgyaljuk.

III.

Eltekintve attól, hogy a forradalmak általános vonása a történeti fejlődésben bekövetkezett törés, a konkrét forradalmak egyben olyan epizódok is, ahol emberek csoportjai meghatározott célokat kívánnak elérni, akármik is legyenek cselekvésük okai és motívumai vagy akármilyen – elkerülhetetlen – különbség is legyen szándékaik és cselekvésük eredménye között. Egyaránt tartoznak a politika birodalmába és abba a szférába, ahol a politikai döntéseknek nincs jelentőségük. A tudatos cselekvés és döntéshozatal momentumát nem lehet kihagyni a vizsgálódásból, bár a forradalom, főleg pedig az ellenforradalom stratégiái viszont (talán azért, mert nagyobb hatalom van a kezükben) hajlamosak ennek szerepét túlértékelni. Ahogy az események megmutatták, egy forradalom kitörésének megakadályozása 1965-ben a Dominikai Köztársaságban nem bizonyította, hogy ugyanígy sikerül majd irányítani az eseményeket Vietnamban. Ez vonatkozik az egyén szerepére is. Az a tény, hogy Lenint nem lehet kihagyni 1917 történetéből egyszerű redukciós hipotézissel vagy bármi más módon, nem szabad hogy tápot adjon az októberi forradalomban játszott személyes szerepét ma már hagyományosan felnagyító túlzásoknak.

A történelmet az emberek cselekedetei formálják, választásaik tudato-

sak és esetleg jelentősek lehetnek. Ennek ellenére a legnagyobb forradalmi stratéga, Lenin is világosan tudatában volt annak, hogy a forradalmak alatt az előre megtervezett cselekvés kiszámíthatatlan, ellenőrizhetetlen erők közepette megy végbe. A tényleges helyzet annyira meghatározott lehet, hogy nem nagyon marad más választás, mint az, hogy sikerül vagy nem a „helyes" döntést meghozni. Sokszor még ez a választási lehetőség sem adott. Sőt, maguk a forradalmak bizonyos értelemben „természeti jelenségek" már csak azért is, mert miközben lejátszódnak, tömegek mobilizálódnak s olyan intézmények, hagyományok és politikai erők dőlnek meg, söpörtetnek el, amelyek normális körülmények között korlátok közé szorítják az eseményeket. A forradalomnak ezt az irányíthatatlanságát ellenségei is elismerték 1789 után (akik talán fő érvként használták fel ellene, ld. pl. Burke (1790), Lacqueur: IESS 1968.13.505), de még az olyan jakobinusok is, mint pl. Georg Forster (idézi Griewank 196. és kv. old.). Ezért a „nagy forradalmak" menetét néhány korlátozott aspektusuktól eltekintve ritkán lehetett előre megjósolni.

Óvatosan kell tehát kezelni a voluntarista vagy szubjektív elemek túlhangsúlyozását a forradalomban. Egy hasonlattal élve: a színészek nyilvánvaló fontossága a darab szempontjából (egyénileg vagy együttesen) nem jelenti azt, hogy ugyanakkor ők a dramaturgok, producerek és díszlettervezők is. A történész szemszögéből a forradalmárok szervezett erői és ezek stratégiája valóban másodrendű, kivéve néhány olyan speciális körülményt, amely legtöbbször akkor áll elő, mikor a forradalom már kormányzó hatalommá tette a forradalmárokat, vagy amikor a kettő egy és ugyanaz. De még ott is, ahol jelentős szervezett forradalmi mozgalmak léteznek (ami nem állt fenn több nagy forradalom, pl. a francia vagy a mexikói esetében), ezek ereje – ahogy Lenin látta is – ritkán elegendő ahhoz, hogy megszabják az események menetét, s eredményük abban áll, hogy a változó helyzetet a maguk javára tudják fordítani. A forradalom kitörésének alulról való megtervezésére tett kísérletek csaknem kivétel nélkül kudarcot vallottak. (A témát jól körbejárja J.W. Lewis szerk. 1974. Bevezető.)

Egy alább megjegyzendő példa kivételével az ún. „forradalmár népesség" (Zagorin 35) tanulmányozásának is korlátozottabb a jelentősége, mint ahogy azok képzelik, akik egyre inkább „ott keresik a forradalom valódi feltételeit, ahol azok a szereplőket közvetlenül érintik és motiválják" (Schwartz: Davies 1971, 132). Ezzel nem kívánjuk ennek jelentőségét tagadni, bár még akkor is kevés történeti értéke van azoknak a megközelítési módoknak, melyek a speciálisan „forradalmár viselkedést" vagy „forradalmár személyisé-

get" kutatják, ha nem mételyezi őket az irodalomban régebben igencsak elterjedt feltevés, miszerint a forradalmárok természetüknél fogva eltérnek a személyiség és viselkedés normáitól. (Ezt a nézetet helyesen bírálja C. Johnson 1968, 75. és köv. old..) A hadsereghez és a háborúhoz hasonlóan a forradalmi mozgalmak és a forradalmak is kitermelnek meghatározható viselkedésrendszereket és többek között próbálják maguk köré gyűjteni azokat, akikre hatással vannak. A besorozott katonasággal vívott háborúkhoz hasonlóan azonban a forradalmakban sem szűkíthető ez a speciális viselkedési forma egyének meghatározott csoportjára. Nehéz a tömegek tényleges szereplését tanulmányozni ezekben a periódusokban, de Leninnek kétségtelenül igaza volt, amikor a tömegek közéleti tevékenységében bekövetkezett hatalmas robbanást a forradalmi helyzet jellemzőjének tekintette. Ilyen időkben az általában nem forradalmár szellemű emberek is forradalmárokká válnak. A német és orosz flottában 1914-ben alkalmazott módszerek a potenciális „rendzavarók" felkutatására értelmetlenekké váltak, mikor a „tengerész" és „forradalmár" szó szinte egymás szinonímája lett Kronstadtnál és Kielnél (Trockij 1936, 440. és köv. old.; Carsten 1972, 33).

A fenti érvek érvényesek nagyobb társadalmi csoportokra is, bár a politikai mozgalmakhoz való csatlakozást és a bennük való részvételt – pl. a választások során – döntően befolyásolja az egyes társadalmi osztályokhoz vagy csoportokhoz való tartozás. (Az adatok áttekintését ld. S.M. Lipset 1960.) A lényeg itt az a – nemcsak a baloldalra jellemző – feltételezés, hogy bármely osztály vagy csoport jellegéből és a társadalomban elfoglalt helyéből adódó politikai magatartása a „következetesen forradalmár"-tól a „megbízhatóan konzervatív"-ig terjedő skálán helyezhető el. A parasztokat a 19. századi konzervatívok az utóbbi szerepre kárhoztatták, 1945 után pedig gyakrabban az előbbi kategóriába sorolták, (ld. „Bauerngot". Címszó. Handwörterbuch 1899, Wolf 1969.); a munkásokat a klasszikus marxizmus ide sorolta, a kritikusai oda (ld. Landsberger, Lipset és Solari 1967, Jean A. Meyer 1970). Az a tény viszont, hogy az egyes csoportok helye ezen a skálán bizonytalan és változó, elgondolkodtatja a történészt.

Ezek az eljárások valójában makro-társadalmi elemzéssel helyettesítik a forradalom specifikus problémáját, túlhangsúlyozzák a *struktúrát* és lebecsülik a *szituációt*. Az az általánosságban feltett kérdés, hogy egy bizonyos társadalmi csoport milyen típusú társadalmi–gazdasági rendet kíván, melyik egyeztethető össze érdekeivel és hosszú távon melyik felel meg neki, *nem* azonos azzal a kérdésfeltevéssel, hogy hogyan fog viselkedni ez a társadalmi csoport egy adott történelmi helyzetben, milyen szubjektív magatartást fog

zömében tanúsítani. Hasonló társadalmi helyzetű diákok csoportjai nemrég változtattak politikai magatartásukon több nyugati országban, vagy eltérő mértékig vettek részt a politikai megmozdulásokban, mint pl. Oroszországban 1905-ben és 1917-ben (Trockij 1973, 85. és köv. old., 101. és köv. old.; Trockij 1936, 1040). Vagy ugyanilyen megfontolások vezethetik például a szakképzett vasmunkásokat egyszer a mérsékelt irányzatok, másszor a forradalmi baloldal támogatása felé (Hinton 1973). A változatlan csoport-magatartás hatását módosítja az adott helyzet. A közönséges megélhetési kérdések által szított forrongások, melyek legtöbb résztvevője nem szándékozott tudatosan és azonnal szembefordulni a rendszerrel (Thompson 1970), forradalom kiindulópontjává válhattak például 1917-ben. A struktúra és a szituáció kölcsönhatással van egymásra és meghatározza a döntéshozatal és cselekvés korlátait, de a cselekvés lehetőségeit elsősorban a szituáció dönti el. Ezen a ponton válik érdekessé azoknak az erőknek a vizsgálata, amelyek képesek mobilizálni, szervezni és cselekvésre bírni a politikailag döntő skálán mozgó embercsoportokat, bár ezt sem szabad izolálni, mint ahogy a társadalom újjáformálásának félelmetes eszköze, a forradalmi élcsapat, a párt tanulmányozásánál gyakran előfordul. Mégis az a helyzet, hogy ha néha léteznek és nemzeti méretekben irányítható forradalmi erők – mint például hosszúra nyúló gerillaharcok után –, a szituáció akkor is meghatározhatja, hogy ezek mit tegyenek, hogyan döntsenek (mint pl. Európában 1943–45-ben).

IV.

Az előző generáció összehasonlító forradalomtörténészei érthető okokból döntő mértékig a forradalmak okaira és a kitörésüket, sikerüket meghatározó körülményekre összpontosítottak. Ehhez a hatalmas irodalomhoz nem nagyon van hozzátennivaló, kivéve talán egy szkeptikus megjegyzést. Az általánosítások értékét egyrészt a mögöttük rejlő kérdések, másrészt az adja, hogy mennyiben tudnak felvilágosítást nyújtani konkrét esetekben, jelen esetben a forradalom ügyében. Az azon a feltevésen alapuló általánosítások, hogy a forradalom elsősorban a (nem kívánatos) bizonytalanság vagy belső ellentétek egyik formája (pl. Feierabend 1966; Gurr; Graham és Gurr 1969), csak a valószínű ellentétek feltételeit tárják fel. Azok a teoretikusok pedig, akik kizárólag a forradalmak kitörésének megjósolásával foglalkoznak – ami Davies (1962) engedelmével nem foglalkoztatta Lenint mindenek fölött (vö. Davies 1971, 9) – valószínűleg csak az okokra koncentrálnak és elvesztik érdeklődésüket, mikor egy forradalom már zajlik vagy éppen ki

sem tör. Az elvonatkoztatás egészen szélsőséges lehet, mint pl. a „relatív jogfosztottság" vagy a „J-görbék" tárgyalásánál (Davies 1962, 1969; Stone 1966, Gurr 1970), ami önmagában semmit nem mond a „jogfosztottság" okairól vagy a különböző csoportok (pl. a munkások és a középrétegek) jelentősen eltérő reakcióiról a jogfosztottságra ill. nélkülözésre az egyes történeti szituációkban, vagy reagálásuk eltérő következményeiről (pl. a fasizmus vagy a kommunizmus felé való fordulás (az 1920–30-as években). Az objektív történeti realitásokban gyökerező általánosítások, még az olyan nagyon elterjedtek is, mint a város–vidék kettősség, kevésbé valószínű, hogy ilyen hátrányoktól szenvedjenek, s ezért bizonyultak hasznosnak a marxista megközelítési módok (vö. Gramsci 1949 felhasználásával Tillynél 1974).

Az elemzések általában megpróbálnak különbséget tenni az „előfeltételek", vagyis a forradalom kitörését (vagy sikerét) lehetővé tevő hosszútávú alapvető okok (Forster és Greene 13–17), valamint a folyamat „siettetői", „a kitöréshez lendületet adó közvetlen, véletlenszerű tényezők" (Stone 1966) között, melyeket néha elengedhetetlennek tartanak (Johnson 1964). Akármilyen hasznos is ez a különbségtevés, három hátránya van. 1. Szinte azt feltételezi, hogy végsősoron egy forradalom sem elkerülhetetlen. Ha az lenne, másodlagos lenne az a kérdés, hogy milyen gyufa pottyant a puskaporos hordóba. 2. A gyakorlatban ritkán lehet elkülöníteni az „előzményeket" és a „kiváltó okokat", amennyiben a rendszeren belül felgyülemlő feszültségek (ld. Dahrendorf „gőzkazán"-analógiáját, amit joggal talál jobbnak Brinton „láz"-analógiájánál – vö. Dahrendorf 1961) termelhetnek ki bizonyos kiváltó okokat vagy siettethetik ezek kitermelődését (mint pl. a gazdasági válságok és a háborúk) és lehetővé teszik olyan helyzetek kialakulását, amikor a régi rendszerek politikailag sérülékenyekké válnak (pl. pénzügyi válságok). 3. Azok a kísérletek, melyek a forradalmak automatikus kiváltódásának modelljeit próbálják megszerkeszteni (Labrousse nyomán vagy más módon – Labrousse 1948), mégis elsiklanak a már említett strukturális, az események összejátszódásából adódó és a szituációs tényezők alapvető keveredése fölött. Bár ezek elkülönítése vezetett kiváló eredményekre is (pl. Stone 1972), vigyáznunk kell, hogy ne váljunk a merev elkülönítés áldozataivá.

Vizsgáljuk meg röviden ebben a szkeptikus megvilágításban a forradalom előzményeinek két aspektusát: a „történeti válságokat" és a „forradalmi helyzeteket".

A történészek legalábbis Burckhardt óta (1929) ismerik a „történeti válság" fogalmát (R. Starn 1971), ami nemrég vonta magára a politikai tu-

dományokkal foglalkozók figyelmét is (IESS, 3, 510. és köv. old. Jänicke szerk. 1973 és az ott idézett irodalom), bár ők inkább „a döntés akut helyzeteire" koncentrálnak és nem a „hosszútávú, a rendszerből fakadó zavargásokra" (Jänicke 10–23). Érdekes lehet a közgazdászok számára is. A „régi rendszer válságának" fogalma mint ami a forradalmat megelőző és kitermelő, többé-kevésbé hosszú időszakot jelöli, ismerős a francia példa alapján (Mathiez 1921, I. fejezet 1.). Polgárjogot nyert az a szélesebb felfogás is, hogy a „világrendszer" válságait és forradalmait egészként kell vizsgálni (Godechot és Palmer 1955, Palmer 1959–64, Aston szerk. 1965.). Az „általános válság" fogalma – a újjástrukturálódás korszakáé egy rendszer fejlődésében – egyrészt a marxizmusból, másrészt a két világháború közötti válság nyomán kerülhetett be a történetírásba, mely utóbbi – talán Abelen át (1935) – „a feudalizmus általános válságáról" folytatott vitákhoz vezetett (IX, X. Int. Hist. Congr. I. 224. és köv. old., X. Int. Hist. Congr. VI. 950; Génicot: Camb. Ec. Hist. I.). Hamarosan feltárták az ilyen rendszerbeni válságnak a felkelésekkel való kapcsolatát is (Graus 1955, 565–70). Valóban: a „párhuzamosan zajló forradalmak" előfordulása (Merriman 1938) támogatta a vitatott 17. századi „általános válság" – felfogást. Az ilyen válságok Marx megfogalmazása szerint „a társadalmi forradalom korszakai" – bár ez a fogalom nagyon általános – és ennek megfelelően elemzett egyidejű törések.

Az egykorú forrongások tanulmányozása után túlságosan eltolódott az összehasonlító esettanulmányok irányába (P.. Robertson 1960, Carsten 1972, Forster és Greene 1970), ami az esetek összehasonlíthatóságát tételezi fel és ezért analógiákat keres. Az angol forradalom, a Fronde és az 1640-es évek katalán, portugál, nápolyi forradalmainak összehasonlíthatósága azonban nemcsak e területek mint társadalmak és politikai struktúrák valamilyen feltételezett hasonlóságán alapszik és ezért nem lepődhetünk meg „a vizsgált események ... másoktól láthatóan teljesen elkülönülő, sajátos jellegén" (Forster és Greene 2.). Ugyanahhhoz a rendszerhez való tartozáson nyugszik, sebezhetőségük pedig egy ezt megzavaró tényező vagy a rendszer bizonyos általános „ellentmondásának" hatása, mely rendszer elemei különböző struktúrával, funkcióval és történelemmel rendelkezhetnek. Nincs eleve ok arra, hogy „polgári forradalmat" keressünk az 1640-es évek Franciaországában vagy Nápolyában, még ha úgy is hisszük, hogy az zajlott le ugyanakkor Angliában. Hasonlóképpen azt sincs eleve értelme feltételezni, hogy az európai gyarmati rendszerek összeomlásával politikailag függetlenné vált sok ország az anyaországtól való függésen kívül szükségszerűen másban is hasonlí-

tott egymásra. Egy közös rendszerhez való tartozás valóban hajlamos kitermelni bizonyos, hasonló felépítésű összetevőket (pl. iparosodott kapitalista gazdaságot), bár mindig jelentékeny eltérésekkel, tehát nem egy szabványos összetevőtípust. Létrehozza viszont a zavargások közös tényezőit, az ezek iránti közös fogékonyságot és a kölcsönös érintkezés lehetőségét, ahonnan a felépítménybeli hasonlóságok eredhetnek. Ilyen például bizonyos ideológiai és programadó „modellek" (a „felvilágosodás", a liberalizmus, a marxizmus, a képviseleten alapuló demokrácia, a nacionalizmus, stb.) általános uralma egy adott időben, és a különösképpen hatásos forradalmak „demonstrációs" szerepe, amiért széles körben utánzókra találnak (pl. a francia és az orosz –, vagy amelyek – kedvező időpontban kirobbanván gyorsan elterjedhetnek nagy területeken (mint pl. Párizsból kiindulva 1848-ban) vagy távoli forradalmakat ösztönöznek a hírközlő szerveken át terjedő hatásukkal (ld. Diaz del Moral 1929/1967, 277. az orosz forradalom hatásáról Andalúziában). A hírközlés a legvalószínűtlenebbül köti össze a kortársakat (vö. az ír forradalom mint modell a burmai forradalmárok előtt 1930–31-ben: J. Badgley in J.W. Lewis 1974, 152; valamint a brit segítség modellje a II. világháború európai ellenállási mozgalmaiban, M.R.D. Foot: Elliott – Bateman et al. 1974, 185; a francia baloldali gondolkodás mint modell Új-Granadában, Urrutia. 1969, 17. és köv. old.).

Így tehát az egyes modellek terjedése az ideológia útján, illetve erőszakos módszerekkel vagy azok nélkül jellemző egy rendszerre és ahol ez nincs meg, a közös problémák érzékelése önmagában valószínűleg nem elegendő egy ilyen rendszer létrehozására. Pl. Kína századunkban egy világrendszer része, ami – minden ellenkező érvelés ellenére (Adshead 1970) – nem így volt a 17. században. Az a vélemény is elhangozhat – akár a „modernizálás" hívei, akár a marxisták szájából többféle megfogalmazásban –, hogy a rendszer elemeinek fejlődése, bár látszólag egyenetlen, egyetlen cél felé, egy irányban halad, vagy legalábbis mindenképpen efelé tendál. A történészeknek nem szükséges megvitatni ezen állítások pozitívumait. Akár igazak, akár nem, az egyes elemek (nevezzük őket az egyszerűség kedvéért országoknak vagy országcsoportoknak) közötti tényleges strukturális, történeti és más különbségek a mai napig meghatározó szerepet játszanak.

Ettől függetlenül az „általános válság" fogalma hasznos emlékeztető arra, hogy az egyes forradalmak vagy más törések olyan *rendszereken* belül mennek végbe, melyek átélnek hullámvölgyeket, bukást és újjászerveződést, valamint ugyanakkor enyhíti azt a tendenciát, hogy elvont szinten általánosítsunk a forradalmakkal kapcsolatban, a konkrét elemzés szintjén pedig

esettanulmányok együttesére szűkíti a forradalmak tanulmányozását. Megerősíti az „előfeltételek" és „kiváltó okok" elválaszthatóságával kapcsolatos kételyeket is. A világrendszer 1900-as évek elejétől tartó általános, hosszútávú válságán belül három nagy megrázkódtatást – illetve ilyen periódust –, különböztethetünk meg, melyek az egész rendszerre kiterjedtek és egyidejű kitörésekhez szolgáltatták az indítékot forradalmi vagy más módon: ezek a két világháború és az 1929–33-as válság. A „szikra-szerep" azonban nyilvánvalóan az egész rendszert átfogó „ellentmondás" terméke volt a gazdasági válság esetében és bizonyítható a világháború esetében is. Sőt, ebben a korszakban előfordultak egyidejű kitörések, szakadások a rendszerben ilyen nyilvánvaló többszörös indíték nélkül is vagy a láncreakció egyetlen eleme jelenlétében is: pl. a „hagyományos" félgyarmati monarchiák összeomlása 1905-ben és 1911-ben, lásd Perzsia, a török birodalom, Kína és – amennyiben ebbe a kategóriába tartozik – Oroszország, valamint talán az 1911-es mexikói forradalom is, a világméretű kapitalista terjeszkedés által okozott feszültségek hatására. Az egybeesést és a mögötte rejlő lényeget Lenin már 1908-ban kifejtette (Lenin 4, 297. és köv. old.).

A „társadalmi forradalom korszakának" mint egésznek a hasznos történeti elemzését gátolta nem marxista oldalról az, hogy a válságot nem ismerték el a rendszer egészét érintő válságnak és a belőle fakadó különböző kirobbanásokat a „modernizálódás" meglehetősen leegyszerűsített és egyirányú folyamata során véletlenszerűen bekövetkező eseményeknek látták, mely folyamat egy bizonyos forradalommentes „érettség" felé halad (vö. Rostow 1960, Lipset 1960, 13. fejezet). Marxista részről viszont valóban elismerték a világméretű válságperiódus létét és Lenin óta (vö. Meyer 1957, 12. fejezet) a „világforradalom" átfogó stratégiáját és várását jelentette. Bár ezen sohasem értettek egyetlen nagy hatalomátvételi epizódot (Marek 1966, 121. és köv. old.), az egyidejű drámai forrongások felgyülemlett történelmi tapasztalata a 19. század elejétől bizonyos pillanatokban szélsőségesebb reményeket vagy félelmeket is táplált (vö. Kriegel és Salvadori: Agosti 1974). Másrészt az a meggyőződés, hogy bizonyos értelemben ez az átalakulás is egyirányú – a „szocializmus" felé mutat, amit mostanáig gyakran eléggé különösen határoztak meg –, a forradalmárok túlzott belemélyedése a stratégiai számítgatásokba, valamint az örökös optimizmusuk ugyancsak elégtelenné tette a korszak legtöbb marxista elemzését. Ezért bár léteznek hasznos esettanulmánygyűjtemények a 20. század forradalmairól (Wolf 1969 Mexikó, Oroszország, Kína, Vietnam, Algéria, Kuba vonatkozásában; Dunn 1972 ugyanezekre és még Jugoszláviára és Törökországra; Leiden és Schmitt

1968 Mexikóra, Törökországra, Egyiptomra és Kubára) és léteznek kollektív tanulmányok más kirobbanásokról, mint pl. a fasizmus (Nolte 1965, 1966, Journ. Contemp. Hist. 1966; Woolf 1968), nagyon hasznos lenne a forradalom történészei számára egy átfogó, analitikus tanulmány az egész válságperiódusról és annak töréseiről, kirobbanásairól, de ez talán még mindig nem megvalósítható.

A „forradalmi helyzet" úgy határozható meg mint egy hosszútávú, belső feszültségekkel teli rendszer rövidtávú válságainak az a változata, amely kedvező alkalmat ad a forradalmi kifejletre. Léte tehát vitatható mindaddig, amíg a forradalom ténylegesen ki nem tör. (A tipikus nézeteket az 1943–45-ös Olaszország kapcsán ld. Kolko 1969, 436–8, Claudin 1972, II. 402. és köv. old., Del Carria 1970, II. XX. fejezet, Sereni 1971, Secchia 1971.) A fogalomból ered, hogy az ilyen helyzet felismerhető még a forradalom előtt vagy közben. A „forradalmi helyzet" tehát lehetőség és elemzése nem jövendölés. Klasszikus meghatározását Lenin adta meg és ez sűrítve a következőket tartalmazza: 1. „válság az uralkodó osztály politikájában, mely repedéseket okoz a rendszeren, s ezeken át előtör az elnyomott osztályok elégedetlensége és felháborodása"; 2. az alsóbb osztályok elégedetlenségének fokozódása és 3. „a tömegek aktivitásának jelentős növekedése" (Lenin 5, 174).*

Lenin elemzése így sem az „előfeltételekkel", sem a „kiváltó okokkal" nem foglalkozik és azoknak a tévedésébe sem esik bele, akik Brinton (1938) és Gottschalk (1944) óta listákat állítgatnak össze a néha ködös, vegyes vagy tautológiás (Zagorin 1973, 29; Chalmers Johnson 1968, 61) körülményekről, amelyek egybeesése feltehetően forradalmi helyzetet, sőt forradalmat hoz létre. Célja nem a forradalmi helyzet előrejelzése vagy akár előidézése volt (szkepticizmusát ezzel kapcsolatban ld. Lenin 5, 145), hanem ennél szerényebb: tanítani akarta a bolsevikokat a lehetőségek kihasználására. Szerénysége példa lehet a forradalom összehasonlító vizsgálatával foglalkozó kutatók előtt.

*Lenin később kissé, de nem jelentéktelenül megváltoztatta ezt a formulát: a) kihagyta az 1920-as változatban még szereplő „növekvő nyomort" (Marek 1966, III.); b) hangsúlyozta a munkásaktivisták szubjektív készségét és eltökéltségét a nagyjelentőségű változások létrehozására; c) hangsúlyozta a felsőbb osztályok körében bekövetkezett válság szükségességét a legelmaradottabb tömegek mozgósításához; d) aláhúzta egy olyan stratégia szükségességét, amely képes közömbösíteni a közbeeső osztályok „elkerülhetetlen ingadozását", valamint e) leszögezte, hogy a régi rendszer fegyveres erőinél a széthullás jelentékeny jeleinek kell mutatkozniuk.

Érdekes módon ennek a jeles alkalmazott teoretikusnak a megfogalmazása nem sokat szerepel az irodalomban (vö. C. Johnson 1968, aki nem is hivatkozik rá, bár tárgyalja Lenint a „coup d'etat" stratégia címszó alatt, 158–9). Nem tételez fel egyirányú vagy automatikus kapcsolatot a szituáció és annak hosszútávú okai között, a mások által „előzményeknek" vagy „kiváltó okoknak" nevezett okok bármilyen kombinációját elfogadja, de mindenekelőtt kidomborítja a benne rejlő politikai elemet és egyszerre alkalmaz strukturális és szituációanalízist. A megállapítás magva a „felsőbb osztályok – nélkülözhetetlen – válságának" és a független történelmi cselekvés útjára vezetett tömegek felkelésének összejátszása, mindkettő szükséges és összefonódó eleme. Mindegyik siettetheti a másikat vagy külön is előfordulhat, bár Lenin ez utóbbi lehetőséget szokatlannak tartja. (Ld. amikor a nép zöme kívülmarad a konfliktuson, mint pl. az angol forradalomban – vö. Stone 1972, 145 – vagy a legtöbb függetlenségért harcoló forradalom során Latin-Amerikában – vö. Lynch 1973, 340–1 –, ahol a „tömegek" kifejezés pusztán az aktív rétegeket jelenti.) Lenin hozzáteszi, hogy a két jelenség találkozása „nemcsak az egyes csoportok és pártok, hanem még az egyes osztályok akaratától is független" (u.o.). Ez azt sugallja, hogy a forradalmi helyzet nem olyan válság – legalábbis belülről nézve –, melyet céltudatos politika vagy „válságstáb" kézben tarthat, mivel viszonylagos irányíthatatlanság jellemzi.

Nyilvánvaló, hogy nem minden ilyen helyzetnek lesz forradalmi végkifejlete. Tulajdonképpen a válságok számához képest kevés forradalom azt sugallja, hogy kicsi az esélye az ilyen végkifejletnek (vö. Gurr: Jänicke 1973). Visszamenőleg nem határozható meg, hogy milyen körülmények vezetnek forradalomhoz, hiszen már ismerjük a végeredményt. A „mi lett volna ha" jellegű gondolatok játékát azonban nem szabad összetéveszteni az alternatívák számbavételével. (vö. Hobsbawm 1974). Másrészt viszont a reális *korabeli* becslések elemzése (pl. a forradalmi végkifejlet valószínűtlensége az iparosodott országokban az 1929–33-as válság következményeképpen, vagy a nem forradalmi kifejlet valószínűtlensége a cári Oroszországban) elősegítheti a történeti folyamatok megértését. Általánosabban fogalmazva: az „elvételtnek" mondható forradalmi helyzetek összehasonlító vizsgálata pillanatnyilag hasznosabb lenne, mint a ténylegesen lezajlott forradalmakról készített további esettanulmányok sorozata.

V.

Nem kívánjuk most vizsgálni a forradalmak kitörés utáni politikai fejlődését vagy „szakaszait", bár ez a fajta vizsgálódás teszi ki a téma történeti kutatásának zömét (pl. kb. 86 %-ot Furetnél és Richetnél 1973, kb. 80 %-ot Soboulnál 1962) és történt néhány kísérlet a legtöbbször ciklikus „szakaszok" megállapítására (Brinton 1938, Stone 1972, 20–22). Túl sok a változat ahhoz, hogy üres általánosításoknál többet lehessen nyújtani, bár megjegyezhetjük, hogy a „keleti" és a „nyugati" típus megkülönböztetése attól függően, hogy a hatalomátvétel korán vagy későn zajlik le (Huntington 1968), nem tűnik alapvetőnek. Hasznosabb lehetne a forradalom következményeinek összefüggéseivel foglalkozni, ebbe pedig beletartozik „befejeződésük" elemzése is.

A forradalmak lezárulása – úgy tűnik – sokkal kevésbé érdekli a mai kutatókat, mint a kezdetük, bár hatalmas az irodalma a kudarcot vallott vagy levert mozgalmaknak és rendszereknek is – pl. 1848 és 1918–19 –, ahol elkerülhetetlenül figyelembe kell venni bukásuk okait. Attól eltekintve, hogy a „kudarc" vizsgálata magával hozza a „siker" meghatározását is, a forradalmak végkifejletének kérdése nyitva marad. Nyilvánvalóan az államhatalom vagy más megfelelőjének létrehozása és fenntartása képezi a siker minimális feltételét, de a siker ennél több, hacsak a forradalom célja és funkciója nem egyszerűen az államhatalom létrehozása ott, ahol eddig még nem volt (pl. a nemzeti függetlenség esetében), vagy egy funkcionáló államhatalom helyreállítása az összeomlás korszaka után (mint talán a kínai dinasztiaváltásokkor). Nem szabad alábecsülnünk a forradalom ilyetén pusztán politikai eredményeit (vö. Dunn érveit 1972, 249 és Wilson szerk. 1974, 15 a „pártok" hasonló szerepéről „a vezetésben keletkezett űr" betöltésében), de ezek nyilvánvalóan nem merítik ki a kérdést.

A nagy forradalmak létrehoztak egy „új keretet", amit a modern kor vonatkozásában úgy határoztunk meg mint az intézményes intézkedések meghatározott együttesét egy tényleges állam keretei között, mely a rendszert fenntartani és irányítani, ellenőrizni képes erőkre támaszkodik és belülről ad a rendszernek egy meghatározott jelleget, orientációt az állam erejének és erőforrásainak megfelelően. Az, hogy ezek a rendszerfenntartó erők milyen mértékig társadalmi, etnikai vagy más csoportok (pl. „osztályok"), intézmények (pl. hadsereg, pártok, stb.), melyek helyettesítik ezeket a csoportokat vagy közöttük lavíroznak egyensúly esetén, illetve ha az osztályok gyengén fejlettek, és hogy milyen mértékben tekinthető osztálynak maga az intézményi elit, ideológiailag érzékeny és nagyon ellentmondásos kérdé-

sek. (Marxista elemzésre tett kísérletet egy konkrét esetben Abdel Malek 1968, Rodinson 1972, különösen a 623. és köv. old. Az ezzel kapcsolatos marxista felfogás átfogó vizsgálata még várat magára.) Természetüktől függetlenül a legelhúzódóbb átalakulások ott zajlanak, ahol a rendszerfenntartó erők egyik típusa sincs jelen hatékonyan a forradalom kezdetén, hanem mindkettő fokozatosan emelkedik a felszínre a régi rendszer romjain, mint pl. Kínában és Mexikóban.

Néhány sikeres forradalomból nem született domináns erő, orientáció vagy működőképes államgépezet vagy azért, mert az uralkodó csoportoknak nincs szüksége a nemzeti fejlődés állami politikájára, vagy mert az egyik erő sincsen döntő fölényben a többi fölött. Az első eset akkor következhet be, hogyha a forradalom leglényegesebb lépése negatív, pl. egy nem megfelelő (gyakran külföldi) politikai vagy társadalmi–gazdasági felépítmény felszámolása és úgy vélik, hogy más változásra nincs szükség. Az ilyen (rendesen régi típusú) helyzetekben az uralkodó osztály (pl. a földbirtokosság) megelégedhet a tényleges nemzeti anarchiával, ami egyes tagjai javát szolgálja; vagy – ami sokkal ritkább – egy paraszti vagy önálló kistermelő népesség csak azoknak a kizsákmányolóknak és elnyomóknak az eltávolítását igényli, akik nem illenek bele gazdasági életébe vagy közösségi szervezetébe (vö. Womack 1969, VIII. fejezet a morelosi rövidéletű parasztdemokráciáról). Állami szinten az eredmény általában az ismerős rendszerkarikatúrák létrejötte (pl. a 19. századi Latin-Amerika nagy részén vagy a függetlenség elnyerése utáni Görögországban), melyeket formális alkotmányos újítások, retorika, kevés társadalmi és gazdasági változás jellemez, valamint helyi jellegű politikai labilitás a vezető rétegekben, vagy akár az államok széttöredezése (mint pl. Nagy-Colombiában 1819–30 között és Közép-Amerikában 1821–39 között).

A második eset kompromisszumos megoldásokat vagy „befejezetlen forradalmakat" termel, pl. amikor nem lehet hatékony ellenőrzést kialakítani az agrárszektor fölött – lásd a Kemál alatti Törökországot (vö. Dunn 1972, R.D. Robinson 1963). Így például Bolíviában egyetlen forradalom utáni erő – még az újjáéledt hadsereg sem képes a politikai–gazdasági csoportok közötti manőverezésnél többre, s e csoportok egyike sem távolítható el a küzdőtérről, de egyik sem képes – vagy pl. a parasztság nem is akar – szilárd hegemóniát kiépíteni akár egyedül, akár koalícióban másokkal. (Világos összefoglalót ad H-J. Puhle 1970. A probléma forradalom előtti aspektusait ld. J. Lewis szerk. 1974.) Arra, ami a bolsevikoknak sikerült a NEP-korszakban és utána, egyetlen erő sem volt képes a bizonyos fokig hasonló

helyzetű Bolíviában 1952 után. A kompromisszumos megoldás nem szükségszerűen tökéletlen vagy csonka és így nem feltétlenül akadálya a fejlődés lényeges irányváltoztatásának, ha a tömegek előre meg nem jósolható és a forradalom megőrzése szempontjából általában szükséges mozgósítása során (vö. Bergeron 1968, 602) az egyik csoport hegemóniára tesz szert az alárendelt szerepet játszó szövetségesei fölött (vö. Jean A. Meyer 1970) vagy engedményeket tud tenni nekik – pl. földreformot –, ami bár látszólag eltorzítja vagy lelassítja az új fejlődést (vö. Lefebvre 1932, Furet és Richet II. 1966, Chevalier 1967), nem akadályozza meg azt. Amint látni fogjuk, a „polgári" forradalmakhoz talán jobban illenek a kompromisszumos megoldások, történetileg azonban sokkal gyakoribbak más megoldásoknál még akkor is, ha elméletileg nem elfogadhatók. Az általános kollektivizálásról való lemondás Kelet-Európa nagy részének mezőgazdaságában az 1950-es évek közepétől talán ebben a fényben értékelendő.

Bármilyen jellegű is a forradalmi megoldás, eljön az idő, amikor a felfordulás átadja a helyét a forradalom utáni korszak történetének, optimális esetben az „új keretek" közötti fejlődésnek. Ezt az időpontot nehéz meghatározni, példa erre az a több eltérő dátum, mellyel a francia forradalom végét jelölik, elsősorban (különböző alapon) 1794 (Mathiez, Thompson, Goodwin, Sydenham) és 1799 (Lefebvre, Soboul, Furet és Richet). Ahol a forradalom célja pusztán negatív, ott elég egyszerűen a politikai események dátuma. Az ír forradalom a republikánusok vereségével „végződött" az 1922-es polgárháborúban, ami szentesítette az 1921-es szerződést. Bizonytalanabb a datálás, amikor egy forradalom azért „ér véget", mert eléri azt a határt, ahol már nem képes biztosítani a változást a forradalom utáni erőviszonyokban, mint pl. Bolíviában valamikor 1952 és az 1964-es puccs között és Algériában talán már az 1960-as évek közepén. Mégis, annak ellenére, hogy a bolíviai puccs és Boumedienne ezredes győzelme Algériában világosan pontot tett a társadalmi–gazdasági kísérletezés korszakára és megnyitott egy újat – egyik esetben a megújuló politikai bizonytalanságét, a másikban pedig a megszilárdult kormányzásét –, csak a történészek végső fegyvere, az utólagos betekintés az események mögé fogja lehetővé tenni számunkra, hogy megállapítsuk, „befejeződtek-e" ezek a forradalmak (ami nem valószínűtlen), bár ezt az állítást sokan tagadnák mindkét országban, még maga az algériai kormány is. Visszatekintve találkozunk azonban a forradalmi átalakulás hasonló határaival a múltban is, pl. Spanyolországban az 1820-as forradalom után, ami kialakított egy bizonyos társadalmi, gzadasági és intézményi rendszert, melyet a század hátralevő részében nem módosított lényegesen

semmiféle megingás vagy forrongás (Carr 1966; Fontana nézete (1971, 291.) – miszerint külföldi intervenció nélkül megvalósulhatott volna a polgári liberalizmus 1823-ban kétségesnek látszik.)

Még megoldhatatlanabb a probléma ott, ahol a forradalom történeti vívmányainak határa nem világos, azaz amikor egy forradalmi rezsim vagy folyamat története megszakítatlan vagy meghatározott irányba mutat, a hatalomátvételtől kiindulva előre. Vagy inkább attól a lényegesebb pillanattól, amikor már nem a rendszer fennmaradása a legfontosabb kérdés. Ilyen időszak pl. a polgárháború vége Oroszországban vagy Obregon győzelme Mexikóban. (Ezeknek a forradalmaknak a „lezárulását" következetesen datálja pl. W.H. Chamberlin 1935, R. Atkin 1969.) Ezen a ponton azonban mégsem szükségszerűen alakul ki az új társadalom és intézményeinek állandó szerkezete, sem pedig ezt követő fejlődésének tartós orientációja. Ahol ettől kezdve töretlen a politikai élet vonala, mint Oroszországban, Kínában vagy Kubában, az „új keretek" kialakítása az új rendszer történetébe ágyazva zajlik, azaz nagyon nagy mértékben annak politikája és intézményei keretében, bár nem minden intézmény egyformán jelentős. Az, hogy ez egy előre eltervezett, hosszútávú program megvalósítására tett kísérlet formáját ölti-e, a mi szempontunkból másodlagos. Meglehet, hogy az átalakulás tényleges formáját nagyrészt (Kubára vonatkozólag ld. Martinez – Alier 1972, 67–73, V. fejezet) vagy gyakorlati szempontból akár teljes mértékig is a forradalom utáni események határozzák meg (vö. Cumberland 1952 Mexikóról a Madero korszakban). De még az új keretek legjobban kézben tartott és „tervezett" konstrukcióiban is voltak olyan elemek, amelyeket visszatekintve jellemzőnek találunk – pl. Oroszországban a párt- és állami hatalom hatalmas, mindenre kiterjedő, a rendszer csúcsaira koncentrált ellenőrzése –, de eredetileg nem képezték részét a tervezők szándékainak (vö. Barfield 1971).

Bár valószínűleg nincs alapvető különbség egy folyamatosan fennálló forradalmi rezsim és egy elnyúló, meg-megszakadó folyamat (pl. a francia) között, a polgári liberális korszak forradalmai között (a 18–19. századiak és a 20. század eleje óta bekövetkezettek között) lehet ilyen eltérés. (Ha a korábbi forradalmakat is idesoroljuk, valószínűleg a meghatározást is módosítani kell.) Történetileg előfordulhat, hogy funkcionálisan eltérő jelenségeket vizsgálunk.

Talán mégis lehetséges bizonyos egyetértés a polgári–liberális korszak forradalmai körül. Következményük az iparon alapuló gazdasági élet kapitalista útja felé való általános orientáció volt, a politikát meghatározó vagy hegemón csoport pedig (a hegemónia fogalmára ld. Gramsci 1971) leginkább a

vállalkozók valóságos „osztálya", mivel az ilyenfajta gazdasági élet működése ilyen típusú egyéneken alapult, akármi is volt a szerepe az olyan tényezőknek, mint az állami védelem vagy támogatás (vö. Gerschenkron 1962, 21–22). Azok a kérdések, hogy mennyiben létezett már ekkorra ilyen osztály vagy elit, amely alkalmazkodott a követelményekhez, és milyen mértékig jöttek ezek létre és formálódtak tudatos csoportokká a forradalom során vagy után, csak a specifikus összefüggések tükrében válaszolhatók meg. Ugyanígy az is, hogy milyen mértékig számolták fel a régi rendszer uralkodó elitjét. Mivel a gazdasági élet és a „polgári társadalom" (Gramsci 1965, 481–2) működése eléggé független volt az államhatalomtól – bár olyan körülményekre támaszkodott, amiket csak az állam volt képes megteremteni – lehetőség volt egy állandó kettős hatalomra. Az is specifikus esettanulmányt tesz szükségessé (Vö. Angliáról Guttsman 1963, Vincent 1966), hogy mennyiben és mikor (ha egyáltalán) vette át ténylegesen a burzsoázia az uralom és adminisztráció szakképzett személyi állományának pozícióit. Ez a szakasz is megkövetelt egy sor intézményi intézkedést, ami szélesen értelmezve „liberálisnak" nevezhető (vö. Moore 1966, 429) a rendszert a kockázattól megvédő politikai korlátok között. Az ilyen társadalomnak megfelelő politikai rendszert – nagyrészt történeti okokból – általánosan azonosították a választáson alapuló rendszerrel. De bár a választójog és polgárjogok korlátlan kiterjesztését széles körökben a liberalizmus velejárójának tekintették (nem utolsó sorban Tocqueville 1835 Preface), és a „polgári demokráciát" saját demokráciájuk előzményeként fogta fel a legtöbb szocialista, a klasszikus liberális–polgári korszakban politikailag kockázatosnak tekintették a tényleges demokratikus köztársaságot és így elég ritkán is fordult elő. Így amennyiben a „polgári társadalmat" forradalom hozza létre, meg lehet szerkeszteni ennek a forradalomnak és az ezt követő rendszernek ill. kereteknek az ideáltípusát, és a ténylegesen lezajlott eseményeket legalábbis gondolatilag össze lehet vele vetni. Azokat a forradalmakat, melyek más célt is kitűznek, mint a (kezdetben) kapitalista iparosítás, negatív felkelésként kizárhatjuk a körből, mint pl. a karlista háborúkat (Carr 1966, 184–5) és átutalhatjuk a fait divers birodalmába (Hobsbawm 1959, Tilly: Wilson 1974, 284) vagy egyszerűen hozzácsatolhatjuk a fő folyamathoz (vö. Hertz–Eichenrode 1966).

A 20. század általános válságának idején lezajlott forradalmak olyan korszakhoz tartoznak, amikor a „nagy átalakulás" (Polányi 1944) nem tudott elsődlegesen (vagy egyáltalán) a liberális–polgári társadalom piacmechanizmusán keresztül működni. Még amennyiben ezek a forradalmak a régi

célt tűzték is maguk elé, azaz a műszaki–gazdasági növekedést mint a társadalmilag jótékony eredmények elsődleges forrását, így sem lehet őket egyetlen ideáltípus alapján megítélni; a marxisták is elvetették 1905 és 1917 között azt a nézetet, miszerint polgári–demokratikus forradalomnak kell megelőzni a polgárság utáni rendszer létrehozását célzó forradalmat. Ideológiai okok miatt nem valószínű, hogy egyetértés születik azok között, akik ezeket a forradalmakat iparosító és „modernizáló" átalakulásoknak tekintik burzsoázia nélkül, és akik némelyiket minőségileg új (szocialista) társadalmat létrehozó forradalomnak fogják föl. Sőt, a „gazdasági fejlődés" régi közös platformját is megkérdőjelezték nemrégiben a leggazdagabb országokban és valószínűleg a kínai forradalom erősen utopisztikusnak nevezett orientációja is aláásta (Meisner: Lewis 1974), valamint azok, akik ennek hatása alá kerültek. A korábbi korszakok iparosításellenes irányzatait egyszerűbb nem figyelembe venni (vö. Paniagna 1974).

Ezeknek a forradalmaknak, valamint a 20. század közepén létrejött különböző, vegyes típusú gazdasági egységeknek és rendszereknek a történeti megítélése ezért szokatlanul nehéz és még az a tény is komplikálja, hogy legtöbbjük gazdaságilag elmaradott vagy függő helyzetben lévő országban zajlott le. (vö. Geyer 1967). Csak három megállapítást tehetünk nyugodtan: 1. Néhány ilyen új rendszer, vagyis azok, melyek a parasztgazdaságokon kívül felszámolták a magánvállalkozást, nem tekinthetők semmilyen értelemben „kapitalistának" vagy „polgárinak". 2. Zömükben a képviseleti demokrácia politikai rendszere sem tartós, sem életképes nem volt. 3. Az intézményi és az állami, illetve állami és pártgépezet döntő szerepet játszott az új forradalmi rendszerek által vezetett országokban még akkor is, ha végül kapitalistának nevezhető útra tértek (pl. Mexikó). Ez nemcsak a gépezet irányító szerepére vagy gazdasági funkcióira vonatkozik, hanem arra a funkciójára is, mely során elősegíti egy új elit kialakulását, felszívja vagy kitermeli azt. Így ahol (bizonyos időre ?) az egész elit egyetlen szervezetbe tömörül, az összetételében bekövetkezett változásoknak nagyon nagy lesz a jelentősége (vö. a Szovjetunióról E.H. Carr 6, 177–230, Procacci 1974).

Politikailag minden forradalomnak szüksége van arra, hogy felszámolja vagy semlegesítse az őt megdönteni képes belső erőket (pl. a Cristero harcok az 1920-as években Mexikóban, vö. Jean A. Meyer 1974), és nem mondhatók „befejezettnek", amíg ezt el nem érik. Valószínűleg azoknak az erőknek is ez a sorsa, melyek nem egyeztethetők össze a forradalom történeti orientációjával (pl. az agrárszektor „megszelidítése", amit Moore jegyez meg 1966, 429. és köv. old.). De mivel a liberális–kapitalista fejlődés foko-

zatosan átalakíthat, asszimilálhat vagy megbékíthet ezután más csoportokat is egy fejlett „nemzetállamon" belül, a gazdaság és a polgári társadalom nem tervezett illetve nem tervezhető működésén keresztül, a liberalizmus utáni forradalmaknak sokkal állandóbb intézményi és tervezett beavatkozással kell élniök. A bennük rejlő tartalmat nem hagyhatják magától kibomlani, hanem nyilvánvalóvá kell tenniök. A francia forradalom „jól megtette a magáét", ha meg tudjuk mondani, melyik következménye maradt lényegében állandó vagy bizonyult visszafordíthatatlannak – pl. az állami adminisztráció intézményesített keretei, ahogyan azokat I. Napoleon kialakította, a tulajdon újraelosztása, valamint az alkotmányos, választási politikának az az eleme, ami 1815 után egyszer sem tűnik el szem elől. A 19. századi francia társadalomról alkotott véleményünk nem lenne alapvetően eltérő akkor sem, ha a rendszer még mindig XVIII. Lajos alkotmányán alapulna. De az orosz vagy a mexikói forradalomról alkotott véleményünk nagyon más lenne, ha nem követte volna őket a Sztálin, illetve Cardenas korszak vagy az ezeknek megfelelő időszakok. A nagy forradalmak mindkét típusa „befejezetlen", amennyiben következményeik nemcsak egy sor intézményi változást jelentettek, hanem a fejlődés egy bizonyos irányát is, bár a „befejezetlenségüket" – amin az értendő, hogy nem érték el azt, amit bizonyos forradalmárok vártak tőlük – meg kell különböztetni attól a fajta „befejezetlenségtől", hogy nem sikerült megvalósítani más hasonló forradalmak történeti vívmányait (vö. az olasz reneszánsz „rivoluzione mancata"-ként való értékelését Gramscinál 1949, Caracciolo szerk. 1963, Salomone 1970), és meg kell különböztetni a forradalomnak az előre meghatározott vagy kívánt útról való, valószínűleg elkerülhetetlen letérésétől – lásd pl. a parasztság forradalom alatti megerősödése által a francia kapitalista fejlődésre kényszerített korlátokat (Lefebvre 1933). És mindezeket el kell különíteni a már lezajlott forradalmak „mítoszától", azaz szerepüktől a jövő politikai változásainak tárgyalásában (A. Gérard 1970, G. Haupt 1972, S. Ross 1972).

A liberális–polgári forradalmakról elmondható, hogy legtöbb értelemben egy kevésbé „befejezett" államban értek véget, mint a liberalizmus utániak. Amíg azonban egy választási–képviseleti rendszernek mint a liberális piacgazdaság politikai megfelelőjének kidolgozása általában az ilyen forradalmak nyilvánvaló része, a liberalizmus utáni forradalmak politikai intézményei általában nem tudják intézményesíteni az alkú és a párbeszéd politikáját, bár általános (ahol szükséges) pl. a nemzeti csoportok közötti (pl. a Szovjetunióban és Jugoszláviában), valamint néha a forradalom utáni csoportosulások (nem egyenlő) tagjai közötti egyensúly intézményesítése (mint pl. a mexikói

Intézményes Forradalmi Párt esetében). A politika létezik, de gyakran teljesen a formális rendszeren kívül bontakozik ki a forradalom alatti viszonyokra emlékeztetve, azaz többé-kevésbé ellenállhatatlan erők és elmozdíthatatlan tárgyak összeütközésének és közvetlen kompromisszumainak sorozataként. (Bizonyos értelemben ennek a különleges esete a forradalom utáni „forradalmak" végtelen sorozatán át megvalósuló, időnként ismétlődő fejlődés kínai perspektívája.)

A pluralista „párbeszédet" végül is intézményesíthetik pl. egy testületi képviseleten alapuló rendszer keretében, mint pl. Mexikó (de vö. Gonzalez Casanova 1965, 2–3. fejezet a hivatalos nézettel ellentétes vélemény, amit ld. Cline 1962), vagy az intézményes csoportok küzdelme során, mint talán Kínában. Előfordulhat az is, hogy a de facto közvetlen cselekvés (aktív vagy passzív) fejleszthet ki a rendszert nem fenyegető formákat, mint talán Lengyelországban 1956 után. De amíg a polgári forradalom utáni forradalmaknak ki kellett dolgozniuk és építeniük a hatalom, a tervezés, a nemzeti fejlődés intézményeit, általában hagyták, hogy politikájuk önmagától dolgozódjon ki olyan folyamatok során, melyek jelentős mértékig hagyományosak és kidolgozatlanok (akár a hivatalos pártokon belül, akár kívül) – lásd pl. a bizonytalanságot a mexikói elnökjelöltek kiválasztásának „igazi" mechanizmusa körül.

Ezért a liberális–polgári forradalmak lezárulásának azt a pillanatot tekinthetjük, amikor megteremtődnek az egyének tevékenységén és szerveződésén keresztül megvalósuló, javarészt kötetlen fejlődés feltételei (ideértve talán a politikai mechanizmusokat is). A liberális korszak utáni forradalmak „lezárulása" pedig – akármilyen jellegűek is – valószínűleg akkor történik meg, amikor a közhatalom uralkodó intézményei teljes mértékig el tudják látni az új funkciókat, megfelelnek az új céloknak (ami nagy változásokat jelenthet pl. a forradalom előtt létrejött, de most kormányzóvá vált pártok vagy más intézmények esetében), és amikor a tervszerű és irányított fejlődés fő módszereit már feltárták – valószínűleg a kísérletezés és útkeresés közbeeső szakaszai után, mint pl. Oroszországban 1928 és a 30-as évek közepe között vagy Mexikóban 1934 és 1940 között.

Amikor – mint ebben a két esetben – a forradalom utáni korszak viszonylag hosszú és ez alatt az idő alatt az ország alaposan átalakul, általában nem merül már fel az a kérdés, hogy a forradalom zárult-e le vagy csak annak egyik szakasza. 1974 Mexikója túlságosan különbözik 1910 vagy akár 1930 Mexikójától ahhoz, hogy egy eljövendő forradalom – az ideológia szintjét kivéve – a Porfiric Diaz megdöntésével kezdődött forradalom folytatásának lenne felfogható.

Két másik tapasztalati, bár nem mindenütt alkalmazható kritérium is segíthet meghatározni a „forradalmi éra" időtartamát. Ahol a forradalom nagymérvű széthulláshoz vezetett, az az időpont segíthet az átmenet datálásában, amikor ezen már túljutottak, pl. amikor a lakosság és a termelés eléri a forradalom előtti szintet. Mexikóban a lakosság – úgy tűnik – 1930 és 1940 között egészült ki. Ez a kritérium azonban szerencsére nem mindenütt alkalmazható. Kiegészítő demográfiai kritérium a „forradalom gyermekei" első felnőtt generációjának kiemelkedése, akiknek a nevelése és pályafutása már teljesen az új rendszerhez kapcsolódik. Ez nyilvánvalóan azokban az esetekben fontos, ahol az új rendszer teljes elitcserét hajtott végre, mint pl. az orosz „tisztogatások" és (feltehetőleg) a kínai kulturális forradalom. Mindkettő körülbelül húsz évvel a hatalomátvétel után zajlott le. Az ilyen őrségváltás nem korlátozódik a forradalmi rendszerekre, hanem szokatlanul fontos szerepet játszhat néhány olyan 20. századi forradalomban is, melyek esetében a forradalom utáni mozgalmak által végrehajtandó alapvető szerepcserékre van szükség olyan körökben, amelyeket eredetileg más szerepre toboroztak és más körülmények között.

VI.

Végül egy rövid utolsó kérdés. Amennyiben elképzelhető a választás, mi a különbség aközött, hogy a „társadalmi forradalom korszakának" egy átalakulása forradalom útján valósul meg vagy másképpen? A legátfogóbb és legmesszebbre mutató intézkedéseket hozták az intézményrendszer, illetve a politika megváltoztatására rendeleti úton, felülről is, beiktatott uralkodók, hódítók vagy forradalom utáni kormányok. (Az, hogy forradalom nélkül ez nem valószínű, az más kérdés.) Az, hogy a forradalom által bevezetett változások valószínűleg radikálisabbak és (kezdetben) kevésbé irányíthatók, nem bizonyítja azt, hogy a forradalom nélkülözhetetlen. Másrészt a forradalmak szubjektív hatása a résztvevőkre olyan mély lehet, hogy egész értékrendeket változtathat meg és tömegeket mozgathat meg új célok és feladatok teljesítésére, amelyek másként nem kivihetők (Wertheim 220, vö. még Lipset és Solari 1967, 37, 40). Tulajdonképpen korunkban a mobilizáció olyan hagyományos formái is, mint a vallási és katonai (vö. Nettle 1967, 125) afelé tendálnak, hogy – mint pl. a nacionalizmus esetében – a forradalmi mobilizációval olvadjanak össze, vagy annak módszereit alkalmazzák. Ez azt sugallja, hogy a tömegek részvétele által jellemzett, vagy az aktív részvételt és a struktúra, valamint a célok drasztikus megváltoztatását igénylő társadal-

makban a forradalom nem csupán egyik eszköz a többi között az ilyen törések előidézésére, hanem bizonyos okok miatt ez felel meg egyedül a célnak. Ezen a ponton esik egybe a forradalmaknak mint a történeti átalakulás elemeinek, valamint a forradalmár személyiségeknek és forradalmi mozgalmaknak – azaz ezek résztvevőinek – a vizsgálata. Talán ez az egyetlen pont, amikor ez szükségszerűen van így.

A forradalmak, az aktivista káderek vékony rétegeitől eltekintve, sok esetben nyilvánvalóan nem gyakorolnak tartósan mély hatást – nem mindig alakul ki az utopisztikus vagy évezredes hit a totális átalakulás lehetőségében, sőt aktualitásában (Hobsbawm 1959, 4. fejezet) – vagy pedig ez a lakosság bizonyos rétegeire korlátozódik, illetve eleve rövidéletű. A forradalom utáni fejlemények is elkerülhetetlenül rutinná teszik ezeket a hatásokat és intézményesítik őket, ha egyáltalán nem válik belőlük puszta szónoki fogás az évfordulók ünnepségein. Történeti vizsgálódást igényel, hogy milyen mértékig változik meg az értékrend és mobilizálódnak a tömegek – s ez mennyire tartós –, főleg ha az utopisztikusabb várakozásokról kiderül, hogy megvalósíthatatlanok. A korábbi korszakokban találkozhatunk kísérletekkel a tartós eredmények biztosítására vagy legalábbis periodikus felélesztésükre, mint pl. Kínában. Ezeknek a kutatásoknak nem feltétlenül abból a meggyőződésből kell kiindulniuk, hogy megvalósíthatók az aktív forradalmárokat és néha egész népeket lelkesítő utopisztikus remények. Ezeken keresztül olyan változások érhetők el, amik nem kevésbé jelentősek történetileg amiatt, hogy nem úgy valósultak meg, ahogyan elképzelték és remélték azok, akik nekivágtak a forradalomnak.

Irodalom

Abdel Malek, Anouar: Egypt, Military Society, 1968

Abel, Wilhelm: Die Wüstungen 1. ausgehenden Mittelalters (2 ed. 1955) General

Adshead, S.A.M.: The XVII Crisis in China (*France–Asie* XXIV, 202–203, 1970 251ff)

Agosti, A. ed.: Problemi di Storia dell Internazionale Communista, 1974

Anweiler, O.: Die Rätebewegung in Russland 1905–1921, 1958

Aston, Trevor ed.: Crisis in Europe 1560–1660, 1965

Atkin, Ronald: Revolution in Mexico 1910–1920, 1969

Badgley, John: Burmese Communist Schisms (see J. W. Lewis ed 1974)

Bahne, Siegfried: Trotzkismus in Geschichte u. Gegenwart (*Vierteljahrshefte f. Zeitgeschichte* 15, 1967, 56 ff.)

Barfield R.: Lenin's Utopianism: State and Revolution (*Slavic Rev.* 30/1 1971, 45ff

Baumann Z.: Social Dissent in East European Politics (*Archives Eur. de Sociologie* 12/1, 1971).

Bergeron, L.: Une relecture ... de la Révolution française (*Annales* ESC, 23/3, 1968 595ff
v. Beyme, K. ed.: Empirische Revolutionsforschung, 1973.
Bowden, Tom: Ireland background to violence; decay of control; the impact of terror (see Elliott–Bateman ed. 1974)
Brinton, Crane: The Anatomy of Revolution, 1965 ed.
Burckhardt, Jakob: 'Die geschichtlichen Krisen' in Weltgeschichtliche Betrachtungen (Gesamtausgabe VII, 1929)
Burke, Edmund, Reflections on the Revolution in France, 1790, 1793.
Calvert, Peter: Revolution, 1970 a
Calvert, Peter: A Study of Revolution, 1970 b
Caracciolo, Alberto ed.: La formazione dell'Italia industriale, 1963
Carr, E.H.: A History of Soviet Russia, 1950
Carr, Raymond: Spain 1808–1939, 1966
Carsten, F.L.: Revolution in Central Europe 1918–1919, 1972
Chamberlin W.H.: The Russian Revolution 1917–1921, 2 vols 1935
Chevalier, François: The *Ejido* and Political Stability in Mexico (see Veliz ed 1967)
Claudin, Fernando: La crise du mouvement communiste, 2 vols. 1972
Cline, Howard F.: Mexico: Revolution to Evolution 1950–1960, 1962
Cobb, Richard: The Police and the People: French Popular Protest 1789–1820, 1970
Cordova, Arnaldo: La formacion del poder politico en México 1972
Cumberland, Charles C.: Mexican Revolution: Genesis under Madero, 1952
Cuoco, Vincenzo: Saggio storico sulla rivoluzione napoletana nel 1799, ed. F. Nicolini, 1929
Dahrendorf, Ralf: Über einige Probleme der soziologischen Theorie der Revolution (*Archives Eur. de Sociologie* 2,1 1961, 153ff.)
Davies, James C.: Toward a Theory of Revolution (*Amer. Soc. Rev.* 27, Feb 1962, 1ff)
Davies, James C. ed.: When Men Revolt and Why: A Reader in Political Violence and Revolution, 1971
Davies, James C.: The J-Curve ... (See Graham and Gurr ed. 1969)
Daumard, Adeline: La bourgeoisie de Paris au XIX siecle, 1970
Debray, Régis: Révolution dans la révolution? Lutte armée et lutte politique en Amérique Latine, 1967
Del Carria, Renzo: Proletari senza Rivoluzione, 2 vols 1970
Diaz del Moral, Juan: Historia de las agitaciones campesinas andaluzas-Cordoba, 1967 ed.
Dunn, John: Modern Revolutions, 1972
Eckstein, Harry: ed.: Internal War, 1964
Eckstein, Harry: Towards an Etiology of Internal Wars (*History and Theory*, 4,2 1965 133ff.
Elliott-Batemann, Michael ed.: Revolt to Revolution: Studies in the 19th and 20th century European experience, 1974
Feierabend, Ivo K. and Rosalind L.: Agressive behavior within polities, 1948–1962: A crossnational study (*Journal of Conflict Resolution* X, 1966, 249 ff.)
Feierband, Ivo K. and Rosalind L.: Social change and political violence: cross-national patterns (see Graham and Gurr ed. 1969)

Ferro, Marc: La révolution de 1917: la chute du tsarisme et les origines d'octobre, 1967
Fontana, Josep: La quiebra de la monarchia absoluta 1814–1820, 1971
Foot, M.R.D.: Revolt, rebellion, revolution, civil war: the Irish experience (see Elliott-Bateman ed. 1974)
Forster, Robert and Greene, Jack P. ed.: Preconditions of Revolution in Early Modern Europe, 1970
Furet, Francois and Richet, Denis: La Révolution, 2 vols 1965, 1966
Furet, Francois and Richet, Denis: La Révolution francaise, 1973
Galtung, Johann: Eine strukturelle Theorie der Revolution (see Jänicke ed 1973)
Geiss, Immanuel and Tamchina, Rainer ed.: Ansichten einer künftigen Geschichtswissenschaft 2: Revolution – ein historischer Längsschnitt, 1974
Génicot, L.: Crisis: from the Middle Ages to Modern Times (*Camb. Econ.* Hist. I 2 ed.)
Gérard, Alice: La révolution française, mythes et interpretations 1789–1970, 1970.
Gerschenkron, Alexander: Economic Backwardness in Historical Perspective, 1962
Geyer, Dietrich: Die russische Revolution als zeitgeschichtliches Problem (*Vierteljahrshefte f. Zeitgeschichte* 16, 1967. 36ff)
Gonzales Casanova, Pablo: La democracia en México, 1965
Gonzales, Luis: Pueblo en vilo, microhistoria de San José de Gracia, 1968
Goodwin, A.: The French Revolution, 1956 ed.
Gottschalk, Louis: The Causes of Revolution (*Amer. Journ. of Sociol.* I, 1944, 1ff.)
Graham, Hugh Davis and Gurr, Ted Robert eds: Violence in America: Historical and comparative perspectives. A report submitted to the National Commission on the Causes and Prevention of Violence 1969
Gramsci, Antonio: Il Risorgimento, 1949
Gramsci, Antonio: Lettere dal Carcere, ed. S. Caprioglio and E. Fubini, 1965
Gramsci, Antonio: Selections from the Prison Notebooks, ed. Quintin Hoare and Geoffrey Nowell-Smith, US edn 1971
Graus, F.: Die erste Krise des Feudalismus (*Zeitschr. f. Geschichtswissenschaft* III, 4, 1955.)
Griewank, Karl: Der neuzeitliche Revolutionsbegriff, 1969 edn.
Gurr, Ted Robert: Why Men Rebel, 1970
Gurr, Ted Robert: Vergleichende Analyse von Krisen und Rebellionen (see Jänicke ed. 1973)
Guttsman, W.: The British Political Elite, 1968 edn.
Handwörterbuch d. Staatswissenschaften, 2d ed 1899: art: Bauerngut u. Bauernstand II,
Haupt, Georges: La Commune comme symbole et comme exemple (*Le Mouvement* Social 79, Apr-June 1972, 205ff)
Hertz-Eichenrode, D.: Marx über das Bauerntum und die Bündnisfrage (*Int. Rev. of Social History* XI, 1966, 382ff.)
Heuss, A.: Das Revolutionsproblem im Spiegel der antiken Geschichte (*Hist. Zeitschr.* 216, 1973, 1ff).
Hinton, James: The First Shop Stewards' Movement 1973
Hobsbawm, E.J.: Primitive Rebels, 1959 (1971 edn.)
Hobsbawm, E.J.: Revolutionaries, 1973
Hobsbawm, E.J.: Labor History and Ideology (*Journ. of Social Hist.* 7/4, 1974, 371ff
Hufton, Olwen: Women in Revolution 1789–1796 (Past and Present 53, 1971, 90ff)

Huntington, Samuel: Political Order in Changing Societies, 1968
IX. International Congress of Historical Sciences, 1950 vol I Rapports
X. International Congress of Historical Sciences, 1955 Relazioni vol V Storia Contemporanea
X. International Congress of Historical Sciences, 1955 vol VI: Relazioni generali e supplementi.
IESS: International Encyclopedia of Social Sciences, 1968
Jänicke, Martin ed.: Herrschaft und Krise: Beiträge zur politikwissenschaftlichen Krisenforschung, 1973
Jänicke, Martin: Krisenbegriff und Krisenforschung (in Jänicke ed. 1973)
Johnson, Chalmers: Revolution and the Social System, 1964
Johnson, Chalmers: Revolutionary Change (Engl. ed.) 1968
Journal of Contemporary History I, 1, 1966: International Fascism
Krikham, James F., Levy, Sheldon G., Crotty, William J. eds: Assassination and Political Violence. A Report to the National Commission the the Causes and Prevention of Violence, 1970
Kolko, Gabriel: The Politics of War: Allied diplomacy and the world crisis of 1943–45, (Engl. edn) 1969
Koselleck, R.: Der neuzeitliche Revolutionsbegriff als geschichtliche Kategorie (in *Studium Generale*, 1969)
Kossok M. ed.: Studien über die Revolution, 1971 edn.
Kriegel, Annie: La crisi rivoluzionaria 1919–20: ipotesi per la costruzione di un modello (see Agosti 1974)
Kuusinen O. ed.: Fundamentals of Marxism–Leninism, 1961
Labrousse, E.: Comment naissent les révolutions (Actes du Congres Hist. du Centenaire de la Rév. de 1848, 1948
Landsberger, Henry ed.: Rural Protest: Peasant Movements and Social Change, 1974
Landsberger, Henry: The Labor Elite: Is It Revolutionary? (see Lipset and Solari 1967)
Langer, William, L.: Political and Social upheaval 1832–1852, 1969
Lacqueur, Walter: Revolution (in IESS 1968)
Lefebvre, Georges: The Great Pear of 1789, Engl. trs. 1973
Lefebvre, Georges: La Révolution francaise et les paysans 1933 (in *Etudes sur la Révolution francaise*, 1954)
Lefebvre, Georges: La Révolution Française, 1963 edn.
Leiden, Carl and Schmitt, Karl M.: The Politics of Violence: Revolution in the Modern World, 1968
Leites, N. and Wolff, Charles Jr.: Rebellion and Authority, 1970
Lenin, V.I.: Selected Works (London n.d. 12 vols). Cited as Lenin 4,5.
Lenk, Kurt: Theorien der Revolution, 1973
Lewis, John Wilson ed.: Peasant Rebellion and Communist Revolution in Asia, 1974
Lichtheim, George: Europe in the Twentieth Century, 1972
Lieuwen, Edwin: Arms and Politics in Latin America, 1961 edn.
Lipset, S.M.: Political Man: The Social Bases of Politics, 1960
Lipset, S.M. and Solari, Aldo eds: Elites in Latin America, 1967
Lynch, John: The Spanish American Revolutions, 1973
Mao-Tse-Tung: Selected Works III, 1954

Malefakis, Edward E.: Agrarian Reform and Peasant Revolution in Spain: Origins of the Civil War, 1970
Marek, Franz: Philosophie der Weltrevolution. Beitrag zu einer Anthologie der Revolutionstheorien, 1966
Martinez-Alier, Juan and Verena: Cuba: economia y sociedad (Paris) 1972
Marx, Karl, Preface to a Critique of Political Economy, 1859
Mathiez, Albert: La Révolution Française, 1921
Mayer, Arno: Dynamics of Counterrevolution in Europe 1870–1956, 1971
Meisner, Maurice: Utopian Socialist Themen in Maoism (see Lewis, John W. 1974)
Merriman, R.B.: Six Contemporaneous Revolutions, 1938
Meyer, Alfred: G. Leninism, 1957
Meyer, Jean A.: Les ouvriers dans la révolution mexicaine: Les Bataillons Rouges (Annales ESC 25/1 1970, 30 ff)
Meyer, Jean A.: La cristiada, 3 vols, 1974
Moore, Barrington, Jr.: Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World, 1966
Moore, Barrington, Jr.: Reflections on the Causes of Human Misery, 1972
Nettl, J.P.: Political Mobilization: A Sociological Analysis of Methods and Concepts, 1967
Nolte, Ernst: Die faschistischen Bewegungen, 1966
Nolte, Ernst: Three Faces of Fascism, 1965
Palmer, R.R.: The Age of Democratic Revolution, 2 vols 1959–64.
Palmer, R.R.: and Godechot, J.: Le probleme de l'Atlantique du XVIII au XXe siecle (X. International Congress of Hist. Sciences V.)
Paniagua Fuentes, Xavier: La ideologia económica de los anarquistas en Cataluna y el País Valenciano (*Saitabi, Revista de la Facultad de Filosofia y Letras de la Universidad de Valencia* XXIV, 1974, 151ff)
Papcke, Sven: Progressive Gewalt: Studien zum sozialen Widerstandrecht, 1973
Perrot, Michelle: Les Ouvriers en Grève (France 1871–1890) 2 vols, 1971, 1974
Pietsch, Walter: Revolution und Staat, 1969
Pike, Douglas: Viet Cong: The Organization and Techniquesd of the National Liberation Front of South Vietnam, 1966
Polanyi, Karl: The Great Transformation, 1944
Procacci, Giuliano: Il Partito nel sistema sovietico 1917–1945 (*Critica Marxista*)
Puhle, H-J.: Tradition und Reformpolitik in Bolivien (Forschungsinstitut der Friedrich–Ebert-Stiftung, Vierteljahresberichte, Sonderheft 5, 1970)
Pye, Lucian (ed): Crises and Sequences in Political Development, 1971
Rigby, T.H.: The First Proletarian Government (*British Jnl. of Pol. Sci.* 4/1
Roberts, P.C.: „War Communism": A Re-examination (*Slavic Rev.* 29/2 1970, 238ff
Robertson, Priscilla: Revolution of 1848: A Social History, 1952
Robinson, R.D.: The First Turkish Republic: a case study in national development, 1963
Rodinson, Maxime: Marxisme et Monde Musulman, 1972
Ross, S.R.: ed. Ha Muerto la Revolución Mexicana? Balance y Epilogo II, 1972
Rostow, W.W.: The Stages of Economic Growth, 1960
Rougerie, J.: Paris Libre 1877, 1971

Rudé, George: The Crowd in the French Revolution, 1959
Rudé, George: The Crowd in History 1730–1848, 1964
Salomone, A.W.: The Risorgimento and the Political Myth of 'The Revolution that Failed' (in A.W. Salomone ed. *Italy from the Risorgimento to Fascism*, 1970
Salvadori, Massimo L.: Rivoluzione e conservazione nella cirisi del 1919–1920 (see Agosti 1974)
Schram, Stuart: Mao-Tse-Tung, (Engl. edn) 1966
Schram, Stuart: Political Thought of Mao Tse-Tung, 1969
Schwartz, Some Dynamics of revolutionary behavior (see Davies J.C. ed 1971)
Secchia, Pietro: La resistenza: grandezza e limiti oggetivi (*Rinascita* 19.2. 1971)
Sentou, Jean: Fortune et groupes sociaux a Toulouse sous la Révolution (1789–1799), 1969
Sentou, Jean: La fortune immobilière des Toulousains et la Révolution Française, 1970
Sereni, Emilio: La scelta del 1943–'45 (*Rinascita* 29.1.1971)
Shorter E. and Tilly, C.: Strikes in France 1830–1968, 1974
Soboul, Albert: The Parisian Sansculottes and the French Revolution, 1964
Soboul, Albert: Précis d'histoire de la Révolution francaise, 1962
Sorel, Albert: L'Europe et la Revolution Française I, Les Moeurs Politiques et les Traditions, 1908 edn
Sorokin, Pitirim: Social and Cultural Dynamics III, 1937–41
Staermann, E.M.: Progressive und reaktionäre Klassen im spätrömischen Kaiser-reich (see Kossok, M. ed)
Starn, R.: Historians and „Crisis" (*Past and Present* 52, 1971, 3ff
Stone, Lawrence: Theories of Revolution (*World Politics* XVIII, 1966
Stone, Lawrence: The causes of the English Revolution 1529–1642, 1972
Sydenham, J.: The French Revolution, 1965
Thompson, E.P.: The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century (*Past and Present*, 50 1970)
Thompson, J.M.: The French Revolution, 1944
Tilly, Charles: Collective Violence in European Perspective (see Graham and Gurr ed. 1969)
Tilly, Charles: The Changing Place of Collective Violence (in Melvin Richter ed. *Essays in Social and Political History*, 1970)
Tilly, Charles: Town and Country in Revolution (see Lewis, John W. ed. 1974)
Tilly, Charles, Louise, Richard: The Rebellious Century (forthooming)
Tocqueville, Alexis de: Democracy in America, 1835
Tocqueville, Alexis de: Memoirs, Letters and Remains of Alexis de Tocqueville, I, 1861
Trotsky, Leon: 1905 (Engl. 1973 edn)
Trotsky, Leon: The History of the Russian Revolution (Engl. edn. 1936
Tudesq, A.J.: Les grands notables en France 1840–1849, 2 vols 1964
Urrutia, Miguel: The Development of the Colombian Labor Movement, 1969
Vernon, Raymond: The Dilemma of Mexico's Development, 1963
Vincent, J.R.: The Formation of the British Liberal Party 1857–1868, 1966
Veliz, Olaudio ed: The Politics of Conformity in Latin America, 1967
Weiner, Myron ed.: Modernization: The dynamics of growth, 1966
Wertheim, W.F.: Evolution and Revolution: The rising waves of emancipation, 1974

Wolf, Eric R.: Peasant Wars of the Twentieth Century (Engl. edn) 1971
Womack, John R.: Zapata and the Mexican Revolution, 1969
Woolf, Stuart J. ed.: European Fascism, 1968
Zagorin, Perez: Theories of Revolution in Contemporary Historiography (*Pol. Sci. Quarterly* LXXXVIII, 1, 1973, 23ff)
Zeldin, Theodore: France 1848–1945, I, 1973

FOLYÓIRATREPERTÓRIUM 1979/II.

(Válogatás 1979 második negyedév folyóirataiból)

AESC = Anales ESC (Éaris)
AHRF = Anales Historiques de la Revolution Française (Paris)
AI = Anale de Istorie (Bucuresti)
BIHR = Bulletin of the Institute of Historical Research (London)
CM = Critica Marxista (Roma)
CSSH = Comparative Studies in Society and History (London)
ČČH = Československy Časopis Historický (Praha)
D = Der Donauraum (Wien)
DAEM = Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters
DVT = Dějiny Věd a Techniky (Praha)
EHR = The English Historical Review (Edinburgh)
ES = Era Socialista (Bucuresti)
ESR = European Studies Review (London)
FVL = Forschungen zur Volks – und Landeskunde (Sibiu)
GG = Geschichte und Gesellschaft (Göttingen)
GWU = Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Göttingen)
H = History (London)
HT = History and Theory
HZ = Historische Zeitschrift (München)
IP = Isztoricseszki Pregled (Szofia)
IRSH = International Review of Social History (Amsterdam)
ISzSzSzR = Isztorija SzSzSzR (Moszkva)
JCH = Journal of Contemporary History (London)
JGO = Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (München)
JGSLE = Jahrbuch für Geschichte des Socialistischen Lander Europas (Berlin)
JMH = The Journal of Modern History (Chicago)
MA = Le Moyen Age (Bruxelles)
MI = Magazin Istoric (Bucuresti)
MIÖG = Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Wien)
MS = Le Mouvement Social (Paris)
MT = Marxism Today

NNI = Novaja i Novejsaja Isztorija (Moszkva)
ÖO = Österreichische Osthefte (Wien)
PW = Z Pola Walki
R = Review (New-York at Binghampton)
RA = Revista Arhivelor
RÉSEE = Revue des Études Sud-Est Européennes
RHDGM = Revue d'Histoire de la Deuxiéme Guerre Mondiale (Paris)
RHMC = Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine (Paris)
RI = Revista de Istorie (Bucuresti)
RSI = Revista Storica Italiana (Napoli)
Sp = Speculum (Cambridge)
SCo = Storia Contemporanea (Bologna)
SH = Studia Historyczne (Krakow)
SSt = Studii Storici (Bologna)
SSb = Slezský Sbornik ((Opava)
SzSz = Szovetszkoe Szlavjanovedenie (Moszkva)
VI = Voproszü Isztorii (Moszkva)
VIKPSzSz = Voproszü Isztorii KPSzSz (Moszkva)
VSW = Vierteljahrschrift für Sozial – und Wirtschaftsgeschichte (München)
VZ = Vierteljahrschefte für Zeitgeschichte (München)
ZAA = Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie (Frankfurt-Main)
ZfG = Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin)
ZO = Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a.d. Lahn)
ZSL = Zeitschrift für Siebenbürgische Landes-Kunde (Köln–Wien)

Elmélet, módszertan

HILDEBRAND, K.: Staatskunst oder Systemzwang? Die „deutsche Frage" als Problem der Weltpolitik. (Államművészet vagy a rendszer kényszere? A „német kérdés" mint a világpolitika problémája.)
HZ, 228. 1979 : 3. 624–644.
Az „Új Történeti Irodalom" rovatban a címben jelzett kérdéssel kapcsolatos legújabb irodalmat tekinti át a szerző.

KELLNER, H.: Disorderly conduct: Braudel's Mediterranean satire. (Rendellenes magatartás: Braudel mediterrán szatírája.)
HT, 18. 1979 : 2. 197–222.
F. Braudel: La Mediterranée... c. munkájának szemantikai szempontból való megvizsgálása.

LEPRE, A.: Per la ricomposizione dell'interpretazione marxista delle origini del capitalismo. (A kapitalizmus eredetére vonatkozó marxista magyarázat újrafogalmazásához.)
SSt, t. 20. 1979 : 2. 257–286.
Ellentétek és viták a marxista történeti irodalom teoretikus kérdései fölött.

MALANIMA, P.: Espansione e declino: economia e societa tra Cinque a Seicento. (Fellendülés és hanyatlás: gazdaság és társadalom a XVI–XVII. sz. között.)
SSt, 20. 1979 : 2. 287–316.
A legújabb gazdaságtörténeti irodalom áttekintése, a válság-elmélet elemzése.

MALETTKE, K.: Fragestellungen und Aufgaben der neuen Absolutismus-Forschung in Frankreich und Deutschland. (Az új abszolutizmus-kutatás kérdésfeltevései és feladatai Franciaországban és az NSZK-ban.)
GWU, 30. 1979 : 3. 140–157.
A cikk két kérdéskomplexummal foglalkozik: – az abszolutizmus elmélete és alkotmányos valósága (Verfassungswirklichkeit) az újabb kutatásokban; – abszolút monarchia és nyugat-európai előkép. Jó áttekintést ad e témakörben az utóbbi években megjelent francia és német nyelvű publikációkról.

MARI, G.: Unita della storia e pluralismo storiografico in Cantimori. (A történelem egysége és a pluralizmus a historiográfiában Cantimorinál.)
CM, 17. 1979 : 2.
L. Febvre hatása Cantimorira – vita F. Braudel és az Annales-iskola módszeréről.

MULLINS, W.A.: Truth and Ideology: reflections on Mannheim's paradox. (Igazság és ideológia: gondolatok Mannheim paradoxonával kapcsolatban.)
HT, 18. 1979 : 2. 141–154.
A Mannheim, Ideologia és Utopia (N.Y, 1961). c. munkában lefektetett tétel a két fogalom összeegyeztethetetlenségéről és szembenállásáról.

SZMOLENSZKIJ, N.I.: Isztoricseszkaja dejsztvitel'noszt' i isztoricseszkoe ponjatie (Történelmi valóság és a történelmi fogalom.)
VI, 1979 : 2. 3–15.
A realitás absztrakciója és az absztrahált valóság kölcsönhatása.

TILLY, R.H.: Zur Frühindustrialisierung (A korai iparosodás kérdéséhez.)
GG, 5. 1979 : 2. 173–175.
A rövid bevezető a „korai iparosítás" és az „ipari forradalom" fogalmát definiálja. A tematikus szám tanulmányainak célja a két fogalom értelmes megkülönböztetésének bemutatása.

Historiográfia

BERINDEI, D.: Locul lui Gh. Şincai în istoriografia românească. (Gh. Şincai helye a román történetírásban.)
RA, 1979 : 2. 139–143.

DEGOEV, V.V.: Burzsuaznaja isztoriografija o britanszkoj politike na Kavkaze vo vtoroj treti XIX veka (A polgári történetírás a Kaukázusban folytatott brit politikáról a XIX. sz. második harmadában.)
VI, 1979 : 2. 53–66.

DIAZ, F.: L'eredità del Settecento. (A XVIII. század öröksége.)
RSI, 91. 1979 : 2–3. 527–534.
A XVIII. századi európai történetírás főbb irányvonalai.

FILITOV, A.M.: Szovremennaja burzsuaznaja isztoriografija szovetszkoj vnesnej politiki. (A mai polgári történetírás a szovjet külpolitikáról.)
VI, 1979 : 3. 17–31.
Az utóbbi évtizedben megjelent legreprezentatívabb nyugati műveket elemzi a cikk.

KRASZNOBAEV, B.I.: Anatolij Mihajlovics Szaharov. Isztoriograficseszkie zametki. (A.M. Szaharov. Historiográfiai feljegyzések.)
ISzSzSzR, 1979 : 3. 113–128.
A középkori orosz kultúra és az egységes orosz állam kialakulásának kutatója, a pedagógus és tudományszervező, a publicista történész életútjára emlékezik az írás. (1923–1978)

MEDUSEVSZKAJA, O.M. – PEREZSOGIN, M.A.: „Arheograficseszkij ezsegodnik" – itogi i perszpektivü. („Archeográfiai évkönyv": eredmények és perspektívák.
VI, 1979 : 2. 42–52.
Az 1967 és 1976 között megjelent 10 kötet tartalmát ismertetik a szerzők.

NAROCNICKIJ, A.L.: Forschungsprobleme der Geschichte der UdSSR. (A Szovjetunió történetének kutatási problémái.)
ZfG, 27. 1979 : 4. 316–339.

RUTTO, G.: L'illuminismo boemo. Bilancio degli studi recenti. (A cseh felvilágosodás. A legújabb tanulmányok mérlege.)
RSI, 91. 1979 : 2–3. 510–526.
A második világháború után felébredt érdeklődés a csehországi felvilágosodás problematikája iránt – historiográfiai áttekintés.

SARLANOV, D.: Deloto na A. Sztambolijszki v isztoricseszkata literatura. (A. Sztambolijszki a történeti irodalomban.)
IP, 35. 1979 : 84–107.
Historiográfiai áttekintés.

SEVCOV, V.: Sowjetische Historiker über die kritische Richtung in der russischen Historiographie im ersten Drittel des 19. Jh. (Szovjet történészek az orosz historiográfia kritikai irányzatáról a XIX. század első harmadában.)
JGSLE, 23. 1979 : 2. 69–82.
A kritikai irányzat keletkezése az orosz historiográfiában elválaszthatatlanul összekötődik M.T. Kacsenovszkij ún. szkeptikus iskolájának tevékenységével. Kacsenovszkij (1775–1842) a moszkvai egyetem professzora volt. A szerző áttekinti az e témával kapcsolatos kutatásokat és vélekedéseket.

VAN TAO – FAM SZUAN NAM: Isztoricseszkaja nauka v Szocialisztics eszkoj Reszpublike V'etnam. (A történettudomány a Vietnámi Szociaista Köztársaságban.)
NNI, 1979 : 3. 169–173.
A társadalomtudomány témái: a vietnámi nemzet története, az államiság története, a kínai hódítás és más népek expanziójának története, a felszabadító harcok és a párt története.

VINOGRADOV, K.B. – EVDOKIMOVA, N.P.: Fric Fiser i ego skola. (Fritz Fischer és iskolája.)
NNI, 1979 : 3. 39–53.
A tanulmány bemutatja a hamburgi iskola baloldali liberális történészeit, a politikailag és tudományosan amorfnak értékelt Fischert és követőit.

VJATKIN, R.V.: Isztoricseszkaja nauka KNR na szovremennom étape. (A történettudomány napjainkban a Kínai Népköztársaságban.)
VI, 1979 : 2. 67–83.
Az uralkodó politikai vonalnak kell megfelelnie az utóbbi két évtized kínai történetírásának.

Munkásmozgalom, a munkásmozgalom ideológiája

BRAVO, G.M.: Una storia del Marxismo, oggi. (Egy marxizmus-történet, ma.)
SSt, 20. 1979 : 2. 317–338.
A marxizmus állítólagos kríziséből eredő kulturális és tudományos fellendülés – az új marxizmus-történet eredeti vonásai.

FIRSZOV, F.I.: Komintern – skola proletarszkogo internacionalizma. (A Komintern a proletár internacionalizmus iskolája.)
NNI, 1979 : 2. 31–51.
A III. Internacionálé történelmének rövid vázlatát adja a szerző, a Komintern megalakulásának 60. évfordulója alkalmából.

KRASZIN, JU. A.: Razvitie Kommunicseszkim Internacionalom markszisztko–leninszkoj teorii. (A marxizmus teoriájának továbbfejlesztése a Kommunista Internacionálé által.)
VIKPSZSZ, 1979 : 5. 44–56.

RADCZUN, E.; RADCZUN, G.: Wirklichkeitsbewältigung in den Briefen Rosa Luxemburgs aus dem Gefängnis 1915–1918. (A valóság birtokbavétele Rosa Luxemburg börtönből írott leveleiben 1915–1918 között.)
ZfG, 1979 : 2. 99–110.
R. Luxemburg levelei mélyebb betekintést nyújtanak a valóságos életről, társadalomról, természetről, politikáról az emberekről alkott elképzeléseibe.

RICHTER, H.: Zur Herausbildung der politischen Ökonomie des Sozialismus als Wissenschaft. (A szocializmus politikai gazdaságtanának mint tudománynak a kialakulásához.)
JGSLE, 23. 1979 : 2. 99–112.

SHAW, W.H.: „The handmill gives you the feudal lord": Marx's technological determinism. (A kézimalom adta a feudális urat: Marx technológiai determinizmusa.)
HT, 18. 1979 : 2. 155–176.
A vonatkozó Marx-interpretációk újravizsgálata.

Nemzetközi kapcsolatok

BERINDEI, D.: Legaturi si convergente istorice româno-franceze. (A román–francia kapcsolatok és tárgyalások múltjából.)
RI, 1979 : 3. 405–429.
A kapcsolatok áttekintése a XIV. századtól, különös tekintettel az első világháború utáni időkre.

GALL, L.: Die Europäischen Mächte und der Balkan im 19. Jahrhundert. (Az európai hatalmak és a Balkán a XIX. században.)
HZ, 228. 1979 : 3. 551–571.
Délkelet-Európa, mint az európai politika problémája.

NAROCSNICKIJ, A.L.: Berlinszkij kongreszsz, Roszszija i juzsnüe szlavjane. (A Berlini kongresszus, Oroszország, és a dél-szlávok.)
NNI, 1979 : 2. 72–84.
Az 1877–78-as orosz-török háborút elhelyezi a balkáni népek történetében, történelmi sorsában.

BOVYKIN, V.I.: The Franco-Russian Alliance. (A francia- orosz szövetség.)
H, 64. 1979 : 1. 20–35.
A cikk a francia-orosz kapcsolatok diplomáciai és gazdasági jelentőségét vizsgálja a múlt század végétől az első világháború befejeződéséig. Rámutat arra, hogy a két ország szövetsége milyen hatalmi erőváltozást jelenthetett volna Európában a bismarcki Németországgal szemben, illetve, hogy a szövetség fennállása ténylegesen milyen politikai lépésekben realizálódott az első világháború idején.

LAVROV, Sz.V.: Politika Anglii na Kavkaze i v Szrednej Azii v 1917–1921 godah. (Az angolok kaukázusi és közép-ázsiai politikája 1917–21-ben.)
VI, 1979 : 5. 78 : 92.
Az újonnan napvilágra került dokumentumok alapján részletesen nyomonkövethető az angol intervenció a Kaukázusban és Turkesztánban.

SZOKOLOV, V.V.: Sztanovlenie szovetszko-avsztrijszkih otnosenij. (A szovjet és az osztrák kapcsolatok kialakulása.
NNI, 1979 : 3. 22–39.
Az 1917 és 1924 közötti diplomáciai fejlemények története.

BIHL, W.: Österreich im Kräftefeld der Kleinen Entente. (Ausztria a Kisantant erőterében.)
ÖO, 1979 : 2. 125–137.
A szerző nem tartja kielégítőnek azokat az eddigi kutatásokat, amelyek a Kisantant és Ausztria kapcsolatával foglalkoztak, tanulmányát ezért hiánypótlónak szánja. Elemzi a Kisantant létrejöttének körülményeit, a Kisantant országok helyzetét és törekvéseit, valamint Ausztriával kapcsolatos magatartásukat. Vizsgálata a Kisantant megalakulásától 1938 novemberéig terjed. A megjegyzésekben utal ORMOS M. egyik tanulmányára (Le problème de la sécurité et l'Anschluss).

MANIA, A.: Wymiana handlowa radziecko-niemecka w latach 1933–1938. (A szovjet-német árucsere 1933–1938 között.)
SH, 22. 1979 : 2. 247–262.
A berlini lengyel nagykövetség kereskedelmi tanácsosainak jelentése alapján feldolgozott anyag. A Szovjetunióval való kereskedelmi forgalom Hitler hatalomra-

jutása után nem követte azonnal a politikai kapcsolatok lazulását. A németek a szovjet importot csak 1936-ban csökkentették drasztikusan, az exportot pedig csak 1938-ban. A politikai kapcsolatok megváltozásán kívül (és ide tartozik a spanyol polgárháborúban elfoglalt ellentétes álláspont is) gazdasági okai is voltak a változásnak: A Szovjetunió már nem kényszerült rá a mindenáron való exportra, a német belső piac pedig több hazai árut vett fel, ugyanakkor a német külkereskedelem mindinkább az angolszászok felé fordult.

DESZJATSZKOV, Sz.G.: Uajtholl i mjunhenszkaja politika. (Whitehall és a müncheni politika.)
NNI, 1979 : 3. 127–141.
Az angol levéltárakban kutatható dokumentumokkal egészíti ki a britt diplomácia történetét.

RUBIN, B.: Anglo-American Relations in Saudi-Arabia, 1941–45. (Angol-amerikai kapcsolatok Szaud-Arábiában 1941–45.)
JCH, 14. 1979 : 2. 253–267.
A szerző azt tárgyalja cikkében, hogy az olajért folytatott harcban, a hagyományos angol befolyást hogyan váltotta fel 1943-ra az amerikai.

BOUCHE, D.: Le retour de l'Afrique occidentale française dans la lutte contre l'ennemie aux côtés des Alliés. (Francia Nyugat-Afrika visszatérése a Szövetségesek oldalára az ellenséggel folytatott harcban.)
RHDGM, 29. 1979 : 2. 41–68.
A cikk Nyugat-Afrika külpolitikájának változásait elemzi a szövetségesek 1942-es Észak-Afrikában történt partra-szállása után.

KOBLJAKOV, I.K.: Voproszü vnesnej politiki SzSzSzR i mezsdunarodnüh otnosenij v godü vtoroj mirovoj vojnü. (A szovjet külpolitika és a nemzetközi kapcsolatok a második világháború alatt.)
NNI, 1979 : 3. 158–168.
A 12 kötetre tervezett Második világháború története megjelent 6., 7., 8. köteteiben az antihitlerista koalíció kialakításának történetét ismerteti a szerző.

VINOGRADOV, A.: Pravda o tom, kak Italija vüsla iz vtoroj mirovoj vojnü. (Az igazság arról, hogyan lépett ki Olaszország a második világháborúból.)
VI, 1979 : 5. 121–130.
főleg olasz szerzők művei alapján új részleteket közöl a háború utolsó eseményeiről.

STEINIGER, R.: Reform und Realität. Ruhrfrage und Sozialisierung in der anglo-amerikanischen Deutschlandspolitik 1947/48. (Reform és realitás. A Ruhr-kérdés és a szocializálás kérdése az angol-amerikai Németország-politikában 1947–48.)
VZ, 27. 1979 : 2. 167–241.
Anglia Németországgal kapcsolatos politikáját biztonsági szükségletei szabták

meg. Olyan politikai (parlamenti szisztéma) és gazdasági rendszert akartak Németországban megvalósítani, ami lehetetlenné tette volna további diktatúrák keletkezését. Az USA Európa gazdasági felfejlesztését illető koncepciójában megkülönböztetett szerepet játszott a Ruhr-vidék. Ezért is vonakodtak a szocializálási kísérletektől.

Egyetemes történelem

VERLINDEN, Ch.: Ist mittelalterliche Sklaverei ein bedeutsamer demographischer Faktor gewesen? (Lényeges demográfiai faktor volt-e a középkori rabszolgaság?)
VSW, 66. 1979 : 2. 153–174.
A német, velencei, arab, spanyol és orosz rabszolgakereskedelmet vizsgálja a 8. és 15. század közötti időszakban. A rabszolgák egy jelentős része nem keresztény vallású volt. A szerző szerint a rabszolgaságnak egyes vidékeken fontos társadalmi-gazdasági szerepe volt.

HARTMANN, W.: Neue Texte zur bischöflichen Reformgesetzgebung aus den Jahren 829/31. Vier Diözesansynoden Halitgars von Cambrai. (829–831-es évekből származó új szövegek a püspöki reformtörvényhozáshoz. Cambrai-i Halitgar négy egyházmegyei zsinata.)
DAEM, 35. 1979 : 2. 368–394.
A későkaroling-korban, Nagy Károly és Jámbor Lajos időszakában az egyház alapvető reformjára törekedtek. A szerző ehhez a témakörhöz talált eddig figyelmen kívül hagyott szövegeket a Bibliotheque Nationale-ban.

HIESTAND, R.: Chronologisches zur Geschichte des Königreiches Jerusalem im 12. Jahrhundert. (A jeruzsálemi királyság XII. századi történetének kronológiájához.)
DAEM, 35. 1979 : 2. 542–555.

RADDING, Ch.: Superstition to Science: Nature, Fortune and the Passing of the Medieval Ordeal. (A babonától a tudományig: természet, szerencse és a középkori istenítéletek eltűnése.)
AHR, 84. 1979 : 4. 84. 945–969.
A szerző a középkori istenítéletek hátterét igyekszik feltárni. Cikkében arra a következtetésre jut, hogy az istenítéletek intézménye nem a dogmatikus bírósági rendszereken alapult, hanem a kor fejletlen természettudományos világnézetével függött össze.

LEMARCHAND, G.: L'Église, appareil idéologique d'État. (Az egyház, mint állami ideológiai szerv.)
AHRF, 51. 1979 : avr.–juin. 250–279.
A 18. sz.-ban az Egyház fékezi a burzsoázia fejlődését indirekt módon az arisztokráciához való erős kötődésével, direkt módon pedig azzal, hogy továbbra is elítéli a kamatos kölcsönöket. Az egyház a feudális társadalomhoz és az abszolút monarchiához kötődik, mivel 1789-ben mindkettő megbukik, az egyháznak

szükségszerűen mind szervezetében mind gazdasági és társadalmi alapjaiban át kell alakulnia.

DUMKE, R.H.: Anglo-deutscher Handel und Frühindustrialisierung in Deutschland 1822 – 1865. (Az angol-német kereskedelem és a németországi korai iparosodás 1822–1865.)
GG, 5. 1979 : 2. 175–201.
A német-angol kereskedelemben Poroszország a közvetítő szerepét játszotta a gazdaságilag izolált német államok és Anglia között. A vasútépítések után Anglia elveszíti jelentős szerepét a német iparosításban.

GÖLLNER, E.: Fragen der siebenbürgischen Revolution von 1848–1849 in der Frankfurter Nationalversammlung. (Az 1848–1849-es erdélyi forradalom kérdései a frankfurti nemzetgyűlésben.)
FVL, 22. 1979 : 2. 51–60.
Az 1848-as német és erdélyi forradalom közötti kapcsolatok kutatása szemtanúk beszámolói és a nemzetgyűlésbe delegáltak emlékiratai alapján. Pázmándy Dénes magyar meghatalmazott és Ion Maiorescu román delegált emlékiratai és beszámolói.

HALFIN, N.A.: Vtoraja anglo-afganszkaja vojna. (A második angol-afgán háború.)
VI, 1979 : 3. 117–130.
Az 1878–1880-ban lejátszódott esemény tipikus gyarmati háború volt.

HEADRICK, D.R.: The Tools of Imperialism: Technology and the Expansion of European Colonial Empires in the Nineteenth Century. (Az imperializmus eszközei: az európai gyarmattartó hatalmak technológiája és expanziója a 19. században.)
JMH, 51. 1979 : 2. 231–263.
A szerző arról ír, hogy az európai ipari technológia ereje mennyire megkönnyítette az európai behatolást Ázsiába és Afrikába. A gőzhajó, a gyorstüzelésű puska és nem utolsósorban a kinin használatának hatását elemzi.

FISCHER, W.: Die Weltwirtschaft im 20. Jahrhundert. Beharrung und Wandel. (A világgazdaság a XX. században. Állandóság és változás.)
HZ, 229. 1979 : 1. 54–84.
A világgazdaság legfontosabb strukturális jegyei az első világháború előtt, a két világháború között és a II. világháború után; trendek és ciklusok a világgazdasági fejlődésben; a fejlődő országok helyzete a világgazdaságban; következtetések a történettudomány és a gazdaságpolitikai gyakorlat számára.

AGERON, CH. R.: Les populations du Maghreb face a la propagande allemande. (A Maghreb népessége a német propagandával szemben.)
RHDGM, 29. 19. 9 : 2. 1–39.
Az arab nacionalisták és a nácik kapcsolata. Németország propagandája a rádióban és az egyes kiadványokban a Maghreb országokban.

Kelet-Európa

KOSZMAN, M.: Évoljucija jazücsesztva v Pribaltike. (A pogányság evolúciója a Baltikumon.)
VI, 1979 : 5. 30–44.
A lengyel szerző a balti népek vallásos világnézetének változását vizsgálja a politeizmustól a kultikus szkepticizmusig.

HRISZTOV, Hr.: Makedonizm' kato politicseszka koncepcija v kraja na XIX i nacsaloto na XX v. (A makedonizmus mint politikai koncepció a 19. és a 20. század fordulóján.)
IP, 1979 : 3. 23–41.
A 19. század végén az ún. makedón kérdés keretében kiéleződik a szerb-makedón viszony. A cikk Novaković macedón koncepcióját tárgyalja.

VILINBACHOV, V.: Die Ostslawen im 10.–11. Jh. Eine sozialpsychologische Studie. (A keleti szlávok a X–XI. században. Szociálpszichológiai tanulmány.)
JGSLE, 23. 1979 : 2. 47–68.
A keleti szlávok településterületének magja a X. sz.-ban a Dnyeper és a Volhov folyók mentén volt. A szerző vizsgálja a népességnövekedést, a szexuális tabukat, a társadalmi kapcsolatok differenciáltságát, a keleti szlávok világképét, gondolkodásuk struktúráját, életmódját, stb.

KOSSMANN, O.: Bauernfreiheit im mittelalterlichen Böhmen und Polen. (Paraszti szabadság a középkori Csehországban és Lengyelországban.)
ZO, 28. 1979 : 2. 193–238.
A német, lengyel és csehszlovák történészek a szabad parasztság X–XII. századi történetére vonatkozó nézeteinek összevetése. A tanulmány első fejezetében W. Fritze nyugat-német történész nézeteivel vitatkozik, valamint a cseh kutatás *communis opinio*-elvével. A második rész összehasonlító szintézis a középkori Lengyelország és Csehország társadalomtörténetéről, a paraszti szabadság szemszögéből.

MOSZKALENKO, E.A.: Nacional'naja bor'ba csehov v 60-e godü XIX v. v ruszszkoj dorevoljucionnoj literature. (A XIX. sz. 60-as éveinek cseh nemzeti küzdelmei a forradalom előtti orosz irodalomban.)
VMU, 1979 : 2. 51–62.
A szerző kitűnő orosz folyóiratok (pl. Szovremennyik) és nagy orosz gondolkodók (Csernisevszkij) témával kapcsolatos írásait gyűjtöte össze.

DEAC, A. – SPATATELU, I.: Prabusirea imperiului austro-ungar. (Az osztrák-magyar impérium szétesése.)
RI, 1979 : 3. 449–481.
A Monarchia széthullása után létrejött nemzetállamok kialakulásának ismertetése.

Anglia

JOHN, E.: Edward the Confessor and the Norman succession. (Hitvalló Edward és a normann trónutódlás.)
EHR, 94. 1979 : ápr. 241–267.
Erőviszonyok az angol-szász uralkodóosztályon belül – a viking támadások okozta krízis-helyzet megoldása Hódító Vilmos trónrakerülésével – XI. századi angol elbeszélő források alapján.

LOYN, H.R.: Anglo-Saxon England: Reflections and Insights. (Angol-szász Anglia: gondolatok és észrevételek.)
H, 64. 1979 : 2. 171–181.
A szerző az újonnan feltárt régészeti leletek és a jelenkori angol-szász kutatások kapcsolatára világít rá. Külön foglalkozik a királyságot, az egyház reformot és a pénzügyeket érintő kutatásokkal.

McKENNA, J.W.: The myth of parliamentary sovereignity in latemedieval England. (A parlamenti szuverenitás mítosza a későközépkori Angliában.)
EHR, 372. 1979 : jul. 481–506.
Az alkotmányosság doktrinája és érvényesülése a gyakorlatban a XIV–XV. századi Angliában.

THOMSON, J.A.F.: John de la Pole, Duke of Suffolk. (J. de la Pole, Suffolk hercege.)
Sp, 54. 1979 : 3. 528–542.
Suffolk hercege (1442–1492) távolmaradása az udvartól, helyi közéleti szereplése, bírósági tevékenysége.

MIKLOVICH, J.: The significance of the ryoal sign manual in early Tudor legislative procedure. (A királyi kézjegy jelentősége a korai Tudor-korszak törvényhozásában.)
BIHR, 52. 1979: máj. 23–26.
Egységes törvényhozási rendszer kialakítása Angliában a XVI. sz. elején. A király és a parlament törvényhozási hatóköre közti válaszvonal.

McCONICA, J.: Humanism and Aristotle in Tudor Oxford. (Humanizmus és Aristoteles a Tudor-korszakbeli Oxfordban.)
EHR, 94. 1979: ápr. 291–317.
XVI. századi egyetemi oktatás Angliában – a könyvtárak humanista könyvanyaga.

LAKE, P.: Matthew Hutton – a Puritan Bishop? (Matthew Hutton – puritán püspök?)
H. 64, 1979 : 2. 182–204.
A szerző Matthew Hutton püspök életútjának nyomonkövetésén keresztül mutatja be a 16. sz. végi Angliában a protestantizmust.

CRUCKSHANKS, E. – FERRIS, J. – HAYTON, D.: The house of commons vote on the transfer of the crown, 5 February 1689. (Az alsóház 1689. február 5-i szavazása a korona átruházásáról.)
BIHR, 52. 1979: máj. 37–47.
II. Jakab trónfosztása és Orániai Vilmos trónrajuttatása körüli parlamenti viták – a szavazati arányok megoszlása az alsóházban.

GOLDSMITH, M.M.: Faction Detected: Ideological Consequences of Robert Walpole's Decline and Fall. (Leleplezett klikk: Robert Walpole hanyatlásának és bukásának ideológiai következményei.)
H., 64. 1979 : 1. 1–19.
A cikk Robert Walpole, az angol parlamenti alsóház vezetőjének politikai életútját követi nyomon 1735 és 42 között.

VENTURI, F.: Le avventure del generale Henry Loyd. (H. Loyd tábornok kalandjai.)
RSI, 91. 1979 : 2–3. 369–433.
A 7 éves háború walesi származású hadvezérének élete, katonai pályafutása, hadtudományi munkái, kapcsolatai Pietro Verrivel.

EMSEY, C.: The Home Office and its sources of information and investigation, 1791–1801. (A belügyminisztérium és hírszerzési és nyomozási forrásai. 1791–1801.)
EHR, 372. 1979: júl.
A Home Office szervezete, személyzete, tájékozódási bázisai, felhasznált ágensei, ezek beszervezése, honorálása.

BOYLE, T.: The Liberal Imperialists. (A liberális imperialisták. 1892–1906.)
BIHR, 52. 1979: máj. 48–82.
A liberális párton belüli szakadás Anglia kolonizációs politikája miatt – a szembenálló álláspontok ideológiai alátámasztása – a szavazatok megoszlása alapján a képviselők társadalmi összetétele, életkoruk szerinti helyezkedése.

Bulgária

PRIMOV, B.: V'zsztanovjavaneto i ukrepvaneto na b'lgerszkata d'rzsava i Szrednevekovna Evropa (Kraja na XII – nacsato ha XIII. v. (A bolgár állam helyreállítása és megerősödése és a középkori Európa.)
IP, 35. 1979 : 3. –23.

MECSEV, K.: Oszvoboditel'naja barba bolgarszkogo naroda v konce XII – nacsale XIII v. (A bolgár nép felszabadító harca a XII. sz. végén és a XIII. század elején.)
SzSz, 1979 : 2. 35–48.
Bulgária 1018-ban elvesztett függetlenségét 1185 – 87 között állította helyre, a kialakult helyzetbe Bizánc nem tudott belenyugodni. A Bizánc elleni harcokban a feltételezések szerint a valachok is résztvettek. A „vlahi" termínus elemzéséhez nyújt érdekes adalékot a szerző a korabeli források elemzésével.

MAKROVA, Z. SZTATELOVA, El: Ucsreditelnoto sz"branie v T"rnovo. (Alkotmányozó nemzetgyűlés T'rnovóban.)
IP, 35. 1979 : 3. 41–62.
1879-ben hirdették ki T'rnovóban a bolgár polgári alkotmányt. A cikk a nemzetgyűlés összehívásának körülményeit, és összetételének alakulását elemzi.

OGNJANOV, L.: Antivoennata dejnoszt na Alekszand'r Sztambolijszki. (A. Sztambolijszki antimilitarista tevékenysége.)
IP, 35. 1979 : 2. 22–41.
A. Sztambolijszki háborúellenes tevékenysége az I. világháború idején.

Resenie na Politbjuro na BKP i Posztojannoto priszusztivie na BZNSZ za csesztvuvane na 100-godusninata ot rozsdenieto na Alekszand'r Sztambolijszki. (A BKP Központi Bizottsága Politikai Bizottsága és a Bolgár Népi Földműves Szövetség határozata Alaksandar Stambolijski születésének 100 éves évfordulója alkalmából.)
IP, 35. 1979 : 2. 3–7.
A határozat tézsei.

TISEV, D.: Otnosenieto na Alekszand'r Sztambolijszki k'm B'lgarszkata Komunisztic-cseszka partija. (Aleksandar Stambolijszki és a BKP kapcsolata.)
IP, 35. 1979 : 2. 7–22.
A. Stambolijski a Bolgár Népi Földműves Szövetség vezető alakja. A BKP-hez való viszonya ellentmondásos, egyik oldalról a BKP és a BNFSZ egyesülését támogatja, a másik oldalról pedig támadja a BKP vezette forradalmi mozgalmat (1919–1923). A cikk ezen ellentmondás gyökereit elemzi.

Csehszlovákia

BAKALA, J.: Ketnické skladbě rané burzoázie v českých zemích. Názory a náměty. (Adalék a korai burzsoázia etnikai összetételéhez a cseh országrészekben. Nézetek és feltevések.)
SSb, 77. 1979 : 2. 81–99.
Azokat az okokat vizsgálja, amelyek a cseh tartományokban elsősorban a német ipari burzsoázia kialakulásához és megerősödéséhez vezettek. A munkaerő-piac és a tőkefelhalmozás kérdését az észak-csehországi állapotok alapján elemzi a 18. sz. közepétől a század végéig.

FIRSZOV, E.F.: Csehoszlovackaja nacional'no-demokraticseszkaja partija v period politicseszkogo krizisza 1925–26 gg. (A Csehszlovák Nemzeti-demokrata párt az 1925–26-os politikai válság idején.)
VMU, 1979 : 3. 30–42.
A párt nemzeti és szociális demagógiával hatott ugyan a kispolgári rétegekre is, de valójában a nagyipari burzsoázia érdekvédelmét vállalta.

Franciaország

GOLDEN, R.M.: Religious Extremism in the Mid-Seventeenth Century: the Parisian Illuminés. (Vallási extrémizmus a 17. század közepén: a párizsi illuminátusok.)
ESR, 9. 1979 : 2. 195–210.
A párizsi illuminátusok két legjelentősebb egyéniségének életét, tevékenységét, műveit mutatja be a cikk.

SCHAEPER, T.J.: The Creation of the French Council of Commerce in 1700. (A francia Kereskedelmi Tanács létrehozása 1700-ban.)
ESR, 9. 1979 : 3. 313–330.
A cikk azt igyekszik bizonyítani, hogy a Kereskedelmi Tanács nem előzmény nélkül jött létre, hanem Colbert és Louvois elképzeléseit valósították meg. A tanács létrehozását a történészek jelentőségének megfelelően XIV. Lajos kormánya felvilágosult reformjaként jegyzik fel.

TACKETT, T.: L'histoire sociales du clergé diocésain dans la France du XVIIIe siècle. (Az egyházmegyei papság társadalomtörténete a XVIII. sz.-i Franciaországban.)
RHMC, 27. 1979 : 2. 198–234.
A XVIII. sz.-ban a távolság a papság egyes rétegei között tovább mélyül. Az új papok nagyrészt a parasztság köréből származnak. A cikket részletesen térképek és statisztikai táblázatok egészítik ki.

MICHEL, M.-J.: Clergé et pastorale jansénistes a Páris (1669–1730). (Janzenista papság és pásztorlevél Párizsban.)
RHMC, 27. 1979 : 2. 177–197.
Az egyes janzenista parókiák és a bennük folyó élet bemutatása, a fő vezetők jellemzése, a janzenismus kapcsolata a protestantizmussal.

TORJUSSEN, S.: Saint-Just et ses biographes. Mécanique d'un mythe. (Saint-Just és életrajzírói. Egy mítosz mechanizmusa.)
AHRF, 51. 1979. avr.–jún. 234–249.
Az egyes életrajzírók elemzéseit elsősorban társadalmi hovatartozásuk szabta meg. Saint-Just alakját általában végletesen ábrázolják, hősként vagy szörnyként.

HESSE, Ph.-J.: Géographie coutumière et révoltes paysannes en 1789. (A szokások földrajza és a parasztfelkelések 1789-ben.)
AHRF, 51. 1979: avr.–juin. 280–300.
A parasztfelkelések jellegét elsősorban a különböző, vidékenként eltérő földhasználati jogok és szokások határozták meg.

PHILLIPS, R.: Le divorce en France à la fin du XVIIIe siècle. (A válás Franciaországban a XVIII. sz. végén.)
AESC, 34. 1979 : 2. 385–398.
Franciaország 1792-től törvénybe iktatta a válást. A cikk elemzi a válás társadalmi és demográfiai következményeit.

HOLZAPFEL, K.: Revolution und Ausgleich. Zu einigen Aspekten der Julirevolution von 1830 in Frankreich. (Forradalom és kiegyezés. Az 1830-as francia júliusi forradalom néhány aspektusához.)
ZG, 1979 : 2. 111–125.
A júliusi forradalom Franciaországon kívüli eredményei, a Szentszövetség államainak magatartása, a forradalmi Franciaország és a Szentszövetség államainak kiegyezése a francia és az európai népmozgalom kárára.

SEWELL, W.H.: Corporations Républicaines: The Revolutionary Idiom of Parisian Workers in 1848. (A republikánusok testületei: a párizsi munkások forradalmi megnyilvánulása.)
CSSH, 21. 1979 : 2. 195–203.
A régi (1848 előtti) és a 48-as események alatt újonnan létrejött munkásszervezeteket hasonlítja össze a szerző, kiemelve, hogy az utóbbiakban a munkások és nem a mesterek játszották a vezető szerepet. Hangsúlyozza a szocialista eszmék hatását ezekre a szervezetekre.

KADDACHE, M.: L'opinion politique musulmane en Algérie et l'administratin française (1939–1942). (A muzulmán politikai közvélemény Algériában és a francia közigazgatás (1939–1942).)
RDGM, 29. 1979 : 2. 95–115.
A franciák élesen visszaszorítanak minden olyan elemet, amely függetlenségi törekvésekkel lépett fel. A nagy többség, köztük a társadalmi elit, végig hű marad a franciákhoz, az 1940-es vereség ellenére is.

COQUERY-VIDROVITCH, C.: Vichy et l'industrialisation aux colonies. (Vichy és az iparosítás a gyarmatokon.)
RDGM, 29. 1979 : 2. 69–94.
A Monnet terv végrehajtása és az egyes iparágak fejlődése a különböző észak és nyugat-afrikai országokban 1942-től. De Gaulle voltaképpen folytatja a Vichy-kormány iparosítási politikáját.

Lengyelország

KOWMIANSKI, H.: Król Bolesław II i biskup krakowski Stanisław. Dwie tradycje ustrojowe: jedynowładcza i patrymonialna. (II. Boleszló király és Szaniszló krakkói püspök. Két kormányzati tendencia: autokratikus és patrimoniális.)
SH, 22. 1979 : 2. 165–197.
II. Boleszló király és Szaniszló krakkói püspök között 1079-ben konfliktus tört ki, mely a püspök kivégzésével fejeződött be. A későbbi középkori lengyel történetírás és egyéb források alapján elemzi a lengyel uralkodási forma alakulását.

DAROWSKI, R.: Gorgonius Ageison SJ (1604–1665), Professor an der Wilnaer Akademie. (Gorgonius Ageison SJ, 1604–1665, a vilnai akadémia professzora.)
ZO, 28. 1979 : 2. 256–269.

A lengyel jezsuita szerző forrásanyagra támaszkodva mutatja be Gorgonius Ageison életútját és tudományos tevékenységét. Ageison a filozófia, a teológia és a kánonjog professzora volt. A szerző áttekinti G.A. filozófiai és egyházjogi hagyatékát, röviden jellemzi nézeteit.

FUCHS, K.: Zur Rolle des schlesischen Judentums bei der wirtschaftlichen Entwicklung Oberschlesiens. (A sziléziai zsidóságnak Felső-Szilézia gazdasági fejlődésében játszott szerepéhez.)
ZO, 28. 1979 : 2. 270–283.
Felső-Szilézia gazdasági fejlődését az 1813/14-es szabadságharc után 2 tényező jellemezte: liberalizmus és a Stein-Hardenberg-féle reformok. Ehhez járult a zsidóság emancipációs folyamata, amely lehetővé tette Felső-Szilézia iparosítási folyamatában játszott jelentős szerepüket.

ORŁOWICZ, M.: Pamiętniki.. Fragment z lat 1908–1909. Opracowali Wieslaw Bienkowski i Jan Hulewicz. (Emlékiratok. Részlet 1908–1909-ből. Feldolgozta W. Bienkowski és J. Hulewicz)
SH, 22. 1979 : 2. 295–333.
Az emlékiratok záró közleménye a haladó krakkói egyetemi ifjúság századeleji életét, mozgalmait mutatja be.

NAZAREWICZ, R.: Z dziejów walki o ksztalt państwowości polskiej. Ofensywa antykomunistyczna prawicowego podziemia, 1943–1944. (A lengyel államformáért vívott harc történetéből. A jobboldali földalatti mozgalom antikommunista offenzívája, 1943–1944.)
PW, 22. 1979 : 2. 73–102.
A földesúri-burzsoá lengyel politikusok, a polgári pártok, a londi emigránskormány nem volt hajlandó együttműködni a Lengyel Munkáspárttal az ország felszabadításában. A politikai csatározásokon kívül fegyveres akciókra is sor került, 1943 tavaszától 1944 nyaráig mintegy 550 pártaktivista, Népi Gárda-tag vagy Népi Hadsereg-tag vesztette életét jobboldali provokátorokkal vívott harcban.

Németország

MORAW, P.: Kaiser Karl IV. im deutschen Spätmittelalter. (IV. Károly császár a német későközépkorban.)
HZ, 229. 1979 : 1. 1–24.
IV. Károly halálának 600. évfordulója (1978) alkalmából a szerző megkísérli meghatározni a császár történelmi helyét a német későközépkorban: az udvari- és közigazgatástörténet; a tér és térérzékelés-történet; a királyság társadalmi bázisának története; és az összbirodalomban érdekelt erők konstellációjának története szempontjából.

BOOCKMANN, H.: Zu den Wirkungen der „Reform Kaiser Siegmunds". (A „Zsigmond császár reformja" hatásaihoz.)
DAEM, 35. 1979 : 2. 514–541.
Az 1439-ben „Zsigmond császár reformja" (Reformatio Sigismundi) címmel keletkezett irat a birodalom és az egyház reformját követelte.
Az irat keletkezési körülményei, elemzése és hatásai a korban.

ALTHOFF, G.: Studien zur habsburgischen Merowingersage. (Tanulmányok a Habsburgok Meroving-mondájához.)
MIÖG, 1979 : 1–2. 71–100.
A Habsburgok eredet-elmélete. A XVI. században alakult ki I. Miksa császár uralkodása idején. A Habsburgok őseinek a Merovingokat tekintették. A monda keletkezésének, elterjesztésének ideológiai funkciója.

KÖNIG, G.: Peter Lambeck (1628–80), Bibliothekar Kaiser Leopolds I. (Peter Lambeck (1628–1680), I. Lipót császár könyvtárosa.)
MIÖG, 1979 : 1–2. 121–166.
Lambeck élete, tudományos tevékenysége és jelentősége.

SPREE, R.: Veränderungen der Muster zyklischen Wachstums der deutschen Wirtschaft von der Früh-zur Hochindustrialisierung. (A ciklikus növekedés modelljének változásai a német gazdaságban, a korai és a kiteljesedett iparosítás közötti időszakban.)
GG. 5. 1979 : 2. 228–251.
A növekedési ciklusok lefolyási formáinak változását vizsgálja a 19. sz.-i Németországban, három perióduson keresztül: korai szakasz (1821–1848), Take-Off periodus (1848–1879) és a kiteljesedett iparosodás kora (1879–1912).

FREMDLING, R.: Modernisierung und Wachstum der Schwerindustrie in Deutschland, 1830–1860. (Modernizáció és a német nehézipar növekedése 1830 és 1860 között.)
GG, 5. 1979 : 2. 201–228.
A németországi iparosítás határokat átlépő tendenciáit vizsgálja. Ennek fényében a Rajna-Vesztfália-i és az északfrancia–belga iparosodás egymás kiegészítéseként is értelmezhető. A modernizációs folyamatban így a „külföld" endogén faktornak is felfogható.

BERMANN, K.: Zur politischen Haltung der gemässigten Liberalen am Vorabend und in der deutschen Märzrevolution 1848. (A mérsékelt liberálisok politikai magatartásához az 1848-as forradalom előestéjén és a forradalomban Németországban.)
ZfG, 1979 : 3. 209–225.

NOLTE, E.: Deutscher Scheinkonstitutionalismus? (Német látszatalkotmányosság?)
HZ, 228. 1979 : 3. 529–550.
Az utóbbi években a német történettudományban ismét gyakran használják a

„pszeudo-konstitucionalizmus" terminust, a Bismarck-birodalom alkotmányos állapotának jellemzésére. A szerző e fogalom tartalmát, használhatóságát vizsgálja, valamint azt, hogy mit jelent ennek jelenlegi feltünése.

ESPOSITO, A.: La valutazione dell'opera di Bismarck nella Germania nazionalsocialista attraverso l'esame della stroriografia e della pubblicistica. (Parte seconda.) Bismarck munkásságának értékelése a nemzetiszocialista Németországban a historiográfia és a publicisztika vizsgálatán keresztül. 2. r.
SCo. 10. 1979 : 2. 297–322.
Változó irányzatok Bismarck szellemi és ideológiai örökségének értékelésében az 1935–45 közötti korszak német újságírásában.

WEISSBECKER, M. – GOTTWALD, H.: Zur Rolle der Führer bürgerlicher Parteien. Biographische Aspekte in der Geschichte der politischen Parteien des deutschen Imperialismus von der Jahrhundertwende bis 1945. (A polgári pártok vezetőinek szerepéhez. Életrajzi aspektusok a német imperializmus politikai pártjainak történetében, a századfordulótól 1945-ig.)
ZG, 27. 1979 : 4. 299–315.
A polgári vezetőkben visszatükröződnek az imperializmus alapvető céljai és struktúrái. Az életrajzok, életrajzi-monografikus ábrázolások hozzájárulnak a marxista–leninista történelemkép kiszélesítéséhez.

AHRENS, G.: Hanseatische Kaufmannschaft und Wissenschaftsförderung. Vorgeschichte, Gründung und Anfänge der „Hamburgischen Wissenschaftlichen Stiftung" von 1907. (A Hanza-kereskedők és a tudomány pártolása. A „Hamburgi Tudományos Alapítvány" előtörténete, alapítása és kezdetei 1907-ben.)
VWS, 66. 1979 : 2. 216–231.
Elsősorban Werner von Melle szenátor működésén keresztül mutatja be a hamburgi polgárság tudományos kutatást finanszírozó tevékenységét.

MASINI, F.: Il mito della tecnica nei prodromi del nazismo. (A technika mítosza a nácizmus előjelei között.)
CM, 17. 1979 : 2. 99–104.
A nyugatnémet és olasz historiográfiában Weimar 1919–32 közötti éveiről kialakított szemlélet felülvizsgálata – az ipari társadalom újrastruktúrálódása – a technikának a hatalom eszközeként való ideológiai meghatározása.

BROWDER, C.G.: Die Anfänge des SD. Dokumente aus der Organisationsgeschichte des Sicherheitsdienstes des Reichsführer SS. (A Biztonsági Szolgálat kialakulása és korai működése. Dokumentumok a Reichsführer SS titkosszolgálatának szervezettörténetéről.)
VZ, 27. 1979 : 2. 299–324.
A hesseni levéltár segítségével összeállított amerikai dokumentáció pontosabb képet rajzol az Sd (Sicher heitsdienst) korai működéséről, feladatköréről. A dokumentumok a számításbavehető egyházi, monarchista, nemzetiszocialista és marxista ellenzék megfigyeléséről, és az ellenzéki csoportokkal kapcsolatos náci álláspontról rajzolnak hitelesebb képet.

KATEF, M.K.: Hitlerjugend und Schule im Dritten Reich. (Hitlerjugend és iskola a Harmadik Birodalomban.)
HZ, 228. 1979 : 3. 572–623.
A tanárok politikai magatartása Németországban 1933 után, a náci Tanári Szövetség funkciója.

ARTAUD, D.: Die Hintergründe der Ruhrbesetzung. Das Problem der interalliierten Schulden. (A Ruhr-vidék megszállásának következményei. A német adósságok szövetségesek közötti elosztásának kérdései.)
VZ, 27. 1979 : 2. 241–260.
A német adósságok behajtásánál, a szövetségeseknek különböző egymással ellentétes érdekeik voltak. Ezeknek pénzügyi és gazdasági hátterébe nyújt betekintést Artaud cikke, megvilágítván a szövetségesek egymásközti viszályai és a Ruhr-vidék megszállásának összefüggéseit.

(DROBISCH) DROBIS, K.: Antifasisztszkaja gruppa „Belaja roza". (A „Fehér rózsa" antifasiszta csoport.)
NNI, 1979 : 3. 91–107.
Az 1943 február 19-i müncheni eseményekkel kapcsolatos új kutatási eredményeiről számol be az NDK történésze.

CONWAY, S.J.: Frühe Augenzeugenberichte aus Auschwitz. Glaubwürdigkeit und Wirkungsgeschichte. (Korai beszámolók Auschwitz-ról. Szavahihetőség és hatástörténet.)
VZ, 27. 1979 : 2. 260–284.
A cikk arra a kérdésre keres választ, miért fogadták hitetlenkedve a haláltáborokról szóló jelentéseket. Az egyik első jelentést az ún. WRB-jelentés keletkezését, tartalmát és az általa kiváltott reakciókat elemzi.

SCHUMANN, W.: Die wirtschaftliche Überlebensstrategie des deutschen Imperialismus in der Endphase des zweiten Weltkrieges. (A német imperializmus gazdaságpolitikai túlélés-stratégiája a második világháború befejező szakaszában.)
ZfG, 27. 1979 : 6. 499–513.
A gazdasági – és különösen a külgazdasági – kérdések a fasiszta német állam háború utáni tervezéseinek legfontosabb részét jelentették. A szerző részletesen mutatja be azokat az intézkedéseket, amelyeket 1944 tavaszától kezdve készítettek elő és amely gazdasági vonatkozásban a túlélési stratégia része volt.

BROSZAT, M.: „Holocaust" und die Geshichtswissenschaft. (A „Holocaust" és a történelemtudomány.)
VZ, 27. 1979 : 2. 285–298.
A film bemutatása a német történészek számára „fekete péntekek"-sorozatát jelentette. 15 millió nyugatnémet tévénéző szembesült Gerald Green filmjének jóvoltából a náci Németország borzalmaival. A kiváltott sokk nagysága miatt felmerül a kérdés, nem adósak-e a történészek a náci idők és a zsidók sorsának bemutatásával.

Olaszország

LAW, J.E.: Verona and the Venetian state in the fifteenth century. (Verona és a velencei állam a 15. században.)
BIHR, 52. 1979 : máj. 9–22.
A német-római császárság és Velence hatalmi törekvései a Verona feletti uralomért – a velencei köztársaság szárazföldi államszervezete.

RICUPERATI, G.: A proposito di Paolo Mattia Doria. (P.M. Doriáról.)
RSI, 91. 1979 : 2–3. 261–285.
P.M. Doria filozófiai–államtudományi munkásságának egykorú európai visszhangja – ellentmondások, polémiák a XVIII. sz. filozófusainak Doria-értékelésében – szembefordulása a felvilágosodás nagy áramlataival.

DIAZ, F.: Aspetti e problemi di storia della Toscana nel Settecento. (Szempontok és problémák Toscana XVIII. sz.-i történetével kapcsolatban.)
RSI, 91. 1979 : 2–3. 286–312.
Toscana gazdasági élete, mezőgazdasági termelési rendszere, társadalmi struktúrája – a történetírás eddigi eredményei – szempontok a további kutatásokhoz.

CAPRA, C.: Riforme finanziarie e mutamento instituzionale nello Stato di Milano: gli anni sessanta del secolo XVIII. (Pénzügyi reformok és közigazgatási változások Milano államában: a XVIII. sz. hatvanas évei.)
RSI, 91. 1979: 2–3. 313–368.
A 60-as évek döntő átalakulásainak gyökere.

CEVA, L.: Appunti per una storia dello Stato Maggiore general fino alla vigilia della „non belligeranza" (giugno 1925 – luglio 1939). (Feljegyzések a vezérkar történetéhez a „hadbanemlépés" előestéjéig. 1925. jún. – 1939. júl.)
SCo, 10. 1979 : 2. 207–252.
A hadseregpolitika irányváltozásai – Badoglio viszonyulása a fasiszta vonalvezetéshez.

Románia

IONESCU-NIŞCOV, T.: Cancelasia domnească a lui Mihai Viteazul. (Mihai Viteazul fejedelmi kancelláriája.)
RI, 32. 179 : 5. 865–875.
A középkori feudális intézmény újonnan feltárt elemeit vizsgálja.

CONSTANTINESCU, I.: Agricultura în Ţara Românească în timpul regimului fanariot. (A román mezőgazdaság helyzete Havasalföldön a fanarióta korszakban.)
RI, 32. 1979 : 4. 663–687.
Azokat az egymással ellentétes tényezőket vizsgálja, amelyek bizonyos mértékben, de hozzájárultak a XVIII. századi mezőgazdasági élet fejlődéséhez.

CEAUSESCU, I.: Din cronica luptei poporului român pentru unitate şi independenţă. 1878–1918. (A román nép egységéért és függetlenségéért folytatott harcának krónikája.)
AI, 25. 1979 : 2. 92–116.
A politikai és kulturális események kronológikus sorrendben kerülnek bemutatásra.

STEIN, T.: Zur Frage der rumänischen Landwirtschaft im Ersten Weltkrieg. (A román mezőgazdaság kérdéséhez az első világháborúban.)
ÖO, 1979 : 2. 115–124.
1916. dec. 1-től 1918. okt. 31-ig a központi hatalmak többek között több mint 1 millió tonna gabonát és ugyanennyi kőolajat szállítottak ki Romániából.
A szerző adatokat közöl a romániai gabonatermelésre a háború alatt.

ANDONE, A. – POŞTARIŢĂ, E.: Mărturii documentare. (Dokumentum jellegű vallomások.)
RA, 1979 : 3. 240–265.
Románia fontos belpolitikai vonatkozású eseményeit és a nemzetközi helyzet alakulását egyaránt tükrözi az itt közzétett gyűjtemény, amely 1933–1944 közötti időszak sajtó anyagát és a belügyminisztérium levéltára gyűjteményének egy részét foglalja magába.

UDREA, T.: Politica de aliante ale PCR Constituirea Blocului Naţional Democratic în iunie 1944. (A RKP szövetségi politikája: a Nemzeti Demokratikus Blokk megteremtése 1944 júniusában.)
RI, 32. 1979 : 6. 1011–1037.
A RKP már 1934-től kezdve harcolt a nemzeti egységfront megteremtéséért.

Spanyolország

STRADLING, R.A.: Seventeenth Century Spain: Decline or Survival? (17. századi Spanyolország: hanyatlás vagy túlélés?)
ESR, 9. 1979 : 2. 157–194.
A szerző azt a folyamatot kíséri végig, amikor a Habsburg uralom megszűnt Spanyolországban, s a francia befolyás váltotta azt fel.

FREEDMAN, D.H.: An unsuccesful attempt at urban organization in twelfth-century Catalonia. (Sikertelen városi szervezkedési kísérlet a XII. sz.-i Katalóniában.)
S, 54. 1979 : 3. 479–491.
A városi polgárság kísérlete az egyházi jurisdictio alóli függetlenülésre és a konzuli rendszeren alapuló önkormányzat bevezetésére.

STRADLING, R.: Catastrophe and Recovery: The Defeat of Spain 1639–42. (Katasztrófa és felépülés: Spanyolország legyőzése, 1639–43.(
H, 64. 1979 : 2. 205–219.

A cikk az 1639 és 1643 közötti spanyol háborúkkal foglalkozik és arra a kérdésre keres választ, hogy az 1643-as Rocroi-i vereség mennyiben járult hozzá a spanyol hegemonia összeomlásához.

KRENDL, P.: Spanische Gesandte berichten über Maximilian I., den Hof und das Reich. (Spanyol követek beszámolója I. Miksáról, az udvarról és a birodalomról.)
MIÖG, 1979 : 1–2. 101–120.
Habsburg–spanyol kapcsolatok I. Miksa illetve Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella uralkodása idején. A követi jelentések elemzése.

LANNON, F.: The Socio-Political Role of the Spanish Church. (A spanyol egyház szociál-politikai szerepe.)
JCH, 14. 1979 : 2. 193–210.
A tanulmány a XIX. századtól a spanyol polgárháborúig foglalja össze az egyház tevékenységét, kiemelve a jezsuiták, és az egyháznak az oktatás területén elért hatását.

Szovjetunió

BUGAṆOV, V.: Moskau vom 12. bis zum beginnenden 18. Jh. (Moszkva a XII. századtól a XVIII. század elejéig.)
IGSLE, 23. 1979 : 2. 9–24.
Moszkva történetének rövid áttekintése.

ROZNER, I.G.: Oszvoboditel'naja vojna ukrainszkogo naroda 1648–1654 gg. i Roszszija. (Az ukrán nép felszabadító háborúja és Oroszország.)
VI, 1979 : 4. 51–64.
Az orosz diplomáciai, politikai, gazdasági és katonai segítség eddig alig ismert részleteit dolgozza ki a tanulmány.

MEISKE, C.: Das Sobornoe Ulozenie von 1649 – ein Denkmal der russischen Feudalgesetzgebung. (Az 1649. évi Szabornoe Ulozsenie – az orosz feudális törvényhozás emléke.)
JGSLE, 23. 1979 : 2. 35–46.
Az Ulozsenie keletkezésével kapcsolatos kérdések vizsgálata: milyen társadalmi hajtóerők segítették a kódex létrejöttét; kinek az érdekeit tükörzik a rögzített paragrafusok; milyen forrásokból merítettek a törvényhozók. – Az eddigi, az Ulozseniával foglalkozó kutatás eredményeinek bemutatása. Az Ulozsenie jelentősége: az élesedő osztályharc terméke, megingatta a bojárok pozícióját.

PAVLENKO, N.I.: Tri tak nazüvaemüh zavescsanija Petra I. (Nagy Péter három úgynevezett végrendelete.)
VI, 1979 : 2. 129–144.
Három apokrif keletkezéséről, céljáról, sorsáról ír a szerző, hogy határozottan leszögezze: I. Péter cárnak nem volt végrendelete.

DONNERT, E.: Zur Verbreitung bürgerlicher Wissenschafts- und Gesellschaftlehren an der Universität Moskau in der zweiten Hälfte des 18. Jh. (A polgári tudomány és társadalomtanok elterjedéséhez a moszkvai egyetemen a XVIII. század második felében.)
JGSLE, 23. 1979 : 2. 25–35.
Az 1755-ben alapított moszkvai egyetemnek, Oroszország első egyetemének szerepe a polgári tudomány- és társadalomtanok elterjesztésében.

GRAU, C.: Zur Ideologiegeschichte in Russland und zu den deutsch-russischen Beziehungen in den Sechziger/siebziger Jahren des 18. Jh. (Az oroszországi ideológiatörténethez és a német–orosz kapcsolatokhoz a XVIII. század 60-as–70-es éveiben.)
JGSLE, 23. 1979 : 2. 83–98.
A tanulmány túlnyomórészt E. DONNERT: Politische Ideologie der russischen Gesellschaft zu Beginn der Regierungszeit Katharinas II. Gesellschaftstheorien und Staatlehren in der Ära des Aufgeklärten Absolutismus. (Az orosz társadalom politikai ideológiája II. Katalin kormányzásának kezdetén. Társadalomelméletek és államtanok a felvilágosult abszolutizmus korában, Berlin 1976.) c. könyvhöz kapcsolódik.

NAROCSNICKIJ, A.L.: Roszszija i napoleonovszkie vojnü za goszpodszt vo nad Evropoj. (Oroszország és az európai uralomért folytatott napoleoni háborúk.)
VI, 1979 : 4. 65–81.
A szerző felveti az ellenállás és az alkalmazkodás nagy társadalmi kérdéseit, szisztematikusan kezelve számos, eddig alig rendezett és kutatott tényanyagot.

LAPTEVA, L.P.: Szlavjanovedenie v Moszkovszkom universzitete sz 1835 po 1917 g. (Szlavisztikai kutatások a Moszkvai egyetemen 1835 és 1917 között.)
VMU, 1979 : 2. 38–50.
A szláv nyelvtörténet és irodalom egyetemi oktatásának története.

ZAHAROVA, L.G.: Programma otmenü kreposzt nogo prava Redakcionnüh komisszij i dvorjansztvo. (A Szerkesztőbizottságok programja a jobbágyrendszer és a nemesség felszámolására.)
VMU, 1979 : 2. 22–37.
Az 1861-es oroszországi jobbágyreform előtörténetéhez kapunk eddig ismeretlen adalékot.

LINCOLN, B.W.: A Profile of the Russian Bureaucracy on the Eve of the Great Reforms. (Az orosz bürokrácia profilja a nagy reformok előestéjén.)
JGO, 27. 1979 : 2. 181–196.
A szerző arra keresi a választ, hogy milyen volt az a közszolgálati rendszer, amellyel meg lehetett valósítani a nagy reformokat. Táblázatokkal mutatja be az orosz bürokrácia rendszerét, a köztisztviselők összetételét, számuk emelkedését összességében és az egyes hivatalokra lebontva.

Di SIMPLICO, Daša e Oscar: Sulle origini dell'intelligencija russa. (Az orosz intelligencia eredetéről.)
SSt, 20. 1979 : 2. 339–372.
Az intelligencia-fogalom értelmezése Oroszország vonatkozásában – a XIX. sz. szellemi forrongásai.

PELEVIN, Ju, A.: Novüe materialü o narodovol'cah A. Mihajlove, A. Pribilevoj-Korbe, L. Tihomirove. (Új dokumentumok három narodnyikról.)
VMU, 1979 : 3. 65–77.
A 7 levél és egy visszaemlékezés érdekes részleteket tár fel Mihajlov és Korba személyes kapcsolatáról, illetve Tyihomirov személyiségéről.

MÜLLER, E.: Der Beitrag der Bauern zur Industrialisierung Russlands, 1885–1930. Bemerkungen zur Korrektur eines Interpretationsmodells. (A parasztok hozzájárulása Oroszország iparosításához, 1885–1930. Megjegyzések egy interpretációs modell helyesbítéséhez.)
IGo, 27. 1979 : 2. 197–219.

BUHOVEC, O.G.: K metodike izucsenija „prigovornogo" dvizsenija i ego roli v bor'be kreszt'jansztva v 1905–1907 godah. (A „feliratos" mozgalom és szerepe a parasztok küzdelmeiben 1905–07-ben. A kutatás módszertana.)
ISzSzSzR, 1979 : 3. 96–112.
A Szamarai kormányzóságban készült 79 paraszti felirat tanulmányozása során írta módszertani eszmefuttatását a szerző.

ALEKSZANDROV, – ANFIMOV, – BUGANOV, – stb.: Nekotorüe problemü isztorii kreszt'jansztva SzSzSzR dooktjabr'szkogo perioda. (A Szovjetunió parasztságának forradalom-előtti történelméről.)
ISzSzSzR, 1979 : 3. 49–70.
A szerzői kollektíva a mai Szovjetunió területén élő népek parasztságának osztállyá formálódását, a termelőeszközök és termelési viszonyok fejlődését és hatásukat a parasztságra, a paraszti osztályharcot, kultúrájukat és életmódjukat kutatta.

DOMRACSEVA, T.V.: Zemleusztrojsztvo v RSzFSzR v 1917–1922 gg. (Az oroszországi földrendezés 1917–22-ben.
VI, 1979 : 4. 158–168.
A historiográfiai munka megkísérli rendszerezni a témával kapcsolatos szakirodalmat és a kutatók rendelkezésére álló forrásokat.

LIHACSEV, M.T.: Goszudarsztvennüe glavnüe i oszobüe komitetü Vremennogo pravitel'sztva. (Az Ideiglenes Kormány állami fő- és különleges bizottságai.)
VI, 1979 : 2. 30–41.
A szerző azt elemzi, hogy milyen szervezeti felépítettségű volt és hogyan funkcionált a februári forradalom után létesült állami főbizottságok és speciális testületek egész sora Oroszországban.

PINEGINA, L.A.: Nekotorüe dannüe o csiszlennoszti i szosztave intelligencii k nacsalu voszsztanovitel'nogo perioda. (Az értelmiség számszerű összetételének néhány adata a helyreállítási korszak elején.)
VMU, 1979 : 3. 12–20.
Az 1922 és 1923-as összeírási adatok alapján végzett számításokat (10 táblázat) és következtetéseket a szerző.

SZELUNSZKAJA, V.M.: Leninszkij kooperativnüj plan i ego dal'nejsee razvitie v dokumentah KPSZSZ. (A lenini szövetkezeti terv és annak továbbfejlesztése az SZKP dokumentumai tükrében.)
VIKPSZSZ, 1979 : 4. 12–27.

NEZSINSZKIJ, L.N.: Preemsztvennoszt' i razvitie konsztitucionnüh osznov vnesnej politiki Szovetszkogo goszudarsztva. (Kontinuitás és a szovjet külpolitika alkotmányos alapjainak fejlődése.)
ISzSzSzR, 1979 : 3. 3–21.
A szerző a béke-dekrétumtól kezdve analizálja a demokratikus és következetesen progresszív szovjet külpolitikát.

KULICSENKO, M.I.: Obrazovanie i razvitie szovetszkogo naroda kak novoj isztoricseszkoj obscsnoszti. (A szovjet nép, mint új történelmi közösség kialakulása és fejlődése.)
VI, 1979 : 4. 3–23.
A historiográfiai cikk azokkal a párthatározatokkal és a témával kapcsolatos kutatásokkal ismertet meg, amelyek elősegítették, ill. rögzítették a jelzett történelmi folyamatot.

Politics in the USSR. (Politika a Szovjetunióban.)
MT, 1979 : 1. 4–13.
A cikk francia kommunisták kerekasztal-beszélgetése. Szó esik a Szovjetunióról mint modellről, a politikai demokráciáról, a hatalmi szerkezet és a politikai mechanizmusok összefüggéséről, az állam, a párt és a tömegek viszonyáról, a gazdasági és társadalmi problémákról és meghaladásuk lehetőségeiről.

USA

DUBOVICKIJ, G.A.: Demokraticseszkaja partija i politicseszkaja bor'ba v SzSA v period prezidentsztva M. Van-Bjurena. (A Demokrata párt és a politikai küzdelmek az USA-ban M. Van Buren elnöksége idején.)
VMU, 1979 : 3. 43–57.
Az 1836–1840-es években az amerikai politika-történet nagy változásainak előkészületei zajlanak.

WIENER, J.: Class Structure and Economic Development in the American South, 1865–1955. (Osztálytagozódás és gazdasági fejlődés 1865 és 1955 között Amerika déli államaiban.)
AHR, 84. 1979 : 4. 970–1006.
A cikk a polgárháború utáni társadalmi-gazdasági helyzetet vizsgálja az USA déli államaiban. Részletesen kitér arra, hogy milyen törvényes és törvénytelen eszközökkel igyekeztek az ültetvényesek a szegények, főleg a színesbőrűek munkaerővándorlását megakadályozni. A szerző reagál a cikkel kapcsolatban publikált kritikákra is.

KOZENKO, B.D.: V. Vil'szon – burzsuaznüj reformator. (Woodrow Wilson a polgári reformer.)
VI, 1979 : 4. 133–147.
Az 1912-es amerikai elnökválasztás hőse, a szocializmus elleni harc új eszközének alkalmazója, a válságokat reformpolitikával feloldó W. Wilson.

MAL'KOV, V.L.: Garri Gopkinsz: sztranicü politicseszkoj biografii. (Harry Hopkins politikai életrajzából.)
NNI, 1979 : 3. 108–126.
Az amerikai elnök tanácsadójának diplomáciai működése a második világháború előtti évektől 1942-ig. (Az életrajz első részét lásd: Novaja i Novejsaja Isztorija 1979 : 2. Folyt. köv.)

TROFIMENKO, G.A.: Szredsztva i metodü vnesnej politiki SzSA. (Az Egyesült Államok külpolitikai eszközei és módszerei.)
VI, 1979 : 5. 59–77.
A második világháború utáni amerikai külpolitika jellegzetességeit, tendenciáját elemzi a szerző.

57779

VILÁGTÖRTÉNET

'81/3

SZEK-KÖJ.

VILÁGTÖRTÉNET
Új folyam 1981 3. szám

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,
szerkesztőségi titkár: Bóka Éva

TARTALOMJEGYZÉK

PARASZTSÁG ÉS TÁRSADALMI FORMÁCIÓ

Harbans Mukhia: Volt-e feudalizmus az indiai történelemben? 3
H. Kohashiro Takahashi–Kaichiro Oishi: A feudális földtulajdon felbomlása és a parasztság társadalmi differenciálódása Japánban . 29
James C. Scott: „Forradalom a forradalomban" 36

KINA TÖRTÉNETÉBŐL

Polonyi Péter: Adalékok a piac szerepéhez Kínában 68
Emilija Pavlovna Sztuzsina: A város és kolostora a középkori Kínában (a kapcsolatok néhány aspektusa) 73
C. William Skinner: Piaci rendszer és társadalmi struktúra Kína vidéki körzeteiben 85
Fej Hsziao-tung: A kereskedelmi tevékenység által létrehozott kereskedővárosok és kereskedő települések 125
Polonyi Péter: Csien Po-can 129
Lisi Jencsiu (Történeti kutatások) 133

TÁJÉKOZÓDÁS

Havas Péter: A brit kommunisták és a munkáspárt 139

A címlap az „Oskolai Uj Átlás ... metsződött és nyomtatódott a ref. collégiumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800." c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámra.
Éves előfizetési díj: 92.– Ft, példányonkénti eladási ár: 23.– Ft.

Index-száma: 25.886

ISSN 0083–6265

Felelős szerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György

8112339 MTA KESZ Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

PARASZTSÁG ÉS TÁRSADALMI FORMÁCIÓ

Az utóbbi időben a történészek körében újra kísért a társadalmi formációtól független „örök parasztság" kérdése. Kétségtelen, hogy a neolitikumtól úgyszólván máig voltak és maradtak a paraszti életnek lényegileg azonos, mintegy atavisztikus vonásai. De a paraszti termelést és életmódot úgyszólván kezdettől fogva nem egyedül az önfenntartás, hanem annak a társadalomnak a fenntartása határozta meg, amelybe a parasztság beletagozódott, s a társadalom mindenkor bizonyos formáció kereteiben és törvényszerűségei szerint fejlődik. Az alábbi három tanulmány is bizonyítja azt, hogy a parasztság története nem iktatható ki a mindenkori társadalmi formációból. (Szerk.)

HARBANS MUKHIA:

VOLT-E FEUDALIZMUS AZ INDIAI TÖRTÉNELEMBEN?

(A szerző azonos című cikkének második fejezete. New Delhi, 1979.)

Tanulmányomban a következő kérdést szeretném megvizsgálni: volt-e feudalizmus India történelmében?

Az eféle kérdések helyes tárgyalását legcélszerűbb a fogalmak tisztázásával kezdeni. Más szavakkal, mi is a feudalizmus? Sajnos, erre az egyszerű kérdésre a feleletet kereső történészek szerint változnak a válaszok[1]. Hogy a feudalizmus fogalmára miért nincs általánosan alkalmazható meghatározás, annak objektív oka van és ez érvelésünk szempontjából döntő jelentőséggel bír: a feudalizmus nem az egész világra kiterjedő rendszer volt. Az egész világra kiterjedő első rendszer a kapitalizmus volt. Ebből következik tehát, hogy a feudalizmus fogalmára nincs olyan egyeteme sen alkalmazható fogalmi meghatározás, mint a kapitalizmusra. Ha a kapitalizmusról elvont formájában beszélünk, mint általános árutermelő rendszerről, ahol a munka maga is áru, ezt azért tesszük, mert tisztában vagyunk azzal, hogy a 19. és a 20. század folyamán e termelési rendszer ereje az egész emberiséget maga alá rendelte, a megelőző fejlődés más-más szakaszain keresztül. Más-

részt a feudalizmus, – egész történetén keresztül, a társadalmi-gazdasági szervezetnek nem általános, hanem sajátos formája volt – azokban a korszakokban és azokon a területeken, ahol a termelés e specifikus módszerei és szervezetei kialakultak.

Ezt hangsúlyoznunk kell, mert általában szem elől szokták téveszteni, amikor a feudalizmust úgy határozzák meg, hogy az „gazdaságon kívüli kényszerre" alapozott rendszer volt, vagy „újrafelosztáson alapuló egyetemes rendszer", vagy még általánosabb fogalmakkal olyan agrárgazdaságon alapuló rendszerként írják le, melyben egy többé-kevésbé összetartó uralkodó osztály nyílt vagy leplezett erőszak útján felszívja az agrártermelés többletét.

Ezek a meghatározások az elsődleges termelő, a paraszt politikai vagy jogi bázisának feltételeivel próbálnak egy egész társadalmi és gazdasági struktúrát azonosítani, és nem a termelési rendszer teljességét veszik számításba. Egy termelési módot pusztán a kizsákmányolási viszonyok vonatkozásában próbálnak meghatározni. Továbbá, ezek az értelmezések olyan tágak, hogy egyetlen lendülettel egybefognak minden pre-kapitalista rendszert, mert a peremvidéki pre-kapitalista társadalmakat elsődleges agrártermeléssel, egyenlőtlen tulajdonmegosztással és az uralkodó osztály nem-gazdasági kényszerével jellemezték, mely a parasztok többletét különböző úton sajátította el – vagy járadék, munka, pénz, termék vagy adó vagy rabszolga- ill. robotmunka formájában. A „feudális" termínus ilyen széles értelemben való használata nem alkalmas arra, hogy a feudális társadalmi és gazdasági szervezetet elhatárolja a pre-feudális európai, és egyéb, nem európai, középkori és gazdasági rendszerektől, így nem is magyaráz meg sok mindent.[2]

Mivel az indiai, vagy a másutt kialakult feudalizmus elemzésénél mindig Nyugat-Európa a hivatkozási alap, meg fogom próbálni az összehasonlítást a középkori Nyugat-Európa és a középkori India között. Az összehasonlítás fókuszában a munkának azok a feltételei fognak állni, amelyeket a természet és a társadalmi szervezet egymásra hatása alakított ki, és amelyek, a maguk részéről, meghatározzák egy társadalmi formáció uralkodó jellegzetességeit.

Az ókori és középkori India társadalomtörténetének vizsgálatánál az elkerülhetetlen kiindulópont mindig a mély sajnálkozás, amiért hiányzik a megfelelő forrásanyag, e korszakok csaknem minden sarkalatos kérdésével kapcsolatban. Ez az adatszegénység kínosabban kidomborodik, ha szembesül a középkori Európára vonatkozó, szinte zavarbaejtően gazdag forrásanyaggal. Ennek következtében tehát, ha fejtegetéseink a továbbiakban fel-

tevések és találgatások sorának tűnnek, legalább egyrészüket annak a minden történészre egyformán vonatkozó, közös balszerencsének tudhatjuk be, hogy India ókori és középkori századaira vonatkozólag olyan kevés tudósítás maradt fenn.

Ha a „feudalizmus" terminus értelmezése egyik történésznél más, mint a másiknál, abból, ahogy már korábban megjegyeztük, az is következik, hogy egy-egy ország (ez esetben India) feudálisként meghatározott korszaka is állandóan változik, aszerint, melyik történész mit ért a feudalizmus alatt. Így, míg az Indiával foglalkozó szovjet tudósok közül néhányan a feudalizmus nyomait vélték megtalálni Kautilya *Arthasastra*jában,[3] R.S. Sharma számára az indiai feudalizmus a Kr. u. 4. században kezdődött, és a 11–12. században érte el tetőfokát.[4] B.N.S. Yadava elmélete szerint a feudalizmus a Delhi szultánság létrejöttével, politikai és gazdasági okokból, hanyatlásnak indult.[5] A 19. századi ismert orosz történész, M.M. Kovalevski viszont azt tartotta, hogy a feudalizáció folyamata Indiában épp a muzulmán hódításokkal kezdődött.[6] Az indiai történelemmel foglalkozó írásai alapján kiemelt helyet érdemlő D.D. Kosambi véleménye szerint a feudális rendszer a 17. század közepe táján omlott össze, Aurangzeb[7] alatt. James Tod ezredes viszont a 19. század elején, Rajasthanban még működésben véli látni azt a rendszert, mely szerinte a feudalizmus klasszikus formája volt.[8]

A fent említett történészek munkáiban, ahogy másokéban is, akik az indiai feudalizmus problémájával foglalkoztak, az összehasonlítási alap minden esetben a középkori Nyugat-Európa marad. Ez érthető, mert mindaddig, míg megmaradunk annak a kérdésnek a kutatásánál, hogy „volt-e Indiában feudalizmus?", a választ a feudális társadalomszervezet legfejlettebb formájának fényében kell keresnünk, ez pedig Nyugat-Európában volt. Az összehasonlítás teljesen független az itt feltett kérdésre adandó választól. Így történt, hogy Tod a kora 19. századi Rajasthant a nyugat-európai feudális rendszernek azzal a formájával hasonlítja össze, ahogy azt Hallam írja le 1824-ben kiadott *Middle Ages*[9] c. munkájában és azt találja, hogy a feudalizmust alkotó hat tényezőből négy érvényben volt Rajasthanban.[10] D.D. Kosambi viszont Marion Gibb *Feudal Order*-éből és Maurice Dobb *Studies*-éből[11] is merített. R.S. Sharma és B.N.S. Yadava összehasonlítás céljából ismételten hivatkoztak Nyugat-Európára[12], Satish Chandra a középkori Európa vonatkozásában talál „sok szempontból" hasonlóságot a földtulajdon indiai felfogásával.[13]

D.D. Kosambi új szempontot nyújtott az indiai feudalizmus tanulmányozásához – híres koncepcióját a felülről jövő és alulról jövő feudalizmus-

ról[14], melyet más történészek sajnos nem fogadtak el.[15] R.S. Sharma professzor volt az első, aki az indiai feudalizmust rendszeresen tanulmányozta könyvében és különböző cikkeiben.[16] B.N.S. Yadava professzor sok részlettel bővítette Prof. Sharma munkáját, a kora középkori, főleg a 12. századi Észak Indiára vonatkozó tanulmányaival.[17]

Sharma és Yadava professzorok munkáinak fő mondanivalója egyrészt a kereskedelem és városi élet, másrészt a feudalizmus között feltételezett ellentét köré szövődik,[18] és főleg a tisztviselőknek és brahman jótékonysági alapoknak juttatott állami adományok növekvő száma következtében a földdel rendelkező köztes réteg fokozódó fontosságára világítanak rá; mindez azt eredményezte, hogy a parasztság a köztes réteggel szemben alávetett helyzetbe került és ettől függött. R.S. Sharma a nyugat-európai feudalizmus csaknem minden komponensét felfedezni véli India fejlődésében – jobbágyság,[19] uradalom,[20] önellátó gazdasági egységek,[21] a kézművesség és kereskedelem feudalizációja,[22] kivéve, természetesen, az ipar és városfejlődés hanyatlását. Azok a tényezők, melyek állítólag aláásták Európa feudális struktúráját, vagyis az ipar és a városok újraéledése, a parasztok városba özönlése, az uraik által való végletes kizsákmányolás elől, a robot pénzjáradékra való kommutálása – mindez, Sharma professzor elmélete szerint, Indiában is kifejlődött és hasonló módon aláaknázta az indiai feudalizmust.[23] Tény, hogy az európai feudalizmus egyetlen fontos tényezője, amit Sharma professzor nem tudott felfedezni Indiában, a külső támadás volt – és B.N.S. Yadava még ezt a hiányosságot is pótolta, felhíva a figyelmet India barbár támadóira,[24] elsősorban a hunokra, ami a gyenge Gupta birodalmat megingatta és hozzájárult a feudalizmus kibontakozásához. „A Gurjara-Pratihara birodalom – mondja Yadava – úgy jött létre Észak Indiában, mint a feudális frank Karoling birodalom".[25] Mindezek közül, Sharma és Yadava professzorok véleménye szerint, az indiai feudalizmus legkritikusabb eleme a parasztságnak a földdel bíró közvetítőktől való növekvő függéséből adódott, ami az állam által ezeknek adományozott egyre több kiváltság következménye volt. A függés a parasztok fokozódó földhözkötésében és robotoltatásában nyilvánult meg.[26]

Ezúttal nincs rá mód, hogy az indiai és európai feudalizmus közti összehasonlítás során Sharma és Yadava professzorok érvelésének minden vonatkozásával foglalkozzunk; egyébként is nehéz dolog, ha az ember kénytelen nem egyetérteni ilyen kiváló történészek munkáival. Az indiai feudalizmus melletti érvek fontosabbjára fogom most csak megjegyzéseimet korlátozni.

A feudalizmus és a kereskedelem-urbanizáció komplexum közötti feltételezett ellentét éles vita tárgyát képezi a történészek között Henri Pirenne óta; az utóbbi időben azonban mintha kevésbé összeegyeztethetetlennek tartanák ezt a két fogalmat, mint az 1930, 1940-es években. Mindenesetre D.C. Sircar, és még hathatósabban B.D. Chattopadhyaya, még a történelmi cáfolatok fényében is, kétségbe vonták a kereskedelem és urbanizáció hanyatlásának mértékét a vizsgált korszakban.[27]

Még fontosabb azonban az a tény, hogy amíg R.S. Sharma és B.N.S. Yadava jelentős hasonlóságot állapított meg az indiai és európai feudalizmus jellegzetességei között, az egyetlen alapvető különbség elkerülte figyelmüket: Európában a feudalizmust egyrészt a rabszolgaságra alapozott termelési viszonyok válsága, másrészt a német törzsek növekvő rétegződése okozta változások hívták életre, ez a két folyamat vezetett oda, amit Perry Anderson úgy határoz meg, mint „katasztrofális összeütközést két felbomlóban lévő előző termelési mód – a primitív és az ókori között...".[28] Más szavakkal, az európai feudalizmus fejlődése lényegében a társadalom alapjában végbement változásokból adódott, Indiában viszont a feudalizmus kialakulását vizsgálói elsősorban állami tevékenységnek tulajdonítják; fizetés helyett vagy jótékony célokra adott földadományoknak, és annak, hogy a megadományozottak állami törvényekkel biztosított jogot kaptak a parasztok leigázására. Vitatható azonban, vajon ilyen komplex társadalmi struktúrát létre lehet-e hozni közigazgatási és jogi eljárásokkal.

Mindenekelőtt azonban a paraszti „függés" koncepciója látszik kétes értékűnek abban a vonatkozásban, ahogyan azt használták. Amit R.S. Sharma és B.N.S. Yadava érvelésében felhozott, az legjobb esetben a parasztság növekvő *kizsákmányoltságát* bizonyítja; a függésnek ezzel szemben a paraszt termelési folyamatába kívülről jövő beleszólást kell jelentenie, és India esetében ezt még nem bizonyították be. Ha az európai paraszt urától való „függéséről" beszélünk, az elsősorban azért van, mert ez a függés a paraszt munkafeltételeiben gyökerezik. E függés kritikus eleme abban rejlett, hogy a paraszti munkának legalább egy részét saját termelési folyamatából átirányították a földesúréba. Kétséges, elmondható-e ez Indiáról. Annak a kényszermunkának a természete, amelyről jelentős bizonyítékunk van India egész történelmének folyamán, alapjaiban tér el az európaiétól, mert Indiában igen ritkán használták ezt fel a termelés céljaira.[29] Megvan az objektív oka annak, hogy miért hiányzik a jobbágyság India történetéből; a termelés feltételei ugyanis Indiában nem követelték meg a jobbágymunkát, amit a továbbiakban bizonyítani igyekszem. Így Indiában a kényszermunka nagy-

jában és egészében inkább az uralkodó osztály közműveit szolgálta, mintsem része lett volna a termelési folyamatnak.

India agrártörténetének bizonyos vonásai többnyire elég világosan rekonstruálhatók, annak ellenére, hogy a forrásoknak csak egy kis töredékét tanulmányozták eddig. Az indiai talaj termékenysége egészen a 19. századig általában sokkal magasabb lehetett, mint az európaié.[30] Maga a természet is lehetővé tette az indiai paraszt számára, hogy sokkal alacsonyabb szinten fenntartsa létét, mint európai ellenpárja. Másodszor, és részben épp az előbb említett tényező befolyásának tulajdoníthatóan, India agrártörténetére túlnyomóan a szabad parasztság jellemző (inkább gazdasági, mint jogi szempontból).

Számos adalék jelzi India földjének magas termékenységi fokát, bár természetesen vidékenkénti jelentős eltérésekkel.[31] Az indiai mezőgazdaságra jellemző, legalábbis a Veda korszaktól[32] kezdve, az évenkénti két aratás, minden táblán felváltva egy-egy, amit Európában még a 10–11. századtól kezdve elterjedt hármas nyomás sem tudott biztosítani. Az indiai forrásokban[33] még három aratásról is történik említés, anélkül, hogy kivételesnek tekintenék e jelenséget. Nagyon nehéz volna megállapítani, vajon minden föld két vagy három termést adott-e évenként; egyes források világosan ezt mondják[34], de talán elhamarkodott volna feltételezésüket minden talajra vonatkozóan elfogadni. Nyilvánvaló, hogy voltak földek, melyek kétszer, vagy háromszor teremtek, egyazon éven belül. De ha erre nem is ismernénk bizonyító adatot, az továbbra is nyilvánvaló tény, hogy semmiféle föld nem állott megművelés nélkül tovább, mint az év egy részében – ezt az eredményt még a hármas nyomás sem tudta elérni a késő középkori Európában. Valóban, az ugar-rendszerre vonatkozó adatok elhanyagolható mennyisége vagy éppen teljes hiánya meggyőzően bizonyítja az indiai talaj termékenységét. A történészek az „ugar" kifejezés használatával majdnem kivétel nélkül a feltöretlen, vagy elhagyott földekre utalnak.[35] Az ugar, szemben a töretlen vagy elhagyott földdel, szervesen hozzátartozik a termelési ciklushoz. Tény, hogy a földeket gyakrabban szánthatták, mint vetették őket, mert a talajt gyakran porhanyósítani kellett és a gyomokat be kellett szántani, vagy le kellett égetni, hogy zöld trágya legyen belőlük, vagy kálium. Az ugargazdálkodás nyilvánvalóan arra szolgál, hogy a föld visszanyerje termékenységét, és ehhez nem elég, ha egyszerűen abbahagyják a szántását. Ebben a vonatkozásban az ugarra a 16. század végéről van adatunk – bár még ez is elég bizonytalan.[36] A *Risala-i-Ziraat* is említést tesz a 18. század második felében, Bengáliában a földek másodévenként való megművelésé-

nek elterjedt gyakorlatáról.[37] Végtére az is lehetséges, természetesen, hogy a parasztok az ugar-rendszer követése helyett egyszerűbbnek találták otthagyni a kimerült földeket és újakat feltörni, hiszen végül is földben nem volt hiány.[38] De ahhoz, hogy ezt általános szokásnak fogadjuk el, nagyon kevés az adat. Valójában a földfeltörés végülis költséges eljárás volt, és aligha folyamodhattak ehhez, hacsak a talaj termékenységének trágyázással való visszaállításához szükséges költségek nem haladták meg a feltörés költségeit. És, ahogy Irfan Habib ésszerűen érvel, trágyához sokkal nagyobb mennyiségben hozzájuthattak a 20. század kezdete előtti századokban, mint később.[39]

Ha részletesen szemügyre vesszük, hogy milyen módszerekkel és miből állították elő a trágyát a különböző növények számára, úgy tűnik, a tárgyázás rendszere kifinomult művészetté fejlődött. Egyáltalán nem biztos, vajon a Veda-kori indusok trágyázták-e földjeiket.[40] De az *Arthasastra*[41] a *Brhatsamhita*, az *Agni Purana*[42], a *Krsi Prasara*[43] és az *Upavana Vinoda*[44] többek között már nagyon részletesen leírják azokat az anyagokat is, melyekből a trágyát előállítják. Ezek változnak a tehén-, kecske- és birkatrágyától a disznózsírig,[45] továbbá a tehénhústól[46], a zöldtrágya, a méz és az író keverékét néhány más elemmel együtt szintén ajánlották.

Korukhoz képest a mezőgazdasági eszközök és technikák sem voltak túl kezdetlegesek. Nem biztos, hogy használtak-e ekét a Harappa kultúrában.[47] A Veda-korszak azonban használta az ekét[48], amely természetesen azóta is folytatólagosan használatban van. Az eke formája és súlya nemcsak vidékenként változott, hanem talán a földművelők egyes rétegeinek különböző osztályhelyzete szerint is.[49] Igaz, hogy amint Elliot olyan lenézően állítja, hogy „egyszerű...rozoga konstrukciójú" indiai eke épp csak, hogy felkarcolta a talaj felszínét[50], de ez elsősorban annak tudható be, hogy Indiában a talaj legtermékenyebb része a felső rétegben van.[51] Maga Elliot jegyzi meg: „Ha valami ekevasfélére volt szükség, a népben elég találékonyság volt rá, hogy megszerkesszen egyet."[52]

A következő korszakok irodalma sok más eszközre is utal, melyet az eke mellett az agrártermelésben használtak. A Veda irodalom a sarlót és a rostát említi[53], Valmiki *Ramayana*-jában ásó szerepel.[54] Az *Amarkosa* kapáról beszél és boronáról, a mozsár és mozsártörő mellett, melyek a magot elválasztják a pelyvától, utal a gabonarostára is, stb.[55] A *Krsi-Parasara* számos részlettel együtt megadja az eke különböző részeinek elnevezését és méreteit.[56] Kr. e. 600 körül egyre jobban elterjedt a vas felhasználása a mezőgazdasági eszközök készítésében.[57] Nehéz ugyan megállapítani a vetőgép

kezdeteit, de ez a fontos eszköz, melyet Elliot szavai szerint „csak a múlt században vezettek be az angol mezőgazdaságban, Indiában az ősrégi időktől kezdve használatban volt."[58]

Agrárszakértők a föld egynél többszöri, néha még ötszöri szántását is ajánlották.[59] Nem könnyű megállapítani, milyen mértékig követték ezeket a tanácsokat, de a modern kori Bihar-ban Grierson a földek ötszöri szántását észlelte[60], ez azonban természetesen későbbi jelenség[61] is lehet. A gyomokat kétszer távolították el. Az évenként két vagy három termés miatt a vetésforgó „a természet ajándéka volt és a gyakorlat mutathatta meg, milyen kombináció lehetett bizonyos földeken a legjobb".[62] Az átültetés módszere is ismert volt,[63] ahogy a beteg növények ápolása is.[64]

Az ókori és középkori India mezőgazdaságában az öntözés terén észlelhető a legfontosabb technológiai haladás. A *Rgveda* említ vízmerítésre alkalmas eszközöket (talán valami tartályból), de az erre vonatkozó technikai részletek egyelőre még ismeretlenek.[65] Az *Arthasastra* számos módszert említ, melyekkel folyókból, tavakból, víztárolókból, kutakból esővizet lehet nyerni[66] – a Maurya-állam, úgy látszik a termés egyötödétől egyharmadáig terjedhető,[67] súlyos öntözési adót rótt ki még akkor is, amikor a források magánkézben voltak.[68]

A járgányos vízemelő elterjedése okozhatta, kb. a 7. század óta, és a perzsa kerék megjelenése akkoriban, amikor a Delhi-i szultánság kialakult Észak-Indiában, hogy a mezőgazdaság kiterjedésében és fejlődésében döntő változás jött létre, legalábbis Panjab-ban[69], amelynek földjét Abul Fazal páratlanul termékenynek tartja.[70] A csatornázás, egészében, csak marginális helyet foglal el a mezőgazdasági termelésben. Firuz Shah Tughlaq[71] és Shah Jahan[72] elrendelte csatornák építését, de a gyakorlatban a csatornarendszerrel való öntözés elterjedése későbbi keletűnek látszik.

A talaj természetadta gazdagságának és a viszonylag hatékony eszközöknek és technikáknak tulajdoníthatóan, a mezőgazdaság termelékenysége Indiában magas volt, a paraszt életszínvonala viszont nagyon alacsony szinten maradt – az éghajlati viszonyoknak köszönhetően, és ahogy később meg fogjuk vizsgálni, a társadalmi szervezet eredményeképpen. Ennek következtében azt a földmennyiséget, amit egy indiai parasztcsalád létfenntartásához szükségesnek tartottak, a Kr. e. 5. században mintegy 4–6 ha-ra becsülték.[73] Sajnos, nagyon kevés forrásanyagunk van arra, hogy ezt a történelem későbbi korszakaira nézve is megvizsgálhassuk, de, hacsak nem tételezünk fel jelentős hanyatlást a föld termőképességében, vagy emelkedést az életszínvonalban, a földtulajdonokra vonatkozóan ez a mérték aligha válto-

zott lényegesen. Ekkora földdarab, a tradicionális felszerelés és termelési eljárások mellett, tűrhetően biztosított öntözővíz-ellátással még ma is elég kell legyen arra, hogy egy parasztcsalád olyan létminimumát biztosítsa, amellyel fennmaradni és szaporodni képes.

A viszonylag kis földbirtokok Indiában alapjában kiküszöbölték a munka pazarlását a termelési folyamatban; következésképp a mezőgazdasági munkálatokhoz itt sokkal kevesebb munkamennyiségre volt szükség. Ráadásul ezek a műveletek az évnek sokkal hosszabb szakaszára terjedtek ki, mint Nyugat-Európában. Így tehát nem lehetett nagy munkamennyiségekre vonatkozó nagyon sürgető igény rövid időszakokon belül. Ezért válik érthetővé a jobbágyság hiánya – kivéve néhány marginális, véletlen esetet.[74] Valóban, az adatok még Sharma és Yadava professzorokat is arra késztették, hogy megállapítsák, a jobbágyrendszer korántsem volt lényegesen jellemző Indiára.[75] A termelési folyamat Indiában ugyanis nem okozott súlyos munkaerőhiányt, a paraszt jobbágyosítására tehát aligha volt szükség. Nem mintha az uralkodó osztály vagy állam Indiában több részvéttel viseltetett volna az elsődleges termelő iránt, mint a feudális urak, vagy a középkori állam Európában; amikor szükségét érezte, még a parasztok és a kézművesek rabszolgává tételétől sem riadt vissza.[76] De ez a szükséglet ritkán merült fel, és csak rövid időszakokra.

Amikor tehát az indiai parasztot a történészek jobbágynak[77] vagy „félig jobbágynak"[78] írják le, elsősorban a törvényes kötöttségekre gondolnak, melyek mozgási szabadságát korlátozzák, arra, hogy nem volt joga földjét szabadon elidegeníteni, és természetesen, hogy kényszermunka-szolgáltatásokra volt kötelezve.

Igaz, hogy az indiai állam, melynek alapvető érdeke volt, hogy a föld jövedelmét beszedje, kötelezővé tette a földművelő számára, hogy földjét állandóan művelés alatt tartsa. Az *Arthasastra* azt ajánlja, „a földeket kobozzák el azoktól, akik nem művelik meg őket, és adják át másoknak; vagy falusi munkásokkal és kézművesekkel kell azokat megműveltetni, mert különben azok, akik nem művelik rendesen földjeiket, kevesebbet fizetnek (a kormánynak)."[79] Az *Arthasastra* megkötéseket mond ki a földek szabad elidegenítésére, vagy a parasztok szabad mobilitására, megint csak a jövedelemcsökkenés megelőzésének szem előtt tartásával: „Adófizetők csak adófizetőknek adhatják el, vagy zálogosíthatják el földjeiket; a brahmanok *brahmdeya*-ikat, vagy adomány-földjeiket csak azoknak adhatják el, vagy zálogosíthatják el, akik hasonló földeket bírnak, különben az első bírságkiszabás alkalmával megbüntettetnek. Ugyancsak büntetés sújtsa azt az adó-

fizetőt, aki olyan faluban telepszik le, melyet nem-adófizetők laknak."[80] Az államnak azt tanácsolják, kényszerítse a parasztokat, hogy földjükből még egy termést hozzanak ki, ha az uralkodó szorult pénzügyi helyzetben van.[80] Manu bírságot ír elő arra a földművelőre, aki nem műveli meg földjét a kellő időben, vagy nem védi meg termését az állatoktól.[82] MIndez azonban nem érintette a tulajdonos jogát a földhöz, még akkor sem, ha azt más művelte meg.[83] Az az időszak, amíg ez a jogcím törvényesen érvényben maradt, a Manu idejében szokásos 10 évtől (Kr. u. kb. 2. század) a 13. században kiszabott 105 évig terjedt, e két dátum között 20, 60 vagy 100 éves időhatárokra szabva meg azt.[84]

Így tehát, amikor Aurangzebnek Muhammad Hashimhoz intézett fermánja[85] egyrészt elismeri a parasztnak földre vonatkozó tulajdonjogát[86] (beleértve az eladási vagy elzálogosítási jogot is),[87] másrészt ajánlja, hogy a rábeszélés, vagy ha szükséges, a kényszerítés eszközeivel éljenek, hogy a parasztot rászorítsák földje megművelésére, ez valójában egy nagyon régi indiai gyakorlatot elevenít fel.[88] Amikor az állam érvényesítette jogait, hogy a föld megszakítás nélküli megművelését biztosítsa, vagy, hogy beszedje az abból származó jövedelmet, még akkor is, ha a paraszt elhanyagolta földje megművelését[89], vagy ha a földet mással kellett, hogy megműveltesse, mert a tulajdonos elszökött, az effektív kényszerítés mértéke mindig az adott helyzet szerint változott. A 17. században, amikor a földekről való elmenekülés komolyabb méreteket kezdett ölteni, nyomatékosabbá vált az állam ragaszkodása jogaihoz.[90]

Egy szempontot azonban szem előtt kell tartanunk, amikor a parasztok röghözkötését vizsgáljuk: fejlett munka- vagy föld-piacról az ősi és középkori India vonatkozásában aligha beszélhetünk, bár mezőgazdasági bérmunkára és földeladásra, vagy zálogbaadásra találunk példákat forrásainkban.[91] Tehát inkább a gazdasági, mint a törvényes mozgáskorlátozások kötötték a parasztot falujához[92], bár természetesen nem szabad úgy elképzelnünk az ősi és középkori indiai parasztot, mintha teljesen földhöz kötött lett volna. Még ha el is akarjuk fogadni, hogy az állam beleszólása fennállt a parasztok szabad mozgásának, vagy földjük szabad eladásának általános megkötésébe, továbbra is érintetlenül a paraszt kezében maradt a termelési folyamat irányítása, annak eszközei, feltéve természetesen, hogy földjét megművelte és a járadékot kifizette az államnak, vagy megbízottainak.[93] Igaz, hogy ahogy sok történész kifejtette, a pre-modern indiai parasztnak nem voltak modern vagy polgári birtokjogai földjéhez, mert nem idegenithette el szabadon, nem hagyhatta el, vagy tehette tönkre földjét[94], de azt

nyilvánvalóan egy történész sem várhatta, hogy a paraszt ilyen jogokkal rendelkezhessen. De vajon ez pusztán jogi kérdés volt csak? Ha, némi képzeletmegerőltetéssel, az ősi vagy középkori múlt parasztját ezekkel a törvényes jogokkal fel lehetett volna ruházni, vajon jelentett volna ez valamilyen gyakorlati különbséget helyzetében, ha a többi körülmény körülötte ugyanaz maradt – ha nagyon ritkán találhatott vevőt földjére, vagy munkájára, vagy ha nem adhatta fel könnyen termelői munkáját valami más foglalkozás kedvéért? Mindenesetre, e jogok hiánya nem fosztotta meg őt sem attól, hogy földje fölött rendelkezzen, sem a szántás, sem a munka lehetőségétől.

Ilyen értelemben határoztuk meg a szabad paraszt fogalmát az előzőekben, a marxi megállapítást követve. A föld törvényes tulajdonjogának kérdése, amit olyan sok történész vizsgált a régi és középkori India vonatkozásában[95], valamint a többi törvényes jog, a legjobb esetben mérsékelt fontosságú kérdés az adott társadalmi-gazdasági vonatkozásban.

Ilyen szempontból a szabad paraszti termelés, úgy látszik, megszilárdult a Maurya korszak utáni időkben. A buddhista irodalomban találkozunk néha 500 ekével is rendelkező nagy gazdaságokkal, amelyeket bérmunkások csapata művelt meg.[96] Az *Arthasastra* is beszél állami uradalmakról, melyeket „rabszolgák, munkások és rabok" műveltek meg.[97] De a Gupta és a post-Gupta időkben már nincs utalás ezekre a nagy gazdaságokra, akár egyéni, akár állami tulajdonban voltak azok: ehelyett a sudra-k kistermelőkké alakultak át. A 17. század első felére ha nem is minden, de a legtöbb sudra paraszttá lett.[98] A paraszti termelés kiterjedése, részben legalább, a termelést kiterjesztő állami politikának tudható be. A Maurya rendszer nekilátott, hogy új falvakat alapítson, vagy újra betelepítsen elhagyott falvakat, akár külföldieket véve rá, hogy bevándoroljanak, akár áttelepítve a birodalom sűrűn lakott vidékeiről a többlet-lakosságot.[99] De a Maurya-korszak utáni időkben az egyéni földszerzés általánosabbá kezd válni, ezt a jelenséget a *bhumicchidranyaya* megszövegezése tükrözi: „A föld azé, aki először kigyomlálja a gazokat, ahogy a szarvas is azé, aki először meglövi".[100] Joggal tételezhetjük fel, hogy a már előbb említett járgányos vízemelő és a perzsa kerék elterjedésével számos földfeltörés történhetett azok által, akik meg tudták fizetni a berendezések árát.[101] A középkori indiai állam rendkívül nagy súlyt helyezett rá, hogy kiterjessze a földművelést, erre vall, hogy az eddigieknél sokkal több adat maradt fenn ebből a korszakból. Így az állam jótékonysági adományai egyik felükben megművelt, másik felükben ugyanakkora megműveletlen földdarabból álltak.[102] A Mughal állam jövedelembeszedője kötelességei között, melyeket az *Ain* sorol fel, szerepel a puszta

földek megművelésére való felszólítás és a szántható földek pusztásodásának megakadályozása.[103] Számos hivatalnokot, vagy fél-hivatalnokot bíztak meg hasonló feladatokkal, a karorikat,[104] zamindarokat,[105] még a jagirdarokat[106] is. Így tehát, amikor Aurangzebnek Muhammed Hashimhoz intézett fermánja egyértelműen elismeri a paraszt jogát az általa feltört földhöz, csak leszögezi egy nagyon régi indiai gyakorlat kontinuitását, támogatva az egyes parasztok által történő termelés kiterjesztését.

A mezőgazdasági termelés elsődleges, szabadparaszti formája, mely a Maurya idők után alakult ki, továbbra is jellemző maradt az ókori és középkori India agrárgazdálkodására. Ez azonban nem ok arra, hogy elfeledkezzünk egyrészt a vidék egyéb osztályainak létezéséről, másrészt a parasztok rendkívüli szegénységéről, vagy a pre-modern időkben végbement jelentős változásokról az agrárgazdálkodásban.

Többé már nem kell bizonyítgatni a rétegeződés létét a régi és középkori India vidékein, mert ez aligha lehet most már vita tárgya.[107] Elsősorban a kaszt-rendszer tarthatta fenn a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségeket, főleg abból a célból, hogy a nagybirtokosok földjei megműveléséhez földdel nem rendelkező mezőgazdasági munkaerőt tegyen elérhetővé.[108] Amikor tehát a szabad paraszti termelésről beszélünk, általában annak a termelési rendszeren belüli elsőbbségéről beszélünk.[109]

Ha az indiai parasztot a termelési folyamat fölötti teljes rendelkezés el is választotta középkori európai megfelelőjétől, kevés okunk van azt hinni, hogy magasabb életszínvonalat is élvezett. Már előbb is utaltunk rá, hogy Indiában a parasztnak a természet lehetővé tette, hogy nagyon kevésből fenn tudja magát tartani – amit a természet minimális szintként lehetővé tett, azt a társadalom megszervezése maximumnak állapította meg. Állandó utalások vannak forrásainkban a parasztoktól követelt súlyos jövedelem- és egyéb adókra és ennek következtében nyomor-szinten való létezésükre. A *Pali* szövegek szánalmas képet rajzolnak a parasztok szegénységéről.[110] *Kautalya* egyötöd-egyharmad közötti öntözési adót ír elő, még akkor is, ha az öntözés forrása egyéni tulajdonban van, ahogy már előbb is mondottuk.[111] Ahogy R.P. Kangla érvel, ha a földadót egyhatodban állapítják meg, az összjáradék az egyharmad öntözési adót fizető paraszt termésének felét teszi ki.[112] A törvénykönyvek „megváltoztathatatlanul" leszögezik a földadó-igény mértékét egy-tizenkettedtől egyhatodig, a talaj és termelékenység függvényeként. A tényleges beszedés egy tized és egy harmad között változott, az uralkodó igényeitől függően. A *Lekhapaddhati* egyik dokumentumából kiderül, hogy a 11. és 12. században néha a termés kétharma-

dát is beszedték.[113] A *Sukranitisara* talán ugyanarra a korszakra vonatkozóan azt ajánlja, hogy a földadó mértéke a termés fele és egyhatoda között váltakozzon.[114] A kashmiri Lalitaditya király azt a tanácsot adja utódainak, amit Balban szultán is ismétel örököseinek, öt évszázaddal később: ne engedd, hogy a parasztok többet halmozzanak fel, mint ami a puszta létfenntartásukhoz szükséges, különben fellázadnak.[115] D.C. Sircar és B.N.S. Yadava felsorolták, milyen elképesztő számú adófajtát és járadékot szedtek a parasztoktól és kézművesektől[116] és amikor Yadava professzor arra a következtetésre jut, hogy a 12. században a parasztoknak „többnyire csak annyit hagytak meg, hogy épp csak életben tudjanak maradni",[117] semmiképpen sem túlozza el a helyzetet. E tradíciók folytatását jelenti, hogy a Delhi-i szultánok és a Mughal császárok mindenütt a termés egynegyedétől feléig terjedő mennyiséget szedtek be földjáradékként.[118] Természetesen lehetséges, hogy a technika haladásával, így a vízemelő járgány és a perzsa kerék bevezetésével és a termelt cikkek változatosabbá válásával[119] a föld termékeinek értéke megnövekedett és az állam emelte járadék-követeléseit, de ezt a kérdést alaposan meg kell vizsgálni, mielőtt biztosan megállapíthatunk valamit.

Az agrártörténet fentebb tárgyalt jellemzői – a talaj nagy termőképessége, a létfenntartási minimum alacsony szintje, a szabadparaszti termelési forma szintén magyarázatot adnak India társadalmi és gazdaságtörténetének stabilitására. Lényegében igaz, hogy alig van nyoma összefogott társadalmi erőfeszítésnek, amit akut feszültség váltott volna ki, hogy teljesen megváltoztassa a termelés eszközeit, módszereit, körülményeit. Valóban, kivéve a vízemelő járgányt és a perzsa kereket, alig beszélhetünk nagyobb változásról a mezőgazdasági termelés eszközeiben. Úgy tűnik, hogy az előbb tárgyalt jellegzetességek valamilyen módon összefüggnek e nagyobb változások hiányával. Indiában, szemben Európával, nem lehetett hosszabb ideig tartó súlyos hiány sem a munkában, sem a termelésben; az igények természetszerű növekedését talán kielégítette a mezőgazdaság természetszerű kiterjedése.

Így, az agrár termelési többlet magas szintjével a kizsákmányolás fő eszköze, az állam[120] számára a földjáradék adók formájában elérhető volt, s a talaj magasfokú termékenysége és a paraszt alacsony létminimuma mellett[121] bizonyos egyensúly jött létre, amely a relatív stabilitás feltételei közt megkönnyítette az államnak a paraszti többlet kisajátítását. Mindannyiszor, amikor csak az állam megpróbálta túllépni ennek az egyensúlynak végső határait, a parasztság azzal reagált, hogy vagy abbahagyta a termelést, vagy erőszakhoz nyúlt.[122] De itt be kell ismerni, hogy nagyon kevés pél-

dánk van az aktív ellenállásra, és ezek, kivéve az Aurangzeb-rezsim alatti parasztlázadásokat, eléggé helyi jellegűek maradtak. Ahogy visszaverték az állam esetenkénti túlkapásait, az egyensúly újra helyreállt.

Ezzel a tényezővel együtt a paraszt saját termelési folyamata fölötti független kontrollja kiküszöbölte az akut társadalmi feszültségek lehetőségét, melyek jelentős változtatásokat tettek volna szükségessé az egész termelési rendszerben. Azok a konfliktusok, melyek a brit uralom alatti korszak Indiája gazdaságtörténetét jellemzik, inkább a többlet elosztása és újraelosztása fölötti konfliktusok, mint a termelési eszközök elosztása fölöttiek, amik megváltoztatták a középkori európai gazdaság arculatát.[123] A többlet újraelosztása fölötti konfliktusok nagyjában és egészében a fennálló társadalmi szerkezeten belül oldódtak meg. Ezért van, hogy még akkor is, amikor a Mughal birodalom összeomlóban volt, az ember azt a benyomást kapja, hogy különböző szinten a zamindarok osztálya lesz a fő haszonélvezője ennek az összeomlásnak. Más szavakkal, a birtoklás egy régebbi formája került megerősödve felszínre.[124] A középkori indiai társadalomban nem volt elég a feszültség ahhoz, hogy a kapitalista termelési rendhez elvezethette volna őket.[125]

Ha érvelünk is egy indiai feudalizmus léte ellen, abból nem szükségképpen következik, hogy elfogadjuk az ázsiai termelési mód elméletét.[126] Az ázsiai termelési mód koncepciója valójában a magán-földtulajdon hiányán alapszik, és kevés indiai történész van, aki érdemesnek tartaná, hogy erről egyáltalán vitatkozzon. Nyilvánvaló, hogy a világban a társadalmi formációk széles skálája alakult ki, mielőtt az emberiség alávetette volna magát a kapitalizmus egyetemességének és ezt a skálát nem meríthetjük ki a feudalizmus és az ázsiai termelési mód koncepciójának vagylagosságával. Irfan Habib egy semleges (közbenső) terminust ajánlott India vonatkozásában, vagyis az „indiai középkori gazdaság" kifejezését.[127] Magam talán elhamarkodottan hangsúlyoztam a szabad paraszti termelést, mint az indiai középkori gazdaság főbb jellegzetességét. De a feudalizmus és az ázsiai termelési mód kényszerzubbonyával szembeni kritikának is része volt benne, hogy ezt sugallja: talán utat nyit a brit uralom előtti Indiára inkább jellemző tipológia kutatásához. Amellett talán az Európa-centrikus szemlélettől is eltéríti némileg a történetkutatást.[128]

Jegyzetek

1. Indiára vonatkozólag R.S. Sharma a Kr. u. 300 és 1200 közé eső korszakot feudálisként jellemzi, úgy találva, hogy a nyugat-európai feudalizmus legtöbb jellegzetessége itt is kifejlődött, (*Indian Feudalism c. 300–1200.* Calcutta, 1955. 1–2, 7, 16, 52–53, 63–64, 154, 158, 271 stb.) S. Nurul Hasan viszont feudálisnak nevezi a középkori Indiát, holott „a nyugat-európai feudalizmus jellemzői közül egyetlen egy sem található meg benne". *Thoughts on Agrarian Relations in Mughal India,* New Delhi, 1973. 2.
2. Indiában az „indiai feudalizmus" elméletének fő szószólói a rendszer rokonságát európai megfelelőjével nem annyira a „gazdasági infrastruktúra" feltételei alapján próbálják megállapítani, mint a politikai-jogi és ideológiai vonatkozások egybecsengésével, azaz a tulajdon társadalmilag egyenlőtlen megosztásával, bár beérik leegyszerűsített, kevéssé árnyalt ábrázolással. Ld. R.S. Sharma, *Indian Feudalism*, továbbá u. ő, „Problem of Transition from Ancient to Medieval in Indian History", *The Indian Historical Review*, vol. I. no. 1. 1974. márc. 1–9; B.N.S. Yadava, *Society and Culture in Northern India in the Twelfth Century*, Allahabad, 1973. R.S. Sharma professzor szuggesztív tudományos munkássága az indiai feudalizmussal foglalkozó, és az általa kitűzött irányvonalak nyomán haladó gazdag iroďalom létrejöttének adott indítást.
3. V.I. Kalyanov és I.P. Baikov, idézi: B.N.S. Yadava, „Some Aspects of Changing Order in India during the Saka-Kusana Age"; G.R. Sharma, ed., *Kusana Studies,* Allahabad, 1968. 80. – Baikov szerint a két alacsonyabb *varna*, vagy kaszt magasabb kasztok által történő kizsákmányoltatása jelenti a feudalizmust.
4. R.S. Sharma, *Indian Feudalism*, i.m. 17–76, 210–262.
5. B.N.S. Yadava, *Society and Culture*, i.m. 172–173.
6. Daniel Thorner, „Feudalism in India", in: R Coulborn, ed., *Feudalism in History.* Princeton, 1956. 143–145.
7. D.D. Kosambi, *An Introduction to the Study of Indian History,* 2. jav. kiad. Bombay, 1975. (1. kiad. 1956.) 291–292.
8. Colonel James Tod, *Annals and Antiquities of Rajasthan*, ed. W. Crooke, vol. I. London, 1920. 155–156, 182–183, 190.
9. Tod, Annals i.m. 154. Érdekes módon, még mindig Hallam munkája a kiindulópontja legalábbis D.C. Sircar, *Landlordism and Tenancy in Ancient and Medieval India as revealed by Epigraphic Records*, Lucknow, 1969. 36. szerint.
10. Tod, Annals, i.m. 190.
11. D.D. Kosambi, *An Introduction*, i.m. 353–355, 403. Ld. még u. ő: *The Culture and Civilisation of Ancient India in Historical Outline*, (2. kiad.; 1. kiad.: 1970.), 23–24.
12. R.S. Sharma, *Indian Feudalism*, i.m. 1–2, 16, 34, 63–64, 84, 154, 208 stb.; B.N.S. Yadava, *Society and Culture,* 171–172, 175–180 stb.
13. Satish Chandra, „Some Aspects of Indian Village Society in Northern India during the Eighteenth Century", *Indian Historical Review*, vol. I. No. 1. 1974. márc. 51.
14. D.D. Kosambi, *An Introduction*, i.m. 9–10. fej.
15. Az említett elmélet kritikájára ld. Irfan Habib, „Marxist Interpretation", *Seminar,* 39, 1962. nov. 36–37.

16. R.S. Sharma, *Indian Feudalism*; „Problems of Transition", i.m., „Origins of Feudalism in India", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. I. 1957–58, 297–328; „Indian Feudalism Retouched" (ism. cikk), *Indian Historical Review*, vol. I. no. 2. 1974. szept. 320–330. stb.
17. B.N.S. Yadava, *Society and Culture*, i.m. Yadava számos cikke ritkán lép túl könyve érvein és bizonyító anyagán.
18. Így a bel- és külkereskedelem, valamint ezt követően a városi központok hanyatlásában a post-Gupta időkben R.S. Sharma (*Indian Feudalism*, i.m. 67–73, 242–262.) a feudalizmus kibontakozására, a kereskedelmi és városi élet feléledésében pedig a feudalizmus hanyatlására lát bizonyítékot. A kereskedelem-feudalizmus ellentét hasonló feltételezésére B.N.S. Yadava munkásságában ld. *Society and Culture*, i.m. 172–173. és „Immobility and Subjection of Indian Peasantry in Early Medieval Complex." *Indian Historical Review*, vol. I. no. 1. 27.
19. *Indian Feudalism*, i.m. 53–59, 118.
20. Uo. 74, 271.
21. Uo. 71, 242, 271.
22. Uo. 238–241.
23. A kereskedelem és a városok feléledésére ld. uo. 242, 262; a parasztok városba menekülésére 244; a kommutációra 243–244, 262.
24. Uo. 74.
25. B.N.S. Yadava, *Society and Culture*, i.m. 137–139.
26. R.S. Sharma, *Indian Feudalism*, i.m. 50–53, 121–122, 243, 283; u. ő *Light on Early Indian Society and Economy*, Bombay, 1966. 73; B.N.S. Yadava, *Society and Culture*, i.m. 163–173. u. ő „Immobility and Subjection", i.m. 21–23.
27. D.C. Sircar, „Landlordism confused with Feudalism", in Sircar, ed., *Land System and Feudalism in Ancient India*, Calcutta, 1966. 58–61.; Chattopadhyaya, „Trade and Urban Centres in Early Medieval North India", *Indian Historical Review*, vol. I. no. 2. 1974. szept. 203–219.
28. Perry Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*, London, 1974 22–23.
29. Az ingyenes kényszermunka, úgy látszik, még nem létezett a Maurya korszak előtti időkben. P.C. Jain, *Labour in Ancient India*, New Delhi, 1971. 242–243, A Maurya korszak alatt a kényszermunkát olyan célokra használták, mint például középületek építése, bár nem világos, fizetett munka volt-e ez, vagy sem; uo., és G.K. Rai, „Forced Labour in Ancient and Early Medieval India", *Indian Historical Review*, vol. III. no. 1. 1976. júl. 26, 37. A Kr. u. I. századra a *visti* a nem fizetett kényszermunka jellegét öltötte fel. Kezdett egyre elterjedtebbé válni, ahogy a nép mind szélesebb rétegein hajtották be – a kényszermunka állandósult az indiai társadalomban, és csak a kaszt-rendszer múlta felül, erre hivatkozásokat találunk az ókori és középkori korszakokban mindvégig; ld. R.S. Sharma, *Indian Feudalism*, i.m. 48–53, 121–122, 242–243; Irfan Habib, *Agrarian System of Mughal India*, Bombay, 1963. 150, 239, 248; Fukazawa, „A Note on the Corvee System (Vethbegar) in Eighteenth Century Maraha Kingdom" in *Science and Human Progress*, (Essays in Honour of the late Professor D.D. Kosambi), Bombay, 1974.; Harbans Mukhia, „Illegal Extorsions from Peasants, Artisans and Menials in Eigteenth Century Eastern Rajasthan", *Indian Economic and Social History Review*, Vol. XIV. no. 2. 1977. ápr.–jún. 213–245; Henry Elliot, *Memoirs of the History*,

Folk-Klore and the Distribution of the Races of the North-Western Provinces of India, ed., John Beames, vol. II. London, 1959. 232. Míg kényszermunkát számos célra alkalmaztak, erődítmények építésére, utak javítására, királyi hivatalnokok számára áruszállításra, nagyon kevés nyomot találunk rá, hogy az agrártermelésben is ehhez folyamodtak volna. R.S. Sharma csak egyetlen forrást idéz – a *Kamasutra*-t – amikor parasztasszonyokat toboroztak a falu előljárója földjeinek megművelésére, háza takarítása mellett, továbbá a házából és házába történő áruszállításokra, stb. *Indian Feudalism*, i.m. 51–52. De eltekintve az egész sor kötelességük egyikeként a falusi előljáró földjein dolgozó asszonyokra vonatkozó utalás bizonytalanságától, G.K. Rai („Forced Labour" i.m. 30.) még azt is kétségbevonta, hogy ezek az asszonyok kényszerített, fizetetlen munkát végeztek.

Közvetlen adatok vannak a mezőgazdasági termelésben előforduló kényszermunkára a *Bhgvata Purana*-ban (nem később, mint Kr. u. 800-ban), amit G.K. Rai idéz (i.m. 53.). Néhány falu-szintű dokumentum maradt Rajasthanban, ld. H. Mukhia, „Illegal Extortions" i.m. 233. De egészében véve előfordulásuk teljesen marginális és még Sharma professzor is elismeri, hogy a jobbágy-rendszer „nem vált általánossá a középkori India agrárrendszerében." „Indian Feudalism Retouched" i.m. 328.

Érdekes módon, a post-Gupta korszaktól kezdve a kézművesekre vetettek ki kényszermunkát. Az *Arhtasastra*-ban még független státusuk volt, (*Kautilya's Arthasastra*, ford. R. Shamasatry, Mysore, 8. kiad. 1967., 1. kiad. 1915. IV. könyv. 1. fej. 229–232), de a Gupta korszak utáni időktől kezdve, különösen a 6. századtól, a kézműveseket a kereskedőkhöz kapcsolták, és előfordult, hogy ezek számára kellett kényszermunkát szolgáltatniuk. A 17. században még érvényes rájuk a kényszermunka kötelezettsége, ebben az esetben a nemesség részére: F. Bernier, *Travels in the Mogul Empire*, 1656–68, ford. A. Constable, London, 1916. 228–229, és Ali Muhammad Khan, *Mirat-i-Ahmadi*, vol. I. ed. Nawab Ali, Baroda, 1928. 260. A jelenség tulajdonképpen furcsa, mert kevés nyoma van annak, hogy a kézműves munkában hiány lett volna. Természetesen a kényszermunka nem szükségképpen fizetetlen munka volt, és elég sok adat van rá, hogy kézműveseknek bért fizettek. Ld. pl. F. Pelsaert, *Jahangir's India*, ford. W.H. Moreland és Peter Geyl, Cambridge, 1925. 60. továbbá *Waqa-i-Ajmer-wa-Ranthambhor*, átírás, Andhra States Archives, Hyderabad, 227.

30. Elliot, ezúttal India oldaláról vitatkozva egy honfitársával, 1859-ben azzal érvel, hogy Allahabad tartományban az átlagtermés kétszerese volt a tudományos alapon álló angliai termelők eredményeinek; korszakában azonban már ő is észleli a talaj termékenységének hanyatlását. *Memoirs*, Vol. II. 341.
31. Így, amíg Abul Fazl lelkes hangon beszél a Lahore-i suba termékenységéről, kevésbé dicséri Gujarat és Ajmer tartományokat; ld. *Ain-i-Akbari*, ed. Blochmann, Calcutta, 1867–77. vol. I. 538, 485, 505.
32. A *Taittiriya Samhita* világosan utal az évenként kétszeri búzaaratásra, ugyanazon a földdarabon, nem beszélve a babról és szézámról. Ez természetesen a vetésforgó gyakorlatára is vall; ld. S.P. Rāychaŭdhuri, L. Gopal és B.V. Subbarayappa, „Agriculture", in D.M. Bose, S.N. Sen, B.V. Subbarayappa, ed. *A Concise History of Sciences in India*, New Delhi, 1971. 353, (a továbbiakban: *History of Science*); P.C. Jain, *Labour in Ancient India*, 35–36. A.K. Gosh és S.N. Sen elfogadják a

kétszeri termést, de kevésbé biztosak a rotációban, „Botany: Vedic and Post-Vedic period", *History of Science*, 377–378. Állandó utalásokat találunk a két termésre a *Taittiriya Samhita* óta: Megasthenes számadásaiban, Puspa Niyogi, *Contributions to the Economic History of Northern India*, Calcutta, 1962. 20.; *Kautilya Arthasastra*-jában, 131–132; a Gupta korszak *Brhatsamhita*-jában, S.P. Raychaudhuri és többen, „Agriculture", i.m. 361; az *Ain*-ban (vol. I. 304–36), ahol az Akbar-uralom minden adókiszabását felsorolják, két termésről van szó, a téliről és a tavaszról.

33. Panini (Kr. e. kb. 400) évi háromszori termésről beszél, ld. P.C. Jain i.m. 50; *Ain* Vol. I. 389 (a bengáli suba-ban háromszor aratták a rizst), 473 (a Khandesh subaban a jowar-t – köles fajta – ugyancsak háromszor aratták) és 513 (a Delhi-i subaban szintén).
34. Az ugyanarról a földről kétszeri, vagy háromszori aratásra minden kétséget kizáró források: *Taittiriya Samhita*, és *Ain*, Vol. I. 389 (bengáli suba). Az *Arthasastra* viszont állami kényszerről beszél, hogy második termést hozzanak ki a földből, ha az államérdek így kívánja, 273.
35. Így a Narada-féle törvénykönyv (Gupta-korszak) azt a területet, amelyet egy évig nem műveltek meg, *ardha-khila*-nak nevezi, Puspa Niyogi, *Contributions*, 21. és *khila*-nak, ha három éven keresztül nem művelték; R.S. Sharma *Indian Feudalism* i.m. 35. A *khila*-t azután „ugar"-ként definiálja Sharma professzor, bár Niyogi jobban szereti a „félig puszta" elnevezést *ardhakhila*-ja számára. Sharma professzor a *bhumicchidra*-t is ugarnak mondja *Indian Feudalism*, 36., előfordulásai világosan szüzföldre utalnak. R.P. Kangle a *bhumicchidra*-t úgy fordítja le, mint „olyan földet, melyet mezőgazdasági célra nem tudnak felhasználni, mivel arra alkalmatlan", a *Kautilya Arthasastra* III. r. Bombay, 1965. 174. Ld. Sircar, *Landlordism and Tenancy*, 4; P. Niyogi, *Contributions*, 1; B.P. Mazumdar, *The Socio-Economic History of Northern India* (Kr. u. 1030–1194) Calcutta, 1960., 1975. S.P. Raychaudhuri azt tartja, hogy az ugar-rendszer már a *Yajurveda* korában ismeretes volt, bár sajnos, többet nem mond róla. (ed. *Agriculture in Ancient India*, New Delhi, 1964. 81.) Néhány későbbi munkájában viszont, melyek kizárólag, vagy részben mezőgazdasági technikákkal foglalkoznak, nem tesz említést az eredeti ugarról. Ld. pl. az *Arthasastra*-t, a *Krsi-Parasara*-t, ed. és ford. G.P. Majumdar és S.C. Banerji, Calcutta, 1960. és Sarngadhara, *Upavana-Vinoda*, ed. és ford. G.P. Majumdar, Calcutta, 1936. A *Krsi-Parasara* korszakát valamikor Kr. e. 1300, post-Veda, de még a kereszténység előtt, és Kr. u. 100 és 600 között feltételezik. Ld. S.P. Raychaudhuri, „Land Classification in Ancient India", *Indian Journal of the History of Science*, Vol. I. No. 2. 1966. nov. 107.; A.K. Gosh és S.N. Sen, „Botany: Vedic and Post-vedic Period", *History of Science*, 379. és G.P. Majumdar, „Introduction", *Krsi-Parasara*, VI. A legújabb másodlagos munkák közül néhány szintén tárgyalja az agrárműveletek egész skáláját a régi Indiában, de nem utal az ugarra; ld. pl. B.N.S. Yadava, *Society and Culture* i.m. 256–262. Ha a modern történészek az „ugar" kifejezést szüz, vagy elhagyott földek megjelölésére használták, nyilvánvalóan azért történt, mert az eredeti értelemben vett ugar aligha létezett.
36. Az *Ain*-ban (I. 297.), ahol a földek másodlagos kategóriája, *parauti* néven, olyan földet jelent, melyet a paraszt egy darabig nem művel meg és ezért növekszik ereje. A harmadik kategória, a *chachar* arra a földre utal, mely „túlzott esőzések vagy

áradások miatt" kiesik a művelésből, uo. 301., az utolsó, a *banjar* az a föld, amely áradás miatt elveszti termékenységét, uo. Így eltekintve a *parauti* földektől, az egyéb kategóriák kényszerű kiesése a termelésből a termelési cikluson kívül eső körülményeknek tudható be. Az első kategória a *polaj*, az a föld, mely sohasem maradhat ugarnak (uo. 297.) és a többi földet is lassankint oda kell fejleszteni az ugarok csökkenő periódusaival összhangban levő progresszív adózás eszközeivel, hogy a *polaj* kategóriájába kerüljenek. Uo. 301–302. Köszönettel tartozom Miss Shireen Moosvinak, amiért felhívta figyelmemet a *parauti* és egyéb földek ugarként való használata közti különbségre az *Ain*-ban.

37. Zahiruddin Malik, Agrarian Structure of Bengal at the Beginning of British Conquest", *Proceedings of Indian History Congress*, 35th session, Jadavpur, 1974. 183.
38. Irfan Habib, *Agrarian System* i.m. 23. Irfan Habib forrása beszél az új földek igénylésének elterjedt gyakorlatáról Gorakhpurban, ha a régi föld elvesztette termékenységét. A korszak a kora-tizenkilencedik század. Mufti Ghulam Hazarat, akitől az adatok származnak, rávilágít annak a vidéknek alacsony termékenységi szintjére, ahol ez a gyakorlat általánossá vált.
39. Irfan Habib a következőképpen érvel: Mivel a Mughal időkben a 20. században igénybevett területekhez képest a földeknek fele vagy háromnegyede került megművelésre, így figyelembevéve a vidékenkénti eltéréseket is, a középkori indiai parasztnak nagykiterjedésű puszta földek vagy erdők állhattak rendelkezésére, ennek következtében több marhája és igásállata lehetett. Erdőt is égethetett és állati ürüléket használt trágyának. Ld. Irfan Habib, *Agrarian System*, 53–54, 55–56, 116, és „Potentialities of Capitalistic Development in the Economy of Mughal India", *Enquiry*, New Series III. no. 3. Winter 1971. 4. Ha ez érvényes volt a középkori Indiára, még inkább az lehetett a korábbi korszakokra.
40. A.K. Ghosh-nak és S.N. Sen-nek úgy látszik, kétségei vannak, „Botany: Vedic and Post-Vedic Period", *History of Science*, 377.
41. 132.
42. B.N.S. Yadava, *Society and Culture*, i.m. 257.
43. 74, 78.
44. 81–83.
45. *Arthasastra*, i.m. 132.
46. P.C. Jain i.m. 60–61.
47. D.H. Gordon faeke használatára utal a Harappa telkeken, *The Pre-Historic Background of Indian Culture*, Bombay, 1958. 71. idézve R.S. Sharma, *Light and C.*, 52. Sharma professzor azon a véleményen van, hogy ha egyáltalán használtak ekét, azt inkább emberek húzták, mint ökrök. Uo. 52–53.
48. P.C. Jain, i.m. 32, 34.; S.P. Raychaudhuri, és többen, „Agriculture", *History of Science*, 352; R. Sharma, *Light and C.*, 55–56.
49. Az *Atharvaveda* hat, vagy tizenkét ökör által húzott ekéket említ. P.C. Jain, i.m. 35. Utalások vannak 6, 8, 12, sőt még 24 ökör eke előtti járombafogására is. R.S. Sharma, *Light and C.*, 57. A *Krsi-Parasara* színes verssorai szerint „az ekéhez, úgy mondják, 8 bika kell, hat a szokásos munkára, négy a kegyetlenre, és kettő a lidércek ellen". 73. Abul Fazl szerint az a paraszt, akinek négy ökre volt, túl szegény volt ahhoz, hogy megadóztassák. *Ain*, vol. I. 287.

A ma használatos eke formájának vidékenkénti eltérésével Jaya Datta Gupta és B.N. Saraswati foglalkozik; „Ploughs and Husking Implements", in *Peasant Life in India*, Memoir no. 8. Anthropological Survey of India, Calcutta, 1961. 25–29. Az eke súlyának vidékenkénti változását N.G. Mukherji, *Handbook of Indian Agriculture*, Calcutta, 1915. 93. és 99. adja, nála a bengáli és bundelkhandi ekéket 1.25, ill. 3.5 maund-ra becsülik. Joggal tételezhető fel, hogy ezek a variációk a régmúlt örökségeként maradtak fenn.

Panini a földművelőket három osztályba sorolja, az általuk használt eke típusa alapján, és aszerint, hogy az eke tulajdonukat képezte-e, vagy nem. P.C. Jain, i.m. 48–49.

50. Elliot, *Memoirs*, Vol. II. 340–41.
51. Mindezt a Royal Commission on Agriculture in India, Report, London, 1928. 110–12. felmérése állapítja meg; idézi Irfan Habib, *Agrarian System*, 24.
52. Elliot, *Memoirs*, 340.
53. S.P. Rachaurdhuri és többen, „Agriculture", *History of Science*, 352.
54. D.R. Chanana, „The Spread of Agriculture in the Ganges Valley", *Contributions to Indian Economic History*, No. 2, 1963. 115. és köv. A Pali szövegek és utalnak ásóra. P.C. Jain, i.m. 43.
55. S.P. Raychaudhuri és többen, „Agriculture", *History of Science*, 360.
56. I.m. 74–75.
57. R.S. Sharma, *Light and C.*, 57, 60–61.
58. Elliot, *Memoirs*, Vol. II. 341–342.
59. Panini szerint a földeket néha kétszer, néha háromszor szántották fel. P.C. Jain, i.m. 49.; *Kautilya* a föld „gyakori" felszántását javasolja, *Arthasastra*, 129.; a *Krsi Parasara* ötszöri szántást ajánl, „bőséges termés" elérésére, 77.
60. Grierson, *Bihar Peasant Life*, 2.kiad. Patna, 1926, 172. id. A.K. Chaudhury, *Early Medieval Village in North-Eastern India* (Kr.u. 600–1200), Calcutta, 1971. 153–54.
61. *Krsi-Parasara*, 82.
62. Irfan Habib, *Agrarian System*, 26; továbbá B.N.S. Yadava, *Society and Culture*, 257.
63. *Krsi-Parasara*, 80, 81.
64. A szintén Parasara-nak, a *Krsi-Parasara* szerzőjének tulajdonított *Vrksayurveda* a növények kezelésével foglalkozik, ahogy címéből is kitűnik, A.K. Gosh és S.N. Sen, i.m. 379.
65. S.P. Raychaudhuri és mások, „Agriculture", i.m. 353–54.
66. 131.
67. Uo.
68. R.P. Kangle, i.m. 174.
69. Irfan Habib, „Presidential Address", *Proceedings of Indian History Congress*, 31st session, Varanasi, 1969. 149–55.
70. *Ain*, Vol. I. 538.
71. Zia-ud-din Barani, *Tarikh-i-Firuz Shahi*, ed. Saiyad Ahmad Khan, Calcutta, 1862. 567–71.; Shams-i-Siraj Afif, *Tarikh-i-Firuz Shahi*, ed. M. Wilayat Husain, Calcutta, 1888–91. 127.
72. Sujan Rai Bhandari, *Khulasat-ul-Tawarikh* ed. Zafar Hasan, Delhi, 1918. 29–30, 36–37.

73. Baudhayana szerint 6 *nivartana* nagyságú földdarab lehetett elég erre a célra, R.S. Sharma, *Light and C*, 62. A *nivartana*, Sharma professzor szerint, nagyjából másfél acre-t tesz ki. Uo. 73. Puspa Niyogi viszont, hosszú, érdekes részleteken alapuló érveléssel azt állítja, egy *nivartana* 40.000 könyököt jelentett. [cubit: könyök, kb. 45 cm.] Ez közel 2.3 acre-t tenne ki.
74. A Malabar *Kannamkars* pl., aki földhöz volt kötve és a *janmi* földbirtokosok számára dolgozott, megközelíthette a jobbágykategóriát.
75. R.S. Sharma: „Egészében, míg az európai paraszt idejének és energiájának nagyrészét felemésztette az ura földjén végzett munkája, az indiai paraszt ideje zömét saját földjeinek szentelhette, melyek termékei nagyrésze a bérlemények haszonélvezőinek és más közvetítőknek ment; ezzel szemben a szabad parasztság létszáma sokkal nagyobb lehetett", *Indian Feudalism*. 75, továbbá *Light and C.*, 83. B.N.S. Yadava: „....Így a Sudra parasztot nem tekinthetjük egyenlőnek a középkori Európa nem-szabad jobbágyával", in D.C. Sircar, ed., *Land System and Feudalism*, 94; továbbá *Society and Culture*, 171. és „Immobility and Subjection", i.m. 25.
76. A Maurya állami birtokokat többek között rabszolgák művelték, *Arthasastra*, 129.; a 13–14.sz. folyamán a Delhi-i szultánságban kézműveseket tettek rabszolgákká, Zia-ud-din Barani, *Tarikh-i-Firuz Shahi*, 313–14. Ld. még Irfan Habib, „Economic History of the Delhi Sultanate – An Essay in Interpretation", *Indian Historical Review*, vol. IV. No. 2, 1978. jan. 292–294, 297.
77. R.S. Sharma, *Indian Feudalism*, 56, 118–24. Sharma professzor egyik újabb cikkében az indiai parasztot „féljobbágyi sorba süllyedtként" írja le, „a rárótt számos teher eredményeképpen", „Indian Feudalism Retouched", i.m. 327.
78. Irfan Habib *Agrarian System*, 115–16, 119.; „Economic History of the Delhi Sultanate", 298. Irfan Habib ebben a helyzetben nem tartja a kényszermunkát fontos tényezőnek.
79. 46.
80. 197.
81. 273.
82. Idézve B.P. Mazumdar, i.m. 171.
83. *Arthasastra*, 197.
84. R.S. Sharma, *Indian Feudalism*, 149–50.
85. Ali Muhammad Khan, *Mirat-i-Ahmadi*, 268–72.
86. Uo., III. fejezet.
87. Uo., XIII. és XVI. fejezet.
88. Zafarul Islam joggal vonja kétségbe Irfan Habib gyanúját a fermán tanúságával kapcsolatban. Míg Irfan Habib úgy vélte, a rendeletnek kevés köze lehet az indiai agráviszonyokhoz, mivel a Shariat törvényeinek közzétételére szövegezték meg, (*Agrarian System*, 113), Zafarul Islam, összehasonlítva a rendeleteket az iszlám törvényeivel, felhívja a figyelmet specifikus vonatkozásaira a késői 17. századi Indiával kapcsolatban. „Aurangzeb's Farman on Land Tax – An Analysis in the Light of the Fatawa-i-Alamgiri", *Islamic Culture*, vol. 52, no. 2. 1978. ápr. 117–26. Ezeket az intézkedéseket vissza lehet vezetni az *Arthasastra*-ig és későbbi hindu törvénykönyvekig.
89. Aurangzeb fermánja Muhammad Hashimhoz, II. cikk.
90. A Muhammad Hashimhoz intézett fermán mellett, (II. cikk), B.R. Grover Shan

Jahan uralkodásával kapcsolatos adatokat hoz, amikoris a desaik megbízást kaptak, hogy eredeti lakóhelyükre telepítsék vissza azokat a bérlőket, akik más faluba vándoroltak át, „The Position of the Desai in the Pargana Administration of Subah Gujarat under the Mughals", *Proceedings of Indian History Congress*, 24.sess., Delhi, 1961. 152. Grover adatai Párizsban őrzött perzsa dokumentumokból származnak. A desaik azonban inkább a rábeszélés, megnyugtatás eszközeivel éltek, és nem az erőszakkal, kötelességük végrehajtásában; de a válaszvonal a kettő között nagyon vékony.

91. Arthasastra, 213.; P.C. Jain, i.m. 236–39 a bérek törvényhozók általi szabályozására a Gupta korszakban; Irfan Habib, *Agrarian System*, 120. A földeladásra ld. *Arthasastra*, 197. D.C. Sircar, *Land System and Feudalism*, 12.; R.S. Sharma, *Indian Feudalism*, 36, 149; B.R. Grover, „Nature of Dehat-i-Taalluqa (Zamidari villages) and the Evolution of the Taaluqdari System During the Mughal Age". *I.E.S.H.R.*, vol. II, nos. 2 & 3, 1965. ápr.–júl. 261.
92. R.S. Sharma, „Indian Feudalism Retouched", 329.; „Valójában a parasztoknak, még kényszer nélkül is, nincs más választásuk, mint falujukban maradni, mivel a körülmények mindenütt azonosak, más faluba való átköltözésük anyagilag nem változtathat a helyzetükön." B.N.S. Yadava nem annyira a törvények, mint inkább az ideológia szerepét hangsúlyozza a helyhezkötés kényszerénél. *Society and Culture*, 166.
93. R.S. Sharma és B.N.S. Yadava csak következtettek arra, felsorolva a közvetítőkre ruházott jogok sorát, hogy a falvakkal kapcsolatos állami adományok a parasztok tőlük való függéséhez vezethettek. Ez egyáltalán nem bizonyos. Sharma profeszszor adatai szerint favalakat egyéneknek is adományoztak (*Indian Feudalism*, 61., ezek az egyének nyilvánvalóan nem lehettek abban a helyzetben, hogy a vidék osztályviszonyait megváltoztassák. Ahogy D.D. Kosambi, szokásos éleslátásával, megjegyzi: „Egy falu jövedelmének haszonélvezői legfeljebb azokat a jogokat kapták meg, melyeket általában az állam követel magának. Vagyis, beszedték a szokás alapján megállapított adókat. Az adónak semmiféle hányadát nem adták át az államnak, vagy államhivatalnoknak, de a haszonélvezőnek nem volt joga, hogy ezeket az adókat emelje, sem tulajdonjoggal nem rendelkezett a föld vagy marhaállomány fölött." *An Introduction & C.* 321. Mindenesetre a paraszti függés létrejötte változásokkal járna a termelés folyamatában és viszonyaiban, és ezt adminisztratív eszközökkel aligha lehet elérni.
94. D.D. Kosambi, *An Introduction & C.*, 323.; Irfan Habib, *Agrarian System*, 115; S. Nurul Hasan, *Thoughts*, 3.
95. Számos történész, akiket itt fel sem lehet sorolni, tárgyalta már a földtulajdon kérdését az állam és a paraszt alternatívájában. A kommunális tulajdonjog lehetőségét mind kizárták. Az állam és a paraszt jogainak számos kombinációját vetették fel. Így D.C. Sircar azt állítja, elméletben a király birtokolta a földet, melynek bérlők voltak a megművelői. Ezeknek azonban állandó használati joguk volt, amit a király nem vett vissza tőlük. *Landlordism and Tenancy*, 1–3. B.N.S. Yadava azt tartja, hogy a királyi birtokjog és a föld egyéni birtokjoga kölcsönösen nem zárták ki egymást a 12. századi földtulajdon-rendszerben, *Society and Culture*, 254. D.N. Jha azzal érvel, hogy az egyéni tulajdonosnak csak bizonyos fokú birtoklási joga volt, a végső úr a király lévén, *Revenue System in Post-Maurya and Gupta Times*,

Calcutta, 1967. 17. A középkori India vonatkozásában B.R. Grover a parasztföldtulajdonjog mellett hoz nyomós érveket, „Nature of Land-Rights in Mughal India", *I.E.S.H.R.*, Vol. I. No.1. 1963. 2–5; „Dehat-i-Taalluqa &c.", 261–62. Irfan Habib viszont, bár elfogadja a föld-magántulajdon elvét, azt állítja, az elidegeníthetőség ebből hiányzott, ahogy már előbb említettük. Noman A. Siddiqi odáig megy, hogy a parasztnak ahhoz sem volt joga, hogy eladja, vagy elzálogosítsa földjét.

96. P.C. Jain, i.m. 44–45.
97. 129.
98. R.S. Sharma, *Indian Feudalism*, 61–63. Sharma professzor másutt megjegyzi: „Talán a földek nagyobb része továbbra is szabad parasztok birtokában volt, akik közvetlenül az államnak fizettek járadékot." *Light & C.* 83. Sharma professzor természetesen a szabad paraszti létre vonatkozó definícióját Fa-hsienből meríti, aki azt állítja, hogy csak akik a király földjét művelik, fizetnek földadót, és csak ezeknek van joguk szabadon helyet változtatni, vagy maradni, tetszésük szerint. Uo.
99. Arthasastra, 45.
100. Manu, idézi P.C. Jain, i.m. 51.
101. Irfan Habib, „Jatts of Punjab and Sind", in: Harbans Singh és N.G. Barrier, ed., *Essays in Honour of Dr. Ganda Singh*, Patiala, 1976. 92–103.
102. *Ain*, Vol. I, 199.
103. Uo., 285–86.
104. Abdul Qadir Badauni, *Muntakhab-ut-Tawarikh*, Vol. II, Bib. Ind. 189.
105. B.G. Grover, „Dehat-i-Taaluqa", 262.
106. Ld. a „Yad-dasht-i-izafa-i-dehat"-ot (újonnan telepített falvakra vonatkozó memorandum) Shah Jahan idejéből, Ziauddin Ahmed Shakeb, ed., *Mughal Archives*, Vol. I, Hyderabad, 1977. 295; továbbá 36–45. Az a tény, hogy ilyen memorandumokat terjesztettek fel, felsorolva az újonnan telepített falvak számát, helyét, arra vall, hogy komolyan vették azt a hivatalos szándékot, hogy a földművelést nagyobb területekre terjesszék ki.
107. V. cikk: Bárkit, aki puszta földet művelhetővé tesz, e föld tulajdonosaként kell elismerni (malik), és attól nem fosztható meg.
108. Irfan Habib, *Agrarian System*, 121–22.
109. R.S. Sharma, *Indian Feudalism*, 75; R.S. Sharma, *Light & C.*, 83; B.N.S. Yadava, *Society and Culture*, 171; Nurul Hasan, *Thoughts*, 18.
110. P.C. Jain, i.m. 43.
111. *Arthasastra*, 131.
112. i.m. 174.
113. B.N.S. Yadava, *Society and Culture*, 297–98.
114. Puspa Niyogi, *Contributions*, 180.
115. D.D. Kosambi, An *Introduction & C.* 365; D.C. Sircar, *Land System and Feudalism*, 21. Balban hasonló tanácsára ld. Zia-ud-din Barani, i.m., 100–101.
116. Sircar, *Landlordism and Tenancy*, 66–79: Yadava, *Society and Culture*, 288–301.
117. *Society and Culture*, 301.
118. Irfan Habib, „Potentialities & C.", 11–12, 27.; *Agrarian System*, 192–96. Irfan Habib új érvet hoz, mely szerint a Delhi-i szultánság teljesen új agrár-adórendszert

vezetett be Indiában. Ez a földadó rendszer, amint meghonosodott, végig érvényben maradt Indiában, gyakorlatilag e század első feléig: „Az állam azóta rendszeresen megköveteli a paraszti többtermelés zömét...", *Economic History of the Delhi Sultanate*, 297. A többtermelés zömét valóban maguknak követelték a szultánok, de a szultánság előtti korszakra vonatkozó elérhető adatok alapján, főleg a 11–12. századdal kapcsolatban, több bizonyságra van szükség, hogy megállapíthassuk, vajjon előzmény nélkül való-e, amit tettek.

119. Ha csak a kenyérgabonaféléket vesszük számításba, számuk növekedése a századok folyamán valóban figyelemreméltó. Így, míg a *Rgveda*-ban csak árpáról történik említés, a későbbi Veda-szövegekben már búza és rizs is szerepel. R.S. Sharma, *Light & C.*, 56., 58. Az *Arthasastra* számos terményt felsorol, sokat közülük nem tudunk azonosítani, de a kalászosok száma kb. 10-re rúg, 131. Egy 12. századi munka 24 fajta kenyérgabonára utal, P. Niyogi, *Contributions*, 23–24. Az *Ain* adó-kulcsot ad 29 fajta kalászosra és 14 zöldségfélére, I. 298–301. Ugyanabból a gabonafajtából is fokozatosan egyre több válfajt kezdtek termelni. Tudomásunk van róla, hogy a 12. sz. körül 50 rizsfajtát termesztettek Bengálban, B.N.S. Yadava, *Society and Culture*, 258. Abdul Fazl kb. ugyanezt támasztja alá, amikor azt állítja, ha a Bengálban termesztett rizsfajták mindegyikéből egyetlen szemet vennének, egy nagy edény megtelne velük. *Ain*, Vol. I. 389.

120. Irfan Habib, *Agrarian System*, 257. Irfan Habib ezt a megjegyzést a középkori India vonatkozásában teszi, de ez ugyanígy korábbi korszakokra is érvényes lehet, függetlenül az adónak államhivatalnokok, vagy megbízottak által történő beszedésétől.

121. Bhimsen, egy késő 17. századi krónikás a következőket emeli ki Tanjore leírásánál: Az egész világon sehol nincs annyi templom – mondja – e templomok építését a talaj magas termékenységének tudja be – négyszer terem a föld évenként – és a paraszti lét mérhetetlenül alacsony fokának, melyet részletesen, és „túlzás nélkül" ír le. Következésképp „hatalmas járadékot szedtek be, összegét csak a számadást végző angyalok tudhatják". *Nuskha-i-Dilkusha*, ford. Jadu Nath Sarkar, Bombay, 1972. 193–194.

122. A *Mahabharata*-ban Bhisma ezt mondja: „Ha a király nem törődik a földművelőkkel, azok elvesznek számára, és otthagyva birtokait, beveszik magukat az erdőkbe", id. P.C. Jain, i.m. 54; a 11. században Ksemendra fájlalja azt a tényt, hogy a szegények, a gazdagok birtoka iránti ellenséges érzülettel,.erőszakra ragadtatták magukat, B.N.S. Yadava, „Problem of Interaction between Socio-Economic Classes in the Early Medieval Complex", *Indian Historical Review*, Vol. III, no. 1. 1976. júl. 55; Kelet-Bengáliában a kaivartták fegyverhez nyúltak, hogy szembeszegüljenek az állam növekvő elnyomásával a 11. sz. utolsó éveiben, R.S. Sharma, *Indian Feudalism*, 268. A 14. sz. második negyedében Doab parasztsága fellázadt az állami túlkapások ellen, Ziaud-din Barani, i.m. 472–73; a széles körű parasztfelkelésekkel kapcsolatos adatokra a 17. sz. második felében ld. Irfan Habib, *Agrarian System*. 330–51.

123. Már szó volt róla, hogy az indiai feudalizmus a 12. században került legközelebb az európai feudalizmushoz, B.N.S. Yadava, *Society and Culture*, 171. Függetlenül attól, mennyire érvényes ez az összehasonlítás a történeti bizonyítás fényében, ami, még ha ilyen bizonyítékok létét meg is engedjük, egyáltalán nem meggyőző,

a történelmi fejlődés egymástól független ösvényein haladó két társadalmi rendszer közötti pillanatnyi közeledés aligha lehet elég ahhoz, hogy mindkettőre azonos jellemzők érvényességének következtetését vonjuk le.

124. Túl korai lenne még határozottan állítani valamit, de a 18. századi India különböző vidékeire vonatkozó kutatómunka folyamatban van, hogy ezt a hipotézist megvizsgálják.

125. A Mughal gazdaságban a kapitalista fejlődéssel kapcsolatos potenciális tényezők hiányára meggyőző érveket találunk Irfan Habib, *„Potentialities & C"*.

126. Irfan Habib hevesen kétségbevonja az ázsiai termelési mód elméletének érvényességét, ld. tőle „Problems of Marxist Historical Analysis" *Enquiry*, VIII. no. 2. Monsoon 1969. 52–67. Ezen elmélet legújabb elvetésére ld. Bipan Vhandra, „Karl Marx, His Theories of Asian Societies and Colonial Rule" mimeo). Sajnos, Bipan Chandra-nak a régi és középkori India történetére vonatkozó elemzésében alig van olyan állítás, ami nem vitatható. Marian Sawer, *Marxism and the Question of the Asiatic Mode of Production* c. munkájában, melyre már korábban is utaltunk, érdekes tanulmányt ad ennek az elméletének történetéről és tárgyalásának mai politikai vonatkozásairól.

R.A.L.H. Gunawardana szerint Marx egy adott pillanatban feladata elméletét, hogy magán-földtulajdon nem létezett Indiában, „The Analysis of Pre-Colonial Social Formations in Asia in the Writings of Karl Marx", *Indian Historical Review*, vol. II, no. 2., 1976. jan. 365–88. Gunawardana ebben a vonatkozásban felhívja a figyelmet egy, a történészek által eddig elhanyagolt bizonyító adatra. Tény, hogy ez az adat az 1853–58-as korszakból való, későbbi munkáiban azonban Marx megint csak megmarad állítása mellett, hogy nem volt magánföldtulajdon, és közös tulajdonjogról beszél. *Grundrisse*, ford. Martin Nicolaus, Middlesex, 1973. 472–73; *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Moscow, 1970. 33. (ahol Marx azt mondja, hogy „az ősi köztulajdon... még érvényben van Indiában").

127. „Economic History of the Delhi Sultanate", 298.

128. Amikor a feudalizmus kérdését tárgyaljuk, bármely ország és bármely korszak vonatkozásában, a kiindulópontot elkerülhetetlenül a középkori Nyugat-Európa szolgáltatja, függetlenül attól, mi lesz válaszunk e kérdésre. Azt valóban láthatjuk, hogy indokolt egyéb országok történetének összehasonlítása Nyugat-Európáéval a modern korszakban, hiszen végülis Nyugat-Európában bontakozott ki a kapitalizmus, mely később átterjedt az egész világra; de nehéz logikát látni az ilyen összevetésekben az őskori és középkori korszakokra vonatkozóan, ezzel csak kérdéseket ébreszthetünk, melyeknek kevés közük van az indiai történelemhez.

Természetesen lehet beszélni a feudalizmus vidékenkénti eltéréséről. Érvelhetünk ezzel egy indiai, egy kínai, egy nyugatázsiai feudalizmus mellett, függetlenül a nyugateurópaitól és a japántól. Ennek ellenére két fenntartásom van ezzel az érveléssel szemben. Először, aligha lehet indokolt közös megnevezések állandó használata a vidékek és korszakok szempontjából eltérő társadalmi-gazdasági rendszerek egész sorával kapcsolatban, hacsak az ember ki nem tudja mutatni az e variációk mögötti alapvető hasonlóságot – pontosan meghatározható hasonlóságot. Másodszor, teljesen függetlenül attól a ténytől, hogy a feudalizmus mint kategória, csak tág definíciója következtében válik általánossá, egy olyan általános kate-

gória keresése, melyet egyformán alkalmazni lehet különböző középkori vidékekre, azon a feltételezésen alapszik, hogy a középkori világ egyetlen világ volt, közös társadalmi-gazdasági rendszerrel. Ezzel pedig a középkori világnak olyan vonásokat tulajdonítunk, melyek sokkal inkább a 19–20. századra érvényesek.

H. KOHASHIRO TAKAHASHI – KAICHIRO OISHI:

A FEUDÁLIS FÖLDTULAJDON FELBOMLÁSA ÉS A PARASZTSÁG TÁRSADALMI DIFFERENCIÁLÓDÁSA JAPÁNBAN

(A szerzőknek a leningrádi V. nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszuson 1970-ben fenti címen tartott előadása sokszorosított kivonatából.)

Hogy nyomon követhessük a földtulajdon felbomlásának történelmi folyamatát Japánban, először tanulmányoznunk kell a japán agrárstruktúra átalakulásának különböző korszakait. A feudális korszak végén két fontos agrárreformot hajtottak végre Japánban, melyek radikálisan átalakították az ország gazdasági és társadalmi struktúráját; az első a *Chiso-kaisei* (a földadó reformja) a Meiji császári restauráció (1869) idején, a másik a *Nochi-kaikaku* (az agrárrendszer reformja), melyet közvetlenül a második világháború után vittek keresztül. Mivel a japán agrártörténelemnek ez a két reform a kulcsa, ezeket kell kronológiai kiindulópontnak vennünk, hogy történetileg értékelhessük a japán feudális birtokviszonyok felbomlását.

1. Az első korszak a feudális kor utolsó része, az országnak a Tokugawa shogunok kormányzósága alatti időszak és a Meiji-féle új rezsim bekövetkezte közé esett. A társadalom szervezete ebben a korszakban a feudális birtokviszonyokon alapult, melyeknek sajátos vonásait később fogjuk megvizsgálni. A *daimyo*-k (főurak), akiknek élén a Tokugawa családból származó shogun állt, személyes és reális uralmat gyakoroltak a súlyos szolgáltatásokkal terhelt telkes parasztok fölött. A társadalmi kapcsolatok lényege az úr és paraszt közötti ellentétek sora volt.

2. A második korszak a Meiji-restaurációval kezdődik. A hozzá fűződő, *Chiso-kaisei*-nek nevezett agrárreform, eltörölve a Tokugawá-k feudális és shoguni uralmát, törvényesítette a paraszttulajdont. E reformnak azonban mégsem sikerült teljesen átalakítania a feudális korszakban fennálló társadalmi kapcsolatokat. A feudális földesurak osztályát felváltotta a *jinushi*-nak nevezett parazita földesuraké. Ezek birtokaikat *kosaku*-nak nevezett kisparaszt-bérlőkkel műveltették meg, és bér fejében termésük jelentős részét beszedték. Így a régi feudális rendszer után a félfeudális jellegű jinushi-rendszer következett. E korszak alatt a mezőgazdaság vonalán a termelési viszonyokat a jinushi és kosaku csoportok közötti ellentétek határozzák meg.

3. Közvetlenül a második világháború után létrejött a *Nochi-kaikaku* elnevezésű nagyhorderejű agrárreform. Ez elsöpörte a jinushi rendszert, feldarabolva a jinushi-k nagybirtokait és szétosztva azt a kosaku-k között, akik így kikerültek a félfeudális földesurak uralma alól. Ezek a radikális intézkedések egy új osztály kialakulásához vezettek, a többé-kevésbé független parasztbirtokosok osztályához, a mai japán parasztság magját képezve. Az agrárstruktúra ilyen módon történő átalakulása óhatatlanul erős befolyást gyakorolt a háború utáni Japán gazdasági, társadalmi és politikai életére.
A japán agrár-struktúra fejlődésének nagy vonalait a 18. századtól kezdve csak vázlatosan rajzoltuk fel, e hármas képlet természetesen túlságosan leegyszerűsített. Figyelembe kell vennünk az egyik korszakból a másikba való átmenetek sajátos feltételeit. Másrészt alá kell húzni, hogy a Meiji restauráció új utat nyitott a kapitalista termelés gyors fejlődésének, és az 1890–1910-es ipari forradalommal a japán kapitalizmus szilárd alapokat kapott. Az agrárkérdések ezért szükségképpen hozzátartoznak a kapitalizmus születésének e fázisához és ez nem kevésbé bonyolulttá teszi tárgyunk tanulmányozását.

I.

Elsősorban meg fogjuk vizsgálni a Tokugawa shogunok földesúri rendszerének néhány specifikus vonását.

1. Elméletben az ország összes földje a Tokugawa shogun tulajdonát képezte, aki a feudális hierarchia csúcsán foglalt helyet. A terület jelentős része saját uradalmát (tenryo) képezte, a többi a *daimyo*-knak nevezett főuraké volt, akik száma közel háromszázra rúgott. Minden daimyo saját uradalmában (han) élt, melynek nagysága változó volt. Parancsnoksága alatt tartott egy harcosokból (szamuráj) álló hadsereget, akik szintén az uralkodó osztályhoz tartoztak, de csak képletesen voltak földesurak, nem lévén saját földtulajdonuk. Valójában a daimyo fizette őket akár természetben, akár pénzben, katonai vagy közigazgatási jellegű szolgáltatásaikért.

2. Egy főúri birtok minden megművelhető földje paraszti bérlők között volt kiosztva. A nyugati típusú középkori birtokrendszerrel ellentétben, főúri magánkézben itt nem maradt semmi, kivéve az erdőket, a parlagokat, stb. Az 1–2 hektárt meg nem haladó parasztbérletek (és parasztgazdaságok) súlyos szolgáltatásokkal tartoztak a földesúrnak, amit mindig természetben hajtottak be (többnyire rizsben). A szolgáltatások mértéke a Tokugawa-k korszaka elején gyakran a termés 40–60 %-a volt, a 19. században általában

30–40 %. A termelési ágak közül a legfontosabb, a rizs megkívánta, hogy a termelők munkáját közös alapokon szervezzék meg. Innen adódik a parasztok gazdasági és társadalmi életének erősen közösségi jellege, ami elősegítette a lázadások kitörését. Másrészt a földesúr hasznot húzott a falvak ilyen természetű szervezettségéből, megkövetelve, hogy a közösség legyen felelős a járadékok beszolgáltatásáért.

Ahogy Marc Bloch helyesen megjegyezte, az agrárforradalom épp úgy elválaszthatatlan volt a feudális birtokrendszertől, mint ahogy a sztrájk együttjárója volt a nagy kapitalista vállalkozásoknak. Valójában a Tokugawá-k hosszú földesúri és shoguni uralma alatt állandóak voltak a parasztfelkelések. I. Kokusho japán gazdaságtörténész 1937-ben, megpróbálva e parasztlázadások kronológiáját megállapítani, az 1603-tól 1867-ig tartó korszakra 1.240-et állapított meg. Egy újabb felmérésben K. Aoki a tokiói egyetemről 270 év alatt (1590-től 1867-ig) 2.809 kifejezetten paraszti jellegű felkelést mutat ki, sőt 3.804-et, ha hozzáadjuk a kissé más típusú népi megmozdulásokat is, mint pl. a városi forrongásokat, melyek néha összekapcsolódtak a parasztlázadásokkal.

A 18. sz. végén új jelenség tűnik fel: a rizstermelés hozamának emelkedése és új termelési ágak jelentős elterjedése, így a gyapoté, a repcéé, és a selyemhernyó-tenyésztésé. Röviden, az agrártermelés fejlődését és a kereskedelmi forgalom fellendülését észlelhetjük. Ezt mindenképpen ki kell emelnünk. Valójában a paraszti gazdálkodás fejlődésének e fázisában a parasztság bizonyos polarizációját látjuk kikristályosodni: a paraszti közösségen belül, az élen kialakul a nagygazdák egy kis csoportja, akik gyakran a nem-termelő földbirtokosok csoportjába kerülnek át, és a ranglétra alján, a *mizunomi*-nak (vízivók) nevezett szegény parasztok rétege, akiket megfosztottak földjüktől, mert adósságaik annyira felgyűltek. Így a falusi közösség összetartása meginog és magán a falun belül is egyre gyakoribbá válnak az összeütközések. Ez a másodlagos ellentétek születésének korszaka, azok mellett az antagonizmusok mellett, melyek a földesurat és a parasztság egészét állították szembe egymással.

Másrészt a mezőgazdasági termékek kereskedelmi forgalma fellendülésével létrejön a monopóliumokkal rendelkező nagykereskedők kiváltságos csoportja, a *kabu-nakoma* (a kereskedők céhe), mely a shogun vagy a földesurak által védve, kezdi elkaparintani a kereskedelmi forgalom teljes hasznát. Ezek érdekei ellentétben álltak a falusi kereskedők, vagy a gazdag parasztok érdekeivel, akik mezőgazdasági termékeiket adták el. Így az egymás közötti, a kereskedelmi monopóliumokkal kapcsolatos konfliktusok is megsokszorozódtak.

1854 óta a külföldi hatalmak állandó nyomása arra kényszerítette a shogunátus kormányzatát, hogy apránként megnyissa a kikötőket a nemzetközi kereskedelem számára. Ez a nyitás még súlyosabbá tette a tradicionális gazdasági struktúra ellentmondásait. Ennek következtében újabb parasztfelkelések lángolnak fel. 1866–67-ben szegényparasztokból alakult bandák, akik magukat igen kifejezően *vonaoshi* (a világ megjavítói)-nak nevezték, támadásokat intéztek a „hatalmasok" ellen, akik hasznot húztak a kikötők megnyitásából. E népi mozgalmakra támaszkodtak azok a reformhullámok, melyeknek szóvivői elsősorban az alacsonyabb szamuráj-rétegből toborzódtak; 1868-ban végül is megdöntötték a Tokugawa-k rendszerét és hatalomra segítették Meiji császár kormányzatát.

II.

A Meiji-restauráció korszakának agrár-problémáit már sokszor tanulmányozták. Most tehát csak legfőbb vonásai ismertetésére szorítkozunk.

1. A Tokugawá-k shogunátusának lerombolásával kezdődik az új, Meiji-rendszer. 1873–81-i agrárreformjával (*Chiso-kaisei*, a földadó reformja) megszünteti a régi földesúri adókat és a parasztföldeket paraszt-magánbirtokokká alakítja át. A régi földbirtokosokat az állam kártalanította, minden új földtulajdonosra földadót (*chiso*) vetve ki, mely ezüstben volt fizetendő, és 3 %-át képezte annak az értéknek, melyre földjüket becsülték. Így történt, hogy a földesúri természetbeni járadékokat teljesen és véglegesen eltörölték. Ennek ellenére az ezeket helyettesítő új földadó csaknem azonos súllyal nehezedett a paraszt tulajdonosokra. Lényegében mezőgazdasági termelésük 34 %-ának felelt meg. A parasztok szemében tehát ez a reform nem gazdasági és társadalmi felszabadulásnak tűnt, hanem egyszerű becsapásnak.

2. Ez a Meiji-reform minden bizonnyal módosította a parasztok jogi helyzetét, de semmiféle rendelkezést nem hozott, hogy a parasztok valóban szabadok és függetlenek legyenek. A régi kiváltságosok földjeit sem fel nem osztották, sem el nem adták a parasztoknak, ahogy az a francia forradalom idején történt. Azok a szegényparasztok tehát, akiknek nem volt földjük, ahogy azelőtt, ezután is csak apró kis parcellákat művelhettek. Ami még súlyosabb volt, az állam elkobozta azokat az erdőket és parlagokat, melyek azelőtt közösségi javaknak számítottak. Ez a paraszt-tömegek elégedetlenségét vonta maga után.

3. Fel kell figyelnünk e reform egy másik társadalmi vonatkozására:

ettől a korszaktól kezdve a japán parasztság összetétele már nem volt többé homogén. Ahogy láttuk, a paraszti közösségen belül már előbb is létrejött bizonyos polarizáció, a Tokugawá-k feudális és shoguni uralma idején. A legfelsőbb régiókban helyezkedtek el a nagyparasztok, akik a nem-termelő, parazita birtokosok rétegébe mentek át, és legalul a szegény parasztok, akik földjeiktől megfosztatva, a nyomorult kisparasztbérlők (kosaku) soraiba szorultak. A Tokugawa korszak vége felé az ún. *jinushi*-birtokok az ország megművelt földterületének már 30 %-át képezték. Az új Meiji-kromány-zat hivatalosan elismerte a jinushi-k és kosaku-k kapcsolatát és a jinushi-k attól kezdve törvényes jogot kaptak rá, hogy természetben (rizsben) haszonbért szedjenek be, ami általában a kisparaszt-kosakuk egész termése 30–40 %-át tette ki.

A jinushi földjét maximum 1–2 hektárnyi kis gazdaságokra osztja fel, és azt idővel bérbeadja kis kosaku-parasztoknak, akik maguk dolgoznak és a jinushi-nak fizetségképp majdnem a teljes terméstöbbletüket be kell adniuk. Így történt, hogy a mezőgazdasági termékek áruvá és pénzzé való átalakulása a helyi vagy országos piacokon kizárólag a jinushi-k kezén ment végbe. Mivel a Meiji-féle restauráció nem rombolta le teljesen a feudális termelési viszonyokat a mezőgazdaságban, a japán parasztság differenciálódása nem a szabad, fizetett munkások és kapitalisták közötti megoszlás, hanem inkább a parazita jinushi földtulajdonosok és a földhöz kötött kisparasztermelők közötti ellentétek felé mutatott.

A Meiji-restaurációnak köszönhetően a jinushi-k lettek a valódi földtulajdonosok, anélkül azonban, hogy bármi közös vonásuk lett volna az angol *landlord*-okkal, akik bérbeadták földjeiket a „kapitalista bérlőgazdálkodóknak", mert maguk is mezőgazdasági vállalkozók voltak, és fizetett munkásokat alkalmaztak. Ugyancsak semmi közös vonásuk nem volt a kelet-európai *Gutsherr*-ekkel vagy *Junker*-ekkel, akik közvetlenül művelték uradalmaikat vagy nagybirtokaikat, robotoló parasztjaik munkájával. Így történt, hogy a japán mezőgazdaságban nem jutott hely sem a kapitalista termelés, sem a földbirtoktulajdon modern formáinak kialakítására. Azt mondhatjuk, hogy Japánban a parasztság körében nem találhatjuk meg az árucserén alapuló szabad gazdasági fejlődést, vagy a paraszttermelés „kispolgári gazdaságát", hogy E.A. Kosminsky plasztikus kifejezését használjuk, aki a termelési módoknak a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetében ezt fontos pontnak tartja.

III.

A Meiji-korszak pénzgazdálkodási és kereskedelmi fejlődéséből hasznot húzva, a jinushi-földtulajdon, melyet a Meiji agrárreform törvényesen szentesített, gyorsan terjedt és alapját képezte Japán gazdasági és társadalmi felépítményének egészen a második világháborúig. A Meiji-korszak kezdetén a megművelt földterület 30 %-át, 1887-ben 40 %-át és 1905-ben csaknem 50 %-át teszi ki.

Másrészt megjegyzendő, hogy a Meiji-korszak abszolutista államának védett kapitalista vállalkozásai hasznot húztak a szegényparaszt-családokból eredő munkásosztály alacsony fizetéseiből, akiket gazdaságilag nem szabadított fel a Meiji-korszak agrárreformja. Itt szoros, organikus összefüggést láthatunk a japán kapitalizmus alacsony bérei és a jinushi-rendszer magas földadója között. Így történt, hogy az iparosodás egy nagykereskedőkből álló, kiváltságokat élvező, monopolista vállalkozó nagypolgárság (*zaibatsu*) és a jinushi nagybirtokosok oligarchikus uralma alatt ment végbe, anélkül, hogy felszabadították volna a független parasztokat, vagy a kis, vagy közép árutermelőket szabadon hagyták volna fejlődni. A japán kapitalizmus tehát kezdeteitől fogva oligarchikus és monopolisztikus jelleget öltött, anélkül, hogy teret engedett volna az egyéni tőke szabad versenyének, ami a gazdasági liberalizmus alapja.

Az első világháború kitörése azonban fordulópontot jelentett a japán kapitalizmus fejlődésében és a jinushi földtulajdon-rendszerben egyaránt. Attól kezdve számos nagy kapitalista vállalkozás létrejöttének lehetünk tanúi. A munka-konfliktusok sokasodnak és szakszervezetek jönnek létre. A szocialista eszmék befolyása érezhetővé kezd válni, a kormányszervek szigorú elnyomása ellenére. A munkásmozgalmak e fejlődésével párhuzamosan, bár bizonyos késéssel, kisparaszt-bérlők mozgalmai, a jinushi-nagybirtokosokkal szembeni követeléseikkel, is kezdenek szerveződni.

A japán militarizmus végleges veresége 1945 augusztusában új korszak kezdetét jelzi az ország történetében. A demokratizálódás folyamatában, mely közvetlenül a háború után a japán társadalom minden területén megindult, az agrárreform kulcskérdést jelent, lévén, hogy a félfeudális jinushi-földbirtokrendszer Japán egész gazdasági és társadalmi struktúráját meghatározta. Az új japán kormány, a megszálló hadsereg rendeletére és a katonai rezsim igája alól megszabaduló ország demokratikus mozgalmai nyomására 1945–50-ben agrárreformot hajtott végre (*Nochi-kaikaku*, a mezőgazdasági földreform), mely radikálisan átalakította a japán birtokrendszer formáit és az agrárstruktúrát.

E reform részleteit most nincs mód ismertetni, de a megváltás műveletei 1946 októberében megkezdődtek és végül közel kétmillió hektárnyi jinushi földbirtokot a művelhető földből az állam visszaváltott és alacsony áron felosztott a kosaku-kisparaszt bérlők között. Ez az ország művelhető földterületének 2/5-ét képezi. A művelet elég gyorsan ment végbe. Még 1948 előtt 90 %-ban lezajlott. A jinushi földbirtokterület, mely 1945-ben, kevéssel az agrárreform előtt, a megművelt földterületek 45.9 %-át jelentette, a reform után már csak e terület 10 %-át tette ki. Az agrár-reform tehát történelmi szerepet játszott, teljesen lerombolva a félfeudális-jellegű jinushi-rendszert, és többé kevésbé független paraszt-birtokos réteget hozva létre (*jisakuno*). E legutolsó reform fő célja volt „a feudális terhektől több évszázadon keresztül elnyomott japán parasztok felszabadítása", mint Japán háború utáni demokratikus forradalmának alapja.

JAMES C. SCOTT:

„FORRADALOM A FORRADALOMBAN"

(A tanulmány teljes terjedelemben a Theory and Society 1979/1–2 számában (7. köt.) jelent meg „Revolution in the Revolution: Peasants and Commissars" címen, 97–135.)

I. Bevezetés

Amikor egy bonyolult és nagyszabású történelmi mozgalmat nemzeti vagy kommunista forradalomnak nevezünk, ezáltal belenyugszunk az azonnali elemzésnek és a historiográfiának egy formájába, amelynek implikációit ritkán értékeljük. Gyors úton felvázoljuk a mozgalmat motiváló ideológiát és implicite bizonyos egységet tulajdonítunk neki az eszmék szintjén, bizonyos koherenciát pedig a szervezettség szintjén. Amennyiben a hagyományos tudományosságot elsősorban az ilyen mozgalmaknak az elitje érdekelte és azok az eszmék, amelyeket az képvisel, felhozható néhány érv az ilyen besorolások mellett. Ha azonban a forradalom folyamatával, vagy azoknak az eszméknek az összességével és sokféleségével foglalkozunk, amelyeket a forradalom megtestesít, ezek a besorolások többet rejtenek el a valóságból, mint amennyit feltárnak belőlük.

Egyáltalában nem világos, hogy a hatalmas népmozgalmakban résztvevők mindegyike, vagy akár a nagy többség egyetért-e azokkal az eszmékkel, amelyek kiemelkedő vezetőiket motiválják. Valójában jó okunk van azt hinni, hogy a legtöbb olyan népfelkelésben, ahol együtt lép fel a radikális intelligencia és a parasztság, találhatunk egyfelől olyan eszméket, amelyek indokolhatják a „nemzeti" vagy a „kommunista" besorolást, másfelől viszont megtalálhatjuk a népi lázadásnak a rendre és az igazságra vonatkozó nagyon is eltérő nézeteit; mely utóbbi azzal fenyeget, hogy a felkelést saját, szűkebb céljaira használja fel. Ezt a „forradalmat a forradalomban" a radikális elit jellegzetesen kalandorságnak, elhajlásnak vagy anarchiának minősíti. Persze igen gyakran éppen ez a radikális értelmiség az, amely megkísérli a parasztok által kezdeményezett felkelést kihasználni a saját érdekében, és olyan célok felé irányítani, amelyeket a felkelés paraszti támogatói nem ismernek, sőt esetleg elleneznek.

E tanulmány célja, hogy felvázolja ennek a „forradalom a forradalom-

ban" jelenségnek néhány alapvető vonását, és körvonalazza e vonások eredetét a paraszti társadalom struktúrájában, kultúrájában és történelmében. Az ilyenféle újraértékelő, népi historiográfia, amit ez az elemzés előmozdítani kíván, számos ok miatt fontosnak tűnik. Először is azzal kecsegtet, hogy feltárja mind a forradalmi szereplők széles rétege által megélt történelmet (amelyet a francia történészek *mentalités populaires*-nek neveztek el), s mindazokat az értékeket, amelyek őket motiválták.[1] Igazságot szolgáltatni a radikális mozgalmaknak ez nemcsak azt követeli meg, hogy a radikális elit eszméit és tevékenységét elemezzük, hanem azt is, hogy feltárjuk azokat a népi törekvéseket, amelyek a radikális elit életképességét biztosították.

Másodszor: az ún. „köznépi" felkelők értékrendjének tanulmányozása sokmindenre megtaníthat bennünket; igen figyelemre méltóak azok a folyamatok, amelyek során a felkelők megszabadulni akarnak vezetőik állandó ellenőrzésétől, és saját céljaik után indulnak. Az a társadalom, amelyből a felkelés kiindul, meghatározza a felkelők belső rétegzettségét, feszültségeit és ellentmondásait. Ez képezi azután a mozgalom belső politikájának dinamikus és gyakran tragikus alapját. S jóllehet, a radikális elitnek és a felkelő parasztságnak lehet közös ellensége, eltérő indítékaik, törekvéseik és gondolkodási stílusuk a legjobb esetben is problematikussá teszik együttműködésüket. S végül (harmadszor) annak a népi értékrendnek a tanulmányozása, amely a felkelés során megnyilvánul, gyakran megadja azon politikai küzdelmek megértésének a kulcsát, amelyek a forradalom utáni rendszert jellemzik. Az új elit, az állam örököseként egyrészt kielégítheti követői igényeinek egy részét, másrészt viszont érdekeltté válik a jog és a rend megszilárdításában, az adókban, az összeírásokban és az új kiváltságokban. Ugyanaz a népi értékrend, amely egykor hatalomra juttatta, most fenyegetheti további uralmát.

II. A jelentés világai

Aligha okozhat meglepetést, hogy a forradalmi értelmiséget követő parasztság a szóban forgó célokról elkülönült és sajátos elképzelést alkot. Az eszméknek vagy intézményeknek egyik csoporttól a másikhoz történő átkerülése maga után vonja az ezek jelentésében bekövetkező eltolódást, s ebben az értelemben a diszparitás csupán egy általánosabb folyamat speciális esete. (...)

Mindenesetre világosan látnunk kell, hogy még a forradalmi mozgalomban is lényegesen eltérhet egymástól a nép és az értelmiség elképzelése. A forradalmárok tervének esetleg kevés, vagy alig valami köze van ahhoz, hogy az emberek miért lázadnak fel. Mint ahogy John Dunn fanyarul megállapítja: „Az emberek tömegei tudják, milyen az élet, s bármennyire kellemetlen lehet is az, nem szívesen adják fel azt a keservesen szerzett biztonságot, amelyet elértek, az értelmiség vágyainak finomra szabott elegenciája kedvéért."[2]

Nem maradt figyelmen kívül, hogy ezek a diszkontinuitások ugyanúgy sújtják a szocialista értelmiség és a munkásosztály közötti kapcsolatot. Az ilyen ellentmondásoknak talán legfinomabb és legszimpatikusabb bemutatása George Orwell tanulmánya[3] a gazdasági depresszió mélypontján levő angol munkásosztályról. Annak ellenére, hogy a középosztálybeli baloldaliak és a munkások véleménye megegyezett a szocializmus és a közös ellenség azonosítását illetően, csak nagynehezen fértek meg egymással. A baloldali értelmiségieket elválasztotta a munkásoktól a nagy kulturális különbség a ruházkodásban, a nyelvben, étkezési szokásokban, szórakozásban, a foglalkozásban, a művelődésben, sőt még a fizikai magatartásban is. Részben ez a kulturális szakadék késztette arra a munkásokat, hogy szkepticizmussal és bizalmatlanul tekintsenek azokra a középosztálybeli szocialistákra vagy kommunistákra, akik vállalkoztak a megszervezésükre. Ezt a kulturális különbséget egyben ideológiai különbségnek is lehetne nevezni, ahogyan Orwell az alábbi figyelemre méltó mondatokban megmagyarázta:

„Ezért meg kell említenünk, hogy a munkásember mindaddig, amíg igazi munkásember marad, addig ritkán, vagy sohasem lesz szocialista a szó teljes, logikai értelmében,... a szocializmusról alkotott felfogása egészen eltérő a könyveken nevelkedett, felsőbb osztályhoz tartozó szocialistáétól. Az átlag munkásember számára, akit szombat esténként bármely kocsmában fel lehet fedezni, a szocializmus többnyire jobb béreket és rövidebb munkaidőt jelent, továbbá, hogy senki ne uralkodjék felette. A forradalmibb típus számára, aki részt vesz az éhségmenetekben, és akit a kizsákmányolók fekete listára tettek, a szocializmus szó egyfajta támadó „kiáltás" az elnyomó erő és a jövőbeni erőszak bizonytalan fenyegetése ellen... Én azonban még nem találkoztam olyan bányásszal, acélmunkással, szövőmunkással, dokkmunkással, napszámossal vagy bármiféle dolgozóval, aki ideológiailag képzett volt."[4]

A kommunizmus és római katolicizmus közötti analógiák egyike az, hogy mindig csak a műveltek teljesen ortodoxok.

Részben azzal a kognitiv védekező mechanizmussal találkozunk itt, amely az alsóbb osztályokat gyakran abban az irányba serkenti, hogy elszigeteljék magukat az elit erkölcsi utasításától. Richard Hoggart találóan ír a munkásosztály „óvakodásáról, hogy rászedjék őket", belső bizalmatlanságáról mindenféle értelmiségi elképzeléssel szemben, ami éppúgy áll a baloldali értelmiség szimbolikus produktumaira, mint azokra, amelyek a hatalomtól származnak.[5] Úgy vélem, hogy szembe kell néznünk a reális érdekek természetes és hasznos különbözőségével, amely elválasztja a művelt ellenelitet, amely bizonytalan hellyel rendelkezik a társadalmi struktúrában, és az alsóbb osztályt, amelynek helye ebben a struktúrában konkrétabb elképzelésekhez vezet, melyek a bérekre, a munkára, az élelmiszerre és apróbb dolgokra összpontosulnak.

Ha ilyen éles különbséget találunk a fejlett ipari nemzeteknél a szocialista elit és a munkásosztály elképzelései és gyakorlata között, következésképpen még élesebb egyenlőtlenségeket fedezhetünk fel a harmadik világban a radikális értelmiség és leendő paraszti klientúrája között. A nemzeti médiumok homogenizáló hatásának, a társadalmi mobilitás magas arányának és a központi piacoknak a hiányában a parasztság itt megőriz egy olyan kulturális és szociális autonómiát, amely ellenszegül az elit normatív világába történő könnyű beolvasztásnak – legyen az az elit konzervatív vagy radikális.

Azon túl, hogy ezt a diszparitást egyszerűen észleljük, úgy vélem, lehetőség van arra is, hogy a társadalmi jelleg alapján valamiféle rendszert figyeljünk meg a radikális elit elméletében és gyakorlatában, másfelől „népi" követőikében. Az előbbi, ti. a radikális elit, szélesebben értelmezve a nagy, differenciálódott városokból származik, amit a formális szerveződés, a jog és a szerződés jellemez, tagjai általában a közép- és alsóbb osztálybeliek, írástudók. Az utóbbiak, ti. a népi párthivek, szintén szélesebben értelmezve, kicsi, viszonylag egységes falvakban élnek, ahol életüket főleg a helyi szokások határozzák meg; általában alsóbb osztálybeli önfenntartásra orientált termelők, kultúrájukat nagyrészt az orális hagyomány jellemzi. Amennyiben ezek a fő jellemvonások érvényesek, arra figyelmeztetnek bennünket, hogy a kívülről érkező ideológiák átalakulhatnak olyan módon, hogy azok visszatükrözzék a „népi" párthivek társadalmi jellegzetességeit.

Szem előtt kell tehát tartanunk azt a tényt, hogy a parasztság – eltérően a munkásosztálytól, amelyet a kapitalizmus kialakulása hív életre – régi osztály, amelynek közösségi formái, hiedelmei és története évszázadokon, ha nem évezredeken keresztül alakultak ki. Ennek a ténynek következ-

ménye nyomatékkal esik latba. Noha a parasztok objektíve (*an sich*) alkothatnak osztályt, általában sokkal valószínűbb, hogy ők magukat inkább törzsnek, rokonságnak, közösségnek, etnikumnak vagy vallási egységnek gondolják, mint osztálynak. Az osztály- vagy nemzeti lojalitásra apelláló felhívások, még ha nem is mindig kerülnek konfliktusba ezekkel vagy más kötődésekkel, akkor is nagyon valószínű, hogy ezek az elsődleges azonosulások közvetítik őket. Továbbá, elevenen él a parasztság körében a földesurak és az állami hivatalnokok megkövetelte járadékokkal, adókkal és a robottal szemben tanúsított ellenállás hagyománya. Az osztályharcnak ezt a régi formáját főleg a passzív ellenállás jellemzi, amely a gabona elrejtésében, a kibúvásban és a színlelésben nyilvánul meg, amiről a parasztság joggal nevezetes.[6] Bár jegyezzük meg, hogy sokszor ez a passzív ellenállás átmehet a nyílt felkelésbe is. Mint azt Marc Bloch Franciaországról írva megjegyzi: „A történész számára, akinek az a feladata, hogy csak megfigyelje és megmagyarázza a jelenségek közötti összefüggéseket, az agrárfelkelés annyira természetes a hűbéri rendszerben, mint a sztrájkok a kifejlődött kapitalizmusban."[7] Az ilyen agrárfelkelések Nyugat-Európában és máshol, gyakran merítik inspirációikat az egyenlőségnek és az igazságnak a vallásos millenarizmusban foglalt forradalmi elképzeléseiből. Ily módon bármely radikális elit, mely azt reméli, hogy mobilizálni tudja a parasztságot, nem *tabula rasa*-val találja magát szemben, hanem a korábbi azonosulások gazdag tradíciójával, korábbi szervezett harcok történetével, és a politikai-vallási eszmék sorozatával, amelyek mindegyike hat a létrehozandó szintézisre.

Egy korábbi munkámban[8] azt javasoltam, hogy használható modell lehet arra, ahogyan a politikai eszmék átalakulnak, amikor átszivárognak a parasztság körébe, ahogyan a „nagy tradíció" vallási doktrináit a névlegesen ugyanehhez a hithez ragaszkodó parasztság szelektíven értelmezi és újrafogalmazza. A nacionalizmus és kommunizmus népi variánsai így hasonló viszonyban állnak az elit nacionalizmusával és kommunizmusával, mint a népi vallás az egyházi autoritás doktrináival. A lokalizálás, a szinkretizálás és reinterpretáció majdnem hasonló folyamata következik be a helyi érdekek, történelem és hiedelmek jegyében.

A későbbiekben megpróbálom valószínűsíteni, hogy azok a problémák, amelyek Luthernél Münzerrel és az anabaptistákkal, vagy amelyek Cromwellnél a levellerekkel és a diggerekkel és az ún. „ötödik monarchistákkal" szemben felmerültek, sokban hasonlítottak azokra a problémákra, amelyekkel a képzett nacionalisták és kommunisták szembe kell hogy nézzenek, amikor megkísérlik, hogy tanításukat átadják a parasztságnak. Mindenesetre

világos kell hogy legyen, hogy amíg az elit és a parasztok megegyezhetnek egy közös vallási és politikai azonosulást illetően, névleges egységük is rejtheti az éles ellentéteket saját hitük jelentésének, tartalmának és gyakorlatának vonatkozásában.

III. A duális társadalom, a duális forradalom: néhány rövid példa

Bármely forradalmi tervben (akár vallási, nemzeti vagy szocialista terv), amely összekapcsolja a radikális elitet és a parasztokat, úgy vélem, felfedezhető az, amit én a „kis tradíció" felkelésének neveznék, amelynek eszméi, struktúrája és gyakorlata eltér a művelt vezetőség (irányítók) eszméitől stb. Ez az eltérés részben a „központ és a periféria" közötti elkerülhetetlen perspektíva-különbség speciális esete – ami megtalálható még a nagy bürokratikus szervezetek és az ipari társadalom helyi egységei közötti kapcsolatban is. Hasonló logika fellelhető a forradalomban is. A második világháború idején például a vietminh pártvezetőség elhatározta, hogy az új helyzet megköveteli olyan Nemzeti Front létrehozását, amelyben helyet kapnának a hazafias érzelmű földesurak is. Ez a határozat maga után vonta ideiglenesen a földesurak is. Ez a határozat maga után vonta ideiglenesen a földesúrellenes „a föld azé, aki megműveli" jelszónak a mellőzését, helyettesítve ezt a földbérleti díj csökkentésére való felhívással.[9] A parasztságnak, amely számára a földesúr, a kizsákmányoló jelenléte központi kérdés volt, s amely számára a nacionalizmus a helyi felszámolást jelentette, ez a politikai visszafordulás nehezen volt érthető, hát még megemészthető. Valójában úgy tűnik, hogy a helyi ellenállás miatt minden arra irányuló erőfeszítés, hogy az előzőleg lefoglalt földeket visszaadják, és kárpótolják a földesurakat, teljesen hiábavaló erőfeszítés volt. Azok, akik nemzeti politikával foglalkoznak, még a forradalomban is valószínűleg eltérően látják a dolgokat azoktól, akiknek az érdekei helyiek, vagy partikulárisak.

De az ellentétek jóval túlmennek a centrum- és a periféria problémáján. A harmadik világ nagy részében a gyarmatosítás elősegítette egy olyan duális társadalom kialakulását, amelyben a városi, kifelé tekintő (konzervatív vagy radikális) elit teljesen *el van választva* az őt eltartó parasztság széles tömegeitől. A duális társadalom társadalmi valósága nagy valószínűséggel kettősséghez vezet azokban a forradalmi mozgalmakban is, amelyek megkísérlik a parasztsággal való együttműködést. Az eszmék szintjén ez a megélhetésért, a földért és az autonómiáért való helyi követelésekben tükröződ-

het vissza, szemben az elitnek a nemzeti kormányra vagy a szocialista tervgazdálkodásra vonatkozó követeléseivel. A szervezés szintjén pedig ez a klasszikus paraszti harci formákban: a banditizmusban, a titkos társaságokban és a millenárius mozgalmakban tükröződhet vissza, ellentétben az elit azon törekvésével, hogy egy szekuláris, centralizált, szervezett pártbürokráciát hozzon létre. A taktika szintjén pedig ez a kettősség a földesurak, az uzsorások és a hivatalnokok elleni támadások közvetlen igazságszolgáltatásának paraszti vágyában nyer kifejezést, szemben az elitnek azzal a kísérletével, hogy egy olyan hosszú lejáratú stratégiát dolgozzon ki, amely egy győztes koalíciót kovácsol össze a nemzeti szinten.

Hasonlóan ahhoz, ahogyan az antropológusok a vallási hiedelmek és gyakorlat rétegeit feltárták, nagy a valószínűsége annak, hogy mi is feltárhatjuk a forradalmi hit és gyakorlat rétegeit. Ez azokban a mozgalmakban válik a legszembetűnőbbé, amelyekben az értelmiségi vezetőségnek csak egy vékony rétege van meg, és amelyekben a parasztmozgalom többé-kevésbé a saját önálló útján halad. De még sok olyan átfogó forradalom is, mint a francia, a mexikói és az orosz, amelyeket talán a legjobban elemeztek ezidáig, két mozgalomnak, egy városinak és egy falusinak szinte egyidejű fellépésével jellemezhető, amelyek mindegyike nagy mértékben a saját önálló útján halad. A kínai vagy a vietnami forradalom esetében az integrációnak egy jóval magasabb fokával van dolgunk, részben annak a ténynek tulajdonítható, hogy mindkét nemzetnél a forradalmi párt életbenmaradása hosszú ideig a parasztság közvetlen követeléseinek függvénye volt.[10] De még ezekben a példákban is a pártelit elképzelése és paraszti követőinek elképzelése közötti feszültségek, továbbá csak periodikus válságok, amelyeket ezek a feszültségek idéztek elő, megengedik nekünk, hogy hasonló ellentétek sokaságát figyeljük meg. (...)

IV. A „kis tradíció" a forradalomban

Most tegyünk konkrét kísérletet arra, hogy összevessük a „forradalom a forradalomban" szembetűnő témáit. Jóllehet a parasztfelkelésben megtestesült formák és értékek aligha állandóak és időtlenek, az is világos, hogy még azok a leginkább integrált forradalmi mozgalmak is, amelyek valóban közel hozzák egymáshoz a radikális értelmiséget és a parasztságot, ritkán szorítják ki a paraszti tiltakozás régebbi és helyi formáit. Így a Kínai Kommunista Pártnak a Yenan-korszakban meg kellett küzdenie a banditizmussal, a

a titkos társaságokkal, a millenárius tendenciákkal, a „balos túlzásokkal", a család és a falu helyi fogalmaival és az opportunizmussal, amelyek mindegyike visszatükrözte a pártvezetőség és annak paraszti bázisa közötti feszültségeket.[11] Mindenesetre az a viszonylag magas arány, ahogyan ezeket a tendenciákat egyrészt módosították, másrészt pedig beillesztették a pártpolitikába, Mao Ce-tung és más pártvezetők rögtönözni kész zsenialitását dicséri. A legtöbb más forradalmi mozgalomban az ilyen alkalmazkodás meglehetősen ritka és tökéletlen volt.

Figyelembe kell vennünk, hogy a radikális értelmiség, legalább is kezdetben, kulturálisan legalább olyan messze, ha nem messzebbre van a parasztságtól, mint az az uralkodó elit, amelynek a helyére szeretne lépni. Ami pedig a strukturális viszonyt illeti, helyük a forradalom „hierarchiájában" olyan nemzeti és szigorúan ideológiai perspektívát testesít meg, amely szembenáll a parasztság helyhezkötött konkrét célkitűzéseivel, s ennek megfelelően módszeres érdekkülönbség jöhet létre köztük. Az eredmény valószínűleg a célkitűzések egyfajta egymásra rétegződése lesz: néhány közülük majdnem kizárólag a radikális elitet érinti, néhány megoszlik és néhány pedig majdnem egészen a parasztságra vonatkozik. Így, Írországban a 19. század első évtizedeiben a nacionalista elit a katolikus emancipáció mellett szállt síkra, amely lehetővé tette volna a katolikus elit számára, hogy állást kapjon, hogy megszüntessék az uniót Angliával és hogy parlamenti reformot hajtsanak végre. A katolikus parasztság számára egyik célkitűzés sem volt nagy jelentőségű. Az olyan célok, mint a kötelező tized megszüntetése és kisebb mértékben a választójog kiszélesítése teremtette meg a nacionalista elit és a parasztság közötti potenciális koalíció alapját. Mindazonáltal számos olyan probléma, mint a földbérek csökkentése, az élelmiszersegély és a bérlet biztonsága, ami e korszakban közelről érintette a parasztságot, elkerülte leendő vezetőik figyelmét. A célok szintjén megfigyelhető széttartás azután visszatükröződött a cselekvés szintjén is. Amíg a nacionalista elit petíciókkal ostromolta a parlamentet, reformista röpiratokat terjesztett, sőt a hatalom megdöntését is tervbe vette, addig a parasztság elhajtotta a földesurak jószágállományát, megtámadta az ingatlan-ügynököket és földbér-bojkottokat szervezett.

1. Lokalizmus és közvetlen érdekeltségek

Annak a folyamatnak a nagy része, amelyet én a „forradalom a forradalomban" névvel illettem, a forradalmi köznép tisztán helyi és közvetlen érdekeltségeinek a kifejeződése. Lehet, hogy a parasztok egy falusi osztályt képeznek, de valószínűleg mindenekelőtt a faluközösség tagjainak tartják magukat. Ez a közösség a státus, az információ és az aktivitás helyi rendszerét jelenti, ami megkülönböztethető a nemzeti küzdőtértől, a politikai érzések itt sajátos és gyakran helyi irányt kapnak; a faluközösség az erkölcsi elkötelezettség lokális egysége.

Minthogy az osztály-élmény nem elvont kategóriák szerint, hanem inkább a mindennapi társadalmi élet alapján alakul ki, az osztályszolidaritás tényleges hatóköre a parasztság körében többnyire földrajzi szempontból behatárolt. Ha az osztály fogalma konkrét jelentést kap, akkor ez a jelentés nagy valószínűséggel helyi jellegű. A paraszti társadalom ilyetén bezárkózottsága a parasztokat hátrányos helyzetbe juttathatja más osztályokkal szemben a földrajzi integráció tekintetében. A 19. századi Angliáról pl. el lehetne mondani, hogy a mezőgazdaságban dolgozó alsó osztály lokális társadalmat alkotott, a dzsentri vármegyei társadalmat, az arisztokrácia pedig, a maga londoni téli házaival – nemzeti társadalmat.[12] Az ismeretség, a házasság és az utazás modelljei eltérő szociális horizontot nyitottak e csoportok számára. A parasztok természetesen nem kötődnek teljesen a faluhoz. Sokminden szól amellett, hogy a parasztok többségének társadalmi horizontja nem annyira a falu, hanem a közeli piaccal rendelkező város és annak hátterországa az, amit Skinner standard (alap) piaci körzetnek nevezett.[13] Az árucsere körforgása, a kiskereskedők és a szatócsok állandó ingázása, valamint a ritusok közössége, Skinner szerint, ezt a kis gazdasági régiót teszik a parasztság kultúra-hordozó egységévé. A földbirtokos dzsentri ezzel szemben a közvetlen piaci körzet felett, néhány standard piaci körzetet magába foglaló régiók szerint integrálódik. Akár a falut, akár a standard piaci körzetet tekintjük a paraszti társadalom alapegységének, nyilvánvaló, hogy a parasztok saját érdekeiket általában helyi érdekként fogják fel, s nem nemzeti vagy tartományi érdekként, és hogy a forradalomnak mindig meg kell küzdenie a társadalmi horizontok és szolidaritások sokirányúságával.

Ennek a paraszti lokalizmusnak komoly következményei vannak mind a forradalmi, mind a nem forradalmi mozgalmak számára. Ez a lokalizmus nagy valószínűséggel éles morális kettősséghez vezet a „helyiek" és a „kívülről jött idegenek" között. A hagyományos paraszti erőszak Nyugat-Európá-

ban, mint arra Bloch is rámutat, mindig is arra törekedett, hogy helyi jogoknak, kiváltságoknak szerezzen érvényt, megőrizzen vagy visszaállítson olyan alapvető jogokat, amelyek beágyazódtak a helyi társadalmi szerződésbe.[14] Az „idegenek" földvásárlása éppen ezért ütközött ellenállásba, mert tőlük, mint kívülállóktól nem lehetett elvárni, hogy engedelmeskedjenek a lokális kötelezettségeknek. Ez az erkölcsi kettősség az, ami kifejezésre jut gabonaínség idején a helyi gabona-export megakadályozásának hagyományos gyakorlatában, amikor a parasztok nem éreztek felelősséget az idegenek élelmezése iránt. A helyiek és az idegenek közötti morális különbségtétel irónikus hatásait példázza Gourou leírása egy észak-vietnami faluról, ahol csak az éhezés egyenlő felosztása akadályozta meg az éhínség idején, hogy bárki is elpusztuljon.[15] Az éhezés azonban korántsem oszlott meg egyenlően a falvak között. Hasonlóképpen a jótékony támogatás az esetek többségében falun belüli ügy. A módosabb falusiakra társadalmi nyomás nehezedik, hogy kisegítsék szegény szomszédaikat és rokonaikat, továbbá, hogy nagylelkűen adakozzanak a helyi vallási funkciók javára, ugyanakkor senki sem tudná azt elképzelni, hogy egy másik faluból való idegen segítse ki őt.

Amennyiben az igazságosságnak az a víziója, amely a paraszti forradalmárok szeme előtt lebeg, mindenekelőtt a *helyi* igazságosság víziója, akkor ez könnyen szembekerülhet más falvakból származó parasztok érdekeivel. Zapata falujának parasztjai például szabályos ütközeteket vívtak azokkal a szegényparasztokkal, akik azért jöttek, hogy művelés alá vonják azt a területet, amit ők saját földjüknek tekintettek. A mexikói forradalom idején mindvégig fő céljuk maradt, hogy visszaszerezzék elveszett falusi földjeiket. Zapata csapatai helyileg tevékenykedtek, a helyi ügyeket támogatták és viszonylag közömbösek voltak a nemzeti problémák iránt, kivéve akkor, ha azok befolyásolták a helyi küzdelem sorsát. Hogyha követeléseik gyorsan és csodálatos módon teljesültek volna, nagyonis kétséges, hogy a Moreloson kívüli munkások és parasztok jólétéért továbbra is mindent kockáztattak volna. A spanyolországi falusi anarchista kollektívák a polgárháború idején ugyanerről a szellemről tanúskodnak. Bármilyen meggyőzőnek hatottak is helyi vívmányaik („... a szegények számára az egész olyan volt, mint az álom"), rendkívül nehéz volt őket meggyőzni arról, hogy segítsenek más falvaknak; vagy akár csak arról, hogy élelemmel és pénzzel lássák el a fronton harcolókat.[16] Az irányadó elképzelés az autonóm, igazságos pueblo (falu) volt és ez azt eredményezte, hogy a gazdag falvaknak gazdag közösségük, a szegény puebloknak pedig szegény kollektívájuk volt.

A legszűkebben értelmezve is azzal jár ez a lokalizmus, hogy amikor

az alsóbb rétegek irányába haladunk a forradalom társadalmi struktúrájában, akkor nem annyira a centralizált mozgalom helyi elágazásaival találkozunk, hanem inkább az önálló mozgalmak sorozatával, amelyek legalább olyan mértékben követik a helyi szükségleteket, mint a központi irányítást. A különböző falvak felkelőinek lehetnek hasonló vagy különböző céljaik, mindenesetre ezek a célok elsősorban a helyi kontextusra vonatkoznak. Majdnem ugyanazt lehet elmondani a forradalmon belül kibontakozó parasztforradalomról, mint amit Cobb írt a francia forradalom sans-culotte mozgalmáról: „A kommunalizmust" (önkormányzati közigazgatási rendszert) általában a népmozgalom egyik legjelentősebb vonásának tartják, és ha ezt az anarchizmus hangsúlyos jelenléteként értelmezzük, akkor természetesen sok igazság van benne. De figyeljünk arra, hogy léteznek-e törekvésnek más, rejtett értelmezési lehetőségei is – gyakran a „kommunalizmus" nem egyéb, mint a regionalizmus vagy a municipializmus újjáéledése egy tisztelteire méltóbb, látszólag forradalmi formában."[17]

A mexikói forradalom idején a zapatista seregek szervezeti formáikkal sikerrel fordították a maguk javára ezt a jelenséget. Womack szerint a helyi forradalmi hadsereg „nem egyéb, mint állami törvényhatósági joggal felruházott községek fegyveres szövetsége", amelyben a falu vezetői egyúttal a helyi forradalmi vezetők is voltak és amelyben az együttműködés inkább a kölcsönösségtől függött, mint a parancsnokságtól.[18] Morelosban ez a szervezeti modell régi és elismert volt, és sokszor legalább annyira szükséges, mint hagyományos. Ha a forradalmi elit ragaszkodik annak a parasztságnak az aktív részvételéhez, amelynek megvan az a jól kialakult képessége, hogy az élelmiszert elrejtse, megtévesszen és a parancsnoknak ne engedelmeskedjen, ami legalább olyan hatékony lehet a forradalommal szemben, mint amennyire hatékony volt a hagyományos állammal szemben, akkor a forradalmi elitnek valamiféle megegyezésre kell jutnia a helyi forradalommal.

Persze problémát jelent az, hogy a helyi forradalmárok nagyobb lelkesedéssel harcolnak otthonukhoz közel, mint attól távol.[19] Míg Carranza seregei egész Mexikót végigharcolták és Villa lumpenproletár bandái eredeti bázisuktól messze elkalandoztak, a morelosi hadsereg igen vonakodott attól, hogy az otthontól távolra merészkedjen. A *sans-culottes*-ok között a szupraregionális együttműködés problémája még súlyosabb volt: „A *sans-culottizmus* határai legtöbbször egybeestek az illető kommuna határaival és rendkívül nehéz volt a szekció-tagok erőit összehangolni még akár két szomszédos városban is."[20] A paraszti lokalizmus által előidézett katonai problémák gyakran egy olyan kettévált forradalmi hadsereg kialakulásához vezet-

nek, amely egyfelől a volt parasztokból, katonákból, diákokból és gyökértelen lumpen elemekből összetett mobil nemzeti sereget, másfelől a paraszti felkelők képezte provinciális és falusi egységeket foglalja magába.

A radikális elit tagjai, minthogy idegennek tekintik őket, gyakran találhatják szembe magukat kezdetben a helyiek szkepticizmusával és gyanakvásával, örülhetnek, ha nem nyílt ellenséget látnak bennük. A közösség morális alapegységén kívül esnek, és így – mint minden idegent – őket is előítélettel és önös érdekeik kritériumainak megfelelően kezelik. Azok a kezdeti kapcsolatok, amelyek a vélemények és értékek különböző univerzumát képviselő radikális elit és parasztság között kialakulank, nagyonis hasonlíthatnak azokra a kapcsolatokra, amelyek a harmadik világ falusi választásait jellemzik. Mint ahogy azt Bailey Indiáról megjegyzi: „Ezek a választási kötelékek instrumentális jellegűek; a falusiak saját céljaik megvalósítására használják fel őket a faluban és az elit is saját céljai elérésére az elit küzdőtéren ... az elit küzdőtere és a falu küzdőtere, életmódot jelent a főszereplők számára; a választókerület csupán eszköz ezen életmódok megőrzésére."[21]

Mindez könnyen a „robot-politika" valamiféle forradalmi formájához vezethet. A parasztság egy kutatója éppen ezt a helyi opportunizmust tette a parasztmozgalomról alkotott elméletének alapjául, azt állítva, hogy a parasztok eleinte mindig csak a szervezeti csatlakozással elérhető anyagi előnyökre fogékonyak.[22] Ez persze nem az egyetlen tényező, mint azt alább látni fogjuk, mégis fontos igazság, aminek a konzervatív és radikális elit egyaránt tudatában van. Mint azt az Indonéz Kommunista Párt vezetője tanácsolta: „Az első lépés, amit a parasztok körében tennünk kell, az, hogy segítsük őket a mindennapi szükségleteikért, részköveteléseik eléréséért folytatott harcban."[23]

A közvetlen és helyi igényekhez való alkalmazkodás egyik veszélye abban rejlik, hogy ezek a közvetlen igények keresztezhetik a forradalmi elit céljait. A Zapata vezetésével harcoló falusiak, eltérően a városi, anarchista társaiktól, nem követelték azoknak az ültetvényeknek felszámolását, amelyek körülvették saját földjeiket. Ehelyett olyan agrárreformban reménykedtek, amely visszaállítaná falusi közös földjeiket, de amely szerint az ültetvények szintén megmaradnának.[24] A Fülöp-szigeteki Huk-forradalom ennek a feszültségnek egy klasszikusabb esete volt. Amíg a Huk-vezetőség abban reménykedett, hogy megalapozza a szocialista államot és megtöri a Fülöp-szigetek gazdaságát kezében tartó amerikaiakat, addig a parasztság, mint ez kiderült, az otthonához közelebb eső célok elérésére törekedett. Még a földkérdésben is, amelyet a paraszti érdekeket figyelembe véve fogal-

maztak meg, jelentős volt a nézetkülönbség, amit Jesus Lava, a párt képviselője a következőképpen magyarázott meg: „... a pártnépszerűsítette a »Földet a földnélkülieknek« jelszavát. De ez nem a parasztok elégedetlenkedéséből fakadt. Akadt ugyan néhány paraszt akkor – sőt még manapság is – aki hajlandó volt fegyverrrel harcolni a földért. A többség azonban valójában csak a termésből akart jobban részesülni."[25]

Egy hatásos, előzetes reform minden esetben demobilizálhatta volna a parasztságot olyan intézkedésekkel, amelyek a forradalmi célokon messze alulmaradnak.

A helyi követelésekhez való teljes alkalmazkodás másik veszélye abban rejlik, hogy a forradalmi párt betagolódik a helyi konzervatív társadalmi struktúrába. Ez a történelem folyamán főleg akkor következett be, amikor a paraszti bázisra támaszkodó radikális pártok a választási politikában való részvételre szánták el magukat. Tarrow[26] kimutatta, hogy Dél-Itáliában az Olasz Kommunista Párt miképpen került hatalomba, hogyan tagolódott bele a baloldaliság jegyében újra kialakult helyi személyi ismeretségi rendszerbe. Vezetőik között aránytalanul sokan a privilegizált rétegből kerültek ki és a parasztok gyakran legalább annyira a felkínált anyagi előnyökért (termelőszövetkezetek, helyi támogatás, kölcsönkedvezmények) támogatták a pártot, mint például baloldali antiklerikalizmusa miatt. Amint azt az Olasz Kommunista Párt egy szakszervezeti képviselője jellemezte, „Az Olasz Kommunista Párt délen a klientélák pártja. Abban az értelemben, hogy képviselői úgy próbálnak hatalomhoz jutni, hogy érvényt szereznek követőik érdekeinek a helyi szinten és a már meglévő rendszer keretei között. A párt Délen maga is része lett a társadalmi elmaradottságnak."[27]

Indonéziában, az 1965. évi mészárlást megelőzően, a kommunista párt (P.K.I.) hasonló folyamaton ment keresztül. Az Indonéz Kommunista Párt, amikor arra törekedett, hogy választóinak létszámát növelje, helyi struktúrájában egyre jobban tükrözte a tekintélynek azokat a hierarchikus modellje't, amelyeket ideológiája éppenhogy eltörölni kívánt. A párt közeledése a parasztsághoz mindenekelőtt a pártfogói viszony, a rokonság és a hagyományos tiszteletadás csatornáin keresztül történt.[28] 1955-re, amikor túlsúlyba kerültek a parasztok az Indonéz Kommunista Párt tagságában, a pártvezetők már arról panaszkodtak, hogy a helyi tehetős elemek akadályozzák a pártpolitikát.[29] Az Indonéz Kommunista Párt felbomlása 1965-ben nem csupán az ellene bevetett erők, a hadsereg és az iszlám mozgalmak következtében történt, része volt benne az osztályharcot akadályozó olyan tényezőknek is, amelyek éppen saját struktúrája révén jöttek létre. Így tehát

az olyan helyzetekben, ahol a radikális párt képes a parasztság sok konkrét és közvetlen követelését elfogadni, ez végül is lehet, hogy nem a forradalomhoz vezet, hanem inkább a fennálló rend kissé humánusabb változatához.

A paraszti lokalizmus evidenciáját, a paraszti „tradeunionizmus" veszélyeit a forradalom sok teoretikusa úgy értelmezte, mint a lenini párt-struktúra mellett szóló érvet, amelynek vezetői ellent tudnak állni az ilyen tendenciáknak. Bár szólhatnak más érvek is a lenini pártszervezet mellett, ami ezt az indokot illeti, ez meglehetősen ingatag. Először is azért, mert azon az erősen vitatható feltevésen alapul, hogy a helyi és közvetlen érdekek szükségképpen konzervatívak. Ezzel szemben világos, hogy e mérsékelt célok gyakran egészen jól összeegyeztethetőek a forradalmi cselekvéssel és hogy a legszűkebb érdekekért is sokszor intenzív mozgalmakkal és erőszakkal kell küzdeni. A Fülöp-szigetek Huk-mozgalmában a parasztok csak alacsonyabb bérleti díjakat és biztos földbérletet akarhattak. Mindez korántsem akadályozta őket abban, sőt éppenhogy arra ösztönözte őket, hogy olyan forradalmat kezdeményezzenek, amit a kommunista párt csak egy évvel később kezdett támogatni, miután a forradalom már jelentős kezdeti sikereket ért el. Elég megalapozottnak tűnik, hogy a paraszti forradalmi akciók tipikusan védekező jellegűek és általában mérsékelt célkitűzéssel indulnak – bár, tegyük hozzá, az adók és a bérleti díjak ugyanakkor élet-halál kérdést jelentenek a parasztság számára.

Másodszor, a paraszti felkelők céljai, amelyek inkább a tetteikből, mint a pártporgramokból és a kiáltványokból olvashatók ki, legalább annyi esetben „radikálisabbak" a vezetőikénél, mint nem. Nghe-Tinh parasztsága, hasonlóan az angol polgári forradalom levellereihez, sok tekintetben feltűnően radikálisabb volt, mint az élükön álló radikális értelmiség. A leninista párt ilyen helyzetekben arra kell hogy törekedjen, hogy visszafogja a parasztság forradalmi igényeit, minthogy felkeltse azokat – vagy pontosabban, hogy biztosítsa azt, hogy a kirobbantott forradalom olyan legyen, mint amilyet az elit akar, és nem olyan forradalom, mint amit a parasztság a saját szakállára harcolna végig.

Végül pedig világos, hogy a falusiak forradalomról alkotott nézetét minden szűklátókörűsége, lokalizmusa ellenére bele kell foglalni a forradalmi tervbe, ha ez a terv egyáltalán a falusi tömegbázisra kíván szert tenni. Csakis a parasztság életproblémáiból fakadó követelésekből és szükségletekből kiindulva keletkezhet olyan szenvedélyes elkötelezettség, amelyet megkövetel minden nagyarányú forradalom. Morelos földművesei nem kockáztattak volna mindent Carranza mérsékelt programjáért vagy Villa észak-mexi-

kói ültetvényi munkásainak követeléseiért. Hosszú ideig elhúzódó és szívós harcuk a *helyi* célkitűzéseket szolgálta. Mint arra Womack rámutat: „Ebben a rendíthetetlen provincializmusban rejlett a mozgalom ereje és gyengéje."[30] Ez ugyanúgy áll a korai munkásosztályra, mint a parasztságra. Thompson élénk színekkel írta le, hogy a kézművesfalvakban a 19. századi angol munkásosztály mozgalma onnan kapta koherenciáját és életerejét, hogy „... az egész közösség ugyanazoknak a foglalkozási és társadalmi feszültségeknek a hatása alatt volt."[31] Csak a közösségi vélemény *szankciója* garantálta a mozgalom fennmaradását és harcosságát. S jóllehet a helyi érzelmek és értékek követése könnyen előidézheti, sőt: kihívhatja a „forradalom a forradalomban" feszültségeit, az alternatív kockázat – az elszigetelt, bár elvileg következetes radikális értelmiség puccsizmusra vagy meddő vitára kényszerülése – sokkal súlyosabbnak tűnik.

2. Szeparatizmus és zárt gazdaság

Bármit képzeljen is magáról a forradalmi elit, majdnem mindig elválaszthatatlanul kötődik a nemzeti államhoz, mint politikai egységhez, a kormányzás nemzeti struktúrájához és a gazdaság nemzeti keretben történő fejlesztéséhez.[32] Így útja könnyen elválhat a forradalmon belüli forradalomtól, amely mindenekelőtt a helyi közösség integritása, a helyi szokásoknak megfelelő vezetés és a zárt helyi gazdaság mellett száll síkra.

Kezdetben nem minden paraszti mozgalom szeparatista jellegű. Nagy részük, úgy tűnik, inkább a parasztság és az elit kapcsolatának újrarendezésére törekszik, s gyakran a *status quo ante* helyzetet kívánja vissza, ami a földbéreket, az adókat, a robotot és a többi kötelezettséget illeti. Ahol azonban ezekkel a mozgalmakkal szembeszállnak, ahol erős a helyi közösségi hagyomány vagy ahol beavatkozás történik a meglehetősen autonóm parasztság életébe, az általunk lokalizmusnak nevezett jelenség a szeparatizmus vagy szecesszió határozottabb formáját öltheti. Ilyen szeparatista tendenciák figyelhetők meg a vietnami Nghe-Tinhben megalakult falusi köztársaságokban, a levellerek ragaszkodásában a helyi létfenntartási jogokhoz és némiképp Saya San falusi követőinek az adók iránti ellenállásában.

A szeparatista felkelés a periferikus parasztság hagyományos ellenállásának talán legáltalánosabb formája, amivel szembeszáll az életébe beavatkozó központosító királysággal vagy nemzeti állammal.[33] Történelmileg az ilyen felkelések jelentkezését gyakran hozták kapcsolatba a nyugat-euró-

pai abszolutista államok kialakulásával, a harmadik világban pedig a gyarmati kormányzás kifejlődésével. Ilyenkor, minthogy hiányzik bármiféle erősebb történelmi vagy jelképes kapcsolódás a politikai központhoz, a helyi közösség természetes reakciója nem a forradalom, hanem inkább egyfajta védekező törekvés az elszakadásra.[34] Ha hosszabb történelmi időszakban vesszük szemügyre ezt a modellt, akkor ezeket a szeparatista törekvéseket mindössze annak a paraszti kitérő magatartásnak, engedetlenségnek, képmutatásnak a legaktívabb és legextrémebb formájaként jellemezhetnénk, ami mindig is meghatározta a parasztság viszonyát az átfogóbb hatalmi rendszerekhez (...)

A kivonulás eszméje gyakran felbukkan azokban a vallási felkelésekben, amelyek egy önkormányzatú utópikus közösség megteremtésére törekednek. A táboriták és az anabaptisták Európában, a brazil Antonio de Conselheiro, a Fülöp-szigeteken fellépő szekták, mind kísérletet tettek arra, hogy az állam befolyási területén kívül hozzanak létre új közösségeket. Ezek a közösségek felfoghatók úgy, mint a mobil parasztság elnyomás előli „hegyekbe menekülésének" szervezettebb változatai. A visszavonulás mindkét esetben helyi szecessziós mozgalomhoz vezet. Amíg a más véleményen lévő városi elit, amely a centrum „nagy tradíciójához" kapcsolódik, azért lázad fel, hogy újjászervezze az államot, addig a parasztság a periféria „kis tradíciójához" kapcsolódva legtöbbször azért lázad fel, hogy kitérjen az állam elől vagy lerombolja azt.

Én úgy vélem, hogy ebben az értelemben kellene értelmeznünk a paraszti lázadás anarchista oldalát. Amikor az angol parasztok 1381-ben Wat Tyler vezetésével elégették azokat a földesúri lajstromokat, amelyekre az uraikat megillető kötelezettségek voltak felírva, amikor legyilkolták az adószedőket, a bírákat és hivatalnokokat, ezzel nemcsak az adók iránti ellenérzéseiket élték ki, hanem kinyilvánították a vágyukat aziránt is, hogy leszámoljanak az állami apparátussal.[35] Az adólajstromok elégetése a Nghe-Thinh-i és a Saya San vezette felkelések során arra történő kísérlet, hogy megsemmisítsék azt, ami a legjellemzőbb a modern államra – az adólajstromokat. A parasztfelkeléseket általában a helyi politikai és gazdasági autonómia utópista víziója hatja át – vagy, negatívan fogalmazva, egy adók és állam nélküli világ képe...

A parasztok politikai autonómia iránti vágyának gazdasági komponense gyakran a zárt gazdaság követelésének formáját öltötte. Ahol a föld és a munka áruvá vált, mint történelmileg Európában és újabban a harmadik világban, ez magával hozta az egyenlőtlenség új formáit, egy újféle piaci

bizonytalanságot, a kisbirtokosok és a közösségi földek kisajátítását, a falusi proletariátus megnövekedését. A parasztok gyakran reagálnak úgy a kapitalista mezőgazdaságban megtestesülő fenyegető erőkre, hogy a prekapitalista rend visszaállítására törekszenek.

Sehol sem szembetűnőbb ez, mint a francia forradalom idején egyrészt a parasztság, másrészt pedig a forradalmi polgárság és a városi *sans culotte*-ok közötti feszültségben. Amíg a forradalmárok Párizsban és más nagy városokban szembekerültek a városi élelmezés szinte leküzdhetetlen problémájával, a megyei (départements) népmozgalom kísérletet tett arra, hogy a maga gabonakészletét megtartsa és egy zárt gazdaságot hozzon létre – egy sor olyan prekapitalista jellegű megélhetést biztosító joggal együtt, mint a gyűjtögetés és a közös legeltetés joga.[36] 1975-re vidéken egy új terrorhullám bontakozott ki, a városi forradalmárok ismét erőszakhoz folyamodtak a piacra szállítást megtagadó helységekkel szemben.[37] Ebből a szempontból a parasztság magatartása a piacok prekapitalista jellegű szabályozásának elvében gyökerezett, ahol a helyi fogyasztói szükségletek fontosabbnak minősültek az exportnál.

A paraszti radikalizmus erős antikapitalista hangvétele megfigyelhető mind a nemzeti piactól, mind pedig a pénzgazdálkodástól való elszakadási törekvésekben. A spanyol falusi anarchisták pl. eltekintve a korrupt egyház, a kapzsi földbirtokosok és az állam irátni ellenszenvüktől, a gazdasági autonómia éppen egy ilyen modelljének visszaállításán munkálkodtak. Mint azt Brenan megjegyzi: „A falusi anarchizmus egyszerűen arra törekszik, hogy visszaállítsa azokat a primitív spanyol kommunákat, amelyek a 16–17. századi Spanyolország sok részén fennálltak... Az utóbbi száz évben nem volt olyan parasztfelkelés Andalúziában, amikor a falvak nem alkottak volna kommunákat, nem osztották volna fel a földet, *nem szüntették volna meg a pénzt* és nem nyilvánították volna magukat függetlennek – szabadnak az „idegen" földesurak és rendőrség beavatkozása alól".[38]

Amit az andalúziai anarchisták a „kommunizmus" alatt értettek, az egyrészt a pénzgazdálkodás megszüntetése volt – ezt tartották felelősnek a falusiak az új igazságtalanságokért –, másrészt pedig a régebbi közösségi létfenntartási biztosítékaiknak a helyreállítása. Amikor az anarchisták 1936-ban fellázadtak, „megszüntették a pénzt és egy központi cserehivatalt állítottak fel a pueblókban (falvakban), amely minden terméket összegyűjtött és ismét szétosztotta azt a fejadagok szerint..., az anarchisták hatalomra jutása a peublót nemcsak egy elméletileg zártkörű politikai csoporttá, hanem gazdaságilag is elkülönülő csoporttá tette".[39] A puebló-anarchisták gazda-

sági önellátási törekvése arra figyelmeztet, hogy még az anarchizmusban is megvoltak a feszültségek a városi és a falusi mozgalom között.

Hasonló népi-anarchista elképzelés inspirálta másutt is a parasztokat. Mexikóban a nemzeti munkásszövetség, a CROM, a zárt gazdaság paraszti felfogásához vonzódott. Pedro Martinez, Oscar Lewis paraszt-informátora, aki Zapatával együtt harcolt, így idézte fel küldetésüket: „Eljutunk majd oda, hogy a pénz kimegy a használatból. Ez meghozza majd az igazságot és több igazságtalanság nem történik... A munkások és a parasztok lesznek a legfontosabb emberek. Úgy lesz majd, »Te adod ezt, és én adom azt érte cserébe!« Ezt mondták nekem 1921-ben a CROM-ban. És mi el is hittük ezt."[40]

Pedro Martinez és más parasztok Morelosban lehetőséget kaptak arra, hogy megvalósítsák ezt az elképzelést, miután a forradalom végeztével visszakapták a falusi közösségi földeket. Egy odalátogató észak-amerikai újságíró 1923-ban úgy találta, hogy a parasztok egyáltalán nem voltak elkeseredve a cukornád-gazdálkodás leromlása miatt. Azt mondták: „Ami az állam számára prosperitás volt, az számunkra nyomor. Mi most azt termesztünk, amit akarunk és saját magunk használatára..."[41]

3. Egalitarianizmus

A harmadik világ nagy részén jelen korunkban és Európában nem is olyan régen az osztályok közötti különbség erősen tükröződött (tükröződik) az élelmiszerfogyasztás milyenségében és minőségében. Olyan szoros ez az összefüggés az osztály és az étrend között, hogy sok társadalomban közvetlenül bizonyítható, melyik osztályhoz tartozik az illető személy, abból: mit eszik.[42] Ha hozzátesszük ehhez azt a tényt, hogy az éhínség és az ínség problémája talán a legnyomasztóbb exisztenciális félelem az agrártársadalomban, nem lehet meglepő, hogy az élelmiszer és az élelmiszerrel kapcsolatos képzetek az egyenlőségről alkotott paraszti fogalmak középpontjában állnak. Az egyenlőség és az újraelosztás természetesen lényeges része a forradalmi elit által propagált ideológiai elképzelésnek is. De amint látni fogjuk, nem egészen ugyanaz a dolog, amit a radikális elit és amit a parasztok az egyenlőség fogalmán értenek.

A korai Európában a vagyon és a javak elosztásából való egyenlő részesülés témája a tradicionális millenárius gondolkodásba ágyazódott. A parasztfelkelések, mint azt Bloch megjegyzi „... az evangéliumok primitív ega-

litarianizmusának hatását tükrözik, ami már jóval a reformáció előtt nagy hatást gyakorolt az alázatos lelkekre."[43] Pedo Martinez forradalom-elképzelése az egyenlőség hasonló felfogását juttatja kifejezésre – az élelmiszerrel, a ruházkodással és munkával kapcsolatban.

„Mindannyiunknak ugyanazt kell ennünk és ugyanúgy kell öltözködnünk... A földbirtokosoktól, akik most gazdagok, el fogják venni a földjeiket és odaadják a szegényeknek megművelésre. A gazdagok is dolgozni fognak, és mindent közösen elraktározunk."[44]

Aligha meglepő, hogy sok paraszt nemcsak mondja, de komolyan gondolja is, hogy néhány ember túlfogyasztása az oka a tömegek szegénységének. A jó társadalom eszméje itt egy alapjában statikus (jóllehet hullámzó szerencséjű és ezért halandó) létfenntartási gazdaságból nő ki, nem valamilyen új gazdaság produktuma, hanem inkább „a szűkösség igazságos elosztásáé."[45]

Ennek az egyenlőségről alkotott elképzelésnek a folyamatossága és szívóssága figyelhető meg Kínában, ahol az élelmiszer és a népesedés kapcsolata talán a leginkább közelíti meg Malthus modelljeit. Az 1830-as években Chihli, Honan és Shantung vallásos banditái elsősorban a termést fosztogatták. „Ha egyszer éhség üti fel a fejét, ők, számbeli fölényükre támaszkodva, fényes nappal együtt fosztogatnak, és e portyázásaikat az *élelmiszer egyenlősítésének* nevezik."[46] A 19. századi nagy Tajping felkelés szintén hasonló koncepciókat tükrözött. Akárcsak Nghe-Tinhben, a parasztlázadók szabadon fosztogatták a jómódú családokat útjukon és szétosztották zsákmányukat a szegényeknek. Az alábbi jelentés a 19. század eleji kvantungi felkelésről a klasszikus modellt idézi fel:

„Néhány gazdag család bőkezűségének köszönhetően kezdetben [önkéntes] hozzájárulások tették lehetővé, hogy élelmet vegyenek a [nincstelenek számára]. De amint az idő múlt, felfedezték az „Oszd meg az éhínséget" elvet; most, valahányszor a rizs drága, szokása lett a szegényeknek, hogy csoportokba verődve és házról-házra rizst koldulnak. Ha kívánságukat nem teljesítik, a rizset gyorsan, erőszakkal szerzik meg... Még a kevéssé tehetős családok is néha nagy veszteségeket szenvednek".[47]

Az egyenlőség hasonló értelmezése megfigyelhető az 1948 évi, kommunista párt vezette kínai forradalomban is. Midőn a földreform és a „leszámolás" megkezdődött abban a faluban, amelyet William Hinton leírt, a káderekat arra utasították, bár gyakran eredménytelenül, hogy fékezzék meg a szegényparasztságot abban, hogy a forradalmi egyenlőségről alkotott elképzeléseit megvalósítsa.[48] Mert itt is megindult a kincsvadászat az össze-

hordott gazdagság után. A parasztok megtámadták a gazdagok házait: feltépték a padlódeszkákat és felásták az udvarokat; kopogtatták a falakat. A földesurakat és családjaikat addig vallatták és ütötték (néha meg is gyilkolták őket), amíg azok el nem árulták mindazoknak az értékes dolgoknak a helyét, amiket elrejtettek.[49] Az egyik ilyen akció a kínai újév első napján zajlott le, ahol a forradalmi tömeg nagy élvezettel látott neki a lakmározásnak a földesúr ünnepi vacsoráján. Ennek a szimbolikus jelentősége talán azokhoz a *repas civiques*-hez hasonlítható, amikről Cobb adott leírást a francia forradalom idején:

„Így elhatároztuk, hogy mindent megeszünk, amit Ching-ho készített az új év megünneplésére – egy egész fazék gombócot faltunk fel disznóhússal, borssal és más fűszerekkel. Még apró tengeri rák is volt ott. Mindannyian azt mondtuk, »A múltban soha sem éltünk át boldog újévi ünnepet, mert ő mindig a földbér és egyéb járandóságok után kérdezősködött és mindent elhurcoltatott a házainkból. Most viszont kedvünkre eszünk! « és mindenki jól lakott és még a hideget sem vette észre".[50]

A „sérelmek törlesztését" falusi szinten hajtották végre, a falun belüli egyenlőség foglalkoztatta a parasztokat, nem pedig a falvak közötti egyenlőség. Egy helyen például, egy földesúri család két tagját agyonverték a falusiak, amikor kitudódott, hogy azok elrejtették egy rokonuk megtakarított pénzét, amit azután a rokon falujából jött forradalmi tömeg el tudott tüntetni."[51]

Akárcsak Nghe-Thinhben, a vagyon újrafelosztása Kínában sem állt meg a gazdag földbirtokos osztálynál. A párt figyelmeztetése ellenére, kifosztották a gazdag parasztokat és a középparasztokra is „borzasztó nyomás nehezedett alulról", hogy az ő földjeiket és vagyonukat is elkobozzák. A szegényparasztok végső célja láthatóan a tulajdon és a jövedelem teljes egyenlővé tétele volt. Hinton a népi ethoszt ragadja meg, amikor megjegyzi, hogy: „A kommunista párt nélkül a szegényparasztok az utolsó csészékig és evőpálcákig mindent felosztottak volna a falusi házakban és az utolsó fogaskerekekig és tengelyekig a gyárakban".[52]

Minthogy Hinton a párttal érez együtt, bírálja ezeket a „balos túlzásokat", mivel ezek elidegenítették a gazdag- és középparasztokat, mivel veszélyeztették a termelést és mivel fenyegették azt a nagy koalíciót, amelyen a párt stratégiája alapult. Eképpen Hinton véleménye egybecseng azzal a bírálattal, amit Mao-Ce-tung adott a földreform mozgalomban elkövetett hibákról: „1. Hogy tévesen sorolnak a földbirtokos vagy gazdagparaszt kategóriába sok olyan dolgozó embert, akik nem, vagy csak kissé vettek részt a

kizsákmányolásban; 2. Az erőszak válogatás nélküli alkalmazása a földesurak és a gazdag parasztcsaládok ellen, minden ingóság elkobzása és a földbirtokosok elrejtett vagyonának felkutatásával való túlzott foglalkozás; 3. Komoly beavatkozás a kereskedelembe és az iparba, részben a földesurak és gazdagparasztok birtokában levő iparba és kereskedelembe...

Mi támogatjuk a parasztoknak a föld egyenlő felosztására irányuló követeléseit... hogy segítsük felkelésre bírni a széles paraszttömegeket, hogy gyorsan megszüntessék a feudális földesúri osztály földtulajdonának a rendszerét, *de nem támogatjuk az abszolut egalitárianizmust*. Bárki, aki az abszolut egalitárianizmust támogatja, annak nincs igaza... Az ilyen gondolkodás reakciós, *visszahúzó*, és szemben áll a haladással. El kell ítélni."[53]

Falusi perspektívából nézve azonban ugyanezek a „túlzások" a majdnem utópikus álmok tényleges megvalósítását jelentették. A kisajátított föld, pénz és vagyon értéke hozzávetőleg „ötéves átlagjövedelmet jelentett minden férfi, nő és gyerek számára a közösségben".[54] A földnélküliek és szegény földművesek most majdnem megduplázták birtokukat átlagban 0,44 acreről 0,83-ra. „Ez azt jelentette, hogy az éhhalál küszöbéről viszonylagos biztonságba jutottak."[55] Noha a párt véleménye szerint a kisajátítások túl messzire mentek s túl gyorsan mentek végbe, nem kétséges, hogy ezek a kisajátítások az igazságosság helyi értelmezésének a valóraváltását jelentették Long Bowban és több ezer más kínai faluban. A felfogások és érdekek ilyen összeütközése miatt a párt az „új" középparasztok ellenállásával és ellenségeskedésével találja magát szembe, amikor később arra tesz kísérletet, hogy kártérítse azokat, akiknek vagyonát már szétosztották.

4. Millenárius gondolkozás

A fentebb tárgyalt felkelések mindegyikénél a forradalmi elképzelések paraszti recepciójában jelentős szerepet játszottak a millenárius gondolkozás korábbi rétegei.[56] Saya San követői számára a millenárius felfogás explicit volt, míg a Nghe-Tinh-i felkelőknél olyan népi elképzelést jelentett, ami általában nem talált kedvező visszhangra a forradalmi elit körében. A millenárius gondolkozás természetesen nem az összes parasztfelkelés szervesen hozzátartozó eleme, de ha feltűnik, átszínezi a mozgalom jellegét. Itt nincs hely arra, hogy megvitassuk azokat a körülményeket, amelyek között a millenárius témák erőteljesen előtérbe kerülhetnek. Elegendő azt mondani, hogy amikor kívülálló erők vagy természeti katasztrófák sújtják a parasztságot és

aláássák azokat a normális kategóriákat, amelyekkel az emberek általában értelmezik mindennapi létüket, a millenárius megoldások különösen meggyőzőnek tűnnek. Az éhínségek, a pestis, a háborúk és az idegen hódítás gyakran töltött be ilyen funkciót a történelem folyamán.

A parasztság millenárius tendenciáit általában anakronisztikus csökevényként tartották számon, amely vagy akadálya a szekuláris forradalmi hitnek, vagy a modern totalitarizmus előfutára.[57] Másrészt azonban, mint arra Hobsbawm rámutat, a millenárius mozgalmak könnyebben adaptálhatók a modern forradalomhoz, mint a tiltakozás egyéb formái, pl. a banditizmus. Az előbbi eleve alapvetően elutasítja a fennálló rendszert, felvázol egy eljövendő utópiát, és csak egy „szekularizált történelem felfogásra", valamint egy gyakorlati programra vár, hogy megragadja a hatalmat.[58] Nem szabad azonban azt képzelnünk, hogy a millenárius mozgalmak teljesen zavarban vannak, ha sor kerül a hatalom megragadására. Lehet, hogy a Thomas Münzer vezette német parasztok vagy a Tajpingok Kínában számítottak a természetfeletti segítségre, de mindegyik mozgalom ugyanakkor imponáló hadsereget és katonai stratégiát fejlesztett ki erőforrásainak határain belül.

Sőt: kétséges, hogy bármely parasztbázisú forradalmi mozgalom mozgósítani tudta volna a vidéket, ha nem vette volna igénybe a történelmi gyökerekkel rendelkező utópikus gondolkozás szimbolikus erejét. Ezek az utópista álmok a paraszti kizsákmányolás szimbolikus tagadásának és meghaladásának klasszikus formái A különböző nagy hagyományos vallások megváltáshitét a parasztság magáévá teszi, egy osztály szolgálatába állítja az igazság eljövendő korszakának mobilizáló mítoszában.[59] Amikor az, ami modern forradalmi ideológiának számít, eljut a parasztsághoz, akkor beleintegrálódik ezekbe a létező hiedelmekbe és értékekbe. Így a Nghe-Tinh-i parasztság a kommunizmust úgy értelmezte, mint egy igazságos és autonóm falusi társadalom újramegalakítását. Hasonlóképpen, az andalúziai parasztok az anarchizmuson a pueblonak az államtól és a földesúrtól való felszabadulását értették. Hasonlóképpen értelmezték úgy a nacionalizmust Saya San követői, mint az igazságos burmai király eljövetelét és az adók eltörlését.

A paraszti radikalizmus utópikus témái tovább élnek, új vezetőkhöz és az új mozgalmakhoz kapcsolódnak. Jól példázta ezt az orosz paraszt hite a „jó cárban" vagy a „megmentő cárban". Mint hit, ez se nem több, se nem kevesebb, mint maga a társadalmi igazságosság paraszti víziója. A földrajzi helytől és időtől függően természetesen változhatott az elképzelt utópia, hogy megfeleljen a parasztság által átélt aktuális elnyomás teremtette helyzetnek. De az orosz parasztok bármely banditában vagy prófétában, aki igé-

retet tett a felszabadításukra, a „jó cárt" látták és lelkesen követték őt. A modern Kínában is világos, hogy Mao Ce-tung és más forradalmi vezetők alkalmazkodtak a népi mítoszok egész sorához, amelyek az elnyomásnak véget vető igazságos király eljövetelét hirdették.[60] Az ilyen felszabadító, utópikus hiedelmek vitalitása a parasztság körében megfigyelhető Pedro Martinez szavaiban is, aki noha látja, hogy az 1911-es forradalom nem hozta meg az igazságosságot Mexicóban, továbbra is reménykedik.

„Én azt hiszem, hogy mindazok a forradalmak, amelyeket mi a földön látunk, eleve fentről megtervezve érkeznek hozzánk. *A következő forradalom* már meg van írva... Zapata óta sokan próbálkoztak, de semmi sem történik. Minden összedőlt, mert az Isten még nem adta meg az igét. Majd egyszer csak hirtelen kitör Mexicóban a szegények forradalma a gazdagok ellen. Nem most, azt nem hiszem, de *egyszer el fog jönni.* Nem tudom azt sem megmondani, ki lesz a vezetője, de majd egyszer eljön *Valaki.*"[61]

Néhány radikális megfigyelő számára a paraszti tradíció utópikus rétegei csak eszközt jelentenek a „haladóbb" forradalmi hitek kialakulásához vagy olyan „szükségszerű" társadalmi jelképet, ami kell a forradalmi elkötelezettség létrejöttéhez.[62] Hobsbawm azt sugallja, hogy a leninista párt a maga felsőbbrendű elképzeléseivel képes lehet ezeket a hiedelmeket jó célra manipulálni:

„A millenarizmus valójában nem csupán az archaikus múlt megkapó továbbélése, több ennél, rendkívül hasznos jelenség, amelyet a *modern* társadalmi és politikai mozgalmak *eredményesen használhatnak fel* saját befolyásuk növelésére és terjesztésére, arra, hogy az ebben hivő emberek széles tömegeiben saját tanításuk magvait hintsék el."[63]

A millenárius gondolkozás azonban jóval több, mint egy olyan ideológiai rés, amelyen keresztül a forradalmi értelmiség behatolhat a parasztság gondolkodásába. Addig, ameddig a parasztság kívül marad a városi körzetek szimbolikus hegemóniáján, a millenarizmus a vidék normarendszerének tartós vonása marad. Mint azt Victor Turner és mások kimutatták, parasztság körében a millenarizmus beleágyazódik a profanáló ritusokba, a szimbolikus megfordításokba, az „átmeneti ritusokba", a mítoszokba és a népi vallásba.[64] Mint konkrét emberi szükségletek és értékek kifejeződése, nem annyira „alsóbbrendű" ideológia, mint inkább az igazságosságnak és a helyesnek tartott dolgoknak egy alternatív eszméje. Azok a forradalmárok, akik nem veszik elég komolyan, könnyen ráfizetnek. Mint Pedro Martinez sugallja, ezek a törekvések túlélik a forradalom győzelmét és továbbra is olyan normaként

szolgálnak, amely alkalmas az új rendszer megítélésére is. Ugyanazok a paraszti hiedelmek, amelyek Maot az igazságos császár hagyományához asszimilálják és politikáját pedig az igazságosság utópikus elképzeléséhez, nemcsak legitimálják az új rendszert; ugyanilyen könnyen felhasználhatók arra is, ha a körülmények megkövetelik, hogy elvitassák tőle a legitimást, ha nem tudta beváltani azt a forradalmi igéretet, amit megtestesíteni látszott.

V. Végkövetkeztetések

Az a vizsgálódás, amelyet – Regis Debray elnézését kérve – a „forradalom a forradalomban" címszóval láttam el, segíthet nekünk abban, hogy a parasztfelkelés folyamatát egy új, és remélhetőleg realisztikusabb perspektívába helyezzük el. Ez mindenekelőtt azt foglalja magába, hogy a paraszti radikalizmus történeti evolúciója *inkább kiegészítésekkel, mint behelyettesítésekkel előrehaladó folyamat.* Ez azt jelenti, hogy az olyan modern fogalmak, mint a nacionalizmus és kommunizmus, amelyeket a forradalmi elit kialakulása során magáévá tett, nem szorítják ki a felkelés régibb formáit, vagy azokat az értékeket, amelyeket megtestesítenek, hanem inkább az előbbieket egy új vezető réteggel és doktrinával egészítik ki a forradalom tetőpontján. A kölcsönhatás foka helyről helyre, időről időre váltakozó, de feltételezhető, ahogyan az alsóbb társadalmi osztályok felé haladunk vidéken, hogy megtaláljuk az olyan hiedelmek, értékek és érdekek kifejződését, amelyek tükrözik azt, hogy a parasztság egy régi, elkülönült prekapitalista osztály. A forradalmi elemek sajátos ötvözete itt is az antropológusok által már feltárt ritusok sajátos összetettségére emlékeztet.

„Míg a nagy tradíció egyes elemei a helyi ünnepségek részeivé váltak, úgy tűnik, hogy azok nem léptek a kis tradíció szokásainak a helyébe. Ehelyett arra látunk bizonyítékot, hogy a formák összetételét és átalakulását nem követi az így felhalmozott és átalakult elemek nemzeti szintre emelkedése, minden a helyi struktúrába illeszkedik, anélkül, hogy szembetűnően kiszorítaná a korábbi elemeket."[65]

Tehát legalább két forradalommal van dolgunk, amelyek egyidejűleg jelennek meg az integráció kisebb-nagyobb fokát mutatva. Mindkét leendő forradalom a társadalmi helyzet produktuma, és ezért kezdeményezőik – egyik oldalon a forradalmi intelligencia, a másikon pedig a parasztság – konkrét érdekeit tükrözi. Itt nyilvánvalóan nagyon leegyszerűsítem a dolgot, amennyiben különbséget tehetünk az alsóbb osztályok kisebb rétegei,

csoportjai (pl. kisbirtokosok, bérlők, bérmunkások, kistermelők—magáncélokra termelők, piacra-termelők) között, amelyek mindegyike eltérő képzeteket alakít ki a forradalmi érdekeltségekről. Így a francia forradalom „népi" változata régióról régióra, rétegről rétegre különbözik. És az a „forradalom a forradalomban", amelyet itt egységes egészként vizsgáltunk, változik aszerint, hogy a 17. századi Angliával, a 18. századi Franciaországgal vagy a 20. századi Mexikóval foglalkozunk. E kritikai megszorítások ellenére, számos olyan jellegzetesség, ami itt szóba került, figyelemre méltóan tartós, mivel a prekapitalista és a korai kapitalista parasztság alapvető sajátosságaira alapozódik.

Evvel nem azt akarom mondani, hogy a két forradalom közötti viszonynak egyértelműen a konfliktus a fő jellemzője. Ellenkezőleg. Számos közös céljuk van, amelyeken *de facto* koalíciójuk alapul, – pl. szembenállás az uralkodó elittel, a gyarmati függés gyűlölete, a föld és a vagyon újrafelosztásának követelése. Ezen a közös területen kívül azonban eltérhetnek az érdekek. Ez az eltérés lehet puszta külön-érdek. Így a forradalmi elit számára pillanatnyi cél lehet az idegen (külföldi) cégek államosítása, és az erős állam létrehozása, amíg a parasztság számára pillanatnyi cél a földreform, a megélhetés és a helyi igazságszolgáltatás. Ebben az esetben a koalíció számára nyugodt működési lehetőség adódik, mivel a két forradalmi szektor célkitűzései nem kerülnek szükségszerűleg ellentétbe egymással. Egy másik szinten viszont fennállhat a konfliktus lehetősége, mivel a forradalmi értelmiség kollektivizált mezőgazdaságért, a parasztság pedig a maga kis birtokaiért szállhat síkra: a párt-elit egy központosított politikai rendszert szeretne, míg a parasztság ragaszkodik a helyi autonómiához; az elit megkövetelheti az adózást és a vidék iparosítását, a parasztság viszont egy adók nélküli zárt gazdaság mellett foglal állást. Létezik tehát a közös érdekek szintje, az eltérő, de egymással nem ellentétes érdekek szintje, és végül az ütköző érdekek szintje. Az utóbbi nem feltétlenül veszélyezteti a forradalmi koalíciót, de kifejezésre jut majd a forradalmi folyamatban, mind pedig a forradalom utáni politikai életben.

Amennyiben elfogadjuk azt, hogy ezek a különbségek eltérő és reális érdekek természetes következményei, valamint úgy tekintjük őket, mint a forradalmi gyakorlat szükségszerű velejáróját, akkor kénytelenek vagyunk elfordulni a forradalom túlságosan is bevett definíciójától. Ez a meghatározás implicite vagy explicite magában foglalja azt, hogy a forradalmi párt célja: úgy irányítani, úgy szocializálni a parasztságot (vagy a proletariátust), hogy a maradiságtól, a kispolgári és kalandor (vö. *A baloldaliság a kommu-*

nizmus gyermekbetegsége) tendenciáktól, a forradalom „igazi", „haladó" tendenciái felé forduljon. Így például Hobsbawm azt tartja üdvösnek, ha a felkelés primitívebb értékeit és formáit a párt által hirdetett modern szekuláris nézetek váltják fel. Migdal pedig olyan forradalom-modellt dolgoz ki, amely szerint a parasztoknak el kell jutni az individuális és helyi érdekektől a pártcélokkal történő azonosulásig.[66] Ha igaz is, hogy néhány forradalmi párt bizonyos fokig képes e szakadék áthidalására, közvetítő tevékenysége azonban nem jelenti a szakadék kiküszöbölését. A szakadék megmarad majdnem minden esetben, mint a forradalom permanens strukturális jellemvonása. A kis tradícióra támaszkodó politika vidéken sohasem fog megfelelni a párt elvárásainak; ez továbbra is spontánabbul és ösztönösebben alakul, mint azt az összetartást kívánó párt elvárná; továbbá tükrözni fogja a tartós helyi érdekeket, amelyek a parasztságnak a társadalmi struktúrában elfoglalt helyéből fakadnak. Ebben a szövegösszefüggésben figyelemre méltó E.P. Thomposnnak az 1797. évi angol flottalázadásról írott elemzése:

„Értelmetlen dolog azt bizonyítani, hogy a tengerészek mozgalma, azért, mert a többség nem rendelkezett világos politikai elképzelésekkel, nem forradalom, hanem pusztán a tengerészek ellátásával és fizetésével kapcsolatos helyi jellegű ügy volt. Ez a népi forradalmi válságok természetének félreismerése lenne, mivel ezek éppen a többség panaszainak és egy öntudatos kisebbség által kifejezésre juttatott törekvéseknek az összefonódásából fakadnak".[67]

Barrington Moore, a nagy forradalmakról szóló tanulmányában, még élesebben fogalmaz:

„Az értelmiség, mint olyan, keveset tehet politikailag az elégedetlenkedők egy nagyobb súlyú csoportjához való csatlakozás nélkül. A mindig újat kereső lelkű elégedetlen értelmiség azért tudott politikai jelentőségénél nagyobb arányú figyelmet kelteni, mert egyrészt kutató-kereső tevékenységének nyomai írott formában fennmaradtak, másrészt pedig a történelmet írók maguk is értelmiségiek. És különösen megtévesztő trükk tagadni azt, hogy a forradalom paraszti elégedetlenségből fakad. Pusztán azért mert vezetőik diplomások, értelmiségiek."[68]

Ez a nézőpont azt sugallja, hogy a legtöbb parasztforradalom helyes és történelmileg pontosabb leírásában a paraszti sérelmek és törekvések, valamint a forradalmi párt tevékenységének a *kapcsolódásaira* kell koncentrálni. Ez a kapcsolat nem szükségszerűen jelenti valamennyi forradalmi erő vagy ideológiai érték integrációját. Valójában ez inkább a bármely parasztforradalomban állandóan jelenlévő divergens és egymással ütköző erők

egyensúlyállapotát jelenti. A pártpropaganda és a leninista célok jegyében a forradalmi párt – korlátozott értelemben – forradalmat „csinálhat" ugyan, de nem a saját tetszése szerint.

Azon túlmenően, hogy a forradalmi kapcsolatok e felfogása minden más módszernél eredményesebben alkalmazható a leírásban, normatív szempontból is dicsekedhet érdemekkel. Több, mint gondatlan arrogancia az a feltételezés, hogy csak a párt testesíti meg az „igazi történelmi tudatot" és az igazságról és a rendről a parasztság körében elterjedt nézetek a „röghözkötött" vagy „hamis" tudat példái. Az a forradalmi pártról alkotott koncepció, amely szerint kizárólag a párt ismeri a valóságot, nemcsak kioltja a forradalmi demokrácia igényét, hanem azt a valóságos lehetőséget sem ismeri fel, hogy a tömegek tudata nemcsak alsóbbrendű lehet, hanem egyszerűen különböző is.[69] Annak a felismerése, hogy a forradalmi parasztság értékei különböznek a pártéitól, sokkal inkább alapot adhatnak az együttműködésre és a tanulásra, mint az egyirányú „tudatformálás".[70] Erre gondolt Mao Ce-tung az 1927-es Hunan-féle felkelésről írott beszámolójában, amely nem a párt kezdeményezésére robbant ki és amely természetesen a maga útján járt. Azt kellett eldönteni, mint ahogy Mao írta:

„Élükre álljunk és vezessük őket? Vagy kövessük és kritizáljuk őket? Vagy mint ellenfelekkel szálljunk velük szembe?"[71]

A hatékony együttműködés, munkakapcsolat legalább annyira megköveteli a párttól, hogy a paraszti akciókban eleve meglévő követelésekhez alkalmazkodjék, mint azt, hogy elfogadtassa a parasztsággal saját értékeit. Mert nincs olyan paraszti tiltakozás, amely nem foglal magában politikai programot. Még az 1358. évi Jacques Bonhomme vezette „jacquerie" sem volt egészében véve olyan fejetlen tombolás, mint amit a „jacquerie" kifejezés és más, az elit által a parasztfelkelésekre alkalmazott megjelölések (mint pl. „zürzavar", „csőcselék", „lázadás") sugallnak. Olyan konkrét sérelmeken alapult, amelyek az adózásra vonatkoztak, másrészt pedig arra, hogy a nemesség nem látta el védelmi kötelezettségét.[72] Hasonlóképpen, azok az erőszakos tömegek, amelyek a 18. századi Angliában a piaci lázadásokat megszervezték, gazdasági program alapján cselekedtek, s magukat az „ár megszabói"-nak tekintették, egy esetben pedig „Szabályozók"-nak nevezték magukat.[73]

Korántsem akarom a parasztság politikai tudatának az igazságosság *privilegizált* státusát tulajdonítani. A parasztfelkeléseknek természetesen velejárói az olyan emberi gyengeségek is, mint az opportunizmus, a perszonalizmus és az etnikai előítélet. Ugyanakkor a párt „tudatá"-nak sincs alapja

arra, hogy jogot formáljon a felsőbbrendű igazságstátusra az értékek vagy akár a stratégia szintjén. Figyelemre méltó, hogy milyen gyakran hozott létre forradalmi helyzetet a parasztok vagy munkások „elhamarkodott" akciója a maga korlátozott elképzeléseivel és céljaival, sokkal inkább, mint a párt stratégiája. A falusi és *sans-culotte* felkelések nélkül elképzelhetetlen lett volna, hogy a forradalmi elit megragadja a hatalmat Párizsban. Hogy a bolsevikok, bármilyen gyengék voltak is, „az utcán" találták a forradalmat, ez nagyrészt azért volt, mert a munkások és parasztok (azaz gyárban és földön dolgozók) spontán akciója juttatta oda. Annak ellenére, vagy talán éppen azért, mert a parasztság egy szűkebb területen belül működik, akcióinak lehet és *volt is* forradalmi következménye. Csak egy elhúzódó forradalmi háború idején elfogadható a pártnak az az állítása, hogy az ő stratégiai elképzelése a magasabb rendű. És még akkor is könnyen lehet, hogy ezt a háborút mégis eredményesebben folytatják a nagy autonómiájú helyi egységek. Ami azt az érvet illeti, hogy a párt lenne a forradalom szülőatyja, ez leginkább a forradalmi állam *konszolidációjára* áll, miután már a párt a hatalmat a kezébe ragadta. Jóllehet a helyi bázisú népi felkelések képesek voltak forradalmi helyzetet teremteni, de sohasem tudtak egy forradalmi államot megszilárdítani a nem-paraszti elit vezetése és segítsége nélkül. Ez viszont már ahhoz a kérdéshez vezet el bennünket, hogy hogyan oszlik meg a forradalom után a hatalom és a kezdeményezés.

Ha érvelni szeretnénk a parasztforradalom két szektora közötti együttműködés érdekében, ki lehetne emelni az olyan forradalmi folyamat bizonyos előnyeit, ahol a párt, kezdetben legalábbis nagyon gyenge. Ha a kínai és vietnami forradalmi elit különösen szem előtt tartotta a paraszti követeléseket, ez nem kis mértékben annak a ténynek tulajdonítható, hogy mindkét párt puszta fennmaradása egy bizonyos ideig attól a paraszti lelkesedéstől függött, amelyet ki tudott váltani. A tanulságok levonása, mint sok más dolog követi a hatalmat és mindkét pártnak tanulnia kellett falusi bázisától ha nem akart megsemmisülni. Így az az út, amelyen a forradalom létrejön – leninista módon a központban vagy a periférián lezajló paraszti tömegmozgalommal – hatással lesz a forradalom utáni rend jellegére. Az alkalmazkodás vagy a partneri kapcsolat a forradalmi folyamatban olyan forradalom utáni rendszernek fog kedvezni, amely legalább annyit tanul a bázisától, mint amennyit maga átad neki. A párt vezető szerepet játszik vagy elszigetelődése a forradalmi folyamatban olyan forradalom utáni rendszerhez vezet, ahol a párt mindenkire rákényszeríti a saját akaratát. Ugyanúgy, ahogy rokonszenvesebb egy olyan kulturális rendszer, amelyben a „kis tra-

dició" ugyanúgy felszivárog, mint ahogy a „nagy tradíció" leszivárog, megfelelőbb lehet egy olyan forradalmi folyamat, amelyben a paraszti értékek is áthatják az elit elképzelését, mint egy olyan, amelyben mindig az elité az utolsó szó. A marxista felfogás fogalmait illetően a forradalmi gyakorlatnak ez a képzete azt implikálja, hogy Rosa Luxemburg és Trockij nézete ellentétes Lenin nézetével, továbbá hogy a parasztságra ugyanúgy alkalmazandó mint a proletáriátusra:

„(Luxemburg és Trockij) hűen a forradalmi proletariátus hipotéziséhez, annak kiindulási pontjául a szubjektum és objektum azonosságának dialektikus gondolatát és az autentikus, nem integrált tudatú proletariátus spontán (jellegű) tendenciáját értelmezve olyan demokatikus párt érdekében léptek fel, amelynek alapja a proletárbázis, még ha annak forradalmi tudata kevésbé fejlett volt is, mint a vezető káderéké. Ez az a bázis, amelynek ellenőriznie kellene a hivatásos forradalmárokból álló pártgépezetet, akik több tapasztalattal és teljesebb politikai műveltséggel rendelkeztek, de akiknek mindig szembe kell nézniük azzal a veszéllyel, hogy bürokratákká válnak, s inkább saját érdekeiket képviselik, mint a munkásosztályét..."[74]

Érdemes emlékezetbe idézni, hogy egyéb vívmányaik mellett a sikeres forradalmak majdnem mindig egy sokkal nagyobb és sokkal hegemonikusabb helyzetben lévő államapparátushoz vezetnek, mint amit megdöntöttek. Ebben az összefüggésben, a paraszti lokalizmus egalitarianizmus és autonómia elképzeléseinek a vitalitása humanizáló erőt képviselhet, sőt még a szkepticizmus, kibúvás és becsapás ősi paraszti fegyverei is kitűnő védekezésnek bizonyulnak a mindent a saját képére átalakítani kívánó állammal szemben. Legalábbis a harmadik világban a parasztok a fő támaszai és feltehetőleg a fő haszonélvezői is a forradalomnak. Az új rendszer sikere vagy kudarca attól függ, hogy ennek a hatalmas osztálynak a szükségletei és értékei közvetlenül beleágyazódnak-e a forradalmi folyamatba. Ha viszont ez nem sikerül, jó okunk van arra, hogy helyeseljünk, ha a paraszti ellenállás és „primitív felkelés" ugyanúgy megsemmisítheti a forradalmárokat, mint a reakciósokat.

Jegyzetek

1. Ebben a vonatkozásban a következő néhány mű volt rám a leginkább hatással: R.C. Cobb, *The police and the People.* London 1972.; Robert Mandrou, *De la Culture populaire aux 17e et 18e siècle.* Paris 1964. és Christopher Hill, *The World Turned Upside Down.* New York 1972.

2. John Dunn, Modern Revolutions: *An Introduction to the Analysis of a Political Phenomenon.* Cambridge 1972. 4.
3. George Orwell, *The Road to Wigan Pier* (New York: Harcourt Brace, 1937.)
4. uo. 176–177.
5. Richard Hoggart, *The Uses of Literacy* (London: Chatto and Windus, 1959.), 225.
6. E.J. Hobsbawm, *Primitive Rebels.* New York 1965. 15.
7. Marc Bloch, *French Rural History: An Essay on its Basic Characteristics.* Berkeley 1970. 169.
8. James C. Scott, „Protest and profanation: Agrarian Revolt and the Little Tradition", *Theory and Society* 1977. 1–38, 211–249.
9. Christine Pelzer White, „The Peasants and the Party in the Vietnamese Revolution", in. Don Miller (szerk.), *Peasants and Politics: Grass Roots Reactions to Change in Asia.* Melbourne 481.
10. A kínai eset másik fő tényezője Mao hajlandósága, hogy eltűrje azt, amit az ortodoxabb leninisták a pártban anarchista eretnekségnek tartottak. Lásd Edward Friedman, „Backwardness and revolution in China", in: Friedman és Scott, *The Promise of Peasant Revolution.* New York 1980.
11. Mark Selden, *The Yenan Way in Revolutionary China.* Cambridge 1971.
12. F. M. L. Thompson, *English Landed Society in the Nineteenth Century.* London 1963. 18–20.
13. G. William Skinner, *Marketing and Social Structure in Rural China.* Monograph of the Association of Asian Studies. Tucson 1975.
14. Marc Bloch, i. m. 319–234.
15. Pierre Gourou, *The peasants of the Tonkin Delta.* New Haven 1955. 612.
16. Hugh Thomas, *„Anarchist Agrarian Collectives in Spanish Civil War"*, in: Raymond Carr (szerk.), *The Republic and the Civil War in Spain.* New York 1971. 239–255.
17. R. C. Cobb, *The Police and the People: French Popular Protest,* 1789–1829. London 1972. 180.
18. John Womack, *Zapata and the Mexican Revolution*, New York 1969. 224–225.
19. Erről a témáról lásd még Paul Friedrich, *Agrarian Revolt in a Mexican Village.* Prentice Hall 1970. 110. és Robert Mandrou *„Les soulèvements populaires et la société française du XVIIe siècle"*, in: Isser Woloch (szerk.) *The Peasantry in the Old Regime.* New York 1970.
20. Cobb, i. m. 130.
21. F. G. Bailey, *Politics and Social Change: Orissa in 1959.* Berkeley 1963. 233–234.
22. Joel Migdal, *Peasants, Politics and Revolution.* Princeton 1974. 210.
23. Justus van der Kroef, „Peasant and Land Reform in Indonesian Communism", *Journal of Southeast Asian History,* 4.1, 49.
24. Womack, i. m. 87.
25. Benedict J. Kerkvliet, The Huk Revolution. Berkeley 1977. 227.
26. Sidney G. Tarrow, *Peasant Communism in Southern Italy,* New Haven 1967.
27. Uo. 240.
28. Rex Mortimer, „Class, Social Cleavage, and Indonesian Communism", *Indonesia* 8 (1969. október), 6. Lásd még Robert Jay, *Religion and Politics in Rural Java.* New Haven 1963. és Donald Hindley, *The Communist Party of Indonesia 1951–1963.* Berkeley 1966.

29. Rex Mortimer, „Class, Social Cleavage and Indonesian Communism" *Indonesia 8* (1968. október), 1–27.
30. Womack, i. m. 228.
31. Thompson, i. m. 21.
32. Kivétel természetesen a nemzetek „alatti" etnikai internacionalizmus és az anarchizmus.
33. Roland Mousnier, *Peasant Uprisings in Seventeenth Century France, Russia and China,* New York 1970. 348.
34. Edwards Shils, „Center and Periphery", in: *The Logic of Personal Knowledge: Essays Presented to Michael Polányi on his Seventieth Birthday, 11. March 1961.* Glencoe, The Free Press, 1961.
35. R. H. Hilton és H. Fagan, The English Rising of 1381. London 1950.
36. Lásd pl. Bloch, i. m. 224. és Alan Davies, *„The Origins of the French Peasant Revolution"*, in. Woloch (szerk.), i. m.
37. Cobb, i. m. 252. Cobb azt is kimutatja, hogy a parasztság milyen régi történelmi emlékezettel rendelkezik az ilyen kisajátításokról. Ezt írja: „Amikor 1944 augusztusában az FFI azzal a megbízással jött Párizsból Bessinbe, hogy vajat és tejtermékeket rekviráljon, a helyi parasztok azonnal a második (II.) év embereiről kezdtek beszélni. 229.
38. Gerald Brenan, *The Spanish Labyrinth.* New York 1943. 195–196.
39. Julian Pitt-Rivers, *The people of the Sierra,* Chicago 1961. 18.
40. Oscar Lewis, *Pedro Martinez: A Mexican Peasant and His Family,* New York 1964. 128.
41. Womack, i. m. 373–374.
42. Néhány országban, mondjuk Indiában a kitűnő minőségű fehérjék fogyasztásában osztályok közötti egyenlőtlenség talán lehetővé teszi azt, hogy a vörös vérsejtek számát osztálymutatóként használjuk.
43. Bloch, i. m. 169.
44. Lewis, i. m. 128.
45. E. J. Hobsbawm, *Primitive Rebels,* New York 1965.
46. Kung-chuan Hsiao, Rural China: *Imperial Control in the Nineteenth Century.* Seattle 1960. 447. kiemelés tőlem.
47. Uo. 445.
48. William Hinton, *Fanshen: A Documentary of Revolution in a Chinesa Village* New York 1966
49. Uo. 135–137.
50. Uo. 138.
51. Uo. 203–204.
52. Uo. 605.
53. Uo. 486–487.
54. Uo. 146.
55. Uo. 155.
56. Michael Barkun, *Disaster and the Millenium.* New Haven 1974. passim.
57. Norman Cohn, *The Pursuit of the Millenium.* London 1957. passim.
58. Hobsbawm, i. m. 57–59.
59. Scott, 1977. i. m. II. rész.

60. Ezekkel kapcsolatos elemzést lásd Edward Friedman, „Backwardness and Revolution in China", In: Friedman és Scott, i. m. (megjelenés alatt). Benedict Anderson az Indonéz Kommunista Pártról elemzésében kimutatja, hogy a párt ideológiája éppúgy, mint vezetői millenáris jelentőséggel ruházhatók fel. A PKI ideológiáját annak párthívei közül sokan úgy tekintették, mint valami titkos kulcsot a „hatalomhoz", hasonló módon, mint ahogy az iszlám testvériség a titkos misztériumokba történő beavatás iránti hitet táplálta. A párt fegyelme, titoktartása és nevelési hierarchiája csak fokozta ezt a benyomást. Lásd Anderson „The idea of Power in Javanese Culture. in: Claire Holt (szerk.); *Culture and Politics in Indonesia* Ithaca 1972. 216.
61. Lewis, i. m. 457. kiemelés tőlem.
62. Hobsbawm, 1965. i. m. 6, 60.
63. Uo. 106. kiemelés tőlem.
64. Victor Turner, *The Ritual Process: Structure and Anti- Structure.* Chicago 1969. passim, és Scott, i. m.
65. Hilton körülbelül ugyanezt mutatja ki a középkori parasztmozgalmakról: attól, hogy azok regionális jellegűvé szélesednek, nem vesztik el helyi és partikuláris jellegüket, hanem csupán *az érdekek új rétegeit csatolják a közvetlenebbekhez*, i. m. 64.
66. Lásd még ezzel kapcsolatban Frank Parkin, *Class Inequality and Political Order.* New York 1971. és Lukács György, Történelem és osztálytudat, Budapest, 1972. Gramsci érdekesebb és komplexebb eset ebből a szempontból, többféle interpretációt enged meg.
67. E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class.* New York 1966. 168.
68. Barrington Moore, Social Origins of Dictatorship and Demokracy. Boston 1967.
69. A „conscious" (öntudatos) szó itt nekem szerencsétlennek tűnik, amennyiben különböző öntudatokról van szó, nem pedig az öntudat meglétéről vagy hiányáról.
70. Peter Berger, akinek a könyvével én egyébként mélységesen nem értek egyet, ezt az érvelést a hamis tudat fogalmával és az „öntudatra ébresztés" elitista tervével szemben fejti ki. *Pyramids of Sacrifice.* New York 1974. 3–4.
71. Hinton, i. m. 517.
72. Rodney Hilton, Bond Men Made Free. London 1973. 131.
73. E. P Thompson, *Th. Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century" Päst and Present,* No. 50. 1971. 108–110.
74. Lucien Goldmann, *„Reflections on History and Class Consciousness"*, In: István Mészáros (szerk.).; *Aspects of History and Class Consciousness."* London 1971. 69–70.

KÍNA TÖRTÉNETÉBŐL

A közép- és modernkori Kína történeti problémáira vonatkozó anyagot Polonyi Péter, a Társadalomtudományi Intézet munkatársa állította össze.

POLONYI PÉTER:

ADALÉKOK A PIAC SZEREPÉHEZ KÍNÁBAN

In memoriam Emilija Pavlova Sztuzsina (1931–1974)

Tudományos és nem tudományos köztudatunkban – lépten-nyomon érezhetően – az a kép alakult ki, hogy Kínát évezredeken át a naturálgazdálkodást folytató faluközösségek uralma jellemezte, s ez a helyzet az idők során legfeljebb annyiban módosult, hogy a föld közös megművelése átadta helyét az önellátó kisparaszti gazdálkodásnak, de az árutermelés, és a piac számára – legalábbis abban az értelemben, ahogyan mi beszélünk róluk – ebben a struktúrában nem nyílt tér. Az 1949 utáni kollektivizálás gyors sikereit is ez a hagyomány tette volna elérhetővé.

Történt pedig mindez annak ellenére, hogy olvasmányélményeink alapján mi is olyan képet őriztünk a kínaiakról, mint akik átlagon felüli kereskedelmi képességekkel rendelkeznek (ennek kialakulásához pedig valamiféle társadalmi háttérre mégiscsak szükség kellett hogy legyen), hogy az utóbbi években lefordított szépirodalmi alkotások a régi Kína gazdag és sokrétű piaci életéről beszámoló jelenetei a legcsekélyebb tápot sem adták e hiedelem megerősödéséhez, arról nem is szólva, hogy a kollektivizálásról szóló, magyarra is lefordított kínai beszámolók maguk utaltak rá: a kínai falvakban már régen nem éltek a köztulajdon hagyományai (a tradíciók elsősorban az állami beavatkozásra, illetve a vízgazdálkodási és hasonló feladatok kollektív ellátására korlátozódtak).

Hogyan honosodott meg akkor nálunk a kínai falu fentebb felvázolt képe?

Ennek alighanem kettős oka lehetett: egyrészt az ösztönös magyarázatkeresés arra, mi okozhatta Kína történelmi lemaradását (a legkézenfekvőbbnek az tűnt, hogy a világtól teljesen elzárt, befelé forduló falvak uralma

volt az a ballaszt, amely visszahúzta ezt a hatalmas birodalmat a fejlődésben, s ez nem is járt olyan nagyon messze az igazságtól, hiszen – ha nem is kizárólagosan – a naturálgazdálkodás elemei mindvégig jelen voltak a kínai falvakban), másrészt az „ázsiai termelési mód" marxi koncepciójának hazánkban Tőkei Ferenc nevéhez fűződő felélesztése az 50-es, 60-as évek fordulóján (ez ugyan utat nyitott a kínai történelmi fejlődés jobb megértéséhez, a naturálgazdálkodás, a faluközösség a valóságosnál hangsúlyosabb kiemelése, amire olvasói még rá is licitálhattak, kétségtelenül hozzájárult az említett tévhit erősödéséhez).

„Az ázsiai termelési mód kérdéséhez" című – immár klasszikussá lett – munkájában például Tőkei árnyalt képet fest ugyanarról, hogy a föld törzsközösségi tulajdonán alapuló ázsiai despotizmus Kínában milyen fejlődési fokokon és módosulásokon ment keresztül, a kisparaszti parcellatulajdon kialakulásának befejeződését mégis csak 1911-re, vagyis az utolsó császári dinasztia bukásának évére valószínűsíti (I. m. Budapest, 1965. 128.), holott Marx már a múlt század derekán mint megszűnt jelenségről beszélt Kína esetében a föld közös tulajdonán nyugvó faluközösségről (MEM 25. köt. 313.), amire különben Tőkei maga is hivatkozik.

Még szembetűnőbb ez a megközelítés Ecsedy Ildikónál, aki meggyőzően mutatja ugyan ki a kereskedelem háttérbe szorulásának és szorításának a kínai történelem egész folyamata során érvényesülő tendenciáját, ezt olyan arányúnak tételezi fel, amely mellett megkérdőjelezhető a kereskedelem meglétének folytonossága vagy legalábbis jelentéktelenné degradálhatók a kínai gazdaság nemnaturális elemei. („A... piac intézménye és tere már az első városállamokból is kiszorult, később a városfalakon kívül, erőszakos idegenek kezén fejlődött vagy inkább tengődött tovább, és csak a császárkor első évezrede múltán élénkül meg újra." „A kínai civilizáció ázsiai talaja", lásd a Tőkei Ferenc szerkesztette „Őstársadalom és ázsiai termelés mód" Budapest, 1976. 74., illetve „Áruvá... eleve, elsősorban és koronként kizárólag a termékek egyik csoportja válik, a hagyományos gazdaság számára esetleges és 'felesleges' luxuscikkek, míg a hagyományos cikkek a maguk zárt körében, zárt körű forgalmukban konzerválják termelőik világát... Ezen a képleten az sem változtat sokat, ha megélénkül a mozgás az önellátó egységek, az önellátó birodalom földrajzi és politikai perifériáin..." (Ecsedy Ildikó „Nomádok és kereskedők Kína határain" című gyűjtemény 229–230., illetve a megelőző oldalak az „Archaikus piacok a régi Kínában" című tanulmányból. Budapest, 1979.)

Ez az egyoldalúság annál is sajnálatosabb, mivel Étienne Balázs, aki-

nek nálunk is kiadott kötete éppen Ecsedy Ildikó szerkesztői-fordítói gondosságáról tanúskodik, s akire Ecsedy oly gyakran hivatkozik, ezt a fajta negatív értékelést 1953-ban „Kínai vásárok" című előadásában még hipotézisnek tekintette, a kérdés végső megoldását többek között (igaz, a saját feltevését megerősítendő) a ránkmaradt többezer járási monográfia adatainak feldolgozásától várta: „Elnézésüket kérem, amiért csak ilyen keveset mondhattam a vásárokról, és még az is negatív jellegű. Ha szabad mindebből következtetést levonnunk – abban a reményben, hogy a számtalan helyi monográfia után (amelyekből a washingtoni Congress Library ötezret őriz) bővebb értesülésekkel leszünk felvértezve –, én úgy látom, hogy Kínában a vásárok hiánya vagy embrionális, sőt elvetélt volta azt jelenti: a városállamoknak az az autonómiája, melyet Észak-Itália és Flandria középkori városai, ahol a vásárok felvirágoztak, megszereztek maguknak, homlokegyenest ellenkezik a keleti társadalmak központosított önkényuralmának bürokratikus rendjével. Ha pedig ez igaz, akkor ex hypothesi nyilvánvaló, hogy Kína nem ismerte, és nem is ismerhette a vásárok intézményét olyan fokon, hogy összehasonlítható legyen a nyugati középkor vásárával. A vásárok szerepének tanulmányozása a bizánci birodalomban és a régi Egyiptomban, a kínai típushoz legközelebb álló társadalmakban, talán megfelelő igazolást is talál erre a hipotézisre". (Étienne Balázs „Gazdaság és társadalom a régi Kínában", Budapest, 1976. 114–115.)

Balázs még hivatkozik Kato Sigesi japán kutató 225 helyi monográfia alapján a mandzsu kor vidéki piacairól írott tanulmányára. Nincs azonban tudomásunk róla, hogy Balázs fentebb idézett negatív értékelése azóta megerősítést nyert volna a többezer, a mandzsu kornál is régebbi időkre visszanyúló monográfia feldolgozása révén, ellenkezőleg, Skinner összeállításunkban közölt írása arról tanúskodik, hogy e járási monográfiák adatai alapján a piacokról Balázsétól merőben eltérő következtetésekre is juthatunk.

Találóbbnak tűnik Magyar Lajosnak az a még a 20-as években tett megállapítása, amely szerint „bár a kínai történelem során voltak olyan hosszabb vagy rövidebb időszakok, amikor a parasztgazdaság jelentős mértékben ismét naturálgazdasággá vált, egészében véve mégis azt mondhatjuk, hogy a parasztgazdaság már a korai időszakokban is igen nagy mértékben függött a piactól. Hatalmas utak és csatornák épültek. Nagyon fejlett volt a tengeri és a folyami hajózás. A belső kereskedelem megadóztatása már az i.e. 6.–4. században milliós bevételeket eredményezett. A só-, vasáru- és halkereskedelem már az i.e. 3. században adóköteles volt... Számomra vitathatatlannak látszik, hogy az imperializmus Kínában már nem naturálgazdál-

kodást, hanem viszonylag fejlett piaci viszonyokat talált nemcsak a külső, hanem a belső kereskedelemben is." (Magyar Lajos „A kínai mezőgazdaság hagyományos szerkezete". Budapest, 1981. 235, 237.)

Természetesen ez is csupán hipotézis, s szintén további bizonyításra szorul. Magától értetődik, hogy a kínai közelmúlt vidéki piacairól készült feldolgozásokból nyert kép nem vetíthető korlátlanul vissza a kínai múlt egész folyamatára, de bizonyos kételyek megfogalmazásához feltétlenül elégséges alapot szolgáltat. Ezeket a kételyeket erősítik meg a valamennyi korból ismert kereskedelemellenes intézkedések, illetve a kereskedelem az államnak jelentős bevételeket biztosító megadóztatása, amire Magyar Lajos is hivatkozott. Ezekre ugyanis komolyabb kereskedelmi tevékenység nélkül aligha kerülhetett volna sor.

E kételyekkel azonban e sorok írója nem kíván csatlakozni azokhoz, akik „ázsiai termelés mód" marxi koncepciójának jogérvényét a nagy keleti birodalmak létrejötte előtti századok távoli időszakára kívánják korlátozni. Nem a piac megléte vagy hiánya ugyanis egy társadalom ázsiai jellegének kritériuma, s elég nyilvánvaló, hogy a kínai fejlődés számos sajátságára – ciklikusságára, relatív stagnálásba hanyatlására – az európai fejlődés kategóriáinak Kínára erőltetése nem ad választ. Másrészt az „ázsiai termelési mód" viták lezárása nem növeli, hanem csökkenti a szükséges kutatások mozgásterét. („Lezáráson" az „ázsiai termelési mód" kategóriájának az asztalról történő lesöprését és a „feudalizmus" jobb esetben a „keleti feudalizmus" kategóriájához való visszatérést értjük.)

Ilyen lezárásra került sor – hatalmi szóval – a 30-as évek elején az első szovjet vitában, majd a második szovjet vitában, a 70-es években Kacsanovszkij és Nyikiforov munkái tudományos, de ugyancsak megfellebbezhetetlen lezárásra törekedtek, végül pedig a nemrégiben, részben a színfalak mögött lezajlott kínai vita ilyesfajta lezárásának tűnik az az összefoglaló, amely a „Lisi Jencsiu" 1980/2. számában jelent meg egy munkaközösség tollából. Igaz, ez utóbbi az „ázsiai termelési mód" viták megtermékenyítő jellegéről sem feledkezik el megemlékezni, s elismeri a marxi kategória meglétét, bár úgy véli, hogy azt Marx kizárólag a kínai fejlődés kezdeteire tartotta érvényesnek. (Megjegyzendő különben, hogy mindegyik lezárási kísérletben érezhető a politikai motiváció: az egyik esetben az, hogy a fejlődés specifikumainak elismerése esetleg jogalapul szolgálhat későbbi különutak igazolására, a másik esetben az, hogy Kína valamilyen módon leértékelődne attól, ha kimondanánk, hogy nem ment át a fejlődésnek azokon a szakaszain, mint Európa.)

Összeállításunkkal nem kívántunk döntőbíróként fellépni a különböző iskolák és megközelítések vitájában, annál is kevésbé, mivel a piac kérdése – véleményünk szerint – nem kulcskérdés. Néhány, többé-kevésbé dokumentum értékű szaktanulmányt (illetve ezek rövidített fordításait) akartunk csupán a piac kérdései iránt érdeklődők rendelkezésére bocsátani. Ezek az anyagok egyrészt alátámasztják azt az Ecsedy Ildikó által megfogalmazott véleményt, hogy a kereskedelem a hagyományos Kínában nem élvezett hivatalos támogatást, s a gazdasági és politikai központ nagyon korán elkülönült egymástól, részben viszont a kínai piaci struktúra bonyolult szövevényének bemutatásával joggal ébresztenek olyan gyanút, hogy itt aligha újkeletű, inkább nagyon is régi hagyományokra visszatekintő jelenségről van szó, amelynek további vizsgálata módosíthatja a kínai piac múltjáról kialakult képet.

EMILIJA PAVLOVNA SZTUZSINA:

A VÁROS ÉS KOLOSTORA A KÖZÉPKORI KÍNÁBAN

(a kapcsolatok néhány aspektusa)

(E. P. Sztuzsina: „Isztorija i kul'tura Kitaja" (Emlékkötet V. P. Vasziljev emlékére L. Sz. Vasziljev szerkesztésében) Moszkva, 1974. 275–293.)

Hogy teljes képünk legyen a középkori kínai városról, vizsgáljuk meg, milyen is volt kapcsolata a városfal közvetlen közelében vagy a városfalon belül található kolostorral (illetve templommal). A vizsgálódásból ítélve az derül ki, hogy sokkal bonyolultabb funkciók jellemzik a városi kolostorokat és templomokat, mint azokat, amelyek a városoktól távol működtek. Előbbiek ugyanis nemcsak a vallásos szertartások színhelyei voltak, de a piacnak, a szórakozásoknak, valamint a népgyűléseknek is teret adtak. Az európai városházakra emlékeztetően funkcionáltak a középkori kínai városok templomai, hiszen itt találkoztak a kereskedők és a kézművesek (feltehetően a 18. századig, amíg meg nem jelentek a kungszo és a hujkuan létesítményei), itt boronálták el a városi lakosság különböző csoportjai közötti konfliktusokat. Mindebből kitűnik, hogy a városok kolostorai, illetve templomai nem csupán vallási, hanem kereskedelmi, pénzkölcsönző, kulturális stb. tevékenységet is folytattak.

Mielőtt a tárgyra térnék, megemlítek néhány általános jellegű megfigyelést.

1. Különböző kiterjedésű földbirtokok voltak mind a városi, mind pedig a városokon kívüli kolostorok tulajdonában. Mindazonáltal úgy tűnik, hogy a földjáradék egyes kolostorok jövedelmének csupán csak egy részét, sőt, lehetséges, hogy nem is alapvető hányadát alkotta. A bevétel másik részét egyéb, már fentemlített funkciókból nyerték.

2. A városi templomok másik sajátossága volt az a szoros kapcsolat, amely a templom és az ipar, a céhek és a kereskedői testületek között fennállt. A kézművesek szakmánként saját templomaikba jártak.[1] (...)

Olymódon is kifejezésre jutott a céhek és a templomok kapcsolata, hogy az istentiszteletet gyakran abból a pénzből rendezték, amit a szabálysértő mesterek büntetésként fizettek be céhüknek. Erről számos kínai forrásban találunk említést.

3. A városi (és nem csupán a városi) templomok közöti sok volt a vegyes

vallású. Egy-egy templomban megfért egymással a buddhizmus és a taoizmus, a konfucianizmus és a helyi hiedelmek, a legalacsonyabb szintű primitív vallások, az ősök kultusza, a samanizmus stb. (...)

A kínaiaknak ez a szinkretizmusa a papság számára lehetővé tette, hogy a templomba nagy tömegeket toborozzanak, attól függetlenül, hogy melyik vallásra „specializálódott" a templom és, hogy mely vallást vallja a hivő.

E tanulmány megírásánál alapvetőek voltak azok a dokumentumok, amelyeket a kínai történész, Hsziang Po-lü, 1963-ban publikált.[2] A kötetben a kajfengi Hsziangkuo templom anyagát, a legkülönbözőbb forrástöredékeket gyűjtötte össze a szerző, amelyeket némi magyarázattal látott el. A 7.-től a 20. századig terjedő intervallumot fogja át a könyv, amelyben Hsziang Po-lü a dokumentumok mellett a szerzetesek és a lakosság szájhagyományokban őrzött emlékeit is felhasználja, továbbá a Csing korszak és a Köztársaság korabeli, valamint a Kínai Népköztársaság intézményeinek és tisztségviselőinek a közleményeit. (...)

A Hsziangkuoban folyó kereskedelemről szólva Hsziang Po-lü elsősorban a könyv-, a metszet-, az ecset- és a tuspiacra hívja fel a figyelmet, és nem csatolja ide a mindennapi (az ő terminológiája szerint a „különböző") árukkal folyó kereskedelem fontos bizonyítékát, a „Tungcsing menghua lu"-t.[3] A papság életének osztálytartalma, szociális oldala sem lényeges Hsziang Po-lü számára. Szerinte a kizsákmányolás vagy az uzsora-kölcsön – a buddhista vallási szabályok olyasfajta megszegése, mint amilyen a sertéshús fogyasztása vagy az iszákosság.

Tanulmányom megírásánál Hsziang Po-lü könyvén kívül felhasználtam Kajfeng 12. századi leírását, a „Tungcsing menghua lu" traktátumot, valamint a különböző középkori források fragmenseit, a templomok kereskedelmi tevékenységéről szóló dokumentumokat, amelyeket Siba Josisin japán történész a „Templomi és falusi vásárok a Szung-kori Csiangnanban"[4] című tanulmányában publikál.

Bár a tanulmány kronológiai terjedelmét a 11.–13. század behatárolja, érdemes megjegyezni, hogy a templomi kereskedelem fejlődési tendenciáit a jóval későbbi időkben is figyelemmel kísérjük.

A Hsziangkuo kolostort Li Juan császár 555-ben alapította. Fejlődésének csúcspontját az Északi Szung korban érte el, amikor ez lett Kína legnagyobb buddhista kegyhelye. (...)

A Szung-kori Hsziangkuo lett a császárok és a legelőkelőbbek áldozati helye is. Itt könyörögtek a jó termésért, az esőért, a havazásért; ha a császár

vagy más előkelőség beteg lett, gyógyulásukért itt folytak a szertartások, de külországi követek érkezésekor szintén; és ez volt a nagyszabású hálaadó istentiszteletek színhelye is.

És ugyanakkor ez volt az a kolostor, amelyet a legkülönbözőbb, de távolról sem vallási célokra használtak fel. Minthogy a császári család és a legelőkelőbbek temploma lett, a Szung-kori Hsziangkuo a buddhista terjeszkedés központjává vált. Itt gyűjtötték össze a szomszédos országok buddhista kánoni írásait is, amelyeket a szerzetesek hoztak Kínába. A kolostor ebédlőtermeiben császári fogadásokat tartottak, ebédeket, banketteket adtak. De a Hsziangkuo-ban vizsgák is zajlottak, dolgozatokat értékeltek, kitüntető címeket (csinsi) adományoztak, továbbá a hivatali tisztségeket itt hitelesítették.

Minden elképzelhető irodalmi társulat és az előkelő világi szórakozások is helyet kaptak a kolostorban. Érkezhetett ide tisztviselő,tudós, költő, ha enni, inni vágyott, borozni vagy teára; de a cellákban zenét vagy éneket is hallgathattak, gyönyörködhettek a festményekben, vagy akinek kedve támadt, versét a falra írhatta. Hol előadást nézett a vendég, hol jósoltatott; más könyvet vásárolt vagy méregdrága csecsebecsét. A templomba rendszeresen járó előkelőségek, tisztviselők még a születésnapjukat is itt ünnepelték.

Ezen kívül a kolostorban voltak olyan nagyszabású ünnepségek is, amelyeket a kajfengi lakosság szélesebb tömegei számára rendeztek. Ilyen volt például a Lampionok ünnepe vagy a Halottak napja, amit részletesen és igen élénken ecsetel a „Tungcsing menghua lu".

A Szung-kori Hsziangkuo-ban mesemondók is voltak, működött itt egy cirkusz, egy operaegyüttes és egy árny-színház is.[5] (...)

Olyankor viszont, ha a város veszélyhelyzetbe került, a kolostor erőddé, a védelem központjává alakult át, és búvóhelyet nyújtott a békés lakosságnak. Ez az oka annak, hogy a városi kolostorokat olyan nagyra méretezték, hogy elférjen bennük az egész városi és környékbeli lakosság.

1169-ben is így történt, amikor a Csin hadsereg Kajfengre tört, a védelem központja a Hsziangkuo lett és a legtovább tartotta magát. A katonákon kívül több tízezer menekült gyűlt itt össze. 1234-ben is támadás érte a Hsziangkuo-t, ezúttal azonban a mongolok részéről.

A városok templomai és kolostorai (az orosz városi vecséhez hasonlóan) a legélesebb társadalmi összeütközések színhelyei lettek. Ilyen volt például a fosani templom is, amelyben gyakran tisztázták konfliktusaikat a keleti és a nyugati kézműves céhek tagjai. (...)

A kolostorokban gyakran találtak menedéket, éjszakai szállást a sze-

gények, a vándorok, akiket a források liumin-nek, azaz csavargóknak neveznek.

A hszisani templomban a „Kőtáblák Erdejé"-ben volt egy állandó éjszakai szálláshely. Valószínű, hogy a legszegényebb városi lakosság titkos összejövetelei is itt zajlottak le, mert a 18. században a mandzsuk számos parancsot adtak ki, amelyekben megtiltották, hogy a kolostorok éjjeli menedéket nyújtsanak. E parancsok végrehajtásának ellenőrzését a buddhista és a taoista papságra bízták. (...)

A kolostorok ilyen sokrétű funkcionálása az ott szolgáló szerzetesek alkatát is meghatározta.

Hsziang Po-lü név szerint tesz említést azokról a híres szerzetesekről, akik a művészetek, az irodalom, a buddhista elmélkedés kiválóságai voltak, politikai tervezeteket, udvari beadványokat írtak. A „Tungcsing menghua lu" arról ír, hogy a kajfengi szerzetesek még a város ébresztésével is foglalkoztak, olyképpen, hogy az utcákon kikiabálták, hány óra van és milyen az idő. A forrásokból számos értesülésünk van olyan szerzetesekről is, akik megszegték az italozás, a paráznaság, a csalás tilalmait.

A Zselohovcev által kutatott Szung-kori huapenekben a buddhista szerzetesek kicsapongó kerítők, pénzsóvárok. Ezek a szerzetesek a legnagyobb ünnepeken megszervezték az alamizsnagyűjtést vagy a szerencsejátékokat, hogy híveiket szemérmetlenül kifoszthassák. Ilyenkor háromszoros áron árusították a kegytárgyakat.[6]

A kultusz papjainak találékonyságát, vállalkozó kedvét Siba Josisin japán történész számos példával illusztrálja. Így például leírja, hogy 1133-ban a Csiangnan tartományban levő Vanszujsze templom ünnepén mintegy 16 ezer ember gyűlt össze és „minden embernek, attól függetlenül, hogy gazdag-e vagy szegény, tarisznyákat adogattak, amikbe azok – akár akarták, akár nem – beletették a templomnak szánt ajándékaikat. Ez alól nem volt kivétel."

L.Sz. Vasziljev, D. Macgovan könyvére hivatkozva, bizonyos adatokra hívja fel figyelmünket. Ezek szerint az a kereskedelmi tevékenység, amelyet a vallás két szent napján – újholdkor és holdtöltekor – folytatnak a kultikus tárgyakkal, olyan eredményes, hogy néhány buddhista kolostor számára egy egész havi jövedelmet jelentett.

A Nyugat-Kínában utazó V.A. Obrucsev akadémikust a buddhista szerzetesek pravoszláv kollegáiktól eltérő magatartása hökkentette meg: „Az imádkozók kezdtek kimenni, amikor – nagy meglepetésemre – behozták a templomba a vacsorát. A noviciusok az udvarról nagy agyagkorsókat

hoztak, majd egy deszkán szeletelt birkahúst. A lámák köntösük ráncaiból elővették poharaikat, az övükre erősített tokból mongol késüket, majd csont-pálcikáikat is kikészítették. ... Az üldögélő lámák padocskái most étkezőasztalként szolgáltak. Én csak ámultam, látván a templom ilyen jellegű profanizálását, majd az foglalkoztatott, hogy egy szegény kolostor lámái vajon milyen mennyiségű és minőségű esti táplálékot fogyasztanak".[7]

Városi kolostorok a Szung-korban kialakult funkciói közül számos a későbbiekben is, egészen a legutóbbi időkig fennmaradt.[8]

A feltárt források, sajnálatos módon, csak igen keveset árulnak el arról a rendkívül lényeges kérdésről, hogy a városok templomainak és kolostorainak milyen is volt valójában a gazdasági hátterük. Mint már jeleztem, a kolostoroknak általában volt saját földbirtokuk. Ilyen helyzetben volt például a császári templom és fővárosi kolostor a Hsziangkou is, amelyek földjei és csuangjüan kertjei a városon kívül eső részeken terültek el. Ezt megírja Hsziang Po-lü, hivatkozva Szung Kaoszeng, Huj Jün, és egy bizonyos Szung-kori szerzetes életrajzára. Ez utóbbi, egyébként arról is informál, hogy „a templom birtokai a keleti elővárosi részen találhatók". Ezzel szemben a Fosan templomról szóló feljegyzések egyetlen szóval sem említik a templomhoz tartozó szántókat. Ha mégoly szerények is információink, megengedik azt a következtetést, hogy voltak olyan városi templomok, amelyek földbirtok nélkül lévén, más jövedelemből tartották fenn magukat. Megjegyezzük, hogy még a Hsziangkou-típusú kolostorok sem csupán a tulajdonukban lévő földekből éltek.

A városi templomok jövedelemforrásai között elsősorban az ajándékozást említjük, amely pénzadomány formájában avagy tárgyak felajánlásában is megnyilvánulhatott.

A városi templom fontos gazdasági funkciója és fenntartásának egyik forrása a pénzügyletek bonyolításából és az uzsoráskodásból fakadt. A kolostorok pénzváltó-helyként működtek; különböző tárgyakat, sőt pénzt is lehetett itt elzálogosítani, amelyekért a szerzetesek kamatos kölcsönöket is folyósítottak. Lu Jü háborogva írja a „Laohszüe an picsi" (Feljegyzések egy agg „írástudó" kunyhójában) című művében, hogy „a szerzetesek manapság önkényesen raktárnak használják a templomokat, nagy haszonnal zálogba vesznek tárgyakat és ezt nevezik ők csangseng-nek. Lám, micsoda gonoszságra és alávalóságra vetemedtek!" (...)

Mindemellett a szerzetesek titokban hamis pénz verésével is foglalkoztak, amihez a kolostor műhelyének a nyersanyagát és szerszámait is fel tudták használni. Itt készültek ugyanis a szobrok, rézgongok és templomi kegy-

tárgyak. Ahogyan Li Kou írja a „Fu kou cö" című értekezésében: A [szobrok] öntésével egyidőben a [papok] titokban [hamis] pénzt is előállítanak. Úgy keverik az új [hamisat] a régi [törvényes] pénzzel, hogy nincs, aki megkülönböztesse, melyik a kincstári és melyik érme a magán kibocsátású. Ezen a téren a törvény tilalma teljesen hatástalan. A hamis pénz széles körben elterjedt és az ebből származó haszon is busás."

Az állam hasztalan próbálta ellenőrizni azt a rézmennyiséget, amelyet a kincstár azzal a céllal bocsátott a kolostorok rendelkezésére, hogy kegytárgyakat készítsenek belőle. Bár ezt az állam szigorú törvényekkel akarta szabályozni, a kolostorok azonban igen ügyesen megkerülték a tilalmakat.

A kolostorok pénzszerzésének másik forrásául a nagyobb ünnepek alkalmából rendezett szerencsejátékok szolgáltak.

A „Hsziangcsun szansan cse" arról tesz említést, hogy a Nyugati-tónál (Hszihu) lévő Tungcsan templomban 1082-től egészen 1130-ig rendszeresen tartottak sorsjátékokat, ahol ruhákat, legyezőket, gyógyszereket és más tárgyakat sorsoltak ki. 1133-ban a Vanszujsze templomban elevenítették fel a szerencsejátékokat. A Szung-korban pedig a Fucsou-beli Pakuosze templomban rendeztek hasonló sorsolásokat.

Arról, hogy a mongolok alatt a Csiangnan templomaiban hogyan bonyolították az ilyen szerencsejátékokat, a „Kungcse tiaoko" (Jüan-kor) számol be részletesen. „A templomokban lakó buddhista szerzetesek és noviciusok – azzal a felkiáltással, hogy a templomépítéshez gyűjtenek, nagy tömeget tereltek össze és sorsolást rendeztek: tízesével vásároltak olyan tárgyakat, amelyekből nagy hasznot reméltek húzni, és ezer, sőt tízezer számra készítettek jegyeket. Arra számítottak, hogy a gazdag és befolyásos családok majd felvásárolják a jegyeket és ilymódon majd új vásárlókra tehetnek szert. A kijelölt napon hatalmas tömeg gyűlt össze, közel s távolból ezrével áradt a nép, mint a fellegek. A szerzetesek bevasalták a jegyek árát, az emberek pedig a [jegyeket] nyújtogatván megkapták nyereményüket. Az utak és a mellékutcák is zsúfoltak, lárma és vitatkozás mindenütt és a megszerzett nyereség sem volt jelentéktelen."

A kolostoroknak abból is számottevő bevétele származott, hogy helységeiket akár lakásnak, akár üzlethelység céljaira bérbe adhatták; üzletsor elhelyezésére telket lehetett bérelni a templom területén. A kolostorok fogadóiban bárki megfordulhatott: laktak ott más városokból jött kereskedők, tisztviselők vagy akik azért érkeztek, hogy a városban vizsgát tegyenek, vándorló szerzetesek és még nagyon sokféle népség. (...)

Mint ez a „Hsziangkuosze kao" dokumentumaiból kiderül, a Szung-

kori kolostor területe kisebb volt, mint a Tang-korban, az alapterület egy részét ugyanis az átutazó kereskedők fogadói foglalták el.
A Hsziangkuoban létesült vendégfogadók egészen a 20. századig fennmaradtak. A fogadó még a 30-as években is abban a templomban működött, ahová az akkoriban a Szun Jat-szen nevét viselő piac telepedett.

A városi kolostorok egyik legfontosabb tevékenysége a kereskedelem volt. A templomok időszakos vásártérként, vagy állandó piacként szolgáltak, amelyek a hónap egy meghatározott napján tárták ki kapuikat.[9]

A vásárokról igen sok feljegyzés maradt ránk. A Lampionok ünnepén nagy vásárokat tartottak például a Szung-kori Saohszingban a Kajjüansze templomban. Egy ilyen vásárra még Kína legtávolabbi pontjairól is érkeztek kereskedők. Erről olvashatunk Csie Taj művében a „Hujcsi cse" vagyis „A Hujcsi járás[10] leírásá"-ban is: „A várostól olyan két li és még 170 lépésnyire épült a Kajjüansze templom. Itt minden év első hónapjában, úgy 1., 15.-e táján, lámpafény mellett zajlik a vásár. Az ország majd minden járásából, sőt a tengeren túlról is érkeznek, gyülekeznek a kereskedők, majd mindkét oldalon elhelyezkednek. Hoznak ide jadét és selymet, igazgyöngyört és orrszarvú szarvát is; van itt tömjén, különleges gyógyszer vagy piros lakk-edény – és mind-mind hatalmasan tornyosulnak, mint a fellegek, hogy az embernek káprázik bele a szeme. Néha még a kalligrafia mesterműveivel, híres képekkel, különös, fura edényekkel vagy hóbortos csecsebecsékkel is találkozni itt. A sitafuk, azaz a tudósok és a tisztviselők, mindezt a Csengtu-i gyógyszerek piacával hasonlítják össze."

A templomokban bonyolított vásáros kereskedelem jelölésére a források a szujsi, azaz az évenként megrendezett vásár, vagy máskor a hszüsi = az időszakos vásár, illetve a csisi = az ünnepi vásár kifejezést használják.

Az állandóan folytatott kereskedelmi tevékenység kevésbé volt elterjedt jelenség a kolostorokban. A Ming-korban például a pekingi Huangmiao templomban működött állandó piac – havonta három alkalommal.[11]
Az 1233-ban Kajfengbe látogató mongol követ így ír naplójában a „Si jen zsi lu"-ban: „A kolostorból egyenesen a piacra lehet jutni. Régebben a kolostor havi nyolc alkalommal nyílt meg a kereskedelem számára."

Hogy mennyire élénk volt a kolostorok kereskedelmi élete, az is bizonyítja, hogy a városok kereskedő- és ipari negyedeihez hasonlóan még éjszaka is zajlott az adás-vétel. Kézműves tárgyak, kész ételek vagy ruhák cseréltek gazdát. De míg a városokban ezt az állam kénytelen-kelletlen tűrte, addig a kolostorok éjszakai kereskedelmét – igaz, sikertelenül – megpróbálta betiltani.

Így szól a „Jüan tiencsang"-ban közölt speciális császári parancs: „A népnek megtiltatik, hogy vallási ünnepek megtartására gyülekezzék; akik pedig teszik, hogy imádkoznak és énekelnek az Istenhez, valójában boltot nyitnak és kereskednek – gyülekezzenek éjszaka és reggelre oszoljanak szét!"

A Hsziangkuoban folyó kereskedelem legtüzetesebb leírását a „Tungcsing menghua lu" adja, egész fejezetet szentelve a témának „A Hsziangkuo köznépének (vanhszing) kereskedelme" címmel: „Az egyszerű emberek számára a Hsziangkuo kolostorban havonta öt ízben rendeznek vásárt. Mindjárt az első kapunál lehet madarat, macskát, kutyát, madárkülönlegességeket és különleges állatokat is kapni, és mi minden van még ott ... A második kapunál kaphatók a különféle berendezési tárgyak, bútorok. Az udvar közepén pedig színes sátrak és nyitott elárusító helyek vannak, ahol nádat, gyékényt, ágyfüggönyöket, spanyolfalat és tisztálkodó szereket, lószerszámot, fegyvert, gyümölcsöt, füstölt-árut és minden egyebet lehet kapni. A Buddha Terem (Fotien) közelében árusítják a Mengcsiataojüanból származó Vang taoista édességeit és cukrozott gyümölcseit, a Hsziao Ven-hsziu ecseteit és Pan Ku tustégláit. Két galériát is berendeztek, ahol a kolostor szerzetesei kézimunkákat, virágokat és gyönggyel, selyemmel és arannyal ékesített kalapokat árultak; de kínáltak itt a hölgyek frizurájához illő díszeket, szalagfürtöket, stb. A Cesengmen kapu előtti udvaron a legkülönfélébb könyvek, csecsebecsék és képek piaca volt. Valamint sok mást, tömjént és egyéb különlegességet, amelyeket az elbocsátott tisztviselők hoztak az ország minden tartományából.

A szerző a következő részben (a „Sze tungmen csiehsziang" azaz a Mellékutca a Szentély keleti kapuja mögött című fejezetben) így folytatja a leírást: „A szentély keleti kapuján túl van egy nagy utca. Ott van az övek, a fejkötők, a buddhista könyvek, a kalapok és a gyékények elárusító helye. Ugyancsak ott található a Ting család teázója is. A templomtól délre a Lusi utcácskában vagy egy szórakozóhely. A hímzőnők utcájában egymást érik azok a házak, ahol a kézimunkázó apácák laknak. A templomtól északra fekvő Hsziaokansuj utca középső és déli részén különösen sok a szórakozóhely és az élelmiszert árusító bódé."

A traktátus szövegéből nyilvánvaló, hogy a kereskedő-negyed, ahol a pénzváltást és más pénzügyeket is bonyolíthattak, a kolostor körül épült ki. (...)

A Hsziangkuo kereskedelmi életéről más, Szung-kori szerzők is írtak ugyan, de elbeszéléseik korántsem olyan szemléletesek és részletesek mint a „Tungcsing menghua lu".

A „Jenji jimou lu" szerzőjének képzeletében a Hsziangkuo egy óriási piacként jelenik meg, ahová az ország minden tartományából érkező áruk tömege összpontosul. „A fővárosi templom a vidámság és a kereskedelem színhelye. Mindúntalan szerzetesi hajlékokra is bukkanunk. A tempom főépületéhez két olyan fedett galéria csatlakozik, ahol tízezer ember is elfér. Mindenfelől érkeznek ide a serény kereskedők, akik – akár eladók, akár viszonteladók –, a fővárosnak ezt a pontját nem hagyhatják ki." (...)

Az idézett szövegek arra engednek következtetni, hogy a városi kolostorok kereskedő-sorain a helybeli kereskedők és piacra termelő iparosok bódéi mellett megtalálhatók voltak az odautazó árusokéi is. A kereskedelem leginkább a lakosság mindennapi szükségleteit kielégítő árukkal folyt: különféle kézműipari cikkekkel (a ruházkodás és a háztartás kellékeivel), elkészített ételekkel, gyümölcsökkel és édességekkel, áldozati tárgyakkal és fegyverekkel. (...)

Mindez pedig kiskereskedelmi forgalom volt, a város mindennapi szükségleteinek a kiszolgálása. A nagykereskedelmi ügyletekről forrásaink nem tesznek említést.

Mezőgazdasági termények (a gabona, a rizs vagy a szarvasmarha és a hús) nem szerepelnek a kolostorok piaci lajstromán. Ezzel szemben sok a városi és lehetséges, hogy falusi kézműves tárgy (bambusz- vagy egyéb fonott cikkek).

Mint a többi városi kolostorban, így a Hsziangkuoban is jelentős kereskedelem folyt ritkaságokkal, régiségekkel, könyvekkel, lenyomatokkal, ecsettel, tussal. (...)

Hsziang Po-lü különböző Szung-kori forrásokra hivatkozik, amelyek bizonyítják a Hsziangkuo-ban folyó képeladásokat, azt, hogy itt cseréltek gazdát a kalligrafikus tekercsek és kőtáblákról készült lenyomatok.

A Hsziang Po-lü által gondosan összegyűjtött adatok alapján feltehető, hogy a Szung-korban a Hsziangkuo kolostor volt Kína legnagyobb könyvpiacainak egyike. (...)

A kolostorok kereskedelméről van bizonyos fogalmunk, de hogy milyen volt az ottani kézművesség, az alig ismert a számunkra. Bizonyos, hogy a vásáros napokon iparcikkeket árusító bódékon kívül létezett egy olyan ipar, amit tulajdonképpen a kolostorban űztek – gondolunk itt például a kovács- és öntőműhelyekre, ahol a kegytárgyak is készültek. A már idézett „Tungcsing menghua lu" például olyan varró és kézimunkákat készítő apácákat említ, akiknek munkáit még a kolostor falain túl is értékesítették. Ou-jang Hsziu verseiben dicsőíti az ecsetek hszüancsengi mestereit, a fővá-

rosiakat viszont, akik a szentélytől keletre laktak és dolgoztak, ócsárolja. Elmondja, hogy a fővárosiak miért nem jó mesterek: áraikat magasra tartják, de a drága ecsetek néhány nap alatt használhatatlanokká válnak. Az ilyen töredékes értesülések viszont nem sokat segítenek abban, hogy a kolostorokban űzött iparról valamelyest pontosabb képet alkossunk.

Az eddig elmondottakból viszont az a következtetés kínálkozik, ahogy a középkori kereskedelem egészére, úgy a kolostorokban folyó piaci életre is az jellemző, hogy áruval bizony nincs feltöltve.

Mindazonáltal a kínai feudális társadalomban a 12–13. században meglehetősen intenzív fejlődésnek indult az áru- és pénzgazdálkodás. Ebben a szituációban kerültek a gazdasági élet vérkeringésébe a (főleg városi) templomok és kolostorok, szolgáltak vásártérként, pénzkölcsönző helyként, sőt a hamis pénzérméket is itt verték stb.

Minthogy a bevétel biztosítására egy városi templomnak aktívabban kellett tevékenykednie, mint egy falusinak, – ehhez kereskedni kellett, piacot üzemeltetni, pénzt váltani, az ünnepségeket szervezni –, ilymódon a városi templom olyan rugalmas intézménnyé vált, amely igen ügyesen és jó érzékkel alkalmazkodott a városi lét különböző formáihoz, a gazdasági és a hitelélet, a hétköznapok és az ünnepek feladataihoz. (...)

A „Szung hujjao csikao"-ban van egy passzus, amely szerint a 10. század végétől a városi templomokra is ugyanolyan állami adókat rónak ki, mint a birtokokra, nemesi földekre, üzlethelyiségekre stb. „A Junghszi időszak negyedik évében az adóhivatal megszabta, hogy az adó fejében kapott termékeket ellenőrizni kell. Úgy szól a parancs, hogy a templomi testület egyik feladata az legyen, hogy az összes fővárosi templomtól, üzlettől, birtoktól, kerttől érkezett termékekkel foglalkozzék".

Siba Josisin egy bizonyos Vang-Cse-csung sírfeliratának töredékét idézi, amely azt bizonyítja, hogy az a kereskedő, aki a templom piacán árusít, a szokásos kereskedelmi illetéken kívül semmilyen más összeget nem fizet a kincstárnak. Minden év negyedik hónapjának 8. napján a Vujüan járásban levő Hujcsouba „mindenfelől gyülekezett a nép, hogy Vuhsziensen isten tiszteletére megtartsa a buddhista ünnepet. Az egész Mennyei Birodalom területéről érkeztek a kereskedők. A kötelező kincstári adózáson kívül semmilyen más befizetés nem terhelte őket."

Z.G. Lapina, kutatásai alapján (beleértve Li kon műveinek tanulmányozását és fordítását) néhány fontos megfigyelést rögzített arról, hogy hogyan alakult a 11. századi Kínában az állam és a kolostorok közötti kapcsolat. A központi kormányzatot nyugtalanította a templomi bevételek növe-

kedése, a buddhista kolostorok megerősödött gazdasági befolyása, minthogy ezekben olyan konkurrenciát látott, amely akadályozza az államkincstár fejlődését.[12]

Ebből következően a központosított állam doktrináját kidolgozó konfuciánus tudósok úgy ábrázolták műveikben a buddhista szerzeteseket, templomokat és kolostorokat, mint az egyik legrémesebb rosszat, úgy írták le őket, mint ingyenélőket, akik ártalmára vannak a földművelésnek, vagyis az ország alapjának. Ám ez a kérdés még további kutatásokra vár.

Figyelemre méltó körülmény, hogy a kolostorok nemcsak Kínában váltak a középkori városok centrumaivá. Már az 1443-as Nürnbergi Krónika ilyen kolostorokat jegyzett fel például Mantovában, Pisában, Nürnbergben, Krakkóban és más városokban.[13]

Amikor például a 12. század végén, a 13. század folyamán Franciaországban a legtöbb gótikus székesegyház épült, ez nemcsak egyházi feladat volt, hanem a városi polgárság ügye is lett. A városlakók úgy tekintették a kolostort, mint saját jólétük és gazdasági erejük megtestesítőjét. Ezek a székesegyházak rendeltetésük szerint nem annyira a szerzeteseknek, mint inkább a világiaknak épültek, hiszen a város egész életének elválaszthatatlan részévé váltak. „A nép nemcsak istentiszteletkor jár ide, hanem azért is, hogy egy-egy messziről jött prédikátor próféciáit hallgathassa, vagy gyönyörködjék a templom előtti passió-játékban. E falak között egyetemi előadásokat is tartanak, ez színtere lehet viharos disputáknak is. A székesegyházakat általában úgy méretezték, hogy elférjen benne az egész [város] lakossága."[14]

Európában a városi kolostor egyidejűleg volt egyetem és könyvtár, vásáros hely és népgyűlés tere, még erődként is szolgált.

A kínai és az európai kolostorok bizonyos hasonlósága csak külsődleges. Az európai városban a templom és a városháza a városlakók gondoskodásától függött, a polgárok szabadságának, kiváltságaiknak, a királyi hatalomtól való függetlenségüknek impozáns megnyilvánulása volt, ezzel szemben Kínában az állam gyámkodott a városi kolostorok felett, amelyek az állam erejét és hatalmát juttatták kifejezésre. A kínai város, szemmel láthatóan, leginkább a passzív fogyasztó szerepét választotta.

Ez minden bizonnyal csupán megközelítő értékű következtetés, ami további pontosításra és a tények gazdagabb felsorakoztatására vár.

Jegyzetek

1. Peng Cö-ji szerk.: Anyagok az újkori kínai kézművesség történetéhez. I. köt. Peking, 1957. 186–187. (kínaiul)
   E.P. Sztuzsina: Kitajszkoje remeszlo v XVI–XVIII. vv. Moszkva, 1970.
   L.Sz. Vasziljev: Kultuszok, vallások és hagyományok Kínában Budapest, 1977. 322–325.
2. *Hsziang Po-lü:* Kutatások a Hsziangkuo kolostorról. Csengcsou, 1963.
3. Sanghaj, 1957. (kínaiul)
4. „Tojo Gakuho" 1961. szept. 44/2.
5. Megjegyezzük, hogy már a Tang-korszakban is rendeztek színielőadásokat a kolostorokban és a templomokban.
6. *A.N. Zselohovcev:* Huapen – gorodszkaja poveszty szrednyevekovo Kitaja. Moszkva, 1969. 9.
7. *V.A. Obrucsev:* Ot Kjahti do Kuljdzsi. Moszkva–Leningrád, 1940.
8. 1959-ben alkalmam volt megfigyelni Szucsou külvárosában egy érdekes buddhista kolostort, amelyet önálló elszámolási joggal ruháztak fel, és népi kommunának kiáltottak ki. A kolostor úgyszólván semmi dotációt nem kapott a buddhista központtól. Hogy kolostorukat fenntartsák, a szerzetesek olyan közszükségleti és ajándéktárgyakkal kereskedtek, amelyeknek semmi köze sem volt a valláshoz. Fényképezéssel foglalkoztak, a lakosság számára étkezdét nyitottak és díjazás ellenében kirándulásokat vezettek a környékre vagy a kolostorban kalauzolták az érdeklődőket.
9. Az egyházi ünneppel egyidejű vásáros nap meglehetősen ismert jelenség volt az európai és az orosz középkorban. L.V. Cserepnyin könyvében külön részt szentel a kolostorok által folytatott, főleg vámmentes kereskedelem tárgyalásának. III. Iván 1480-ban kelt törvényében világosan kifejezésre jut, hogy az állam a kolostorok jövedelmének korlátozására törekszik. Ugyanis a kolostorok vámkötelezettségének feloldása azt eredményezte, hogy a kereskedők áruit a számukra kedvező áron, titokban szállították az atyák, akik ily módon a kincstárat fosztották meg a kereskedelemből származó haszontól.
10. Ez a mai Csiangszu és az Északnyugat-Csöcsiang tartomány.
11. Hszü Ta-ling pekingi történész szóbeli közlése.
12. *Z.G. Lapina:* K voproszu o tradicii v ekonomicseszkih ucsenyijah kitajszkogo szrednyevekovja. Narodi Azii i Afriki. 1969/4.
13. Die Chroniken, der deutschen Städte, t. 22. Leipzig, 1891. Foliu LXXXIII, C, CXXXIX, CC.
14. *Neszszel'sträusz C.G.:* Iszkuszsztvo Zapadnoj Evropü v szrednie veka, M., 1964.

C. WILLIAM SKINNER:

PIACI RENDSZER ÉS TÁRSADALMI STRUKTÚRA KÍNA VIDÉKI KÖRZETEIBEN

(Peasant Society a Reader. Ed. by Jack M. Potter, May Diaz, George M. Foster. Boston, 1967. Little Brown and Company, 63–97. A tanulmány első közlése: The Journal of Asian Studies, Vol. XXIV. No. 1. (November 1964))

E tanulmányomban az olvasó Kína vidéki körzetei piacának részleges leírását és előzetes elemzését találja. Bár meglehetősen elhanyagolják, a kérdéskör jelentőségében messze túlnyúlik a közgazdaságtudomány határain. Kiváltotta társadalomtudósok érdeklődését is, különösen azért, mert úgy tűnik, hogy a jelen esetben Kínát illetően leírt piaci struktúratípusok a „paraszti" vagy „tradicionális agrár"-társadalmak néven ismert egész civilizációosztályra jellemzőek. A komplex társadalmaknak ebben a különösen fontos típusában a piaci struktúrák feltétlenül helyi társadalmi szervezetet alakítanak ki. Egyúttal az egyik döntő eszközét jelentik a milliónyi parasztközösségnek abba az egységes társadalmi rendszerbe történő egyesítésének, amely rendszer nem más, mint maga a társadalmi egész. A hagyományos agrártársadalmak paraszti kereskedelmének összehasonlító kutatásakor kulcsfontosságú ismeretekre tehetünk szert a kínai példa tanulmányozásával, tudniillik 1. az ott megvalósított integráció foka egyedülállóan magas volt; 2. a kínai társadalom kivételes időtállósága és stabilitása megengedte, hogy a piaci rendszer számos régióban még az iparosítás kezdeteit megelőzően elérje teljes érettségét; és 3. jónéhány évszázadra visszamenően rendelkezésünkre áll a kínaiak piaci tevékenységének dokumentációja, ami bőséges anyagot jelent a rendszerfejlődés – a tradíción belüli változás – kutatása számára.

A vidéki piacon keresztül eredményesen kutathatjuk a hagyományos rendszertől való elszakadást kiváltó átalakulást is – azt az átalakulást, amelyik a tradicionális agrártársadalom modern ipari társadalomba történő átalakulásának megindulását jelzi. A modernizációs folyamat érzékeny mutatóit találhatjuk meg a piac-eloszlás alapvető módosulásaiban vagy a piaci viselkedés típusváltásaiban. A vidéki piacot ennélfogva komolyan meg kell vizsgálnunk a modern Kína valamennyi történelmi korszakában – a jelenlegi kommunista érát is beleértve. Ki kell emelni, hogy évtizedünk (a hatvanas

évek) csak növeli a kérdés jelentőségét: összefüggés mutatható ki ugyanis a piaci rendszerek és a kollektivizálás egységei között. Az írással – amelyet az olvasó most kezében tart – arra is szeretném felhívni a figyelmet, hogy véleményem szerint Kína vidéki körzeteiben 1949 óta lezajlott eseményeket csak akkor ábrázolhatjuk megfelelő módon, ha előzőleg elvégzünk egy alapozó munkát: a modern kort megelőző időszak paraszti kereskedelmének elemzését.

Bár Kína helyi piacrendszereivel foglalkozó szakirodalom meglehetősen szegényes[1], elemzésre alkalmas feldolgozatlan anyagot bőséggel találhatunk. A helyi monográfusok sok ezernyi *fang-cse*-t (helyi monográfiát) készítettek a *hszien*-ek és a többi adminisztratív egység számára, amelyek részletes információkat tartalmaznak nemcsak a helyi piacokról, de gyakran még magáról a piaci folyamatról is. Az ilyen és ehhez hasonló hagyományos forrásokat további dokumentumok egészítik ki. Külföldi megfigyelők leírásai, helyi lapokban közölt egyéb információk, ténymegállapító felmérésekben összegyűjtött nyers adatok, sőt tudományos színvonalú esettanulmányok is segítik tájékozódásunkat (bár az utóbbi meglehetősen ritka műfaj) a kommunista időszakot megelőző átmeneti szakaszra vonatkozóan. A szárazföldi Kína vidéki piacainak tanulmányozásához a leggazdagabb adatforrás mégis a manapság Tajvanon, Hongkongban vagy a tengerentúlon élő potenciális informátorok kiterjedt csoportja. Ez mind az 1949 előtti, mind pedig az azt követő időszakot tekintve áll. Ami az informátorokat illeti, olyan személyekről van szó, akik hosszabb-rövidebb időn át, de részt vettek a szülőhelyüket magába foglaló piaci rendszerek működésében. A tanulmányunkban felhasznált adatok a következő forrásokból származnak: 1949–50-es szecsuani – terepen végzett – kutatásomból, néhány Egyesült Államok-beli, hongkongi és szingapuri emigráns informátorral készített mélyinterjúból, jókora mennyiségű fang-cse-ből és más, korábban kiadott kutatási anyagokból. Meg kell azonban mondanom, hogy alig aknáztam csak ki a lehetséges forrásokat, ezért munkám nem is nyújt igazán tüzetes, mindent átfogó elemzést.

Írásom több részletben fog megjelenni. A mostani, első részben figyelmemet a piaci rendszerek struktúrájára összpontosítottam, az elemzés pedig lényegében szinkronikus. Az átalakulás különböző szempontjainak kifejtését a második részre tartogatom, s a *Journal* következő számában fogom megjelentetni (Journal of Asian Studies, Vol. XXIV., No. 2., February 1965.).

Az első részt előkészítésképpen a következő két kérdéskör áttekintésével kezdem: az első a piacok típusaival, a második pedig a piaci napok megoszlásával kapcsolatos. Ezután a piaci rendszereket mint térbeli és gaz-

dasági, majd pedig mint társadalmi és kulturális rendszereket fogom tárgyalni.

1. Piacok és központok

A központokat – a szolgáltatóközpontok funkciójával bíró városokat (cities), kisvárosokat (towns) és egyéb tömör településeket (nucleated settlements) közös elnevezését – sokféleképpen osztályozhatjuk. Megközelítésünk Cristallert és Löscht követi.[2] Az említett szerzők által megalapozott analitikus iskola szerint egy adott központot az egymásba fonódó területi rendszeren belül elfoglalt pozíciójának megfelelően sorolhatunk be valamely típusba. A besorolás függ még attól, hogy a területi rendszereken belüli gazdasági funkcióhoz társul-e a település-hierarchián belüli pozíció,[3] és ha társul, az milyen. Elmondhatjuk, hogy a központok hierarchiájának szabályosságát, valamint funkcióiknak állandó igazodását a rendszeren belül elfoglalt pozíciójukhoz a tartósság fokozza, ha ugyan nem ez a tartósság a létrehozójuk. A központok rendszerére sok évszázadon át, sokféle módon sokféle erő hat.[4] Akárhogyan is áll a dolog, Kína esetében az ország hosszú és viszonylag szilárd császári korszakának végső periódusában a központok könnyen s jól elemezhetők hipotézisünk alapján: ti. hogy valamely település gazdasági funkciója és a piaci rendszereken belül elfoglalt helye között – a piaci rendszerek maguk is szabályos hierarchiába rendeződnek – szoros összefüggés áll fenn.

Kína vidéki körzeteiben elképesztően sokféle települést találhatunk. Kísérletemet – amellyel értelmes kategóriákba próbálom besorolni őket – az alap-piaccal rendelkező várossal kezdem. Úgy tűnik, hogy a központoknak ez a típusa a modern kor előtti, agrárjellegű Kína összes régiójában általánosan megtalálható volt.

A tradicionális kor végére a piacok olyannyira elszaporodtak, s eloszlásuk oly egyenletessé vált Kína területén, hogy végül is gyakorlatilag minden vidéki háztartás számára elérhetővé vált valamelyikük. Alapvető fontosságot tulajdonítottak létüknek, részben mert itt megtalálták azokat a szükséges árucikkeket és szolgáltatásokat, amelyekhez a falusi közösségben nem lehetett hozzáférni, részben pedig azért, mert a helyi termelés elhelyezőpiacaiként szolgáltak. „Alappiac"-ként határozom meg a vidéki piacnak ama típusát, amely a paraszti háztartás összes szokásos kereskedelmi szükségletét kielégíti: amit a háztartás megtermelt, ámde nem fogyasztott el, azt

rendszerint és általában ezen a piacon adta el, s amit elfogyasztott, ámde nem termelt meg, azt rendszerint és általában itt vásárolta meg. Az alap-piac a tőle függő területen megtermelt árucikkek cseréjére szolgált, de sokkal fontosabb szerepet is ellátott. Nevezetesen innen indult ki a mezőgazdasági és kézműipari termékeknek a piaci rendszer felsőbb ágaiba, *felfelé* irányuló áramlása, és egyúttal a paraszti fogyasztást kielégítő behozott termékek *lefelé* irányuló áramlásának is itt volt végpontja. Azt a települést, amely egy alap-piac telephelye (de ugyanakkor nem telephelye egy magasabb szintű piacnak), „alap-piaci város"-nak nevezzük (standard market town).

Az alap-piaci város szintje alatt elhelyezkedő településtípusok egyik régióról a másikra változnak. Kína vidéki körzeteinek java részén általánosan elterjedt településtípus a tömör falu, és számos körzetben nincs is másfajta település az alap-piaci város szintje alatt. Néhány körzetben azonban bizonyos „falvak" olyan piactípust képviselnek, amelyet „mellék"-piacnak fogok nevezni. A mellékpiac – közismert nevén: „zöldség-gyümölcs piac" – a parasztok-termelte árucikkek horizontális cseréjére specializálódott. Sok olyan szükségleti cikk van, amelyekhez itt nem lehet rendszeresen hozzájutni, szolgáltatások vagy behozott cikkek pedig lényegében véve nincsenek. A vertikális termékáramlás kiindulópontjaként figyelmen kívül hagyható, jelentéktelen szerepet játszik. A mellékpiac szórványos előfordulása, korlátozott funkciói, a nagyobb piaci rendszerekhez viszonyítva periferiális pozíciója arra késztetett, hogy a központi helyek szabályos hierarchiájától elkülönítve kezeljem, átmeneti típusként értékeljem, amely átmeneti típus mint csíraformájában lévő alap-piac fogható fel. Mivel nem okoz zavart, a „mellék-piac" terminust nemcsak magára a piacra, hanem a számára otthont adó település megjelölésére is fogom használni.

Megint más övezetekben – ezekre a Szecsuani Medence a legjellemzőbb példa – sem tömör falvakat, sem pedig mellékpiacokat nem találunk. A parasztok szétszórt tanyákon vagy tanyahalmazokban élnek és a gazdasági territóriumon az alap-piaci város szintje alatt nem találunk más csomópontot, csak a boltok kisméretű halmazát. Ezeket *jao-tien* néven ismerik (értsd: „kis bolt"). A Szecsuani Medence kivételes humánökológiai viszonyait azonban nem szabad túlhangsúlyozni. A szecsuani vidékek szórt település-egységei vérségi-rokonsági csoportot alkotnak. A település-csoport középpontjában a föld istenének szentélye áll – *tu-ti miao* –, úgyhogy magát a település-csoportot „szórványfalu"-ként is felfoghatjuk (dispersed village). Mint társadalmi rendszerek, mind a szecsuani szórványfalvak, mind pedig a Kínában sokkal általánosabban elterjedt tömör falvak egyaránt „faluközösség"-nek te-

kinthetők. A szecsuani körzetben fel-feltünedező jao-tien egyes esetekben lényegében nem más, mint a szórványfalu „vegyeskereskedése" (general store), s ennélfogva megfelelője a Kína más területein fellelhető legnagyobb tömör falvak szokásos „bolt-csoport"-jának. Egyéb jao-tien-ek – különösen azok, amelyek több boltból állnak, és egyenlő távolságban vannak két vagy három piaci várostól – funkcionális megfelelői a Kína más részein előforduló mellékpiacoknak. Csíraformában lévő alap piacoknak tekinthetjük őket, és valóban, szecsuani informátoraim emlékezete szerint több példa is akad arra, hogy jao-tien-ekből *de novo* nőttek ki alap-piacok.

Meg kell jegyeznünk, hogy terminológiánkban a „falu" fogalmát olyan tömör települések számára tartjuk fenn, amelyek nem tartanak fenn piacot.[5] A „faluközösség" sokkal behatároltabb fogalom, a település társadalmi rendszerének minősítésére alkalmazzuk. E település lehet tömör vagy szórt, de semmiképpen sem tartalmazhat piacot. A mellékpiacot és a jao-tien-t nem kategorizáljuk külön, minthogy ezeket a faluközösség és az alap-piaci város közötti közvetítő és átmeneti kategóriáknak tartjuk. A „piaci város" fogalmát jelenleg alkalmazott terminológiánkban a központi helyek három típusára korlátozzuk. Ezek a gazdasági centrumok hierarchikus rendszerében egymás melletti pozíciókat foglalnak el, mindegyikőjük rendre megfelel egy piac-típusnak. A három típus közül a legalacsonyabb szinten helyezkedik el az alap-piac, ezt már jellemeztük. A másik két típust – emelkedő rendben – „közvetítő piac"-nak és „központi piac"-nak fogjuk nevezni. Kezdjük az utóbbival. A központi piac általában a szállítási hálózat egy stratégiai jelentőségű pontján helyezkedik el, és fontos funkciója a *nagybani* kereskedelem lebonyolítása. Az itt uralkodó előnyös feltételek vezetnek oda, hogy a központi piac egyrészt fogadja a máshonnan ideszállított cikkeket, ezeket elosztja a tőle függésben lévő térségben, másrészt pedig begyűjti a lokálisan megtermelt cikkeket, és más központi piacok, illetve magasabb szintű városi centrumok felé továbbexportálja azokat. A közvetítő piacot illetően e ponton elégedjünk meg egyszerűen annyival, hogy az áruk és szolgáltatások kétirányú vertikális áramlásában közvetítő pozícióval bír. Most bevezetett terminológiánkkal összhangban, azt a települést, amely telephelye egy közvetítő piacnak (de nem telephelye egy magasabb szintű másik piacnak is), „közvetítő piaci város"-nak fogjuk nevezni. A „központi piaci város"-t ugyanígy definiáljuk.

Általában az a helyzet, hogy a központi helyeknek ebben a hierarchikus tipológiájában a magasabb rangúhoz nagyobb háztartás-szám társul,[6] a mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerő részaránya pedig egyre kisebb.

Ezenkívül a falutól a központi piaci városig tartó sorozaton belül minél magasabb rangú egy típus, annál valószínűbb, hogy fallal van körülkerítve, s hogy dívik benne a par excellence városi istenség, a *cseng-huang* tisztelete. A tipikus közvetítő piaci város legalább részben fallal van körülvéve, s a cseng-huang-nak is van szentélye. A központi piaci városok és nagyvárosok (cities) a tradicionális időkben általában teljesen körül voltak véve fallal, a cseng-huang számára pedig ngy templomot tartottak fenn. Ez még azokra a centrumokra is áll, amelyek nem rendelkeztek formális adminisztratív státusszal. A központok hierarchikus tipológiájában elfoglalt pozíció így általában összhangban áll az urbanizáció fokával, definiáljuk azt a városszociológus számára jól ismert fogalmakkal, vagy a kínai átlagember általánosan használt terminológiájával.

Periodicitás és piacrend

A Csing-Kínában – csakúgy, mint a legtöbb tradicionális agrártársadalomban – a vidéki piacot a folyamatosságnál sokkalta inkább jellemzi a periodicitás: csak néhány naponként tartják meg őket. A tradicionális vidéki piacoknak ezt a jellegzetességét több szempontból is megközelíthetjük.

A piacok periodicitása a termelő vagy a kereskedő oldaláról nézve az egyéni „cégek" mobil jellegével hozható összefüggésbe. A rúdra akasztott terhet egyik piactól a másikig a vállán cipelő házaló vándorkereskedő a mobil vállalkozás őstípusa Kínában. De ugyanennyire jellegzetes figurája a tradicionális vidéki piacnak a vándorkézműves és a szintén vándorló reparáló, aki „hátán viszi" a műhelyét, csakúgy, mint a levélírástól a jövendölésig minden szolgáltatást felkínáló többi vándor-vállalkozó. De miért ez a mobilizmus? Lényegében azért, mert egyetlen vidéki piac vonzáskörzetének össz-kereslete önmagában nem elegendő a vállalkozó megélhetéséhez szükséges profitszint biztosításához. Mivel a vállalkozó periodikusan ismétlődő intervallumokban mindig máshol bukkan fel, egyszerre több piacot csapolhat meg, több piaci körzet keresletét elégítheti ki, amivel viszont már elérheti a létfenntartási küszöböt. A piaci periodicitásnak a vándorló vállalkozó szempontjából az az előnye, hogy a termékei iránti kereslet bizonyos megszabott helyeken és napokon fog koncentrálódni. Ha pedig a piacok egy egymással kapcsolatban álló csoportja nem állandó (napi), hanem periodikus nyitvatartási rendben működik, akkor a vállalkozó a körzetébe tartozó összes városban jelen lehet, mégpedig éppen a piac napján.

A tradicionális Kína gazdasági szerepeinek diffuz jellege szintén figyelmet érdemel e ponton. Egy olyan vállalkozás ugyanis, amely egyszerre termelő és kereskedelmi is, még akkor is előnyösnek fogja találni a periodicitást, ha csak egyetlen piacon van jelen. Megint csak arról van szó, hogy a kereslet bizonyos, meghatározott napokon koncentrálódik, úgyhogy a piaci periodicitás lehetővé teszi az ilyen vállalkozók számára, hogy a hatékonyság szempontjából a legoptimálisabban egyeztessék a termelést és az eladást. Ez nemcsak a piaci városok boltjaiban dolgozó kézműveseknek előnyös lehetőség, hanem a háziipart űző paraszt, és alkalmanként néhány tojást eladni akaró asszonya számára is. Minden ilyen termelő maga kereskedik árujával.

A fogyasztó szempontjából azért értelmes dolog a piaci periodicitás, mert a számára fontos áruk és szolgáltatások eléréséhez így rövidebb utat kell bejárnia. Az átlagos paraszt-háztartás oldalán keletkező ilyen szükségletek igen korlátozott természetűek. Az általános szegénység, a mértékletességre helyezett értékhangsúly, valamint a tradicionális fogyasztói szokások mindig arra vezettek, hogy a paraszthháztartás létfenntartási szükségleteinek nivója a minimális szinten határozódjék meg. E szükségleteit a paraszthháztartás emellett tekintélyes mértékben a piac közbeiktatása nélkül elégítette ki, ugyanis jelentős részben maga termelte meg (vagy természetben fizetett bér formájában megkapta) amit elfogyasztott. Az önellátás erénynek számított. Ilyen körülmények között 1. egyetlen háztartásnak sem volt szüksége napi piacrajárásra és 2. a napi piac fenntartásához nagyon sok háztartásra lett volna szükség. A mezőgazdasági Kína legtöbb körzetében, különösen a 18. századot megelőzően, amikor a vidéki népsűrűség meglehetősen alacsony volt – egy naponta megrendezett piac fenntartásához olyan sok háztartásra lett volna szükség, hogy az ilymódon létrejövő nagykiterjedésű piaci körzetek határán élő falusiak nem tudták volna egy nap alatt lebonyolítani a piac és otthonuk közötti oda- és visszautazást. A három- vagy ötnaponta megtartott piac azonban a keresletet reális szinten állíthatja be, mivel csak egyharmadnyi-egyötödnyi falu esik vonzáskörzetének határain belülre. Ha a piacokat tehát nem naponta, hanem periodikus időrendben tartják meg, ebből az következik, hogy a piaci városok sokkal sűrűbben fedhetik le a területet. A leghátrányosabb helyzetben lévő falusiak így belátható időn belül elérhetik a piacot, s haza is térhetnek. Még ha a piac vonzáskörzetébe tartozó háztartások száma olyannyira megnőne is, hogy már elégséges kereslet lenne jelen a piacon a napi nyitvatartási rendhez is, a paraszti fogyasztónak – amennyiben háztartásának igényeit a legoptimálisabban öt-hat-naponkénti piacrajárással elégítheti ki – ez nem jelent különösebb előnyt.

Mindenképpen ki kell emelni, hogy függetlenül a tradicionális piac periodicitásának ilyen vagy olyan magyarázatától, a szállítás színvonala döntő tényező. A „távolság súrlódási együtthatója" az, ami mind a vállalkozások keresleti övezetét, mind pedig a piac vonzáskörzetét megszabja. A tradicionális agrártársadalmak piaci periodicitása ennélfogva végső elemzésben a szállítás viszonylag kezdetleges állapotának a következménye.

A gazdasági tevékenység pulzálása – ami a mobil vállalkozások és mobil fogyasztók periodikus találkozásában nyilvánul meg a vidéki piacokon – a legtöbb tradicionális agrártársadalom esetében az egyik legalapvetőbb életritmus. Kínában sokféle piaci „hét" volt, a legelterjedtebb a hold-dekádon, a *hszün*-ön alapult. A három hszün a holdhónap első, tizenegyedik, illetve huszonegyedik napján kezdődött. (29 napos holdhónap esetében a harmadik hszünből egy nap hiányzott.) A hszün-ön alapuló piacrendeket az első hszün piaci napjainak sorszámával jelezzük. Így egy „3–8-as" piacot a holdhónap 3., 8., 13., 18., 23. és 28. napján tartanak meg. Példaként a Dél-Kína legsűrűbben lakott területein legáltalánosabban elterjedt piacrend-szisztémát adjuk itt közre. Hszün-önként három piaci napot tartalmaz és a következő piacrend-sorozat alkotja:

1–4–7
2–5–8
3–6–9
4–7–10
1–5–8
2–6–9
3–7–10
1–4–8
2–5–9
3–6–10
(1–4–7)

Az ábrából kiviláglik, hogy az első három piacrendhez hozzávéve a 4–7–10-eset, vagy a 3–6–10-eset, az így keletkező beosztás nemcsak a piaci napok megoszlásának maximális szabályosságát biztosítja, hanem a piaci nyitvatartási rend területi felépülése is a leghatékonyabb lesz. A Szecsuani Medence szívében – ahol a terepmunkát is végeztem – ez volt a legáltalánosabb szisztéma.

Piaci struktúrák mint területi és gazdasági rendszerek

Minden kísérlet, amely meg akarja érteni a piaci struktúrák társadalmi vagy gazdasági dimenzióit, elkerülhetetlenül bizonyos előfeltevésekkel él ezek területi jellegzetességeit illetően. Hogy e struktúrákat miért elemezzük területi rendszerekként, annak egyik oka az, hogy az elemzés során kifejthessük hipotéziseinket. E hipotézisek fognak a piac közgazdaságtanát és szociológiáját illető, és a kifejtés nyomán már megfogalmazható megállapításaink alapjául szolgálni. A másik ok az átalakulások vizsgálatának megkönnyítése, ti., amint az általában lenni szokott, a rendszerben bekövetkezett változások természete olyan – akár tradicionális az adott rendszer, akár modern – hogy azok csak akkor válnak teljesen szemléletessé, ha a rájuk vonatkozó adatokat térbelileg mutatjuk be.

Ahhoz, hogy a területi rendszerekként felfogott piaci struktúrákkal kapcsolatban feltevéseket kockáztassunk meg, egyszerű modellek alkalmazására van szükség. A leglényegesebb előfeltevés, hogy a kérdéses terület egynemű sík felület, amelyen az összes erőforrás egyenletesen oszlik el. Ebből elméletileg az következik, hogy geometriailag tökéletes és gazdaságilag megfelelően ép és teljes szerkezetet alapul véve, a piaci városoknak egy azonos méretű elemekből álló hálózat csomópontjain kell elhelyezkedniük. A piaci városokat tehát a felszínt egyenletesen lefedő egyenlőoldalú háromszögek csúcsain kell keresnünk. Az elmélet szerint az összes város vonzáskörzetének szabályos hatszög-alakot kell formálnia vagy megközelítenie.[7] Ezek a feltételezések az egész világra érvényesek – sem a geometria, sem pedig a közgazdaságtudomány nem kínai specifikum –, és ezért semmi különleges nincs abban, hogy a hat kínai körzetben, ahol lehetőségem volt hipotézisem ellenőrzésére, a piaci városok java részének közvetlen szomszédságában pontosan hat másik piaci várost találtam. A hozzájuk tartozó piaci körzetek ebből következőleg hatszöget formáltak, jóllehet a topográfiai képződmények torzító hatása természetesen érvényesült.[8]

Kérdés azonban, hogy a hatszögletű alap-piaci körzetek elkülöníthetőek-e egymástól. Azaz nem jellemző-e rájuk, hogy átfedik egymást? Vagy ha hatszögletű „kockakövek" módjára pontosan illeszkednek, vajon nem találunk-e bizonyos falvakat éppen valamelyik hatszög-közti határvonalon, amely falvak ilymódon egynél több alap-piachoz kapcsolódnának? Martin Yang, az első társadalomtudós, aki egy kínai alap-piaci rendszer feltérképezésére és leírására vállalkozott, a következőkre jutott: „Bár nincsenek éles határvonalak, egészében mégis igaz, hogy minden piaci városnak megvan a

maga pontosan körülhatárolható körzete, s a falvak egy meghatározott körének lakosságát fő fogyasztóinak tekinti, és megfordítva is ugyanez a helyzet: a falusiak a maguk városának tartják a piaci várost."[9] Szívből támogatom Yangot; szecsuani kutatásaim meggyőztek igazáról, csaknem nehézség nélkül tudtam megállapítani a vizsgált alap-piaci körzet határait. A körzetben élő parasztok vásárlásaik túlnyomó többségét Kaotiencében, a szóban forgó alap-piaci városban bonyolították le, amelyeket a *sajátjuknak* tekintettek.[10] Amennyiben egy alap-piaci körzetben új falvakat alapítanak, a rendszernek egy olyan fázison kell átmennie, amelynek jellemző jegye, hogy az újonnan alapított falvak egy része egyenlő távolságra lesz egy vagy két piactól. Kialakuló állapotot feltételezve a jelenség mégsem cáfolja meg empirikus bizonyítékokkal is alátámasztható tételünket, amely szerint az alap-piaci körzetek alapvetően *elhatárolhatóak.*[11]

Ha most feltesszük, hogy ideális esetben az alap-piaci körzetek elhatárolhatók, hatszöget formálnak és egymástól egyenlő távolságban lévő falvakkal vannak leterítve, úgy a geometriai törvények azt is megkövetelik, hogy a város körül falugyűrűk helyezkedjenek el: vagy egy – hat faluból álló – gyűrű, vagy két – hat, illetve tizenkét faluból álló – gyűrű, vagy pedig három – hat, tizenkettő, illetve tizennyolc faluból álló – gyűrű. A sor persze tovább folytatható. Ki kell derítenünk, hogy e modellek közül melyik közelíti meg a legjobban a kínai gyakorlatot.

Az empirikus adatok egyértelműen a 18 falvas, két gyűrűs modellre utalnak. Nincs szó arról, hogy az alap-piaci körzetek az összes ismert esetben kifejezetten a 18-as nagyságrendhez közelítenének. Állításomat inkább a következőkre alapozom: 1. az empirikus vizsgálatok során a falvak, illetve az alap- és a magasabb szintű piaci körzetek száma közötti arány – Kína bármely ismert részén – 18 körüli *átlagot* mutatott, mégpedig igen jó közelítéssel, és 2. arra, hogy a 18 falu per piac arányú fejlődésmodellből kiindulva más arányok is jól magyarázhatók, nem így áll viszont a helyzet, ha a 6 falu per piac vagy a 36 falu per piac arányból indulunk ki. Az 1870-es években Hsziangsan járásban a falu (piac arány 17,9 volt, Csücsiang járásban (mindkettő Kuangtung tartományban) 19,2.[12] Az alap- illetve magasabb szintű piacokra eső falvak számát C.K. Yang – 30-as évek-beli, Couping járásban (Santung) végzett – klasszikus empirikus vizsgálatai 21,4-re teszik.[13] Az 1937-ben összeállított *Jin hszien tung-cse,*[14] amely a kínai helyi monográfiaírás egyik igazán legkiemelkedőbb példája, részletes adatokat sorol fel. A munkában szereplő 82 időszaki piacra 20,1-es átlagos faluszám jön ki. Nagy területre vonatkozó újabb adatokat csak Kuangtungból tudtam besze-

rezni. Ezek az 1890-es évekből valók, viszont a piacok és a falvak számáról *egyaránt* felvilágosítással szolgálnak.[15] A tartományban akkor a falu/vidéki piac arány 19,6 volt.

Modellünk tehát – mint ahogy az 1. ábrán láthatjuk – hatszöget formáló piaci körzetet mutat, a hatszög közepén a piaci várossal, amelyet elő-

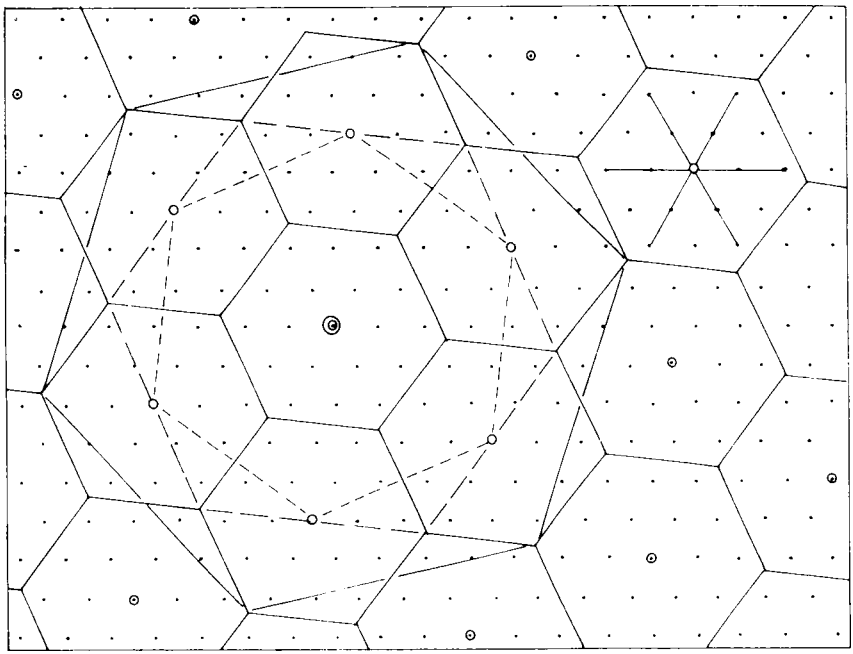

1. ábra. A kínai alap-piaci körzet mint területi rendszer modellje, kiegészítve a közvetítő piaci körzet három lehetséges modelljével.

ször egy belső gyűrű vesz körül hat faluval, majd egy külső gyűrű, tizenkettővel. A modell hat fő útvonalat tételez fel, amelyeknek a centrumból kell sugárirányban kiindulniuk. A tapasztalat szerint valóban ez a tipikus.

Ezek az utak egy gazdasági rendszer artériái és vénái is egyben. A rendszer szíve a centrumban elhelyezkedő város piaca. Minden piaci nap hajnalán a függő falvakban élő minden öt felnőtt közül legalább egy itt halad az utakon. A Martin Yang által leírt santungi Tajtou faluból „piac napján a falu csaknem összes háztartásából néhányan a városban vannak",[16] míg a Fej és Csang által leírt jünnani Lucun faluban „... legalább egyvalaki minden háztartásból mindig elment a piacra."[17]

Az a néhány óra, amíg a beáramló falusiak tömege vissza nem indul, a tipikus alap-piaci város gyér alkalmatosságait ugyancsak próbára teszik. A legtöbb ilyen városban csak egy igazi utcát találunk, és nincs pontosan kijelölt „önálló" piactér sem. Helyette sok kis „piacterecske" van, mindegyikük egy meghatározott áruféleség árusítására szolgál. A gabonapiac lehet például a templomkertben, a disznópiac a város szélén, míg a különböző romlandó áruknak, valamint a helyben előállított kisebb kézművestermékeknek mind-mind megvan a maga szokásos árusítóhelye a főutcán. Bár az eladók javarésze — akármelyik alap-piacról legyen is szó — valószínűleg vándorárus, az alap-piaci városban általában megtaláljuk az állandó szolgáltatásoknak egy bizonyos minimumát. A társadalmilag nélkülözhetetlen teaházakon, borozókon és étkezőhelyeken túl, ezek többnyire a következők: egy vagy több olajelárusítóhely (ezek lámpásba való olajat árulnak) füstölő- és gyertyabolt (a vallásgyakorlás nélkülözhetetlen cikkeivel) és legalább egyké másik bolt, amelyikben szövőszék, tű, fonál, seprű kaphatók, de nem hiányzik a szappan, a dohány és a gyufa sem. Az alap-piaci városokban rendszerint él néhány kézművesmester is, ezek többnyire patkolókovácsok, koporsókészítők, ácsok, illetve a vallásos szertartások keretében elégetni szokásos szimbolikus papírpénzek készítői. Néhány, helyileg előállított termékre szakosodott nyersanyagfeldolgozó műhely is helyet kaphat az alap-piaci városban.

Az alap-piac funkciója mindenekelőtt az, hogy a paraszt elcserélhesse magatermelte áruit más szükséges árukra, amelyeket maga nem állít elő. A parasztnak az említetteken kívül másra is szüksége van. Nem nélkülözheti a köszörűst és a miskárolót, az orvost és a fogászt, a vallási ügyek szakértőjét és a jövendőmondót, valamint a borbélyt, az ezernyi mutatványost, alkalmakként még az írnokot sem. Jóllehet e szolgáltatások javarésze nem minden vásári napon áll a közönség rendelkezésére, az összes alap-piacot sorralátogató vándor-vállalkozók mindenhová elviszik őket.

Az alap-piaci rendszernek van egy szerényebb financiális dimenziója is. A városi boltok állandó vásárlóiknak hitelt biztosítanak. A piacnapon egyes üzlettulajdonosok és földbirtokosok pénzt is kölcsönözhetnek a parasztoknak. A parasztok rotációs hitelegyleteit is többnyire piaci napokon szervezik meg, rendszerint a teaházakban. Ebből persze az is következik, hogy a „társulás" tagsága a rendszeren belüli falvak lakosságára korlátozódik.[18] Ezenkívül a földbirtokosok egy része irodát tart fenn a városban. Ezek szedik be a bérlőktől a bérleti díjakat.[19]

Mi a helyzet a szállítással? A faluközösségekben rendszerint él néhány „földnélküli" paraszt – ezeket általában így hívják –, akiket jobbára teherhordó kuliként alkalmaznak. (A közösség javára végzett fizikai munka alól – mint amilyen a nem kis mennyiségű termény kézi, illetve kocsival történő elszállítása – nemcsak a lokális elit, hanem a parasztságnak az a rétege is kivonja magát, amelyiknek „respektusa" nem hagy kívánnivalót maga után.) A kulik falusi ösvényeken szállítják az árukat, és csak egyetlen piackörzetet szolgálnak ki. Amivel az alap-piaci struktúra újabb területi-gazdasági elemét szolgáltatják.

Bár az alap-piaci rendszert meghatározó tevékenység a piaci hétnek megfelelően hullámzik, nem szabad úgy gondolnunk, hogy a rendszer struktúrája a piaci napok közötti időszakokban egyáltalán nem ad magáról életjelt. A piaci napok közti napokat Szecsuanban közkeletűen a „hideg napok" elnevezéssel illetik; a „forró napokon" elvállalt kötelezettségeiket ebben az időszakban teljesítik. Nyilvánvaló, hogy ez a jelenség is kifejeződése a teljes rendszernek, de ezen túl még meg is erősíti annak alapzatát. Előfordulhat, hogy a piaci napon e' idott gabonát csak másnap szállítják le. A *hsziao fancé*-k is („kicsiben dolgozó jutalékos ügynökök") – miután a piacon kiderítették, hogy melyik parasztnak van eladó földimogyorója – „hideg napokon" mennek ki felvásárolni. A vándorborbélyok a piacon szerzett ügyfeleket a „hideg napok"-on keresik fel. Ugyanez a helyzet az ácsokkal, patkolókovácsokkal és más iparosokkal is. Ezek a tranzakciók kivétel nélkül ama rendszer keretein belül mennek végbe, amelyet mindenekelőtt mint az alap-piac kereskedelmi régióját határoztunk meg.

Azt hiszem, az eddig leírtakból egyértelműen kitetszik, hogy ha az alap-piaci rendszert területi-gazdasági rendszerként fogjuk fel, az pusztán alrendszere egy nagyobb struktúrának. Részletesebben megvilágítva e tételt, megállapíthatjuk, hogy mind az áruk, mind pedig a mobil cégek mozgása rendszeres az alap-piaci város, illetve a közvetítő, vagy még magasabb szintű piaci városok között. Ez utóbbiakhoz az alap-piaci várost szoros kötelékek

2. ábra. Szecsuan egy gazdasági körzete, amely a piaci városok eloszlását illetően az A-modellhez közelít.

2.1.: A 19 ábrázolt város 35–90 km távolságban fekszik Csengtutól északkeleti irányban. 5 piac (Jung-feng-csang, Csung-hszing-csang, Csing-ho-csang, Taj-ping-csang és Si-szun-csang) Csung-csiang-hszien-ban, a másik 14 Csintang-hszien-ben helyezkedik el. Az ábrázolt hegyek a Lung-csüan-vonulat részei. Az utak közül csak az alap-, illetve magasabb szintű városokat összekötő utakat vettük fel az ábrára.

2.2.: Ugyanezen tér alapszintű absztrakciója, amely az elméleti alap- és közvetítő piaci körzeteket ábrázolja.

2.3.: Ugyanaz diagrammatikus formában. Vö.: A-modell, diagrammatikus forma, 1. ábra.

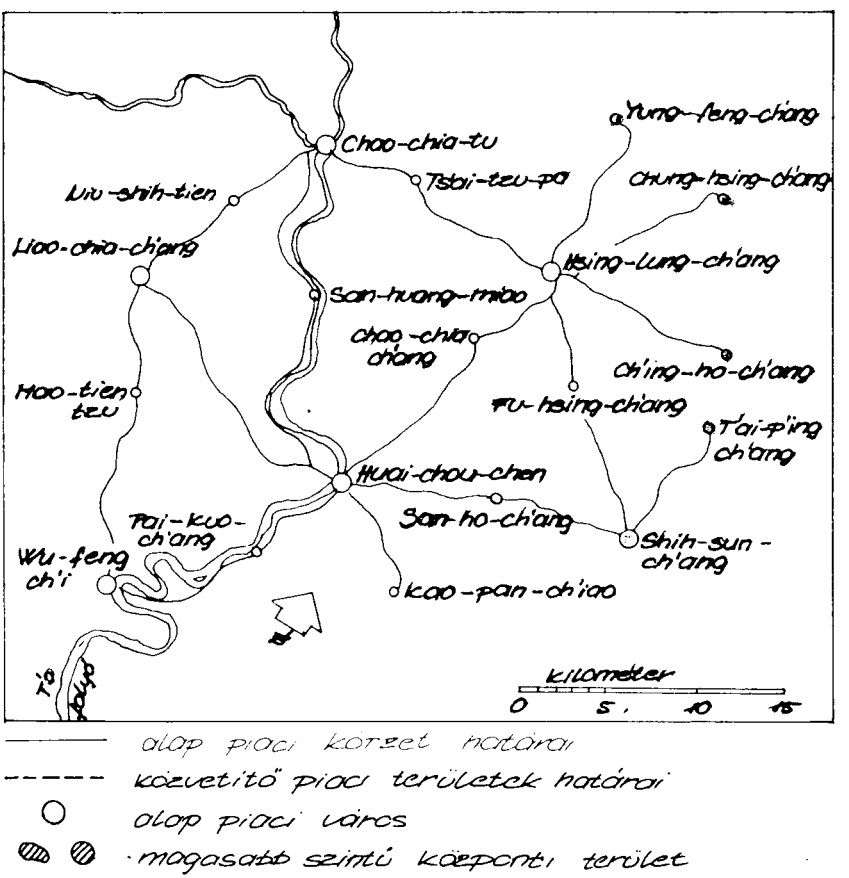

——— alap piaci körzet határai

– – – – – közvetítő piaci területek határai

○ alap piaci város

▨ ▨ magasabb szintű központi terület

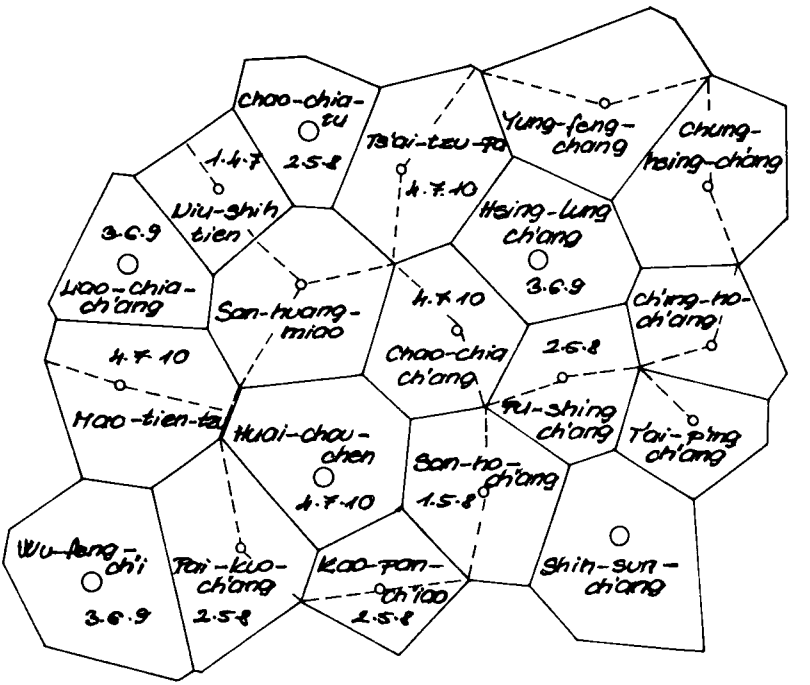
Chao-chia-tu
2.5.8
T'ai-tzu-po
4.7.10
Yung-feng-chang
Chung-hsing-chang
Liu-shih tien
1.4.7
Hsing-lung ch'ang
3.6.9
3.6.9
Liao-chia-ch'ang
San-huang-miao
4.7.10
Chao-chia ch'ang
2.5.8
Ch'ing-ho-ch'ang
4.7.10
Hsu-shing ch'ang
T'ai-p'ing ch'ang
Hao-tien-tzu
Huai-chou-chen
4.7.10
San-ho-ch'ang
1.5.8
Wu-feng-ch'i
3.6.9
Pai-kuo-ch'ang
2.5.8
Kao-pan-ch'iao
2.5.8
Shih-sun-ch'ang

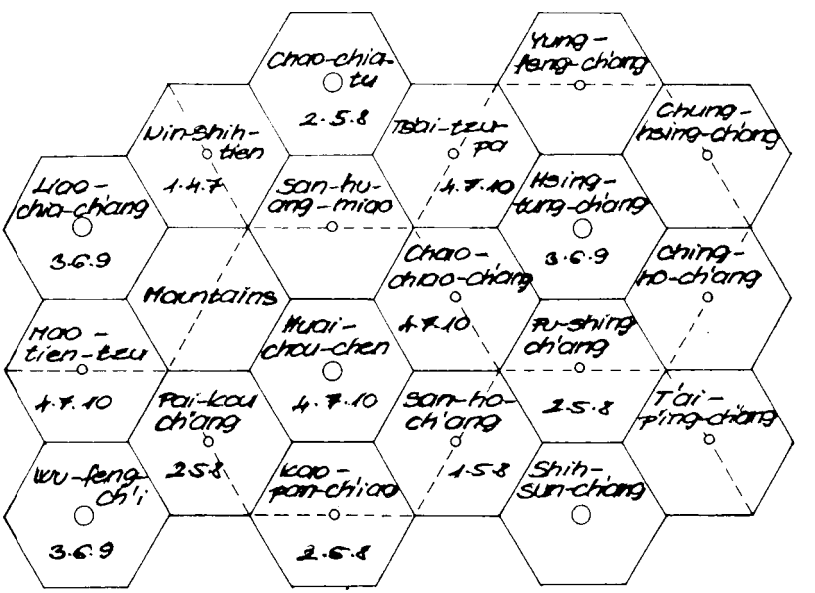
Chao-chia-tu
2.5.8
Yung-feng-ch'ang
Liu-shih-tien
1.4.7
Tsai-tzu-po
4.7.10
Chung-hsing-ch'ang
Liao-chia-ch'ang
3.6.9
San-huang-miao
Hsing-lung-ch'ang
3.6.9
Ch'ing-ho-ch'ang
Mountains
Chao-chiao-ch'ang
Hao-tien-tzu
4.7.10
Huai-chou-chen
4.7.10
Hsu-shing ch'ang
4.7.10
Pai-kou ch'ang
4.7.10
San-ho-ch'ang
2.5.8
T'ai-p'ing-ch'ang
Wu-feng-ch'i
3.6.9
2.5.8
Kao-pan-ch'iao
2.6.8
1.5.8
Shih-sun-ch'ang

3. ábra. Szecsuan egy gazdasági körzete, amely a piaci városok elosztását illetően a B-modellhez közelít.

3.1.: Az ábrán szereplő 15 város Csengtu-tól délkeletre mintegy 25 km-en belül helyezkedik el. A piac körzet határok csak hozzávetőlegesek.

3.2.: Ugyanezen terület alapszintű absztrakciója, amely az elméleti alap- és közvetítő piaci körzeteket ábrázolja.

3.3. Ugyanaz diagrammatikus formában. Vö. B-modell, diagrammatikus forma, 1. ábra.

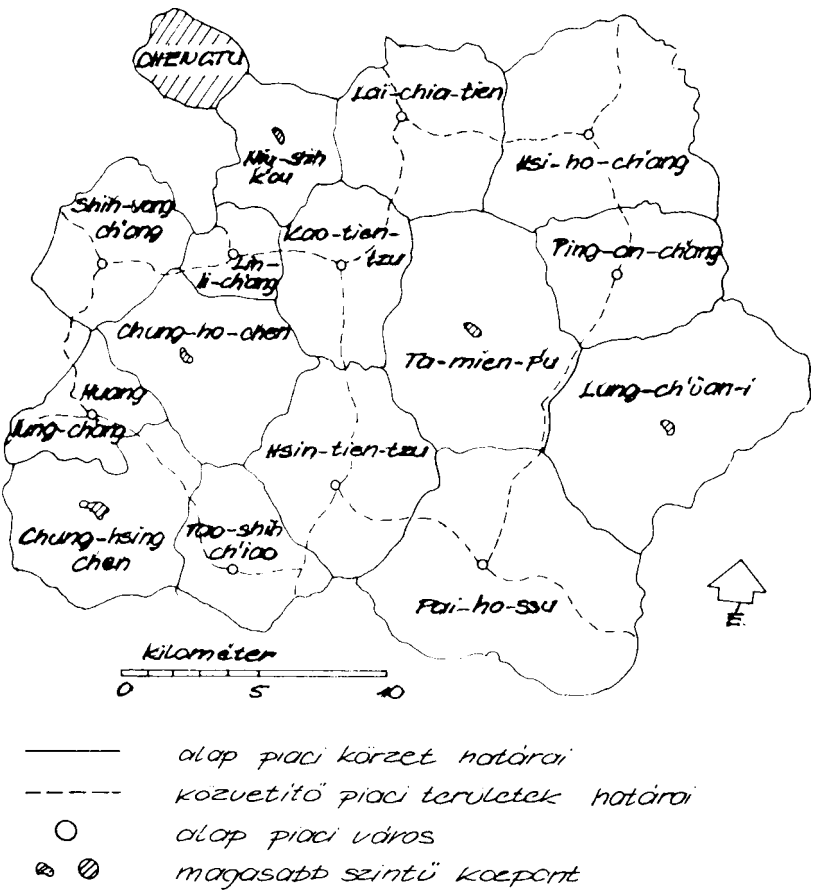

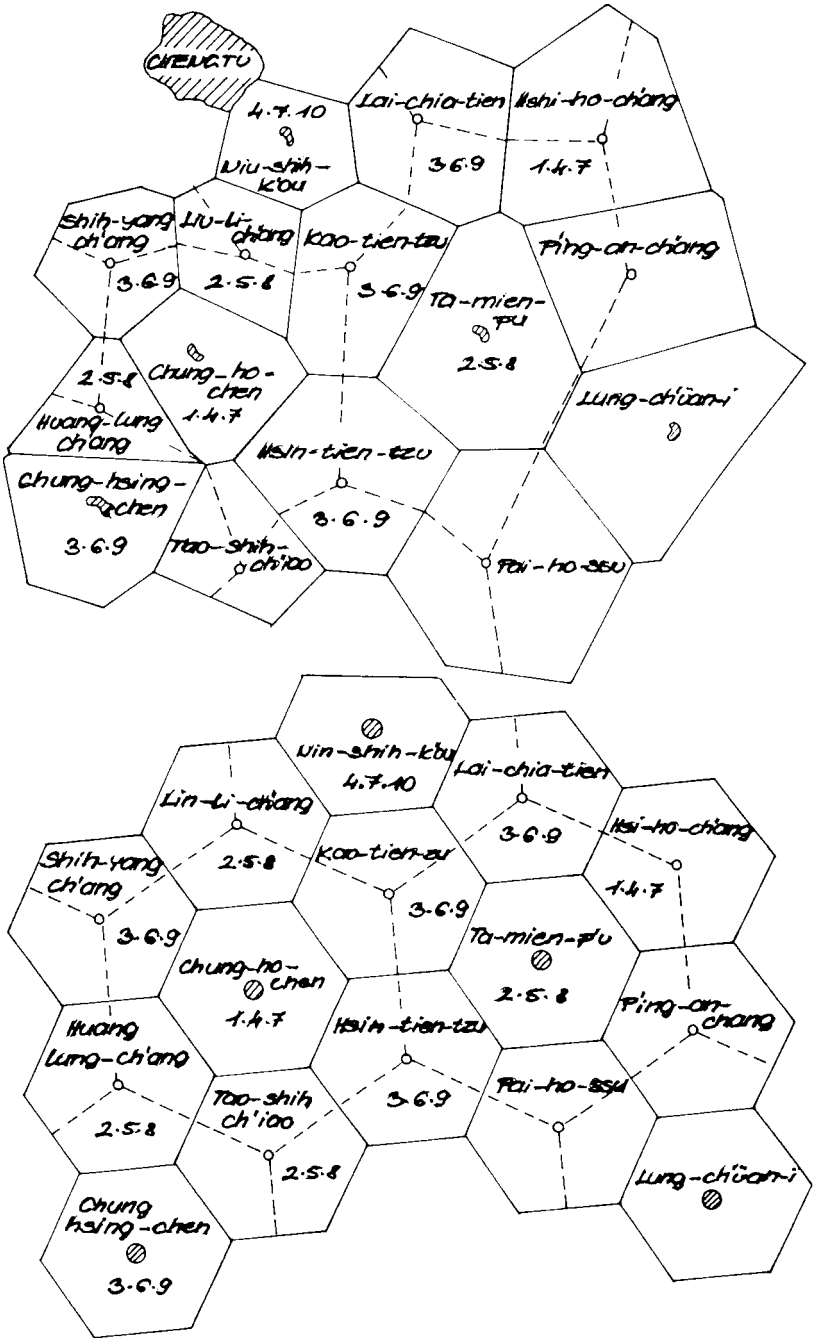
CHENG-TU
4.7.10
Liu-shih-k'ou
Lai-chia-tien
3.6.9
Hsi-ho-chiang
1.4.7
Shih-yang ch'ang
3.6.9
Liu-li-chang
2.5.8
Kao-tien-tzu
3.6.9
T'ang-an-chiang
Ta-mien-pu
2.5.8
Chung-ho-chen
1.4.7
2.5.8
Huang-lung ch'ang
Lung-ch'uan-i
Hsin-tien-tzu
3.6.9
Chung-hsing-chen
3.6.9
Tao-shih-ch'iao
Pai-ho-ssu
Lin-li-chiang
2.5.8
Kao-tien-tzu
3.6.9
Ta-mien-pu
2.5.8
Ping-an-chang
Hsin-tien-tzu
3.6.9
Pai-ho-ssu
Tao-shih ch'iao
2.5.8
Chung hsing-chen
3.6.9

fűzik. Nem véletlenül használtam többesszámot, ugyanis az alapi-piaci város a szokásos esetben nem egy, hanem legalább két vagy három magasabb szintű piaci várostól függ. Az ide vonatkozó lehetséges variánsokat az 1. ábrán megfigyelhetjük. A három bemutatott közvetítő piaci körzet közül a legzártabb hatszögletű alakzatban az alap-piaci város pusztán egyetlen magasabb szintű piaci várostól áll függésben. Ez csak Kína olyan körzeteire jellemző, ahol a piaci rendszerek valamiféle topográfiai zsákutcában helyezkednek el. Így például azok az alap-piaci városok, amelyek a hegyi folyóvölgyek felső végében találhatók, pusztán az alsó folyás mentén települt közvetítő piactól függenek. De még ekkor is az a helyzet, hogy a közvetítő piactól még lejjebb lévő alap-piaci városok ezen az első közvetítő piaci városon kívül még egy második, a folyam mentén még lejjebb épült közvetítő piaci város felé is orientálódnak.

Kínában a ténylegesen megfigyelhető esetek túlnyomó többsége a két kevésbé zárt modell egyikével jellemezhető – ezeket az 1. ábrán A-val, ill. B-vel jelöltük –, vagy a kettő között átmeneti helyzetet foglalnak el. Az A modellben minden alap piaci város két magasabb rendűtől, a B modellben három magasabb rendtől függ. A 2. ábrán egy olyan valóságos példát ábrázoltunk, amelyikben a piacok lényegében az A modellnek megfelelően oszlanak el; a B modellnek megfelelő másik példát összehasonlítás céljából a 3. ábrán jelezzük. Mindkét ábrát úgy szerkesztettük meg, hogy világosan érzékelhető legyen az összefüggés a hagyományos térképészeti módon visszaadott területi „realitás" és a tanulmányomban alkalmazott modelldiagrammok között.

Ott tartottunk tehát, hogy az alap-piac általában nem egy, hanem két vagy három közvetítő piaci rendszerbe tagozódik be. E ténnyel döntő különbségre hívtuk fel a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy az alap-piaci rendszerek, valamint a közvetítő és magasabb szintű piaci rendszerek lényegükben különböznek egymástól. Amíg ugyanis az előbbiek – abból a szempontból nézve, hogy a rendszert alkotó települések kizárólagosan e rendszer részei, vagy sem – lényegében véve elkülönült egészeket alkotnak, addig az utóbbiakra ez nem jellemző. Az alap-piaci körzet stabil egyensúlyi modellje *nem* tartalmaz a határon elhelyezkedő falvakat, sőt még az átmeneti modellek is csak igen kis arányszámban engednek meg ilyeneket. A közvetítő piaci körzet szabályos modellje ezzel szemben az *összes* függő alap-piaci várost a határokon lokalizálja, mégpedig egy vagy két magasabb szintű piaci várostól egyenlő távolságnyira. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy bár a közvetítő piaci rendszerek területlefedésének mértéke nem túl nagy, mégis döntő je-

lentőséggel bír, hogy – eltekintve magától a rendszer magvától – a rendszeren belüli elsődleges csomópontok általában nem kizárólagosan az adott rendszer csomópontjai.

A közvetítő piaci rendszer különösen fontos jellegzetessége, hogy a területén elhelyezkedő piacok milyen megoszlásban tartanak nyitva. A kínai piacok periodikus nyitvatartásával foglalkozó irodalom rendszerint úgy képzeli, hogy a piacok nyitvatartási rendje egyszerűen azon alapszik, hogy az a lehető legritkábban essen egybe a szomszéd piacokéival. Ahogy például Spencernél is olvasható,[20] az ilyenfajta illeszkedés célja az lenne, hogy a falvak népe a lehető legtöbb napon elérhető közelségben lévő nyitvatartó piacot találjon, másrészt pedig az, hogy a szomszédos piacok közötti verseny a minimumra korlátozódjék. Ezzel legalább két baj van. Egyrészt a parasztok nem igénylik a legközelebbi alap-piac nyújtotta lehetőségeknél gyakoribb vásározást – erre nem is lenne alkalmuk –, másrészt pedig kimutatható, hogy a nyitvatartási rend nem az irodalom által állított vagy feltételezett egyszerű módon oszlik meg. Sőt, a megoszlás éppenséggel úgy alakul, hogy az adott alap-piac és a fölérendelt magasabb szintű piacok nyitvatartási rendje közötti konfliktusok csökkenjenek a minimumra. A szomszéd piacok nyitvatartási rendje lényegében nem oszt, nem szoroz. Másképpen fogalmazva: amennyiben új alap-piacokat alapítanak, a piaci napok rendjének megválasztásánál nincsenek tekintettel a szomszédos alap-piacokra; amit figyelembe vesznek, az a szomszédos közvetítő piacokkal való konfliktus lehetősége. Ezt kell minimalizálni.

A kérdést jól illusztrálhatjuk Csuangpengsze piac példájával (Szecsuan, Csintang járás), amelyet Kuang-hszü éveiben alapítottak.[21] Amikor megalapították, közvetlen közelében négy piac volt, amelyek a következő rend szerint működtek: a nyugati 1–4–7-esben, az északnyugati 2–5–8-asban, a keleti 3–6–9-esben, a déli pedig 1–5–8-asban. A szomszédokkal való lehetséges konfliktusok minimalizálásának elvét véve figyelembe, az új piacnak a 3–6–10-es vagy a 4–7–10-es variánst kellett volna választania, de legalábbis el kellett volna kerülnie minden olyan variánst, amelyik tartalmazza az 5-ik és 8-ik napokat. Ezzel szemben az új piac 2–5–8-as piacrenddel kezdte meg működését. Ezt az az igen egyszerű tény magyarázza, hogy a tőle nyugatra (1–4–7) és keletre (3–6–9) levő város közvetítő piacot tart fenn, amelyhez az új piacot kötelékek fűzik, a másik két szomszéd város (2–5–8-as ill. 1–5–8-as piacrenddel) viszont alap-piacokat. E két utóbbival pedig az új jövevény amúgyis csak a legminimálisabb gazdasági kapcsolatokat tartotta volna fenn. (...)

Az 1. ábrából kiderül, hogy egy közvetítő piaci körzetbe nemcsak a tőle függő alap-piaci városok piaci körzetei tartoznak, hanem magának a közvetítő piaci körzetnek a centrumában egy további, teljes alap-piaci körzet is. A közvetítő piac fontos sajátosságára derült ezzel fény. A közvetítő piaci város ugyanis nem egyszerűen egy nagyobb közvetítő piaci rendszer magjaként funkcionál, hanem egyúttal magja egy kisebb alappiaci rendszernek is.[22] Mint C.K. Yang kifejti (14.), a közvetítő piaci városhoz „... általában két piackörzet tartozik. Egy primér körzet, amelyik a városhoz közvetlen közel fekvő falvakat foglalja magában; az itteni lakosok rendszeresen, vagy legalábbis nem csak alkalmanként látogatják a város piacát. Tartozik a közvetítő piaci városhoz egy szekunder körzet is, amelyikhez távolabbi gyűrűk falvai sorolhatók. A messzi falvak népe csak akkor látogat el a közvetítő piaci városba, ha saját (...) alap-piaci városaiban nehezen beszerezhető árut akar vásárolni."[23]

Vajon miért kerülik ilyen következetesen az alap-piaci és a közvetítő piaci napok ütközéseit? A parasztok kényelme nyilván nem a legfontosabb szempont. A Yang-idézetből különben is kiderül, hogy a parasztok csak ritkán vetődnek el közvetítő piacukra – csak akkor, ha rendkívüli vásárlásokat akarnak lebonyolítani, ha olyan szolgáltatást szeretnének igénybe venni, amit a parasztok egyébként nem szoktak, ha különlegesen nagy összegű hitelt akarnak felvenni, vagy ha éppen egy évenkénti vallási fesztivál a céljuk. Egyszer három hónapig éltem egy tipikus szecsuani parasztcsaládnál. Két piaci város volt a közelükben: Kaotience 3 *li*, Niusiko pedig 5 *li* távolságban. A családfő és felesége 46-szor látogatott el az előbbi város piacára, de csak 3-szor az utóbbiéra. Az első alap-piaci város, a második közvetítő piaci város volt. Bármilyen esetet is veszünk szemügyre, a paraszt közvetítő piaci szükségleteit akármelyik nyitvatartási rend bőségesen kielégíthette, feltéve, hogy hszünönként vagy duodenumonként adódott legalább egy olyan közvetítő piaci nap, amelyik nem ütközött az illető paraszt alap-piacának nyitvatartási rendjével.

Lássuk most a helyi elitet. Ki fog derülni, hogy az ő esetükben teljesen más helyzettel van dolgunk. Mindaz, ami elkülöníti őket a parasztságtól, a közvetítő piachoz köti őket. Ismerték a betűt, és a közvetítő piacon – nem úgy, mint az alap-piacon – könyveket és írószert vásárolhattak. A helyi elit életmódja – ha nem is kifejezetten, de végülis – úri életmód volt. Ez azt jelenti, hogy időnként olyan élelmiszert, művészeti terméket, vagy ruhát is be akartak szerezni, ami a paraszt számára merő luxusnak minősült, úgyhogy az alap-piac ilyesmit nem is tartott. Viszonylag jómódúak

voltak, és a közvetítő piaci város a pénzkölcsönzés és befektetések olyan széles lehetőségét nyújtotta, amihez foghatót az alap-piacon nem találhattak. Ráértek. Olyan teaház, borozó azonban, ahol egy úriember megfelelően tölthette el a fölös idejét, csak a közvetítő és magasabb szintű piaccal rendelkező városokban akadtak. Röviden: a paraszt szokásos szükségleteit az alap-piac, a helyi elitét viszont kizárólag a közvetítő piac elégítette ki.

Amíg a közvetítő piac és a tőle függő alap-piacok nyitvatartási rendjének finom összehangolása, a helyi elitnek nagyonis kézzelfogható kényelmet jelentett, a helyi kereskedők többsége számára viszont egyszerűen nélkülözhetetlen volt. A kínai vidéken működő mobil cégek tekintélyes hányada nem lépte túl egy meghatározott közvetítő piaci körzet határait, a kereskedők „otthoni bázisa" a közvetítő piaci városban volt. Rendszeresen haza kellett térniük: hogy túladjanak a megvásárolt termékeken, feltöltsék az eladásra szánt árukészletet vagy hogy egyszerűen a családjuk körében pihenjenek. (...)

Tekintsük most át a hálózatba szerveződött piaci rendszerek teljes komplexumát. Legelőször a lefelé irányuló termékáramlást fogjuk szemügyre venni. A központi piaci városba érkező egzotikus árukat, illetve a magában a városban megtermelteket háromféle módon osztják el: egyrészt magán a központi piacon, másrészt a központi piaci körzethez tartozó közvetítő és alap-piacok között ingázó vándorkereskedők útján, harmadrészt pedig a hat közvetítő piaci városban működő vállalkozásokon keresztül. Az összes közvetítő piaci városban megtalálható vállalkozások által behozott, illetve a helyben megtermelt árukat ugyanígy osztják el: a közvetítő piacon, a közvetítő piaci rendszeren belüli alap-piacok között ingázó vándorkereskedők útján, és a hat alap-piaci városban működő vállalkozásokon keresztül. A termékáramlás alsó végpontjain elhelyezkedő vállalkozások a következőképpen épülnek fel: alap-piaci város esetében ezek lényegében kisebb boltok, közvetítő piaci város esetében e vállalkozások tagja a közvetítő kereskedő is, aki mind a vándorkereskedőket, mind pedig a kettős profilú — nagy- és kiskereskedelmi — cégeket ellátja,[24] végül a központi piaci város esetében a végpont-vállalkozás lényegében nagykereskedelmi cég, amely áruházzal is rendelkezik. A parasztok és a kisiparosok által igényelt áruk minden piacra eljutnak. A vertikális rendszer lefelé irányuló ágában a helyi elit és a kézművesek igényelte árucikkek csak a közvetítő piacig jutnak el. Az első sorban a bürokratikus elit által vásárolt fogyasztási és ipari cikkek pedig rendszerint nem jutnak túl a központi piacon.

A piacrendszeren belüli vertikális termékáramlás alsó kezdőpontján a

paraszt áll, aki áruba bocsátja termékeit az alap-piacon. Vevői lehetnek a helyi fogyasztók, az alap-piaci városban megtelepedett nagykereskedők, akik feldolgozzák vagy tárolják a paraszt áruit, vagy lehetnek olyan vásárlók is, akik magasabb-szintű piaci városból látogattak az alap-piaci városba, hogy közvetlenül a paraszttól vehessék meg az árut. Az árufelhajtó-beszerző ügynökök és felvásárlók a központi és a közvetítő piaci városokból egyaránt felkeresik az alap-piacot. Ugyanez a helyzet a közvetítő piaccal: ezt a környék nagyobb városaiból és a központi piaci városból érkező ügynökök és felvásárlók keresik fel. Amennyiben a felhajtó-begyűjtő cégek kereskedőházak vagy olyan ipari vállalkozások, amelyek feldolgozzák vagy teljesen fel is használják a helyileg megtermelt árukat, úgy ezek az áruk a piaci rendszer egyre magasabbszintű centrumaiba fognak feljutni.

Ha valaki a kínai társadalom totális rendszerként való leírására vállalkozik, és arra kíváncsi, hogy e rendszerben milyen súlya van a piaci rendszernek, akkor különösen vigyáznia kell valamire. Nevezetesen arra, hogy a piaci rendszer és az adminisztratív rendszer különböznek egymástól, nem pontos megfelelői egymásnak. Természetesen mindkettő hierarchikus rendszer, amelyekhez egyre nagyobb területi egységek tartoznak, ahogy feljebb haladunk. Mindkét rendszerre igaz az is, hogy a bürokrácia korlátozott erőforrásait a magasabb szintekre koncentrálták: a központi piac alatti piaci rendszerek, a járási szint alatti adminisztratív rendszerekhez hasonlóan, nagyon enyhe formában voltak csak a bürokratikus ellenőrzés alá vetve.

A két rendszer azonban alapjaiban különbözik. Abban a *módban*, ahogy struktúrájuk tagolódik. Az adminisztratív egységek tulajdonképpen a rendszer minden szintjén per definitionem önálló egységet képezők; minden egység csak egy magasabb szintű egységtől függ, egészen a legmagasabb szintig. A piaci rendszerek ezzel ellentétben *csakis* az alapszinten képeznek önálló egységet. Az alacsonyabb szintű rendszerek általában két vagy három, eggyel magasabb rendű rendszer felé orientálódnak. Ennek eredményeképpen a piaci struktúrák az adminisztratívaktól eltérően egymásbafonódó hálózatokat formálnak. Ez annyit jelent, hogy az alap-piacok két vagy három közvetítő piaci rendszerbe tagolódnak be, a közvetítő piacok két vagy három központi piaci rendszerbe tagolódnak be, stb. Ami a piaci városok köré szerveződött kisebb helyi gazdasági egységeket először regionális gazdasági struktúrákká, végül pedig össztársadalmi méretű, egységes gazdasággá egyesíti. A tradicionális Kína társadalmi integrációjának szempontjából a piacrendszernek tehát igen komoly súlya volt. A két integratív struktúra viszonyát vizsgálva kiderül, hogy a piaci integráció egyrészt párhuzamos az

adminisztratívval, másrészt viszont meg is haladja azt. Azaz, meg is erősíti, s egyúttal ki is egészíti az adminisztratív integrációt.

Mindazonáltal azt a tényt, hogy egy *komplex* egésszel van dolgunk, nem szabad úgy felfognunk, mintha abból egyenesen következne a piaci rendszer monolitikussága, vagy struktúrájának hermetikusan lezárt jellege. Azon túl, hogy a gazdasági centrumok sohasem egyeztek meg az adminisztratívakkal, a struktúrát meghatározó termékfolyam sodrása is csak igen-igen ritkán érte el azt a szintet, amelyet mi modern mértékeink szerinti erőteljesnek nevezhetünk. Sőt – amint azt a következő részben majd meglátjuk – a rendszer részeit alkotó egyes alap-piaci alrendszerek kivétel nélkül megmaradtak a maguk jellegzetes, mással össze nem cserélhető gazdasági szubkultúrájuknál.

Piaci struktúrák mint társadalmi rendszerek

A kínai piaci rendszerek társadalmi dimenziói nem maradnak el fontosságban a gazdaságiak mögött. Különösen az alap-piaci rendszer alkot olyan társadalmi egységet, amelynek jelentősége a parasztság, illetve a parasztság és a többi társadalmi csoport közti viszony szempontjából rendkívül nagy. Mivel cikkemnek ez a része megköveteli, hogy az alap-piaci rendszernek ezt a vonását kihangsúlyozzam, ezért az alap-piaci rendszert a továbbiakban alap-piaci *közösségnek* fogom nevezni. Azt hiszem, a közösségeknek ezt a típusát jó okkal próbálom meg nem pusztán közvetítő társadalmi struktúraként, hanem egyúttal kultúra-hordozó egységként elemezni. Redfield „kis tradíciójának"[25] locus-áról van szó, kínai környezetben.

Azzal, hogy figyelmét csaknem kizárólagosan a falura irányította, a szociológiai szakirodalom egy-két kivételtől eltekintve eltorzította a valóságos vidéki társadalmi struktúráról alkotott képet. Ha a kínai paraszt zárt világban él, úgy ez nem a falu, hanem az alap-piaci közösség világa. Ki fogom fejteni, hogy azt a reális szociális mezőt, amelyben a paraszt él, nem falujának szűk horizontja, hanem a falut is magában foglaló alap-piaci körzet határolja körül.

Kezdhetnénk talán a következő kérdéssel: általában milyen méretű ez a térség, illetve egy tipikus közösség hány főt számlál? Szeretném elkerülni a rengeteg példa idézgetésével járó fölös huzavonát, úgyhogy néhány becslés közlésére szorítkozom. Ezek a számomra hozzáférhető összes idevágó empirikus eset adatait felölelik és egyeztetik egymással. Az egyszerű grafikus modellből kihozott 1. Táblázatból egy nyilvánvaló, de mindamellett

1. tábla

Az alap piaci közösségek átlagos területe és népessége a népsűrűség függvényében. 1948-as becslés a mezőgazdasági Kína területére.

	népsűrűség (fő/km^2)	átlagos népesség (fő)	átlagos terület (km^2)	a leghátrányosabb helyzetben levő falusi által megteendő távolság a piacig (km)	a piaci városok közötti átlagos távolság (km)
	10	1850	185	8.44	14.6
	20	3160	158	7.80	13.5
	30	4080	136	7.24	12.5
	40	4800	120	6.80	11.8
	50	5300	106	6.39	11.1
	60	5790	96.5	6.09	10.6
	70	6160	88.0	5.72	9.91
	80	6500	81.3	5.59	9.69
	90	6750	75.0	5.37	9.31
	100	6980	69.8	5.18	8.98
	125	7460	59.7	4.79	8.31
	150	7870	52.5	4.50	7.79
	175	8050	46.0	4.11	7.12
	200	8240	41.2	3.98	6.90
	225	8350	37.1	3.78	6.55
	250	8570	34.3	3.63	6.30
	275	8720	31.7	3.49	6.05
	300	8850	29.5	3.37	5.84
	325	8870	27.3	3.24	5.62
	350	8790	25.1	3.11	5.39
	375	8660	23.1	2.98	5.17
	400	8640	21.6	2.88	5.00
	450	8100	18.0	2.63	4.56
	500	7850	15.7	2.46	4.26
	550	7320	13.3	2.26	3.92
	600	7140	11.9	2.14	3.71
	650	6760	10.4	2.00	3.47
	700	6370	9.1	1.87	3.24
mezőgazd. Kína, átlag:	111	7140	64.4		
középarányos eset:	150	7870	52.5	4.50	7.79

(megjegyzés az I. táblához)

A görbe, amely leírja az alap piaci körzet mérete és a népsűrűség közti összefüggést, annál közelebb fekszik az abszcisszához illetve az ordinátához, minél inkább kommercializált az agrárgazdaság. Az a specifikus görbe, amely a területi átfogókat mutatja, abból a célból készült, hogy kimutassa milyen mértékben kommercializálódott 1948-ban a kínai agrárgazdaság. Kontúrjait 76 dél és délnyugat szecsuani járás adatainak segítségével szerkesztettük meg, de azzal összefüggésben, hogy az 1948-as szecsuani állapotnál jóval kommercializáltabb esetekről is tudunk, némileg közelebb vittük a görbét a koordináta-tengelyekhez.

Az utolsó előtti oszlopot az átlagos területből számítottuk ki, mégpedig a szabályos hatszögek területét megadó következő formula segítségével: $A = 2.598\, a^2$, ahol A a hatszög területe (azaz az alap piaci körzet területe), és a a távolság a centrumtól valamelyik csúcspontig (azaz a távolság, amelyet a leghátrányosabb helyzetű ponttól a centrumig kell megtenni). Az utolsó oszlop adatait a $b = a\sqrt{3}$ formula szerint számítottuk ki, ahol b a távolság két szomszédos szabályos hatszög középpontja között.

rendkívül fontos összefüggés derül ki: az alappiaci körzetek nagysága és a népsűrűség fordítottan arányosak egymással. Alacsony népsűrűségű régiókban a piaci körzeteknek nagyoknak kell lenniük, hogy felhalmozódhassék a piac számára elengedhetetlenül szükséges, megfelelő volumenű kereslet. Nagy népsűrűség esetén a piackörzetek kicsik. A táblából egy további összefüggésre is fény derül – amit a mindennapi gondolkodás egyébként nem feltétlenül látna előre –, nevezetesen arra, hogy a piaci közösségek átlagos népességnagysága *csak egy meghatározott pontig* növekszik együtt a népsűrűséggel. Amint a népsűrűség 325 fő/km^2 fölé emelkedik – illetve az alappiaci körzet mérete 27 km^2 alá csökken –, a piacrendszer átlagos népességnagyságának trendje hanyatlani kezd. Hogy teljesen megérthessük: miért válnak a piaci körzetek fokozatosan egyre kisebbekké, olyan kis kiterjedésűekké, mint amilyenek a különösen nagy népsűrűségű térségekben, megintcsak várnunk kell cikkem második részének megjelenéséig. Mindazonáltal semmi misztikus nincs abban az összefüggésben, amit az 1. tábla a népesség és a piaci rendszer nagysága között feltár. Vegyünk egy folytonosan csökkenő nagyságú piaci körzetet, amely népsűrűségét tekintve egyre magasabb értéket reprezentál. Teljességgel nyilvánvaló, hogy végül egy meghatározott ponton az állandóan csökkenő nagyságú terület már nem tudja eltartani az állandóan növekedő agrárnépességet. A köztársaság korának végén Kína mezőgazdasági területein[26] ez a pont a 300–350 fő/km^2 népsűrűség-tartományba esett.

150 vagy több km^2-t meghaladó kiterjedésű, igen *nagy* piaci körzetek

(ld. a tábla első sorait) csak hegyvidéki körzetekben és a csapadékban szegény peremterületeken fordulnak elő, ahol nagyon kevés ember telepedett meg a rendszerint eléggé félelmetes vidéken. 3.000 körüli minimális lélekszámmal többnyire csak ezekben a régiókban találunk piaci közösségeket. A másik végletet, a 15 km^2-es vagy annál kisebb, *kis* piaci körzeteket szemügyre véve (ld. a tábla utolsó sorait), kiderül, hogy ilyenek csak a különösen termékeny síkságokon, s ami jellemző, ott is a nagyobb városi centrumok közelében fordulnak elő. A kínai agrárterületek alap-piaci körzeteinek méret szerinti megoszlását a következőkben foglalhatjuk össze:

az alap-piaci közösségek megoszlása (%)	átlagos terület (km^2)	népsűrűség (fő/km^2)
5	158–	–19
15	97–157	20–59
60	30–96	60–299
15	16–29	300–499
5	–15	500–

Mármost az alap-piaci körzetek többsége olyan méretű, hogy a leghátrányosabb helyzetben lévő falusi sincs 3,4–6,1 km-nél messzebb a várostól, vagyis a várost gyalog könnyen meg tudják közelíteni.[27] A legtipikusabb esetben (ld. a tábla közepét): a piaci körzetek valamivel több mint 50 km^2 kiterjedésűek, a piaci városok legalább 8 km-nyire fekszenek egymástól, a városig megteendő maximális távolság pedig nagyjából 4,5 km. Az alap-piaci közösség átlagos népessége valamivel több mint 7.000 fő.

Világos, hogy még a tipikus közösség – minimálisan 50 km^2 területen 1500 háztartás szétszórva nagyjából 18 faluban – esetében sincs dolgunk valamiféle meleg, bennsőséges primér csoporttal, amely csoport struktúráját a kapcsolatok nagyfokú intimitása vagy intenzitása tartaná össze. Ugyanakkor a Kína-kutatók többségében meglehetősen szokatlan gondolat a piaci rendszerek közösségként való felfogása, úgyhogy az idevágó irodalom könnyen megtéveszthet bennünket. Szecsuanban megfigyeléseket végeztem egy alap-piaci városban, Kaotiencében. Engedjék meg, hogy az e várossal mint centrummal szerveződött közösség példáján szemléltessem az

itt elmondottakat. 1949–50-ben összeírt kb. 2.500 háztartásával a tipikusnál jóval nagyobb rendszerrel volt dolgom.[28] Ismeri-e legalább látásból az átlagparaszt ezt a rengeteg háztartástagot, ha már személyes ismerősöknek nem is tekinthetők?

Amennyiben szállásadómat, a 45 éves Lin urat végső soron tipikusnak tekinthetjük, annyiban válaszunk igenlő lesz. Házigazdám ugyanis köszönőviszonyban volt csaknem az összes felnőttel, élt bár az illető a piaci körzet bármely részén.[29] Ezenkívül meg tudta nevezni és jellemezni is tudta a közösség vezető elit családjait, bármilyen szórványfaluban éltek is azok. Olyan részleteket ismert a piaci város másik végében élő parasztcsaládokról, amilyeneket a legtöbb amerikai a legközelebbi szomszédjáról sem tudna – de nem is akarna tudni. Lin úr társadalmi tudása Kaotince piaci közösségéről feltehetően sokkal benyomást keltőbb volt, mint a mezőgazdasági munkásé, aki részesben dolgozott nála, vagy a teherhordó kulié, aki mandarin-termését fuvarozta a piacra. A közösség lokális elitjéhez tartozó vagyonos úriemberek alapos tudása mellett persze elhomályosulnak házigazdám ismeretei. A hosszú köntösben járó földesúr csak a kevés kiváltságost üdvözölhette, ennek ellenére mindenkit ismert, aki csak az útjába akadt a piacon: mintha agyának tekervényei közt mindenkiről külön dossziét vezetett volna.

De valójában annyira meglepő jelenséggel volna dolgunk? A kaotiencei piaci közösség parasztja 50 éves korára már legalább 3000 alkalommal ellátogatott az alap-piacra. Ezerszer is előfordult, hogy az utcán ugyanarra a kis helyre préselődött össze a közösség többi háztartását képviselő férfiakkal.[30] Bevásárlásait a szélrózsa minden irányából érkezett parasztárusoknál intézte, és ami még lényegesebb, teaházi társaságában olyan cimborái voltak, akiknek faluközössége ugyancsak messze esett az övétől. Nem volt egyedül: Kaotiencében mindenkinek jutott hely valamelyik teaházban, és aki a piacra ment, csak elvétve mulasztott el legalább egy-egy órát eltölteni valamelyikben. A társasági lét, illetve a vendégszeretet törvényei oly módon működtek, hogy ha a közösség egy tagja belépett az ajtón, nyomban az asztal mellett találta magát, mint valakinek a vendége. Márpedig egy óra a teaházban minden kétséget kizáróan kibővítette a vendég ismeretségi körét, gazdagította ismereteit a közösség más részeiről.

Álljunk meg itt egy pillanatra, s vizsgáljuk meg néhány strukturális következményét ama ténynek, hogy míg a paraszt egészen jól feltérképezheti az alap-piaci közösség társadalmát, addig az azon túl elhelyezkedő társadalmi mező túlnyomórészt feltáratlan marad előtte. Ez azt jelenti, hogy a paraszt a számára szükséges szolgáltatáshoz – legyen az bába, szabó vagy

akár napszámos – legnagyobbrészt a rendszeren belüli háztartásoknál fog hozzájutni, s ezzel felépül egy viszonylag egyszerűbb kliens-patrónus viszonyrendszer. Ez teljes terjedelmében az alap-piaci közösség határain belül marad. Visszautalva egy korábbi megjegyzésünkre, az eddigiekből az is következik, hogy ha valakinek pénzre van szüksége, rotációs hitel-szövetkezetének megalakításakor saját falujának határain messze túlterjedő társadalmi egységet vehet figyelembe.

Ez azt is jelenti továbbá, hogy a jövendőbeli menyeket túlnyomórészt a piaci közösségen belülről választják. A házasságközvetítők – Szecsuanban a piaci városok meghatározott teaházaiban működtek –, valamint a házasulandó fiúk édesanyjai meglehetős biztonsággal tudják felmérni a teljes alap-piaci közösséget: milyen a kínálat potenciális menyasszonyokból; a rendszeren kívüli lányos házakról azonban csak elvétve tudnak annyit, hogy felleljék a jelölteket. Egyszóval határozott tendencia érvényesül a tekintetben, hogy az alap-piaci közösség a parasztságot illetően endogám legyen. A fentieket erősíti meg Jean Pratt Watts érdekes tanulmánya, amelyet egy a Hong-kong „új területéhez" tartozó hakka faluról írt: A falu legaktívabb és legsikeresebb házasságközvetítője egy jómódú özvegyasszony volt, aki kiváltképpen gyakran ment fel a piaci városba, Tajpoba (Tajpo piaca naponta kinyitott), ahol azután rajta tartotta a szemét a nagyobb közösség házasulandó leányain. Végülis azt mondhatjuk, hogy azok az egyezségek, amelyekkel az egyik család hagyományosan egy másikba adja feleségül eladósorba került lányait, általában az alap-piaci közösségeken belülre koncentrálódnak, ami egyébiránt az olyan, már-már *ad hoc* jellegű kapcsolatokra is jellemző, amelyeknek esetleg semmiféle közvetlen előzményük nincs. A paraszt rokonsági kapcsolatai így egy újabb hálózatot hoznak létre, amely átmeg átszövi az alap-piaci közösséget, és ilymódon azt egészében strukturálja.

Gyanítom, hogy a férfiági rokonsággal kapcsolatosan alap-piaci közösségnek komoly szerepe van a leszármazási rendben is; így megoldódik egy meglehetősen nyugtalanító elemzési probléma. Kínában a tradíció szerint új falvakat vagy egy egyedülálló család, vagy pedig a családok egy patrilineárisan rokoni viszonyban lévő kisebb csoportja alapít. Egy ilyen új településben a családok valójában oldalágait alkotják egy gyakran nem is távoli faluból származó leszármazási csoportjuknak. Ezzel a néhány évszázadon át tartó széttagolódással a kínai vidék meghatározott hányadán egyre több helyi leszármazási csoport talált otthonra. Az általuk viselt vezetéknév mindenhol azonos; mivel közös őstől származnak, történetük is közös egy ponton, de mindegyikük más és más faluban, illetve piaci városban él.

Vajon mi az oka annak, hogy bizonyos esetekben egymással szomszédos helyi leszármazási csoportok megóvják vagy megteremtik a maguk szervezeti egységét, míg mások, amelyek ugyanolyan frissen keletkezett férfiági vérrokonsági kötelékekkel kapcsolódnak egymáshoz, mégis független rendszerként működnek? Ezzel kapcsolatos véleményem a következő: Mivel a parasztcsaládok társadalmi érintkezése alap-piaci közösségükön belül meglehetősen kiterjedt, azon kívül viszont minimális, az ugyanazon piaci rendszeren belül lokalizálódott leszármazási csoportok közötti kötelékek nagy valószínűséggel fennmaradnak, a különböző piaci rendszereken belül lokalizálódott csoportok közötti kötelékeknek viszont idővel fel kell bomlaniuk.

Ahogy egy helyi leszármazási csoporton belül a domináns ág – arra alkalmas körülmények között – képes a faluközösségen belüli főhatalom megszerzésére, úgy az összetett leszármazási csoporton belüli domináns leszármazási csoport is jogot formálhat a piaci közösségen belüli csúcskontrollra.

Az alap-piaci közösség hatalmi struktúrájának és magának a piac kontrolljának a szétválasztására nincs sok esély. Szecsuanban a köztársaság idején az együttesen *Ko-lao-huj* néven ismert titkos társaságok a vidék társadalmának minden szintjén kezükben tartották a főhatalmat — és ez alól az alappiaci közösség sem volt kivétel. Gyakorlatilag ez volt a legfontosabb egység, mivel a társaság helyi páholyát egyetlen alap-piaci közösség szervezte meg, és tagsága is csupán ebből a közösségből állt össze. A Kaotience-központú alap-piaci közösségen belül két páholy működött, egy „tiszta" és egy „sáros". Mindkettőnek a városban volt a főhadiszállása, mindkettő a város teaházaiban tartotta találkozóit. A felnőtt férfiak többsége tagja volt valamelyiknek és a tagok csaknem minden piaci napon tárgyalhattak a társaságok előljáróival, akiket különböző teaházakban találhattak meg. Kaotiencében a piacot mindig az egyik páholy ellenőrizte, de így volt ez sok más szecsuani piaci város esetében is. Az olyan pozíciók, mint a gabonamérőé, a sertésmázsálóé és az állatkereskedelmi ügynöké, valamint bizonyos más jutalékos ügynököké, a társaság tagjai számára voltak fenntartva. A számukra járó illetmény valamely hányadára a páholy kincstára formált jogot.

Kína más területein a piackontroll egyenletesebben oszlott el az illető piaci körzethez tartozó falvak között. Santungban közmegegyezéses alapon rendezték a piac működtetésének felelősségmegosztását: rotációval. A holdhónap minden egyes hszünjében egy meghatározott falu vagy falucsoport gondoskodik az ingyenes szolgálatot nyújtó mérő-emberekről és azok ellátásáról. C.K. Yang példái azonban arra engednek következtetni, hogy egy

egyenletesen megoszló piackontrollnak ez a fajtája többnyire mellék-piacokra és kisebb jelentőségű alap-piacokra korlátozódik; közvetítő (és nyilvánvalóan nagyobb alap) piacok esetében a hatalom koncentrálódásának tendenciájával találkozunk. Ennek két oka van. Először is nagy faluszám mellett a közösség kontroll keresztülvihetetlen, másodszor pedig nagy és virágzó piacok túlságosan is jól jövedelmező dologgá teszik az „illetményüzletet", hogy az ennek kisajátításához elegendő hatalommal bíró csoportok lemondanának róla.[31]

A piaci közösség társadalmi struktúrájának egyik központját tehát maga a piac alkotja. A másik – és ritkán kisebb jelentőségű – központ gyakran a városi főszentély. A szentélyt irányító testület rendszerint nemcsak a város istenfélő lakosait tudja sorai között. Ott találjuk a piaci körzet különböző faluközösségekben elszórtan élő vallásos hajlamú vezető polgárait is. Az általában a szentély főistenségének ünnepével egyszerre megtartott évi vásár azonban túlságosan fontos dolog ahhoz, hogy egyszerűen az istenfélő jámborokra bíznák. Kaotiencében a szervezést lebonyolító bizottságban ugyanúgy részt vettek a vezető kereskedők, mint a földbirtokos elit leghatalmasabb képviselői. A tömeget felügyelő és a körmenetet lebonyolító évenként szervezett helyi rendfenntartó egységnek 1950-ben mintegy 60 önkéntes tagja volt, akik között megintcsak megtalálhatjuk a piaci közösség legkülönbözőbb helységeiből jött embereket. Sőt mi több, magának a szentélybeli istenségnek az evilági birodalmát is úgy tekintették, mint ami szorosan összekapcsolódik az alap-piaci körzettel. Tung-jüe faragott képmását – a szellemvilág egyik bürokratikus hivatalnokáról van szó – minden évben körülhordozta a körmenet azon a területen, amelyen ő volt az illetékes szellem. Eme hagyományos útján végigkövette a városból sugárirányban kiinduló fő utakat, amelyek egy-egy, a piaci körzet sarokpontjain elhelyezkedő jao-tien-ben végződtek. A vallási népünnepély ily módon évről-évre ismételten jelezte a közösség területi határait és jelképesen megerősítette annak városközpontú struktúráját.

Az alap-piaci közösség elhatárolódása még egy módon elnyerte a maga kifejeződését a vallásos tevékenység terén. A hivők szolgálattevő csoportjai egyrészt az ünnepelt istenségnek szóló közös áldozatok megszervezésével vettek részt a vallásos népünnepélyen, másrészt pedig külön csoportként vonultak fel a körmenetben. Több mint 30 ilyen csoport jelent meg az 1950-es kaotiencei évi vásáron, és a három csengtui kivételével tagságát tekintve mindegyikük egyetlen alap-piaci közösségre korlátozódott. (A külső közösségekből érkezetteket a szóban forgó piaci város nevével jelölték meg.)

A *hsziang-huj* (tömjén-társaság) és a *san-huj* (hegyi társaság), amelyek a tradicionális időkben zarándoklatokat vezettek a szent helyekhez, valószínűleg az alap-piaci közösségen belül szerveződtek meg, már csak azért is, mert a bürokrácia akadályozta a nagyobb méretekben zajló vallásos tevékenységet.[32]

A fenti példák bizonyítják, hogy a különféle önkéntes társulások és más formális szervezetek – az összetett leszármazási csoport, a titkos társaság páholya, az évi vásárok rendezvényeit szervező bizottság, a vallási szolgálattévő csoport — mind-mind az alap-piaci közösséget választják szervezeti egységül.[33] Az alap-piaci közösségen belül foglalkozási csoportok is szerveződhettek. Kaotiencében az egyik teaház az állattenyésztőknek, a másik az ácsoknak és házépítőknek volt a találkozóhelye–főhadiszállása. Megint más önkéntes társulások, különösen azok, amelyek a mezőgazdasági termeléssel álltak kapcsolatban (termésfigyelésre vagy öntözésre létesült társulások például), bár területileg nem estek egybe a piaci közösséggel, lehetőség szerint igyekeztek azon belül működni.[34]

Meg kell még említenünk, hogy a parasztság intézményesített szórakozásának legfontosabb színtere szintén az alap-piaci közösség. Az alap- és az annál magasabb szintű piacok alkotják a hivatalos mesemondók, színjátszó-csoportok, világtalan énekesek, szerencsejáték-vállalkozók, bokszolók, zsonglőrök, csodatévő gyógyír-árusok és mágusok működésének közegét. E látványosságok nemcsak a falvakból, de többnyire a kisebb piacokról is hiányoznak. Ha a piaci nap a maga felüdítő alkalmaival a felszabadulást jelenti a vidéki élet egyhangúsága alól, a falusiak évi kikapcsolódásainak sorában a minden esztendőben megtartott templomi vásár jelenti a csúcspontot.

Ha tanulmányommal sikerült kimutatnom, hogy az alap-piaci közösség reálisan létező struktúra, akkor egyúttal megvan az az alap is, ami lehetővé teszi, hogy felbecsüljük: mennyiben működik az alap-piaci közösség kultúrahordozó egységként. Az irodalom jónéhány felszínes általánossággal szolgál a kínai falvak kulturális sajátosságaival kapcsolatosan. Állandóan azt ismételgeti, hogy minden falunak megvan a maga dialektusa, ételkülönlegessége, kalapviselete stb. Nagyonis gyanítom azonban, hogy amikor szomszédos falvaknak szemetszúróan eltérő kulturális vonásait regisztráljuk, a kérdéses falvakról ki fog derülni, hogy különböző alap-piaci közösségekhez tartoznak. Eléggé valószínű, hogy a tradicionális időkben az átlag-paraszt több saját falujabélijével találkozott életében, mint ahány „kívülállóval" együttvéve. De ugyanakkor szociális interakcióinak oly nagy része zajlott az ugyanazon alap-piaci közösségen belüli, de nem a saját falujából származó parasztokkal, hogy lehetetlen még csak elképzelni is, hogyan létezhettek

volna bármiféle kulturális eltérések az ugyanazon piacot használó falvak között. Ugyanebből az okból, mivel a parasztok társadalmi kapcsolatai igen kismértékben terjedtek csak ki alap-piaci közösségükön kívüli személyekre, a piaci közösségek elkülönülésének elkerülhetetlenül be kellett következnie. Amilyen mértékben a paraszt élete betagozódott az alap-piaci közösség életébe, az annyira meg is szabta életmódját. Ha pedig ez a közösség kellően hosszú ideig állt fenn, szükségszerűen ki is alakította a maga „kis tradícióját".

Ezzel kapcsolatban a legszembetűnőbb bizonyíték a piaci folyamattól elválaszthatatlan súlyok és mértékek egyezése, illetve eltérése. Ezek egy meghatározott piacon belül mindig szabványosak és szigorúan szabályozottak, ugyanakkor az egyes piacok között tekintélyes eltérések figyelhetők meg. A C.K. Yang által 1932-ben megvizsgált 11 piacon a *tou* (száraz űrmérték gabonaféléknek) tízféle szabványa volt forgalomban. A *ta-cse* („nagy öl"), amelyet a háziszőttes és a *ta-cseng* („nagy mérlegtányér"), amelyet ömlesztett termékek mérésére használtak, ugyancsak jócskán eltérő méretben fordultak elő az egyes piacokon. Ohasi Ikuei, aki a Peking-Hankou vasútvonal mentén vizsgálta a gabonapiacokat, felfigyelt rá, hogy a központi piaci városokból elinduló beszerző ügynökök kötelezve voltak rá, hogy a rendszer különböző piacain érvényes súlyok és mértékek átváltása végett átszámítási táblázatokat tartsanak maguknál. Ezek az adatok kifejezik az alap-piaci közösségnek *mint* gazdasági közösségnek a viszonylagos függetlenségét és elszigeteltségét, ami által viszont azokra a körülményekre is utalnak, amelyek alátámasztják, hogy az egyes közösségek önálló kulturális arculattal rendelkeznek. Végső elemzésben a hosszú ideig fennálló tradicionális piacok adnak magyarázatot arra, hogy – csak egy tipikus példánál maradva – miért hordozzák magukon a menyegzői ágyak a szecsuani lányok által keresztmintákkal lelkiismeretesen kidíszített függönyei a lányok alappiaci közösségének jellegzetes azonosító jelét.

Hasonló a helyzet a vallásos folklórral. (...) Kaotience piaci közösségében a parasztoknak a másvilágról alkotott elképzelésében kiemelkedően nagy szerepet kap a Tung-jüének és ördögi bürokráciájának kultusza, ezzel szemben a környező piaci közösségek vallási kultúrájában a szóban forgó istenség és annak udvartartása viszonylag jelentéktelen szerepet játszik.

Vajon mi a helyzet a beszélt nyelvvel? A piaci verbális interakció tekintélyes mennyiségét tekintve az alap-piaci közösségen belül csak minimális eltérésre számíthatunk. A közösségek közötti eltérés viszont már meg kell hogy üssön bizonyos mértéket. Amikor szecsuani informátoraim az egyes piacok nyelvi sajátosságairól beszélgettek, úgy tűnt a számomra, hogy

a kínai dialektusok kutatói számára éppen az alap-piaci körzetek képezik azt a legkisebb egységet, amelynek még jelentősége van.

Kevés empirikus anyagom van Kína magasabb szintű piaci rendszereinek társadalmi dimenzióit illetően, de legalább két kérdésre szeretnék mégis rávilágítani. Úgy tűnik, a kínai társadalmi struktúra az alsó-közvetítő szinteken sok szempontból egyértelműen párhuzamos az előbbi részben leírt piaci struktúrával, és ahhoz hasonlóan hierarchikus hálózatba szerveződik. Engedjék meg, hogy ismét a kaotiencei példát idézzem. Ez az alap-piaci város három, magasabb szintű piaci városhoz kapcsolódik, és ennélfogva három különböző közvetítő piaci rendszernek a része. Minden ilyen strukturális kötelék mellett megtalálhatók a párhuzamos hierarchikus szerkezetek, amelyek számos különböző társadalmi intézményt foglalnak magukban. Mindegyikre csak egyetlen példát mutatok be: 1. A kaotiencei piaci közösségbeli *Lao* nevű családok összetett leszármazási csoportba szerveződnek, amelynek központja a piaci városban van. Ugyanez a helyzet a *Lin*-ekkel. A Lao-k azonban szervezetüket pusztán egy *ágának* tartják annak a sokkal átfogóbb összetett leszármazási csoportnak, amelyik viszont őseinek szentélyét Tamienpuban tartja fenn, a délkeleti közvetítő piaci városban. 2. A kaotiencei Csecsung *zsu-jüan* („konfuciánus páholy" – az egyik jótékonysági társaság – szoros kapcsolatokat tart fenn a magasabb szintű Csungho zsu-jüan-nal, amelyik Csunghocsenben van, a délnyugati közvetítő piaci városban. Végül 3. hadd utaljak ismét a titkos társaságok páholyaira, amelyek miközben lényegileg függetlenek, egyúttal sokkal kiterjedtebb szövetségekbe tömörülnek. Az egyik ilyen szövetség keretében működő kaotiencei páholy elsősorban a niusikoui társasághoz kapcsolódik. Niusikou az északnyugati közvetítő piaci város.

Egyértelműen le kell szögeznünk, hogy e szervezetek élén nem parasztok állanak, nem is ők ellenőrzik ezeket, hanem tehetős urak, valamint azt is, hogy a két szint közötti kapcsolatokat ha nem a lokális elit tagjai, akkor azok a kereskedők tartják fenn, akiknek mind az alap-, mind pedig a közvetítő piaci városokhoz fűződnek üzleti érdekeik. Hogy egy legalább ennyire fontos jellegzetességet említsek, Kaotiencében a parasztok csak egyetlen városi titkostársasági páholyhoz tartoznak, míg a kereskedők vagy a lokális elit tagjai nem ritkán hasznosnak tartják, ha egyúttal közvetítő piaci városuk valamelyik páholyának is tagjai.

E megfigyelés vezet a második kérdéshez: a piaci rendszerek a hierarchia minden szintjén különös jelentőséggel bírnak az osztályok közötti viszonyok szempontjából. Az alap-piaci közösség ebből a szempontból a kis-

kereskedők egyrészt a parasztsággal, másrészt – főként a piackontrolláló mechanizmusok útján – a lokális elittel való érintkezés színterének tekinthető. A piaci közösségnek elsősorban azonban a parasztság és a „dzsentri" közötti viszony szempontjából van nagy fontossága. Miközben számos falu nemigen dicsekedhetett birtokos, vagyonos és egyben iskolázott családokkal, a tradicionális időkben minden alap-piaci közösségben nem is kevés úgynevezett „dzsentri" família élt. Ezek az elithez tartozó családok pedig a maguk „társadalmi kontrollját" – hogy az egyik sokszor használt pontatlan fogalmat említsem –, éppen a piaci városban gyakorolták. Azok az urak, akik – akár informális – vezető szerepre aspiráltak, rendszerint valamelyik alap-piaci teaházban tartottak fogadónapot, amikoris a piaci napokon a különböző faluközösségek parasztjai közötti vitákban közvetítettek. A földbirtokosok, illetve megbízottjaik is a piaci városban kötötték meg egyezségeiket a bérlőkkel, de a titkos társaságok felső vezetői is itt hozták meg politikai döntéseiket, amelyek azután az egész közösségben befolyást gyakoroltak a parasztok életkörülményeire.

Annak a helyi elitnek a fogalma, amely közvetítő és ütköző szerepet tölt be a parasztság és a bürokratikus elit között – bár a terminológia talán különösnek tűnhet – meglehetősen ismerős. Ugyancsak ismerős a kiskereskedő, aki közvetítő a parasztság és a magasabb szintű központi helyek kereskedői között. Mindkettő „közvetítőként" töltötte be funkcióját[35], oltalmazta a parasztot a külső világtól, amelyben az nem bízott, és ugyanakkor szelektív módon megszűrte, majd közvetítette a paraszt felé annak termékeit: néhány egzotikus eredetű fogyasztási cikket, a helyi feltételekhez „igazított" császári ediktumokat, a nagy tradíció, a mesemondóktól eltorzított morzsáit vagy az elit ideológia egyes elemeit a *hsziang-jüe* mestereinek előadásában.[36] Ezzel kapcsolatban nekem egyszerűen az a véleményem, hogy ezek a Janus-arcú – politikai, kulturális vagy akár gazdasági – „közvetítők" az alap-piac szintjén fejtették ki tevékenységüket, nem pedig a faluén. Az alap-piaci közösség volt az, amit hozzákötöttek a nagyobb társadalom intézményeihez, illetve – és ez pusztán nézőpont kérdése – elzártak attól.

A *közvetítő* piaci város szociális szférája[37] lényegét tekintve olyan világ, amelyet a vidéki társadalom közvetítői elemei maguknak tartanak fenn. Amennyiben a közvetítő piaci rendszer társadalmi közösség, annyiban jellemző jegye, hogy rendszerint mind a parasztságot, mind pedig a bürokratikus elitet kizárja magából. A város teaházaiban, ivóiban, vendéglőiben a lokális elitnek a környező alap-piaci közösségek teljes övezetéből érkezett képviselői intézik annak a szélesebb térségnek az ügyeit, amelynek szolgála-

tában áll a közvetítő piaci rendszer. Ugyanez a helyzet a kis- és nagykereskedők, kézművesek esetében, akiknek üzleti világa elsősorban az adott közvetítő piaci rendszerre korlátozódik, ugyanis osztályközi ügyleteik szintén a közvetítő piaci városban kerülnek lebonyolításra. A közvetítő piaci rendszer sajátosságai közül talán a legérdekesebbek mégis azok az osztályközi ügyletek, amelyeknek szereplői magának a városnak a nagykereskedői, illetve a város úri elit tagjai. Azok a döntően fontos megállapodások, amelyeknek köszönhetően az egyik oldalon a „dzsentri" tőkét zálogkölcsönbe, pénzkölcsönbe, kézműves iparba, valamint a közvetítő piaci rendszer kereskedelmi vállalkozásaiba fektetik be, a másik oldalon pedig a kézműves- és kereskedelmi tőkét mezőgazdaságilag hasznosított földbe – és ezzel át is váltják társadalmi elismertségre –, nos, ezek a megállapodások is az ezen a szinten lévő piaci városok teaházaiban és más épületeiben köttetnek.

A *központi* piaci várost az osztályközi viszonyok szempontjából az különbözteti meg az előzőktől, hogy itt már szerepet játszik a bürokratikus elit szférája is. (...)

Jegyzetek

1. A vidéki piaci rendszerrel kapcsolatos terepmunkákban a kínai szociológusok jártak az élen. Ch'iao Ch'i-ming és Yang Mou-ch'un (Martin Yang), akik mindketten a Cornell Egyetemen nyertek képzést falu-szociológiából, elsőként ismerték fel a piaci rendszerek társadalmi jelentőségét. C.K. Yang 1932–34-ben végzett tereptanulmánya klasszikusnak számít.
   Ch'iao Ch'i-ming, Hsiang-ts'un she -hui-ch'ü hua ti fang-fa (A vidéki közösség feltérképezésének módszerei), Ching-ling ta-hsueh, Nung-lin ts'ung-k'an, 31. sz. (Nanking, 1926. május)
   Ch'iao Ch'i-ming, Chiang-ning hsien Shun-hua-chen hsiang-ts'un she-hui-ch'ü chih yen-chiu (Tanulmány Sunhua város Csiangning hszienje falusi közösségéről) Chinling ta-hsneh, Nung-lin ts'un k'an n.s. 23. sz. Nanking, 1934. november)
   Yang Ch'ing-k'un (C.K. Yang), A North China Local Economy (Egy észak-kínai helyi piacgazdaság), New York, Csendes Óceáni Kapcsolatok intézete, 1944.
   Yang Mou-ch'un, (C.K. Yang), A Chinese Village: T'ai-t'ou, Shantung province (Egy kínai falu: a Santung tartománybeli Tajtou) N.Y. 1945.
   Yang Mou-ch'un, „Chung-kuo ti chi-chen-ch'ü yü hsiang-ts'un she-ch'ü (A tradicionális piacvárosi körzet, mint modern falusi közösség Kínában) She-hui-hsüh k'an, I. 1963. december, 23–39.
2. A téma két klasszikus feldolgozása: Walter Chistaller, Die zentralen Orte in Süddeutschland, Jena, 1933.; August Lösch, Die räumliche Ordnung der Wirtschaft, Jena, 1944. Az oldalszámok az angol fordításra vonatkoznak.
3. Pusztán a kifejtés megkönnyítése indokolja egy központtipológia bevezetését a rend-

szerek leírását megelőzően. Tulajdonképpen a rendszer analízise elsődleges a megfelelő tipológia megalkotásához képest.

4. Ez a feltevés csupán Berry elméletének kiterjesztése, mellyel azt a tényt magyarázza, hogy bizonyos tradicionális társadalmakban, a kínait is beleértve, a központok méreteik szerint rangsorolódnak. (Egy ilyen fajta elosztásban a méretosztályok a kicsitől a nagyig szabályos fejlődést mutatnak, s nem hiányoznak a közepes méretű központok sem.) E kiterjesztés korántsem elhamarkodott, tekintettel „a Christaller–Lösch-féle típus-hierarchia illetve a városméretek rangsorolásainak összefüggésére. Brian J.L. Berry, City Size Distribution and Economic Development (Városméret eloszlás és gazdasági fejlődés), Economic Development and Cultural Change, IX. 1961. Július, 4. lábjegyzet, 573. és 582. Lásd még: Martin J. Beckmann, City Hierarchies and the Distribution of City Sizes (Város-hierarchia és a városméretek elosztása), Economic Development and Cultural Change, VI. 1958. április, 246.
5. Mindazonáltal a falu (village) szó használata olyan városokra, melyek az alap-piacok színterei, eléggé általános az irodalomban. Spencer, például, szecsuani tanulmányában végig a „falu" szót használja a „piaci város" helyett, jóllehet ez a „falu" olyan definíciót igényel (48.), mely – mint maga is elismeri – nem érvényes más tartományokban.
6. Úgy tűnik, hogy *ugyanazon rendszeren belül* a központi helyek nagysága tekintetében ritkán fordul elő átfedés a különböző szinteken. Azaz a helyi városnak rendesen több háztartása van, mint a tőle függő központi piaci városok bármelyikének; mindegyik központi piaci városban több háztartás van, mint a tőle függő közvetítő piaci városok bármelyikében, stb. Például Csung-hszing csen, egy központi piaci város a szecsuani Huajang járásban, megközelítőleg 2650 háztartással rendelkezett 1934-ben. A függő közvetítő piaci városok mind lényegesen kisebbek voltak, nagyságuk 360-tól 900 háztartásig terjedt. Ugyanígy mindegyik közvetítő piaci városban több háztartás volt, mint a függő alap-piaci városok bármelyikében. Hogy erről a szintről csak egy példát említsünk, Csung-ho-csang közvetítő piaci városnak 1934-ben 900 háztartása volt, míg függő alap-piacainak mérete 50től 279-ig terjedt. Huajang hszien cse, Min kuo 23 (1934.) 1. fej.
7. Ama állítás bizonyítékát, hogy a piaci körzetek legelőnyösebb formája a szabályos hatszög, Lösch művének X. fejezetében találjuk meg. A megfelelő modellnek két követelménye van. A piacok eloszlása olyan legyen, hogy 1. bármelyik piaci körzetben a leghátrányosabb helyzetű ne legyen hátrányosabb vagy előnyösebb helyzetben, mint bármelyik másik körzet leghátrányosabb helyzetű falusi lakosa, és 2. hogy minden piaci körzet leghátrányosabb helyzetben lévő falusija is közel legyen a piachoz. Az első követelménynek megfelelően a modell minden piaci körzetének alakra és nagyságra egyformának kell lenni. Minthogy a terület teljes egészének piaci körzetek között kell megoszlania, az egyetlen lehetőség három szabályos sokszög, azaz egyenlő oldalú háromszögek, négyzetek vagy szabályos hatszögek, melyekből, mint elemekből, az egész területet lefedő hálózat alakul ki. A második követelményt is figyelembe véve: minél több oldalú a sokszög, szempontunkból annál hatékonyabb. Másként: ha a piaci övezet peremén a legelőnytelenebbtől a legelőnyösebb helyzet felé haladunk, a különbség háromszög esetén lesz a legnagyobb, négyzet esetén közepes különbséggel találkozunk, a legkisebbé pedig hatszög esetében.

8. A kérdés mégis figyelemre méltó, mert a kínai vidéki piacokkal kapcsolatos tanulmányok közül az egyetlen, mely a piaci körzetek alakjával foglalkozik, úgy véli, hogy azok „... kör vagy négyzet formához közelítenek". (C.K. Yang, 3.)
9. Martin Yang, 1945. 190.
10. C.K. Yang munkája 39. oldalán úgy tekinti Couping járás piaci körzeteit, hogy azok „... gazdasági sejtek, melyek mindegyikének... megvan a maga működési határa..."
11. Az alap- és közvetítő piacok megkülönböztetésének hiányosságai alkalmanként tévútra vezették a kutatókat. Az a tény, hogy a falusiak két különböző piacra járnak – az alap- és közvetítő piacra –, tévesen úgy értelmezhető, hogy két alap-piaci rendszer tagjai.
12. Hsiang-shan hsien chich, 12. (1873.), 5. fej.; Ch'ü-chiangchih, Kuang hsü, 6. (1880.)
13. Az e számításhoz alapul szolgáló adatok az 5–6. oldalon találhatók.
14. Jüti cse 3.cö a falvakra, 7.cö a piacokra.
15. Fang chün-i Chang Jen-chün, (szerk.) Kuang-tung-yü-ti ch'üan-t'u (Kuangtung átfogó atlasza), Canton, Kuang-hsü, 23 (1897.), II. köt.
16. Martin Yang, 1945. 191.
17. Fei Hsiao-t'ung és Chang Chih-i, Earthbound China (A földhözragadt Kína), Chicago, 1945. 172. Yits'unban, egy Fej és Csang által vizsgált másik faluban, lényegesen kevésbé gyakori a piacra termelő háztartás, de ez a falu a mezőgazdasági Kína peremvidékére esik, ahol hatalmasak a piaci körzetek.
Ami a Szecsuani Medencét illeti, Spencer úgy véli (55.), hogy ott az év bármely adott piaci napján átlagosan minden második család képviselteti magát a piacon, ami saját tapasztalatom szerint túlságosan alacsony aránynak tűnik. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy sok családot két, vagy több tag képvisel.
18. Ch'iao Ch'i-ming (1934.), 15. Ez a Nanking környéki piaci közösségről szóló tanulmány a hitelközösségek tagságának falvak közötti jellegét külön kiemeli.
19. „A földesúrnak a piaci városban irodája van, és a piaci napokon érintkezik a bérlőivel." Li Mei-yun, An Analysis of Social, Economic, and Political Conditions in Peng-shan Hsien, Szechwan, China. Looking toward Improvement of Educational Programs, Cornell Egyetem, 1945. kiadatlan neveléstudományi disszertáció, 223. (Pengsan járás) (Szecsuan, Kína) társadalmi, gazdasági és politikai viszonyainak elemzése. Jobb nevelési programok felé.
20. 49. és 51–52. 1. ábra felírata.
21. Chin-t'ang hsien chih, Min-kuo 10, 1. fej. Az érintett piaci városok egyike Huajang járásban fekszik. A piaci rendet Hua-yang hsien chih, Minkuo 23 (1934.) első fejezete adja meg.
22. Mindent, amit egy paraszt a saját alap-piacán megtehet, megteheti a közvetítő piacon is. Azoknak a falvaknak a számára, melyeknek legközelebbi piaca a közvetítő piaci város, ez egyben alap-piacukul is szolgál.
23. A közvetítő piac helye az eloszlási rendszerben bizonyos gazdasági előnyöket biztosít a számára a szomszéd alap-piacokkal szemben a paraszti (azaz alap-piaci) kereskedelemért folyó versenyben. A közvetítő piacon a helyi termék ára kissé magasabbra tendál, a behozotté viszont alacsonyabbra, mint az alap-piacon. Ezért a közvetítő piacok környéki alap-piaci körzetnek valamivel nagyobbnak kell lennie, mint a szomszédos alap-piaci városok körzetének.

24. C.K. Yang, 32–33. Szuncsiacsenben csak négy, Seat járásszékhelyen (mindkettő közvetítő piaci város) hét raktár folytat meglehetősen korlátozott nagykereskedelmet – párhuzamosan a kiskereskedelemmel, melyre az elsődleges figyelem irányul.
25. Robert Redfield, Peasant Society and Culture, Chicago, 1956. 70. Kína esetében az egységes és homogén „nagy tradíciónak" csak kisebb módosulását képzelnénk el, de e tradíció a parasztság körében élő ellenpárjának változatossága és heterogenitása eleve kizár minden ilyen előfeltevést. Egy helyett sok „kis tradíció"-val találkozunk és itt utalnék arra a tendenciára, hogy mindegyik „kis tradíció" kapcsolatban állt egy alap-piaci közösséggel.
26. A „mezőgazdasági Kína" kifejezést a jelen tanulmányban speciális értelemben határozzuk meg. Azt az összefüggő területet jelöljük vele, amely magában foglalja ama térség túlnyomó részét, amelyet többnyire a „tulajdonképpeni Kína" névvel szokás illetni. Az agrikulturális Kínát a nem-agrikulturálistól elválasztó határvonalat a hszienek (1958-as) határai mentén olymódon lehet meghúzni, hogy az előbbi a legalább 10 fő/m^2 népsűrűségű hszieneket gyakorlatilag mind magába foglalja. Az e vonalat ábrázoló térkép helyett (az 1958-as tartományok szerint) röviden felsoroljuk az érintett térségeket: nem része a mezőgazdasági Kínának Hejlungcsiang északi részének kb. egyharmada, része viszont egészében Kirin, Liaoning, Hopej, Sanhszi, Senhszi, része egy kisebb hányadát illetően a Belső Mongol Autonóm Terület, körülbelül két ötöd része a Ninghszia Autonóm Területnek, Kanszu legnagyobb része, néhány keleti járás Csinghajban. Nem része a nyugat-szecsuani és jünnani hegyvidék. A mezőgazdasági Kína (Hajnannal együtt, de Tajvan nélkül) 4.180 000 km^2 területet ölel fel, a nem-mezőgazdasági Kína pedig (Tibet és Csamado nélkül) 4.159.000 km^2-t 1958-ban 1791 járás-szintű területi egység volt az előbbiben, és 260 az utóbbiban.

    Általánosságban elmondható, hogy a nem-mezőgazdasági Kínaként megnevezett területen a talaj termékenysége oly rossz, illetve a népsűrűség oly alacsony, hogy abban a formában, ahogy jelen írásunkban leírtuk, Kínának ebben a részében piaci rendszer nem létezhet.
27. Semmi érdemlegeset nem tudok felfedezni abban az elképzelésben, amely szerint a „napi járóföldnyi távolság" bármilyen értelemben is *meghatározná* a piaci körzetek méreteit. Vö.: C.K. Yang, 14–15. Amennyiben a piaci városok elhelyezkedését mégis csak az szabná meg, hogy a legelőnytelenebb helyzetben lévő falusi is még a nappali órákban elérhesse a piacot, elvégezhesse az üzleti ügyeit, és még haza is térhessen, annyiban ugyancsak szűk határok között változhatnának az alap-piaci körzetek méretei. Valójában Kínában az alap-piaci körzetek mérete többnyire sokkal kisebb, mint amilyet az „egy napi járóföld"-koncepció megszabna.
    A mezőgazdasági Kína perifériáin található körzetek pedig olyan nagyra duzzadtak, hogy a legelőnytelenebb helyzetben lévő faluból csak az odaút a városba hosszabb, mint egy nap. Valószínűleg ez a helyzet a Jicun környéki falvak jónéhányjánál (Jünnan), már amennyire ez megítélhető a Fej Hsziao-tung-nál és Csang Cse-ji-nél olvasható részletekből. (170–172.)
28. Északnyugat-Szecsuanban a köztársaság késői szakaszában az alap-piaci körzetek atipikusan nagyra nőttek, ugyanis a térség kommercializációja relatíve elmaradott volt.
29. Ez alól csak néhány kivétel volt. Ezek többnyire a kaotiencei piaci körzet észak-

keleti végében lévő főútvonal mellett, vagy annak közvetlen környékén élő „bevándoroltak" voltak. A piaci körzetnek ez a Csengtuhoz legközelebb eső része, amelyen a főút átvezet, 1947-ben kb. 140 „alsófolyásmenti" kínainak adott otthont, azaz olyan kínaiaknak, akik nem Szecsuanból származnak, és akik a II. világháború idején kerültek Csengtu környékére. Itt élt még 290 olyan szecsuani is, akiknek szülőföldje Huajang járáson kívül esett. Néhány ilyen jövevény paraszt volt, egyesek boltosként keresték kenyerüket a főútmenti jaotien-ben, mások riksahúzók vagy teherhordó kulik, akik a niusikou-i központtal működő közvetítő piaci rendszer számára dolgoztak, és megint mások városi munkahelyen dolgozó külvárosiak. Lin úr alig ismerte az itt felsoroltakat, nem is nagyon volt gondja rájuk. A piaci városon belüli „betelepültek"-kel azonban egészen más volt a helyzet. 1947-ben 58 ilyen személyt számláltam össze, boltosokat és tanítókat; mindahányan szecsuaniak és Lin úr jórészüket ismerte is.

30. Ez a becslés feltételezi, hogy a kaotiencei piaci közösség létszáma relatíve stabil maradt két egymást követő generáció között. Az egyes piaci napokon felgyülemlett társadalmi tudás kumulálódik az élet során, mégpedig egyenes arányosságban a helybeli háztartások kontinuitásának mértékével és fordított arányosságban a piaci közösségen belülre vagy azon kívülre irányuló családi migrációval. Az 1940-es évek végén a kaotiencei családok túlnyomó része közvetlen leszármazottja volt a már a századfordulón is itt élt családoknak. Az új családok közül több keletkezett a helyi családok szegmentációjának során, mint bevándorlással. Még a főútvonal által érintett kis piaci körzet-részen belül is minimum 80 százalékában a háztartásoknak nem élt senki sem, aki ne jelenlegi lakóhelyének körzetében született volna. A piaci körzetnek a főútvonaltól távol eső sokkal nagyobb – a lakosság négy ötöd részének otthont adó – részében a háztartások több mint 95 százalékában kizárólag helyi születésű emberek éltek. Vö.: G.W. Skinner, „A Study in Measure of Chinese Population", *Population Studies*, V. (nov. 1951.), 91–103.
31. C.K. Yang, 18–20.
32. Vö.: Hsiao Kung-chuan: *Rural China: Imperial Control in the Nineteenth Century* (Seattle, 1960.) 313–14.
33. Egy 1836-os forrás leírása szerint a Kanton melletti Honan szigeten létrehoztak egy szervezetet. Az esemény nem értelmezhető másként, mint egy az alap-piaci közösségen belüli struktúra megjelenéseként: „Huszonnégy falu fogott össze, hogy egy nap épületet emeljenek, melynek közös megbeszélések számára kellett otthont adnia. Ez az épület a piaci városban áll..." *Chinese Repository*, IV. (1836.), 414. Idézi Hsiao, 309.
34. Hsiao, 288–289, 306–308.
35. Eric Wolf utal azoknak a személyeknek a Janus-arcúságára, akik mint „közvetítők" végezték feladatukat közösségre-orientált és nemzetre-orientált csoportok közt. „Aspects of Group Relations in a Complex Society: Mexico", American Anthropologist, LVIII (1956.), 1076.
36. Hsiao Kung-chuan monográfiája igen gazdag a falusi parasztok, a helyi elit tagjai, illetve a hivatali bürokrácia közötti kölcsönös kapcsolatokról szóló részletekben. Az általa közölt adatok jó részét igen jól értelmezhetjük a lokális elit által a parasztság és a bürokrata-hivatalnoki apparátus között betöltött közvetítő szerep elemzésekor. A hsziang-jüe-felolvalsó rendszert illetően ld. 184–206.

37. Amint azt a megelőző részben már kifejtettem, a közvetítő piaci város nemcsak egy közvetítő piaci rendszernek volt a központja, hanem egy kisebb, alap-piaci rendszernek is, miáltal funkcióját tekintve duális struktúrát mutatott. Minden egyes közvetítő piaci város egyfelől azoknak az osztályközi kapcsolatoknak volt a helyszíne, amelyek a parasztok, illetve az alap-piaci rendszerhez tartozó helyi elit között álltak fenn, másfelől pedig azoknak, amelyek a kereskedők, illetve a *közvetítő* piaci rendszerhez tartozó helyi elit között működtek. Mindamellett hasznos, ha a két funkcionális szintet mégis elkülönítjük. A közvetítő piaci városban bizonyos teaházak és az ivók egynémelyike társadalmilag tiltott területnek minősültek a parasztság számára. Ha ezekhez még hozzávesszük a társaságok központjait, olyan intézményekhez jutunk, amelyek kizárólag a város ama szerepének szempontjából jöhetnek számításba, amely szerint egy közvetítő piaci közösségnek a gócpontja.

FEJ HSZIAO-TUNG:

A KERESKEDELMI TEVÉKENYSÉG ÁLTAL LÉTREHOZOTT KERESKEDŐVÁROSOK ÉS KERESKEDŐTELEPÜLÉSEK

Fej Hsziao-tung 1910-ben született, tanulmányait Angliában folytatta. Jelenleg a Kínai Szociológiai Társaság elnöke. Az alábbi részlet a szerző „Hsziangtu csungcsien" Sanghaj, 1948. 29–32. című tanulmánykötetéből való.

A falusi parasztgazdaságok önellátó jellege magától értetődően erős, de nem kizárólagos, saját maguknak is szükségük van a cserére s bizonyos közszükségleti cikkekből a kívülről történő behozatalra támaszkodnak, ami kereskedelmi tevékenységet hív életre a falvakban, e tevékenység pedig újabb népességtömörítő erőt képvisel. Az ezáltal az erő által létrehozott lakosság-csoportosulást, hogy a „cseng"-től („székhelyváros"-tól) megkülönböztessük, „si"-nek („kereskedőváros"-nak) nevezhetjük.

Kína belső területein még elterjedtek az ideiglenes jellegű vásárok, amelyeknek a különböző vidékeken más és más a nevük – „csie" („utca"), „hszü" („üres térség"), „csi" („gyülekezet"), „si" („piac") –, de valamenynyi olyan tevékenység színterét jelöli, amelyen a termelők egymás közötti cseréje folyik. A termelőknek nincs szükségük arra, hogy minden nap adjanak és vegyenek, ezért ezekre a vásárokra rendszerint csak néhánynapos időközökben kerül sor, Jünnanban általában minden hatodik napon tartanak „csié"-t. A vásár napján a falvakból érkező parasztok magukkal hozzák eladásra szánt termékeiket az „utcá"-ra, majd az érte kapott pénzen megveszik a számukra szükséges cikkeket. Az ilyen vásár lehet nagyobb és kisebb méretű is (attól függ, jól megközelíthető-e, mekkora a környék lakossága), a népesebbek részvevőinek száma több-tízezerre is rúghat. A Kunming környéki Sárkány-utcai, Kutya-utcai, Birka-utcai vásárok mind ilyen nagyszabásúak. Ha magasabb pontról nézünk le rájuk, valóságos embertenger hullámzik a szemünk előtt, a vásárlátogatók úgy összeszorulnak, hogy még a válluk is összeér. De ez a nagy sokadalom hamar eloszlik, ahogy a nap nyugat felé igyekszik, egymásután mindenki hazaindul, mire bealkonyul, csak hűlt helye marad a vásárnak.

Ez az „utca" típusú kirakodóvásár nem alakít ki állandó létesítménye-

ket, ideiglenes jellegű piac, amely önmaga csupán egy térségből áll, amelyre jó megközelíthetősége miatt esik a választás. Mivel sok embert kell befogadnia, tágas térre van szükség. A kereskedelem fejlődésével azonban a vásárnapok egyre gyakoribbá válnak, a közelben árutárolásra szolgáló raktárakat építenek. Amikor a lakosság nagyobb mértékben kezdi igényelni a kívülről érkező árukat, nincs már többé szükség rá, hogy a vándor árusok általvető rúdjukon cipelt áruik számára több vásáron is keressék a vevőt, létrejönnek az üzletek is. A kereskedelmi tevékenység alapján kialakult településeket „csen"-nek, „kereskedőtelepülés"-nek nevezhetjük.

A Taj tó környéke, ahol a víziközlekedés fejlettebb a szárazföldinél, különösen kedvez ilyen „kereskedőtelepülés"-ek kifejlődésének. Az általam megvizsgált vízparti falvakban bárkák szolgáltak például a parasztok adásvételeinek a piacot helyettesítő színteréül. Egy-egy bárka mintegy száz családot látott el. Minden reggel kiúszott a faluból a kereskedőtelepülésre, délután pedig visszatért a faluba. Azon a kereskedőtelepülésen, amelyet megvizsgáltam, rendszerint többszáz bárkát láttam kikötve, amelyek több tízezer paraszt áruértékesítését és beszerzését intézték. A kereskedőtelepülés üzletei meghatározott bárkákkal tartottak fenn állandó kapcsolatot. Csak ilyen kiterjedt fogyasztói körzet volt képes eltartani egy kereskedéssel foglalkozó települést. Ilyen kereskedőtelepüléssel az ország belső területein nagyon ritkán találkozni.

A kereskedőtelepülést és a székhelytelepülést nemcsak fogalmilag lehet elkülöníteni egymástól, gyakran a valóságban is elhatárolódnak. Jünnanban ez egészen világosan megfigyelhető. Kunminget, ezt a nagyvárost, hathét igen nagy „utca"-település veszi körül. Természetesen Kunming városa is nagyon fejlett kereskedelmi hálózattal rendelkezik, de ezek nem azok a piacok, amelyeket a falusiak felkeresnek. A Csengji úti nagyáruházat és aranyműves boltokat, a Hsziaotung utcai művészeti boltokat, sőt a Csinpi úti Kuang és Jüe termékeket árusító boltokat is a kunmingi lakosok, illetve a járásszékhelyekről érkező felvásárlók látogatják, nem pedig a környező falvak parasztjai. A parasztok nem Kunmingban vásárolnak, hanem a környékén elterülő „utca"-településeken.

Még világosabban kitűnik ez a kislélekszámú járásszékhelyek esetében. Vegyük például a Kunmingtól délre fekvő Csengkungot. Jóllehet a járásszékhelynek van egy utcája, a vásárt mégsem a városban tartják, hanem az attól mintegy negyedórányira fekvő Sárkány-utcában. A járásszékhely és a piac messziről nézik csak egymást, nem olvadnak össze. Ennek oka abban rejlik, hogy e két település jellege eltérő, az előbbi a közigazgatás gyakorlását, a

biztonság megteremtését tekinti a céljának, ezért helyének kiválasztásakor elsősorban azt veszik figyelembe, hogy jól védhető és nehezen támadható legyen, az utóbbi a kereskedelem folytatását tekinti céljának, ezért a főbb utak mentén, a környező falvakból könnyen elérhető központi fekvésű helyen kell lennie. Ha a Taj tó medencéjét nézzük, szülőföldem, Vucsiang járás székhelye kereskedelem vonatkozásában messze nem éri el a járás „kereskedőtelepülés"-eit. Úgy tűnik, Csencö és Tungli egyaránt fejlettebbek Vucsiang járásszékhelynél. A Csing korban, amikor Csencö és Vucsiang különböző járásokban voltak, a két járás kormányzata mégis együttesen ezen az elhagyatott járásszékhelyen működött, a gazdaságilag virágzó „kereskedőtelepülést" nem használták járásszékhelyül. Ez is mutatja, hogy a „cseng" („székhelyváros") és „csen" („kereskedőtelepülés") jellegüket tekintve különböznek egymástól.

A „székváros" és a „kereskedőtelepülés" külsőre számos hasonló jegyet mutat, mivel a „kereskedőtelepülés"-ek is a földesurak gyülekezőhelyeiül szolgálnak. A kereskedelmi központban lakva a földesuraknak lehetőségük nyílik rá, hogy tőkéjükkel kereskedelmi tevékenységet folytassanak. Hagyományos társadalmi tekintélyét nézve azonban a „kereskedőtelepülés"-en élő kereskedő-földesúr előnytelenebb pozíciót foglal el a „székhelyváros" bürokrata-földesuránál. E hagyomány fokozatos eltünésével a „kereskedőtelepülés" tekintélye ténylegesen meghaladja már a „székhelyváros"-ét. A gazdaságilag virágzó „kereskedőtelepülés"-nek fejlett az üzlethálózata, ugyanakkor egy sereg kézműiparos ide jön iparát űzni, aminek következtében e téren is hasonlatossá válik a „székhelyváros"-hoz.

Ebben az írásomban azért akarom különösen felhívni a figyelmet a „székhelyváros" és a „kereskedőtelepülés" fogalmának eltérésére, hogy rámutassak: ennek a két, nem egészen azonos jellegű településtípusnak a falvakhoz való viszonyában is eltérések mutatkoznak. Az itt említett „székhelyváros"-nak, annak a településformának, amely a bürokrata-földesurak bázisául szolgál, a falvakhoz való viszonyát elsősorban az uralom és a kizsákmányolás jellemzi; az általam „kereskedőtelepülés"-nek nevezett településforma viszont, mivel elsősorban a falvak közötti kereskedelem központjának szerepét tölti be, gazdaságilag a falvak hasznára van.

Végül hadd tegyek hozzá mégvalamit: a „székhelyváros" és „kereskedőtelepülés" sok esetben egybeeshet. Én itt, mivel a településformák osztályozása volt a fő célom, elsősorban egyszerűbb példákhoz folyamodtam. A két típus keveredése elkerülhetetlen. A könnyebb elemezhetőség érdekében azonban célszerűbb a fogalmi szétválasztásuk.

Ha a jelenlegi településformákat kívánjuk vizsgálni, akkor az eddigieken kívül egy újabb fogalmat kell bevezetnünk, a „tuhuj"-ét (a „nagyváros"-ét). Itt most e fogalmat nem tudom részletesebben ismertetni, csupán annyit mondhatok el róla, hogy ez egy a modern iparon és kereskedelmen alapuló sűrűn lakott településforma. Kína nagyvárosai azonban jellegüket tekintve nem egészen azonosak a nyugati nagyvárosokkal, mivel fő gazdasági alapjuk gyarmati jellegű. Azt mondhatjuk, hogy alárendelt szerepet játszanak a nyugati nagyvárosokkal szemben. De ezzel később még részletesebben foglalkozni kívánok.

POLONYI PÉTER:

CSIEN PO-CAN (1898–1968)

A „kulturális forradalom" idején, 1968-ban a feleségével együtt a halálba hajszolt Csein Po-can személyében, aki 1954 óta állt a Pekingi Egyetem történettudományi karának élén, a Kínai Népköztársaság egyik legismertebb történészét veszítette el.

Az évezredes múltra visszatekintő történetírás Kínában mindig is a szellemtudományok legreprezentatívabb ágai közé tartozott. Részben okulásul, részben saját hatalma erkölcsi jogérvényét igazolandó minden új dinasztia megíratta az előző dinasztia történetét. (Jellemző, hogy a felhasznált archív anyagokat ezután megsemmisítették, nehogy bárki is a revízió igényével léphessen fel.) Később megjelentek a nem a császári udvar szükségletei számára készült történeti munkák is, amelyek a múltat úgyszintén arra használták fel, hogy tükröt mutassanak a mának. A kínai fejlődés lassú volta, ciklikussága következtében a történészek, akik tekintetüket szinte kizárólag saját hazájukra szegezték, nem ismerték, de nem is nagyon ismerhették fel a társadalmi fejlődést. A 16–17. században Li Cse és követői látták meg először a fejlődést, próbáltak meg szakítani azzal a hagyománnyal, amely az idealizált múltat a jelen fölébe helyezte, s amely a történelmi folyamatban csupán a rend és az anarchia időszakainak mechanikus változásait látta. A mandzsu uralom konzervatív tendenciái azonban visszaszorították ezt az iskolát. Az utolsó századokban jelentkeztek ugyan olyan filológiai irányzatok, amelyek tevékenysége valóban tudományos jellegűnek nevezhető, de ezek is többnyire tartózkodtak az átfogó értékelésektől.

A 20. századi történeti kutatásokat mindenekelőtt a nyugati hatásra megélénkülő filológiai vizsgálatok jellemezték, amelyek tulajdonképpen a hagyományos forrásanyag hitelességét vizsgálták. Az átfogóbb értékelések jelentékeny hányada a marxista kutatóktól származik, akik megkísérelték Kína egész történeti fejlődésének felvázolását. Mivel szemléletüknek túlnyomórészt az a meggondolás képezte az alapját, hogy Kína is végigment a társadalmi fejlődésnek azokon a szakaszain, amelyeken Európa, egymás közötti vitáiknak az képezte a fő tárgyát, hogy mikorra datálható a rabszolgatar-

tó vagy a feudális társadalom kezdete, nem pedig az, hogy ezek a társadalmak valóban léteztek-e Kínában. Legalábbis abban az értelemben, mint Európában. Nincs korunknak olyan kiemelkedő kínai történésze, akinek sikerült volna meggyőző képet festenie a kínai történelmi fejlődés egészéről, annak valódi sajátosságait mutatva fel. Mindazonáltal számos történész-életmű tanúskodik becsületes, értékes kutatómunkáról. Így Csien Po-cané is. Ugyanakkor a történelemtudomány máig nem veszítette el azt a vonását, hogy analógiái révén közvetlen hatást próbál gyakorolni a napi politikai eseményekre.

Csien Po-can 1898-ban született Hunan tartományban, családja a hagyomány szerint középázsiai eredetű, ami alighanem egyik oka lehetett egész pályáján végigvonuló, megkülönböztetett érdeklődésének a Kínában élő nemzetiségek története iránt.

A 30-as évek elején a Kuomintang tagja, a párt 1931-ben tartott IV. Kongresszusának küldötte, de még a japán agresszió előestéjén csatlakozik a legkövetkezetesebb hazafias erőhöz, a Kínai Kommunista Párthoz. A háború alatt, majd azt követően a Kuomintang területen, illetve Sanghajban és Hongkongban tanít.

Történettudományi munkásságának fő jellemzője, hogy otthonosan mozog a kínai történelem valamennyi korszakában, tanulmányai felölelik az ókortól az újkorig terjedő egész időszakot. Részt vesz a felszabadulás utáni évek fontos dokumentum gyűjteményeinek, az 1951-ben kiadott „A boxer felkelés", az 1955-ben kiadott „Az 1898 évi reform" és az 1958-59-ben megjelent „A kínai krónikák a nemzetiségekről szóló értesülései" című többkötetes munkáknak a szerkesztésében.

1946-ban megjelent „Kína történetének vázlata" című műve, amely az ókorral foglalkozott, egyetemi segédkönyv lett, 1962-ben pedig egyetemi tankönyvként adják ki többedmagával írt, az egész kínai történelmet felölelő háromkötetes munkáját.

Csien, történésztársai többségéhez hasonlóan, magáévá tette azt az elképzelést, hogy Kína története során keresztülment a rabszolgatartó és feudális társadalom fejlődési fokozatain, az 50-es évek elején e kérdésben kibontakozott vitában azt az álláspontot foglalta el, hogy a rabszolgatartó társadalomról a feudalizmusra való átmenet igen korán, már az időszámításunk kezdete előtti első évezred elején végbement.

Csien igazi történészi és emberi nagysága akkor mutatkozik meg, amikor az 50-es évek végétől az egyik vezéralakjává válik annak az ellenállásnak, amely a történettudományban a „nagy ugrás" időszakában lábra kapó, majd

legteljesebb kibontakozásukat a „kulturális forradalom"-ban elérő vulgarizáló tendenciák ellen kibontakozott. Az 50-es, 60-as évek fordulóján, a 60-as évek elején lefolyt történész-vitákban ilyen megállapításokat tett: „Egyes előadások csak úgy hemzsegnek ... a törvényektől, de ... Kína történeti fejlődésének törvényeit még nem találtuk meg." „A történelem tanulmányozásánál mindenekelőtt ismernünk kell a marxizmus általános alapelveit, de ezeket nem szabad a történelemre erőltetnünk... Az alapelvekkel nem helyettesíthetjük a történelmet, ellenkezőleg, az alapelveket a történelemből kell levonnunk." „Ami a történeti kutatásokat illeti, ezek esetében a könyvtudás foglalja el az első helyet." „Tény, hogy a parasztság képes politikai hatalmat létrehozni, és létre is hozott ilyen hatalmat. A kérdés lényege abban van, hogy milyen ennek a politikai hatalomnak a jellege... nem tudok egyetérteni azokkal az elvtársakkal, akik azt állítják, hogy a parasztság nem feudális politikai hatalmat is létrehozhat... Feudális gazdasági bázison nem lehet olyan politikai hatalmat teremteni, amely ne felelne meg e bázis jellegének."

Nem véletlen, hogy Mao Ce-tung a „kulturális forradalom" előestéjén és kezdeti szakaszában két történész nevét említette leggyakrabban azok között, akik elképzelései megvalósításának útjában állnak: az író-történész Vu Hanét (akinek történelmi tárgyú darabját Peng Tö-huaj volt honvédelmi miniszter védelmében íródottnak tekintette) és Csien Pocanét. („Az olyan értelmiségiek, mint Vu Han és Csien Po-can, egyre használhatatlanabbak..." – fakadt ki 1965. decemberében a hangcsoui filozófus tanácskozáson tartott felszólalásában.)

Maonak ez a megjelölése pecsételte meg Csein Po-can sorsát. (Attól függetlenül, hogy szándékában állt-e a vele való fizikai leszámolás is vagy sem.) Néhány év leforgása alatt számtalan támadás jelent meg Csien ellen a kínai sajtóban, leggyakrabban a „kulturális forradalom" eszmei vezetőinek tollából. A bírálatok sora 1966 januárjában indult meg, s Csien Po-can halála után is folytatódott. A cikk címek hangvételének módosulása önmagában is mutatja, hogyan változott a kampány jellege: „Csien Po-can elvtárs antimarxista történettudományi programjának bírálata." (1966. április 22.) „Csien Po-cannak, az antikommunista értelmiséginek az igazi arca." (1968. december 4.) „Hogyan hódolt be Csien Po-can a Csang Kaj-sek dinasztiának s hogyan szolgálta aktívan azt." (1966. június 1.).

A kiemelkedő kínai történész halálának tizedik évfordulója alkalmából 1978. szeptemberében a „Lisi Jencsiu", a történészek a „kulturális forradalom" idején elnémított folyóirata terjedelmes megemlékezést közölt

róla, amely megtisztította emlékét a vádaktól és a rágalmaktól. Ám ez a cikk minden felelősséget a „négyek bandájára" és társaikra hárított, egyetlen szóval sem emlékezett meg Mao Ce-tung személyes felelősségéről, sőt azt állította, hogy a Csien elleni kampány továbbfolytatása Mao akarata ellenére történt.

1980-ban a Kínai Népköztársaság megjelent Csien Po-can egy korábbi tanulmánykötetének újabb, bővített kiadása.

Irodalom: Natasa Szvisztunova: Csien Po-can történettudományi nézeteiről és azok bírálatáról a Kínai Népköztársaságban. „Történettudomány a Kínai Népköztársaságban." Moszkva, 1971. 217–231. (oroszul)

LISI JENCSIU (Történeti kutatások)

A Lisi Jencsiu (Lishi Yanjiu, Történeti kutatások) a kínai történészek reprezentatív folyóirata, amely az 50-es évek elejétől a „kulturális forradalomig" jelent meg, majd 1974-től ismét kiadják. 1974 és 1977 között kéthavonta jelent meg, 1978–79-ben havonta, 1980-ban ismét kéthavonta. Az alábbiakban közöljük a lap 1979. évi számainak angol nyelvű tartalomjegyzékét.

Contents

1979/1

Comrade Yeh Chien-ying's Inscription on Our Magazine's Cover Wiping out the Vestige of Feudalism is a Key Factor in the Modernization of China ..... Li Shu (3)
Clean up Lin Piao and the Gang-of-Four's Trash about the History of the CPC ..... Li Hung-lin (20)
The Ideological Trend of Mao Tsetung in his Youth ..... Li Jui (33)
The Paris Commune and Proletarian Democracy ..... Chen Han-ch'u (52)
How to Evaluate Li Hsiu-ch'eng the Man and his Confessions ..... Li Ching (65)
The Feudalistic Period of Chinese History Begins with the Han and Wei Dynasties ..... Ho Tzu-chuan (87)
The Historical Notes:
The Origin of Kunming ..... Ning Chao (62)
The Official Duties of „Tzuo Shih" and „Yu Shih" (official titles in the Chou dynasty)..... Ching Ai (86)

1979/2

April Fifth Movement and the Historical Experience of Proletarian Dictatorship ..... Ting Wei-chih (3)
The Pingkiang Uprising ... Hunan Institute of Philosophy and Social Sciences ..... (9)
Marshal Chen Yi in the Cultural Revolution..... Tung Huai-chou (20)
The Merits and Demerits of Chin Shih Huang (the First Emperor of the Chin Dynasty) ..... Liu Tse-hua and Wang Lian-sheng (33)
The Dividing Line between Slavery and Feudalism in Ancient Chinese History (Part 1) ..... Chin Ching-fang (43)
Re-evoluation of the Bureaucratic Westernization Movement at the end of the Ching Dynasty ..... Huang Yi-feng and Chiang Tou (58)

Historical Notes:
Was Shih Ta-kai Implicated in the Assassination of Yang Hsiu-ching ? ..... Su Shuang-pi (71)
Chang Tai-yen's Eulogy on Tu Yueh-sheng's Family ..... Chen T'iech-chien (73)
Why the Six Dynasties in Chinese History (317–618 A. D.) was Called Wu in Ancient Japan ..... Han Ch'ang-keng (76)
The Tanaka Memorandum, True or False ? ..... Chang Po-fent (78)
The Napoleonic Code ..... Li Yuan-ming (83)

1979/3

The New Citizen Society As I See It ..... Li Wei-han (3)
My Reading of C'hü Chiu-pai's „Irrelevant Remarks" .... Chen T'ieh-chien (25)
Some Questions about the „Coup d'état in the Heavenly Capital" of the Taiping Rebellion ..... Chou Tzu-sheng (36)
The Dividing Line between Slavery and Feudalism in Ancient Chinese History (Concluded) ..... Chin Ching-fang (50)
Chen Yung-fu, a Ming General who Joined Li Tzu-cheng's Peasant Army against the Manchus ..... Chang Shoz-ch'ang (64)
How F. Engels Revised „The Origin of the Family, Private Property and the State" ..... Lin Chia-kun (78)
Jakoob-Beg's Invaston of Sinkiang Ended in Failure ..... Chi Ta-ch'un (86)

1979/4

The Great Historical Significance of the Eighth National Congress of the C.P.C. ..... Li Hung (3)
Polemics among Different Schools during the May 4th Movement ..... Lin Tai-chao and Wang Hsiao-ch'iu (13)
Chen Tu-hsiu in the Early Days of the C.P.C. ..... Feng Chien-hui (25)
The Origin of the Word „China" and the Ch'ing Civilization Su Chung-hsiang (34)
Only Peasant Wars Constituted the Real Motive Force of Historical Development of China's Feudal Society ? Rung Sheng (49)
More about a Planchette Poem ..... Yang Nah (57)
The Conquest of Kao-ch'ang by the Emperor Tai Tsung of the Tang Dynasty and its Historical Singificance ... Wang Huan (63)
The Kaluns (Military Posts) of Sinkiang in the Ching Dynasty: A Historical Survey ..... Yü Fu-shun (75)
Sung Tz'u, a Sung Dynasty Judge, and his book „Redress of Injustice" ..... Chu-ko Chi (87)
Historical Notes:
Investigation into Yuan Chen's Family ..... Bian Hsiao-hsien (95)

1979/5

The May 4th Movement – A Great Revolution against Feudalistic Ideology ..... Hsü Tsung-mien and Chu Ch'eng-chia (3)
Young Mao Testung in the May 4th Movement ..... Li Jui (18)
Chen Tu-hsiu and the „New Youth" Magazine ..... Ting Shou-ho (37)
Hu Shih's Role in the New Culture Movement ..... Keng Yun-chih (59)
The Paris Peace Conference and the May 4th Movement .. Yü Hsin-ch'un (80)
Historical Archives:
Chen Tu-hsiu's Unpublished Letters ... Contributed by the Institute of Lu Hsun ..... (91)
Historical Studies in China:
Seminar on the 60th Anniversary of the May 4th Movement to be held by the Chinese Academy of Social Sciences..... (96)

1979/6

The Ideology of Chinese Bourgeois Revolutionaries in the Early Twentieht Century ..... Li Tse-hou (3)
Studies in the Partisan-fighting between Prime Ministers Niu and Li in the Tang Dynasty ..... Hu Ju-lei (18)
The Historical Role of the Taiping Heavenly Kingdom in the Light of Changes in Rural Economy in the Middle and Lower Reaches of the Yangtze River .. Liu Yao (32)
Additional Facts about Hung Ta-chuan, one of the Taiping Rebellion Leaders.. ..... Lo Er-kang (49)
The Official Status of Hung Ta-chuan ..... Tsai Shao-ching (53)
Contributions by Overseas Chinese to Vietnam's Economic and Cultural Growth ..... Chin Ch'in-shih (57)
Data on the International Communist Movement:
Chinese Delegates to the First and Second Congresses of the Third International ..... Li Yü-chen (70)
Napoleonic Dictatorship and the Intensification of the French Bourgeoisie's State Apparatus ..... Lo Jung-chü (76)
Origin of Agriculture in West Asia ..... Kung Ling ping (88)

1979/7

There can be no Respect for Truth without Respect for Facts..... The Commentator (3)
Some Historical Facts about the Nanchang Uprising in 1927 ..... Wang Nien-yi (6)
The Political Stand of Chang Tai-yen ..... Li Jun-ts'ang (14)
Comments on Liang Chi-chao and Wang Kuo-wei ..... Li Tse-hou (28)

How Szu-ma Chien Wrote History of his time ..... Shih Ting (38)
The Peaceful Era under the Rule of the Emperors Wen and Ching at the Beginning of the Han Dynasty ..... Chang Ta-k'o (52)
The Collapse of the „Nine Squares" System of Land Ownership and the Disintegration of Peasantry in Ancient China ..... Cheng Ch'ang-kan (60)
The General and Specific Policies in the Industrial Revolution in Modern Japan ..... Liu Tien-ch'un (66)
How to Appraise the Thermidorian coup d'etat ..... Liu Tsung-hsu (80)
Historical Notes:
About the „Western Ocean" ..... Fan Chung-yi (94)
The Earthquake of 600 A.D. in Kansu Area ..... Wang jen-k'ang (95)

1979/8

Europe's Two Movements for the Emancipation of the Mind ..... Hsing Fen-szu (3)
Comrade Li Ta and the Founding of the C.P.C. ..... Li Ch'i-chü and others (15)
Hung Hsiu-chuan's Ideological Evolution in his Early Years Wang Ching-cheng (32)
Kuo Mo-jo's Theory on the Dividing Line between Slavery and Feudalism in Ancient Chinese History . Hou Shao-chuang (42)
Historical Commentaries in „Sui Shu" (History of the Sui Dynasty) ..... Chü Lin-tung (56)
Historical Notes:
Explanation of „Ku Yuan Dragon Emperor" ..... Ku Ch'eng (66)
Several Regions were Called Sinkiang in the Ching Dyansty Shao Chih-shing (81)
More about the Regime of Mohammed Yakub Beg ..... Burhan Shahidi (68)
Russia's Role in the Sino-Japanese War of 1894 ..... Mi Ching-yu (85)
Historical Studies Abroad:
Inscriptions on an Iron Sword of the 5th Century Discovered in Japan ..... Wang Chia-hua (95)

1979/9

The Struggle Against Vestiges of Feudalism in Socialist China Li Ying-ho and Lin Ch'un (3)
How to Undenstand the Common Pattern of the Feudalistic Mode of Production ..... Ma K'o-yao (12)
Did K. Marx Draw his Conclusion on „Smashing the Bourgeois State Apparatus" from the Experience of the Paris Commune ? ..... Ho Chin-jui (25)
Smash Chiang Kai-shek's Third „Encirclement and Suppression" Campign – Reminiscences of Chairman Mao's Great Revolutionary Practice .... Kuo Hua-jo (31)
Two Letters about Ch'u Chiu-pai's „Irrelevant Remarks" . Shen Yen-ping (41)

Research on the Regulations of „Lung Hua Hui", a Revolutionary Association of Secret Societies in South China at the Beginning of the 20th Century . Yang Tien-shih and Wang Hsueh-chuang (43)

Hung Hsiu-chuan's Ideological Evolution in his Early Years (Concluded) ..... Wang Ching-chen (55)
Fang La Uprising and Manicheism ..... Chu Jui-hsi (69)
Doubts about the Alleged „Historical Anecdotes" by Hung Mai ..... Yang Wei-sheng (85)
„Long Live...s!" – How did it come into use ? ..... Wang Ch'un Yü (89)
The so-called Sea of Whales is Identified as the Sea of Okhotsk..... Ching Ai (92)

1979/10

The Peasantry and the Struggle against Feudalism ..... Wang Hsiao-chiang (4)
Comrade Mao Tse-tung Versus the Li Li-san Line ..... Tien Yuan (13)
Strategical Problems of the Taipings in the Early Years of their Rebellion ..... Chang Yi-wen (20)
How did the Taiping Rebellion give Impetus to Capitalist Development in China ? ..... Lin Tseng-ping (31)
The Yueh Wang Society in the Period of the 1911 Revolution ..... Shen Chi (37)
The Fugitive Law in Early Ching Dynasty ..... Yang Hsueh-shen (46)
A Study Concerning the Year of Prince Wu's Campaign against the Shang Dynasty in the Light of Astronomical Chronology ..... Chao Kuang-hsien (56)
Historical Notes:
When did Li Ta-chao Serve at Peking University ? ..... Li Yi-pin (19)
The Birthplace of Chuangtze ..... Fei Ming (62)
The Land System in Cambodia Before Independence .... Chu Ch'ang-li (64)
The Salary System of the Paris Commune – Was It an Application of Socialist Principle ? ..... Feng Tien-ts'ai (76)
On Maximilien Robespierre ..... Chen Chung-wu (81)
The „Boston Tea Party" and its Chinese Translation ..... Yang Tsung-sui (94)

1979/11

Thirty Years of Research in Social Sciences in China .... Li Shu (3)
The Sian Incident in 1936 ..... Li Hsin (17)
Comrade Mao Tse-tung at the Chunking Negotiations .... Hsu Ti-hsin (36)
On Tsai Eh, a Leader of the Revolt against the Restoration of Monarchy in 1915..... Hsieh Ben-shu (47)
The Idealistic Philosophy of the Sung and Ming Dynasties and the Patriarchal Ideology ..... Chi'iu Han-sheng (62)
Three Questions about Ancient Yelang ..... Chou Wei-yen (74)

The Collection and Preservation of Historical Data in the U.S.A. ..... Li Shih-tung (86)

1979/12

A Refutation of Chi Ben-yü's Article „Patriotism or National Betrayal ?" ..... Tso Pu-ching and Chang Ming-chiu (3)

Ch'u Ch'iu-pai Should be Evaluated in an All-Round Way Wang Wei-li and Tu Wen-chun (15)

Who Was to Blame for the Death of Yüeh Fei ? ..... Wang Tseng-yü (27)

The Economic and Cultural Life of Hangchow in the Southern Sung Dynasty ..... Lin Cheng-chiu (42)

Comment on Queen Lü of the Han Dynasty ..... Teng Jing-yuan (53)

Historical Notes:

The Campaign Against Ta Yuan (104–101 B. C.) as Related by Szu-ma Chien ..... Su Cheng-chien (60)

Was the National Congress of Peasants Ever Held ? ..... Wu Chia-lin (62)

The Exact Date of the Birth of Ch'iu Jin ..... Wang Shih-lun (64)

The Discovery and Study of the Dead Sea Scrolls ..... Kung Ling-ping (66)

U. S. Policy Toward Japan and the Outbreak of the Pacific War ..... Yü Hsin-ch'un and Wang Dun-shu (81)

Historical Studies Abroad:

R.Hart's Letters to J.D. Campbell Published in the U.S.A. Huang Kuang-yü (92)

General Index, 1979 .. .. (94)

HAVAS PÉTER:

A BRIT KOMMUNISTÁK ÉS A MUNKÁSPÁRT

(Történeti szakaszok és historiográfiai áttekintés)

Nagy-Britannia Kommunista Pártja hat évtizedes történetének nincsen olyan állomása, amelyet ne szőne át a Munkáspárthoz való viszony problémája. Vizsgálatának kitüntetett pontjai a Munkáspárthoz való csatlakozás (affiliation), a kommunista párt és a munkásmozgalom baloldalainak kapcsolata, és a kommunisták szakszervezeti-választási tevékenységének története lehetnek. Miközben választ keresünk a kommunista-labour viszony történetének kérdőjeleire, elkerülhetetlenül találkozunk a párt egész történetének szinte minden érdemi problémájával. A kommunista-labour viszony áttekintésekor ezért a kommunista párt történetével foglalkozó monografikus művekre kell a figyelmet felhívnunk. Ilyen műveknek azonban, legalábbis a többé-kevésbé teljeseknek tekinthetőeket illetően, meglehetősen híján vagyunk. A brit kommunista párt vezető szerve 1956-ban hozott határozatot a párttörténet megírására. Az 1960-as évek végére ennek két kötete készült el[1] (a második 1927-tel zárul) J. Klugmann tollából, aki 1977-ben elhunyt. Legjobb tudomásunk szerint az 1927–1945-ig terjedő időszakot felölelő harmadik köteten Noreen Branson[2] jelenleg dolgozik. A párt tagsága és szimpatizánsai körében állandóan felvetődő igény története egyes kritikus pontjainak tisztázása (lásd pl. legutóbb az 1978-ban és 1979-ben lefolyt széles körű vitát az új pártprogramról és a párt szervezeti rendjéről, a demokratikus centralizmusról, a Comment című párt-folyóiratban). Ezt jelzi, hogy a párt történész csoportja 1978-ban párt-történeti konferenciát szervezett.[3] A konferencia egyes anyagait, például M. Johnstone a pártnak az 1920–30-as években követett stratégiájáról szóló előadását a párt elméleti folyóirata, a Marxism Today közölte.[4] A konferencia megnyitóját, amelyet M. Jacques tartott, az 1978-tól megjelenő Our History Journal párttörténeti folyóirat közölte, ugyanúgy, mint Pl. Latham referátumát a párttörténet módszertani megközelítéséről.[5] Fontosak az utóbbi két évben ugyancsak a Marxism Todayban megjelent, és a párt története problémájával foglalkozó írások, így A. Chester tanulmánya a párt stratégiájáról az 1940–75 években, és A. Mc. Kinnon értékelése a párt választási taktikájának történetéről.[6] Adalékokat szolgáltatnak a kommunista párt történetéhez megalakulása

40., 50., és 60. évfordulója alkalmából írt pamflettek – cikkek – J. Campbell, J. Gollen és G. Matthews tollából.[7] Kár, hogy megkerülik a második világháború utáni történeti szakasz mélyebb, alaposabb elemzését ugyanúgy, mint a rendkívül ténygazdag J. Mahon (aki egykor maga is a párt közvetlen vezetéséhez tartozott) 1976-ban megjelent Pollitt[8] életrajza. A téma alapforrásaként kezelendők a kommunista párt kongresszusi dokumentumai, továbbá a kommunista-munkáspárti viszonnyal foglalkozó dokumentumok, és egyes cikkek.

A brit kommunista párt történetéről írt főleg a párt és a brit munkásmozgalom viszonya aspektusából H. Pelling és A. Mac Farlane[9]. Pelling nagy tényanyaga megköveteli tanulmányozását, de értékét rontja, hogy Pelling szubjektíven a brit kommunista pártot, s annak történetét tendenciózusan és nem titkolt antipátiával „külső" erők művének tekinti, és a brit pártot idegen testnek a munkásmozgalmon belül. Mac Farlane, aki a második világháború után egy ideig maga is a kommunista párt tagja volt, a párt tevékenységét csak 1929-ig dolgozta fel objektívebben: a pártot ő a munkásmozgalom részének tekinti, és hangsúlyozza, hogy a kommunisták nézetei sokban megegyeztek a baloldali labouristákéval.[10] Ő is eltorzítja azonban a Kommunista Internacionálé szerepét a brit kommunista pártnak a Munkáspárt irányában folytatott politikája alakításában. Egyes ugyancsak nem marxista alapállású szerzők a brit kommunisták szakszervezeti tevékenységét elemzik. R. Martin,[11] az 1920-as évek – kommunisták vezette – Kisebbségi Mozgalom történetét, magát a mozgalmat igen részletesen, szinte minden mozzanatát érintve dolgozza fel, de a hangsúlyt a kommunistáknak a brit szakszervezetek hagyományos státusza „rombolására" helyezi. B.C. Roberts és V.L. Allen,[12] a brit szakszervezeti mozgalom problémáival foglalkozva „akadnak rá" a kommunisták tevékenységére. Kettőjük közül Allen a mélyebbre törő ez utóbbi jellegzetessége megítélésében – mindketten megegyeznek azonban abban, hogy a kommunisták szakszervezeti aktivitása, „politikai célokra való felhasználása" nincs összhangban a brit szakszervezetek hagyományaival. Alig van a kommunisták szakszervezeti tevékenységének problémájával foglalkozó marxista vállalkozás. Ide sorolható, bár nem tekinthető teljesnek P. Kerrigan 1970-ben megjelent tanulmánya[13] a brit kommunista párt ipari, szakszervezeti harcáról. A brit szakszervezeti mozgalom történetével foglalkozik A. Hutt, a kommunista párt egykori vezető szervének tagja. Műve[14] az igényes munkák közé sorolható, de ő sem a kommunista párt szakszervezeti tevékenysége tanulságait elemzi, hanem a szakszervezeti mozgalom története aprólékos leírását tűzi ki célul, a nagyobb hangsúlyt a militáns szakszervezetekre és akcióikra helyezve.

A kommunista párt Angliában akkor alakult meg, amikor a marxizmus hatásától csaknem mentes angol Munkáspárt, amely az egyetlen munkás tömegpárt volt Angliában, két évtizedes laza munkás-szakszervezeti képviseletből programmal és egyéni tagsággal rendelkező politikai párttá kristályosodott. S amikor a brit munkásmozgalomban az európaitól eltérő mértékben a reformizmus, tradeunionizmus rendkívüli mély gyökereket eresztett, számottevő hagyományokkal rendelkezett. A Munkáspárt, s benne a szakszervezeti kollektív tagság ily módon a brit munkásmozgalom sajátos – de mégiscsak egységét –, képezte. A brit kommunista párt helyzete egy ilyen terrénumon jelentős mértékben attól függött és függ, hogyan ítéli meg a Munkáspártot, hogyan határozza meg viszonyát, kapcsolatának lehetőségeit vele. Ez több volt mint taktikai kérdés – ahogy erre J. Klugmann kérdésfeltevéséből következtetni lehet.[15] Ez határozta meg a párt tömegbefolyásának, tömegkapcsolatainak és a brit munkásmozgalomra gyakorolt hatásának mértékét. A kommunista-labourista viszonyt eleve beárnyékolta a Munkáspárt és a brit munkásmozgalom jobb oldalának élesen antikommunista vezetése, amely hagyományosan uralta és uralja a Munkáspárt politikáját, formálja ideológiáját, továbbá, hogy kommunista-labour relációban sosem voltak egyenlőek az erőviszonyok. E tényezőkkel a kommunistáknak természetesen mindig számolni kellett. A történelmi tanulságok azt bizonyítják, hogy a kommunista párt Angliában akkor ért el tényleges eredményeket és befolyást a brit munkásmozgalomban, amikor a Munkáspárttal szemben nem volt globálisan elutasító, hanem differenciált politikát valósított meg, és kontaktust tudott teremteni és tartani a baloldallal, annak bázisával. A labourista-kommunista viszony tengelyében gyakorlatilag a kommunista párt és a labour baloldal, tehát a brit munkásmozgalom marxista és nem marxista baloldalának kapcsolata áll. A munkásmozgalom baloldala e két szárnyának egysége kulcskérdés volt a jobboldal dominációja elleni küzdelemben, de az elmúlt hat évtized során csak alig-alig valósult meg. A labourista baloldal sosem volt egységes; nem rendelkezett önálló alternatívával, de ugyanakkor nem fogadta el a kommunisták alternatíváját sem. A kommunisták felfogása szerint az önálló kommunista párt elengedhetetlen feltétele volt a forradalmi marxizmus elterjedésének a brit munkásmozgalomban. A pártnak az a törekvése, hogy szervezeti erejét szélesítse, önálló erőként jelentkezzen a választásokon – s mindez azért, hogy számottevő politikai tényezőként léphessen fel a baloldal erősítése érdekében – nem egyszer magának a baloldalnak meg nem értésével találkozott. Természetszerűen az egységet gátolták a két mozgalom ideológiai ellentétei is. A kom-

munista párt nem ritkán hibásan értelmezte a brit sajátosságokat, az a törekvése pedig, hogy egy ilyen stratégiával vezetőszerepet játsszon a baloldalon, nem találkozott a nem marxista baloldal elgondolásaival. Voltak azonban periódusok, amikor a baloldal kommunista és nem kommunista pólusa kapcsolatban állt egymással és valamilyen formában együttműködött. Ennek alapján a kommunista-munkáspárti viszony történetét a következő szakaszokra lehet bontani.

1. 1920–1926(27)

Erre a történelmi szakaszra az a jellemző, hogy a brit kommunista párt több síkon érintkezik a brit munkásmozgalom nem marxista szárnyával, s rajta keresztül a radikális hangulatú munkástömegekkel. Bár a Munkáspárthoz való viszony és az esetleges csatlakozás kérdésében a kommunista pártban éles vita folyt, végül pozitív, a csatlakozást támogató döntés született. Ha voltak is a Munkáspárt iránti fenntartásoknak hivei, a párt többször folyamodott csatlakozási kérelemmel a munkáspárti konferenciához, mely valamennyi esetben elutasította ezeket. A kommunisták az 1920-as évek közepéig többnyire még résztvettek a munkáspárti konferenciákon mint a szakszervezetek küldöttei. A kommunista párt csatlakozási kérelmeit jelentős számú szavazat támogatta.

1925-ben azonban a munkáspárti konferencia meghozta a mindmáig érvényes, és a kommunista párt számára rendkívül kedvezőtlen döntését, miszerint a párt tagjai a szakszervezetek küldötteiként sem vehettek részt a Munkáspárt évi konferenciáin,[16] tehát nem voltak választhatóak tisztségekbe, nem lehettek a Munkáspárt egyéni tagjai. E kérdéskörben leginkább vitatott, vajon mennyire volt őszinte és konstruktív a kommunista párt csatlakozási készsége és közeledése. Mac Farlane szerint a kommunista párt célja a csatlakozással a Munkáspárt belső bomlasztása volt, és ebben a Kommunista Internacionálé vonalát képviselte.[17] Klugmann alapján azonban az a valószínűbb, hogy a kommunista pártban a Munkáspárt megítélésében voltak ugyan nézeteltérések, a párt vezetése, tagságának zöme azonban leküzdötte ezeket a fenntartásokat, és bár nem titkolta, hogy célja a Munkáspárt jobboldala elleni harc, mégsem kívánta a Munkáspárt kereteinek szétrombolását. Ezt jól illusztrálja egy korabeli pártdokumentum. „... a kommunista párt energikusan fellépve a Munkáspárt reformista politikája és vezetői ellen, nem lép fel a Munkáspárt mint egész ellen, miután az a munkásosztály tény-

leges pártját képezi, hanem ellenkezőleg, harcol a Munkáspártba való belépésért, és azon a véleményen van, hogy a kommunisták feladata a Munkáspárton belül dolgozni."[18] Ezt alátámasztja M. Johnstone, aki szerint a Párt VI. Kongresszusának határozata 1924-ben hangsúlyozta, hogy a kommunista pártnak nem a Munkáspárt ellen kell harcolni, hanem a Munkáspárt jobboldali vezetése ellen és a kommunista pártnak kötelessége támogatni a Munkáspárt militáns elemeit. Utalva arra, hogy a Munkáspárt megítélésében nem volt teljes egység, Johnstone hivatkozik R.P. Dutt a párt egyik vezető tisztségviselője cikkére, amely a Kommunista Internacionálé című folyóiratban jelent meg nemsokkal a VI. kongresszus után. Dutt hangsúlyozta, hogy „elő kell segíteni a Munkáspárt felbomlását". A pártban azonban ekkor még többségben voltak akik szerint nem a Munkáspárt felbomlását kell elősegíteni, hanem a kommunista pártnak kell forradalmasítania a Munkáspártot azáltal, hogy a jobboldaliakat baloldali és kommunista vezetőkkel cseréli fel.[19]

Alaptalan az a feltételezés is, hogy a Komintern ebben az időszakban a Munkáspárttal szemben elutasító politikára ösztönözte volna a brit kommunista pártot, -- ami persze nem jelenti, hogy a kérdésben nem lehettek nézetkülönbségek magán a Kominternen belül is. A Kommunista Internacionálé több vezetője, és személyesen Lenin pozitív szerepet játszott a Munkáspárthoz való viszony, a csatlakozás kérdésében.[20] A Kommunista Internacionálé egységfront-politikája pedig 1925–26-ig határozottan jó irányban befolyásolta a brit kommunista párt szövetségi politikáját. A brit párt az 1920-as évek második feléig tartotta magát Lenin tanácsához a választásokon követendő taktika kérdésében. Ez pedig a kommunista-labourista viszony legvitatottabb és máig sem megoldott kérdése. A választásokon ugyanis általában két párt (az utóbbi évtizedekben a munkás- és a konzervatív párt) rendelkezett kilátásokkal a győzelemért folyó harcban, és ez hallatlanul megnehezítette a kommunista taktika helyes megválasztását. Lenin 1920-ban többek között ezt írta: „csak ott állítanánk jelölteket, ahol jelöltjeink indulása nem vezetne a liberális jelölt győzelméhez a labouristával szemben, ... ahol nincs jelöltünk, a választókat arra szólítanánk fel, hogy szavazzanak *a labouristára a burzsoával szemben*."[21] A párt az 1920-as évek közepéig minimális számú önálló jelöltet állított a választásokon, de több kommunista indulhatott mint hivatalos munkáspárti, illetve a helyi munkáspárti szervezetek jelöltje. A párt sehol sem állított jelöltet a munkáspárti képviselő-jelölttel szemben, hanem ezek támogatására szólított fel. Így több kommunista képviselő került a parlamentbe, de a kommunista-labourista vi-

szony aspektusából még ennél is fontosabb volt, hogy a kommunista párt a választási harcban kontaktusban maradhatott a Munkáspárt baloldalával, és nem kényszerült föllépni a munkáspárti jelöltekkel szemben, tehát nem került szembe a baloldali labourista munkásokkal.

A kommunisták és labouristák legfontosabb érintkezési területe a szakszervezet volt. A kommunista párt a szakszervezeti mozgalmon belül igyekezett összefogni a militáns erőket, és nyomást gyakorolni a vezetőkre. Ebben érdemi szerepet kapott a Kisebbségi Mozgalom, amely kommunista vezetés alatt állt, és különösen 1925–26-ban az általános sztrájkkal összefüggő események időszakában volt jelentős tényező, de úgy, hogy a brit szakszervezetek keretében maradhatott, és ott rendelkezett mozgástérrel. A Kisebbségi Mozgalom történetével foglalkozó Martin felfogása szerint e mozgalom a kommunista párt „eszköze" volt, amelynek segítségével a párt a mozgalom „párton kívüli" jellege ellenére kiterjesztette befolyását. Ő maga is hangsúlyozva azonban, hogy a nem kommunisták számára ez a mozgalom olyan eszköz volt, amellyel erősíteni lehetett a szakszervezetek erejét, hatékonyabbá tenni a bérharcokat.[22] Klugmann a Kisebbségi Mozgalom szerepét abban látta, hogy leküzdötte a brit szakszervezeti mozgalom szétforgácsolását, s hozzájárult a tőke támadásaival konfrontáló munkásmozgalom harckészségének fokozódásához.[23]

Az 1920-as években a Munkáspárt jobboldali vezetésével elégedetlen elemek az úgynevezett Left Wing Movement-ben (Balszárny Mozgalom) szerveződtek. E mozgalmat a kommunista párt eleinte vegyes összetétele miatt (megtalálhatók voltak benne a szakszervezeti baloldal képviselői, hozzátartozott a Független Munkáspárt-i Maxton és a fábiánus Cole) szkeptikusan ítélte meg. Később azonban egyértelműen támogatta mint a *Munkáspárton belül* fellépő csoportot, jó kapcsolatot tartott fenn a mozgalomhoz tartozó erőkkel és ezzel a Kommunista Internaconálé V. Kongresszusa is egyetértett.

2. 1926(27) – 1933(34)

Ebben a periódusban gyökeres fordulat következett be a Munkáspárthoz és baloldalhoz való kommunista viszonyban, és ez megváltoztatta a párt helyzetét. P. Kerrigan szerint a kommunista párt a szakszervezeti főtanács opportunizmusával magyarázta az 1926-os általános sztrájk sikertelenségét és a munkásmozgalom baloldalát következetlenséggel vádolta.[24] Ez a szem-

lélet növelte a Munkáspárt egészével szembeni bizalmatlanságot. E felfogást erősítette az erre az időre már megváltozott Komintern taktika is. Végrehajtó Bizottsága már 1926. júliusi határozatában élesen elítélte a brit munkásmozgalom baloldalát, és majdhogy teljes egészében „nyakába varrta" a felelősséget az 1926-os sztrájk vereségéért. A kommunista párt az úgynevezett „független vezetés" taktikájára tért át, ami azt jelentette, hogy önállóan kívánja megszervezni és vezetni a tömegeket az ipari mozgalmakban. Ez a szövetségesekkel való szakításhoz vezetett. A Kisebbségi Mozgalom bázisa erősen leszűkült. Megszakadt a párt kapcsolata a Balszárny Mozgalommal, a baloldal prominens figuráival pl. Cookkal és Maxtonnal. Gyökeresen megváltozott a párt választási taktikája: a kommunista párt ekkor először szállt szembe a munkáspárti jelöltekkel, és „Forradalmi munkás kormány" alakítását tűzte ki célul, ami egyrészt irreális volt, másrészt teljesen elfogadhatatlan a brit munkásmozgalom által. A kommunista párt ebben a történelmi szakaszban elszigetelődött, taglétszáma 1926 és 1930 között 10.300-ról 3.000-re csökkent.[25] Teljesen jogosnak tűnik a kommunista történész Mac Intyre következtetése: a párt politikai veszteségei ebben az időben olyan mélyek voltak, hogy hatásuk érezhető volt az 1930-as évek második felében is, akadályozva a párt szakszervezeti befolyásának politikaivá való átalakulását, egy egyébként jelentősen kedvezőbb politikai szituációban.[26] Erre az időre esik a párt történetének egyik legsúlyosabb belső válsága. Tétje gyakorlatilag a Munkáspárthoz való viszony értelmezése volt az 1926-os általános sztrájkból levonható tanulságok tükrében. A vezetésen belül a többség nem tartott szükségesnek alapvető változtatásokat e kérdésben. A kisebbség, H. Pollitt és R.P. Dutt viszont igen. A több évig tartó vitákban végül is a kisebbség véleménye kerekedett felül. Pelling és Cole ebben egyértelműen a Kommunista Internacionálé nyomásának eredményét látta.[27] A marxista feldolgozások ez utóbbi problémát eddig megkerülték. Az 1978-ban rendezett, már említett párttörténeti konferencia a brit kommunista párt és a Komintern kapcsolatáról az 1932 és 1934 közötti időszakban hallgatott meg előadást. Mahon, Pollitt életrajzírója szerint a párttagság többsége üdvözölte a bekövetkezett változásokat (vagyis azt, hogy a párt főtitkárává Pollittot választották) de a Brit Szocialista Párt volt tagja (akikhez tartozott a fölmentett főtitkár, Inkpin) közül sokan „nem voltak meggyőződve a lépés szükségességéről."[28]

A párt ebben az időszakban elsősorban a munkanélküliek között végzett jelentős munkát és ért el sikereket. Nagy szerepe volt ebben a Munkanélküliek Mozgalmának, amelyet a kommunista W. Hannington vezetett.

A kommunisták ebben a számukra rendkívül nehéz helyzetben szívós harcot vívtak a munkanélküliek jogai védelmében, és az 1920-as, 1930-as évek úgynevezett „éhségmeneteiben", amelyek áttekintéséhez segítséget kapunk Hannington „A munkanélküliek rövid története" című könyve és Sid Elias egykori kommunista szakszervezeti aktivista visszaemlékezéseiből.[29] Ez utóbbi, aki egyébként 1935-ben kilépett a pártból, szemléltető módon vázolja a kommunisták tömegmunkáját, kapcsolatának alakulását az említett munkáskörökben, kitér azokra a motívumokra, amelyek még ebben az időszakban is vonzást biztosítottak számukra, de utal arra is, hogy az 1930-as évek elején szervezett munkanélküli megmozdulások, „éhségmenetek" fogadtatása a munkások részéről kevésbé volt erőteljes az 1922-ben és később szervezettekhez képest.

3. 1933(34)–1947

E periódus kijelölése az előbbieknél kevésbé meggyőző. Egyrészt az 1939. szeptembere és 1941. júniusa közötti időszak „nem fér be" jól ebbe a szakaszba, másrészt a második világháború utáni években a munkáspárti kormányzás időszakában a kommunista-labour viszony tengelyében egy különleges aspektus, nevezetesen a munkáspárti kormány megítélése, és a programjának megvalósításához való viszony állt. Ami mégis alapot ad a fenti periodizáláshoz, az az, hogy ebben az időben, igaz, más-más csatornákon át és más-más eszközökkel, de a kommunista párt ismét kontaktust tudott teremteni a munkáspárti tömegekkel, illetve egyidőben a baloldal befolyásos erőivel is. A már idézett szerzők, – pl. Mahon és Johnstone –, kiemelik, hogy a brit kommunista pártban jóval a Komintern VII. kongresszusa előtt többé-kevésbé felismerték a szövetségi politika felülvizsgálatának szükségességét, elsősorban a szakszervezeti munka értelmezésében és gyakorlatában. Ennek jelei már 1932–33-ban láthatóvá váltak. 1933-ban a párt antifasiszta egységjavaslatot tett a munkásmozgalom valamennyi szervezetének. Ezt, ugyan csak a Munkáspártból ekkor már kilépett, Független Munkáspárt fogadta kedvezően, de e lépés hatása mégis éppúgy pozitív volt, mint a kommunisták kezdeményezte antifasiszta tömegakcióké 1934-ben. 1935 elején fogadták el a párt első programját, amelynek stratégiája a Tanács Britanniáért koncepciót tartalmazta, és ami még ha csak a Munkáspárt alsó régióival is, de már egységre hív fel a fasizmus ellen.[30] A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa (1935 nyarán) után, amelyen egyébként konstatálták a

brit kommunista párt hozzájárulását az új antifasiszta orientációhoz, a párt széles kapcsolatokat épített ki a munkásmozgalom baloldalával. Elhatározta a pártprogram átdolgozását az antifasiszta célok következetesebb figyelembevétele érdekében. Nagy mértékben szélesedett a párt kapcsolata a labourista baloldalhoz tartozó értelmiségiekkel a Left Review folyóirat és a Left Book Club keretében. Az utóbbi progresszív kiadói tevékenységet folytatott, de ennél több is volt: 1939-ben már 1200 helyi szervezete és 60.000 tagja volt. Széles platformon működött együtt a brit kommunista párt a Spanyol Köztársaság védelmében szervezett országos akciókban. A párt lapja, a Daily Worker oldalain gyakran publikáltak a munkásmozgalom baloldalának képviselői is.[31] Pelling is elismeri – annak ellenére, hogy a Szakszervezeti Főtanács 1934-ben keresztülvitte az úgynevezett „fekete körlevél" kiadását, amelyben a kommunisták szakszervezeti tevékenységének korlátozására hívott fel –, hogy a párt, főleg a bányász és szállítómunkás szakszervezetekben, jelentősen kiszélesítette bázisát.[32] Az 1935-ös választásokon a kommunisták új taktikát alkalmaztak: csak két jelöltet állítottak (egyikük be is került a parlamentbe), s a többi választókerületben a munkáspárti jelöltet támogatták „Szavazz az olyan munkáspárti kormányra, amely a kapitalizmus ellen harcol" jelszóval. A párt választási egyezményt ajánlott fel a Munkáspártnak, de az elutasította ezt[33] ugyanúgy, mint az 1935-ben megismételt csatlakozási kérelmet a Munkáspárthoz. Figyelmet érdemel ez az elutasítás azért, mert a csatlakozási kérelmet 1300 helyi munkáspárti illetve szakszervezeti szervezet, a bányász szakszervezet végrehajtó bizottsága, a Munkáspárton belül tevékenykedő Szocialista Liga és a Fabiánus Társaság több neves tagja támogatta.[34]

Hosszú előkészítő tárgyalások után 1937-ben egységmegállapodás jött létre, amelyet a kommunista párt, a Szocialista Liga és a Független Munkáspárt írt alá alapvetően antifasiszta platformon. F. Brockway, a Független Munkáspárt egyik vezetője kiemeli, hogy az antifasiszta megállapodás annak ellenére született, hogy a kommunista párttal megmaradtak a nézeteltérések.[35]

Ez az egységmegállapodás jelentős tömegtámogatást élvezett, az országszerte szervezett tömeggyűléseken H. Pollitt, S. Cripps és J. Maxton, a három párt vezetője együtt mondott beszédet. A Munkáspárt vezetése azonban mindenféle, a kommunista párttal kötött megállapodásnak ellenfele volt, ezért a Szocialista Ligát törölte a Munkáspártból, és az fel is oszlott. Később a Liga több tagja, köztük Cripps, aki az 1937-es megállapodásnak is egyik kezdeményezője volt, továbbra is a kommunista párttal lépett fel

egy széles programú népfrontpolitika elfogadtatásáért, a gondolat azonban megbukott a munkásmozgalom jobboldalának egységbontó törekvésén.[36]

A kommunista párt tekintélye, befolyása jelentősen kiszélesedett (nőtt taglétszáma, 1939-ben elérte a 18 ezret). Ezt polgári történészek is elismerik, bár a motívumok elemzésében a hangsúlyt kizárólag a párt antifasiszta platformjára helyezik.[37]

A második világháború kitörése a brit kommunista párt szövetségi politikája számára rendkívül nehéz feltételeket teremtett. A párt Központi Bizottsága 1939. szeptember 2-án hangsúlyozva fenntartásait a Chamberlain kormánnyal szemben a háborút Anglia részéről antifasiszta háborúként fogta fel. 1939. októberében azonban megváltoztatta értékelését, és a háborút mindkét fél részéről imperialistának ítélte, amelyet a pártnak nem szabad támogatnia. A brit párttörténetnek ez a fejezete talán egyik legvitatottabb problémája. Tény, hogy az orientációváltás következtében a párt kapcsolata a munkásmozgalom szélesebb köreivel ideiglenesen erősen leszűkült, a baloldal olyan jelentős figuráival, mint pl. H. Laski, J. Strachey és S. Cripps a viszony elhidegült, sőt megszakadt. A polgári történészek értelmezése szerint ez az orientációváltás kizárólag a Komintern instrukciója alapján ment végbe. Ettől valamelyest eltér J. Mahon álláspontja. Szerinte a pártban ugyan voltak viták a szeptemberi kiáltvány értelmezésében, de a szeptember 24-én ismét összeült központi bizottsági ülésen a többség kitartott mellette. Szerinte a fordulat Springhall, a brit kommunista párt Központi Bizottsága tagja, a Komintern képviselője Londonba érkezése után következett be.[38] Éppen e mahoni megállapítás váltotta ki A. Rothstein és M. Johnstone vitáját a munkásmozgalom kutatásával foglalkozó Társaság bulletinjének több számában. A két kommunista történész vitája a baloldali szakfolyóiratban érdeklődést keltő. Rothstein szerint az 1939-es szeptemberi állásfoglalással szemben a pártban végig erős volt az oppozíció, és ez, nem pedig a Komintern képviselőjének állásfoglalása játszott döntő szerepet a politika megváltoztatásában. Rothstein szerint az októberi állásfoglalás a munkásmozgalom széles köreinek helyeslésével találkozott, amelyek a háborút imperialistának tekintették. Johnstone vitába szállt Rothstein megállapításával, hosszasan érvelt a párt első, szeptemberi állásfoglalásának helyessége mellett, és azt hangsúlyozta, hogy az orientációváltás nagy károkat okozott a párt befolyásának.[39]

1941-től az antifasiszta koalíció éveiben a brit kommunista párt kontaktusa a munkásmozgalommal ismét kiszélesedett. Ezt elsősorban annak köszönhette, hogy az üzemekben határozottan kiállt a haditermelés fokozá-

sa mellett, amit Pelling is elismer. Allen hangsúlyozza, hogy „A kommunisták presztizse orosz szövetségesük által fokozódott." Mindezek hatására – Pelling szerint – 1943-ban a Szakszervezeti Főtanács kénytelen volt eltörölni az 1934-ben elfogadott „fekete körlevelét". Ebben a helyzetben, ugyancsak 1943-ban a kommunista párt ismét kérte csatlakozását a Munkáspárthoz – eredménytelenül. Története során azonban ekkor kapta a legtöbb szavazatot, 712 ezret, 1.950.000 ellenében.[40] A párt taglétszáma ekkor volt a legmagasabb: meghaladta az 55 ezret.

A második világháború után a kommunista-labour viszony új feltételek közé helyeződött. A Munkáspárt ugyanis addigi legradikálisabb programjával óriási többséget szerzett a választásokon, amelyek egyébként a kommunista párt –, bár választási egyezménye nem volt a Munkáspárttal –, 52-ről 21-re redukálta képviselőjelöltjeinek számát (végül is két parlamenti képviselője lett) és jelentős támogatást nyújtott a munkáspárti jelölteknek. E tényt kiemeli D. N. Pritt baloldali labourista is.[41] Ismert, hogy a Munkáspárt kormányzásának első szakaszában jelentős reformokat valósított meg és széles tömegtámogatást élvezett. A Munkáspárt vezetésének az 1950-es évek elejéig a saját pártján belül érthetően nem volt komoly ellenzéke. Ebben kivételt a Keep Left (Tarts balra) csoport képezett, amely 1947-ben külpolitikai kérdésekben lépett fel ellenzékként, de szélesebb bázissal nem rendelkezett.

A kommunista párt 1945-től támogatta a munkáspárti kormányt. A párt XVIII. Kongresszusán, 1945 őszén hozott határozat hangsúlyozta „A szakszervezeteknek segíteniük kell a munkáspárti kormány politikájának végrehajtását minden szinten." A kongresszus aláhúzta, hogy a Munkáspárt programja olyan, „ami nem szocialista, de megvalósítása nagy lépést jelent előre a munkásosztály számára".[42] 1946-ban a kommunista párt ismét csatlakozási kérelemmel fordult a Munkáspárthoz. A munkáspárti konferencia e kérelmet is elvetette, mégpedig jelentősen nagyobb arányban mint 1943-ban, és úgy módosította a Munkáspárt Szervezeti Szabályzatát, hogy gyakorlatilag az önálló szervezet feloszlatásához kötötte a csatlakozást. A csatlakozás elfogadására ekkor már csak a kommunista befolyással rendelkező szakszervezetek szavaztak. Érdekes adalékokat szolgáltat az elutasítás motívumaihoz H. Laski – az egykori baloldali labourista, aki 1935-ben még támogatta a csatlakozást – Secret Battalion c.[43] könyve. Laski antagonisztikusként állítja szembe a kommunista és labour-mozgalmat; bizalmatlanságot fejez ki a KP csatlakozási kérelmének őszintesége iránt. Érvrendszerében a kommunista párt „történeti cikk-cakkjaira" helyezi a hangsúlyt, amely mö-

gött értelmezése szerint a külső tényezők befolyása, sőt diktátuma állt. Miután ebben a történelmi szakaszban a kommunista párt szövetségi politikájára egyértelműen az egységre törekvés volt jellemző (annyira, hogy ennek lehetőségét J. Mahon szerint túl is becsülte) feltételezhető, hogy a Munkáspárt vezetősége félt az erős szakszervezeti pozíciókkal rendelkező kommunista párt Munkáspárton belüli tevékenységétől. Az elutasítás után a kommunista párt továbbra is konstruktívan támogatta a munkáspárti kormányzás belpolitikáját, de egyre határozottabban bírálta imperialistává váló külpolitikáját. A kommunista pártban 1947 elejétől fokozatosan erősödött a felismerés, hogy ez a politika nehezíti a párt egységtörekvéseit. Jól illusztrálja ezt a felismerést H. Pollitt Looking Ahead (Előre nézve) 1947-ben megjelent könyve. Pollitt elégedetlenségét fejezte ki a munkáspárti baloldal passzivitásával. Szembeállította a háború előtti munkáspárti baloldalt a korabelivel, s rámutatott, hogy az utóbbi nem képes nyomást gyakorolni a Munkáspárt vezetésére. Bírálta a Munkáspárt baloldalának széthúzását, továbbá, hogy nincs megfelelő kapcsolata a szakszervezetekkel.[44] A kommunista párt végül 1947 végén szembekerült a munkáspárti kormánnyal és magával a Munkáspárttal, megvonta tőle az úgynevezett „kritikus támogatás"-t. Ebben alapvetően a Munkáspárt és kormánya külpolitikája játszott közre.

4. 1948–1961

Ezen összetett történelmi periódus „közös nevezője", hogy a kommunista párt – bár eltérő mértékben és egy rövid kitérővel szemben áll az egész Munkáspárttal, tehát a Munkáspárt baloldalát sem veszi figyelembe politikai szövetségesként. A munkásmozgalom baloldalával érintkező kapcsolatrendszere a szakszervezeteken keresztül funkcionál, pozíciói e területen azonban nem vezetnek politikai befolyása növekedéséhez és ebben az értelemben a párt elszigetelten dolgozik.

1948–49-ben a Munkáspárt és a kormánya politikájával kapcsolatos álláspontja válaszául a kommunista pártot rendkívül éles támadások érik mind a burzsoázia, mind a munkásmozgalom jobboldala részéről, és ezek a párt pozíciói elleni konkrét intézkedésekkel párosulnak. A kommunista párt mozgástere még a szakszervezetekben is – bár itt kevésbé korlátozottabb mértékben – leszűkült. A párt ebben a helyzetben sok tekintetben megismétli az 1928–30-ban alkalmazott politikáját. Ez a vonal 1949 végén, a párt XXI. Kongresszusán kristályozódik ki. Ismét egyetlen alternatívát is-

mer el csupán, a saját politikai vonalát. Csak olyan magatartást ismer el „baloldalinak, következetesnek, amely a kommunistákkal együtt vesz részt a tömegkampányokban."[45] Miután a Munkáspárt baloldalát – pl. A. Bevant nem tartja ilyennek –, éles kritikával illeti. A munkásmozgalom jobboldalának kritikája jogos volt. A Munkáspárt differenciálatlan megítélése azonban, ugyanúgy mint a jobb- és baloldal azonosítása olyan helyzetben, amikor a Munkáspárt, és tegyük hozzá, annak jobboldali vezetése is még széles körű támogatást élvezett a munkástömegekben, csak növelte a párt elszigeteltségét. 1950-ben, a soron következő általános választásokon a párt története során a legtöbb jelöltet állította, százat, és széles körű, független választási kampányt szervezett; gyakorlatilag minden politikai erővel szembeszállt. A választások után, amelyekben egyébként a párt elvesztette addigi két mandátumát (s azóta se jutott be a parlamentbe) és története során a legsúlyosabb választási vereséget szenvedte, a végrehajtó bizottság önkritikusan értékelte választási taktikáját. Teljes joggal állapíthatta meg: „... a parlamenti választás számunkra nem volt egyéb, mint harc a kommunista párt és valamennyi többi párt között, és mi komolyabban meg se kíséreltük, hogy különbséget tegyünk a labouristák hivei és a jobboldali munkáspárti vezetők között." „... A párt önkéntes elszigetelődésbe került, és azt a benyomást keltette, hogy az egész Munkáspártot egyfajta reakciós masszának tekinti."[46] A párt vezetése tehát 1950 közepén részben felismerte a szövetségi politikája torzulását, és kereste a lehetőséget, hogy a Munkáspárt politikájával történt szembekerülése ellenére differenciáltabb viszonyt építhessen ki a munkástömegekkel. Ez a keresés-törekvés azonban az elkövetkező évtizedben nem hozott minőségi változást a kommunista párt tömegkapcsolatában. Ehhez hozzájárult a hidegháborús politikai klíma, és a Munkáspárt vezetésének antikommunizmusa, ugyanúgy, mint a párt ellentmondásos, sokszor pontatlanul kifejezett, de lényegét illetően erősen leszűkült szövetségi politikája, amelynek fokuszában a Munkáspárthoz való hibás viszony állt. Szavakban ugyan a kommunista párt ekkor már kevésbé támadta az egész Munkáspártot, de korabeli dokumentumai alapján egyértelműen állítható, hogy csak a Munkáspárt alsó régióival, tömegeivel való szövetséget tartotta lehetségesnek. Az 1950-es években a Munkáspárton belül már kialakult a jobboldali vezetéssel elégedetlen ellenzék, a Bevan csoport. Ha 1947-ben Pollittnak az az aggálya, hogy a Munkáspárt baloldala nem rendelkezik megfelelő kapcsolatokkal a Munkáspárt alsóbb szervezeteivel és a szakszervezetekkel jogos volt, az 1950-es évek elején ez a helyzet már módosult. A munkáspárti baloldal megjelenése ugyanis része volt a munkás-

mozgalom erjedésének, a baloldal erősödésének, a szakszervezeti mozgalomban is. A kommunisták és Bevanék követelései között a stratégiai célok különbözősége ellenére több közös vonás volt. Ha az adott politikai viszonyok között a kommunisták és a Bevan-féle csoport közötti kapcsolatfelvételnek kevés reális lehetősége volt, aligha volt ezt helyes ignorálni. A párt sajtója reagált ugyan a Bevan-féle ellenzék megjelenésére, a párt dokumentumai azonban sosem hívtak fel az ellenzék politikai támogatására. A munkásmozgalom baloldalával kapcsolatos állásfoglalásai tele voltak fenntartásokkal. A párt a Bevan-féle baloldal akcióit, fellépését mintegy külső szemlélőként kezelte. Jól illusztrálja ezt E. Burns 1952-ben megjelent egyik cikke.[47] A szerző – a brit KP egyik vezető aktivistája – üdvözli Bevan a Félelem helyett[48] című könyvét, amelyben mind külpolitikai, mind belpolitikai kérdésekben szembeszállt a Munkáspárt vezetésével. Méltatásában azonban Burns elsősorban a kétségekre, és Bevan korlátaira, reformizmusára helyezte a súlyt, egyoldalúen exponálta Bevan szovjetellenességét, holott Bevan külpolitikai állásfoglalásában több pozitív, és támogatást érdemlő gondolat is volt. Tény, hogy Bevan és társai platformja nem volt mentes a szovjet-ellenességtől, az antikommunizmustól. A kommunista párt merevsége viszont e baloldallal szemben csak tovább fokozta ezt az antikommunizmust, és tovább nehezítette az együttműködés kialakulását a baloldaliak és a kommunisták között.

Az 1951–52-ben elfogadott új brit pártprogram a „Brit út a szocializmushoz",[49] amely a kommunista mozgalomban programszerűen először vetette föl a parlament, s a demokratikus intézmények felhasználásának lehetőségét a szocialista forradalom győzelme érdekében, történelmi jelentősége és hatása ellenére azért sem hozott és hozhatott alapvető változást a párt helyzetében, mert a program ugyan meghatározta a „széles népi szövetséget", mint a párt szövetségi politikájának kereteit, de a Munkáspárt és baloldala megítélésében ez a program is differenciálatlan, merev maradt. Ennek következtében pl. a választási kampányok, amelyekkel a párt politikai megerősítését remélte, – bár a párt számottevően csökkentette jelöltjeinek számát, és kampánya nem irányult direkt módon a Munkáspárt jelöltjei ellen –, nem találtak megértésre a munkáspárti tömegekben, és még alsó szinten is újratermelték a kommunisták és labouristák közötti feszültséget. Ugyanezzel magyarázható, hogy a kommunisták militáns, következetes, a munkások érdekeit hatásosan védő szakszervezeti, üzemi munkája nem vezethetett a párt politikai súlyának növekedéséhez. A kommunisták és a nem marxista baloldal között: Kontaktus nélkül a párt nem léphetett fel eredmé-

nyesen a Munkáspárt jobboldali politikája ellen. Ennek felismerése ekkor még nem következett be teljesen, de e folyamatban figyelmet érdemelnek az 1956–57-es fejlemények. Az SZKP XX. kongresszusa után a brit kommunista párt XXIV. kongresszusa (1956 áprilisa) előtti vitában a kommunista-munkáspárti viszony egy az addigiaktól eltérő módon központi helyet foglalt el, majd maga a kongresszus is új megközelítésben tárgyalta a kérdést. Jellemzően illusztrálja ezt az új stílust és értékelést R. P. Dutt kongresszusi felszólalása.[50] Dutt önkritikusan megállapította, hogy e kérdésben a párt komoly hibákat követett el, amikor csak a munkásmozgalom szélső baloldalához tartozó kisebbséghez, tehát gyakorlatilag a kommunista párttal együttműködő erőkhöz szólt. Azzal pedig, hogy a jobboldali munkáspárti vezetők ellen harcra szólította fel a Munkáspárt tagságát, a kommunista párt gyakran elidegenítette magától a munkáspárti tagok többségét. A kongresszuson több küldött élesen bírálta a párt hibáit a kommunista – labour viszony kérdésében.[51] Ezt tükrözte a XXIV. kongresszus határozata is.[52] A kongresszus után a párt (J. Gollan, J. Klugmann) és a Munkáspárt baloldala több kiemelkedő személyisége (pl. G. D. H. Cole, R. H. S. Crossmann) között érdemi dialógus bontakozott ki a kommunista, ill. baloldali labourista folyóiratokban.[53] Ez a dialógus nem jelentette természetszerűen, hogy lehullottak a két párt közötti válaszfalak, de mindenképpen egyfajta kibontakozást jelzett a kommunista párt és a munkáspárti baloldal közötti kapcsolat kiépítésében. A brit kommunista pártban 1956 nyarán kirobbant válság, majd a magyarországi ellenforradalom megítélésében jelentkezett éles véleménykülönbségek ezt a párbeszédet megszakították. A baloldali labouristák az együttműködést olyan feltételekhez kötötték, amelyek a kommunista párt alapelveinek feladásához vezettek volna.[54] A párt rendkívüli XXV. kongresszusán, 1957 tavaszán a Munkáspárttal kapcsolatos viszonyt lényegesebben visszafogottabban kezelték. Az 1960-as évek elejéig a pártban felerősödtek – bár nem a korábbi mértékben – a fenntartások a munkáspárttal és baloldalával szemben. Kétségtelen azonban, hogy a Munkáspárt jobboldala éppen ekkor jutott a legmesszebbre a munkásmozgalom alapértékeinek revíziójában és a munkáspárti baloldal nem képezett tényleges erőt e törekvés megakadályozásában.

5. 1961–1979(80)

A kommunista párt szövetségi politikája és viszonya a Munkáspárt baloldalához az 1960-as évek elejétől kezdve fokozatosan újra megváltozott. Ehhez kedvező feltételeket teremtettek a Munkáspárton belül lejátszódott folyamatok, s a szakszervezetekben a baloldali erők megerősödése. Az új a kommunista párt szövetségi politikájában ebben a szakaszban az volt, hogy politikai tényezőként ismerte el a Munkáspárt baloldalát, és nem vidnikált különleges jogokat a baloldal vezetésében. 1961-től a brit kommunista párt arra törekedett, hogy elősegítse a baloldal tömörülését, egységét és előretörését a Munkáspártban a munkás szakszervezeti mozgalomban.[55] A választási küzdelem során a párt azokban a választókörzetekben, ahol nem indított jelöltet, a Munkáspártot támogatta, de egyben bírálta is a Munkáspárt politikájának azon elemeit, amelyek konfrontáltak a munkásmozgalom érdekeivel. A kommunista párt a szakszervezetekkel és a munkásmozgalom baloldalával együtt több tömegakcióban vett részt, amelyek közül kiemelkedett az 1970-es évek elején az „Ipari viszony törvénye" elleni tömegharc. A kommunista párt kezdeményezte az úgynevezett „Összekötő bizottságok a szakszervezetek védelmében" nevű koordinációs szervezet megalakítását. E bizottságokban a kommunisták a munkásmozgalom baloldalának szinte valamennyi árnyalatával együttműködtek. Az 1960-as évek második felétől aktivizálódott a kommunista párt kontaktusa a Tribune csoporttal, amely a labourista baloldal legszervezettebb szárnya lett. 1979–80-ban a kommunista párt ismét több közös akcióban vett részt e csoport tagjaival. A párt szélesítette kapcsolatát sok nem kommunista de a marxizmushoz közelálló labourista értelmiségivel, tagjai vitákon vesznek részt a brit munkásmozgalom baloldalával együtt, esetenként publikálnak a Tribune-ben. Több baloldali munkáspárti politikus viszont a párt lapjában a Morning Starban publikál.[56] A Munkáspárttal kapcsolatos kommunista álláspont megváltoztatását jelzi az 1978-ban jelentősen korszerűsített új brit pártprogram, amely hangsúlyozza: „a Munkáspárt a munkásosztály tömegpártja...". Továbbá... „a kommunista párt nem igyekszik felváltani a Munkáspártot, mint a munkásosztály szövetség jellegű pártját. A pártprogram lehetőséget lát a kommunista párt és a Munkáspárt még fejlettebb együttműködésének kibontakoztatására, „beleértve a választási egyezményeket, s a kommunista párt csatlakozásának lehetőségét a Munkáspártba." A program ugyanakkor nem titkolja a párt fenntartásait a Munkáspárt baloldalával szemben, s hangsúlyozza, hogy nem rendelkezik megfelelő politikai alternatívával, ideológiailag és politikai-

lag nem egységes. Emellett azonban egyértelműen kinyilvánítja a kommunista párt szoros együttműködési készségét.[57] A Munkáspárt megítélésében a kommunista pártban továbbra sincs teljes egyetértés. Ehhez adalékokat szolgáltat a D. Priscot és M. Prior közötti vita a Marxism Today-ban 1977 végén – 1978 elején.[58] Középpontja a kommunista párt történetében visszza-visszatérő kérdés: mennyiben lehet erősíteni a párt politikai befolyását és egyúttal keresni a kapcsolatot a Munkáspárttal; milyen engedményt tehet a kommunista párt a Munkáspárttal való együttműködés érdekében. Ugyanakkor a labourista baloldal köreiben is viták folynak arról, hogy milyen helyet foglalhat el a kommunista párt a baloldalon. Míg egyre többen látnak lehetőséget a kommunista és nem kommunista baloldal együttműködésére, nem ritkán merül fel az az álláspont is, amely a kommunista párt szervezeti feloszlatásában látja a baloldali egység erősítésének lehetőségét.[59] A kommunista párt jelenlegi stratégiája szerint lehetséges, hogy egy erős kommunista párt konkrét együttműködést alakítson ki a Munkáspárttal, úgy hogy a munkáspárti baloldallal együttműködve kiszorítja a Munkáspárt jobboldalát. E szemszögből érdeklődésre tarthatnak számot a közelmúlt eseményei. A Munkáspártban lezajló polarizációs folyamatokkal párhuzamosan újabb megvilágításba kerülnek a kommunista-labourista viszony problémái. G. Mc. Lenan, a KP főtitkára 1980 decemberében írt cikkében[60] a párt Munkáspárton belüli tevékenységét korlátozó rendelkezések felfüggesztését sürgeti és új lehetőségeket lát a két párt együttműködésének továbbfejlesztésére– beleértve ebbe a választások szféráját is. Ez utóbbi – tegyük hozzá – a gyakorlatban továbbra is a legnehezebb akadályok egyike a kapcsolatok kiépítése útján. Mc. Lennan egy cikkében ismét felveti a Munkáspárthoz való csatlakozás lehetőségét a távolabbi jövőben. E cikk megjelenése másnapján hosszú évtizedek után először került sor hivatalos találkozásra a két párt vezetői – G. Mc. Lennan és N. Atkinson, a Munkáspárt Végrehajtó Bizottsága egyik vezetője között.[61] Megegyeztek abban, hogy bár a csatlakozás jelenleg nincs napirenden – de lehetősége hosszabb távon fennáll. Atkinson nem titkolta, hogy értelmezése szerint ez a KP részéről átalakítást igényelne, ami a Fabiánus Társasághoz hasonló jellegű státuszt biztosítana számára a Munkáspártban. A brit kommunisták számára viszont ez aligha elfogadható alternatíva. Maga a találkozó, az együttműködési készség egyfajta deklarálása azonban – ha nem is azonos értelmezésben –, mindenképpen jelentős lépésnek tekinthető.

Jegyzetek

1. J. Klugmann: The History of the Communist Party of Great Britain, Volume 1. Formation and Early Years. London, 1968. Volume 2. The General Strike, London, 1969.
2. Society for the Study of Labour History. Bulletin, no. 37. Autumn 1978. (a továbbiakban SLH Bulletin) 11.
3. U. o. 10.
4. M. Johnstone: Early Communist Strategy: An Assessment. Marxism Today, 1978. no. 9.
5. SLH Bulletin, no. 37. Autumn 1978. 10. A konferencián M. Heinemann A brit kommunista párt 1956-ban címmel tartott előadást. J. Attfield szerint előadása a Socialist Register 1976-os évkönyvében hasonló címmel publikált tanulmányra épült. (Ugyanott.)
6. A. Chester: Uneven Development: Communist Strategy from the 1940s to the 1970s. Marxism Today, 1979. no. 9. A. Mc. Kinnon: Communist Party Election Tactics – a historical review. Marxism Today, 1980. no. 8.
7. J. R. Campbell: 40 Fighting Years. The Communist Record, London, 1960. J. Gollan: 50 Years of the Communist Party. Marxism Today, 1970. no. 10. G. Matthews: All for the Cause. London, 1980.
8. J. Mahon: Harry Pollitt. A Biography. London, 1976.
9. H. Pelling: The British Communist Party. A Historical Profil. London, 1958. L. Mac Farlane: The British Communist Party. Its Origin and Development until 1929. London, 1969.
10. L. Mac Farlane idézett műve 7.
11. R. Martin: Communism and the British Trade Unions 1929–1933. A Study of the National Minority Movement. Oxford, 1969.
12. V. L. Allen: Trade Union Leadership. Based on a Study of Arthur Deakin. London, 1957. B. C. Roberts: Trade Union Government and Administration in Great Britain. London, 1956.
13. P. Kerrigan: The Communist Party in the Industrial Struggle. Marxism Today, 1970. no. 12.
14. A. Hutt: The Post-War History of the British Working Class. London, 1937.
15. J. Klugmann: History of CPGB. Volume 1. 31.
16. U. o. 367.
17. Mac Farlane idézett műve 96.
18. Communist Parliamentary Policy and Electoral Programme. London, 1922.
19. Lásd M. Johnstone idézett tanulmányát.
20. V. I. Lenin: Beszéd a kommunista párt szerepéről a Kommunista Internacionálé II. kongresszusán. Összes Művei, 41. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
21. V. I. Lenin: A „baloldaliság" a kommunizmus gyermekbetegsége. Összes Művei 41. kötet. Kossuth K. 1947. 68–70.
22. Martin idézett műve 179.
23. J. Klugmann: History of CPGB. Volume 2. 21.

24. A Kommunista Internacionálé Válogatott Dokumentumai, Kossuth K. 1975. 191. H. Pelling e mozgalmat a kommunisták által kezdeményezettnek nevezi. A Short History of the Labour Party. London, 1965.
25. Ezen időszak kritikus elemzésére vállalkozik több az 1970. években megjelent marxista tanulmány, így Johnston-é, Chester-é is. G. Matthews, sokáig a párt főtitkárhelyettese, 1979-ig a végrehajtó bizottság tagja ugyancsak hibásnak minősíti a párt politikáját (All for the Cause. 9.) H. Pelling és az ugyancsak antikommunista N. Wood (The Empirical Proletarians: A Note on British Communism. Political Science Quarterly, 1959. no. 21.) érthetően exponálják a párt hibás politikáját és a Komintern vonala törvényszerű következményének tartják. A KP befolyása visszaesésére vonatkozó megállapításaikat azonban aligha lehet kétségbevonni.
26. SLH Bulletin, no. 37. Autumn 1978. 10.
27. H. Pelling: The British C. P. 47–49. és G. D. H. Cole: A History of the Labour Party from. 1914. London, 1948. 214–215.
28. J. Mahon idézett műve 161.
29. W. Hannington: A Short History of Unemployed. London, 1938. és SLH Bulletin, no. 38. Spring 1979. 35–48.
30. „For Soviet Britain". The Program of the Communist Party adopted at the XIII. Congress. London, 1935.
31. A KP és a baloldali értelmiség kapcsolatairól széles terjedelemben és eléggé tárgyszerűen írnak H. Pelling és N. Wood idézett műveikben. Színes képet ad a KP szövetségi politikájáról a kultúra területén.A. Tucket: The Peoples Theathre in Bristol 1930–1945. (Our History Pamphlet, no. 72.)
32. H. Pelling: The British CP. 85–86.
33. Lásd Mc Kinnon már idézett tanulmányát.
34. J. Mahon idézett műve 198–200.
35. F. Brockway: Inside the Left. London, 1947. 264.
36. J. Mahon idézett műve 232–233.
37. Lásd e kérdésről N. Wood tanulmányát.
38. J. Mahon idézett műve 249–255.
39. A vitát lásd a SLH Bulletin számaiban: no. 33, 1976. Autumn, no. 35, 1977. Autumn, no. 36, 1978. Spring, no. 37. 1978. Autumn. E probléma polgári interpretációját adja D. Childs: The British Communist Party and the War, 1939–41: Old Slogans Revived (Journal of Contemporary History, 12. 1977.)
40. H. Pelling: The British C. P. 124, 135. és V. L. Allen idézett műve 271.
41. D. N. Pritt: Ocserki vnjesnyej i vnutrenyej politiki lejborisztov v 1945–1951 g. Moszkva, 1964.
42. Communist Policy for Britain. Report of the 18th National Congress of the Communist Party. London, 1945. 50–55.
43. H. J. Laski: Secret Battalion. An Examenation of the Communist Attitude to the Labour Party. London, 1946.
44. H. Pollitt: Looking Ahead, London, 1947. 98–119.
45. Report of 21st Congress of the Communist Party. Communist Policy to meet the Crisis. London, 1949. 31.
46. H. Pollitt: The Fight for Peace and Working Class Unity. London, 1950. (a VB ülésén elhangzott beszámoló) 9–10.

47. E. Burns: The Dilemma of Social Democracy. Communist Review, 1952. no. 5.
48. A. Bevan: In place of Fear. London, 1952.
49. Anglia útja a szocializmus felé. Az angol KP programja. Szikra, 1952.
50. R. P. Dutt felszólalását lásd World News, 1956. no. 16. 249–250.
51. Lásd H. Bourne (a Midland-kerületi bizottság titkára) felszólalását a XXIV. kongresszuson. World News, 1956. no. 15. 238–239.
52. The National Congress of the Communist Party. Resolutions and Proceedings. London, 1956. 6–11.
53. J. Gollan: After Communist Congress Labour Monthly, 1956. no. 5. G. D. H. Cole: World Socialism Restarted. New Statesman. 1956. május 5. J. Klugmann: Cole and the Unity, Labour Monthly, 1956. no. 10. R. H. S. Crossmann: Thought on Socialist-Communist Relations. Labour Monthly, 1956. no. 10.
54. S. Silverman: Socialist-Communist Relations. Labour Monthly, 1956. no. 12. B. Parkin: Socialist-Communist Relations. Labour Monthly, 1957. no. 1.
55. 27th Communist Party Congress Report London, 1961. 14–18. és Turn Left for Progress. London, 1963. (J. Gollan beszámolója a XXVIII. kongresszuson) 10–13.
56. Lásd pl. S. Bidwell cikkét a Morning Star, 1977. június 28.-i számában, továbbá E. Hobsbawm interjúját T. Bennel a Marxism Today-ben (1980. no. 10.)
57. The British Road to Socialism. Programme of the Communist Party. London, 1978. 24–25.
58. D. Priscott: Problems of Socialist-Labour Relationships. Marxism Today, 1977. no. 10. M. Prior: Communist Labour Relations. Marxism Today, 1978. no. 2.
59. Lásd pl. Tribune, 1980. I–18, II. 29., III–28., V. 2., V. 16. számait. R. Miliband (Moving On, Socialist Register, 1976.) kétségbe vonja a kommunista párt szerepét a munkásmozgalom baloldala fejlesztésében. Ezzel az álláspontal száll szembe G. Bridges, a KP tagja (The Communist Party and the Struggle for Hegemony, Socialist Register, 1977.) Felfogása szerint a korszerűsített programmal rendelkező erős KP pozitív eleme lehet a brit baloldalnak.
60. Lásd Morning Star, 1980. december 6. Hogy a csatlakozás problémája ismét fölvetődik a brit KP-ban, illusztrálja, hogy a Commentben, (1981. február, no. 3.) egyenesen hivatkozva Mc Lennan 1980. decemberi cikkére, G. Matthews tollából igen érdekes történeti áttekintés jelent meg The quest for Unity címmel, amely teljes képet ad a KP csatlakozási próbálkozásairól, 1920-tól az utolsó kísérletig, 1946-ig, és megerősíti a párt jelenlegi, a pártprogramban is deklarált álláspontját.
61. A találkozóról lásd Morning Star, 1980. december 8.

57779

VILÁGTÖRTÉNET

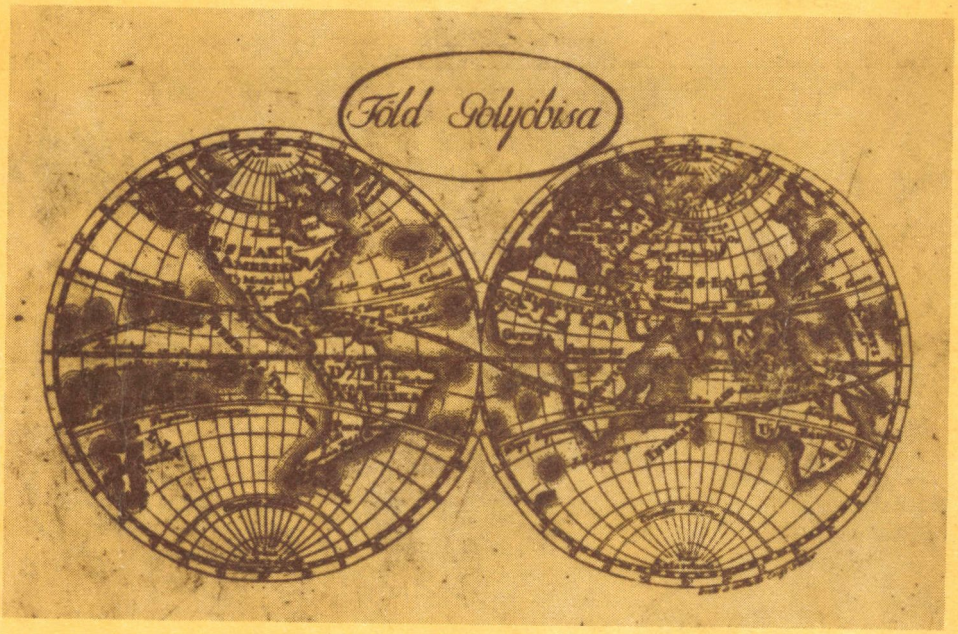

'81/4

VILÁGTÖRTÉNET
Új folyam 1981 4. szám

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,
szerkesztő: Zimányi Vera, szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

FEUDALIZMUS

Guy Bois: Mi a feudalizmus 3
M. A. Barg: A feudális tulajdon problémája Karl Marx „Tőké"-jében 27

A SZOVJET TÖRTÉNETÍRÁS KÉRDÉSEIBŐL

Kun Miklós: A pánszlávizmus gyökereinél 54
Ju. J. Igrickij: Az októberi forradalom a mai polgári történetírásban 76
Horváth Attila: Viták a szovjet történetírásban az orosz abszolutizmus kérdéseiről 97

TÖRTÉNETÍRÓI ARCKÉP

Szvák Gyula: Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkij 111
V. O. Kljucsevszkij: Rettenetes Iván cár jellemábrázolása 118
V. O. Kljucsevszkij: Nagy Péter külseje, szokásai, élet és gondolkodás-módja, jelleme 129

SZOVJET FOLYÓIRATSZEMLE 1980 146

A címlap az „Oskolai Uj Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collégiumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800." c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámra.
Éves előfizetési díj: 92.– Ft, példányonkénti eladási ár: 23.– Ft.

Index-száma: 25.886
ISSN 0083–6265

Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György

8112447 MTA KESZ Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

GUY BOIS:

MI A FEUDALIZMUS?

(A trieri egyetem és a Société d'Étude du Féodalisme közös konferenciáján 1981. május 7-én elhangzott előadásnak a szerző által megjelenés előtt közlésre átengedett szövege.)

A tanulmány nem törekszik a címben feltett kérdésre kimerítő és végleges választ adni. Mikor a legáltalánosabb megközelítési módot, a feudalizmus koncepciójának meghatározását választottam, éppen azt kívántam hangsúlyozni, hogy ez a koncepció mindmáig mennyire meghatározatlan. E meghatározatlanság azt eredményezi, hogy a feudális társadalmakról elmosódott és sokszor teljesen ellentmondásos képünk van. Legjobb bizonyíték erre az, hogy milyen nehézségbe ütköznénk, ha fel akarnánk rajzolni a 13. és 14. vagy akár a 18. századi világ feudalizmus-térképét. Mondhatni lehetetlen vállalkozás volna... Példaképpen megemlíthetjük az indiai történelmi iskola (az egyik legragyogóbb, legdinamikusabb marxista iskola) szembeötlő esetét, amelyen belül a feudalizmus koncepciójának a mogul periódusra alkalmazhatóságát illetően a legellentétesebb nézetek uralkodnak. És ugyanez áll Bizáncra, az Iszlámra, a Török Birodalomra, Kínára stb. Nem túlzás tehát azt állítani, hogy a prekapitalista társadalmak megértésének legfőbb akadálya az elméleti megoldatlanság.

Sokszor inkább megkerüljük ezt a problémát, de a szembesülés késleltetése nem segít hozzá a megoldáshoz. Kevés történész fordít gondot arra, hogy meghatározza a feudalizmus fogalmát, használják e fogalmat anélkül, hogy megmondanák, hogy mit értenek rajta. Többnyire megelégednek azzal, hogy szembeállítják Ganshof feudalizmus-meghatározásával („olyan intézmények rendszere, amelyet a „vazallus" és a „seigneur" viszonya hoz létre és szab meg. Egy szabad ember – az úgynevezett vazallus – engedelmességgel és szolgálati, főleg katonai szolgálati kötelezettséggel tartozik egy másik szabad embernek – az úgynevezett hűbérúrnak (seigneur) –, a hűbérúr viszont köteles megvédeni és eltartani a vazallust. Ez az eltartási kötelezettség a legtöbb esetben földbirtok, ún. hűbéri birtok átengedéséhez vezetett, a hűbérúr hűbéri birtokot adományozott vazallusának").

Sok történész jogosan hangsúlyozza, hogy Ganshof feudalizmus-terminusa csak az uralkodó osztályra vonatkozó intézményeket határozza meg, s

ezért a feudalizmus fogalmát ennél jóval tágabb értelemben használják: kiterjesztik az uralkodó osztály (a nemesség) és az elnyomott osztály (a parasztság) viszonyainak összességére. De úgy tűnik, hogy ez a közösen elfogadott kiindulópont sem oldja meg a problémát. Amint megpróbálunk pozitív módon, pontos meghatározást adni, máris különböző dolgokról esik szó. A magukat marxistának tartó történészek a legkülönbözőbb értelemben használják a feudalizmus fogalmát, anélkül, hogy választásukat megindokolnák, s ez gyakran süketek párbeszédére vezet.

Vázlatosan e fogalom három különböző alkalmazását, három eltérő értelmezését különböztetném meg.

I. Egyesek szerint a feudalizmus általános keret: az európai társadalom vázának összessége a kapitalizmus megjelenése előtt. A fogalomnak ez az értelmezése annak a jogos igénynek tesz eleget, hogy e váz összességének egységesnek kell lennie. Ez a koncepció a társadalmi rendszer globális összefüggését feltételezi, úgy ahogy ez a kapitalizmus esetében megfigyelhető, s így ellentétbe kerül az empirista mgközelítésekkel, amelyekre éppen a globális összefüggés tagadása a jellemző. Nem hunyhatunk szemet az ilyen eljárás kockázata felett sem: a feudalizmusra való hivatkozás gyakran formálissá válik, s ilyenkor az elnevezés pusztán egy borítékra biggyesztett cimke, és nem valódi azonosítás. Ilyen módon a fogalom alkalmatlanná válik a történelmi mozgások megmagyarázására, minden jelentését elveszti. Sőt, ez az eljárás a nyelvi felszín mögött olyan történelmi gyakorlatot leplez, amely semmiben sem különbözik a tradicionális historiográfiától. S végül a „termelési mód" fogalma nem fér össze egy ilyen elmosódott feudalizmus-fogalommal, ezért ezt általában a „feudális társadalmi formáció" fogalmával szokták helyettesíteni, amely pontatlanságánál fogva egyenesen felidézi a homályosságot.

II. A második irányzat igényesebbnek mutatkozik a feudalizmus fogalmát illetően. A termelési viszony sajátosságait hangsúlyozza. Charles Parain a CERM-kongresszuson a következőket mondta a „feudalizmusról" (1971): „Semmi kivetnivalót nem találok abban, hogy feudálisnak nevezzünk minden olyan rendszert, ... amelyben a mezőgazdasági munkás már nem rabszolga, de a legkülönbözőbb gazdaságon kívüli kényszernek van alávetve, s ez annyira leszűkíti személyes szabadságát és tulajdonát, hogy sem termelő ereje, sem munkájának gyümölcse nem válhat szabad csere tárgyává, azaz igazi áruvá". Ha kizárólag a feudális termelési viszony meghatározásáról lenne szó, Parain meghatározása valószínűleg alig ütközne ellenvetésekbe. De leszűkíthető-e a feudalizmus fogalma kizárólag a termelési viszony dimenziójára? Azt hiszem nem egészen fölösleges feltenni ezt a kérdést, hiszen lé-

tezik egy olyan iskola, amely szerint a feudalizmus nem más, mint egy olyan társadalmi rendszer, amelyet az alapvető osztályok antagonizmusa jellemez, s ezek harca a feudalizmus dinamizmusának egyetlen forrása. Semmiféle gazdasági rendszerről nem lehet szó ebből a nézőpontból: ilyennek már a feltételezése is eleve a strukturalizmus fertőjével fenyegetne, és az osztályharc szerepének tagadására vezetne. Senki nem ment olyan messzire a marxizmusnak ezen az útján, amelyet én „politikus útnak" neveznék, mint Robert Brenner. Egy a Past and Present-ben lefolyt vita során a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet kizárólag a társadalmi osztályok erőviszonyai alapján vizsgálta, még csak nem is utalva arra a feltételezésre, hogy a feudalizmus struktúráinak fejlődése vezethetett a kapitalista rendszer kialakulásához.

El kell ismernünk, hogy ennek az irányzatnak is vannak tekintélyekre alapozott érvei: lényegében Marx és Engels, a Kommunista Kiáltványban kifejtett korai világnézetének felel meg. Érdeme az is, hogy hangsúlyozza az osztályharc jelentőségét, amelyet annyi medievista gőgösen ignorál, és hogy kikerüli az ökonomizmus csapdáját, amely a hozzá kapcsolódó ideológiai és metodológiai (kvantitatív módszer...) tényezők nyomására elárasztotta a történettudományt.

Mégsem tartom járhatónak ezt az utat. Legfőbb kifogásom ellene *a priori* nem az, hogy nem vesz tudomást a gazdasági rendszer fogalmáról, amely azt hiszem mégis csak lényeges alkotó eleme a termelési viszonyoknak, ahogyan azt Marx, a kapitalizmusra vonatkozóan a Tőkében kidolgozta, hanem sokkal inkább az, hogy megoldja a kérdést, mielőtt még egyáltalában feltette volna. Hiszen a kérdés éppen az, hogy vajon a termelési mód koncepciója, amelynek egységesítő erénye a kapitalizmus esetében vitathatatlan, alkalmazható-e a kapitalizmust megelőző társadalomra. A válasz nem alapulhat egyszerűen a marxizmus klasszikusaira való hivatkozásokon, kizárólag tudományos kutatás útján juthatunk hozzá közelebb. A kérdés az, hogy vajon létezik-e egy adott termelési módra jellemző (fejlődési logika, és a rendszer struktúrájába mélyen beágyazott gazdasági-társadalmi tendencia, amely az osztályharc éltetője.

Ne tekintsük ezt skolasztikus vitának, hiszen a kérdés megválaszolása előfeltétele a feudalizmus meghatározásának. Íme egy példa: amennyiben a feudalizmust csupán társadalmi rendszernek tekintjük, akkor a jobbágyságnak és a robotnak fogjuk a legnagyobb figyelmet szentelni, és ezzel együtt a nagybirtokot látjuk a rendszer tipikus termelési formájának, és ebből következően a nagybirtok hanyatlásában a rendszer válságát fogjuk látni ... stb.,

tehát lehetetlen elfogadnunk a családi kistermelés alapvető gazdasági szerepét, amelyet a legtöbb újabb kutatás hangsúlyoz. Képtelenek leszünk akár a legcsekélyebb magyarázatot adni az európai feudalizmus 13. századig tartó fellendülésére, és így szabad teret engedünk a legspekulatívabb interpretációknak, például a malthusianus teóriáknak... Éppen ezért a tét nem kevés.

III. A harmadik irányzat képviselői egy valódi feudális termelési módot tételeznek, és ezt kombinálják egy bizonyos termelési viszonnyal és egy (a termelő erők szintjének megfelelő) termelési formával. Egyszerre vizsgálják a társadalmi és a gazdasági rendszert, illetve e feltétel alapján folytatják kutatásaikat. A termelésből, mint központi mechanizmusból kiindulva egyre többen kénytelenek fölfedezni a „feudális gazdaság" működési elveit. Elsősorban a Tőke módszereiből és nem a Kommunista Kiáltvány mérlegéből merítenek. Viszonyuk a marxizmus klasszikusaihoz természetesen nem olyan, mint az előző irányzatok esetében: a megoldást nem a feudalizmusra vonatkozó szöveggyűjteményekben keresik, akármilyen figyelemreméltóak legyenek is azok. Véleményük szerint a feudalizmus koncepciójának kidolgozása csakis további kutatások alapján lehetséges, a történelmi materializmus idevonatkozó tézisei nem megmozdíthatatlan szentenciák, amelyeket a szentségtörés veszélye nélkül nem lehet érinteni. Gondosan megőrzik viszont a termelési mód fogalmát, és alkalmazhatóságának értékeit, és óvatosan bánnak a társadalmi formáció szerintük képlékeny, nem egyszer hamis fogalmával.

A gondolkodásnak ezt a harmadik útját, mint tudjuk, a lengyel Witold Kula nyitotta meg körülbelül tíz évvel ezelőtt, s azóta olyan kiváló történészek csatlakoztak hozzá, mint Makkai László és Rodnay Hilton, hogy csak néhányat említsek. Ez az út igen nehéz, ami senkit nem lep meg. A biztos tudásnak tételezett örökség megkérdőjelezése a gondolkodás egész rendjét megzavarja, és konzervatív reakciókat szül. Egy kritikai metodológia kidolgozása elkerülhetetlenül nyugtalanságot kelt, mert más területekre is kihatással lehet. Ne áltassuk magunkat: a feudalizmus meghatározása körül folyó vita nem „ártatlan"; az aktuális és főbb ideológiai és politikai ellentétek tükröződnek benne. Nem azért mondom ezt, mintha a kérdés tárgyalását a tudományos fórumról politikai fórumra akarnám terelni, de tisztában kell lennünk a tudományos vitára nehezedő kényszerűségekkel.

Még egy utolsó szót erről a harmadik irányzatról, hogy megelőzzünk bizonyos ellenvetéseket és vitákat. Ha valaki azt a célt tűzi ki maga elé, hogy kidolgozza a feudális rendszer teóriáját, annak folyamatosan egyre általánosabb modell megalkotása felé kell haladnia, a részmodellek integrálásával.

Például az európai proto-indusztrializáció elmélete, amelyet göttingai kutatók dolgoztak ki, kétségkívül jócskán hozzájárul a feudalizmus-teória kidolgozásához. Más szavakkal, mindig csak alakulófélben levő teóriáról beszélhetünk, amelynek végleges kidolgozása lehetetlen. Eszerint ilyen vagy olyan hiányosság a teóriában önmagában nem érv a teória ellen. Ugyancsak a lehető legradikálisabban véget kell vetni az „ökonomizmus" álperének. Az, hogy a feudális rendszer tárgyalásához szükséges egy gazdasági elmélet, az számomra egyáltalán nem kétséges (vagy ha valaki ezt az elvet támadni akarja, akkor tegye ezt határozottan !). Gazdasági-társadalmi törvények vagy irányzatok együttesének megfogalmazása még nem jelent „ökonomizmust". E törvények kidolgozása egyrészt azért fontos, mert a kutatásnak ez a területe igen elmaradott, másrészt azért, mert eredményei jól felhasználhatók a feudalizmus általános történetének kutatásában. Ez elvezethet, de nem szükségszerűen vezet el az ökonomizmushoz. Ez a marxizmuson belüli régi vita (Kautsky–Lenin) nem volna ma aktuális, ha nem éledne mindig újra hamvaiból.

A leglényegesebb, legalábbis azt hiszem, az alakulófélben levő modell alapkérdésein gondolkodni, ezeket felülvizsgálni. Például: vajon a családi kistermelés valóban sarkköve-e a feudális gazdaság épületének? Ezután meg lehet vizsgálni azt, hogy milyen következményekkel jár egy ilyen tézis...

De ez már tanulmányom további részére tartozik. Miután ebben a hosszúra nyúlt előszóban felvázoltam a feudalizmus historiográfiáján keresztül húzódó demarkációs vonalakat, szeretnék belevágni a sűrűjébe, azaz azoknak a különböző tényezőknek a vizsgálatába, amelyek a feudalizmus meghatározásában előbbre visznek bennünket.

Kezdetben Nyugat-Európára szorítkozom, s azt hiszem nem szükséges hosszasan igazolnom ezt a választást. Itt született meg a feudális rendszer, és itt érte el fejlettségének tetőfokát. Ha valóban egy új termelési móddal állunk szemben, akkor itt van a legtöbb reményünk arra, hogy kifürkésszük titkait. Azután rátérhetünk a rendszer eltérő változatainak taglalására (az európaiakat is beleértve), és koncepciónkat esetleg az egész világra kiterjeszthetjük.

I. STRUKTÚRÁK KOHERENS EGYÜTTESE

Az európai feudalizmus első megközelítési módja lehet leíró, analitikus és statikus. Egyelőre figyelmen kívül hagyjuk mindazt, ami a fejlődési logikára vonatkozik, és a magyarázat legkisebb igénye nélkül számba vesszük azo-

kat a lényeges struktúrákat, amelyek a társadalom épületét minden szinten összetartják. Egy ilyen eljárásnak az a célja, hogy megvilágítson néhány olyan egybeesést, amely a társadalmi együttes összetartó erejét, koherenciáját adja.

A. A termelés szempontjából

Három alapvető jelenség fémjelezte az európai feudalizmus születését.

1. A gazdasági súlypont vidékre került, új viszony alakult ki város és vidék között

Most nem elemezzük e jól ismert folyamat kialakulását és különböző formáit: beleillik az antik struktúrák szétesésének folyamatába. Az antik társadalmak jellegzetessége éppen a városoknak a vidék fölötti hegemóniája volt, a vidék szerepe a városi uralkodó osztály eltartására szorítkozott. A vidék kiszipolyozására a városoknak a legkülönbözőbb módszerek álltak a rendelkezésére (adók, villagazdaság, piacszervezés). A városok hanyatlása már az 5. századi inváziók előtt megkezdődött, és attól kezdve jelentősen meggyorsult (innen az inváziók fontos szerepe a feudális struktúrák kialakulásában), de a folyamat még jóval tovább tartott.

Nyugat-Európában a vidék egyre nagyobb önállóságra tett szert, ami kétségkívül az agrár expanzió (amely, mint tudjuk, igen korán, már a 7. században elkezdődött) alapvető mozgatóereje volt. A vidék erőforrásait ezentúl nem szívja el improduktív célokra a város (a földadó megszüntetése volt az első döntő lépés). Az a paraszt, aki remélheti, hogy a munkatöbbletből adódó termékfelesleget saját használatára megtarthatja, egészen másképpen viszonyul a munkához. Az uralkodó osztály is kénytelen ismereteit és jövedelmének egy részét a falusi gazdaságba fektetni (lásd egyházi birtok); egy új munkamegosztás, amely a kézművességet (főleg a vasmunkákat) is beilleszti a falusi gazdaságba, lehetővé teszi a szerszámok fejlődését; és végül, e különböző jelenségeket ideológiai változás kíséri, mégpedig a munka fogalmának lassú felértékelődése (a „laboratóriumok" ideológiai elismerése volt az első döntő lépés).

Nem tudjuk eléggé hangsúlyozni, hogy a vidéknek ez az „önállósulása" milyen radikális fordulatot jelentett, nemcsak az előző helyzethez, hanem a korabeli keleti társadalmakhoz viszonyítva is. Elsősorban természetesen a muzulmán világra gondolok, ahol a parasztság a lehető legelnyomottabb stá-

tusban van, megfosztva minden önálló kezdeményezés lehetőségétől, ahol a mezőgazdasági expanzió irányítása egy központosított állam kezében van (a megművelt terület kiterjesztése, az öntöző rendszer fenntartása, az adók), és ahol a mezőgazdasági válság elsősorban az adóprés szorításából keletkezik, amihez az állami bürokrácia természetes elnehezedése járul. Egyben azt is megfigyelhetjük, hogy a nyugat-európaihoz hasonló földrajzi fekvés kedvez a vidék ilyesfajta önállósodásának, mert ezeken a vidékeken nincsenek olyan technikai kényszerűségek, amelyek szélesebb együttműködést igényelnének. Azt is megfigyelhetjük, hogy Európán belül eltérő az egyes vidékek önállósági szintje. Itt is, mint sok más kérdésben, Itália közbenső helyet foglal el. A városok közreműködése a Pó-síkság megművelésében (lecsapolás, csatornázás, öntözés) sokban emlékeztet a keleti államok hasonló beavatkozásaira.

A városi béklyó levetése e rendszer egyik jellegzetessége, de nem jelenti azt, hogy a veszély egyszer és mindenkorra elmúlt. Annál is inkább, mert a „feudális gazdálkodás" expanziója együtt jár a városok új fejlődésével. A város és a vidék viszonya természeténél fogva ingatag, s már igen korán tanúi lehetünk visszahódítási kísérleteknek (főleg Itáliában). A 16. századtól kezdve azonban egyre romlik a viszony a vidék rovására, a városok egyre jobban kiterjesztik hatalmukat a földekre, a csereforgalomra és a vidéken meghonosodott kézműiparra. Mindez nem mond ellent előbbi megállapításunknak: a város és a vidék viszonyának romlása a feudális struktúrák sorvadásának kifejeződése.

2. A termelő erők forradalma

Ebben a jól ismert témakörben szorítkozzunk a lényegre. Az új társadalmi és politikai struktúrák megjelenését valódi technológiai forradalom kísérte. Ez a forradalom több részből áll: energetikai fejlődés (hidraulikus és állati energia), a szűkebb értelemben vett szerszámok fejlődése (a vaseke és a vasszerszámok elterjedése) és végül a mezőgazdasági eljárás fejlődése (nevezetesen a háromnyomásos gazdálkodás kialakulása). A technológiai forradalommal kapcsolatban a következő megfigyeléseket tehetjük:

a. a technológiai forradalom koherens fejlődési sorozatot alkot, mivel egyik részfejlődés sem választható el a másiktól (az eke elválaszthatatlan a fogatolás új módjától, a malom nélkülözhetetlen a mezőgazdasági termelés fejlődéséhez, a háromnyomásos gazdálkodás a lovak növekvő szerepével van összefüggésben...).

b. a fejlődés elválaszthatatlan az új társadalmi struktúráktól. A malom

elterjedése például nem képzelhető el a nagybirtokok elterjedése nélkül (a malmok építéséhez a folyók ellenőrzésére van szükség, mégpedig elég nagy területen), a földesúri haszonvételek pedig az anyagi megtérülés lehetőségét teremtették meg.

c. a technológiai forradalom jelentős előrelépést jelent az antik gazdasághoz és a többi eurázsiai területek gazdaságához képest. (Nem térek ki most arra, hogy ez a forradalom sokkal előbb megindult, mint hinnénk, már a Karoling korszaktól kezdve éreztette hatását.)

A felsorolt három ok miatt a technológiai forradalomban az új rendszer egyik jellegzetes struktúráját kell látnunk. Ez tette lehetővé a mezőgazdaság döntő előrelépését, a jelentékeny termékfelesleg viszont a városok megújulásához járult hozzá. Felhozhatjuk ellenérvként, hogy az eke és a háromnyomásos gazdálkodás előnyeit nem élvezhette egész Európa. Ez igaz. A Földközi-tenger partvidéke nem ugyanezt az utat követi. A klíma kényszerítő ereje sokat nyom a latba, akár a vízimalom, akár a zabtermesztés elterjedésének akadályaként. De technikai haladás itt is van, csak különleges formát ölt, például a teraszos földművelés, a vízgazdálkodás, a termőföldek átszervezése (incastellamento). Az energetikai hátrányt itt a „savoir-faire", a technológiai ügyesség fejlődése pótolja. Létezik hát különbség, de ez inkább szintkülönbség, mint természetbeni különbség; különbözőség inkább, nem ellentét. Mégegyszer hangsúlyoznám, hogy a változás erővonalai hol erősebbek, hol gyengébbek, sőt azt is merném mondani, hogy az egész változásnak van „központja" és „perifériája".

3. A családi kistermelés hegemóniája

Olyan témához érkeztünk, amely dolgozatom egyik érzékeny pontja. A kistermelést előtérbe állítva szembekerülök azzal a gyakori elképzeléssel, amely a feudalizmust a jobbágyi robottal művelt földesúri nagybirtokhoz kapcsolja. Ez a kép annál is szívósabb, mivel ez a termelési forma, mint „második jobbágyság", Kelet-Európában sokáig tartott. De ez az elképzelés nem csak kiigazításra szorul, hanem úgy tűnik, visszájára fordítandó: a feudalizmus az a társadalmi rendszer, amelyben a családi kistermelés a legmagasabb színvonalat érte el a mezőgazdaságban és a kézműiparban egyaránt. A feudalizmus gazdasági és demográfiai expanziójának is ebben keresendő legerősebb rugója. Ezért a kérdést közelebbről meg kell vizsgálni.

a. Lássuk először a meghatározást. Kistermelésen vagy gazdaságon olyan termelési egységet értek, amely általában egy család termelőerején

alapul, és amelynek termékei a család fennmaradását biztosítják. Abban különbözik a nagytermelés különböző formáitól (rabszolgatartó vagy jobbágyokat robotoltató nagybirtok, bérmunkásokat foglalkoztató kapitalista nagybirtok), hogy a termelő többé-kevésbé teljes mértékben ura a termelési folyamatnak. A hegemónia azonban nem jelent kizárólagosságot. A feudális gazdálkodás szövetében a kisbirtok mindig a nagybirtok mellett, sőt a nagybirtok társadalmi függőségében létezik! A termelés kétféle formája között bonyolult viszony szövődik, egymással versenyben állnak és kiegészítik egymást. A nagybirtok egyszerre segíti és akadályozza a paraszti gazdálkodást. Segíti közhasználatú felszerelésével (sütőkemence, malom) a parasztok számára saját gazdálkodásukban hasznosítható termelőerőket szabadítva fel, ugyanakkor viszont a különböző szolgáltatások (munkában, természetben és pénzben) fő akadályai a kisbirtok „reprodukciójának". Végül konkurrenciát is jelentenek egymás számára, mivel mindkettő (még ha egyenlőtlenül is) bekapcsolódik a mezőgazdasági termékek piacába, s így az ármechanizmus hatása alá kerül. A versenyben a kisbirtokos termelés két fő ütőkártyával rendelkezik. Az első technikai jellegű: a termelési folyamat feletti uralom és a szabad munka jobban kedvez az új technikai eljárások befogadásának, mint a nagybirtokokon folyó robot, kényszermunka; ezenkívül a termelés méreteinek kiszélesítése (egy ekefogat által megmunkálható földterületen túl) nem jelent új, eredeti munkamegosztást, ami terméktöbblet forrása lehetne, egyszerűen csak több ekefogat egymásmellé helyezésére vezet. Más szóval, hogy marxista szóhasználattal éljünk, a kistermelés formája megfelel a termelő erők adott színvonalának, vagy még egyszerűbben, a kisbirtokos termelés fejlődése a legszorosabb dialektikus kapcsolatban van a fent vizsgált technológiai fejlődéssel. A másik ütőkártya gazdasági természetű. A kisbirtok kedvezőbb helyzetben van, mint a bérmunkásokat alkalmazó nagybirtok: olyan termelési egység, mely minimálisra csökkenti a működési költségeit, hiszen itt majdnem kizárólag családi munkaerőt használnak.

Még egy utolsó szót a meghatározásról. A „családi kistermelés"-ről bizonyos szempontból kétes absztrakcióból kiindulva beszélünk, hiszen e fogalom két különböző és egymást kiegészítő realitást takar. Jelenti egyrészt a földműves gazdaságát, amelyre három dolog jellemző (ekefogat megléte, olyan földterület, amely lehetővé teszi az ekefogat eltartását és teljes kihasználását, a gazdaság vezetésére alkalmassá tevő szaktudás), másrészt pedig a zsellérét, amely e három feltétel egyikének sem felel meg. A két réteg komplementaritása jól ismert: nem képzelhető el gazda zsellér nélkül és fordítva. A szakmunkás és a segédmunkás közötti munkamegosztás talán az egyik leg-

eredetibb és legmélyebb jellegzetessége a feudális társadalmaknak, amely a városokra és a vidékre egyaránt kihat. A paraszti kettősség, amely már a Karoling összeírásokban feltűnik, bár jogi formák álcázzák (a manse libre és a manse servile ellentéte), a technikai haladás következtében egyre tisztábban jelenik meg (nehéz ekefogat). A két csoport közötti növekvő távolság súlyosan érintette a középkori nő helyzetét, minthogy a női munka általában a segédmunkák közé tartozott. Igaz, hogy szükségképpen itt is feltűnnek regionális különbségek: természetesen kisebb a két réteg közötti távolság a mediterrán vidékeken, ahol megmaradt a könnyű ekefogat (a túróekét használták), és ahol a gyümölcs-, illetve szőlőtermelés nivellálja a paraszti társadalmat. Ez nem akadályoz meg bennünket abban, hogy a paraszti társadalom kettősségében a feudalizmus strukturális jellegzetességét lássuk. Mint később látni fogjuk, e kettősség figyelembevétele nélkülözhetetlen a rendszer gazdasági dinamizmusának megértéséhez, mivel a munka termelékenységének hosszú távon való ingadozása a két csoport (az egyik állati, a másik kizárólag emberi energiát alkalmaz) létszámának ingadozásán keresztül jelenik meg. A társadalmi dinamika megértéséhez is nélkülözhetetlen, mivel ezen a kettősségen alapul a bipolarizáció és a kiegyenlítődés váltakozása, és a feudális struktúrák szívébe ágyazva ebben a kettősségben rejlik a munkaerő és a termelő eszközök későbbi szétválásának csírája, azaz a kapitalizmus csírája. E kettősség azonban nem szünteti meg a paraszti osztály egységét, minthogy a parasztgazdaság a rendszer gerince, a technikai ismeretek kidolgozásának és átadásának helye, s gazdasági és demográfiai szempontból egyaránt a paraszti „újratermelés" centruma.

b. Mindezek után mit jelent a kistermelés „hegemóniája"?

Elsősorban, a legszigorúbban vett gazdasági értelemben, azt jelenti, hogy a paraszti kisbirtokos termelés elsöprő túlsúllyal bír a termelés egészében. Igaz, hogy ez az arány térben és időben változik.

Térben. A nagybirtok és a kisbirtok földrajzi megoszlása bizonyos állandóságot mutat: ott marad fenn a nagybirtok, ahol a kereskedelmi lehetőségek a legkedvezőbbek (nagyvárosok közelében, a nagy utak és folyók mentén), de később a kétféle termelési forma térben szétválik. Kelet- és Dél-Európában a robot másodszori térnyerése következtében konzerválódik és terjeszkedik a nagybirtok, míg a sűrű Európa szívében éppen ellenkezőleg, a nagybirtok pozíciója egyre gyengül.

Időben. A kistermelés és a nagybirtok egymás közötti viszonya is változik a hosszútávú konjunkturális ingadozásokkal, mivel ezek az ingadozások kihatással vannak az árak és bérek mozgására. A magas mezőgazdasági

árak és az alacsony munkabérek egybeesése (13. és 14. század) kedvez a bérmunka terjedésének, azaz a nagybirtokos gazdálkodásnak, míg az ellentétes gazdasági mozgás a kistermelést szilárdítja meg.

Ezektől az ingadozásoktól függetlenül, a középkor folyamán a paraszti gazdaság viszonylagos jelentősége kétségtelenül növekedett. Anélkül, hogy a római kolonátusig visszamennénk, amely ezt az irányzatot megnyitotta, emlékezzünk vissza, hogy az első agrár expanzió (7–8. század) a parasztság saját kezdeményezésére indult meg, mint ahogy ez Latium és Katalónia esetében fényesen bebizonyosodott. Az új földek tömeges feltörése azután megerősítette a paraszti szektort, annál is inkább, mert ugyanabban az időben megkezdődött a földesúri saját gazdaságok csökkenése. Számadatokkal illusztrálva, a 13. század végére, eléggé nagy területre kiterjedően, a földesúri saját kezelésű földekről származó gabona mennyisége csak ritkán haladja meg az össztermelés 5–10 %-át.

Másodsorban, a családi kistermelés hegemóniájának titka abban rejlik, hogy ez a reprodukció legfontosabb helye. Ez áll az erős uradalmi vázzal rendelkező struktúrák esetében is. W. Kula igen jól bebizonyította ezt a „második jobbágyság" Lengyelországa esetében, ahol a parasztgazdaságnak nemcsak saját munkaerejét kell újratermelnie, hanem azokat az ekefogatokat is, amelyek a földesúr földjét művelik. Éppen ezért a falusi gazdaság egészsége e parányi termelési sejtek életképességétől függ, amelyeknek a különböző adók után is képesnek kell lenniük a vetőmag és a felszerelés fenntartására, valamint saját fogyasztásuk megfelelő szinten tartására. Itt kell keresnünk másodsorban a „feudális" gazdasági növekedés (vagy sorvadás) működési elveit.

Harmadsorban, a kistermelés hegemóniája azoknak a társadalmi feltételeknek az összességén keresztül jelenik meg, amelyek támogatják és védelmezik.

Megjelenik a családszerkezetben, ahol a kiscsalád az uralkodó. Majdnem kizárólag csak kiscsaládokat találunk a gazdaság fejlett szektoraiban, a nagycsaládok marginális zónákba szorulnak.

Megjelenik a falusi struktúrákban: a középkori faluközösség a kistermelők szövetsége. Társadalmi védelmet nyújt a parasztoknak a földesúrral szemben, s ugyanakkor beleilleszti a parasztokat a társadalmi-politikai felépítménybe (lásd későbbi szerepüket az állami adóztatásban). És a faluközösség mindenekelőtt gazdasági támogatásban részesíti a parasztokat, egyrészt azáltal, hogy rendelkezésükre bocsát bizonyos természeti kincseket (közös legelő és erdőhasználat), másrészt azáltal, hogy szervezi együttműkö-

désüket. Megvédi a kistermelőket a konkurrencia veszélyétől (ugyanazt a szerepet tölti be, mint a céhek a kézművesek esetében), azzal, hogy minden technikai újításnak ellenáll bizonyos szolgáltatások által (ugarlegelő). A faluközösség anélkül, hogy ellentmondásba kerülne a termelés individuális jellegével, a termelést biztosító, szabályozó struktúrává válik. Ilymódon a faluközösség is a feudalizmus egyik tipikus struktúrája.

És végül, a mentális struktúrákban, azzal a tanítással és morális magatartással, amelyet az egyház nem szűnt meg hirdetni: ellenséges hozzáállás a felhalmozás, a *cupiditas*, az újítás minden eszméjéhez, és mindahhoz, ami az isteni eredetű rendet megváltoztatná; mindenekfelett pedig a családi önfenntartás eszményének a rendszer alapvető gazdasági magatartásszabályának meggyökereztetése. Ez a mentalitás ugyanazt a szerepet tölti be a feudalizmusban, mint a profité a kapitalizmusban, vagyis ez a gazdasági tevékenység motorja.

c. Feudalizmus és „paraszti termelési mód"

Mindaz amit itt elmondtunk a paraszti gazdaság központi szerepéről, arra indíthatna, hogy Csajanov definíciója nyomán a rendszerre a „paraszti termelési mód" koncepciót alkalmazzuk, mint ahogy ezt sok történész teszi is. Ezt tulajdonította nekem is H. Mendras falukutató szociológus a *Revue française de Sociologie* című folyóiratban (1979), amit én a leghatározottabban visszautasítottam. Az bizonyos, hogy az imént leírt rendszer magán viseli a „parasztgazdaság" vagy a „paraszti kistermelés" vonásait (magába foglalva technikát, bizonyos munkamegosztást és viselkedési szabályokat) és hogy ezeket más társadalmakban is megfigyelhetjük, nemcsak a középkori nyugat-európai feudalizmus esetében. De vajon elég-e ez ahhoz a megállapításhoz – mint ahogyan H. Mendras is állítja –, hogy a paraszti kistermelés meglehetősen önálló együttest alkot, amelyik különbség nélkül kapcsolódik más együttesekhez (kereskedő társadalmak, kapitalizmus, szocializmus)? Bizonyára nem. A középkori társadalomban a paraszti kistermelés a feudális termelési viszonyokba ágyazódik, s ezt a kapcsolatot, a középkori struktúráknak ezt az egységét nem lehet csonkítás nélkül megbontani. A feudális társadalom dinamikája nem az elszigetelt értelemben vett kistermelésből ered, hanem éppen egy termelési forma meg egy termelési viszony kapcsolatából. Annál is fontosabb ezt hangsúlyozni, mivel a „paraszti termelési mód" teóriája hallgatólagosan ott rejlik több munkában (például F. Braudel új szintézisében), amelyek egy mozdulatlan, történelem nélküli, a „befoglaló társadalomtól" majdnem teljesen független paraszti realitást festenek le. Ez semmire sem áll kevésbé, mint a középkori parasztságra.

B. A termelési viszonyok szempontjából

A termelés társadalmi viszonyainak jellemzése kevésbé vitatott kérdés, úgyhogy erre csak röviden térünk ki. A társadalmi viszonyokat meghatározó intézményes keret természetesen a földesúr uradalma, úgy is mint földbirtok és úgy is mint politikai hatalom. De vajon az intézmény mögött melyek a feudalizmus tényleges társadalmi viszonyai?

I. A nagybirtok rendszere

Nézzük először a feudalizmus kialakulását: a feudális rendszer a földbirtokos arisztokrácia (egyházi és katonai) és a kisbirtokos szabad parasztok közötti sok évszázados harc eredményeképpen jött létre. A harc hevességét csak tartóssága múlta felül. A küzdelem már a germán invázió idején elkezdődött, folytatódott a római állam szétbomlásával, s egészen a 11. századig tartott, míg végül elvezetett a földesúri váruradalmak és a banalitás kialakulásához. A nagybirtok, feudális uradalom formájában, akkor vetette ki hálóját a föld egészére, s csak az allódiális földek kisebb-nagyobb kiterjedésű maradványait hullajtotta el.

E fontos tény tisztázása után két megállapítás szükséges:

a. A nagybirtokok kialakulási folyamata nem ragadható meg kizárólag „gazdasági" terminusokkal. Egy tágabb értelemben vett társadalmi jelenségről van szó, egy társadalmi osztály felemelkedéséről, ami politikai, ideológiai aspektusokat éppenúgy magába foglal, mint gazdaságiakat. Tehát inkább „hatalmasok" felemelkedéséről kell beszélni, értve ez alatt azt, hogy a hatalom a földből származik, a föld koncentrációja viszont a hatalomból.

b. A legfontosabb kérdés az, hogy miképpen zajlott le ez a folyamat Nyugat-Európában, azaz hogyan jutottak a „hatalmasok" teljes győzelemre. Túlságosan erős az az irányzat, amely ebben egy társadalmi mechanizmus elkerülhetetlen eredményét látja, és minden további magyarázatot feleslegesnek tart. Pedig megfigyelhetjük, hogy a szabad parasztság – ott ahol tisztán látható (Katalónia, Mâconnais) – zárt osztályt alkotott a 10. században; de ami a legfontosabb: ebben a kérdésben a komparatív történettudományhoz kell folyamodnunk, mivel a „hatalmasok" és a „gyengék" közötti harc színtere sokkal szélesebb. Ez alkotja egyidejűleg a bizánci történelem szövedékét, s letompított visszhangja messze keleten is hallható. Ha a nyugati jellegzetességeket az általános folyamaton belül vizsgáljuk, talán fényt deríthetünk a feudalizmus természetére.

Vizsgálódásunk során gondolatmenetünket három fejezetre oszthatjuk:

Elsőként politikai aspektusból

Az elsődleges adottság a római birodalomtól örökölt politikai struktúrák (részleges és egyenlőtlen) szétesése. Egy olyan hatalmas bürokratikus állam hullott szét, amelynek a működése a földadón alapult, tehát létezésének előfeltétele egy tulajdonos paraszti osztály volt. Máshol (Bizánc, Iszlám), a régi politikai struktúrák fenntartása vagy megújítása volt a „hatalmasok" előretörésének legfőbb akadálya, mint ahogy azt a macedón császárok földbirtoklást szabályozó törvényei is mutatják. Más szóval, a feudalizmus kialakulásának folyamata is fékezve volt és sokkal szűkebb keretek közé szorult. Nyugaton az 5. században döntő változás történt, mivel az állami béklyó levetése, mint láttuk, nemcsak a paraszti kezdeményezésnek nyitott teret (az adók megszüntetése), hanem a hatalmasok étvágyát is felcsigázta, mivel ettől kezdve ők alkották az uralkodó osztályt, ők tartották ellenőrzésük alatt azt, ami még fennmaradt a közintézményekből (igazságszolgáltatás, hadsereg).

A második adottság: a következő időszakban (a Karoling kor végéig) az uralkodó osztály az „állammal" ellentmondásos viszonyban áll. Egyrészt segítségül hívja ezt a hatalmi apparátust a parasztság, mint társadalmi akadály ellen folytatott harcában, másrészt viszont zavarja a közintézmények fenntartása, amennyiben ezekben a parasztok is közreműködnek, s ennek következtében ezek az intézmények hátráltatják a mások felett gyakorolt magánhatalom korlátlan kibontakozását. Vagyis, az új hűbériség már ellenőrzi az államot, de az állam még nem a feudális állam, ez még nem az az új típusú állam, amely a hűbériség igényeihez igazodik. Ahhoz, hogy ez utóbbi létrejöhessen, a régi közintézményeknek teljesen szét kellett esniük, ezért nyúlt olyan hosszúra az a korszak, amelyet én nem a feudalizmusba való „átmenet", hanem a feudalizmus „kiépítése" korszakának neveznék.

A harmadik adottság: kvantitatív politikai változás akkor történik, amikor a hűbériség képes a területi bíróságokat saját igazságszolgáltatásával helyettesíteni, mikor képes kivívni a fegyverek monopóliumát, s végül, mikor maga képes adót szedni. Az utolsó paraszti ellenállást elsöprik, és a nagybirtokos rendszer megszilárdul. A legalapvetőbb jellegzetessége ennek a „feudális államnak" az, hogy közvetlen egyenes hatalmat gyakorol, amelyet a kizsákmányolókra ruház át, akik ezt a kizsákmányoltak felett gyakorolják. Kiváltságos szerve a földesuraság és a vár. A feudális-vazallusi intézmény

csak felső váz, amely arra jó, hogy fenntartsa az uralkodó osztály és az állam kohézióját, amelyek teoretikus egysége a monarchia elvében jelenik meg. A feudalizmus politikai genezisének e túlságosan is futólagos felidézése alapján levonnék néhány következtetést.

1. Létezik feudális állam (a szó marxista értelmében), s ez a 11. század tájékán jön létre és a rendszer záróköve. Nemcsak a nagybirtok győzelmét biztosította, hanem a parasztság évszázadok óta tartó erőfeszítéseit is levezette. Latium példája ebben a vonatkozásban igen látványos: a lakosság átcsoportosulása, a föld újrafelosztása. Ismételjük meg, az állam a földesúrnak az emberei felett gyakorolt közvetlen hatalmaként definiálódik.

2. Óvakodnunk kell attól, hogy a feudális államot állítólag szétdaraboltságával vagy decentralizációval jellemezzük... Igaz ugyan, hogy Észak-Franciaország a 10. században ilyen képet nyújt, de ez csak ennek az államnak sajátságos történelmi formája, amelyet kialakulásának feltételei szabnak meg. A már kialakult feudális állam (*grosso modo:* a hűbéri rendszer) képes beilleszkedni más, egészen centralizált politikai struktúrákba (így például Angliában vagy Szicíliában).

3. A feudális állam kiválóan illeszkedik a feudalizmus anyagi alapjához, azaz a kistermelés fellendüléséhez, és azokhoz a centrifugális erőkhöz, amelyeket ez a fellendülés kiváltott. Ebben a vonatkozásban azt is mondhatjuk, hogy a feudális állam a termelési viszonyok szintjén funkcionál.

Továbbá ideológiai aspektusból

A földbirtokos arisztokrácia, a „hatalmasok" hatalomra jutása nemcsak hosszú politikai folyamat, hanem ezzel párhuzamosan, egy hosszú ideológiai folyamat eredménye volt. Nem időzöm e folyamat különböző formáinál, hiszen ezek amúgy is jól ismertek: először a vidék megtérítése, azután a kolostoroktól támogatott falusi plébánia-hálózat kiépítése, s végül, a három részre tagolt társadalom ideológiai sémájának kidolgozása, amely ugyanolyan jelentős szerepet játszott a feudalizmusban, mint a liberalizmus ideológiája a kapitalizmusban.

Ennek az ideológiai tényezőnek döntő szerepe a feudalizmus kialakulásában kétségbevonhatatlan. Ahhoz, hogy erről meggyőződjünk, elegendő megfigyelnünk, hogy miképpen segítik elő a szerzetesek a földbirtok koncentrációját azzal, hogy a hívők lelki üdvéért földadományokat követelnek. A falu új politikai keretének kialakulása is nehezen képzelhető el az egyház

területi szervezete nélkül. Az ideológiai feltételek létrejöttének lassúsága magyarázza a feudalizmus kialakulásának elhúzódását.

Nem kevésbé alapvető az ideológia későbbi szerepe. Az egyház adja a nyugati feudalizmus ideológiai és intézményes egységét, ugyancsak az egyház igazolja a feudalizmus terjeszkedését a kereszteshadjáratok eszméjével, és mindenekelőtt vállalja a belső rend éber őrének szerepét. Mindez elegendő jogcím ahhoz, hogy az ideológiát a feudalizmus struktúráinak integráns részeként tekintsük. Az egyházat azonban nem tekinthetjük az osztályviszonyoktól független intézménynek, illetve vallási alakulatnak. Hiszen az egyház éppen azért játszik olyan kivételes szerepet a feudalizmusban, mert már a barbár kor hajnalán szoros kapcsolat alakult ki a szenátori arisztokráciából rekrutálódott felső papság és a hódító katonai arisztokrácia között. Szem elől téveszteni ezt a kapcsolatot annyit jelent, mint tagadni a hatalmasok csoportjának egységét, akiknek sikerült egyszerre kézbevenni a földet, a hatalmat és a szellemi irányítást.

II. A telki birtok rendszere

Az imént idéztük fel a termelési viszonyok elsődleges ismertetőjegyét; a föld feletti tulajdont (nagybirtok) és az ezzel járó hatalmat. Ez nem választható el a második ismertetőjegytől, amely éppen annyira jellemzi a feudális struktúrákat, mint az előző: a telki birtok rendszere. Ez a csírájában már a római korban élő intézmény (colonatus), különböző jogi formák között az érett középkorban bontakozott ki. A föld feletti jogok megoszlottak a tulajdonos és a birtokos között. A földhöz való jognak tulajdonos és birtokos közti e különös megoszlásával kapcsolatban három megállapításra szorítkozunk.

a. Ez a föld birtoklásának az a jogi formája, amely a legjobban megfelel a kistermelés igényeinek, s ennek következtében nagy lendületet adott a kistermelés fejlődésének. Egyedül ez az ugyanis, ami garantálja a termelő és a legfontosabb termelőeszköz (a föld) közötti kapcsolat szilárdságát és állandóságát, márpedig ez a paraszti tevékenység egyik legfőbb buzdítója. A kijelentés csak látszólag paradox. Látnunk kell ugyanis, hogy a középkori parasztság számára a szabad allódiális birtoklás sokkal bizonytalanabb uralmat jelentett a föld felett. Az allódiumot sokfelől fenyegette az elidegenítés állandó veszélye: egyrészt birtokosának többé-kevésbé állandó gazdasági gyengesége miatt, másrészt a hatalmasok társadalmi nyomása miatt (akik katonai és jogi eszközök arzenáljával rendelkeztek megszerzésére), harmadsorban a

fennmaradó közintézmények nyomása (nevezetesen katonai kötelezettségek) miatt, nem is beszélve az egyház nyomasztó hatalmáról. Ezzel szemben a telki birtok az, amelytől csak kivételes esetben fosztanak meg családokat. A családi kistermelés és a telki birtok tehát elválaszthatatlan párost alkot, a kettő kölcsönösen erősíti egymást, a technikai, jogi és társadalmi tényezők állandó összeszövődése révén.

b. A telki birtoklás elterjedésének figyelembe vétele nélkül nem érthetjük meg a nagybirtok általánossá válását. Kétségtelen, hogy a nagybirtok másfajta termelési formákra is támaszkodhat. Ilyen volt például a rabszolgamunka alkalmazása az uradalmakban, s ez még hosszú ideig tartott. De ez a rendszer, amelyet már a rómaiak sem tudtak fenntartani, részben a termelőerők fejlődése, részben pedig az osztályharc miatt, hogyan foglalhatott volna el más, mint marginális helyet azután, hogy eltűnt az az erős központi hatalom, amely biztosítani tudta a rabszolga utánpótlást, és el tudta fogni a szökevényeket.

c. A hűbéri birtok a feudalizmusnak annyira lényeges eleme, hogy hanyatlása a rendszer megingásának egyik legaktívabb tényezője lesz. Ez akkor válik nyilvánvalóvá, mikor (a 16. században) a szolgáltatások csökkenése miatt a telki birtok státusa egyre inkább közelít a teljes jogú földtulajdon státusához. A föld ekkor a piac uralma alá kerül, és ki van téve viszontagságainak: létrejönnek a munkaerő és a termelőeszköz szétválásának feltételei (amelyeknek szoros egysége a feudalizmus alapját képezi), s ez megnyitja az utat a kapitalizmus felé.

III. A gazdaságon kívüli kényszer fogalmáról

A feudális társadalom két alapvető rétege, a földbirtokos arisztokrácia és a telkeikre helyezett kistermelők közötti viszonyt gyakran szokás a „gazdaságon kívüli kényszer" fogalmával jellemezni. A kifejezés talán vitatható, mivel megkülönbözteti a „gazdaságit" és a gazdaságon kívülit, s ez a megkülönböztetés a középkori társadalmakra vonatkoztatva homályosabb, mint manapság. A magam részéről azonban nem vetném el túl gyorsan, mert a földesúr nem kizárólag földvagyonára alapozza az emberei feletti hatalmát. Egy másik erőforrás is a rendelkezésére áll, amelyet az előbb próbáltam „feudális állam"-nak definiálni, a hűbérúr–várúr bíráskodási, katonai és adóztató előjogairól beszélve, s ezek nagyon is egy intézményesített hatalom kifejeződései. Továbbra is igaz, hogy ez a kényszer nem tekinthető kizárólag „gazdaságon kívülinek". Talán helyesebb volna, ha „közvetlen hatalomról" beszél-

nénk, amelyet a földesúr gyakorol a tőle függő parasztok fölött. Mindenesetre ez a hatalom a feudális struktúrák szívében helyezkedik el, s egyben ez a struktúrák legtörékenyebb eleme. A földesúri birtokon belül a parasztok növekvő gazdasági szerepe egyre inkább parazita jelleget kölcsönöz a földesuraságnak, és aláássa tekintélyének alapjait. Más társadalmi csoportok és hatalmak felemelkedése (a városokban) szintén hozzájárult a földesúri hatalom hanyatlásához. Ennek következtében a feudális állam helyi szervei (a földesuraságok) veszítenek jelentőségükből és hatékonyságukból, s átadják helyüket az egyre növekvő királyi vagy fejedelmi hatalmaknak. A feudális rendszer tehát egy intézményfejlődés hordozója, mely afelé tart, hogy helyreállítsa az állam központi szerveit, de nem képes kiegyenlíteni a helyi szervek meggyengülését, amelyeknek láttuk, milyen lényeges szerepe volt a termelési viszonyokban. Ez a rendszer egyik legfőbb ellentmondása.

Végkövetkeztetés

I. A nyugat-európai feudalizmust a termelés és a termelési viszonyok szintjén olyan struktúrák koherens egybekapcsolódásának láttuk, amelyek nagy része már az 5. és 10. század között kiépült, és amelyek végleges kialakulása a 11. század folyamán következett be.

Ezek a struktúrák túlságosan összefüggőek ahhoz, hogy kapcsolatukat esetlegesnek tekinthessük. Éppen ezért el kell vetnünk minden olyan jellegű meghatározást, mint: feudalizmus = földesúri birtok + hűbériség, mert az effele meghatározás pusztán intézményes természetű, és egyáltalán nem világít rá az egész egységére.

A termelési mód termékeny koncepciójára támaszkova kell megkísérelni a feudalizmus egységesítő és mélyebb valóságának megragadását.

A termelés szintjén a központi tény a különböző technikai vívmányokon alapuló kistermelés fellendülése és az új földbirtoklási viszony.

A termelési viszonyok szintjén a központi tény az, hogy a feudális uralkodó osztály megszerzi és biztosítja a föld és az emberek fölötti hatalmat, ami lehetővé teszi, hogy a maga javára vonja el a paraszti munka gyümölcsét.

Ezért, első megközelítésben a feudalizmust a földbirtokos arisztokrácia közvetlen hatalma alatt álló kistermelők társadalmának tartom, vagy még tömörebben: kistermelés plusz nagybirtok.

II. A fejlődés logikája

Idáig a feudalizmust két alapvető osztály köré szerveződött társadalmi rendszernek mondottuk, és többé-kevésbé statikus struktúraként fogtuk fel. Most dinamikájában kell szemügyre vennünk. Hogy dinamikájának rugója végsősorban az osztályharc, ez előttem (mint marxista történész előtt) nem kétséges. Az osztályharc a termelési viszonyokban gyökerezik: a parasztot gazdasági viselkedésének szabálya (családi önfenntartás) arra ösztönzi, hogy a szolgáltatás mennyiségét a minimálisra csökkentse, s így saját termelésének minél nagyobb hányadát tudja családi fogyasztásra, és az „újratermeléshez" szükséges „beruházásra" fordítani; a földesúr ezzel szemben, ugyanolyan szabálynak engedelmeskedve (az ő esetében a rang fenntartásáról van szó), nyomást gyakorol, hogy jövedelme általános szintjét fenntartsa. E két ellentétes törekvés állandó feszültséget eredményez.

De túl kell lépni az első megfigyeléseken: vajon az osztályharc önállóan és teljesen kiszámíthatatlanul működik, vagy pedig a rendszer struktúráiba írott, mély és objektív tendenciákhoz illeszkedik, vagy ha jobban tetszik, a fejlődés belső logikájában gyökerezik? Ez volna módszertani hipotézisem. A kérdés megválaszolása azonban nagyobb tudományos vizsgálódást igényel, és be kell ismernünk, hogy e vizsgálat még nagyon kezdeti szakaszban van. Ennek ellenére megkísérlem a lehető legrövidebben vázolni a kérdést.

A. A növekedés új logikája

1. Az újratermelés jellemzői

Ahhoz, hogy megértsük a feudális rendszer sajátos jellemvonásait a termelésben és a cserében, a központi mechanizmusból, az újratermelésből kell kiindulnunk, és ennek különböző jellegzetességeit kell vizsgálnunk.

a. az újratermelés majdnem kizárólag a paraszti gazdaság alapsejtjén belül történik, ellentétben a rabszolgatartó társadalmakkal (ahol a rabszolgák nagytömegű beszerzése okoz problémát).

b. Az újratermelés (amelynek W. Kula állította fel a modelljét) bővülését (azaz előrehaladását egy bővebb termelés irányába) csak a szolgáltatások rátájának csökkenő tendenciája segítheti elő, nagyobb részt hagyva a parasztok saját fogyasztására (a demográfiai növekedés tényezője) és a beruházásra (a termelés növekedésének tényezője). Úgy vélem, hogy ez történt a középkor első növekedési szakaszában az állami adóprés szorításának lazu-

lása következtében, majd újra a központi időszakban (a termőterület nagy kiterjesztése idején) a földesúri terhek fokozatos enyhülése következtében, ami egyrészt bizonyára a parasztok nyomására következett be, másrészt viszont azért, mert a parasztság egyre kiváltságosabb helyzetbe került a termelés folyamatán belül (a folyamat urává lett).

c. A „bővített újratermelés" tendenciái akkor tudnak kibontakozni, ha a földesúri adó mennyiségére nem hat az adó rátájának csökkenése, mivel ennek közvetlen hatását bőven kiegyenlíti a termelés fellendülése. Ezt a jelenséget példázza a földesúr részvétele a szüzföldek feltörésében, és a parasztoknak engedett kiváltságos státus. Így a két társadalmi réteg tevékenysége összeszövődik, ami a föld egyre teljesebb kihasználásához, és folytonos demográfiai növekedéshez vezet.

Feltartóztatja vagy visszafordítja viszont ezeket a tendenciákat, ha a földesúri osztály politikai eszközökkel kikényszeríti a szolgáltatási ráta növekedését (ld. a 14. és 15. századra kidolgozott modellemet, amelyben a mezőgazdasági válságot a királyi adóztatás bevezetéséhez kötöm).

d. Ez a fajta „újratermelés" extenzív növekedést eredményez, ami azt jelenti, hogy új családi termelőegységek szaporodnak térben, viszonylag állandó technikai színvonalon. A termelésnek ez az expanziója azonban egyre kedvezőtlenebb körülmények között zajlik (a marginális földek romló termékenysége, távolság), úgyhogy a mezőgazdasági termékek bővülését a mezőgazdasági munka termelékenységének csökkenése kíséri. Minden bizonnyal ebben kell látnunk a kistermelés e rendszerének egyik legerősebb korlátozottságát.

2. A feudalizmus gazdaságpolitikájához

Kezdetben volt egyfajta „újratermelés": ez azt jelenti, hogy a „középkori gazdaság" nem olyan kategória, amely általános terminusokkal elemezhető, hanem olyan meghatározott korlátoknak van alávetve, amelyek éppen ennek az újratermelésnek a természetéből fakadnak, s kétségtelenül ezek alakítják ki jellegzetes arculatát. A kutatásnak e széles mezején még csak az első lépéseket tették meg. Szorítkozzunk hát az első néhány nyom követésére.

a. Feudális gazdaság és demográfia

Az extenzív növekedés e rendszerében a demográfia minden fejlődési folyamat középpontjában van. Döntő szerepének elismerése még nem jelenti

azt, hogy engedtünk volna egy malthusiánus kísértésnek, csak egyszerűen számbavettük a rendszer sajátosságát.

A részletek taglalása nélkül (a téma részletesebb kifejtést nyert a demográfia és termelési mód kérdését tárgyaló 1978-as mexikói konferencián) fogadjuk el azt a hipotézist, hogy létezik egy „feudális demográfiai rend", amely működésével végigkísérte a középkori nagy gazdasági növekedést. E demográfiai rend lényegi sajátosságai: a termékenység viszonylagos állandósága, valamint a házasodás alkalmazkodása a halandóság változásaihoz a házasságkötési életkor változtatásával. A házasságkötési és a halálozási életkor közötti összefüggés nem véletlenszerű. A családi kistermelés rendszerével függ össze, amelyben a szülők eltűnése a feltétele a gyermekek szó szerinti értelemben való „házasodásának".

E szabályozó tényezők ellenére (amelyek hatása egyébként többé-kevésbé lassú) a demográfia őriz egy bizonyos önállóságot. Így sem a termelés lelassulása, sem az ebből következő pauperizmus, sem a halálozási arányszám növekedése nem tudta megakadályozni a 13. század végi demográfiai növekedést. Ebből származott a népesség és az erőforrások közötti olló, amely malthusiánus elképzelés lenne, ha nem ügyelnénk arra, hogy a jelenséget a feudális valóságba ágyazva vizsgáljuk. Az egyensúly ilyen módon bekövetkezett megbomlása viszont a demográfiai rend későbbi felbomlásához vezetett (a 14. és 15. században a halálozás és a születés közti olló szétnyílásával), és ez alkotja a középkorvégi összeomlás keretét. Végül, a reneszánsz demográfiai előretörése ellenkező előjelű egyensúlyfelbomlás kifejeződése (a halálozási arányszám csökken, a születések száma növekszik) a feudalizmus átstrukturálódása folyamán keletkezett új társadalmi viszonyok között. Az új stabilizáció csak a 17. század folyamán jön létre, a házasságkötési életkor lassú emelkedése következtében.

b. Feudális gazdaság és konjunktúra

A kérdés jól ismert, mivel W. Abel már a harmincas évek óta foglalkozott vele, bár akkoriban még nem látták a konjunktúra és a feudális rendszer kapcsolatát.

Két jelenségre kell felfigyelnünk:

– a 17. és a 18. század egymást követő évszázados ármozgásai;
– a mezőgazdasági és az ipari árak közötti, szitén évszázados ollók.

Egyiknek is, másiknak is nagy hatása van a termelés mozgására; elősegítik vagy hátráltatják azt. De a feladat éppen az, hogy a konjunktúra össze-

tevőit megtaláljuk. A „malthusiánus" történészek magyarázata a kereslet és a kínálat játékával, kétségkívül túlságosan részleges. Egyébként is felmerül a kérdés, hogy mi lehet az oka annak, hogy a mezőgazdasági árak viszonylagos emelkedése (a termelés fellendülése idején) nyilvánvalóan együtt jár a termelékenység csökkenésével. Ilyen hipotézis mellett a konjunktúrát valamiféleképpen a struktúra „hordozza"; tehát „feudális konjunktúráról" kellene beszélnünk.

c. A feudális gazdaság és a város

Ez a terület a legkevésbé ismert. A feudális növekedés a városok felvirágozását vonta maga után, s ennek a gazdasági teóriának a kidolgozása még teljes egészében hátra van. Így hát csak néhány általános megfigyelésre szorítkozunk.

— A mezőgazdasági növekedés kétféleképpen is kihat a piaci aktivitás fellendülésére. Egyrészt megnöveli a földesúr jövedelmét, amelyből az különböző árucikkeket, elsősorban luxuscikkeket vásárolhat, másrészt pedig egyre több parasztot von be az árutermelés szférájába. A paraszt bekapcsolódását az árutermelésbe kezdetben nem a profit, hanem az önfenntartás motiválja: elad, hogy megvásárolhassa a nélkülözhetetlen árucikkeket, és hogy teljesíthesse a szolgáltatásokat. A természetbeni járandóságok átalakulása pénzadóvá meggyorsította ezt a folyamatot, különösen a királyi adóztatás bevezetése késztette a parasztokat arra, hogy belesodródjanak a piacba. Érthető tehát, hogy a mezőgazdasági termelés fellendülése a városok megerősödését hordozza.

Érdekes megfigyelni, hogy a város gyorsabb ütemben fejlődik, mint a környező vidék. Ez minden bizonnyal egy új, a város számára kedvező viszony kialakulását jelzi, ami a városi jövedelem gyorsabb felhalmozódásának forrása. Mindenekelőtt a város rendelkezik a kézműipar majdhogy nem monopóliumával. Azonkívül többféleképpen áthatja a vidéket: megszervezi a cserét, földbirtokot szerez.

Később a városi fejlődés visszahat a vidékre, de ez a hatás igen ellentmondásos. A város részben stimuláló hatást gyakorol a vidékre, azzal, hogy az árutermelés behatol a falvakba, de ugyanakkor a fejlődési ritmus előbb említett egyenlőtlensége miatt a vidék számára egyre elviselhetetlenebb terhet jelent a város eltartása, és a városi kizsákmányolás. Kétségkívül ez a feudális gazdaság egyik legélesebb ellentmondása. A 13. század végén a városok túlburjánzása egész Európában általános jelenség, és az ebből keletkező fe-

szültségben kell látnunk a 14. századi válság egyik kiváltó tényezőjét. A probléma még nagyobb hevességgel tért vissza a reneszánsz előreugrásával, és csak a tengeri és kereskedelmi expanzió hoz majd megoldást, vagyis az, hogy a város kiterjeszti vadászterületét.

Ez a néhány érintőleges észrevétel arra mutat, hogy egy meghatározott gazdasági típussal állunk szemben, amely sajátos törvényeknek engedelmeskedik, és amelyet meg kell különböztetni mind a kapitalista, mind az antik gazdaságtól.

3. Feudális gazdasági-világ?

Gondolhatjuk-e még ezután is, hogy a középkori gazdaság egymástól különböző regionális egységek laza együttese volt? Sokkal inkább úgy tűnik, hogy egy egységes gazdasági térrel állunk szemben, amelyre nyugodtan alkalmazhatjuk I. Wallerstein és F. Braudel koncepcióját. Ez az egység először is a fent említett közös gazdasági és demográfiai szabályokból adódik. Ezenkívül, az újabb munkák alapján a konjunktúrák (árak, bérek...) bámulatraméltó egybeesésére lehetünk figyelmesek. S végül, az árutermelés kibontakozása csak még jobban megerősítette a terület egységét.

Egy ilyen együttesnek megvannak a határai, amelyek tágulását egyébként már a feudalizmus kezdete óta megfigyelhetjük. Az expanzió különböző formái (katonai, vallási, demográfiai, kereskedelmi) nem véletlenszerűek. Mélyen gyökereznek a feudális struktúrákba, és így egy valóságos imperializmus hordozói. A régi bizánci-muzulmán uralkodó gazdasági-világ peremén született és ennek függőségében élő feudális rendszer a 11. században kezd kikerülni a gyámság alól, majd megfosztja Bizáncot és az Iszlámot a fejlődési önállóságtól, s uralkodó rendszerré válik. A 16. századi gyarmatosító terjeszkedésben a feudális gazdasági világ újabb terebélyesedését láthatjuk; a feudális világ tágulását, még ha a terjeszkedést a kereskedő-tőke vitte is végbe, hiszen azt ekkor még a feudális rendszer hordozza.

Van-e a feudális gazdasági világnak „centruma" és „perifériája"? Van, de nem ebben a formában, amelyet F. Braudel javasol, vagyis nem egy uralkodó város formájában. A centrumot a mezőgazdasági technika fejlettsége, a kistermelés ereje és a nagy népsűrűség jellemzi. Ez a terület maga a feudalizmus bölcsője. A nagy kereskedő városok a centrum perifériáján helyezkednek el (Flandria, Észak-Itália). Azokon túl annyira sokasodnak a társadalmi és gazdasági archaizmusok, hogy valóban nem tűnik alaptalannak egy szláv és egy mediterrán feudalizmus megkülönböztetése (Makkai L.). A ke-

reskedelmi kapcsolatok fejlődése az együttesen belül szertefutó utakat nyit meg. Véleményem szerint R. Brenner elemzésének fő gyengesége az, hogy a kapitalizmus kialakulását nem helyezte bele a feudális gazdasági-világ egyenlőtlen belső fejlődésének kontextusába.

B. A termelési viszonyok átalakulásának logikája

Ebben a kérdésben csak utalni szeretnék a Feudalizmus válsága (Crise du feodalisme) című művében kifejtett tézisekre, vagyis arra, hogy a társadalmi fejlődésnek van logikája, éspedig

1. a klasszikus feudalizmusból az abszolutizmus korába való átmenetben. Ez abból ered, hogy a régi társadalmi viszonyok hanyatlása miatt szükségessé vált egy új kizsákmányolási viszony bevezetése. Ez az új centralizált adórendszer, amelyet a monarchikus állam biztosít. A változás a rendszer általános válságának talaján történik, s a változás folyamán a rendszer gyökeresen újjáalakul. Gazdaságilag: előiparosodás és tengeri expanzió; politikailag: az állam megerősödése; ideológiailag: J. Ph. Genet írta meg [A kultúra területeinek szétválása a 14–15. században, előadás].

2. A kapitalista viszonyok kialakulásában. Itt csak utalni szeretnék az ún. felhalmozás folyamatáról és a paraszti társadalmon belüli bipolarizációról szóló munkákra.

Általános konklúzió

A feudalizmus nemcsak struktúrák együttese, hanem önálló fejlődési logikával rendelkező rendszer.

M. A. BARG:

A FEUDÁLIS TULAJDON PROBLÉMÁJA KARL MARX „TŐKÉ"-JÉBEN

(A szerzőnek a trieri egyetem és a Société d'Étude du Féodalisme 1981. májusában tartott konferenciájára beküldött előadása)

A tulajdon az az alapvető társadalmi intézmény, mely az emberiségnek a civilizációba történt belépése óta minden létező társadalmi formát jellemez. Ezért éppen ennek az intézménynek a történelmi koncepciója az az elem, ami a társadalmi formáció minden adott történelmi típusának tudományos meghatározása szempontjából döntően fontos. Természetesen a feudális társadalom sem alkot kivételt ebben a sorban. Mégis úgy adódott, hogy a középkorban uralkodó tulajdonforma történelmi specifikumának jogi értelmezése, az az értelmezés, melyet először a 16–18. századi feudisták adtak és melyet részleteiben a 19. századi történészek és jogászok néhány generációja fáradságos munkájának köszönhetünk, olyan vezető szerepet töltött be a nyugati középkorkutatásban, mely egészen napjainkig megmaradt. Marx azonban a fent említett értelmezést még a 19. század közepén megalapozott kritikának vetette alá, amennyiben rámutatott egyoldalúságára, korlátoltságára és ki nem elégítő voltára.[1]

Ellensúlyként a metafizikai és jogi illúziókkal szemben, melyek egyrészről a középkori források, másrészt a későbbi történészek szövegeire jellemzőek és melyek (messze nem mindig tudatosan) az adott forrásokat az őket befoglaló (kortársi) jogi tulajdonformákon keresztül látták, Marx kidolgozta a feudalizmus *politikai-gazdaságtani koncepcióját,* mint *azoknak a termelési viszonyoknak a történelmi típusát, melyek a középkor társadalmi rendjét jellemzik.*

Az adott területen folyó marxista kutatások eredményeként felvetődött az a szükséglet, hogy a feudális tulajdonra és annak politika -gazdaságtani tartalmára vonatkozó viszonyok jogi formájának a dialektikáját felfedjük.

Ez a probléma a legnagyobb nehézségeket rejti magában, minthogy Marx, aki mint ismeretes, a kapitalizmus politikai gazdaságtanával foglalkozott, a legkevésbé sem tűzte ki célul maga elé a feudalizmusra vonatkozó hasonló munkálatokat. Érthető, hogy egy sor olyan állítás mellett, melyek

közvetlenül az érdeklődés előterében álló problémára vonatkoznak, a történészek számára ezen a területen magának a „Tőké"-nek a logikája a legértékesebb elemző eszköz. Minthogy azonban ennek alkalmazása a középkori viszonyok elemzése során sem mechanikus, sem pedig az említett viszonyok történelmi specifikumának jegyében történő utánzás nem lehet, és minthogy Marxnak a feudális tulajdonról alkotott koncepciója történelmi tartalmát felderíteni továbbra is aktuális vizsgálati probléma marad, az alább következőket a probléma megoldására tett kísérletnek kell tekinteni.[2]

A „feudális tulajdon" kategóriája a marxista-leninista feudalizmus-koncepció csaknem legbonyolultabb és egyúttal alapvetően fontos strukturális kategóriája. Azokra az objektív nehézségekre, melyekkel ennek a kategóriának a konkrét-történelmi kutatás során történő alkalmazása együttjár, a későbbiekben még visszatérünk.[3] Itt figyelmünket elsősorban néhány, ezekből a nehézségekből fakadó historiográfiai következményre irányítjuk, amint azok a probléma megvitatása során fölmerülnek. Noha ez a vita az 50-es években bontakozott ki igazán intenzíven, lényegét tekintve tovább tart egészen a mai napig. A specialisták száma, akik ilyen vagy olyan módon részt vesznek benne, úgy megnövekedett, hogy a szakirodalomban számontartott álláspontokat értelemszerűen az olyan tudományágaktól való függőségükben kellett csoportosítani, mint jogtörténet, politikai gazdaságtan, agrártörténet, melyek specifikuma már magában a problémának a megközelítésében tükröződik.

Az ismert jogtörténész A. V. Venediktov, a feudális tulajdon problémáját felvetve, azzal a marxista tézissel kezdte el elemzését, hogy a tulajdonnak, mint jogi kategóriának a vizsgálata során nem szabad a hagyományos (jogtudományi) álláspontról a dologi jog kritériumaira korlátozni a kutatást, hanem az embereknek még a tárgyakhoz való viszonyában is valami mélyebbet kellene meglátni, mégpedig a termelési folyamatban való egymásközti viszonyuk kifejeződését.[4] Sajnos azonban az adott kiindulási pozíció a középkori „tulajdonjog" specifikumának elemzése során nem talált megfelelő folytatásra. Ennek a jognak a jellemzését A. V. Venediktov csaknem végleges formában vette át a feudistáknak (viszonylag késői 16–18. századi források) a földesúr és telkesjobbágyai közötti „tulajdonfelosztásról" szóló tanításából (a híresebbek: „Az első joga" – mint „dominum directum" és az „Utolsó joga" mint „dominum utile", ami az adott kontextusban ugyanolyan joggal fordítható „felső" tulajdonnak és „alárendelt" használati jognak), mint a feudális tulajdon viszonyainak alapvető választóvonala.[5] Másképpen kifejezve ennek a tulajdonnak, mint a középkori termelési viszonyok antagonizmu-

sa kifejezésének az értelmezése helyett végső soron egy olyan elemzést találunk, melyet ugyanaz a formális elv korlátoz (a dologi jog „terjedelme"), ami ellen a szerző munkája elején jogosan fellépett. Az eredmény az lett, hogy a specifikus paraszti viszony, mely Franciaországban (és ráadásul ebben az országban is csak másodlagosan) kialakult és a későbbi úgynevezett cenzivába torkollott, olyan viszonynak bizonyult, mely egészében véve kiterjed a középkori tulajdonviszonyokra. Ennek következtében a telkes jobbágy gyakorlatilag „teljes jogú" tagként épült bele a feudális földbirtokosok hierarchiájába.[6]

Egy ilyen végkövetkeztetéshez ténybelileg nagyon közel jutott egy másik jogtörténész, M. V. Kolganov, aki kezdetben, mint ez várható is volt, nagyon kritikusan viszonyult a paraszti-földesúri viszonyra „osztott tulajdon"-ról szóló tézishez. Az általa végrehajtott problémaelemzésben így hangzik a kiindulási hipotézis: „Antagonisztikus osztálytársadalmakban a tulajdonviszonyok mindenekelőtt osztályviszonyok."[7] Azonban az elemzés eredményeként kialakult végkövetkeztetés enyhén szólva nehezen illik az előre megadott tézishez. „A föld egy bizonyos része", írja a szerző, „kettő, három vagy több személy...a paraszt, a vazallus, a szenior, a király tulajdonába került... A birtokosok közül egyesek alávetettek, mások fölöttesek voltak."[8] Ha azonban a paraszt mint tulajdonos (adott esetben nem „tulajdonos" hanem „birtokos" értelemben) a szenior, a vazallus és a király mellett mint jogilag elismert személy szerepel, hol van tulajdonképpen ennek az álláspontnak és Venediktovénak a különbsége? M. V. Kolganov erre azt válaszolná: abban, hogy ő azért nem ismeri el a „megosztott (kettéhasított) tulajdont", mert a középkori jogérzék nem a „tulajdon", hanem csak a „birtok" kategóriájával élt.[9] Ez az érv azonban nem vezet újabb eredményre. Sok minden megváltozik a lényeget illetően, ha a „megosztott tulajdon" fogalma helyett a középkori földtulajdonviszonyok jellemzésére a „megosztott birtok" fogalmát használjuk? M. V. Kolganov alábbi véleménye is arról tanúskodik, hogy az említett viszonyoknak éppen ilyen elképzeléséről van szó. „A vazallus azért nem volt földtulajdonos, mert földje egyidejűleg a paraszté és a szenioré is volt, a szenior pedig azért nem volt földtulajdonos, mert földje egyidejűleg a paraszté, a vazallusé és a királyé volt."[10] Vajon nem világos, hogy a paraszt ebben az esetben is része a feudális „földet birtoklók" hierarchiájának?

Többek között L. I. Demo jogtörténész is fellépett nyolc évvel az itt vizsgált munka megjelenése előtt a középkori parasztnak a feudális jog által elismert személyek körébe (a szeniorral egyidejűleg) történő bevonása ellen.

A következőket írta: „Csak a kizsákmányoló osztály képviselői, csak a feudális urak hordozói a földtulajdon jogának."[11] És a továbbiakban még pontosabban: „A földre vonatkozó jogviszony lényegét (a középkort illetően – M. B.) csak a feudális tulajdonnak és antipódusának, a paraszti telekbirtoknak az elemzésével lehet feltárni."[12] Így úgy tűnik, minden világos: A kisparaszti gazdaság a középkorban a feudális tulajdon antipódusa. Mégis erre való tekintet nélkül zavarta a szerzőt a tulajdon, birtok, használat terminusok közötti formális megkülönböztetés abban, hogy ezt az igen termékeny kiindulási tézist sikeresen továbbfejlessze. A kérdés további vizsgálata folyamán L. I. Demo a paraszti telek kezdeti jellemzését lényegében véve elutasította és mintegy észrevétlenül áttért a feudális birtoklás felosztásával foglalkozó tannak a talajára. Ennek eredményeként a feudális tulajdon antipódusát – a paraszti gazdaságot „feudális birtokként" jellemzi.[13]

Nem jogos-e, ha a feudális tulajdon intézménye jogi természetének elemzése során a vélemények állandó eltérését szemlélve azt kérdezzük: Nincs-e ennek az intézménynek a történelmi valóságában valami, ami nem teszi lehetővé a formális, statikus definíciókat, hanem lényegi, tartalmi, történelmi dinamikájának távlatait megnyitó meghatározásokat igényel? Ebben az összefüggésben vitathatatlan történeti érdekűek azok a munkák, melyekben a vizsgálandó probléma politikai-gazdaságtani aspektusa kerül előtérbe. Éppen ezektől várhatná az ember igen nagy valószínűséggel, hogy a formális-jogi gondolkodás elemeit legyőzik és hogy a feudális tulajdonnak mint társadalmi-gazdasági viszonynak az elemzését, azaz a feudális úrnak nem a földhöz, hanem a földet megművelőhöz való viszonyát állítják előtérbe.

Valójában ezekben a munkákban minden sokkal bonyolultabbnak bizonyul. A problémát nem oldották meg. Megvan ennek az oka: a kapitalizmus előtti társadalmi rendek politikai gazdaságtanának eszköztára sajnos még nem ért el olyan kidolgozottsági fokot, hogy a minket érdeklő kérdésre a tőle várt válasz kielégítően történetinek bizonyulhatna. A gazdaságtanból kiinduló válaszban minden rendkívül leegyszerűsítettnek bizonyult: „A fő termelési eszköz a feudalizmusban a föld. A föld a feudális urak tulajdona volt."[14] Más szavakkal: a feudális tulajdon a feudális urak tulajdona. Ha ez azonban így van, már csak az marad érthetetlen, hogy miért folyik hosszú évek óta vita egy ilyen elemi „felettébb világos" kérdésben. Azonban elég az adott válaszszal gondolatban egy másikat szembeállítani: „A termelési eszközök tulajdonosai a kapitalizmusban a kapitalisták", ami által nyilvánvalóvá válik, hogy a fentebb idézett meghatározásban – a kiindulási pozíció abszolut igazsága mellett is – a legfontosabb nem szerepel: a feudális tulajdonviszonyok

specifikuma. És ez azért alakult így, mert a probléma történelmi-gazdasági elemzését (nyilvánvalóan maguk a szerzők számára sem tudatos folyamatként) egy általános-szociológiai képlet révén átalakították. Ennek során a történészi munkában éppen az bizonyul a legbonyolultabbnak, hogy minden alkalommal meg kell határozni, milyen történeti formában jelenik meg az általános szociológiai kategória a vizsgált korszakban és ezen túl az adott országban. Mint ahogy már Marx megfigyelte, a társadalmi termelés különböző fokozataira adott általános definíciók azzal a sajátossággal rendelkeznek, hogy segítségükkel „a termelés egy valóságos történelmi fokát nem lehet megérteni". Itt csak egy végkövetkeztetés marad: egy lényegi dolog egyik szintjének a kategóriáját nem lehet ugyanannak a lényegi dolognak egy másik kategóriájával felcserélni – az első semmiképpen sem alkalmas arra, hogy betöltse az utóbbi megismerésbeli funkcióját.

S. D. Szkazkin bennünket érintő kérdésekkel foglalkozó munkáiban figyelmet kell szentelnünk maguknak a kérdésfeltevéseknek a sajátos voltára. Mint középkor-történész, Szkazkin elveti a feudális tulajdonviszonyok formális-jogi interpretációját és egyúttal rámutat arra a veszélyre, amit a feudális tulajdonforma lényegének sematizálása rejt magában, ha nem a működő jog prizmáján keresztül nézzük. Másképp kifejezve a tartalmi és jogi (szándék szerinti) alap egységének dialektikájában látta a minket foglalkoztató probléma történelmi értelmezésének kulcsát. Ezért végkövetkeztetése a következő: „Jóllehet ez monopólium...a feudális tulajdon...semmiben sem különbözik a burzsoá vagy a rabszolgatartó tulajdontól."[15] És mégis a feudális tulajdon „nem hasonlít a burzsoához", de nem azért, mert állítólag fel van osztva a feudális úr-földesúr és a paraszt-telkes jobbágy között, amivel természetesen semmiképpen sem érthetünk egyet, hanem mert olyan rendszert követel meg, melyben a közvetlen termelőnek a termelőeszközökkel rendelkeznie kell, ennek következtében a parasztok részben örökösei lehetnek a saját részüknek és többé vagy kevésbé széleskörű rendelkezési jogot gyakorolhatnak e részek fölött.[16] Ebben a rendben Szkazkin szerint a földesúri tulajdon „feudális" jellegének lényegi tartalma azzal a formális-jogi állásponttal való ellentétében áll, amely ezt az alapot a tulajdonjognak a gazdaságot birtoklók feduális hierarchiájának tagjai közötti „felosztásaként" értelmezi.

Mind elméleti, mind konkrét-történelmi nézőpontból rendkívül hasznosnak bizonyult az orosz történelem specialistáinak közreműködése a feudális tulajdon problémáinak tárgyalása során. A részleteket tekintve az ő kutatásaik révén került a maga teljes jelentőségében előtérbe a stadialitás

szerepe a feudális tulajdon kibontakozásában és fejlődésében. Ebben az összefüggésben különleges érdeklődésre tarthat számot L. V. Cserepnyin munkája, mely a feudális tulajdon oroszországi keletkezésének két fázisát általánosítva jellemzi: a Kievi Rusz-ban és a központosított állammá való egyesítés periódusában.[17]

És ilymódon lehetségessé válik a kérdésnek a historiográfiában betöltött helyzetét tárgyaló, szükségszerűen maximálisan sűrített vázlat segítségével kiemelni bizonyos objektív nehézségek létezését (melyek, mint már utaltunk rá, a vizsgálat tárgyából fakadnak). Ezek a nehézségek felismerhetővé válnak, ha kísérletet teszünk arra, hogy a feudális tulajdonviszonyok szociológiai koncepcióját a történelmi fogalmak nyelvére ültessük át. A nehézségek forrásai a következők: a. maga a feudális tulajdon történelmi természetének nem kielégítő tanulmányozása, a feudális járadékról alkotott elvont előfeltevéseknek a feudális úr hasznára történő termelés és behajtása tényleges mechanizmusával való összevegyítése; b. annak a ténynek figyelmen kívül hagyása, hogy a feudális tulajdonjog szempontjából két nem egyenlő előfeltétel létezik: a feudális urak testülete, amit egységes egésznek tekintenek és ebben a formában szembeállíthatnak antipódusával: a parasztsággal és az egyes hűbéressel, mint a tulajdonosok feudális hierarchián belüli tagjával. Ezek közül a „jogi személyek" közül az utolsó – a földesúr – az örökség szempontjából tőle függő parasztokat illetően *saját osztályát*, a földmonopólium hordozóját testesíti meg. De szeniorát illetően csupán hűbéri jogú személy; c. a hűbéri és a földesúri jogrend szándékos vagy nem szándékos stadiális (és nem ritkán helyi) sajátosságainak megközelítése, olyan általános normákból, melyek az általunk tárgyalt termelési formát összességükben jellemzik.

Úgy gondoljuk, hogy nem vagyunk nagyon messze az igazságtól, ha arra a végkövetkeztetésre jutunk, hogy a vizsgált probléma jelenlegi állása a feudális tulajdon specifikuma *történelmi definíciójának* kidolgozását lehetővé tevő módszer kérdését állítja az előtérbe. Ezt a módszert Marx dolgozta ki a „Tőké"-ben.[18] I. B. Schweizerhez írt levelében (1865. január 24.) Proudhon „Mi a tulajdon?" című munkájára hivatkozva a következőket írja (ebben a könyvben valójában a burzsoá tulajdonról volt szó): „Arra a kérdésre, hogy hogyan is áll a dolog ténylegesen, csak a „politikai gazdaságtan" kritikai elemzése révén válaszolhatnánk, mely ezeknek a tulajdonviszonyoknak az összességét nem jogi megjelenési formájukban mint akaratlagos viszonyokat, hanem reális formájukban, azaz termelési viszonyokként fogja föl."

A módszer tekintetében ennek a körülhatárolásnak alapvető jelentősége van: a termelési viszonyok jogi *megjelenési formája* – az itt tárgyalt történelmi típus keretében – nem léphet e viszonyok *reális formájának* a helyébe, mint ahogy nem lehet azt tőlük függetlenül és a hozzájuk való kapcsolódás nélkül sem vizsgálni. Másképpen szólva az ismeretelméleti célkitűzés esetében a tulajdonviszonyok *politikai-gazdaságtani* elemzésének *meg kell előznie* megjelenési formájuk jogi vonatkozásainak az elemzését.

A szakirodalomban már megfogalmazták azt a tényállást, hogy a tulajdon kérdését (érthető, hogy elsősorban a burzsoá tulajdonról van szó) a „tőke" mindhárom kötetében szövegszerűen csak egy világosan alárendeltként megfogalmazott szerep illeti meg.[19] Az első kötethez készült előszóban, melyben a munka tárgyának és módszerének meghatározására kerül sor, a „tulajdon" fogalma még csak nem is szerepel. Marx csak arra vállalkozik, hogy a termelési viszonyokat, azaz a *tulajdonviszonyoknak a valóságban létező formáját* vizsgálja meg minden szempontból. Az is ismeretes, hogy a kapitalizmus termelési viszonyainak szentelt elemzését az áru elemzésével kezdi, és a „Tőke" első kötetének teljes első fejezetében még csak meg sem említi a magántulajdont, melynek létét csupán feltételezi. Azonban az áruviszonyoknak mint anyagi-objektív, tárgyiasult, az emberek tudatától vagy akaratától független viszonyoknak a bemutatása több volt, mint szabályszerű megkezdése, egy olyan társadalmi formáció termelési viszonyaira irányuló elemzésnek, melyben a munka terméke a termelőt rabszolgasorba taszítja.

Minden történelmileg meghatározott, osztályellentéteken alapuló termelési módnak van egy olyan látszatvilága, a gazdasági viszonyok rá jellemző megjelenési formája, mely a valódi társadalmi viszonyokat eltakarja, és a fetisisztikus tudatformákat termeli ki, ami nemcsak elrejti, hanem léptennyomon el is ködösíti e viszonyok valódi lényegét. Arról van szó, hogy az ember nem fordulhat el egyszerűen a fetisisztikus tudatformáktól, mert azok nemcsak az adott, történelmileg meghatározott termelési mód képviselőinek hamis elképzeléseit fejezik ki, hanem objektíve függenek is a „fejük tetejére állított" formák létezésétől.[20]

Következésképpen az a dolog lényege, hogy hasonló „fejükre állított" formák, vagy képszerűen kifejezve a dolgok eredeti lényegének „torzító tükrei", melyek minden antagonisztikus termelési módra jellemzőek, objektíve léteznek és az adott termelési mód működésének valóságos folyamatán alapulnak, az váltja ki őket és még inkább, maximális egzaktsággal fejeződik ki bennük – ami talán éppen ezért mélyen el van rejtve – a folyamat specifikuma, történelmi sajátossága. Az árutermelés szempontjából, mint közismert,

hasonló „fejére állított" kiindulási forma az áruvilág fetisizmusa, melyben az emberek társadalmi viszonyai tárgyiasult alakot öltenek. A kapitalista termelési mód elemzésének specifikus sajátossága – történetiségének kulcsa – a „Tőké"-ben nemcsak abban áll, hogy lépésről lépésre el lehet távolítani a misztikus álcázást és hogy a dolgok valódi lényegét fel lehet tárni, hanem abban is, hogy a hasonló képzetek megjelenésének objektív feltételeit és – ami különösen fontos a mi céljaink szempontjából – ezeknek az objektíve létező, „fejük tetejére állított" formáknak a szerepét minden esetben az adott termelési mód működési folyamatából lehet megmagyarázni.

Nem csodálkozhatunk azon, hogy a „fejükre állított" formák kérdései, melyek a feudális termelési mód működési folyamatában is fellépnek, mostanáig kívül rekedtek a feudális tulajdon természetének elemzéséről folytatott vitán, noha e formáknak a marxi elemzés nagy figyelmet szentelt. Kezdjük azzal, hogy az adott termelési módot elfedő „miszticizmusnak" feltárására irányuló legjobb módszer az, ha szembeállítjuk más termelési módokkal, melyek tőle a közvetlen termelők kizsákmányolásának célja és módszere tekintetében különböznek. Az árutermelést misztifikáló összes „csodának és kísértetnek" az eltüntetése céljából Marx, mint ismeretes, a feudális termeléssel való összehasonlításhoz folyamodott. De semmivel sem csökkenti ennek az eljárásnak az ismeretelméleti jelentőségét, ha „ellenkező irányban" alkalmazzuk, azaz annak a miszticizmusnak a feltárása érdekében, mely a feudális világot burkolja be. Erről tanúskodik, bármilyen sűrű köd takarja is, a feudalizmusról nem mint gazdasági-társadalmi struktúráról, hanem mint katonai-politikai vagy ráadásul teokratikus felépítményről alkotott elképzelések elevensége, belenyúlva egészen a mi évszázadunkba.[21]

Minthogy a feudális társadalomban a terméknek áruvá (és az embereknek árutermelővé) való átalakítása alárendelt szerepet játszott, a társadalmi viszonyok egyszerűbbek és áttekinthetőbbek is voltak, mint a polgári társadalomban. Amint Marx a burzsoázia előtti társadalmi-termelési organizmusokkal kapcsolatban megjegyzi, „alapjuk vagy az egyéni ember éretlensége, aki még nem szakította el magát a másokkal való természetes nembeli kapcsolat köldökzsinórjáról, vagy pedig közvetlen uralmi és szolgasági viszonyok." (MEM 23. köt. Bp. 1963. 81.) Minthogy a még alább következő tervbevett elemzés túlnyomórészt nyugat-európai anyagra épül, nyilvánvaló, hogy jóllehet az embernek a „természetadta viszonyok köldökzsinórjáról" való leválasztása a vizsgált időszakban még messze nem zárult le, a feudális társadalmi-termelési organizmus működésének súlypontja a közvetlen uralmi és alávetettségi viszonyokon nyugodott. Ez határozta meg a rá jellemző

„fejükre állított" formákat is, melyek a dolgok igazi mivoltát az adott termelési módba bevont személyek elől éppen úgy, mint az utánuk következő tudósok egy generációja elől elfedték.

Szemben az árutermelés viszonyainak tárgyias jellegű látszatával, a tulajdonviszonyok feudális világában az antagonisztikus osztályoknak a termelési eszközökhöz való viszonyát misztifikálták: a. a feudális tulajdon hierarchikus felépítése révén, azaz egy és ugyanannak a földtulajdonnak a feudális hierarchia különböző fokain elhelyezkedő társtulajdonosok között történő, különféle címeken való felosztása révén; b. a személyes függőségi viszonyok általános és egyetemes voltának a látszata révén, ami a társadalom antagonisztikus osztályokra történt széthasadottságát eltakarta. Ez utóbbi misztifikációról írta Marx: „A független ember helyett itt csupa olyan embert találunk, aki függő helyzetben van: jobbágyokat és földesurakat, vazallusokat és hűbérurakat, világiakat és papokat." (MEM 23. köt. Bp. 1967. 79.) És ilymódon a kizsákmányoláson alapuló viszonyok hátterében rejlő anyagi, *gazdasági okok* eltitkolása, az úr és „embere" közötti tisztán „személyes viszonyok" meghatározó jelentőségének látszata révén, az a „jellemálarc, amelyben itt az emberek egymással szembelépnek". (MEM 23. köt. Bp. 1967. 79.) Végül, c. a társadalmi viszonyok eltárgyiasulásának a helyén, ami az árutermelés világára jellemző, a feudális termelés szférájában a kizsákmányoláson alapuló viszonyok *perszonifikálására* bukkanunk. A termelésben résztvevőknek az objektív munkafeltételekhez való viszonya mint az ő *közvetlen, személyes viszonyuk* fogalmazódik meg. A feudális társadalmi-termelési organizmusnak ezt a jellegzetes álarcát („misztikus lepel") leginkább a 17. és 18. századi polgári forradalom kitörése előtti idők felvilágosult gondolkodói támadták. Azonban az ő erkölcsi elégedetlenségük rögtön elapadt, mihelyt a parcellájához kötött paraszt, aki formális „személyi szabadságot" kapott, ugyanolyan módon tovább dolgozott ugyanannak a „természetes urának" a számára mint félig szabad bérlő vagy pedig szolga.[22]

Ha a historiográfia figyelmen kívül hagyta a középkori termelési viszonyokat misztifikáló „álarcokat", annál inkább semleges álláspontra helyezkedett a következő kérdéssel szemben: Milyen szerepet játszottak valójában a középkori viszonyok „fejük tetejére" állított formái a feudális termelési mód valóságos mozgása során. Marx nemcsak arra mutatott rá elsőként, hogy a középkor sem volt mentes a „jellemálarc"-októl, melyekben az emberek egymással kapcsolatba léptek, hanem elsőként állapította meg azt is pontosan, hogy mik is voltak ezek a maszkok: „Személyi függőség jellemzi az anyagi termelés társadalmi viszonyait éppúgy, mint a rajtuk felépült élet-

szférákat" (MEM 23. köt. Bp. 1967. 79.) A „Tőke" 3. kötetében éppen ezt a gondolatot fejezi ki még pontosabban: ott, ahol, mint az ókorban és a középkorban, a rabszolgaság és a jobbágyság a társadalmi termelés széles bázisát alkotja, a termelési feltételeknek a termelők feletti uralmát a hatalom és az elnyomás viszonyainak álarca borítja, melyek a termelési folyamat közvetlen mozgató rugóinak mutatkoznak és így válnak láthatóvá. És azzal analóg módon, ahogyan a kapitalista termelési viszonyok elemzésének szükségszerűen az áru elemzésével kellett kezdődnie – a kiindulási kategóriával, mely e viszonyok lényegét elleplezi –, a feudalizmus termelési viszonyainak elemzését a feudális tulajdonviszonyok „fejük tetejére" állított formáinak elemzésével kellett elkezdeni, melyek lényegét a legnagyobb mértékben misztifikálják.

A feudális álarcoknak a kapitalizmusbeliekkel szembeni alapvető különbsége abban áll, hogy az előbbiek nem gazdasági kategóriák formájában lépnek fel, hanem mint egy *státuszrendszer* elemei, azaz egy személyes, rendi és „köz" státusz formájában. Ennek az az eredménye, hogy a jog dogmája értelmében a valóságos folyamat „visszájára fordul": A feudális osztály földmonopóliuma keletkezés- és működéstörténetének legfőbb következményei mint a termelést alkotó „személyes" viszonyok objektív feltételei jelennek meg és a jog szerint ennek a monopóliumnak az előfeltételeként működnek. „Visszájára fordulás", „a helyek megcserélődése" olyan okok és következmények, melyek a „személyes viszony" fetisizmusához vezetnek – ez a feudális jog legfontosabb elve „a parasztkérdés" betűjét és szellemét illetően. Ha V. I. Lenin felteszi a kérdést: „Mi volt a hűbéri gazdaság lényege?" Az, hogy a parasztok telket kaptak a földesúrtól családjuk eltartására, s ennek fejében 3 napot (olykor többet is) kötelesek voltak a földesúr földjén dolgozni,"[23] akkor figyelmen kívül hagy minden „individuális" álarcot, amennyiben feltárja az adott termelési viszonyok politikai-gazdaságtani lényegét. Ha azután a „Tőké"-ben a következőket olvassuk: „A személyi függőség viszonyai alkotják az adott (feudális – M. B.) társadalmi alapzatot", akkor nem a feudális termelés részesei által alkotott „járható" elképzelések konstatálásával találjuk szemben magunkat, hanem sokkal inkább a termelési viszonyok még mindig változatlan lényegének a feudális termelési folyamat során „feje tetejére állított" formái valóságos jelentőségére való utalással.

És most vonjunk le néhány végkövetkeztetést. A feudális tulajdon intézményének egyik sajátossága mélyen ellentmondásos, dialektikus természetében rejlik. Mint a társadalmi termelési viszonyok rendszere, ez az intézmény két alkotórészből tevődik össze: a. a feudális úr földmonopóliumának

specifikus formájából, mely saját létezésének feltételeként a munka (azaz a gazdasági önállóság) objektív feltételeinek legalább egyikét, a földnek a parasztok közötti felosztását magában foglalja; b. ez utóbbiak birtokrészének névleges tulajdonosaiktól való személyes függésének formájából.

Magától értetődő, hogy a megadott alkotóelemeket egymástól elkülönítve lehet vizsgálni. Azonban fontos ügyelni arra is, hogy a feudális tulajdonnak mint működő intézménynek a keretében ezek csak egymással való kölcsönviszonyban és egymáshoz való kapcsolatukban léteznek. És jóllehet a fent említett strukturális elemek közül a másodiknak a szerepe a történelem folyamán nem mindig mutatkozik egyformának, semmiképpen sem szabad megfeledkezni róla, egészen a feudális termelési mód bukásáig szem előtt kell tartani azt. Másképp szólva, ha egyes személyek vagy testületek földbirtokrészesedésének monopóliumát az „uralom", a „hatalom" és az „alávetettség" fogalmaival tudjuk kifejezni, azaz ez a föld megművelőjére vonatkozólag a tulajdonos köz- és magántermészetű teljhatalmának formáját ölti magára, csak ebben az esetben lehetséges a tulajdon ilyen rendjének a „feudális" fogalommal történő jog szerinti meghatározása.[24] Éppen ezt a specifikumot tekintette Marx és Engels ama történelmi tulajdontípus lényegének, ami a feudalizmus sajátja.

A feudális tulajdont lehet vizsgálni statikájában, „amorf állapotában", azaz feudális járadék formájában történő gazdasági realizálódása elvont lehetőségeként – ebben az esetben a munka objektív feltételei megtalálásának a tényét is a feudális urak jogi hatalmába utalják. És ezt követően lehet a tulajdont dinamikájában, azaz mint a feudális járadék realitását vizsgálni – ebben az esetben a feudális tulajdonról valóságos formájában van szó (ami egyforma mértékben magában foglalja egy földdarab parasztnak való juttatását és földesurától való függését), mint a termelési viszonyok adott történelmi típusának kifejeződéséről. Nyilvánvaló, hogy a problémának éppen ez az aspektusa az, amely a kutatók érdeklődésének homlokterében kell hogy álljon. A feudális tulajdon valóságos formájában, ami a fentebb érintett „visszájára fordulás" eredményeként alakul ki, rejlik e tulajdon fejlődésének elve, illetve tudományos meghatározásának az elve, a közvetlen uralom és alávetettség viszonyának terminológiájában. Ezt a definíciót nem lehet megalkotni a jóhiszeműen felsorolt és kidolgozott „lényegi vonások" mégoly aggályos leírásával sem, és úgy sem, hogy a kérdés tudományos elemzésébe kész formulákat illesztünk, melyeket a feudisták fegyvertárából plagizáltunk. Az említett „módszerek" közül az elsőről írta Lenin: „És mennyire jellemző ez a...quasi realisztikus, a valóságban azonban pedig eklektikus erőlködés, hogy vala-

mennyi ismertetőjelet és tényezőt kimerítően felsoroljak. Természetesen ez az értelmetlen kísérlet, hogy az egyes jelenségek minden részleges ismertetőjelét belepréseljék az általános fogalomba , vagy ellenkezőleg, hogy „elkerüljék a jelenségek tarka sokféleségével való összeütközést", egy olyan kísérlet, ami arról tanúskodik, hogy fogalmunk sincs róla, hogy mi is a tudomány."[25] A modern tudós hasonlóképpen nem hagyatkozhat „a kortársak véleményére", mégpedig abból az egyszerű okból nem, hogy sűrű köd akadályozta azokat a dolgok lényegéig való eljutásban, – a fetisisztikus tudat jelentős rétege, mely nemcsak hogy eltakarta a lényeget, mint fentebb megmutattuk, hanem „fejük tetejére" állította a dolgokat. Ezeken a valóságot misztifikáló rétegeken a tulajdonviszonyok szférájában, különösen nehéz áthatolni – ez a középkori társadalmat átható minden antagonizmus legvégső forrása.

A feudális tulajdonnak a történettudomány kategóriái alapján történő tudományos megismeréséhez vezető útra Marx a „Tőke" 3. kötetének 47. fejezetében utalt. Mint ismeretes, a feudális járadék törvényének elemzését a munkajáradék vizsgálatával kezdte, amit a feudális járadék különböző formáinak objektív-történelmi sorrendjével lehet megmagyarázni. A munkajáradék a feudális járadék történelmileg első formája. Éppen ezért Marx ismeretelméleti, logikai értelemben is úgy vizsgálta azt, mint a feudális termelési viszonyok specifikumának vizsgálati kiindulási pontját. Marx felfogása szerint a járadék minden más formája – termékjáradék, pénzjáradék – nemcsak követi a munkajáradékot, hanem belőle is fejlődik ki, benne találja meg a normáját, végleges magyarázatát. Ilymódon a feudális járadék marxi elemzésének kiindulási pontjában a történelmi és a logikai szempont együttes fellépése a keresett és szükséges feltétele annak, hogy éppen a munkajáradékban (és következésképpen működésének szükséges társadalmi feltételeiben) kell látnunk azt a kategóriát, amely egyedül megfelelő a bennünket érdeklő probléma lényegének a feltárásához. Egy ilyen végkövetkeztetés teljes mértékben megfelel a valóságos tulajdonviszonyoknak mint olyan mozgató elvnek, melyet Marx a közvetlen uralom és alávetettség viszonyainak tulajdonított.[26]

A feudális tulajdonban kifejezésre jutó társadalmi viszonyok és ezek antagonisztikus jellege váltotta ki minden attributumuk mélyen ellentmondásos voltát, még a teljesen külsődlegeseket sem kizárva. Mint ismeretes, a feudális tulajdon objektumai egyaránt voltak nagy és kis birtokok, összefüggő területek és nagy területen szétszórt, különálló tanyák, olyan uradalmak, melyek a földesúri majorságokat, a paraszti kisbirtokokat egybefogták, továbbá „töredékek", melyekből vagy az első vagy a második komponens

hiányzott, végül földbirtokok, melyek bizonyos arányban minden mezőgazdasági földterületet – szántót, legelőt, rétet, erdőt stb. magukba foglaltak.[27]

Nem kevésbé ellentmondásos ennek a tulajdonnak a jogi jellemzése sem. Ismeretes, hogy egyidejűleg volt feltételekhez kötött és feltétel nélküli, testületi és egyéni, felosztott és oszthatatlan, szabad és kötött stb. Történelmileg nézve a feudális tulajdont jogilag mind az uralkodó osztály által keretek közé szorított közösségi (törzsi) tulajdon „folytatásának", mind pedig a közösség (törzs) területén való tagadásának lehetett tekinteni. „A törzsi és a közösségi tulajdonhoz hasonlóan" írta Marx és Engels, „ez (a feudális tulajdon – M. B.) is azon a közösségen alapul, mellyel most már mint közvetlenül termelő osztályok, nem rabszolgák állnak szemben, hanem jobbágyi sorban levő kisparasztok."[28] Az a közösség, melyről itt szó van, a társtulajdonosok testületeként jelenik meg, mely mint katonai kíséret hierarchikusan tagolódik és amelynek – ha szabad magunkat így kifejezni – tárgyi korrelátuma a tulajdon testületi formája. Mint e törzsi és a közösségi tulajdon történelmi tagadása, a feudális tulajdon a szabad, egyéni magántulajdon kialakulásának történetében meghatározott stádiumot jelent.

A társtulajdonosok testülete minden adott politikai-etnikai (állami) közösségben a korlátlan tulajdonos jogcímének hordozójaként lépett föl, azaz összességében a feudális urak osztályaként, élén a királlyal. Ami egy, önmagában vett hűbér birtokosának a jogcímét illeti, e tekintetben minden attól függ, milyen nézőpontból kerül sor a birtok jellemzésére. Ha a hűbéresek hierarchiájában betöltött helyéről beszélünk, akkor nyilvánvaló, hogy függő *„tulajdon", kötött, szolgálat terheli*, megosztott stb., ha azonban birtokának jogcímét a fennhatósága alatti parasztok vonatkozásában nézzük, akkor éppolyan *korlátlan tartalommal* (joggal) jelenik meg előttünk, amilyennek fentebb a *hűbéresek testületének össztulajdonát* jellemeztük. Más szavakkal, tekintettel örökös függő viszonyban álló parasztjaira, a földesúr egy szabad, osztatlan, feltétlen tulajdon birtokosa, joga pedig *a föld mint a feudális osztály legfontosabb termelőeszköze monopóliumának megtestesítője*. Ebből az következik, hogy (normatív) határkifejezéssel élve a parasztoknak mint osztálynak – a feudális (hűbéri) jog betűje és szelleme szerint – *semmiféle jogi viszonyuk nem volt és nem lehetett a földhöz*, minthogy maguk is a feudális osztály tulajdonának „szubsztanciájába" tartoztak és idegen jog objektumai voltak.

Hogy a probléma ebből a nézőpontból történő vizsgálatát lezárjuk, még két tényezőt kellene kiemelnünk: először is, ha Marx a „Tőké"-ben a feudális urat minden további meghatározás nélkül „tulajdonosnak" nevezi,

akkor ezt a jogcímét a paraszti-földesúri járadékos viszony szemszögéből nézi. Valójában a „Tőke" 3. kötete 47. fejezetének abban a bekezdésében, amelyben a munkajáradékot elemzi, a robotról beszél, melyet a közvetlen termelőnek „a földbirtokos nevében" kell ledolgoznia. A termékjáradékról szóló részben a következőket mondja: „Csak a föld áll vele (a paraszttal – M. B.) szemben mint idegen tulajdonban levő, önállósult és a földtulajdonosban megszemélyesült munkafeltétel" (Tőke, 3. köt. 748.). Végül a „pénzjáradék"-ról szóló részben beszél a „közvetlen termelőről", aki a földtulajdonosnak, mint e leglényegesebb termelési feltétele tulajdonosának, a pénzzé változtatott többlettermék formájában többletkényszermunkát, vagyis meg nem fizetett, egyenérték nélkül teljesítendő munkát köteles leróni (Tőke, 3. köt. 751). Más szóval a paraszti-földesúri viszonyok szférájában a tulajdonos és a nemtulajdonos antagonizmusa teljes mértékben föl van tárva, abszolút természetű és nyoma sincs a jog valamiféle „megosztásának", itt csak *jog* és *jogtalanság* létezik, az egyik jogi személy – a földesúr, vele szemben a másik, a paraszt – többé vagy kevésbé *idegen jog objektuma.*

Ha Marx ugyanannak a földesúrnak a jogcíméről a feudalizmuson belüli (a hűbéresek testületén belüli) viszonyok szemszögéből beszél, akkor nevezi „feudális" tulajdonosnak s ezzel „tulajdonának" osztott, körülhatárolt, kötött jellegét hangsúlyozza. A leghangsúlyosabban ezt annak a birtoklásnak a meghatározása során fejti ki, amelyet a 17. század közepi angol polgári forradalom idején a földesurak gyakoroltak. „Ők (a földtulajdonosok – M. B.) szétrombolták a feudális rendszert a földviszonyokon belül, azaz megszabadultak az állammal szembeni összes kötelezettségüktől, a magántulajdon modern jogát alkalmazva a javakra, amelyekre csupán a *feudális* jog alapján tarthattak igényt." (MEM 25. köt. 252, 258, 361. – oroszul) Ez a szöveg rendkívül világos és csak a tulajdonviszonyok késő feudális aspektusára vonatkozik, ezért semmiféle okot nem ad arra, hogy a feudális tulajdon kategóriája egészének értelmezéséhez felhasználjuk. A második megjegyzés, mely szintén a kései feudális tulajdonviszonyokra vonatkozik, abban áll, hogy ezek a középkor folyamán nem maradtak változatlanok, hanem jelentős tartalmi és jogi fejlődésen mentek keresztül. Ennek a fejlődésnek az általános irányát mint a közvetlen domaniális földbirtokosok birtokjogai fokozatos megerősödésének folyamatát és mint a hierarchiában egymás fölé rendelt összes társtulajdonos lemorzsolódását lehet jellemezni. Egyidejűleg, amint az előbbiek tulajdonjoga megnövekedett (egyedi elsajátítás) és idővel gazdasági tartalommal telt meg, a második csoport joga mind névlegesebbé vált és elvesztette reális (gazdasági, katonai-politikai stb.) jelentőségét.[29]

Forduljunk most a feudális tulajdon problémájának egy másik aspektusa, a paraszti-földesúri viszonyok szférája felé. Fentebb már mondtuk, hogy ez az oldal a középkor uralkodó társadalmi antagonizmusának megtestesítője, azaz annak az antagonizmusnak, melynek a feudális termelési mód minden „haladást" köszönhet, éppúgy, mint végleges felbomlását. Érthető, hogy egyszerű és „kényelmes" volna ezt az egész problémát egyértelműleg úgy interpretálni, hogy a viszonyoknak e szférájában is egyrészről a földtulajdonos, másrészről pedig a földtől elválasztott dolgozók közt abszolut ellentét áll fenn. A valóságban, mint közismert, ez a szféra is felettébb ellentmondásos. A hűbéri jog figyelmen kívül hagyta a paraszti (ez utóbbi osztálytartalmának értelmében vett) földbirtokot. A királyi törvényszékek általában elutasították az örökös jobbágyoknak a telki birtoklás hagyományos birtoklását ért sérelmek ügyében uraik ellen benyújtott panaszait.[30] Viszont az uradalmi (manoriális, szeniorális) törvényszékek az ugyanilyen kategóriájú parasztok telki birtoklásának feltételeit mint hagyományos, szent és „ősi" szokásokat szabták meg és a föld forgalmát legalábbis részben birtokosuk a paraszt akaratának megfelelően szabályozták (kisajátítás, szerzés, bérlet vagy csere stb.).[31] Az említett ellentmondás e második oldalának megszilárdulásában fontos tényező a faluközösség. A földesúri jog alapján igazgatott paraszti birtoklási rendszernek és a nagyrészt közösségi jogon alapuló szolgáltatási rendszernek az összefonódása, majd összeolvadása sok mindent megmagyaráz a földesúri közjog kialakulásának folyamatában; a parasztoknak e jog megváltoztathatatlanságáért vívott szívós és konzervatív harcát és végső soron a paraszti – vagy annak álcázott – földtulajdon kialakulásának lehetőségéért vívott harcot a feudális periódusban.[32]

Nyilvánvaló, hogy a paraszti földhasználat jogi státuszának ebben az ellentmondásosságában, mely egyrészről a királyi, másrészről a földesúri törvényszékek gyakorlatában mutatkozik, a feudális termelési mód gazdasági követelményei és a *megfogalmazásuk jogi formái* közötti ellentét nyilatkozik meg. Éppen azért, mert az előbbiek a paraszt gazdasági önállóságát diktálták, az utóbbiak pedig vonakodtak neki a jogi önállóságot biztosítani, megfosztották az örökletesen függő parasztokat az úr akaratától független jogi garanciáktól, és ennek megfelelően a birtokrészhez „tartozónak", nemszabadnak, sőt az úr egyfajta birtokának tekintették őket, mint akik a telektől nem választhatók el. Világosan láthatjuk, mennyire a „fejük tetejére" vannak itt állítva az e formák mögül előtűnő rejtett birtokviszonyok, tulajdonviszonyok.

Ezt a helyzetet a 11–13. századi Anglia agrártörténetének anyagán

lehet szemléltetni, amikor itt az uradalmi (manoriális) rendszer elérte fejlődésének csúcspontját. Két körülmény van, amely ennek az anyagnak olyan ismeretelméleti jelentőséget ad, mely messze túlmutat a szigetország határain a szóbanforgó korszakban. Először is itt igen korai időszakban, egy politikailag centralizált államban kifejlődött egy úgynevezett közjog (Common law), ami a paraszti-földbirtokosi viszonyok főbb aspektusait (szemben a franciaországi helyi hűbéri szokásokkal[33] és a németországi „Landesspiegel"-ekkel[34]) az egész ország területén „szisztematikus" formában szabályozta. Másodsorban Angliában az adott viszonyoknak klasszikus kifejeződése volt a villainage intézménye, mely a feudalizmus talaján mint annak legadekvátabb politikai-gazdasági formája kristályosodott ki. Ez (szemben a servagezsal Nyugat-Európa más országaiban) jelentős mértékben az őt megelőző társadalomtörténeti struktúrák öröksége volt és a feudalizmuson belül végbement fejlődésétől eltekintve számos feudalizmus előtti vonást is megőrzött.

A villain státuszának kiindulópontja és súlypontja a manor birtokához való örökletes hozzátartozása volt és ennek révén volt ő serf-je egy, az úr (lord) hatalma alá vetett manornak (sub potestate constitutus). A villain a személyileg szabad telkesjobbágy (freeholder) antipódusa, *születésétől* fogva serf (szolga), servilis (szolgai) „eredetű". Lordjával való kölcsönviszonya ki van zárva a királyi igazságszolgáltatásból. A lord mint a manoriális kúria birtokosa, neki személyes ura és bírája. A villain utódaival együtt a lord egyfajta birtoka, aki rendelkezik vele mint ún. „magáéval", mint örökségként „kapott", vagy „ajándékozás" vagy „vétel" révén szerzett birtokával és a neki megfelelő módon járhat el ezzel a „birtokkal". Két lord között egy „villain birtokáért" folytatott jogi vitában az őreá való jogot a tőle (a villain-től) járó bevételek (expletia) bizonyították, hasonlóan ahhoz, ahogy egy vitás tulajdonú szántóföldparcellára való előjogot a gazdasági használat időtartamára való utalás stb. bizonyította.[35] Természetesen a villain javait (nem is beszélve a telekről és tartozékairól) mind az örökölteket, mind pedig a szerzetteket az érvényben levő jog szerint a lord tulajdonának tekintették, amivel saját belátása szerint járhat el.[36] A villain telki birtoklásának feltételei ugyanannak a jognak a betűi szerint önkényesek voltak, minthogy a szolgáltatások mennyisége „a lord akaratától" függ („a villain nem tudja este, mit fog csinálni reggel"). A villain státuszának személyes (pontosabban örökletes) jellegét a telekbirtokos és a telki birtok közjogi státuszának különbsége még erőteljesebben kiemeli. A jogi maxima így hangzott: „A telki birtok nem változtat a telekbirtokos státuszán", ami annyit jelentett, hogy egy szabad paraszt birtokolhatott villain jogon egy telket és szabad maradt, ha

kötelezettségeinek a telki birtok státuszának megfelelően eleget tett, a villain azonban személyes szabadságának hiánya miatt volt kénytelen ugyanezeknek a kötelezettségeknek eleget tenni. Érthető, hogy a villain az uradalom (manor) határát a lord engedélye nélkül nem léphette át, házasságára egyházi áldást nem kaphatott, fiát nem taníthatta kézművességre stb. Mindez azt hangsúlyozta, hogy a villain mint a munkaképesség megtestesítője, a *„természetes" termelési feltételek közé tartozik*, melyek a lord tulajdonát alkotják.[37]

Ilymódon fejeződött ki az angol feudalizmus klasszikus korszakában a közvetlen termelőnek személyes szabadságától való megfosztottsága. Azonban hibát követünk el, ha ezt a „helyi sajátosságok" vagy a „kivételes esetek" közé soroljuk,[38] és nemcsak azért, mert a villain kategóriájába Angliában az említett időszakban az ország közvetlen termelőinek zöme tartozott, hanem a feudális termelési módnak mint olyannak belső objektív tendenciái miatt is. Éppen azért, mert a tulajdonviszonyok „fejtetőre állítottságának" a foka az angol villain státuszában a középkorra vonatkozólag elért egy történelmi határt, földbirtoklása tényének jogi tagadása személyes jogképességének, „állami" személyének teljes tagadásaként fejeződik ki, nemcsak jogunk van, hanem feltétlen kötelességünk felismerni az ilyen uralmi és alávetettségi viszonyokban a *normát*, melyre — tendenciájukban — e viszonyok minden egyéb „mérsékeltebb" formái is törekedtek, és ezáltal, *ismeretelméleti értelemben*, egészükben kulcsává váltak a feudális tulajdonviszonyok természetes feltárásának.

Nem nehéz a dolgok igazi lényege „visszájára fordításának" értelmét felfognunk. Másképpen lehetetlen lett volna a parasztnak juttatott telek és az ebből fakadó gazdasági önállóság ellenére a földesúrnak földje monopóliumát akár megőrizni, akár pedig gazdaságilag realizálni. Mivel a középkorban nem a munkás kapta a szükséges terméket ura kezéből, hanem valójában a földesúrnak kellett a többletmunkáért (vagy a megfelelő termékért) a munkás „akaratnyilvánításához" folyamodnia, a közvetlen (gazdaságon kívüli) kényszer eszközei nélkül nem vethette volna alá saját önkényes akaratának a munkást, aki az úri jog elutasításának különböző formáiban nyilvánította ellenkezését. Ebből szükségszerűen következik, hogy a paraszt az uraság akaratával szemben nem részesült állami jogvédelemben és hogy jogilag tagadták a paraszt „állami státuszának" létezését.[39]

Ebben áll a 13. századi Anglia örökletesen alávetett parasztjai (villain) és a római jog rabszolgái elszomorítóan híres azonosításának politikai-gazdasági értelme, ami a 13. századi angol jogász, Bracton nevéhez fűződik.[40] És

jóllehet már Marx idejében tökéletesen bizonyítva volt, hogy a termelés és az elosztás feudális rendszere személyi kötöttség (Leibeigenschaft) nélkül is működhetik (emlékeztessünk például e társadalmi rend skandináv változatára), figyelemre méltó, hogy Marx a kapitalizmus előtti termelési viszonyok elemzése során, mint már bemutattuk, állandóan a személyi kötöttségi (leibeigen) viszonyokból indul ki, melyeket a rabszolgasággal azonosít. Ez a feudális tulajdonviszonyok valóságos formájáról alkotott koncepciójának *rendszeralkotó eleme.*

Ugyanakkor ismeretes, hogy a földesúr „akarata" megvalósításának mindennapos gyakorlata eltért azoktól a lehetőségektől, melyek a jogelmélet által biztosítva voltak. Így például az angol villain nagyon is jól tudta este, hogy mit fog másnap csinálni, minthogy pontosan ismerte a heti robottal eltöltendő napok számát, a robot idejét és a végzendő munka fajtáit.[41] És ez egészen természetes. Ha a parasztgazdaság újratermelésének szabályszerűsége a rá kirótt szolgáltatások teljesítésének szabályszerű feltétele, akkor a földesúr „akaratának" többé vagy kevésbé rendezett jelleget kellett öltenie. A földesúri gazdaság túlnyomórészt fogyasztói jellege, gazdasági kapcsolatainak korlátozott volta, az egyszerű újratermelés uralma – mindez tartós tradíciók kialakulásához vezetett, egy olyan földesúri szokáshoz, mely mint a paraszti földhasználat feltételeinek a lord által „önkéntesen" elismert szabályozója működött.[42] Például az angol villaineknek e szokás keretében gyakorlatilag úgy adták át birtokukat mint örökséget (megfelelő illeték kifizetése fejében), valamint ingóságaik egy részét is (a másik részét a lord mint halotti adót hajtotta be). S ami még ennél is több, a villainek az uradalmi igazgatás tudatával szerezték és adták el birtokrészeik kisebb részeit, vettek és adtak földet bérbe, zálogba stb.[43]

Egy lényeges ellentmondás tényével állunk így szemben, a villainnek a jogi elméletben (adott esetben az angol közjogban) kialakult birtokstátusza és az uradalmi szokás keretén belüli helyzete közötti különbséggel.[44] Azonban tévedés volna ezen az alapon a villainage intézményének életképtelenségére, a jogi elmélet és a valóság közötti ürre stb. következtetni. A valóságban az adott ellentmondásban rejlik az *életerő készlete*, bizonyos értelemben enzime ennek az intézménynek, *dinamikus potenciája*, ami teret nyújtott a parasztok kizsákmányolásának fokozására, ha erre megfelelő volt a gazdasági konjunktúra. Amennyiben a feudális viszonyokról, az „alávetettségről és az uralomról" volt szó, Marx hangsúlyozta, hogy ezek „minden eredeti tulajdon- és termelési viszony fejlődésének és elhalálásának szükséges er-

jesztői, éppen annyira, amennyire e viszonyok korlátozott voltát is kifejezik." (MEM 1. köt. 46, 49. oroszul)

Valójában haladéktalanul „feléledt" a jogi elmélet és a parasztok tiltakozásának elnyomásában döntő eszköznek bizonyult, mihelyt a villain és ura között *konfliktushelyzetre* került sor (Angliában köztudomásulag a 13. században következett be egy ilyen konjunktúra). Az ilyen periódusokban éppen a jogi elmélet határozta meg a parasztok birtokosi és rendi státuszát, mind a manoron belül, mind pedig kívül a társadalomban. Különösen fontos kiemelni, hogy az úgynevezett feudális reakció periódusaiban, amikor a lordoknak a parasztok kizsákmányolási normájának növeléséért vívott harca az ebben a korban érvényes hagyományokkal összeütközésbe került, a feudális tulajdonviszonyok „fejük tetejére állított" jellege, mely a villainage jogi elméletében volt lefektetve, a tradícióval való küzdelem során annak felszámolásában legfontosabb fegyvernek bizonyult. Ezért félrevezető lenne a „fejük tetejére állított" formákról csak a „szolgák" (serf) többé vagy kevésbé elterjedt osztályának megléte esetén beszélni. A „szolgai elem" – ezen vagy azon a fokon – a középkori paraszt személyi függőségének minden formájában megtalálható, beleértve azt az esetet is, mikor az ő „egyszerűen rendi helyzetéből fakadó nem teljesjogúságáról van szó".

Jogosultnak tételezhetnők fel magunkat arra a végkövetkeztetésre jutni, hogy minden más azonos feltétel mellett a feudális tulajdonviszonyok „fejük tetejére állítottságának" foka határozza meg az olyan ország fejlődési fokát, ahol a tulajdon magán-földesúri formái és a parasztok feudális kizsákmányolásának ezen alapuló formái megvannak.[45] Következésképpen arra a kérdésre, hogy a párhuzamosan funkcionáló „szokások" két sora közül – azaz az olyan „szokások" közül, melyek királyi (fejedelmi) jogként vannak rögzítve és a megfelelő törvényszéki eljárások alapjául szolgálnak, valamint az olyan „szokások" közül, melyek a gazdasági vezetés gyakorlata során a meglevő földbirtoklást kialakították és a földesúri bíróságok által el is ismertettek –, melyik felé kell fordulnia a feudális tulajdon természete kutatójának, csak egy válasz lehetséges. Egy általános definíció tervében ezt a tulajdont egy sor olyan szokás segítségével kell értelmezni, melyekben ezek a viszonyok a leginkább „fejük tetejére állított", „személyes" formában jelennek meg. Más szavakkal a feudális tulajdon a tulajdonosok hierarchikusan tagolt testülete földmonopóliumának történelmi formája, amelyet a közvetlen uralom és a közvetlen kényszer viszonyai közvetítenek. Ami fejlődésük dinamikáját illeti, célszerű párhuzamosan vizsgálni a két sort, mint ellentétes tendenciák harcát: a paraszti földbirtok jogi tagadásáét és tényleges létezéséét.

A feudális tulajdon természetéről folytatott vita során néhány szerző a „Tőke" 1. kötete 24. fejezetéből kibontható tényállás idézéséhez folyamodott, ellentétes célokkal, akár hogy tagadja, akár hogy megerősítse a „felosztott" tulajdon koncepcióját. Azonban mindkét esetben azért nem volt jogos az idézés, mert e fejezetben nem a feudális tulajdonról mint olyanról van szó, hanem egy stadiális, megváltozott formáról, s ráadásul egy pontosan megadott régión belül. Marx az idézett fejezetben az angol falu tulajdonviszonyainak struktúrájáról ír, melyek a 15. században alakultak ki, azaz az agrárforradalom – a bekerítés előestéjén. E fejezet elején a következőket olvassuk: „Az (angliai – M. B.) népesség döntő többsége akkoriban – és méginkább a 15. században – szabad parasztokból tevődött össze, akik önállóan gazdálkodtak, bármilyen feudális cimkéket ragasztottak is a tulajdonukra". Marxnak ezt az egészen határozottan konkrét-történelmi megfigyelését nem ritkán általános történelmi jelentésben (vagy pontosabban szociológiailag általánosítva) értelmezik.[46] Így használják fel Marxnak egy másik, épp ilyen konkrét megfigyelését is, mely a 17. század közepén végbement polgári forradalom előtti paraszti osztály (Jomanry) földbirtokának státuszára vonatkozik (a parasztok „éppen olyan feudális tulajdonjoggal rendelkeztek, mint maguk a feudális urak").

Teljesen nyilvánvaló, hogy a paraszti telki birtok feltételeit a 15. század közepének és még inkább a 17. század közepének Angliájában minden hagyományossága ellenére sem lehet a középkori földbirtokrend, mint olyan mértékévé tenni. Mindenekelőtt ebben az időben eltűnt Angliából a villainage intézménye és vele együtt a múlté lett a robot. A parasztok társadalmi mobilitása jelentős mértékben fokozódott, bevonult a faluba a bérlet és a kapitalista manufaktúra. Ilyen feltételek mellett az ún. copyhold (telki birtok a manoriális jegyzőkönyv másolata alapján) e kor legtömegesebb birtoklási formája, mely a szokásjog alapján földbérre kötelezett földbirtokká változott. E formának az évszázadok által szentesített tradicionális volta révén a copyhold-ot teljes joggal a földesúr birtokcímének korrelációjaként lehet felfogni. Éppen ezt emelte ki Marx is a „Tőke" I. kötete 24. fejezetében. Más szavakkal a feudális tulajdonviszonyok sok évszázadon át tartó fejlődésének az eredményéről van szó, nem pedig középkori „klasszikus" természetükről.

Ily módon változatlanul figyelmet érdemel a feudális tulajdonformák stadiális megkülönböztetésének problémája. E nézőpontból tekintve a termelési viszonyok e területre jellemző „klasszikus" formáinak heurisztikus (magyarázó) szerepe különlegesen nagy jelentőségre tesz szert. A feudális tu-

lajdon fejlődési iránya egyrészt eredeti meghatározó formájától, mely a fejlett feudalizmus periódusára jellemző, másrészt pedig működése további regionális és világtörténelmi feltételeinek összességétől függ. Ami az itt vizsgált területet illeti, a vizsgálandó viszonyok fejlődésének fő iránya a középkor végén a közvetlen telki birtoklás formáinak gazdasági megszilárdulása

Ez a folyamat szintén két síkon megy végbe: a feudális birtokosok között és az osztályok között, azaz a paraszti-földbirtokosi viszony síkján. Az előbbit illetőleg a következő tények vonják magukra a figyelmünket. Mindenekelőtt az, hogy sor kerül a feudális örökösödési „létra" deformálódására: középső és köztes helyzetű tagjai elveszítik reális jelentőségüket és gyakran elmosódottá válnak (ez nem csekély mértékben a vazallus katonai-lovagi kötelezettségeinek megszűnéséből származott), egyidejűleg a létra két legszélső foka birtokcímének gazdasági tartalma jelentősen megerősödik – egyrészről a földbirtok közvetlen szenioráé, másrészről pedig a főhűbérúré, aki egyidejűleg megtestesíti a legfelsőbb politikai hatalmat.[47] Az eredmény az, hogy lerövidül a feudális létra. A földesurak „érdekeinek" és „hatalmának" saját uradalmaikban történt megnövekedését egy nyilvánvaló tény támasztja alá: minden szimbolikus jellegű kötelezettség átkerül ezektől a magasabban álló szeniorokhoz.

Jóllehet a földbirtokos a törvény betűje szerint még mindig rendelkezhet birtokával, dominiuma a középkor vége felé a magántulajdon egy feudális lepelbe burkolt formájához közelít. Nagyon fontos a feudális struktúrák (a hierarchikus felépítés) fokozatos bomlásának e folyamatában a földtulajdon következetes mentesítése a közjogi funkcióktól és az ehhez kapcsolódó rendi éthosztól. Minden hozzájárult a szenior tulajdonának további alkotórészeire való felosztásához. A közjogot (igazságszolgáltatás, rendőrség stb.) ettől vagy teljesen vagy részben elválasztották és a korona vagy a magasabb státuszú szeniorok megbízottjainak a kezében összpontosult. A katonai-lovagi haderőnek a zsoldos toborzás rendszerével való felcserélése a hűbérbirtok helyett a pénzt tette a háború és így a politika legérzékenyebb pontjává. A királyi adók növekedése, melyek főként a parasztokat terhelték, a jog szemszögéből nézve a koronának a feudális tulajdonbeli „hatalom és érdek" egy részére való igényének megerősödését jelentette. A szuverénitásnak és a főhűbéri státusznak az uralkodó (király stb.) személyében való egybeolvadása ily módon a feudális tulajdon koncepcióját érintő lényeges változással volt egyenértékű, egy olyan változással, mely legalábbis elméletben közelebb hozta a nyugat-európai feudális tulajdon magán-földbirtokosi formáját a kelet-európai (állami) formához.[48]

A paraszti-földbirtokosi viszony szférájában a feudális tulajdonviszonyok fejlődése még bonyolultabb formák közepette megy végbe. E folyamat lényegét Marx teljes joggal a feudális járadék fejlődésében ismerte fel. A historiográfia a figyelmet csak e forma történelmi sorrendjére irányította, holott nemcsak róla (valószínűleg nem is olyan nagyon róla) van szó, mint inkább a szóbanforgó folyamat objektív lényegéről. Az utóbbival kapcsolatban foglaljuk össze röviden a „Tőke" 3. kötete 47. fejezetének a minket érdeklő fejlődéséről adott leírását. Munkajáradék esetén a paraszt „a hét egy részében a ténylegesen vagy jogilag hozzá tartozó munkaeszközökkel (ekével, állattal stb.) a ténylegesen hozzá tartozó földet műveli, a hét többi napján pedig a földesúr jószágán dolgozik, a földesúrnak, ingyen." (MEM 25. köt. 744.) Ugyanabban a bekezdésben valamivel lejjebb Marx ezt a parasztot „birtokosnak" nevezi és ezt a megjelölést idézőjelbe teszi. Viszont idézőjel nélkül utal ugyanott a munkás személyi szabadságtól való megfosztottságára. Hogy az utóbbiból ki lehessen préselni a járadékot, szükségesek a személyi függőségi viszonyok, a parasztnak a személyi szabadságtól való megfosztottsága, örökös jobbágyi (leibeigen) függősége. A termékjáradék a munkajáradék átalakult formája. A „földtulajdonos"-nak járó többlettermeket most már „nem a földtulajdonos közvetlen felügyelete és közvetlen kényszere hatására" termelik meg, hanem önállóan. A munkás az összmunkaidőt saját gazdaságában használja fel. A paraszt munkájának, gazdaságának, személyiségének (mint dolgozó embernek) a fejlődését tekintve egy magasabb fokozattal állunk szemben. Önállósága most már az önfegyelem újabb fokára támaszkodik. Munkaintenzitása nagyobb a korábbinál – de nem kevésbé a körülmények ereje hajtja előre – és nem létezik már a munkaidőnek az a része, melyet nem a maga számára használ fel. Már a munkajáradék esetében, minthogy a szükséges munka termelékenysége (a magángazdaságban) változó volt, azaz képes a növekedésre, adott volt a parasztgazdaság ismert gazdasági növekedésének, a szolgálatra kötelezett robotoló jobbágyok birtoka növekedésének a lehetősége. A termékjáradék esetében „a termelőnek...nagyobb szabadságot adnak azért, hogy legyen ideje a többletmunkára, melynek terméke ugyanúgy az övé, mint a szükséges munkáé. A földbérkötelezettség miliőjében megerősödik a birtokdifferenciálódás tendenciája. Végezetül a pénzjáradéknak, a termékjáradék e megváltozott formájának esetében a közvetlen termelő továbbra is örökös vagy másképpen hagyományos birtokosa", annak a földnek, amely a földesúr tulajdona. „A földtől különböző munkafeltételek mezőgazdasági eszközök és más ingóságok – tulajdona már a korábbi formákban előbb ténylegesen, majd jo-

gilag is a közvetlen termelő tulajdonává válik és ez még inkább előfeltétele a pénzjáradék formájának" (MEM 25. köt. 751.) A hagyományos telekbirtokos és a földtulajdonos közötti személyes kapcsolatok oldódásának folyamatában egy új lépcsőfokkal állunk szemben. Eltűnik a munkas jobbágyi függősége. A közvetlen kényszer helyett a kapcsolatok „szerződéses formája" kerül az előtérbe. Másképp kifejezve helyet cserél a kényszer gazdasági és gazdaságon kívüli típusa. A feudális járadék olyan formájával állunk szemben, mely saját felbomlása felé közeledik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ebben a periódusban a feudális tulajdont jogilag „felosztanák" a munkás és a földesúr között. Marx a parasztot a járadéknak ebben a formájában is csupán „tradicionális birtokosnak" nevezi (azaz birtokosnak a szeniori tradíció keretein belül), a földesurat pedig tulajdonosnak (a királyi jog nézőpontjából). Más szavakkal, a jog két nem azonos típusú szférájának státuszfogalmairól van szó.

A feudális tulajdon struktúrájának megváltozását a paraszti-földesúri viszonyok tekintetében, mint ahogy már meggyőződtünk róla, nem annyira a jogi viszonyok szférájában kell keresni, hanem gazdasági tartalma terén. A változások itt valóban jellegzetesek voltak. Egyrészről a gazdasági önállóság növekedése kapcsolatban a járadék egyik formájáról a másikra való átmenettel, a paraszt egész munkaidejének (a munkaintenzitás értelmében vett) átalakulása változó mennyiségűvé, a többlettermék megnövekedése — a legjobban működő gazdaságokban —, amely magát a munkást illette meg, mint embrionális profit. Másrészről a földtulajdonost megillető járadék (tradíciók által rögzített) reális árának csökkenése, s mind nagyobb tehetetlensége arra, hogy a paraszti munka többlettermékére kiterjedjen, továbbá a pénz inflációja és ami ezzel együtt jár, a pénzben megszabott földesúri járadék inflációja — mindez és sok más egyéb megváltoztatta a járadékviszonyok gazdasági tartalmát, azaz a feudális tulajdonviszonyok tartalmát az urasági földek tradicionális telekbirtokosainak a hasznára. Ami e telekbirtokosok földbirtoklásának jogcímét illeti, ezt csak a polgári forradalom vagy egy (tartalmában burzsoá) agrárreform tudta megváltoztatni.

Ezt a feudális tulajdonviszonyok közt kialakult tradiconális paraszti parcellabirtokot fenyegette, mint ismeretes, az „eredeti tőkefelhalmozás" folyamata, melynek világos kifejeződése az angliai bekerítés. Ha Marx „feudális cimkékről" írt, melyek a 15. századi angliai szabad parasztok tulajdonát jelölték, akkor ő ezt éppen a „tulajdon-fogalom" gazdasági tartalmára vonatkoztatta, minthogy a jogi cimkék (copyhold) távolról sem ismerték el ilyennek. Így kell érteni Marx kijelentését is: „A paraszti népesség földjének

kisajátítása", azaz annak a részesedésnek az elvesztése, amely a földből a parasztságnak tradicionálisan, de a közjogi értelmű rend szerint is a birtokában volt a bekerítések előtt, s amely lehetővé tette az önálló gazdálkodást. Éppen ennek a közjogilag (de nem általában királyi jogban) rögzített lehetőségnek a szétrombolása adja meg a bekerítés történelmi értelmét.

És ily módon a feudális tulajdonviszonyok bomlási folyamatának lényege nem abban áll, hogy a paraszti földbirtokot a feudális jog legalizálta (e történelmi feladat megoldásához a győztes polgári forradalomra, vagy hatása alatt végbemenő burzsoá agrárreformra volt szükség), hanem abban, hogy e viszonyok gazdasági tartalma kezdett a paraszt előnyére változni, noha részesedését elvesztette a névleges tulajdonos javára. Ez a helyzet, mely a 15. századi Anglia történetében olyan világosan kirajzolódik, seholsem éri el logikus végkifejletét. Két tényező hatása zavarja meg. Az első a központosított feudális járadék specifikus súlyának növekedése volt a parasztoknak mint osztálynak a kizsákmányolásában (másképp kifejezve, amit az urasági járadék nem tudott a paraszti munka többlettermékéből elvenni, azt könynyűszerrel elvonták uralkodói illetékek és adók révén, ezért olyan nagy a tiltakozás a késő középkori parasztfelkelések során az adók ellen). A másik tényezőt a földesúr gazdaságpolitikáján belül megfigyelhető eltolódások jelentették: arra törekedett, hogy a telekbirtokosokat a hagyományos járadékfizetési feltételek helyett számára előnyösebb feltételekre kényszerítse és egyes országokban kialakítsa a bérleti viszonyt, másutt pedig eljusson a „második jobbágyságig". Egy szóval: a feudális tulajdonviszonyok nem halnak el maguktól. Csak erőszakkal lehet őket széttörni – az adott termelési mód struktúrája írja ezt elő.

Jegyzetek

1. Ezt a problémafelvetést megtaláljuk már a „Német ideológiá"-ban (1845–1847), ezt követően pedig „A filozófia nyomorá"-ban (1847), még inkább a „Tőke" előkészületi munkáiban és természetesen magában a „Tőké"-ben (1867) megy át sajátos fejlődésen.
2. E tanulmány alapja a szerző speciális kutatása, mely „Über die Natur des Feudaleigentums" címen részben megjelent a „Fragen der Geschichte" c. folyóirat 1980. 1. számában.
3. E nehézségek egyike abban áll, hogy formális-jogi szempontból magának a „tulajdon" terminusnak az alkalmazása a középkori földbirtoklási viszonyok jellemzése céljából nem jogos, mert ellentmondás van magában a definícióban. A középkori jogérzék hosszú időn át beérte a „birtok" (possessio) egyedüli fogalmával. És jóllehet a római jog befolyására a „tulajdonra való jog" (jus proprietatis) kategóriája behatolt a feudális jogérzékbe, tartalmát azonban csak a birtokra vonatkozó „jobb", megalapozot-

tabb birtokjog terminusaival lehetett megközelíteni. Ez mégsem jelenti azt, hogy a középkor valóságában magának a földtulajdonnak az intézménye ne létezett volna, azaz olyan társadalmi viszonyok nem lettek volna, melyek ezen az intézményen alapultak és ez szabályozta őket (M. A. Barg: Vizsgálatok a 11–13. sz.-i angol feudalizmus történetéről. Moszkva, 1962. 255. oroszul).

4. A. V. Venediktov: Staatliches sozialistisches Eigentum. Moszkva, 1948. 223.
5. S. D. Szkazkin: Der Fewdist Erwe und seine Lehre über das Zensive. „Mittelalter". I. 1942, 185.
6. A. V. Venediktov 228–229.
7. M. V. Kolganov: Eigentum. Varkapitalistische Gesellschaftsformationen. Moszkva, 1962, 8.
8. U.o.
9. U.o. 85.
10. U.o. 421.
11. L. I. Demo: Jogviszonyok az antagonisztikus osztálytársadalomban tekintettel a földtulajdonra. Leningrád, 1954. 27. (oroszul)
12. U.o. 86.
13. U.o. 87.
14. K. V. Osztrovitjanov: A szocializmus előtti társadalmi formák politikai gazdaságtana. Moszkva, 1972. 219. (oroszul), B. F. Porsnyev: Feudalizmus és néptömegek. Moszkva, 1964. (oroszul) 30–31.: A föld nem a dolgozóké... A földtulajdonosok a feudalizmusban a feudális urak".
15. Sz. D. Szkazkin: Válogatott történelmi munkák. M., 1973. 92. (oroszul).
16. U.o. 94–96.
17. A. N. Novoszelcev, V. T. Pasuto, L. V. Cserepnyin: A feudalizmus fejlődésének útjai. Moszkva, 1972. (oroszul).
18. Vitathatatlanul érdemes lenne megkísérelni, hogy a tárgyalt kérdés Marx általi kutatásának *folyamatát* megvizsgáljuk.
19. V. P. Skredov: A tulajdon vizsgálatának módszere Marx „Tőké"-jében, Moszkva, 1972. 41. (oroszul).
20. Marx hangsúlyozta pl., hogy az áru misztikus jellege maga is az árukat termelő munka sajátos társadalmi jellegéből ered, minthogy ez a tükör az emberek felé munkájuk társadalmi jellegét mint magának a munka termékeinek eltárgyiasult jellegét, mint az adott tárgyak olyan társadalmi tulajdonságait tükrözi, melyek természettől fogva sajátjuk. Más szavakkal az adott viszony megjelenési formájának megfogalmazása az, ami a benne rejlő lényeget elfedi. Jóllehet a tudományos feltárás az adott területen a lényeget meg tudja magyarázni, mégsem tudja az ember számára szétoszlatni a munka társadalmi jellegének tárgyi jellegű látszatát, ha ez az ember az árutermelés viszonyainak hatása alá kerül. Az árutermelésnek utóbbi sajátosságai mind a felfedezés megtétele előtt, mind pedig utána általános jelentőségre tartanak számot. (Marx–Engels Művei, 23. köt. Bp. 1967. 75.)
21. Válaszul annak, aki a feudalizmusról hasonló módon alkotott ítéletet, ezt írta Marx: „Mindenesetre világos, hogy a középkor életét nem a katolicizmus, az antik világét pedig nem a politika határozta meg. Éppen fordítva, az a lényegi mód, ahogy ezekben a korszakokban a létfenntartáshoz szükséges eszközöket előállították, magyarázza meg, miért játszotta egyik esetben a politika, másikban a katolicizmus a főszerepet." Idézi: „Feudalism in History". Ed. A. Coulborun. New York, 1964.

22. Jellemző ebből a szemszögből az európai felvilágosodás egyik híres megalapozójának, John Locke-nak az állásfoglalása. Szerinte egyrészt a munka az egyik feltétele annak, hogy egy adott tárgyat mint tulajdont egy embernek odaítéljenek, másrészt az ezért való munkát csak annak engedélyével lehet elvégezni, akié a tulajdon. (J. Locke: Two Treatises on Government. London, 1903. 204.)
23. Lenin Összes Művei. 15. köt., Bp. 1967. 123.; U.o. 1. köt. 391.: „A kizsákmányolás középkori formái, amelyeket elleplezett az úrnak alattvalójához...való személyes viszonya".
24. S. D. Szkazkin: Válogatott történelmi munkák. 93. (oroszul).
25. Lenin Összes Művei, Bp. 1967. 5. köt. 130.
26. A termékjáradékot Marx mint a munkajáradék átalakult formáját, a pénzjáradékot pedig mint a termékjáradék formájának „egyszerű átalakulásából" létrejött formát jellemzi. (MEM, Bp. 1974. 750.). A középkori társadalmi termelés alapjainak elemzése során Marx a paraszti függőség teljesen definiált formáját alkalmazza, elsősorban a jobbágyságot (u.o.).
27. E. A. Kozminszkij: A 13. századi Anglia agrártörténetének kutatásához. Moszkva, 1947. 3. fej. (oroszul).
28. A „klasszikus" középkor végén még tovább terjedt a földbirtokos hűbérúr személyétől elszakadó ún. „járadékfeve", mely csupán a földesúrnak vazallusa számára adott pénzbeli (járadékbeli) támogatás (Ju. P. Beszmertny: Feudális falu és feudális város a 12–13. századi Nyugat-Európában. Moszkva, 1969. 151. (oroszul).
29. H. M. Cam: The Decline and Fall of English Feudalism. „History" 1940. Nr. 99. 216.; J. M. Bean: The Decline of English Feudalism. 1215–1540. New York, 1968. 1.; G. Fourzuin: Seigneurie et feodalité au Moyen Age. Paris, 1970.
30. Példaként szolgálhat az angol közjog maximája, az „exceptio villenagii", amely maga kizárta azt a lehetőséget, hogy egy örökös függésben álló paraszt (villein) a királyi törvényszékekhez fordulhasson a „saját" földesurával folytatott vitájában.
31. A földesúri bíróságok gyakorlata Angliát illetően világosan tükörződik a „Select Pleas in Manorial...Courts" c. publikációban (Ed. F. M. Maitland, London, 1889.)
32. V. I. Lenin: Összes művei. 1. kötet 281. (német kiadás).
33. Ph. de Beaumanoir: Coutumes de Beauvaisis. Publ. A. Salmon. 1–2. Paris, 1899–1900.
34. Pl. „Sachsenspiegel. Landrechtsbuch" Hrsg. K. A. Eckhardt, Göttingen, 1955; C. P. Petot: La formation de la classe servile en France. VIIe Congres intern. des Sciences Historiques. 2. Varsovie, 1933.
35. L. H. Bracton: De legibus et consuetudonibus Angliae. Ed. Travers-Twiss. Vol. 1. London, 1888. 7.
36. Földnélküli villain-ek eladásának az eseteiről számolnak be a jogi források a 13. század kezdetén (l. pl. „Curia Regis Rolls". Ed. Flower. Vol. 6. London, 1922. 52.)
37. Az angliai villainage részletes jellemzését lásd M. A. Barg i. m. 4. fej.
38. Mint ismert, ilyen módon akartak eljárni a kapitalizmus „angliai mintájával", amire Marx a sokatmondó „De te fabula narratur?" (Ist es nich deine Geschichte?) szállóigével válaszolt.
39. C. P. Vinogradoff: Villainage in England. Oxford, 1972. 165.
40. H. Bracton i. m. 4b.

41. A lényeg abban áll, hogy a villain telek utáni kötelezettsége nagyobb volt, mint egy szabad paraszti birtokos kötelezettsége egy ugyanolyan telek után.
42. Erről a szokásjogon alapuló rendről tanúskodó feljegyzések különböző megnevezésekkel gyakorlatilag Nyugat-Európa minden országában fennmaradtak.
43. Carta Nativorum. Ed. M. M. Postan etc. Cambridge, 1964.
44. P. Vinogradoff i. m. 212–213.
45. Ju. L. Beszmertny i. m. 229. Nem szolgák (servi), hanem függő parasztok (solarigo) szolgálják le a szolgákra jellemző kötelezettségeket: házasodási illeték (Uesas), a meghalt paraszt birtokáért járó illeték (ljuktuosa) és egy sor más fizetés. A 13. század jogi emlékeként a következőt halljuk: „Minden szolár-szeniora megteheti, hogy elrabolja tőle életét és minden javát." A. R. Korszunszkij: Spanyolország története a 9–10. században. Moszkva, 1976. 109. (oroszul).
46. M. V. Kolganov írja: „Tulajdonképpen mi által különbözött a paraszt birtoka a vazallusétól, ha az utóbbi szintén csak birtokosa volt a szenior földjének? i. m. 420.
47. J. M. Bean i. m. 87.; G. Fourquin i. m. 83.; F. Lütge: Die deutsche Grundherrschaft. „Zeitschrift für Agrargeschichte". 1955. 11.
48. A. N. Novoszelcev, V. T. Pasuto, L. V. Cserepnyin i. m. 215.

KUN MIKLÓS:

A PÁNSZLÁVIZMUS GYÖKEREINÉL

(A 19. század első fele szláv mozgalmainak értékeléséhez)

0. Amikor az olasz és a német egység megteremtésében elért sikerekkel és az osztrák–magyar kiegyezéssel új szakasz kezdődött kontinensünk több régiójában, Friedrich Engels a következőket írta: „egyetlen ország sincs Európában, ahol ne különböző nemzetiségek élnének egyazon kormány alatt... egyetlen államhatár sem esik egybe a nemzetiség természetes határával, a nyelvi határral. Sok ember él Franciaországon kívül, akiknek az anyanyelve francia, ahogyan sok német anyanyelvű él Németországon kívül, és ez minden valószínűség szerint így is marad. Annak a kusza és lassú történelmi fejlődésnek, amelyen Európa az utóbbi évezredben átment, természetes következménye, hogy csaknem minden nagy nemzetnek meg kellett válnia testének néhány távoli részétől, amelyek különváltak a nemzeti élettől, és többnyire részt vettek egy másik nép nemzeti életében, mégpedig olyannyira, hogy nem kívánnak újra csatlakozni alaptörzsükhöz. A svájci és elzászi németek nem kívánják, hogy újra egyesítsék őket Németországgal, és éppúgy kevéssé kívánják a belgiumi, svájci franciák, hogy politikailag Franciaországhoz csatolják őket. Végső soron pedig nem csekély előny, hogy a különböző nemzetek politikai kialakulásuk során többnyire néhány idegen elemet is felvettek magukba, amelyek összekötő kapcsot alkotnak szomszédaikhoz és változatossá teszik a nemzeti jelleg máskülönben túlságosan monoton egyformaságát..."[1]

Jelen esetben Engels a nemzetté válás és a nemzeti fejlődés kétféle irányú mozgásáról, a centripetális és a centrifugális erők hatásáról beszélt. A témával foglalkozó kutatók ennek a szemléletnek – a maguk nézőpontja szerint általában vagy az egyik, vagy a másik elemét emelték ki. Ezért bizonytalan a történelmi kutatás olyan esetekben, amikor – gyakran éppen a nemzetté válás folyamatának tárgyalása során – nemzetek közötti, mégis implicite bizonyos nemzeti egységet tételező kategóriák megítélésére kerül sor.

1.0. Pángermanizmus, pánszlávizmus, pánromanizmus, páneurópaiság. Az utolsó másfél évszázadban időről időre felbukkanó és mindig széles körben vihart keverő eszmerendszerek ezek; közülük a jelen tanulmányban a pánszlávizmus létrejöttének, kezdeti törekvéseinek, áramlatainak koránt-

sem tisztázott, és a múltban több ízben is tartós ideológiai torzuláshoz vezető problématika rövid áttekintésére vállalkozunk.

A pánszlávizmus-fogalom tartalma és terjedelme a nemzetközi szakirodalomban pontatlan. Olyannyira, hogy tartja magát az a tévedésen alapuló felfogás, amely szerint a pánszlávizmus a 19. század első felében az I. Miklós cár terjeszkedő külpolitikájának alapjául szolgáló eszmékkel azonos. Ez az elképzelés végigvonul az I. világháború után a szlávellenesség jegyében írt német és magyar munkáktól, a modernebb, szupranacionális szándékoktól átitatott művekig.[2]

Az utóbbi évtizedek magyar történetírásának szembe kellett szállni azokkal a felfogásokkal is, amelyeknek rendszerében a tárgyalt fogalom nem tudományos – s mint ilyen, eszköz-jellegű – terminus technicus, hanem eleve pejoratív értelmű. A *korabeli* napisajtótól és a propagandairatoktól befolyásolt utóbbi szemlélet szerint a pánszlávizmus a szlávok olyan politikai doktrinája, amely főleg Pétervár sugalmazására feltétlenül támogatja „a nagy fehér cár" terjeszkedő követeléseit, és ideológiát nyújt a szlávok mindenkori szeparatista törekvései számára.

Az Orosz Birodalom államgépezete irányítóinak azonban a valóságban vajmi kevés köze volt a pánszlávizmushoz. I. Miklós trónralépésétől kezdve kimondottan legitim külpolitikát folytatott, még a keleti kérdés vonatkozásában is.[3] 1854-ben, – s akkor is pusztán taktikai megfontolásokból, a krími háború miatti osztrákellenességének hatása alatt – latolgatta egy rövid ideig, hogy „szláv" uralkodó lesz.[4] Ugyanő volt azonban, aki 1848-ban, a pánszláv nézetek fellobbanásának évében nem engedélyezte alattvalóinak, hogy részt vegyenek a prágai Szláv Kongresszuson.[5] Még korábban, a népművelési tárca vezetőivel kidolgoztatott egy köriratot, amely a hazai hivatalokat betöltő utazóknak megtiltotta, hogy belekeveredjenek bármilyen felforgató tevékenységbe, amellyel a Habsburg-birodalom országaiban utazván esetleg találkoznak.[6]

Természetesen akadtak orosz politikusok, tudósok, újságírók, akik – érzelmi alapon, vagy hideg számítással – bátorítani, sőt segíteni igyekeztek a Habsburg- és a Török Birodalom értelmiségi köreiben a pánszláv eszméket, s ezt az orosz külpolitikai törekvések szolgálatának tekintették. A szlávbarát oroszországi körök állásfoglalását illusztrálja Rajevszkijnek, a bécsi pravoszláv templom pópájának nemrégiben közzétett hagyatéka, amely az 1840–1860-as évekre vonatkozóan a téma gazdag kéziratos forrásanyagát tartalmazza. Rajevszkij kétségkívül aktív ügynöke volt a pétervári és moszkvai harcos pánszláv köröknek.[7] Hazai támogatóival azonban nagy

körültekintéssel kellett érintkeznie, mivel nemcsak I. Miklós, hanem utóda, az 1870-es években az ún. *szláv külpolitikai kurzust* képviselő II. Sándor sem igen tűrte alattvalói önálló külpolitikai kezdeményezéseit.

1.1. A 19. század első felében tehát a pánszlávizmus nem azonos a „hivatalos orosz doktrinával", – hogy a kortárs pamflettirodalom gyakorta használt kifejezésével éljünk. Mégis, noha nem része nagyhatalmi külpolitikai koncepciónak, röviddel megjelenése és meggyökeresedése után széleskörűen elterjedt mint ideológia, és mint politikai program is. Azt azonban a kortársak nálunk jobban érzékelték, hogy a fogalom és a mögöttes eszrerendszer nem homogén: felhasználóitól és felhasználásától függően akár retrográd, akár progresszív szlávközi elképzeléseknek is megnevezése lehetett.

A kifejezés első ízben 1826-ban, Ján Herkel' latin nyelvű grammatikájában jelent meg nyomtatásban, a budai Egyetemi Nyomda kiadványában. Nincs kizárva, hogy a latin műveltségű szláv értelmiség körében már korábban is használták.[8] Hiszen például a köztudomás szerint a nihilizmus szó Oroszországban Turgenyev „Apák és fiúk" című regényével honosodott meg. Az igazság azonban az, hogy a mű csak a fogalom elterjedésében játszott szerepet: ismerni már Puskin korában is ismerték. Ilyen meglepetés, kiváltképp mert latin eredetű terminus technicusról van szó, a pánszlávizmus esetében is előfordulhat.[9]

A lingvisztikai relativitás *Sapir-Whorf-féle elméletének szellemében a pánszlávizmus kifejezés korabeli értelmezését párhuzamosan két póluson*, a szláv egység híveinek, illetve ellenfeleinek szóhasználati halmazában *kell elvégezni*. A fogalmat a kortársak többsége az 1830/1840-es évek fordulóján szlávellenes éllel, pejoratív értelemben használta. Ez máris ellentétes Herkel' eredeti szándékával. Elterjedését és gyakori használatát két tényező segítette elő. Az egyik az, hogy megjelenése idején, a napoleoni háborúk után a nyugat-európai politikusok egy része az új politikai nyitástól tartott, és ezért fokozottan figyelve az „egyensúlyt" veszélyeztető jelenségekre *eleve* idegenkedéssel fogadott minden életképesnek látszó új eszmrendszert és politikai programot.[10] A másik tényező ezzel részben összefügg: Európában ebben az időben kapott lábra a pángermanizmus eszméje is. Az európai politikai és közgondolkodás tehát egyidejűleg szándékunkban ennyire ellentétes eszmerendszerek számára teremtett talajt.

Míg Nyugat-Európában a pánszlávizmus gondolatát néhány kivételes esettől eltekintve mind határozottabb visszautasítás fogadta, addig a kontinens keleti részén, a német és a magyar politikusokkal-ideológusokkal szembeni polémia hevében a legtöbb szláv vitapartner egyre jobban elfogadta a

szláv gondolat (szláv közösség, szláv kölcsönösség) eszméjét és a pánszlávizmus terminusban történő összefoglalását is. A kettő – az eszmerendszer és a megnevezés – nem járt együtt törvényszerűen, de egyre több izomorf elemet tartalmazott, különösen a 19. század harmincas és negyvenes éveinek fordulójától, amikor a szlávközi kapcsolatok vizsgálata, felmérése és fejlesztése lassan a napi politika területére tevődött a tudomány szféráiból, vagy legalábbis sokat veszített elvont, dolgozószoba-doktrina jellegéből.

A szlavisztika részterületeinek kutatása is többet jelentett már a tiszta tudomány művelésénél. Politika és tudomány olyan szoros párhuzamosságban haladt egymás mellett, hogy a „népek tavasza" ismert lengyel, cseh, szlovák, szerb, horvát és szlovén politikusai közül többen tudományos igénnyel foglalkoztak a szlavisztika valamelyik ágával. Nagyobb fórumokon a pánszlávizmus egyes irányzatainak ideológusai közül azonban nem mindig a leghitelesebb, legegzaktabb elméletek képviselői aratták az igazi sikereket. A konzervatív Maciejowski és a demokrata Lelewel – mindketten a kor elismert tudósai – sokat fáradoztak például azért, hogy eszméiket a tudomány legújabb eszméivel igazolják.[11] Ám az 1840-es években a lengyel emigráció sokszáz tagját inkább Towianski zavaros próféciái ragadták magukkal, ismét alátámasztva azt a megfigyelést, hogy az érzelmi motivációjú gondolatok gyorsabban és többekhez jutnak el, mint az intellektuális tevékenységet feltételezőek.

Tévedés viszont az is, hogy a pánszlávizmus merőben irracionális alapokon álló messianisztikus elképzelések sora lett volna csak, és mint ilyen, szemben állt a „nyugat-európai" haladással. A vallásos-misztikus eszmék hirdetése mellett a tudományos igénnyel fellépő pánszláv elméletek több, az általános progresszió szolgálatába állítható gondolatot fogalmaztak meg. Az 1848-as forradalom előestéjére a pánszláv – például a cseh ausztroszláv – politikusok jószerével kijárták a polgári átalakulást célul kitűző politikai iskolákat. Ha nem is mindig tudatosan, de egy részük a saját önálló nemzeti piac, esetenként az önálló államiság, kiváltképp pedig a saját kulturális hagyomány megteremtésén fáradozott. E folyamat résztvevőiként az államjogilag legiskolázottabb lengyel emigránsok az ausztroszlavizmusnak a gazdasági kérdésekben - gyakorlati vonatkozásokban legkonstruktívabbnak bizonyult cseh és szlovén képviselői, valamint a mély politikai gyökerekkel rendelkező horvátországi illirizmus hívei tűntek ki elsősorban.

Csak *az irracionális és a racionális elemek együtteséből rekonstruálható* tehát *a pánszlávizmus* arculata a *19. század első felében*. Figyelembe kell venni azt is, hogy a pánszlávizmust, követőinek egy része és az azt Nyugat-

Európában (de a Magyar Királyság területén is!) figyelemmel kísérők közül sokan Európaellenes áramlatnak tudták. Mégis a jelszavuk, a konkrét program mögött sokszor olyan meggyökeresedett eszmerendszer húzódott, amelynek magját éppen a nyugat-európai filozófiai gondolat, különösen a pánszláv gondolatok híveitől a legjobban támadott német eszmék, gondolkodók szolgáltatták.

A pánszlávizmussal kapcsolatos tévhitek sorában önmagán messze túlmutató jelentőségű, hogy sokan szinte kizárólag Prágát tekintették a pánszláv eszmeiség bölcsőjének. Olyan, egymástól teljesen eltérő módon gondolkodó kortársak vélekedtek így, mint a cseh nacionalizmussal igazán nem vádolható Bakunyin[12] és a szláv gondolattal erősen rokonszenvező liberális történész Pipin.[13] A pánszlávizmus elkülönülése a létrejöttét eleinte segítő, egy idő után azonban már akadályozó nyugat-európai eszmeáramlatoktól valójában Bécsben és Zágrábban, Pesten és Belgrádban, Berlinben és Moszkvában, Párizsban és Krakkóban ment végbe, ott, ahol szláv nemzeti mozgalom bontott zászlót, emigráns közösségek vagy diáktársaságok, szlavisztikai tanszékek működtek. Tanulságos az a körülmény is, hogy a regionális szláv nemzeti mozgalmaktól eltérően, – amelyek ha nem is vezetőik, de militánsaik vagy szimpatizánsaik között a parasztság egy részét általában maguk mögött tudták –, a pánszlávizmus bázisát az egyetemi városok, kulturális centrumok kislétszámú, zárt értelmiségi köre, ritkábban polgársága vagy polgáriasodó nemessége képezte, figyelmeztetően jelezve a mozgalom valamelyest ezoterikus jellegét.[14]

Megjegyzendő, hogy a 19. század első felében egyetlen országban sem vált az állam hivatalos ideológiájává. Még Európa két független szláv államában sem: Oroszországban meg sem mérkőzhetett az I. Miklós cárhoz, és népművelési miniszteréhez, Uvarovhoz fűződő „Pravoszlávia, Önkényuralom, Népiség" doktrinával, a kis Montenegroban viszont, ahol az uralkodócsalád pedig még érdeklődött is a pánszlávizmus iránt, a sokban a középkorra emlékeztető állapotok tették lehetetlenné annak elterjedését.

A „népek tavasza" hónapjaitól eltekintve a Habsburg-Birodalom egyetlen tartományának helyi vezető rétegében sem voltak túlsúlyban pánszláv eszméket valló politikusok. Fokozottan érvényes ez a Török Birodalomra. A tőle már csak formálisan függő Szerb fejedelemség sem tette magáévá a pánszláv eszméket, amelyek pedig közel álltak a kormányzat politikáját döntő módon befolyásoló Garašanin-féle elképzelésekhez.

Miért nem válhatott vajon a pánszlávizmus Kelet-Európa különböző régióiban illegális politikai küzdelmeket kiváltó és szervező „szláv szabadkő-

művességgé"? Valószínűleg elsősorban a valós politikai-társadalmi alap hiánya miatt. Hívei között ott lehettek mind a polgáriasodó kis- és középbirtokos nemesség, mind az udvari körökhöz kötődő arisztokraták, mind a feltörekvő gazdag polgárság, a felvilágosult értelmiség és az elmaradott papság képviselői. Ez magyarázza a szláv egység eszméjére ünnepélyesen felesküdő 1848-as prágai Szláv Kongresszus résztvevői névsorának hellyel-közzel elképesztő heterogenitását is.[15]

De a pánszlávizmusnak nemcsak bizonytalan körvonalai, kialakulatlan, amorf elképzelései voltak a 19. század első felében. 1848/1849-ben például, pontosabban a népek tavaszának 1849-es szakaszában több országban, illetve tartományban a korábban a pánszlávizmus *különböző* irányzataihoz kötődő politikusok közös politikai-cselekvési platformra kerültek azáltal, hogy elfogadták az ausztroszláv jelszavakat. A Habsburg Birodalom szláv túlsúlyú föderatív állammá való átalakításának ezek a hívei vagy azok eszmei örökösei Palackýval, a 19. század legnevesebb cseh politikusával (egyébként szintén egy szláv nemzetet kutató tudós) az élen az osztrák–magyar kiegyezés ellen tiltakozva együttesen vettek részt az 1867-es moszkvai Szláv Etnográfiai Kiállításon, s mintegy mesterségesen szították a két évtizeddel korábban még sokban létjogosult, erre az időre azonban már egyre anakronisztikusabb ausztroszláv fellépés gondolatát.[16]

A pánszlávizmus alkalmazkodási és életképességére jellemző, hogy akkor is fenn tudott maradni, amikor nem kapcsolódott konkrét, meghatározott, közös gazdasági-történelmi ahgyományokhoz vagy vallási közösséghez. A lengyel függetlenség elveszítése után, már a 18. század végétől nagy létszámú, külön európai politikai tényezőnek számító lengyel emigráció egy része is beépítette ideológiájába a pánszláv eszméket. Másoknál, Bakunyinnál például, az idők során az eredetileg cseppfolyós pánszláv ideológia szociális komponensei erősödtek meg, és az 1860/1870-es évek fordulóján „szláv szocialista" politikai programmá váltak, sőt később anarchista eszmerendszerébe is beilleszkedtek.

2.0. Milyen irányzatai voltak a pánszlávizmusnak a múlt század negyvenes éveiben, kialakulásának idején? Oroszországban a *szlavofilok*, ellenlábasaikhoz, a társadalmi és politikai westernizációt hirdető zapadnyikokhoz (= nyugatosokhoz) hasonlóan nem alkothattak hatékony, politikai erőként is jelentkező csoportosulást.[17] A „szlavofil" elnevezést egyébként az ellentáborban használták először erre a laza, többnyire baráti társulást képező társaságra, eleinte gúnyorosan; az irodalmi nyelvbe később már neutrális megnevezésként került be. Az érintettek csak akkor fogadták el, amikor a

többségüknél eredetileg kizárólag az orosz nemzeti tudatot ébresztő eszmerendszerbe valóban szlavofil elképzelések is elegyedtek.

A szociális problémák megoldására tett javaslataikban a szlavofilok a közhiedelemmel ellentétben általában nem volta kincstári nézeteket valló reakciós maradiak. Igaz, közülük néhányan, mint például az ismert publicista Pogogyin és Sevirjov, az uralkodó társadalmi rétegnek erőtartalékát adták; nem rajtuk, hanem az udvar határozott elzárkózásán múlt, hogy nem jutottak hatalmat biztosító hivatalhoz. A szlavofilok többsége azonban nem ilyen. Ideológusaiknak I. Akszakovnak, Szamarinnak, Koseljovnak a múlt század ötvenes-hatvanas évtizedének fordulóján napvilágot látott reformtervezete a jobbágyrendszer felszámolásáról és a felszabadítandó parasztságnak az általa művelt föld jelentős részéhez való hozzájuttatásáról csíráiban már jóval korábban, I. Miklós idején keletkezett.[18]

Ideológiájuk kikristályosodása idején a szlavofilokat az orosz fejlődés egyedüli járható útja és öntörvényűségének (szamobitnoszty) meggondolása egyesítette. A nacionalizmusnak ez a sokszor absztrakt megnyilvánulása minden „nyugati" út lehetőségének elhárításával párosult. Organikusan, majdhogynem doublethink-szerűen elegyedett azzal a rokonszenvvel és segítőkészséggel, amelyet – általában a lengyelek kivételével – a szlávok iránt tápláltak.[19]

A kortársak számára sokáig egybemosódott a szlavofilizmus és a pánszlávizmus fogalma. Még a londoni emigrációban a cenzúramentes szabad orosz szónak a cár számára is félelmetes hatalmát megteremtő Herzen is úgy fogalmazott az 1850-es években a szlavofil körökről adott, pontos és árnyalt leírásában, mintha a szlavofilek pánszlávok, a pánszlávok pedig nem-orosz szlavofilek lennének.[20]

A szlavofileknek valójában csak egy, igaz, nagy része nevezhető pánszláv eszmék következetes követőjének; ideológiájuk pánszláv komponensét azonban, éppúgy, mint az agrárkérdés megoldására kialakított terveiket 1855 előtt lényegében a passzivitás jellemezte. Oka világos: a visszafogottság, amely I. Miklós birodalmában minden pozitív program kialakítását befolyásolta; nem volt tanácsos koncepciókkal, ötletekkel megzavarni a megkövesedett közéletet. A kormányzat még a krími háború idején sem adott minden esetben engedélyt pánszláv szellemben született szlavofil írások közlésére, pedig ekkor Törökország mellett Ausztria is a cári birodalom ellenfelei közé került, s ezek a cikkek legfeljebb őszinte hangvételükkel tértek el a cenzúra jóváhagyását bíró, a mindenkori kurzusnak alárendelődő írásoktól.[21]

2.1. A szlavofil baráti társaságok tevékenysége a krími háború elveszí-

tése és a jobbágyfelszabadítás között egy ponton eredményezett olyasmit, ami a befelé fordulás apoteózisát és a más szláv nemzetek kultúrájának képviselőivel időnként kialakult kapcsolatokat túlhaladta.[22] Fokozatosan viszonylag nagy olvasótábort alakított ki ugyanis a korabeli újságírás egyik fő irányzatává terebélyesedett szlavofil lapok számára. Ez pedig a hivatalos ideológiánál kevésbé száraz nacionalista célok és az aktív vallásgyakorlás ugyancsak érzelmi motivációt is biztosító kereteivel együtt eleven kapcsolatot és tekintélyes anyagi bázist teremthetett egy potenciális pánszláv közélethez. Az I. Miklós halála után még obskuránsabb politikát folytató pravoszláv egyházhoz való közeledés pedig egy pravoszlávnak elismerhető ideológia jegyében szalonképessé tehette a korábban az ellenzék között számon tartott szlavofilokat (Oroszországban az egyház tevékenysége hagyományosan szorosan összefonódott az államgépezet működésével). Mindez összességében elősegítette a 19. század ötvenes éveinek a végén az országon belüli és a nemzetközi szláv kapcsolatok összefogására létrehívott, feladatának e kapcsolatok kodifikálását tekintő *Szláv Bizottságok* zászlóbontását; ez azután természetesen serkentően hatott vissza a szlavofilok – most már tisztán pánszláv vonatkozású és politikai jellegű – tevékenységére.[23]

3.0. A szlavofilokhoz, mint az oroszországi pánszláv ideológia képviselőihez is a *ruszofilek* álltak a legközelebb az 1840-es években. Az ő tevékenységükben főleg az orosz kultúra és tudomány népszerűsítéséért tett erőfeszítéseket értékelheti pozitívan az utókor. Ám ahogyan nem létezett „általában" pánszlávizmus, úgy nem beszélhetünk „a" ruszofilekről sem. Az ehhez az irányzathoz tartozó, országonként és periódusonként sokban eltérő politikai programot hirdető emberek gondolkodásának azonban van egy olyan közös jegye, amelynek alapján joggal állapíthatjuk meg valamennyiük helyét az egyetemes progresszió ellenfeleinek táborában: az tudniillik, hogy nem az „elvont" orosz néppel, hanem Európa legreakciósabb, s mint ilyen, nagyon is konkrét nagyhatalmával kapcsolták össze politikai várakozásaikat és terveiket.

Érdekes, hogy végső soron még a ruszofilizmus kelet-európai elterjedését is a cári kormányzat szűklátókörű merevsége akadályozta. Pétervárnak a rendszeres segítség nyújtásától való elzárkózása még a cseh Hankához hasonlóan fanatikus ruszofileket is megdöbbentette. Alkalomszerűen osztogatott ösztöndíjak, kisebb pénzösszegek vagy ajándéktárgyak, néha bizonyos folyóiratok és könyvek rendelkezésre bocsátása, igazán nem ezek voltak azok a remények, amelyeket a cseh és a szlovák, főleg pedig a délszláv – közülük

is az Oroszországban tanuló és részben ott le is telepedő bolgár – ruszofilek a cári birodalomhoz fűztek.[24]

A pánszlávizmus e változata az egész szlávság jövőjét egy orosz vezetés alatt álló szláv birodalomban képzelte el. Elgondolásukat a ruszofilizmus hívei részben a messianisztikus küldetéstudatra alapították („Róma és Konstantinápoly után Moszkva a harmadik Róma; negyedik Róma pedig nem lesz!"), részben pedig arra a gyakorlatibb megfontolásra, hogy Kelet-Európa sorsa minden valószínűség szerint a kontinens legnagyobb létszámú hadseregével rendelkező cári birodalomtól függ majd egyre jobban. Az önkényuralom félelmetes kormányzati eszközei, az anakronisztikus társadalmi rendszer, benne az önmagát régen túlélt jobbágyság intézményével – mindez eltörpült a ruszofil eszmék híveinek a szemében amellett az álom mellett, hogy az Elbától Alaszkáig terjeszkedő szláv közösség jöhet létre, amelyben nyoma sem marad a korábbi szlávközi ellentéteknek.

4. A szláv kulturális kölcsönösség elmélete, amely sokat merített Herder és Schölzer gondolataiból, csupán áttételesen, közvetve kapcsolódott a „politikusabb" pánszlávizmushoz. Elismert ideológusa az egész Hasburg-birodalomban, sőt azon túl is, a szlovák Ján Kollár volt, aki a „Slávy dcera" (A dicsőség leánya) című szimbolikussá vált patetikus műve, és nem kevésbé hatékony publicisztikai tevékenysége révén egy körültekintőbb pánszláv mozgalom elindítója, részben pedig egy önálló kulturális folyamat megteremtője lett.[25] A *kulturális pánszlávizmus*nak is nevezett irányzat számos szószólója, köztük maga Kollár is – főleg taktikai okokból – tiltakozott az aktuálpolitikai megfontolások ellen; ezért hárította el a mozgalmat általában a pánszlávizmussal kapcsolatba hozó értékeléseket is.

A szláv kulturális kölcsönösség ideológiája a pánszlávizmus nyíltabban politikus változataitól abban különbözött, hogy tevékenysége szinte kizárólag a tudományos intézményekhez és kulturális műhelyekhez kötődött. Az így adódó tevékenységi kereteknek, formáknak a korlátai miatt ennek az irányzatnak kevés olyan híve volt, aki ne tartozott volna *egyidejűleg* egy másik, közvetlenebb politikai célokat is kitűző pánszláv áramlathoz, főleg az ausztroszlavizmushoz, a ruszofilizmushoz vagy az illirizmushoz.

A szláv kulturális közösség hirdetőinek alapélménye az volt, hogy kulturális missziót töltenek be. Ez az elhivatottság a többi pánszláv mozgalomban némi katalizátor-szerepet is biztosított: még a viszonylag elszigetelten tevékenykedő orosz szlavofilok is betéve ismerték például Kollár programadó cikkét, amely egyébként érdekes módon a nyugatosok folyóiratában jelent meg oroszul. Mivel a többi pánszláv mozgalommal éles vitájuk, konflik-

tusuk kevésbé akadt, viszonylag maradanóbb nyomot is hagytak. Munkáik színvonala azonban heterogén: álmodozó dilettánsok éppúgy akadnak közöttük, mint nagy tudósok, a mai komparatisztika előfutárai.

A szláv kulturális közösség eszmerendszerének hatása meglehetősen ellentmondásos, kétélű volt. Kedvező kultúrhatása mellett olykor éppen keresztezte a szláv nemzeti kultúrák kialakulásának útját, amennyiben lassította és részben új irányt is szabott neki. Szerepe azokban az esetekben vált ilyen ellentmondássá, amikor egyes befolyásos orosz, lengyel, cseh vagy horvát ideológusok, a *saját* nemzeti kultúrájukra kívánták alapítani a többi szláv nemzet kultúráját; és úgy értelmezték a szláv kulturális kölcsönösséget, mint a nemzeti kultúráknak a kultúraépítésben kevésbé önálló szláv népközösségek, csoportok (például a ruszinok), vagy az energiájukat elsősorban a nemzeti függetlenség kivívására fordító nemzetek (például a bolgárok) számára való kidolgozását vagy inkább oktrojálását.

5. Az illirizmus a pánszlávizmusnak az az ága, áramlata volt, amely talán a legharmonikusabb arányokat hozta létre a politikai, a tudományos és a kulturális törekvések között. Gajnak, az illirizmus legfőbb apostolának az álma is egy nagy szláv állam létrejötte volt, ám ezt ő csak a Balkánon szerette volna megvalósítani, idegen – osztrák, később orosz, majd ismét osztrák – támogatással, de mindenképpen horvát vezetés alatt. Ennek a Habsburg-birodalom déli és délnyugati részét, valamint a Balkán szlávlakta területeit magában foglaló illir államalakulatnak a jövőjével akcpsolatban az általában liberális illirizmusnak egészen radiális szociális elképzelések megvalósítását szorgalmazó hívei is voltak.[26]

Szembetűnő egyúttal *az illirizmus* politikai-földrajzi *partikularizmusa*. A pánszlávizmus többi változatához képest kisebb a tervek léptéke, nem olyan mindenen eluralkodó itt az irreális perspektíva. Ez részben a horvát politikusok nagyobb gyakorlatiasságával, részben a katolikus egyháznak a túlságosan illuzórikus ábrándokat eleve lehetetlenné tevő uralmával magyarázható. A horvátországi klérus ugyanis, amely nemcsak Rómának, de gyakorlati lépéseiben Bécsnek is alárendelődött, a nemzeti sajátosságok bizonyos fokú képviselete, elismerése ellenére sem lehetett a szláv törekvéseknek olyan bástyája, mint ahogyan – a görög papság háttérbe szorításával párhuzamosan – a szerb és a bolgár nemzeti mozgalmak számára sokban hátteret nyújtó pravoszláv egyház volt.

Ha azonban a katolikus papságot nem is tudhatta egyértelműen maga mögött, volt az illirizmusnak egy másik támasza: a horvát államiság élő hagyománya, amely mindenekelőtt a polgári átalakulás századában is mester-

ségesen ébren tartott, az alkotmányos nemesi kiváltságokra épülő feudális nemesi tudat megnyilvánulásaiban öltött testet.

Tanulságos az illirizmus evolúciója: A negyvenes évek elején vitathatatlanul önálló pánszláv irányzatot alkotó horvát politikusok a negyvennyolcas forradalmak, „a népek tavasza" idején, a helyi érdekek vélt vagy tényleges képviseletében számos eredeti nézetüket feladva olyan mértékben közelítették elképzeléseiket az ausztroszláv ideológia tételeihez, hogy az illirizmus mint önálló eszmerendszert, kezdte felszámolni önmagát, miközben 48 csatározásaiban megerősödött, mint önálló politikai irányzat.[27]

6. Az illirizmus társadalmi bázisát horvát – és részben szlovén – értelmiségiek, a polgárrá válás útját járó nemesek, művelt kereskedők alkották. A pánszlávizmust főleg a Balkán térségében politikai eszköznek tekintő *konzervatív lengyel emigráció* ezzel szemben szinte kizárólag nemesi, s mint ilyen, sokkal homogénebb volt. Politikai eszköztára, diplomáciai iskolázottsága mégsem ennek az osztálynak a jellemzőit mutatják fel elsősorban; a Nagy Francia Forradalom és a napoleoni háborúk utáni, már kapitalista korszak jegyeit viselik ebben a vonatkozásban. Ez látszik abból is, hogy az Adam Czartoryski vezette konzervatív lengyel emigráció az 1830/1831-es felkelés leverése után, a cári birodalom lengyel politikájával szembeni európai koalíció összekovácsolása céljából milyen céltudatosan törekedett arra, hogy összehangolja konkrét politikai elképzeléseit az össz-szláv eszméktől nem idegenkedő szerb politikusokkal, az illirizmus ideológusaival, majd később az ausztroszlavizmus néhány hívével is. A lengyel ifjúság pedig emigráns életformába csöppenve, a konkrét politikai akciók folyamán kénytelen volt bizonyos fokig elismerni a szláv kölcsönösséget Európa egyes régióiban. Ám ahogyan múltak az évek, már nem csupán a körülmények kényszere alatt, hanem fokozatosan belső késztetésből is kapcsolatot találtak a pánszlávizmus áramlataihoz is.[28]

6.1. A társadalmi berendezkedés megtervezésében, szociális célkitűzéseiben kifejezetten konzervatív lengyel emigráns csoportosulás a nemzetközi politika kérdéseiben *objektíve* nem állt szemben a haladással. Jól reprezentálja ezt a látszólag ellentmondásos helyzetet a Hotel Lambert nevű lengyel emigráns csoportosulás szláv politikája, amely főleg párizsi központján keresztül, számos diplomata nem hivatalos támogatását, tulajdon arisztokrata tagjainak nemzetközi kapcsolatait felhasználva, a szlávlakta vidékeken népes ügynökhálózatán keresztül kitartóan dolgozott a cári autokrata államgépezet befolyása ellen.[29]

6.2. A Czartoryski vezette menekültek között voltak politikai-taktikai

megfontolásokkal kevésbé törődő *altruista módon* szlávbarát lengyelek is. Ez az attitűd egyenes folytatása a lengyel nemesi értelmiség körében az 1820-as években ható szlávság-felfogásnak, amely a felvilágosodás eszmeáramlataiban gyökerezett; ezért inkább egyik előfutára, mint korai változata a pánszlávizmusnak. E sajátos, talán emocionális lengyel szlavofilizmusnak vagy késő-felvilágosodáskori pánszlávizmusnak nevezhető, mozgalommá soha nem terebélyesedő felfogás hívei – a legismertebb közülük J. Potocki – egy eljövendő szláv közösségben természetesen „lengyelhon fiainak" szántak domináns szerepet. Tevékenységük azonban elsősorban tudományos jellegű volt; az 1830/1831-es felkelés veresége után ezért sem lehetett túlságosan népszerű a politikai cselekvésre vágyó menekültek körében. Hatásának nyomait így is felfedezhetjük mind a konzervatív, mind a demokrata lengyel emigráns sajtó szláv tematikájú cikkeiben.[30]

6.3. Az e csoportokhoz nem tartozó lengyel emigránsok egy része főleg azért kötődött a pánszlávizmushoz, mert egy erős és nagy közösség iránti nosztalgiájának, „a valahová tartozás" megvalósulásának a lehetőségét látta benne. Azok a zárt, kis létszámú és a befogadó országban nehezen integrálódó csoportok, amelyekben a lengyel emigránsok általában éltek, ugyanakkor az ellenkező hangulat számára is táptalajt nyújtottak. A kivetettség érzés sok esetben *kollektív depresszióba* torkollott, ebben az esetben már nem bizonyult elegendőnek az „általában" a pánszlávizmusban kétségtelenül fellelhető irracionális mag. Ez a világlátás a háttere a többi pánszláv irányzatnál is misztikusabb lengyel vagy *szláv–lengyel messianizmus* néven ismert ideológiának, amely mindenekelőtt Adam Mickiewicz műveivel vált a lengyel kultúrtörténet részévé. A nagy lengyel költő szépirodalmi és tudományos munkásságán kívül a lengyel–szláv messianizmus vajmi kevés pozitív tételt sorakoztatott fel: eszméi – több mint fél évszázaddal a felvilágosodás nagy munkáinak megjelenése után – kimerültek Mickiewicznek és főleg Towiańskinak, a lengyel nemzet fiainak isteni küldetéséről, a szlávlakta területekről mint e küldetés realizálásának a színteréről szóló zavaros próféciáiban, a lengyel–szláv messianizmus hívei részéről pedig e tanítások passzív befogadásában.[31]

7. E messianisztikus hitvallásnak éppen a lényegét tekintve ellentéte az *ausztroszláv eszmerendszer*, a 19. század első felének kétségtelenül a legnépesebb és az orosz szlavofil ideológia mellett a legéletképesebb pánszláv irányzata. A már a negyvennyolcas forradalmakat megelőzően konzervatív és liberális elemeket egyaránt felmutató áramlat követői között főleg cseh, horvát, szlovén, részben pedig szlovák és galiciai lengyel tudósok, – elsősor-

ban Šafárik és Palacký nevét kell megemlíteni közülük –, publicisták és ami különösen fontos, hivatásos politikusok is találhatók.

Az ausztroszlavizmusnak a különböző szláv nemzetekben, népcsoportokban élő hívei 1848 előtt még csak kísérletet sem tettek egy „közös" párt létrehozására. Ennek az eszmerendszernek mégis *mozgalom-jelleget* ad az, hogy a különböző szláv nemzetek polgársága, illetve elpolgárosodó nemesi rétege adta a hátterét (néhány, a rendi hagyományokat felélesztení igyekvő csehországi főnemes átmeneti csatlakozása ezen természetesen nem változtatott), és a célja is közös: szlávközi elkülönülés, szigorúan a Habsburg-birodalom keretein belül, de osztrák szupremáció nélkül.[32]

Az ausztroszlavizmus ideológusai, kiváltképp Palacký, az osztályellentétek tudatos elsimításával, a lehetséges legszélesebb körű szláv érdekegyesítés létrehozásával minden robbanás elkerülésére, az evolúció egyeduralmának biztonságára törekedtek.[33] Ám e taktika kidolgozása már involválta az ausztroszlavizmus differenciálódását. Az 1840-es években a német és a magyar nemzeti mozgalmakkal polemizáló L. Thunnal, és általában a konzervatív nemesi elképzelésekkel szemben az ausztroszláv ideológia hívei egy széles értelemben vett nemzeti programnál jóval nagyobb, átfogóbb célokat tűztek ki a szlávok kulturális és közvetve politikai felemelkedésének, előtérbe kerülésének a megtervezése során. Hogy miért éppen a Habsburg-birodalom adott kereteit tartották megfelelőnek egy szláv túlsúlyú államalakulat létrehozására, arra a gazdasági érdekek körében kell keresnünk a választ: a cseh és a szlovén, sőt az 1840-es évek elején és 1849 után a galiciai lengyel árutermelő nemesség és polgárság kiterjedt hányadának a termékei számára kialakult piacot biztosított a Habsburg-birodalom. Ilymódon a pánszláv irányzatok közül talán itt mutatkozik meg a legközvetlenebb kapcsolat a különböző társadalmi osztályok és rétegek (a nemesség és a polgárság adott rétege), valamint az ezrek érdekeit a felépítmény szféráiban képviselő értelmiség között.

A „népek tavasza" előtt az ausztroszlávizmus ideológusai az irracionális elemeket a minimálisra csökkentve vázolták fel elképzeléseiket, amelyeknek akkor három fő pillére a Habsburg-Lotharingiai dinasztia elfogadása, a birodalmon belüli szláv túlsúly és a federalizmus volt. Ezek a követelések – az első kivételével – bizonyos mértékig rokoníthatók a polgári átalakulás antifeudális tételeivel.

Milyen viszonyban volt az ausztroszlavizmus a különböző szláv nemzetek ideológiájával? Hiba lenne egy kizárólagos alá-fölérendeltségen alapuló hierarchia felállítása. Tény azonban, hogy az ausztroszláv eszmerendszer legnevesebb követői – úgy is mint egy-egy nemzeti mozgalom hivatásos poli-

tikusai, de úgy is mint egy-egy nemzeti kultúra neves tudósai, írói, művészei – igyekeztek megőrizni eredeti indíttatásuk, céljaik és egész tevékenységük nemzeti motívumait, de emellett esetenként szószólói akartak lenni az ausztriai szlávok – ritkábban: általában a szlávok – közös érdekeinek is.

7.1. 1848 tavasza és nyara választóvíz az ausztroszlavizmus fejlődéstörténetében. Történetírásunk egy időben az ausztroszláv politikusok 1848/1849-ben követett Habsburg-barát politikáját (számtalan kényszerű taktikai és hosszú távon átértelmezni kívánt stratégiai lépés ötvözetét) retrospektív kiterjesztéssel sommásan elítélte. Ebben az esetben azonban a diakrón szemléletnél célravezetőbbnek látszik a valós történelmi értékelés számára a szinkron kutatás, amely esetünkben olyan következtetést eredményez, hogy az 1840-es évek Kelet-Európájában, kiváltképp az évtized második felében, vagyis, a különböző pánszláv irányzatokon belüli, a relatíve konzervatív csoportosulások háttérbe szorítását követően az ausztroszlavizmus lényegében nem más, mint a társadalmi és közigazgatási reformprogramok mögé felsorakozó *európai liberalizmus egyik változata.*

Az ausztroszlavizmus híveinek 1848 előtt tényleges érdemeik voltak mind az egyes szláv népek nemzeti tudatának ébresztésében, mind a szláv kultúrák közös vonásainak, az egymásra hatás lehetőségének, az egymásrautaltság felismerésének kimondásában, kutatásában, feltérképezésében. Mindez azonban 1848-tól kezdve már nem bizonyult elegendőnek ahhoz, hogy a mozgalom az európai progresszió része maradjon. Ami már korábban is az ausztroszlavizmus legfontosabb korláta volt – a Habsburg-birodalom mint meglevő keret és azon belül a Habsburg-uralom igenlése – a forradalmak győzelme után domináló- és az egész eszmerendszert retrográd irányba fordító motívummá vált. Pedig az ausztroszlavizmus híveit a Habsburgháznak a szlávság jövőjében betöltött szerepébe vetett hite még ekkor sem fosztotta meg nemzetközi politikai, de még szociális érzékenységétől sem. Sőt a nemzeti mozgalom radikálisabb elemeinek a hatására az ausztroszlavizmus hívei hamarosan keveselni kezdték 1848 tavaszának a Habsburg-háztól a birodalom összes nemzete által kikényszerített társadalmi reformjait; egy federatív átrendezés elveinek kimunkálásával pedig nyilvánvaló módon a Habsburg-abszolutizmus talpkövét adó centralizációs elvet aknázták alá. A birodalommal való azonosulás azonban olyannyira lényeginek és mindent meghatározónak bizonyult, hogy amikor az ausztroszláv politikusok – végső eszmei meghatározottságukhoz hűen, s így nemegyszer eredeti elképzeléseik ellenében – részt vettek 1848 őszétől a forradalom előtti állapotok egy részének - abszolutizmusnak - visszaállítást célul kitűző Habsburg-Lotharin-

giai-ház hatalmának a megszilárdításában, akkor ezzel visszavonhatatlanul cselekvő részeseivé váltak az európai ellenforradalom támadásának. Legtöbbüknek egy komoly alkotmányjogi biztosítékokkal rendelkező, a császár által szinte csak jelképesen kormányozott, nagy középkelet-európai területet egyesítő birodalom volt az álmuk, amelyben a polgári átalakulást szolgáló legfontosabb reformok is konfliktusmentesen megvalósulnak majd. Egy ilyen jövő reményében tényleges és komoly támogatást nyújtottak annak a Habsburg-háznak, amely távolról sem csupán a németországi, az osztrák és a magyar forradalmaknak, hanem a szláv függetlenségi mozgalmaknak, sőt a puszta kapcsolatkeresésnek – és persze egyúttal tetszőleges pánszláv törekvésnek – is nyílt ellensége.[34]

8. A 19. század első felében tehát a pánszláv eszmeiség valamilyen formában mind a konzervatív, mind pedig a liberális mozgalmaknak része volt, különösen a negyvenes években. Még a demokrata program szerint tevékenykedő szláv politikusok, gondolkodók között is voltak olyanok, akik kiemelt szerepet szántak egy eljövendő Európában a szlávok kulturális és politikai kapcsolatainak. Ezeket jogosnak látszik egy önálló eszmerendszerként tételezett, talán *demokratikus pánszlávizmus*-nak nevezhető áramlat híveinek tekinteni. Természetesen nem arról van szó, hogy ide tartozott minden radikális érzelmű szláv politikus; csakis azok, akik a szlávok *forradalmi úton* történő egyesítését állították politikai programjuk középpontjába. Azok, akik a szlávok kulturális közösségének, ha tetszik, kölcsönösségének elismerése mellett alkotó módon beépítették ideológiájukba a nyugat-európai talajon fogant radikalizmus elemeit is. Részben ennek megfelelően az agrárkérdés tekintetében a liberálisokhoz képest a parasztság számára kedvezőbb megoldási módozatok mellett tettek hitet; nemzetközi kérdésekben pedig határozottan elvetették a Habsburgokkal és/vagy a Romanovokkal kötendő – akár időszakos taktikai – szövetség lehetőségét.

Ilymódon *nem tekinthetők* a demokratikus pánszlávizmus híveinek táborába tartozónak többek között a D. Kušlan és M. Prica vezette *hrvatska ljevica*. Annak ellenére sem, hogy ez a radikális mozgalom progresszív nézeteket vallott a szociális problémák megoldásának kérdéseiben; hívei azonban a magyar–horvát viszony alakulása miatt a Habsburg-ház politikai irányvonalával való szakításra nem tudták rászánni magukat, ezért történhetett meg az, hogy 1848 nyarán és őszén a szláv szabadságtörekvések apostolának tekintették Jelačić bánt, és ezt a tévedésüket csak 1848/1849 fordulóján látták be.

8.1. Kik voltak végül is a demokratikus – vagy forradalmi – pánszlávizmus első megfogalmazói és követői Kelet-Európában? *Indokolt-e annak*

tekinteni az orosz dekabrista mozgalom baloldali szárnyának szláv vonatkozású törekvéseit? Nevezetesen a Déli Társaság vezetőjének, Pesztyel ezredesnek azt az elképzelését, hogy a felkelés győzelme esetén háborút indítanak Ausztria és Törökország ellen; az ily módon felszabadított szlávlakta területek federatív alapon csatlakozhattak volna Oroszországhoz. Pesztyelnek ez az orosz–szláv federációra vonatkozó terve az 1840/1850-es évek fordulóján mind Herzen „szláv szocializmus" koncepciójára, mind Bakunyin demokratikus pánszláv eszmerendszerére ösztönzően hatott.[35]

Külön figyelmet érdemel a pánszlávizmus előzményeinek szempontjából egy kis létszámú dekabrista közösség – eredetileg szabadkőműves páholy –, amely az *Egyesült Szlávok Társasága* elnevezést választotta. (Később fuzionált a mozgalom egészén belül mindig radikálisabb Déli Társasággal; ekkor *Szláv Igazgatóság* lett a neve.) Tagjai olyan radikális fiatal tisztek voltak, akik rokonszenveztek a törökországi szlávok és görögök függetlenségi törekvéseivel; ám sem komolyabb ismereteik nem voltak a szlávokról, sem különösebb kapcsolataik nem alakultak ki velük. Mi sem jellemzi ezt jobban, mint, hogy egy száműzött lengyel főnemes elbeszélése alapján minden kétely nélkül elhitték, hogy a Habsburg-birodalom szláv lakossága erőteljes nemzeti ellenállást tanúsít. A jelek szerint a magyarokat is a szlávsághoz sorolták.[36]

Mindazonáltal Pesztyelnek és a Szláv Igazgatóság vezetőinek főleg az orosz–szláv szövetség létrehozásáról fennmaradt tervei a demokratikus pánszlávizmus oroszországi előzményeihez tartoznak. Hogy inkább *előzményekről* és nem az irányzat valamelyik korai változatáról van szó, azt a Pesztyel-féle elképzelések konstruált jellege mutatja.

8.2. Vitathatatlanul része a demokratikus pánszlávizmus eszmeáramlatának az *ukrán Cirill és Metód Társaság* ideológiája, amelynek két, egymásból fakadó fő célja Ukrajna nemzeti függetlenségének kivívása és egy szláv konföderáció létrehozása volt. E program elméleti megalapozása az ausztriai és a törökországi szlávokkal való földrajzi és főleg politikai távolság, valamint az orosz szlavofilokkal való folyamatos kontaktus hiánya miatt csak részleges lehetett. Ennek következményeit illusztrálja egy példa: még a titkos társaság balszárnyának olyan következetes hangadója, mint a költő Tarasz Sevcsenko is a konzervatív ruszofil Hankát és liberális ausztroszláv Šafárikot egyként jeles szláv patriótának tekintette.[37]

Ettől eltekintve az ukrán nemzeti ügy harcosainak programjába a pánszlávizmus nagyon is *organikusan* épült be. Ahhoz ugyanis, hogy Ukrajna elnyerje – ahogy ők fogalmaztak: visszanyerje – önálló államiságát, egy-

idejűleg a Romanov- és a Habsburg-birodalomnak kellett volna súlyos külső vereségeket szenvednie és belső társadalmi kataklizmákat átélni. A Cirill és Metód Társaság tagjai ugyanakkor – céljaiknak az európai megfontolások felől nézve partikuláris jellege miatt – egyetlen nagyhatalomra sem támaszkodhattak ténylegesen. Csakis „a szláv testvérek" összefogásában reménykedhettek; nem nélkülözve némi messianisztikus hitet. Az Észak-Amerikai Egyesült Államok mintájára létrehozandó Szláv Egyesült Államokban vélték fellelni azokat a kereteket, amelyeknek segítségével a szlávok közössége egy hatékony és erős hatalommá válhatott volna a kontinensen. Ebben látták az orosz–ukrán, lengyel–ukrán és lengyel–orosz nemzeti ellentétek megszűnésének a lehetőségét is.[38]

Világosan felismerhetjük e tervekben a nem vallási köntösben fellépő, de messianisztikus-töltésű pánszláv programok legfőbb ismérvét; a jövőnek a jelentől vagy független, vagy azt csupán előkészítő szakasznak tekintő megtervezését. A terveknek ez az elvontsága a Cirill és Metód Társaság tevékenységében egyébként háttérbe kezdett szorulni akkor, amikor a nép körében végzett propagandának s az orosz elemeknek a titkos társaság tevékenységébe való bevonásának a kérdésköre került előtérbe, s élesen polarizálta is a mozgalmat. Mindez a liberális és a demokrata szárny közötti teljes szakadáshoz vezetett volna, ha a szimpatizánsokat leszámítva mintegy két tucatnyi belső tag áldozatul nem esik a letartóztatási hullámnak. A vizsgálat és az ítéletek egyébként azt mutatják, hogy I. Miklós Oroszországában még álmodozni sem volt tanácsos a hatalom elképzeléseit keresztező szláv egységről; éppen azokra sújtott le a cár különös haragja, akik – mint Sevcsenko is – a demokratikus pánszlávizmusnak voltak elkötelezettjei.

8.3. A Cirill és Metód Társaság eszmerendszeréhez hasonló jegyeket mutat a demokratikus pánszlávizmust követő többi csoportosulás is. Ez részben hatás, részben kölcsönhatás eredménye: *a kiváló lengyel forradalmár történész Lelewel és környezete* az 1840-es évek elején például jól kimutathatóan integrálta cseh pánszláv tudósok elméleti és történeti alapállását a szláv kérdések megítélésében. Lelewel hatása nélkül viszont aligha vált volna a demokratikus pánszlávizmus legismertebb ideológusává az orosz Mihail Bakunyin.[39]

8.4. A demokratikus pánszlávizmus híveit mindenekelőtt az jellemezte, hogy *elsősorban demokratáknak* tekintették magukat. A szláv nemzeti mozgalmak jövőjét az európai progresszió általános célkitűzéseivel összhangban tervezték. A szervezeti kereteket 1848 március előtt az irányzat számára a néhány főt számláló orosz emigráció és a lengyel emigráns balszárny

közeledésének kereteiként megbeszélések sora, a sajtóban és nagygyűléseken való közös szereplés szolgáltatta. Ilyen alkalmakkor több ízben megfogalmazódott a demokratikus szláv mozgalom szervezeti egységének a gondolata. Ez már előrelépésnek tekinthető az autokráciaellenes orosz–lengyel összefogás korábban is felmerült gondolatához képest.

A demokratikus pánszlávizmus igazi zászlóbontására csak a „népek tavasza" idején kerülhetett sor. A mozgalommá terebélyesedő nézetrendszer három legismertebb dokumentuma *Mihail Bakunyin* nevéhez fűződik. „Az új szláv politika alapjai" című írása az 1848. június prágai Szláv Kongresszus idején keletkezett. Szerzője éppen csak hogy bekapcsolódott a szláv mozgalmakba; taktikai okoknál fogva írásában ezért visszafogja a radikális célkitűzéseket. Radikális ideológiájához képest hasonlóan mérsékelt a röviddel később írt „Felhívás a szlávokhoz" című kiáltvány is; ennek a hátterében azonban már inkább konkrét lépés kapcsán érvényesül a taktikai megfontolás: Bakunyin a legkülönbözőbb társadalmi rétegekből és osztályokból származó szláv politikusoknak minél szélesebb Habsburg-ellenes szövetsége összekovácsolását akarta elérni. A kiáltvány megszövegezése idején írt magánleveleiben, például a George Sand-dal folytatott levelezésében Bakunyin úgy ítélte meg, hogy az agrárproletariátus adja majd a kelet-európai, s így a szláv forradalmak erőtartalékát.[40] Olvasói auditóriuma előtt viszont megelégedett liberális nézetek hangoztatásával. A „felhívás a szlávokhoz" című, számos harcosan németellenes kitételt tartalmazó kiáltványt éppen német demokraták biztatására írta, az ő anyagi támogatásukkal adta közre. A megjelenését követő polémia, amelybe igen sokan, – Csehországban többek között Palacký és Havlíček is – bekapcsolódtak, több lett, mint elsősorban az ausztroszláv politikusok meggyőzésének az eszköze, aminek szerzője elsősorban szánta; meggyorsította a cseh nemzeti mozgalmon belüli polarizációt a radikális és a liberális elemek között, és áttételesen hatott a horvát baloldal állásfoglalásának módosítására is. Nem korlátozódott a hatása a szláv mozgalmakra: számos, a pánszlávizmustól hagyományosan idegenkedő nyugat-európai publicista, – köztük Proudhon – Bakunyin e fellépése nyomán tudatosította a különbséget a „retrográd" és a „forradalmi" pánszlávizmus között.[41] Ugyanakkor a demokratikus pánszlávizmus tisztázatlan pontjai, bizonytalan osztályjellege kiváltották Engels híres bírálatát a Neue Rheinische Zeitung hasábjain.[42]

Ez az áramlat sem volt statikus; 1849 tavaszán, – ismét főleg Bakunyin publikált írásaiban – előtérbe kerültek a radikális demokrata szempontok és a nemzetköziségnek olyan a „szláv-szempontón" túlmenő elemei, mint

egy újbóli forradalmi hullám esetére jogosult magyar–szláv és német–szláv forradalmi összefogás gondolata. Számos jel arra vall, hogy 1849 májusában, vagyis az osztrák hatóságok által felszámolt ún. májusi összeesküvés meghiúsítása idején, Bakunyin, valamint cseh és lengyel társai eljutottak odáig, hogy szakítsanak a különböző pánszláv ideológiai áramlatokkal.[43]

9. Milyen fejlődést mutat végeredményben a pánszlávizmus? Különböző áramlatai között „a népek tavasza" első hónapjaiban nagyfokú közeledés ment végbe. Ez kétségtelenül 1848 júniusának első két hetében, a prágai Szláv Kongresszus eufóriájában tetőzött, amelyet eredetileg a Habsburg-birodalom területén élő szláv német- és magyarellenes erődemonstrációjának szántak az azt létrehozó ausztroszláv politikusok. A forradalmi Európa Prágába is beszűremkedő hangulatában nem csoda, hogy viszonylag kevés szó esett azután – a tanácskozás végefelé – a szláv egység megvalósításának ausztroszláv módozatáról. Ebben szerepe volt a birodalom határain túlról érkező résztvevőknek is, akik közül néhány poznani lengyel politikus, a Nyugat-Európában élő lengyel emigránsok, valamint az óriási népszerűségnek örvendő Bakunyin ösztönzői és részesei lettek a kongresszus balratolódásának. Az ő hatásukra a tanácskozás alapdokumentumaiba a polgári forradalmak számos fontos követelése is bekerült.

Miután azonban Windischgrätz ágyúi véget vetettek az első hivatalos szlávközi összejövetelnek, úgy látszott, a prágai tanácskozás legtöbb jelszava elveszítette érvényét. Annál is inkább, mert az azon résztvevő, és ott radikális eszmeáramlatok hatása alá kerülő politikusokat lekötötték a saját nemzetük partikuláris érdekei és ezzel egy időben ismét kezdett felerősödni a pánszlávizmuson belüli polarizáció. Míg a Szláv Kongresszuson még a legkonzervatívabb küldöttek sem foglaltak állást a forradalmak előtti állapot visszaállítása mellett; addig 1848 késő nyarától–őszétől több szláv politikus kezdte keresni a kapcsolatokat az európai reakció vitathatatlan fellegvárával, a Habsburg-házzal. Később végbement két újabb erőátcsoportosulás is, főleg a dinasztiában mélységesen csalódott ausztroszláv és illir eszmerendszer híveinek sorában. Első ízben az oktrojált alkotmány kihirdetését követően, majd az ellenforradalom világosi győzelme utáni konszolidáció időszakában.

A lassú hanyatlás azonban nem vezetett a pánszlávizmus teljes elhalásához. A prágai kongresszus emléke, a politikai és a kulturális közösség iránti nosztalgia mélyen beleivódott a különböző szláv nemzeti mozgalmak hagyományrendszerébe. Az 1850/1860-as években szinte minden liberális és radikális elveket valló szláv politikus, ki-ki a maga módján, az 1848 júniusában Prágában hallott elveket megkísérelte lefordítani a maga céljainak meg-

felelően az újabb idők nyelvére. Ez az időszak a pánszlávizmus másodvirágzása, amely csak keletkezésének ismeretében érthető meg. És ennek a negyvenes években született pánszlávizmusnak a terméke a 19. és a 20. század fordulóján nagy hatású neopánszlávizmus is, amelynek története, máig ható vonulata még a pánszlávizmus genezisénél is kevésbé feldolgozott.

Jegyzetek

1. *Marx, K. – Engels, F. – Lenin, V.:* A nemzeti kérdésről. Budapest, 1965. 116.
2. E munkák értékelését l.: *Arató Endre:* Kelet-Európa története a 19. század első felében. Budapest, 1971.; *Niederhauser Emil:* A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Budapest, 1977.
3. *N. Riasanovszky:* Nicolas I. and the official nationality in Russia 1825–1855. Berkeley – Los Angeles, 1959.
4. *B. P. Kozmin:* Nyikolaj I i Mazzini v 1854 g. In: Iz isztorii obscsesztvennih dvizsenij i mezsdunarodnih otnosenij. Moszkva, 1957. 437–445.
5. *V. A. Francev:* Priglasenie ruszszkih na szlavjanszkij szjezd v Prage v 1848 godu. In: Golosz minuvsego 1914/5. 238–240.
6. *M. N. Pokrovszkij:* Diplomatija i vojni carszkoj Roszszii v 19. sztoletii. Moszkva, 1923. 108.
7. Zarubezsnie szlavjane i Roszszija. Dokumenti arhiva M. F. Rajevszkovo. 40–80 godi 19. veka. Moszkva, 1975. A források e sorát értékeli *V. Matula – I. V. Csurkina:* Arhiv M. F. Rajevszkogo kak isztocsnik po isztorii szvjazej mezsdu szlavisztami Roszszii i Avsztrii (40–70 godi 19. v.), in: Kultura i obscsesztvo v epohu sztanovlenija nacii. Moszkva, 1974. 166–178.
8. *J. Vavro:* Jan Herkel' a Šafarikova kritika jeho všeslovanskej gramatiky, in: Sborník filozofickej fakulty Univerziti P. J. Šafárika v Prešove 1961.
9. A kérdés hátterét megvilágítja *B. Porsnyev:* Szocialnaja pszihologija i isztorija. Moszkva, 1971.
10. *A. N. Sebunin:* Evropejszkaja kontr-revoljucija v pervoj polovine 19. veka. Leningrad, 1925. 192–211.
11. E jelenségre rámutat *F. Wollman:* Slavismy a antislavismy za jara národu. Praha, 1968.
12. *M. A. Bakunyin:* Szobranije szocsinenij i piszem. Moszkva, 1935. IV. 132–134.
13. *A. N. Pipin:* Moi zametki, sz prilozseniem sztatej „Dva meszjaca v Prage" i „Vjacseszlav Ganka". Moszkva, 1910. 149–151., 161–179.
14. Arra a körülményre, hogy a pánszlávizmus első ideológusainak eleinte szinte minden egyes embert külön meg kellett nyerni az ügynek, számos példát hoz fel *M. Murko:* Ján Kollár. Ljubljana 1894–1897. I.–II.; valamint *V. Jagić:* Isztorija szlavjanszkoj filologii. Szanktpeterburg, 1910.
15. Slovanský sjezd v Praze roku 1848. Sbírka dokumentu. K vydání pripravil Dr. Václav Žaček. Praha, 1958. 544–561.
16. *V. Kazbunda:* Pout' Čecnu do Moskvy. Praha, 1926.
17. *A. Walicki:* W kregu konserwatywnej utopii. Warszawa, 1964.; *P. Christoff:* An

Introduction to Nineteenth Century Russian Slavophilism, Paris, 1972.; *V. I. Kulesov:* Szlavjanofili i ruszszkaja literatura. Moszkva, 1976.

18. *Sz. A. Vengerov:* Szobranie szocsinenij. Szanktpeterburg, 1912. III. 12–34.
19. *A. Sz. Homjakov:* Szocsinenija. Moszkva, 1911. I. 120–124., 373–404.
20. *N. Gyerzsavin:* Gercen i szlavjanofili, in: Isztorik-marksziszt, 1939/1. 120–122
21. *M. Lemke:* Ocserki po isztorii ruszszkoj cenzuri i zsurnalisztiki 19. sztoletija.
22. Filozófiájuk társadalmi meghatározottságával a marxista történettudomány Plehanov óta lényegében nem foglalkozott.
23. *Sz. A. Nyikityin:* Szlavjanszkije komiteti v Roszszii 1858–1876. Moszkva, 1961.
24. Ennek számos példáját hozza fel Jagić említett munkájában, Vö. még: *V. A. Francev:* Piszma Vaclavu Ganke iz Szlavjanszkih zemel. Warszawa, 1905.; ČESI a Juhoslované v minulosti. Od nejsarších dob do roku 1918. Praha, 1975.
25. Slovanská vzájemnost (1836–1936). Sborník praci k 100 výročí vydání rozpravy Jana Kollara o slovenské vzájemnosti. Praha, 1938.; *K. Rosenbaum:* Koncepcia slovanskej vzájomnosti v období P. J. Šafarika a Jána Kollara. Historický Časopis 1960.
26. *I. I. Lescsillovszkaja:* Illirizm. Moszkva, 1968.
J. Sidak: Studije iz hrvatske povijesti 19. stoleća. Zagreb, 1973.
J. Sidak: Juznoslovenska ideja u illirskom poknetu. Jugoslovenski istorijski casopis. 1963. 3, 31–42.
27. *Arató Endre.* i.m. 373–440.
28. *M. Handelsman:* Czartoryski, Nicolas I. et la question du Proche-Orient. Varsovie, 1933.; *V. Ja. Groszul:* Polszkaja politicseszkaja emigracija na Balkanah v 40-nacsale 50-h godov 19. v. In: Balkanszkij isztoricseszkij szbornik Kisinyov, 1970.
29. *A. Lewak:* Dzieje emigracji polskiej w Turcji. Warszawa, 1935.
30. *D. Beauvois:* U zrodel panslavizmu: polskie oświecenie i slowiańszczyzna (1795–1820), in: Revue des études slaves. Communciations de la delegation française au VIIIe Congrès International des Slavistes. Zagreb (3–9 septembre 1978) 33–42. L. még *V. A. Francev:* Polszkoe szlavjanovedenie konca 18. i pervoj csetverti 19. sztoletija. Praha, 1906.
31. *W. Lednicki:* Mickiewicz at the collège de France, in: The Slavonic and East European Review 1941. XX. 149–172.
32. *V. Žaček:* Die Rolle des Austroslawismus in der Politik der österreichischen Slawen, in: L'udovít Štúr und die Slawische Wechelseitigkeit. Bratislava, 1969. 127–147.
J. Sidak: Austroslavizam i slavenski kongres u Pragu 1848, Historijski Pregled 1960. 3–4, 204–218.
33. Palacký magyar vonatkozású írásaiból is kiviláglik ez. Vö. *R. Prazák:* Palacký a Mad'ařI před rokem 1848, in: Časopis Matice Moravské 1958.
34. *Arató Endre:* Egykorú demokratikus nézetek az 1848–1849 évi magyarországi forradalomról és ellenforradalomról. Budapest, 1971.
35. *B. Nyikolajevszkij:* Vzgljadi M. A. Bakunyina na polozsenie del v Roszszii v 1849 g. In: Letopiszi markszizma. Moszkva, 1929. IX–X.
36. *M. Nyecskina:* Obscsesztvo Szoedinennüh Szlavjan. Moszkva–Leningrad, 1927.
37. *F. Wollman:* Slovenství Safařikovo a Šefčenkovo, in: Slavia 1961/30/.
38. *P. A. Zajoncskovszkij:* Kirillo-Mefodijevszkoje obscsesztvo. Moszkva, 1959.
39. Lelewel demokratikus pánszláv nézetrendszerét és szláv kapcsolatait részletesen tár-

gyalja *St. Kienewicz:* Lelewel. Moszkva, 1970.; *B. Sz. Popkov:* Polszkij ucsonij i revoljucioner Ioahim Lelewel. Moszkva, 1974.
40. *Kun Miklós – Fodor István:* Bakounin et George Sand; in: Europe 1978/III.
41. *L. D. Orton:* The Echo of Bakunin's Appeal to the Slavs (1848), in: Canadian–American Slavic Studies 1976. Winter, 498.
42. *G. Szafarov:* Marksz o nacionalno-kolonialnom voprosze. Moszkva, 1934. 110.
43. *M. Kun:* Bakunin and Hungary (1848–1865), in: Canadian–American Slavic Studies 1976. Winter, 511–513.

Ju. J. IGRICKIJ:

AZ OKTÓBERI FORRADALOM A MAI POLGÁRI TÖRTÉNETÍRÁSBAN

(Isztorija SzSzSzR. 1977/5. 203–218.)

A világ első szocialista forradalmának története egyike a legelső témáknak, amelyek körül az utóbbi hatvan év legélesebb eszmei küzdelme folyik. Nem túlzás azt állítani, hogy bárhogyan közelítse meg a polgári ideológia korunk leglényegesebb társadalmi jelenségét, abban mindig felbukkan az Október ellenes osztályjelleg; az a törekvés, hogy megdöntsék a marxizmus által feltárt történelmi törvényszerűségeket, amelyeknek egyik legragyogóbb példája a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme volt. Ebben az összefüggésben érthető az a figyelem, amellyel a polgári történetírás az 1917-es oroszországi eseményeket kezeli. Amint ezt M. Schwartz, az amerikai szovjetológus konstatálta mondván: „az orosz forradalomról és az ötven valahány éves szovjet rendszerről már többet írtak, mint a történelem bármely hasonló jelenségéről".[1] Az angol szovjetológus I. Deutscher azt feltételezi, hogy a jövőben is olyan érdeklődéssel és szenvedélyesen fogják a különböző történész-iskolák az orosz forradalmat tanulmányozni, mint ahogyan másfél évszázada kutatják a Nagy Francia forradalmat".[2]

Ha az Októberi forradalom mai polgári történetírásának jellemzésére jogosan használjuk a „szenvedélyes" jelzőt, akkor ez mindenekelőtt azt az álhatatosságot illeti, amellyel ez a historiográfia kitart a maga szubjektivista koncepciói mellett, amelyekkel kész megcáfolni a történelmi folyamat marxista felfogását. Ez viszont arra kötelezi a marxista történészeket, hogy kísérjék figyelemmel ezeknek a koncepcióknak az alakulását, fejlődését és tárják fel tarthatatlanságukat, tudománytalanságukat.

Október burzsoá historiográfiájának kritikájával foglalkozó szovjet szakirodalom kitér a polgári történészek általános sémáira (az Októberi forradalom, mint valamely történelmi anomália ábrázolására, vagy amikor úgy tüntetik fel, mintha az „elmaradott" Oroszország ezzel kezdte volna az átmenetet a szovjet típusú „ipari társadalom" felé), valamint arra, ahogyan interpretálják 1917 előtörténetét, egyes eseményeinek aspektusait. Számos monográfia elemzi az Októberi forradalomról szóló amerikai, angol, nyugatnémet és francia munkákat.[3] Olyan munkák is megjelentek, amelyek Októ-

berrel kapcsolatos orosz, illetve szovjet történelmi kérdések burzsoá koncepcióit bírálják.[4] Vannak olyan kötetek is, amelyekben bemutatjuk, hogy milyen helyet foglal el a polgári szovjetológiában az Októberi forradalom kutatása.[5]

A szovjet tudósok meggyőzően cáfolják az Októberi forradalom nem törvényszerű és nem demokratikus jellegéről szóló verziókat, valamint feltárják a polgári historiográfia módszertani gyengeségeit és eklekticizmusát, kötődését a forradalom előtti Oroszország bukott polgári és kispolgári pártjainak eszmei örökségéhez; megvilágítják az összefüggést a szovjetológusok Október-interpretációja és a politika, valamint az antikommunizmus ideológiája között, és bemutatják azokat a módszereket, fogásokat, amelyekkel a kommunizmus ellenfelei kiforgatják a történelmi tényeket. Mindennek ellenére ez nem jelenti azt, hogy a „küzdő-tér" már nyugodt, hogy Október polgári történetírásának bírálata elvesztette volna aktualitását. Akkor, amikor (és ezt a polgári ideológusok is beismerik) a legnagyobb tőkés országokban a tudomány intenzív politizálódása folyik, ilyen körülmények között[6] a világ első szocialista forradalmának az értelmezését egyre inkább az ideológiai harc legfontosabb eszközeként használják fel. A burzsoá történészek kategórikus ellenszenvüket nyilvánítják a Nagy Október okainak, jellegének, nemzetközi jelentőségének marxista magyarázatával szemben; de meghirdetik az Októberi forradalom történetével kapcsolatos kutatások állítólagos nyugati fölényét a szovjettel szemben.[7] Igaz, vannak olyan megjegyzések is, miszerint a polgári és a marxista historiográfia premisszái „nem is oly összeegyeztethetetlenek"[8], de ezekben tisztán érzékelhető, hogy arra számítanak: a marxista társadalomtudomány majd eltér a maga elvi álláspontjától.

Viszont a polgári történészeknek az Októberi forradalom kulcskérdéseiben kialakított álláspontja egyáltalán nem szilárdítja meg a tudományos „vezetőszereppel" kapcsolatban támasztott igényeiket. A polgári történetírás a forradalom után 60 évvel, még ma sem képes kilépni a szubjektív, mélységes elfogultságtól áthatott eszmék köréből, amelyek közvetlenül a forradalom után és mind a mai napig azt állítják, hogy a forradalom csak „véletlen" volt, egy „szűk vezető réteg" fordulata volt csupán.

Az természetes, hogy vannak lényegbe vágó eltérések is az akkori és a mai polgári történetírásban. Ez mindenekelőtt az Októberi forradalomnak a világtörténelemben elfoglalt helyével kapcsolatos értékelésre vonatkozik. Míg 20 évvel ezelőtt számos polgári szerző kiemelte az új társadalom (szerintük) labilis jellegét[9], addig a tőkés országokban ma megjelenő irodalomban ehhez hasonló megállapítás egyáltalán nincs. „A történelemnek egyetlen is-

mert eseménye sem volt olyan mélységes hatással az emberiségre, mint az 1917-es orosz forradalom" – olvashatjuk egy Nyugaton nem régen megjelent könyvben.[10] M. Schwartz véleménye szerint Szovjet-Oroszország „forradalmi példája" eredményeképp a történelem menete jelentősen felgyorsult, ez a példa „a nemzetközi politikai élet formájára és tartalmára is mély hatást gyakorolt".[11]

Ugyanakkor az, hogy a polgári történészek elfogadják az Októberi forradalom óriási hatását az egyetemes történelmi folyamatban, természetesen nem azt jelenti, hogy ők helyesen értelmezik a Nagy Október történelmi szerepét. Október polgári történetírásának máig megőrzött jegyei maradtak, pl. a nem helytálló módszerek alkalmazása a társadalmi fejlődés kutatásában, hűség az antimarxista és kommunista ellenes dogmákhoz, a kliséikbe nem „beilleszthető" tények ignorálása. ...

A forradalom kutatásának módszertani fogyatékosságai a polgári tudományban

A szovjet tudósok már több helyütt rámutattak, hogy a polgári tudomány úgy vizsgálja a forradalmi mozgalmakat, hogy kiragadja a társadalomtörténeti folyamat egészéből, ez pedig az anyaggyűjtésben és a következtetésekben egyaránt szubjektivizmushoz vezet.[12] A polgári historiográfiára jellemző egy bizonyos negatív megközelítési mód, ahogyan a forradalmakat, mint tisztán politikai jelenségeket kezeli, amelyek a történelem „természetes" menetének logikáját sértik meg. Ezt maguk a burzsoá szerzők is beismerik. „Egy nyugati tudósnak nehéz jó szót szólni a forradalmi radikalizmusról, minthogy ez a legalapvetőbb szellemi reflexeinek is ellentmondana", – jegyzi meg B. Moore amerikai szociológus.[13] „A mi nyugati világunk szilárdan elfogult a fokozatos evolúció oldalán, a forradalommal szemben", – bizonygatja a holland W. F. Wertheim.[14]

A fentiekkel teljes összhangban van az az Angliában megjelent könyv, amely úgy jellemzi Októbert, mint „a jelenkor első sikeres radikális forradalmát", amely meghiúsította a „mérsékletek" evolúciós fejlődésbe vetett reményeit.[15] Azt, hogy Október „radikalizmusának" milyen osztályjellege volt, és hogy a szerző által „mérsékeltnek" nevezettek mögött milyen társadalmi erők állottak, ezt a könyv elhallgatja. Olvasójának viszont el kell hinnie, hogy a modern tőkés társadalom minden rendellenességét az oroszországi szocialista forradalom okozza és a bajok nem a polgári társadalom természetéből fakadnak.

A kommunista-ellenesség ad abszurdum viszi ezt a „logikát", amikor az Októberi forradalomra és a bolsevik pártra hárítja az olasz és a német fasizmus kialakulásáért viselhető bűnös felelősséget.[16–17] Bár az ennyire előítéletes felfogás nem gyakori a nyugati történészek között sem, azért érdemes megjegyezni, hogy az ilyen fantáziálást a polgári historiográfia módszertana teszi lehetővé, amelyben felcserélhető az ok – okozati összefüggés; – jelen esetben a kapitalizmus, mint társadalmi rend ellentmondásai és az ellentmondások gordiusi csomóját elvágó társadalmi forradalom közötti összefüggés cseréje.

A probléma összekuszálásához vezet a nyugati történészeknek az az állítása, hogy képtelenek hiteles következtetésekre jutni az olyan kérdésekben, mint az Októberi forradalom okai, jellege és következményei, mert állítólag nincsenek pontos adatok. „Iszonyúan nehéz objektíve tanulmányozni az orosz forradalmat és az azt követő polgárháború történetét", – jelentette ki a Manchester-i Egyetem professzora J. F. N. Bradley, azon békétlenkedve, hogy az Októberi problematikával foglalkozó kutatók igyekeznek „filozófiai álláspontra" helyezkedni. Bradley véleménye szerint a történészeknek nincs „birtokában olyan bizonyíték,...amelynek alapján hiteles történelmi tények megállapíthatók lennének."[18]

Bradley amiatt is elégedetlen, hogy a történeti kutatásokba bekapcsolták a „filozófiát", bár a történelmi igazság megállapíthatóságának tagadása is egy fajta filozófiai álláspont, csakhogy erősen agnosztikus. Az Októberi forradalomnak valami megismerhetetlen jelenségként való kezelése – hibás megközelítés. Hiteles bizonyítékok és megállapított tények fölös mennyiségben állnak a történészek rendelkezésére, hogy megadják az Októberi forradalom pontos értékelését. ... Az adatok hiányossága miatt lehet zúgolódni, de hogy a paraszti megmozdulások forradalmi jellegűek lettek, és hogy 1917-ben folyamatosan szaporodtak – nos, ez nem hagy kétséget. És vitathatatlan az 1917 őszén a Szovjetekben lejátszódott intenzív bolsevizálódás is, amit egyébként egyetlen polgári történész sem tagad. ...

Ebből természetesen nem következik, hogy már minden kérdést megoldottunk az Októberi forradalom történetével kapcsolatban, vagy hogy ezt a témát a további kutatások szempontjából „lezártnak" tekinthetnénk. Minc akadémikus, az Októberi forradalom történetéről szóló háromkötetes alapmű szerzője, hangsúlyozza, hogy nem tudott eljutni a kívánt teljességre a kérdések feltárásában, és hogy a témával kapcsolatban levéltáraink kiapadhatatlanok.[19] Bár tudjuk, hogy a kutató munkában vannak bizonyos hiányosságok, szélesebb értelemben tudjuk, hogy a megismerési folyamat ha-

tártalan – amit a marxista történészeknek tudniuk kell –, mindez azonban nem jelenti, hogy a valóság megállapíthatatlan. Az Októberi forradalommal kapcsolatban ilyen abszolut hiteles igazság az, hogy ez a forradalom a történelemmel korrelációban létrejött jelenség; hogy a széles néptömegek támogatásával a bolsevik párt vezette munkások, katonák és a parasztok élcsapata hajtotta végre.[20]

Érdekes, hogy a burzsoá szovjetológusok értékelései az Októberi forradalomról a legritkább esetben egyeznek a manapság egyre népszerűbbé váló fogalommal, amit a polgári politológusok hirdetnek a forradalomról. Fennáll ez például akkor, amikor a polgári politológusok a forradalom nélkülözhetetlen premisszájaként elfogadják egy a teljhatalomra törő ellenzék létezését, amely a lakosság jelentős részének támogatását élvezi, a kormány pedig képtelenné válik, hogy megküzdjön az oppozícióval.[21] Világos, hogy a forradalom mélyenszántó elemzéséhez nem elegendő ez a képlet, amelyből kimaradt a legfontosabb, – a mozgalom gazdasági és társadalmi előfeltétele és osztályjellege. Ez is mutatja ugyanakkor, hogy mennyire sántít az az álláspont, amely szerint a forradalom alkalomszerűen, véletlenül következett be, vagy hogy a történelmi tény még nem elegendő alap a törvényszerűség mgállapításához; hiszen ezek a feltételek (sok mással egyetemben) az 1917-es orosz belpolitikai porondon cáfolhatatlanul megjelentek.

Október burzsoá történetírásának változatlan posztulátumai

Az az álláspont, amely az 1917-es események „megismerhetetlenségét" deklarálja nem csak terméketlen, de ezzel az alapállással a polgári történetírás a történtek után jó félévszázaddal számtalanszor csődöt mondott. Persze nem minden nyugati történész osztja J. Bradley véleményét, de mindaz, amit a polgári historiográfia Októberről írt, egészében véve eklektikus, és ezt a historiográfiát inkább jellemzi az ötven év távolából is megőrzött kánonikus rend, mint azok a félénk próbálkozások, amelyek az ettől való eltérést meg-megkísérlik.

És valóban, ha a burzsoá historiográfiában az Októberi forradalom interpretációjából kiemeljük az alapvető vonásokat, rájövünk, hogy – bizonyos módosulásokkal – ezek a réges régi vonalak. Vegyük példának azt a kadet-nézetet, amely szerint az orosz nemzet érdekeinek a leginkább a brit mintára létesülő alkotmányos monarchia, vagy a polgári parlamentarizmusnak valamely más variánsa felelne meg. Ez a „koncepció" nem állta ki az idő próbáját, annyira nem hogy „tizenhétben" nyolc hónap alatt kiderült,

az orosz burzsoázia a legteljesebb mértékben képtelen az ország égető gondjainak a megoldására. A polgárháború viszont a monarchista illúziókat oszlatta el, csakúgy, mint az opportunista pártok „harmadik utas" reményeit. Végső soron egyáltalán nem volt meglepő, hogy a fehér-emigráns történészek a huszas években és még később is hűek maradtak kadet-eszméikhez. Még az is érthető, hogy M. Karpovics, G. Vernadszkij és a velük sokban szolidáris B.Pairs olyan tekintélyesek voltak Amerika és Anglia egyetemein (a hivatásos szovjetológusok születőben levő nemzedékének ők voltak az első tanítói), – az orosz történelemről szóló nyugati irodalomban azonban még a 70-es évek végén is fellelhető a kadet-verziók hatása.[22]

Vagy lássuk azt a változatot, amely szerint azért ment végbe a Februári majd az Októberi forradalom, mert ez következménye volt az első világháborúnak és a háborúban a cárizmus által elkövetett hibáknak. P. N. Miljukov fejtette ki a legteljesebben ezt a tételt, amely tökéletesen megfelelt az emigráns és a nyugati történészeknek, akik nem akarták figyelembe venni a történelmi folyamat leglényegesebb tényezőjét, a gazdasági és társadalmi ellentmondásokat.[23] Ennek az álláspontnak napjainkban is megtalálhatók a képviselői,[24] de talán a legnyíltabban és a legtúlzóbb módon az amerikai szovjetológus, R. G. Wesson fejezte ki a lényeget: „A háború nem bábája, hanem szülője volt a forradalomnak".[25] Bár más szavakkal, de ugyanezt a gondolatot tolmácsolja W. Blackwell amerikai gazdaságtörténész: „Az orosz történelem porondja nem Péterváron, hanem Szarajevóban és Tannenbergnél volt előkészítve."[26]

Ugyancsak távol esnek a tudományosságtól azok a következtetések, amelyekből kiderült, hogy a polgári szovjetológusok váltig olyan tényeket használnak fel, amelyeket maga a történelem már régen megcáfolt. Ennek legfeltűnőbb példája az a kitaláció, amely az úgynevezett „német pénzről" szól, amelynek segítségével az orosz forradalmak 1917-ben lezajlottak volna. Ezt a fikciót eredetileg a viharos forradalmi időkben az Ideiglenes kormány röppentette fel, használták szovjetellenes intervenciójuk indoklásában az Antant politikusai is..., – de a józan gondolkodású nyugati történészek már rég sutba dobták.[27] Mindazonáltal a szovjetellenesség időnként aktivizálódik és A. F. Senn amerikai történész szerint egyesek a bolsevikok és a császári Németország közötti kapcsolat „bizonyítékait" oly nagy buzgalommal keresik, „mintha ettől remélnék, hátha elillan a bolsevik forradalom".[28] E téren a szenzációs „felfedezés" igényével állt elő az Októberi forradalom 50. évfordulója előestéjén G. Katkov oxfordi professzor.[29] A legtöbb szovjetológus nem értett egyet koholmányával, sőt néhányan ki is nevették.[30]

Említést sem tennénk Katkov nívótlan opuszáról, ha nyolc év múltán nem követte volna őt kollégája, M. Pearson.[31] A nyugati irodalomban ugyancsak megbírálták Pearson következtetéseit, amelyeket például A. E. Senn „mítosznak" nevezett, és kijelentette, hogy „az Októberi forradalom történelmi tény marad, amelyet korával összefüggésben kell vizsgálni; és amely nem tekinthető összeesküvésnek."[32] A hasonló megközelítési módok ellen más polgári szerzők is tiltakoztak.[33] Összegezésünk megalapozott, miszerint a mai polgári történetírásban nem uralkodó nézet az 1917-es események „összeesküvés"-szerű ábrázolása. Bár a visszaesőknek van táptalaja, – a burzsoá ideológia kommunista ellenessége, valamint az emigráns történészek első és második generációjának (csökkenő) aktivitása.

Az Októberi forradalom okaival és jellegével foglalkozó eddig jelzett munkák alapjában véve kadet-ihletésűek; viszont a mensevikek hirdették meg azt a koncepciót, amely szerint Oroszország nem volt érett a szocialista forradalomra és hogy Lenin – állítólag – eltért a marxizmustól. Az Októbert követő első években ez a felfogás csak ritkán bukkant fel a polgári történetírásban. Ennek mindenekelőtt az a magyarázata, hogy akkoriban még nem volt evidens a burzsoá és a reformista irányzat eszmei közelsége. Később, amikor a mensevik és trockista beállítottságú szerzők (Nyikolajevszkij, Valentyinov, Sub, Abramovics, Deutscher, Wolf és mások) szavának a nyugati akadémiák táján már súlya volt, és amikor jobboldali szocialisták és szociáldemokraták kerültek hatalomra számos tőkés országban, nos, ez volt az az időszak a nyugati történetírásban, amikor megszilárdultak, sőt uralkodó irányzattá váltak azok a nézetek, amelyek szerint az Októberi forradalom „nem a marxista" koncepciónak megfelelő forradalom volt. Van valami ironikus abban, hogy a polgári ideológusok, akiknek már több generációja fáradozott a marxizmus cáfolatán, ma a marxizmus tisztaságának „védelmében" tetszelegnek.

Ha jobban elmélyedünk ebben a jelenségben, észrevesszük, hogy a burzsoá ideológusokat mozgató motívumok között taktikai fortélyok is vannak, biztonsági okokból,[34] úgyszólván „ötletet lopnak" és megkísérelnek szakadást előidézni a kommunista világmozgalomban. De ha például R. V. Daneils azt állítja, hogy „a létező szovjet állami irányítás minden porcikája ellentmond a marxista elméletnek"[35], az olvasó joggal kételkedhet a szerző marxizmussal kapcsolatos kompetenciájában, – hiszen a nyugati szovjetológusok közül talán Daniels a történelem esetlegességének legmakacsabb híve,[36] ez a koncepció pedig a marxizmustól testidegen nézet. Vagy talán hallgatóságának tapasztalatlanságára számított a szerző?

Aki figyelemmel kíséri hogyan alakult a nyugati historiográfiában a kezdetektől napjainkig Október története, az bizony számtalan közhelyre bukkan. S csakugyan, L. Lawton, W. Bastell és más polgári történészek, valamint a 20-as évekbeli publicisták szerint a forradalom oka Oroszország „sajátos" útjában, „elmaradottságában" keresendő.[37] Napjainkban F. Barghoorn, R. Wesson, és H. Seton – Watson azt tartja, hogy Oroszország fejlődésében az „autoritárius" tradíció a domináns, ez különbözteti meg Európától,[38] W. Griffith pedig egészen odáig megy, hogy a „magántőke" létezését tagadja a cári Oroszországban.[39] J. Mavor 1928-ban két mesterséges részre osztotta az Októberi forradalmat, amelyek állítólag párhuzamosan, az „alsó" és a „felső" rétegekben zajlottak,[40] s ezt J. Carmichael még mai napig is vallja.[41] B. Pares-nek volt egy elmélete a bolsevik párt állítólagos „értelmiségi" összetételéről,[42] amit ötven év múltán R. Pethybridge úgy visszhangoz, hogy ezt a terminológiát korszerűsítve, az SzKP-t a „fehér gallérosok" pártjának nevezi.[43]

Nem meglepő ez a folyamatosság, ha figyelembe vesszük, hogy a polgári ideológia marxizmus-ellenességének egyik fő feladata, hogy bebizonyítsa az Októberi forradalomról annak elsősorban „nem törvényszerű" voltát, másodszor azt, hogy ez a forradalom „nem volt demokratikus". Hogy céljukat elérjék, a burzsoá szovjetológusok készek bármely eszmét, a kadet, a mensevik és az eszer koncepciók mellett még a százötven éves múltból például az orosz szlavofil A. Tokvil, vagy de Kustin márki naplójának szellemét is felidézni.[44] A nyugati történészek képzetei az orosz történelemről, annak sajátosságairól voltaképpen manapság is ilyen forrásokból táplálkoznak.

A hagyományos koncepciók módosulásai

Ugyanakkor a polgári szovjetológusok nem hagyhatják figyelmen kívül a változó világ realitásait, amelyek meghatározzák a burzsoá ideológia elméleti fegyvertárának változásait is. A szovjet szakirodalomban már volt arról szó, hogy a polgári társadalomtudományban terjed a „fejlődési stádium" a „modernizálás" és az „egységes ipari társadalom" elmélete, ami pedig odavezet, hogy a szovjetológusok megkísérlik, hogy az Oroszország „egyedi", vagy „specifikus" történelmi útjáról szóló mítoszt felcseréljék olyan koncepciókkal, amelyek valamelyest megfelelnek az új tcóriáknak.[45] Más szóval, a burzsoá szerzők kezdik érezni annak szükségességét, hogy áthidalják a szubjektivizmust, amivel a történelmi folyamatot, mint a véletlen jelenségek együttesét kezelték, valamint, hogy a történelem tanulmányozá-

sában némi általánosító kategóriákat is alkalmazzanak. Nos, ezek a burzsoá szerzők elkezdték ezeket a kategóriákat az orosz történelemre is vonatkoztatni, azzal a céllal, hogy megcáfolják a marxista történetfilozófiát, s mindenekelőtt annak azt a tételét, amely a társadalmi formációk változásáról szól, nevezetesen arról, hogy a kapitalizmusnak a szocializmus általi felváltása világméretekben elkerülhetetlen. Így született meg az a koncepció, amely Októbert tartotta „az elmaradott országok forradalmai" közül az elsőnek, amelynek célja, hogy az ilyen országokat nyugati mintára és Nyugathoz hasonlatos „ipari társadalommá" tegye.[46]

Ez a nézet sok szempontból egyezett a szovjetológusoknak egy másik elméletével, – a két társadalmi rendszer konvergenciájának teóriájával. Az 50-es 60-as évek fordulóján mindkettő rohamosan hódított a polgári társadalomtudományban. A későbbiekben azonban mindkét vonalon bizonyos visszaesés mutatkozott.

Itt jegyezzük meg, hogy a polgári társadalomtudományokban a 30-as évektől az 50-es évekig osztatlanul uralkodó szubjektivista relativista eljárások felülvizsgálata nem egyforma intenzitással zajlott a különböző diszciplinák területén. Míg a konkrét szociológiai kutatásokban, a szociál-pszichológiában, a politológiában viszonylag sikerrel honosodott meg a rendszer-elmélet és a strukturalizmus, ami a társadalmat mint a rész és az egész egységét vizsgálja és ami a korábbi merevséghez képest előrelépés volt, addig az új áramlatnak a polgári történészek jelentős része ellenállt. Mindazonáltal a polgári szerzők egész sora fogadta be ezt a szemléletet, ami többek között abban is kifejezésre jutott, hogy elfogadták a társadalom fejlődésében a gazdasági és a társadalmi tényezők vezető szerepét.[47] Th. Cochran, az Amerikai Történelmi Társulat elnöke javasolta, hogy a gazdasági faktort tekintsék „a társadalomtörténet fő elemének".[48] Ugyanakkor a polgári historiográfiában mégis igen nagy súlya van a tradicionális felfogásnak. Még a gazdasági tényezők fontosságát elfogadó történészek is messze elkerülik az olyan következtetéseket, amelyek a nyugati olvasókat akár a legkisebb mértékben is rávezetnék a társadalmi formációk váltásának marxista tanítására. ...

Angliában is harcban állnak egymással a szubjektivista módszer hívei, mindenekelőtt a Popper-féle prezentizmus iskolájához tartozók[49] és azok a történészek, akiknek felfogásában a társadalom fejlődése objektív folyamatként jelentkezik, amelynek saját logikája van, függetlenül a kutató esetleges szeszélyeitől. Az Essex grófság (Anglia) egyetemén tanító M. Freeman, Popper nézeteit bírálván kifejtette, hogy „a legfontosabb történelmi szituációkban egy részleges társadalmi konstrukció (azaz a társadalmi fejlődés

egyes aspektusainak a tanulmányozása – Ju. Igrickij) nem nyújt megbízható megoldást azokra a problémákra vonatkozóan, amelyek az adott társadalomban a nép előtt állanak", és itt a szerző megjegyzi, hogy utal a nyugati szakirodalom 1917 Oroszországának interpretálására.[50] A mai nyugati szovjetológusok számára van egy józan ajánlata, arra vonatkozóan, hogy azok részekre tagolják az orosz politikai, gazdasági és társadalmi fejlődést az imperializmus korában és csak egyes személyek tevékenységére helyeznek hangsúlyt (II. Miklós, Vitte, Sztolipin, Raszputyin, Kerenszkij, Csernov és mások), s mindezt nem az osztályerők analízisével összefüggésben! Ennek az egészséges ajánlatnak a szerzője viszont nem szovjetológus.

Térjünk vissza ahhoz a koncepcióhoz, amely szerint „az elmaradott országok forradalmai" közül az első az Októberi volt. Ez egyenesen a marxizmus ellen irányuló nézet, amennyiben megkísérli, hogy a Marx által feltárt formáció-váltás törvényszerűségét felcserélje valamiféle ködös elképzeléssel az országok fejlődésére vonatkozóan, amiből kimarad „az ipari társadalom" osztály-lényege. Noha ebben a koncepcióban kétségtelenül kevesebb az irracionális és szubjektív elem, mint a „nyugati" és a „keleti" történelmi út mesterséges szembeállításában, azért lényegében ez is történelmietlen.

A kapitalizmus vaskalapos védelmezőivel ellentétben a társadalmi intézmények megcsontosodása helyett ezek fejlődéséről szóló elméletet állítják előtérbe azok, akik „az ipari társadalom", a konvergencia-elmélet és „az elmaradott országok forradalma" teóriákat vallják. Ők azonban egyáltalán nem tudtak világos magyarázatot adni olyan kérdésekre, mint az, hogy az iparosodáson kívül miben fejeződik ki a „Nyugat" irányába ható „nem-nyugat" fejlődése; hogy maga az iparosodás folyamata Európában is olyan-e, mint Oroszországban, vagy mint a „harmadik világban" és végül, hogy milyen eltérések vannak a már létező „ipari társadalmak" között a kapitalista és a szocialista országokban? A fejlődésre helyezett hangsúlyt nem alapozza meg a fejlődés jellegéről kidolgozott tudományosan hiteles kép. Tegyük hozzá, hogy a konvergencia-elmélet ellenzői, akik maguk is végtelenül távol vannak attól, hogy ismerjék a történelmi folyamat helyes fogalmát, – ezt felismervén meg is indították ellenakciójukat.[51]

Ezen túlmenően, a „harmadik világba" irányuló szellemi exporthoz „az elmaradott országok forradalmának" koncepciója nem használható fel, – amint erről szovjet tudósok is kifejtették véleményüket.[52] Más szóval azt mondhatnók, hogy ez a felfogás elfogadhatatlannak bizonyul mind a tőkés nagyhatalmak polgári ideológusai, mind a fejlődő országok nemzeti burzsoáziája számára.

Az utóbbi években a tőkés országokban megjelenő legkülönbözőbb kiadványokban egyre erőteljesebben jelentkezik „Oroszország Európán kívüliségének" a gondolata. Érdekes azonban, hogy csak a legritkábban használják a régi, elcsépelt fordulatokat, mint amilyen pl. a „Kelet–Nyugat" merev megkülönböztetése volt, és nem ismételgetik azt a jóval későbbi felfogást sem, amely szerint Oroszországot a forradalom és az iparosítás által lehet „a Nyugathoz felzárkóztatni", – hanem ellenkezőleg, Októbert, mint vízválasztót ábrázolják, amely Oroszországot elhatárolja a „Nyugattól". Amint egyik írásában R. Aron ellentmondást nem tűrő hangon ki is jelentette: „Oroszország 1917-ben eltávozott Európából".[53] Ha itt arról lenne szó, hogy az ismert francia filozófus és történész a szocialista Oroszország születését, mint az imperialista nagyhatalmak frontáttörését fogná fel, ezzel egyet lehetne érteni, – minthogy Oroszország útja, ebben az értelemben, valóban elvált Európa többi részének útjától egészen a második világháború végéig, amikor a keleteurópai országok egész sora „távozott el" a kapitalista világból. De Aron a legtávolabbról sem vallja a történelem marxista felfogását. Mi több, fent idézett kijelentése minden tudományosságot nélkülöz, annyira, hogy ezt csak egy szélsőségesen reakciós szemlélet sugalmazhatta. R. Aron azon van, hogy a nemzetközi feszültség csökkentésére irányuló politika, valamint a Helsinki-i értekezlet szellemével kapcsolatban általános bizalmatlanságot ébresszen. Felfogásának lényege: Európa „további" része nem képes gyümölcsözően együttműködni a szovjet, a szocialista Oroszországgal. Ugyanakkor azonban Aron elfelejti, hogy a kérdésnek ilyetén felvetése nem csak dezavuálja az „ipari társadalom"-elméletet, amelynek személy szerint ő az egyik szerzője, hanem hovatovább ellentmond az egész 20. századi európai történelemnek. Ennek a folyamatnak egyik vitathatatlan ténye például az, hogy a második világháborút a nácizmus robbantotta ki, amely az európai imperializmus legreakciósabb erőinek a szüleménye volt, és a „nem-európai" Szovjetunió volt az, amely igyekezett ennek elejét venni a kollektív biztonsági rendszer kialakításával, majd döntő részt vállalt az antihitlerista koalíció győzelmében, az egyetemes civilizációnak a fasizmus rémtetteitől való megmentésében.

A polgári történészeknek az a törekvése, hogy az Októberi forradalomban az „európai civilizációtól" idegen vonást leljenek fel, gyakran abszurd következtetésekre vezet. Mint például abban a könyvben, amely az USA-ban jelent meg, és a polgárháború történetéről szól a Távol-Keleten. Itt olvashatjuk, hogy Lenin és a bolsevikok „ellenségesen viszonyultak a tradicionális értékekhez és intézményekhez" és hogy ellenséges magatartásuk

állítólag nemzetközi jelentőségűvé vált, amikor 1917 novemberében Oroszországban hatalomra kerültek.[54] Van-e komoly történész, aki nem érti, vagy úgy tesz, mintha nem értené, hogy a kommunisták nem általában a „hagyományos értékek és intézmények" ellen vannak, hanem az ember ember által való kizsákmányolásának az intézménye ellen, az ezt szülő magántulajdon intézménye ellen vannak, a burzsoá társadalom által törvényesített gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek, egyszóval az osztály- és a nemzeti elnyomás minden megnyilvánulása ellen vannak? Lenin számtalanszor hangsúlyozta, hogy mindazt, amit az emberi társadalmak létrehoztak, a marxizmus kritikusan átdolgozta, ilyen értelemben tehát nem megsemmisítője, hanem törvényes örököse az emberiség legnemesebb hagyományainak, így „a burzsoá korszak legértékesebb vívmányainak" is.[55] „Nekünk képesekké kell válnunk a teljes emberi tudás befogadására", – mondotta Lenin azoknak a kommunistáknak elsősorban, akik a régi kultúra értékeivel szemben nihilistának mutatkoztak.[56]

A „megtervezett forradalomról" szóló verzió

Ha már most a Nagy Októberről az utóbbi időben kialakult nézetekkel foglalkozunk, azok közül, amelyek Nyugaton többé-kevésbé jelentősnek mondhatók, fel kell figyelnünk az úgynevezett „megtervezett forradalom" elméletére. „Ha nem is értünk egyet a marxista–leninista történetszemléletével, – írja R. Wesson, – abban tökéletesen megegyezhetünk, hogy a bolsevik hatalom-átvétel és a Szovjet állam megalakulása volt a történelem talán legfontosabb megtervezett politikai eseménye."[57] R. Wesson megfogalmazásában csak az világos, hogy ő az Októberi forradalomban nem óhajtja meglátni a történelmi folyamat általános törvényszerűségének a megnyilvánulását. A nyugat-német T. Schieder megmagyarázza, hogy a szovjetológusok milyen anti-marxista tartalommal ruházzák fel a „megtervezett forradalom" fogalmát. „Az 1917-es Októberi forradalmat felfoghatjuk, – írja – mint a lenini forradalom-elmélet következetes alkalmazásának az eredményét"; eredetét tekintve megtervezett forradalom volt, minthogy mozgató ereje a bolsevik párt volt, „amely nem a marxista értelemben vett széles tömegek, hanem a kisebbség forradalmát hajtotta végre".[58]

Nem mondható ragyogóan eredetinek Schieder, amikor a szocialista forradalom lenini elméletét szembeállítja a marxizmussal, hiszen a polgári történészek már több évtizede csinálják ugyanezt. És valójában a „megtervezett forradalom" terminológiában is áthallik az eszer-mensevik erősködés

arról, hogy jellegét tekintve Október – államcsíny volt.[59] Ebben a viszonylatban ez a koncepció segít megalapozni az Októberi forradalom nem-törvényszerűségéről és nem-demokratikus jellegéről szóló állításokat is. Ennek ellenére miért bontakozott ki, milyen előnyös oldalai voltak? Mint vélekednek erről védelmezői, összehasonlítva a polgári szovjetológusok 1917 eseményeiről szóló tradicionális interpretációival?

Ennek megértéséhez számításba kell vennünk, hogy a már említett polgári szociológia és történet-filozófia szélsőségesen szubjektivista felfogásának revíziója nemcsak racionálisabb, rendszeresebb társadalom-felfogás kialakulásához vezet, hanem a néptömegek történelmi szerepéről vallott nézetekben is változást idéz elő. A második világháborúban a fasizmus felett aratott győzelem, az európai és az ázsiai szocialista országok megalakulása, a nemzeti felszabadító mozgalmak súlya alatt a régi gyarmati rendszer összeomlása ékes bizonyítéka annak, hogy a nép széles rétegeinek aktív szabadságharca, a társadalmi haladásért és a függetlenségért vívott küzdelme a világtörténelem meghatározó tényezője. Mindez arra inspirálta a polgári történészeket és szociológusokat, hogy tanulmányozzák a tömegek történelmi alkotó tevékenységét és kialakítsák az úgynevezett „tömeg-társadalom" és „tömeg-politika" doktrinákat. Bár kénytelenek volta kutatási szférájukba a néptömegeket, mint a történelem szubjektumát bekapcsolni, a polgári társadalomtudósok így is megőrizték osztály-korlátaikat, ami abban a tézisben jutott kifejezésre, hogy a tömegek növekvő politikai aktivitását a társadalom „elitje" különböző „manipulatív" eszközök alkalmazásával kontrolálja.[60] Ez a kapitalista világ polgári pártjai politikájából táplálkozó tézis a szovjetológiába is beszivárgott.

Th. von Laue is azok közé tartozik, akik mint szovjetológusok, történelmi elemzéseikhez egyre inkább használják ezeket a fogalmakat és kategóriákat. A hatásosan „Az orosz forradalom átértékelése. 1900–1930." címet viselő könyvében (amelynek kronológiai határai érthetőbbé válnak, ha emlékeztetünk a modernizáció-elméletre, amely szerint a 20. század orosz forradalmi változások leglényegesebb része az iparosítási folyamat volt), Th. von Laue kijelenti, hogy 1917-ben Oroszországban az összes politikai párt közül „csak a bolsevikok haladtak a forradalom sodrával", akik a béke, a föld és a társadalmi igazságosság jelszavát hangoztatva megvalósították a tényleges tömegpolitikát.[61] Laue szerint ennek az vetette meg az alapját, hogy a bolsevikok megértették, hogy egyetlen politikai párt sem számíthat sikerre, ha nem olyan programot tűz maga elé, amely a széles néptömegekhez közelálló, és számukra érthető. A kérdés ilyetén felvetése önmagában véve helyes. Laue

azonban, a szovjetológusok kanonizációjának megfelelően, az antibolsevizmus és a szovjetellenesség irányába fejlesztette tovább. Leszögezte, hogy a bolsevikok csak látszólag tevékenykedtek a dolgozókkal egyazon forradalmi áradatban, „bensejükben azonban távoltartották magukat a néptől, hogy akaratát manipulálják, és nem akaratából megbízottként cselekedjenek".[62]

Ez az a mondat, amelyben minden a helyére kerül. Laue fejtegetései nemcsak a bolsevik párt tevékenységének, eszméinek a megrágalmazására jók; ez az eszmefuttatás mélyen szkeptikus, amikor annak lehetőségét latolgatja, hogy a tömegek bevonhatók-e a politikai események sodrásába. Th. von Laue a bolsevikokat vádolja ugyan a tömegektől való elszakadással, de egyúttal annak a meggyőződésének is hangot ad, hogy az emberek a vezetésre hivatott „tudatos elitre" és a pillanatnyi érdekeiknek, ösztöneiknek élő „tömegre" oszlanak.

Az a tény, hogy a polgári szerzők tanulmányozni kezdték az Októberi forradalomban a nép tevékenységét, már önmagában is azzal fenyegetheti a burzsoá szovjetológiát, hogy a kutatások nem kívánatos irányba is kiterebélyesedhetnek. Elegendő, ha elmondjuk, hogy mostanában már szép számmal jelentek meg Nyugaton olyan munkák, amelyek a nép szerepét az 1917-es eseményekben határozottan elismerik.[63] Egy, a széles olvasóközönség igényeire számot tartó illusztrált kiadványban, amely egyébként hemzseg az alapvetően téves megállapításoktól, találjuk a következő sorokat, amelyek igazán nem a nyugati szovjetológusok munkáira jellemzőek: „Az oroszországi 1917-es második forradalom páratlan eredménye volt, hogy a bolsevikok a legkülönbözőbb helyekről származó katonákat és parasztokat közös ideológiai céllal egyesítették".[64]

Nos, ez a cél és cselekvési egység ami a bolsevikok és Oroszország dolgozó tömegei között létrejött, addig is és ez után is elfogadhatatlan marad az olyan polgári történészek számára, akik Októberben a „speciálisan orosz", a „nem-marxista" forradalmat látják. Nekik életbevágóan fontos egy olyan koncepció, amely kiküszöbölhetővé tenné azt, hogy a forradalom gazdasági és társadalmi tényezőit a továbbiakban tanulmányozzák, és ugyanakkor külső megjelenésében tudományosan hatna. Erre a célra nem megfelelő sem az „összeesküvés" elmélet, sem más, hasonlóan szélsőséges, szubjektivista „magyarázat", amelyek közül abszurditásával messze kimagaslik R. V. Daniels verziója.[65] A jelek szerint „a megtervezett forradalom" koncepciója hivatott betölteni azt a légüres teret, amely az Októberi forradalom avitt, szubjektivista magyarázatainak csődje után keletkezett. Ez az új felfogás magába foglalja a leninizmusnak a marxizmustól és a bolsevikoknak a néptömegek-

től való, immár tradicionális „elszakítottságát", de ugyanakkor meghirdetői választ akarnak adni arra is, hogy ha a nép nem támogatta a bolsevikokat, akkor a párt mégis hogyan vette át a hatalmat. A megoldás: „gondosan megtervezett tevékenységgel".[66] A forradalmároknak bizonyára nem is kell a tömegekre támaszkodniuk, hogy ha egy összekovácsolt és a dolgát jól ismerő szervezet mindent „végiggondol" és „eldönt"!

Ez az álláspont valamelyest rokonítható bizonyos ultra-balos ál-forradalmi elméletekkel, és úgy tűnik, ez meg is felel a polgári ideológusoknak.

Nehéz lenne megmondani, hogy R. Wesson és Th. Schieder eszmefuttatásában mi van túlsúlyban: a politikai elfogultság, vagy az elméleti zürzavar. „A megtervezett forradalom" feltünő terminológiának legalább van valami értelme, ha a forradalom politikai csapatának szervezettségére helyezzük a hangsúlyt. De még ebben az esetben is teljesen indokolatlan az abszolutizálás. Abban az esetben, ha egy forradalmi szervezet csekély tömegbázissal sem rendelkezik, akkor szektás létre és végül vereségre ítéltetett. Ennek számtalan példáját produkálta a forradalmi mozgalom története nemcsak Oroszországban, de világviszonylatban is.

Voltaképpen elképzelhető-e a forradalom „tervezése"? Lenin művészetnek nevezte a felkelés előkészületeit, amelyeket a forradalmi marxista párt végez, és rámutatott, hogy az ilyen felkelés győzelmének három feltétele van: ne csak a párt, hanem az élenjáró osztály is nyújtson támaszt; a nép forradalmi lendülete; a helyes döntés képessége, hogy elérkezett-e „a közelgő forradalom történetének a fordulópontja, amikor az élcsapat aktivitása a legnagyobb, amikor az ellenség soraiban és a forradalom gyenge, felemás, határozatlan barátainak táborában a legeslegerősebb az ingadozás".[67] Ezek a feltételek mintegy a társadalom gazdasági, szociális és politikai fejlődése objektív folyamatának a következményeként jelentkeznek. Ez vezet az osztályellentétek kiéleződéséhez, a forradalmi szituáció és egy össznépi válság kialakulásához. Ezeknek a feltételeknek a kialakulását készíti elő a párt egész tevékenysége oly mértékben, amennyire a szubjektív tényező hatással lehet a történelem menetére. Azonban tudott dolog, hogy objektív tényező nélkül, vagyis anélkül, hogy a társadalom minden ellentmondása el ne érné a tetőfokát, – enélkül nincs olyan párt, amely képes lenne a társadalmi rend megváltozásához vezető szociális forradalom megvalósítására.

Ugyancsak lehetetlen volna előre „megtervezni" a forradalmi erőviszonyok alakulásában a fordulópontot. Lenin rámutatott, hogy a marxista forradalmárok művészete abban áll, hogy ők precízen meg tudják állapítani

ezt a pillanatot; nem vétik el, mert a lassubodás a reakció erőinek konszolidálódásával, a forradalom vereségével fenyegetne...

Ugyanoly tarthatatlan a „megtervezett forradalom" koncepciója, mint amilyen elfogadhatatlan az a verzió, amely szerint a bolsevik pártnak egyáltalán nem volt terve a fegyveres felkelésre.[68] Mindkét álláspont azt jelzi, hogy a szubjektivista nézeteikhez ragaszkodó polgári szovjetológusok olyan szélsőségekbe kerülnek, amelyek a józan észnek is ellentmondanak.

A forradalom „tervezésének" lehetőségéről kialakult felfogásnál is sokkal inkább ellentmond a tényeknek, a történelem logikájának az az elemzés, amely azt állítja, hogy az Októberi forradalom a „kisebbség forradalma" volt.

Ami az Októberi forradalmat illeti, ... az ipari proletariátus nagy többsége mellett támogatta a hadseregnek hozzávetőlegesen a fele, valamint a szegényparasztok túlnyomó része. Már az 1905–1907-es első orosz forradalom népi és demokratikus volt, s magával ragadta a város és a falu legszélesebb dolgozó tömegeit. Az a körülmény, hogy az orosz falvakban tovább éltek a feudális maradványok, tette a monarchia elleni harcban a munkásosztály szövetségesévé a parasztságot. A parasztság további szociális rétegződése a falusi proletariátus számszerű növekedéséhez vezetett, majd éles összeütközésekhez a kulákok és a falusi nincstelenek között.

Olyan sok adat van arra vonatkozóan, hogy az 1917-es oroszországi forradalmi eseményekben mennyire aktivizálódott a dolgozók széles tömege, hogy csupán a politikai előítéletektől elvakult történész képes arra, hogy mindezt ignorálja.

A Szovjetek megalakítása volt a dolgozók egyik legjelentősebb akciója. A munkások evidenciaként vezették be a nyolcórás munkaidőt, s vették kezükbe a gyárak irányítását. 1917 márciusától májusig több, mint 100 gyár éléről bocsájtották el korábbi vezetőiket az üzemi bizottságok.[69] 1917 őszén a Szovjetek több, mint húszmillió embert számláltak, akiknek többsége a bolsevikok követője volt.[70] Az európai Oroszországban 26 kormányzóságban keltek fel a parasztok, amivel lényegében megkezdték a földesúri agrárrendszer likvidálását.[71] A hátország összes helyőrségében állomásozó katonák és matrózok mintegy 2/3-a a bolsevikokat támogatta.[72]

A néptömegeknek ilyen széleskörű bekapcsolódását a fennálló rendszer ellen egyre erőszakosabban folytatott harcba – nem ismerte egyetlen 19. vagy 20. századi polgári forradalom sem. Nem tudott volna hatalomra kerülni a Bolsevik párt, ha a nép többsége nem támogatja; hiszen a Nagy Október nem a hatalmon levő egyik tulajdonos osztályt váltotta fel egy má-

sikkal, ahogyan ez a polgári forradalmakban történni szokott, hanem olyan gyökeres társadalmi változásokat idézett elő, amelyek során összeomlott az egész régi struktúra és a paraziták eltűntek a porondról.

Találkozhatunk nyugati szerzőknek olyan munkáival is, amelyekben az Októberi forradalom jellegéről és szerepéről a polgári historiográfiára nem jellemző értékelések jelennek meg. Ilyen például D. Brown angol publicista, aki perspektivikusan szemléli az orosz polgári-földesúri kormány megdöntésének történelmi interdependenciáját, – ami homlokegyenest különbözik Th. Schieder és társai nézetétől. „Az az egyetlen, tagadhatatlan tanulság van, hogy ha a történelem erői úgy találkoznak, hogy hatalmas robbanást idéznek elő, ezt a kitörést sem a reakció, sem a liberális idealizmus nem képes megakadályozni"[73] – írja D. Brown.

Bár a szerző nem részletezi, hogy mit is ért „történelem erői" alatt, az bizonyos, hogy nem azonosul azzal a szemlélettel, amely október „véletlenszerűségét" állítja. A nyugati szovjetológusok körében egyre gyakoribb, hogy szükségesnek tartják elhatárolni magukat egy olyan szemlélettől, amely a forradalom okait kizárólag a pártok és az egyes személyiségek tevékenységi körében keresi. Jó példa erre a nyugat-német O. Anweiler a Szovjetek történetéről 1905 és 1921 között[74] c. könyvének amerikai kiadása és fogadtatása. Az amerikai recenzensek ugyanis egybehangzóan rossz néven vették, hogy a szerző alábecsülte a dolgozó tömegek szerepét a Szovjetekben[75] s azt nem tanulmányozta.

Lassan bár, de a polgári szovjetológusok nézetei arra vonatkozóan is változnak, hogy hol a helye az Októberi forradalomnak a világtörténelemben és hogy milyen hatással volt Európa fejlődésére. R. Aron ugyan, mint láttuk, azt vallotta, hogy „Oroszország 1917-ben eltávozott Európából", ezzel szemben az amerikai A. S. Lindeman, a kaliforniai Santa Barbara egyetem tanára az Októberi forradalmat, mint „az 1914–1920-as világválság integráns részét" kezeli és elismeri, hogy ez a forradalom tartotta fenn számos nyugati szocialista forradalmi optimizmusát.[76]

P. Dukes professzor tiltakozik az ellen, hogy a szocialista forradalom lenini elméletét a marxizmussal konfrontálják, s azt sem fogadja el, hogy Októbert „nem-marxista" forradalomként kezeljék. „Akik azt vallják, hogy az Októberi forradalom nem más, mint a hatalmasok puccsa, és hogy ez a forradalom szellemét tekintve nem nevezhető a szó igazi értelmében marxistának, – súlyos hibát követnek el." Gondolatmenetét Dukes a Kommunista Kiáltványból vett idézettel folytatja, pontosabban az 1882-es kiadáshoz írt

Marx–Engels előszóból annak a résznek az idézésével, ahol arról van szó, hogy egy orosz forradalom a nyugati proletárforradalom jeladása lehet. „Pontosan ez az, amiben Október után Lenin és munkatársai szentül hittek, – írja Dukes, – és azóta sok-sok ember tekinti Októbert jeladásnak Keletre is, Nyugatra is."[77]

Az ilyesfajta szavak azonban a mai polgári historiográfiában ritkaság számba mennek. Több, mint hatvan évvel az Októberi forradalom után a nyugati történészek régen diszkreditálódott eszmék zászlai alatt folytatják kutatásaikat. S ha ezektől eltérnek, kísérleteik még következetlenek. Ez is azt bizonyítja, hogy a világ első szocialista forradalmának objektív és eredményes kutatása csak a marxista–leninista történettudomány talaján lehetséges.

Jegyzetek

1. Schwartz M. The Foreign Policy of the USSR. Domestic Factors. Encino – Belmont (Calif.), 1975. VI.
2. Deutscher I. Heretics and Renegades and Other Essays. L., 1969. 109–110.
3. Szalov V. I. Germanszkaja isztoriografija Velikoj Oktjabr'szkoj szocialisztiscseszkoj revoljucii. M., 1960.; Igrickij Ju. I. Mifü burzsuaznoj isztoriografii real'noszt' isztorii. Szovremennaja amerikanszkaja i anglijszkaja isztoriografija Velikoj Oktjabr'szkoj szocialisztiscseszkoj revoljucii. M., 1974.; Naumov N. V. Velikaja Oktjabr'szkaja szocialisztiscseszkaja revoljucija vo francuzszkoj isztoriografii. M., 1975.; Zarkov M. G. Protiv burzsuaznüh fal'szifikacij isztorii Oktjabrja. Minszk, 1975.
4. Jakusevszkij I. Leninizm, revoljucija i „szovetologija". L., 1968.; Ioffe G. Z. Fevral'szkaja revoljucija 1917 g. v anglo-amerikanszkoj burzsoaznoj isztoriografii. M., 1970.; Olegina I. N. Indusztrializacija SzSzSzR v anglijszkoj i amerikanszkoj isztoriografii. L., 1971. (A könyv harmadik fejezete a polgári történészeknek azt a nézetét kritizálja, amelyben összefüggésbe hozzák a forradalom előtti és a szovjet korszakban zajló iparosítást); Zürjanov P. N., Selohaev V. V. Pervaja ruszszkaja revoljucija v amerikanszkoj i anglijszkoj burzsuaznoj isztoriografii. M., 1976.
6. Haberer J. Politicalization of Science. – „Science", November 17, 1972. 713–724; Ladd E. C., Lipset S. M. The Divided Academy. Professors and Politics, N.Y., etc. 1975.
7. „Slavic Review", June 1967. 247; Marxism, Communism and Western Society. A Comparative Encyclopedia. Vol. 6, N.Y., 1973. 131–132.
8. Nolte E. The Relationship Between „Bourgeois", and „Marxist Historiography. – „History and Theory", 1975. vol. XIV. No. 1. 57.
9. Lásd pl. Farbman M. Bolshevism in Retreat. L., 1923. 55.
10. Brown D. Doomsday 1917. The Destruction of the Russian Ruling Class. L., 1975. 9.
11. Schwartz M. Op. cit., VI.

12. Kraszin Ju. A. Revoljuciej usztrasennüe. Kriticseszkij ocserk burzsuaznüh koncepcij szocial'noj revoljucii. M., 1975. 20.
13. Moore B. Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World. N.Y., 1966. 505.
14. Wertheim W. F. Evolution and Revolution. The Rising Waves of Emancipation. Harmondsworth. 1974. 178.
15. The Russian Revolution and the Soviet State 1917–1921. Documents. Selected and edited by M. McCauley, L., 1975. XIII.
16–17. Violence and Aggression in the History of Ideas. New Brunswick, 1974. 269.
18. Bradley J. F. N. Civil War in Russia 1917–1920. L. – Sydney, 1975. 9.
19. Minc I. I. Isztorija Velikogo Oktjabrja. t. 1. M., 1967. 6, 12.
20. Mindezt bizonyítja az Októberi forradalomról készült szovjet historiográfia. Erről lásd: pl. Partija i Velikij Oktjabr'. Isztoriograficseszkij ocserk. M., 1976.
21. Lásd pl. Handbook of Political Science. Ed. by F. Greenstein and N. Polby. Vol. 3. Macropolitical Theory. Reading (Mass.), 1975. 521; Lewis P. G. The Politics of Revolt. Rustington, 1974. 91–93.
22. Lásd pl. Essays of Russian Liberalism. Ed. by Ch. E. Timberlake. University of Missouri Press, 1972. Más amerikai szovjetológusok szerint, – ha 1918 októbere után Oroszországban polgári rendszer maradt volna, ez az ország gazdasági fejlődésének egy magasabb nívóját biztosította volna. (Lásd: Goldman M. Soviet Economic Growth Since the Revolution. – „Current History", October 1967. 233.).
23. Lásd pl. Seton-Watson H. From Lenin to Khruschcev. The History of World Communism. N.Y. – L., 1964. 409.
24. Lásd pl. Foot M. R. D. Resistance, War and Revolution. In: The Yearbook of World Affairs. 1977. L., 1977. 160.
25. Wesson R. G. War and Communism. – „Survey", Winter 1974. 101.
26. Blackwell W. Russian Economic Development from Peter the Great to Stalin. N. Y., 1974. XXVIII.
27. Lásd pl. Kennan G. The Sisson Documents. – „Journal of Mondern History", 1956. vol. 28. No. 2.
28. Senn A. E. The Myth of German Money During the First World War. – „Soviet Studies", January, 1976. 90.
29. Katkov G. Russia 1917. The February Revolution. L., 1967. Katkov „felfedezéseiről" lásd: Ju. I. Igrickij. Jubilej Oktrabrja i burzsuaznaja isztoriografija. – „Isztorija SzSzSzR". 1968. No. 3. 201–203; Ioffe G. Z. említett mű. 45–59.
30. „Canadian Slavic Studies", 1967. vol. 1. No. 3. 482–489.
31. Pearson M. The Sealed Train. Journey to Revolution. Lenin – 1917. L., 1975. 289–292.
32. Senn A. E. Op. cit. 90.
33. Van Rossum L. A propos d'une biographie de Parvus. – „Cahiers du monde russe et soviétique", 1967. No. 8. 244-263.
34. Lásd pl. Arbatov Ju. A. Kradennüe lozungi. – „Kommuniszt" 1965. No. 5.
35. Daniels R. V. Russia. Englewood Cliffs, 1964. 54.
36. Lásd: Igrickij Ju. I. Mifü burzsuaznoj isztoriografii i real'noszt' isztorii. 79–94.
37. Lawton L. The Russian Revolution (1917–1926.). L., 15; Batsell W. Soviet Rule in Russia. N. Y. 1929. 35.

38. Barghoorn F. Politics in the USSR. Boston, 1972. 18; Wesson R. G. The Russian Dilemma: A Political and Geopolitical View. New Brunswick, 1974. 3, 23, 72; Seton-Watson H. George Kennan's Illusions. – „Encounter", November, 1976. 25–33.
39. Griffith W. The Soviet Union and Eastern Europe: an Overview. In: The Soviet Empire. Expansion and Detente. Lexington – Toronto, 1976. 1.
40. Mavor J. The Russian Revolution. L., 1928. 132.
41. Carmichael J. A Short History of the Russian Revolution. N. Y., 1966. 142–147.
42. Pares B. A History of Russia. N. Y., 1926. 474, 477.
43. Pethybridge R. The Social Prelude to Stalinism. L., 1974. 8.
44. Lásd: Maruskin B. I. Szovetologija: raszcsetü i proszcsetü. 29–39.
45. Lásd: Naumov N. V. Op. cit., 111–115; Igrickij Ju. I., Romanovszkij N. V. Kritika burzsuaznoj isztoriografii treh revolucij v Roszszii. M., 1975. 38–39.
46. Lásd: Gindin I. F. Koncepcija kapitaliszticseszkoj indusztrializacii Roszszii v rabotah T. fon Laué. – „Isztorija SzSzSzR", 1971. No. 4; Olegina I. N. Op. cit., 92–107; Zürjanov P. N., Selohaev V. V. Pervaja ruszszkaja revoljucija v anglijszkoj i amerikanszkoj burzsuaznoj isztoriografii, 21–25.
47. Koval'csenko I. D., Szivacsev N. V. Sztrukturalizm i sztrukturno-kolicsesztvennüe metodü v szovremennoj isztoricsezkoj nauke. – „Isztorija SzSzSzR", 1976. No. 5. 70–75.
48. Cochran Th. The History of a Business Society. – „Journal of American History", June 1961. 8.
49. Lásd: Kon I. Sz. K. szporam o logike isztoricseszkogo ob'jasznenija (szhema Poppera-Gempelja i ee kritiki). – „Filoszofszkie problemü isztoricseszkoj nauki". M., 1969. 263–295; Kornfort M. Otkrütaja filoszofija i otkrütoe obscsesztvo. Otvet d-ru Karlu Popperu na ego oproverzsenie markszizma. Per. sz angl. M., 1972.
50. Lásd: „British Journal of Sociology", March 1975. 26.
51. Lásd pl. Wolfe B. D. An Historian Looks at the Convergence Theory. In: Sidney Hook and the Contemporary World. Essays on the Pragmatic Intellegence, N. Y., 1968. 54–75; London K. The Delusion of Convergence. – „Problems of Communism", July–August 1974. 59–60.
52. Zürjanov P. N., Selohaev V. V. Op. cit., 11.
53. Aron R. The Crisis of the European Idea. – „Government and Opposition. A Journal of Comparative Politics", Winter 1976. 8–9.
54. Smith C. F. Vladivostok Under Red and White Rule. Revolution and Counterrevolution in the Russian Far East, 1920–1922. Seattle – L., 1975. IX.
55. Lenin V. I. PSzSz, t. 41. 304, 337.
56. U. o. t. 41. 306.
57. Wesson R. G. The Soviet Russian State. N. Y. – Sydney – L. – Toronto, 1972. 2.
58. Marxism, Communism and Western Society, vol. 7. N. Y., 1973. 240.
59. Például a jobboldali eszer M. Visnyak kijelentette, hogy Október „nem megtörtént, hanem megcsinálták". Erről: Szivohina T. V. Krah melkoburzsoaznoj oppozicii. M., 1973. 36.
60. Lásd pl. Asin G. K. Doktrina „maszszovogo obscsesztva". M., 1971. 136–142.
61. Von Laue Th. H. Why Lenin? Why Stalin? A Reappraisal of the Russian Revolution. 1900–1930. Philadelphia – N. Y., 1964. 127.

62. Ibid.
63. Lindeman A. S. The „Red Years", European Socialism Versus Bolshevism, 1919–1921. Berkeley – Los Angeles – L., 1974. 31; Wertheim W. F. Op. cit., 165. Hasonló beismerésekkel, bár igen ritkán, de a korábbi polgári historiográfiában is találkozhattunk (lásd: Chamberlin W. H. The Russian Revolution 1917–1921. Vol. 1. N. Y., 1935. 260–275; 453; Curtiss J. Sh. The Russian Revolutions of 1917. N. Y., – Toronto – L., 1957. 103–104.).
64. Charlesworth M. Revolution in Perspective. N. Y., 1974. 115.
65. Daniels R. V. Red. October. The Bolshevik Revolution of 1917. N. Y., 1967. 81; Idem. The Bolshevik Gamble. – „The Russian Review", October 1967. 335.
66. Marxism, Communism and Western Society, vol. 7. 240.
67. Lenin V. I. PSzSz, t. 34. 242–243.
68. I. I. Minc akadémikus meggyőzően bebizonyította, hogy ez a verzió a történelmi tényeknek nem felel meg. Lásd: „Kommuniszt", 1969. No. 5. 88–96.
69. Isztorija SzSzSzR sz drevnejsih vremen do nasih dnej, t. VII. 38.
70. Gaponenko L. Sz. Rabocsij klaszsz v Roszszii v 1917 godu. M., 1970. 467.
71. Minc I. I. Isztorija Velikogo Oktjabrja, t. 2. 849.
72. Lásd: Szpirin L. M. Klaszszü i partii v grazsdanszkoj vojne v Roszszii. 1917–1920. M., 1968. 3. táblázat.
73. Brown D. Op. cit. 13.
74. O. Anweiler. The Soviets: The Russian Workers, Peasants and Soldiers Councils 1905–1921. N. Y., 1974. (A német eredeti: O. Anweiler. Die Rätebewegung in Russland 1905–1921. Leiden – Köln, 1958.).
75. „Telos", Summer 1975. 180; „Slavic Review", June 1976. 333.
76. Lindeman A. S. Op. cit. 290, 292.
77. Dukes P. A History of Russia. L., 1974. 222–223.

HORVÁTH ATTILA:

VITÁK A SZOVJET TÖRTÉNETÍRÁSBAN AZ OROSZ ABSZOLUTIZMUS KÉRDÉSEIRŐL

I.

A szovjet történetírásban 1968–71. között érdekes és jelentős vita folyt az orosz abszolutizmus kérdéseiről. A vitát az Isztorija SzSzSzR 1968/2. számában a történettudományok doktora *A. Ja. Avreh* nyitotta meg.[1]

Avreh vitaindítója

A szerző határozottan fellép a marxista történészek „első generációjában", majd az 1940–50-es évek történetírásában elterjedt ún. egyensúly-elmélet ellen. Ebben az időben ugyanis gyakran alkalmazták a Marx és Engels által a nyugat-európai abszolutizmusok sajátosságaként kimutatott, a régi feudális, és a születő tőkés termelési viszonyok között fennálló egyensúly tételét Oroszországra. A cikk elején rövid áttekintést kapunk a korábbi munkákról, amelyek többnyire ezt a tételt alkalmazzák (82–87.).

Avreh az abszolutizmus lényegének megragadására Lenin egy gondolatát használja fel: „... a 17. századi orosz önkényuralom a maga bojár dumájával és bojár arisztokráciájával nem hasonlít a 18. század önkényuralmára, amikor már megjelent a bürokrácia, kialakultak a tisztviselő rendek... és mindkettőtől élesen különbözik a 19. század önkényuralma, amely kénytelen volt „felülről" felszabadítani a parasztokat, tönkretéve őket, szabaddá téve az utat a kapitalizmus előtt, alkalmazva a burzsoázia helyi képviseleti intézményeinek elvét. A 20. században a félfeudális, félpatriarchális önkényuralomnak ez az utolsó formája is anakronizmussá vált."[2]

A kulcskérdés az, hogy *miért különbözik élesen* a 19. század a 17–18. századtól. A válasz Avreh szerint: mert utat nyit a kapitalizmusnak. Ebből kiindulva a szerző a következő *definíciót* ajánlja: „Az abszolutizmus – olyan feudális monarchia, amelyre az jellemző, hogy belső természetének erejéből képes burzsoá monarchia felé fejlődni, és abba fordulni." (88.)

A kérdés lényegét Avreh abban látja, hogy vajon miért éppen a feudális abszolutizmus „nem tudott más úton haladni?". A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy az abszolutizmusok egész sora fordult át polgári monarchiába: a német, a japán császárság, az olasz királyság. A szerző e kérdésben

egyenes kapcsolatot tételez föl az alapban lezajlott mélyreható változás és a politikai rendszer, a kormányzás formája között.

Avreh igyekszik föltárni azokat az okokat, amelyek az abszolutizmus politikájában megjelenítettek bizonyos polgári elemeket. A szerző leszögezi, hogy ilyen jegyek nagyon is lehetségesek a késő feudális periódusban, a polgárság osztállyá szerveződése előtt is. Lenin utalt arra, hogy az orosz történelem újkorát a 17. századtól az országos piac kialakulása jelzi. „Minthogy pedig ennek a folyamatnak a vezetői és urai a kapitalista kereskedők voltak, a nemzeti kötelékek megteremtése nem volt egyéb, mint a polgári kötelékek megteremtése."[3] – írja Lenin.

Az idézet értelmezésének alapja a „kötelék" (szvjaz) szó magyarázatában rejlik. Avreh szerint, ha a kupecet polgárnak, a nemzeti köteléket burzsoá köteléknek tekintjük, ezt abban az értelemben tehetjük, hogy ezek a *későbbi* burzsoá rend *feltételei*. A „polgári kötelék" kifejezés a szerző szerint messze nem azonos a „polgári viszonyok" kifejezéssel. (91–92.)

Avreh megállapítja, hogy a „nemzeti-burzsoá kapcsolatoknak" e közös gyökeréből nő ki az abszolutizmus és a kapitalizmus is". (92.) A két folyamat nem mindig egyidejű: Franciaországban az volt, Oroszországban nem. Ebben az eltérésben látja a cikkíró a nemzeti sajátosságok kifejeződését. A sajátosság abban áll, hogy az abszolutizmus hamarabb alakul ki, mint a kapitalizmus. Az abszolutizmus nem más, mint a burzsoá viszonyok *politikai* kifejezése, de létrejöttéhez nem szükséges, hogy a burzsoá viszonyok valamennyi feltétele teljesen kifejlődjék. Így arra a következtetésre jutunk, hogy egyes országokban az abszolutizmus is a kapitalizmus feltételévé válik, sőt, „ilyen értelemben az abszolut monarchia nem más, mint a burzsoá állam prototípusa" (uo.). E tétel bizonyítására Avreh kifejti, hogy az abszolut állam már magában hordozza a modern polgári állam funkcióit, fellép a teljes önkény ellen, s a törvényesség alapjára helyezkedik. A bürokrácia plutokratikus, és a születő polgárság érdekeinek első kifejezője. (93–95.) Avreh felhívja a figyelmet arra, hogy az állam, az uralkodó osztály érdekein kívül össznemzeti érdekeket is kifejezett (külveszély elhárítása, a termelőerők fejlődésének biztosítása). E célok megvalósításában a „centralizációt és az abszolutizmust a feudálisok elleni harcban a városiak és a parasztok is támogatták, vagyis ezek az osztályok és rendek is felsorakoztak a cár mögött, s az abszolutizmus szociális támaszának bizonyultak. (90–91.)

A szerző megállapítja, hogy az abszolutizmus a fentiek ellenére mindvégig *feudális* jellegű volt, s fenntartotta a nemességet, amely „forrása és ön-

újratermelésének eszköze volt". A nemesség védő politika két fő támasza a kamarilla és a *jobbágyiság* intézménye. (98–99.)

Cikke befejező részében Avreh kifejti, hogy az abszolut állam – szélsőségesen nagy hatalomra téve szert – segítette ugyan az ország gazdasági fejlődését, de szerepe a gazdaságfejlődés irányát tekintve *rendkívül negatív*, tekintettel arra, hogy Oroszországot a fejlődés „porosz útjára" vitte. (98.)[4]

A társadalmi-gazdasági fejlődés, a polgárság gyengesége adott alapot a cári abszolutizmus tartósságához. Az abszolutizmus viszont a tőkés fejlődés porosz útján konzerválta az elmaradottságot, s a népek börtönévé tette Oroszországot – fejezi be vitaindító cikkét. Avreh. (104.)

Csisztozvonov cikke

A vitában fontos szerepet kapott A.N.Csisztozvonovnak a Voproszi Isztorii című folyóiratban 1968. májusában megjelent írása[5]. A szerző nemcsak az orosz abszolutizmus vizsgálatát tűzi ki célul, hanem bizonyos általános törvényszerűségeket kíván föltárni, s ezekkel összevetni hazája fejlődését. Az abszolutizmus kialakulásáról megállapítja: „a nemzeti centralizált, majd abszolut államok létrejötte komplex történelmi esemény volt, amely a feudális társadalom alapja fejlődésének egy meghatározott szakaszán ment végbe". (58.)

Angliában és Franciaországban tanúi vagyunk annak, hogy a 15. század súlyos válsága után a feudalizmus keretein belül egy születő, és lassan növekvő gazdasági erő, a városi polgárság (gorozsan) közreműködésével létrejön a centralizált állam, majd a királyi hatalom bizonyos önállóságra tesz szert, s a 16. század második felétől abszolúttá válik. (51–52.) (Spanyolországban a helyi sajátosságok a 16. század végére „megfojtják a kapitalista csírákat", így a spanyol abszolut állam csak külsőre hasonlít a nyugat-európai abszolutizmusokra. (53.)

Egészen másként áll a helyzet Közép-Európa két nagy államában, Ausztriában és Poroszországban. Mindkét országban rendkívül erős abszolutizmus jött létre, amely „durva, despotikus formát" öltött.

Ezen a területen, akárcsak *Oroszországban* az abszolutizmus nem a spontán gazdasági-társadalmi progresszióból nőtt ki, mert itt a „polgárság tengődése, és a 16–17. századtól a második jobbágyság intézménynek megszületése és megerősödése volt a jellemző. Ez gazdasági jelenség, ami nem volt egyéb, mint a fejlettebb Nyugat „*kihívására*" adott válasz." (54.)

Oroszországgal kapcsolatban a szerző hangsúlyozza az ország nagyfo-

kű *elmaradottságát*, a naturálgazdálkodás és a robotmunka uralmát, az egyre súlyosabb személyes függést. Ilyen alapon a 17. századra „létrejött egy olyan abszolutista rendszer, amely már születése pillanatától „jobbágyi" volt". (56.)

Cikke befejező részében Csisztozvonov az abszolutizmusok *két típusát* különbözteti meg. Az *első* – az angol és a francia – „abszolutizmus a szó szokásos értelmében". Jellemzője az, hogy a feudális nemesség mellett a király időnként a születő és osztállyá alakuló polgárságra is támaszkodik. (59–60.) A *második* típus a „kormányzás abszolutista formájának" tekintendő, amelynek létrejöttét bonyolult folyamatok jellemzik. Ezek közül kiemelkedik, hogy a *kapitalizmus genezisével* egyidejűen új Európa jön létre, amely már nem egyszerűen az államok sokasága, hanem a kialakuló világpiac révén *államrendszerré* válik, s mint ilyen gyakorol hatást a második típus országaira. Ezek az országok – pl. Oroszország I. Péter idején – beilleszkednek ebbe az új rendszerbe, s a felvetődő problémákra olyan sajátos válaszokat adnak, mint amilyen a második jobbágyság, a kényszermunkán alapuló manufaktúra és a nyugati kormányzási formák adaptálása. E második típus országait egy lényegi jegyük alapján Csisztozvonov (Lenin után) *„jobbágyi-abszolutizmusnak* nevezi. (60–61.)

Csisztizvonov az oroszországi fejlődést meglehetősen sajátosnak tartja. Aláhúzza, hogy az abszolutizmusok létrejöttében van *szintetizáló* momentum, s ez a „széles értelemben vett kapitalizmus genezise". (61.) Így a feudalizmus *összeurópai* bomlása és a kapitalizmus *világméretű* megszületése hozta az abszolutizmust, ami Oroszországban külsőleg ugyan hasonlított a nyugat-európaira, de erősen jobbágyi jelleget öltött. (60–62.)

II.

Avreh és Csisztozvonov közel egyidőben megjelent cikkeit egyre-másra követték az ISzSzSzR hasábjain a velük vitázó, nézeteiket támadó vagy kiegészítő írások.[6]

Az abszolutizmus definíciója, jogi-formai problémák

A vitában résztvevők közül kevesen vállalkoztak arra, hogy tartalmi szempontból definiálják az abszolutizmust. Annak megállapításán túl, hogy osztályjellegét tekintve feudális államforma, közelebbi meghatározásra nem került sor. Avreh szerint az abszolutizmus körüli probléma gyökere éppen

abban van, hogy teljes értékűnek fogadták el *tartalmi* szempontból Leninnek az abszolut állam *formai* jegyeire vonatkozó definícióját, „Az önkényuralom (abszolutizmus, korlátlan monarchia) olyan kormányforma, amelyben a legfelső hatalom teljesen és osztatlanul a cárt illeti meg. A cár adja ki a törvényeket, s nevezi ki a hivatalnokokat, ő szedi be és költi el a nép pénzét, anélkül, hogy a nép a legkisebb mértékben is részt venne a törvényhozásban és az igazgatás ellenőrzésében".[7] Ennek alapján Avreh elutasította a jogi-formai vizsgálatot. (82.) Mint válaszcikkében kifejtette: nem azért tette ezt, mert nem tartja fontos körülménynek az állam formáját, hanem mert azt kellőképpen tisztázottnak látja. (54.)

Jogi-formai szempontból a fenti idézetben megfogalmazottakat végeredményben mindenki elfogadta. Hasonlóképpen egyetértés alakult ki akörül, hogy az abszolut állam *külső attributumai* közé tartozik az állandó hadsereg, a rendőrség, a bürokrácia jelenléte, a szigorú hierarchikus rend, stb. (Vö.: pl. *Troickij* 142.)

Az abszolutizmus előzményeiről

Az előzmények vizsgálatában az egyik leglényegesebb problémának az mutatkozott, hogy Oroszországban volt-e rendi-képviseleti monarchia, vagy sem? E kormányforma kimutatása nem jelent egyebet, mint annak bizonyítását, hogy Oroszország a 15–16. század folyamán hasonló fejlődési úton járt, mint Nyugat-Európa.

Sapiro cikkében kifejti, hogy az orosz állam III. Iván, majd III. Vaszilij korában vegyes, *arisztokratikus-önkényuralmi* jellegű volt, a kormányzásban jelentős szerepet játszott a bojár duma, amely a központosított hatalom legfelsőbb tanácskozó és végrehajtó testülete volt. A 16. században jelentkező feladatok megoldása (a kincstár megtöltése, ütőképes hadsereg kiállítása, a népmozgalmak fékentartása) szükségessé tette, hogy a nagyfejedelmek a rendekre támaszkodva kormányozzanak. Ugyanakkor a kormányzás *rendi-képviseleti motívumai* azzal a sajátossággal rendelkeztek, hogy a harmadik rend soha nem alakult ki. IV. Iván uralkodása idején az *opricsnyina politika* – amely nem volt más, mint féktelen terror által fönntartott diktatúra – szétverte a rendi-képviseleti elemeket, de az abszolutizmus megerősödni még nem tudott, alapintézményei közül csak a rendőrség (az opricsnyikok pretoriánus gárdája) alakult ki. (71–73.)

Sapiróétől eltérő álláspontot fejt ki *Szaharov*, valamint *Davidovics* és *Pokrovszkij* közös cikke. Ezek a szerzők is a rendi-képviseleti monarchia

megléte mellett foglalnak állást, de véleményük szerint ez éppen IV. Iván alatt jött létre. Szaharov szerint az opricsnyina a központosítás eszköze, s olyan rendi-képviseleti alapokat hoz létre, amelyeken majd kifejlődhet az abszolutizmus. (114–115.) Davidovics és Pokrovszkij szerint a rendi-képviseleti alakulat IV. Iván alatt egyidejűleg korlátozta az uralkodót és szélesítette annak bázisát. Amikor a 17. században az áru-pénz viszonyok fejlődése hatására megindul a rendek bomlása, szabaddá válik az út az abszolutizmus létrejötte előtt. (61–62.)

Volkov szerint a 17. század legfőbb jelensége a nemzeti piac kialakulása, a feudalizmus bomlásnak indulása. E korszakban megjelenik a kereskedelmi tőke és kapcsolatba kerül az iparral, a föld áruvá válik, s megjelenik a munkaerőáru iránti igény. Az említett jelenségek okozta válságból – Péter fellépésével – az abszolutizmus mutatja meg a kivezető utat. (93–95.)

Más, a vitában résztvevő és fentebb nem idézett szerzők a rendi-képviseleti kormányzási forma kialakulását tagadják, de álláspontjukat érvekkel nem támasztják alá.

Az egyensúly problémája

A diszkusszióban a legélesebb nézetkülönbség és vita az egyensúly kérdése körül bontakozott ki. Mint tudjuk, Marx és Engels véleménye szerint Nyugat-Európában a feudalizmus bomlásának és a tőkés viszonyok születésének egyensúlyi helyzetében jön létre az államhatalom viszonylagos önállósága, az abszolutizmus. A vitában résztvevők közül kereken senki sem mondta ki, hogy az abszolutizmus Oroszországban is ugyanilyen alapon jött volna létre, de számos szerző igyekezett bizonyítani, hogy a tőkés viszonyok kialakulása a 17. században Oroszországra is jellemző volt.

Davidovics és *Pokrovszkij* véleménye szerint a 17–18. században lényegesen előrehaladt a városi polgárság osztállyá szerveződése. A 17. században megindul a középkori rendek bomlása. „A születő burzsoázia kisajátítja a (külső és belső) forgalmi szférát", s ez olymértékben meghatározóvá válik, hogy az abszolutizmus a polgárok követeléseit „nem tudja nem számításba venni". (66.) Így – állapítják meg a szerzők – „a manufaktúra korszak történelmi szükségszerűsége kényszeríti a cárizmust, hogy számoljon a születő burzsoázia érdekeivel, engedményeket tegyen neki és kompromisszumot kössön vele". „Az abszolutizmus politikájának ez az alapja és lényege". (uo.)

Troickij burkoltan hitet tesz az egyensúly mellett. Cserepnyin, Druzsi-

nyin, Indova és mások véleményével egyetértésben kijelenti, hogy „a kapitalizmus születése, a burzsoázia formálódása folyamatának kezdete a 17. század eleje". (140.) A szerző elismeri, hogy a polgárság 1861-ig igen kicsi és gyenge, ez azonban nem jelenti, hogy „ne lennének meg a maga követelései és ne harcolna a feudális uralkodó osztállyal". (142.) Ezek olyan követelések, amelyek „meghatározó szerepet játszottak a rendi-képviseleti monarchia abszolúttá válásában, és hatottak annak politikájára". A szerző emlékeztet arra, hogy milyen harc folyt a védőtarifáért, a külföldi konkurrencia elleni fellépésért, a vámrendszer egységesítéséért. A polgárság részt vesz a zemszkij szoborok munkájában, szerepet vállal a honvédelemben és részese a városi felkeléseknek. (143.)

A születő tőkés viszonyokra adott válaszként értelmezi Troickij a jobbágyok röghözkötését, majd azt, hogy a jobbágyrendszer egyre hasonlóbb lesz a rabszolgasághoz (rabsztvo).

Volkov cikkének kulcsfogalma az „új államérdek". Ezek a 17. században született új államérdekek szoros kapcsolatban vannak a *kapitalizmus genezisével*, az ország függetlenségének megőrzésével, illetve az expanzió biztosításával, s e körülmények között az uralkodó osztály hatalmának fenntartásával. (104.) A szerző megállapítja, hogy a 17. században az iparba behatoló kereskedelmi tőke segíti a manufaktúrák és az *ipari tőke* fejlődését. A polgárság nemcsak megerősödik, hanem rétegződésnek is indul. „Megkezdődött a burzsoázia (vagy Lenin meghatározását használva: a kereskedő-kapitalisták rendjének) formálódása" – írja a szerző. (94.)

Volkov érvelése csaknem teljesen megegyezik *Preobrazsenszkij*ével. Mindkét szerző a 17. században kibontakozott „cselobitnaja-(beadvány) mozgalmat használja fel álláspontja bizonyítékául. A kereskedők, a poszadok (váron kívüli kereskedői település) lakói, (de a köznemesség-dvorjansztvo) is gyakorta fordultak kollektív beadvánnyal az uralkodóhoz. A beadványok követelései a következőkben foglalhatók össze: legyen egységes az orosz piac, védjék meg az orosz kereskedőket a külföldiek konkurrenciájától, szűnjenek meg a feudális kereskedelmi privilégiumok. (Ld.: Volkov: 97–98., Preobrazsenszkij: 112–117.)

A városok élenjáró szerepének, a polgárság erősödésének kifejeződését látja *Volkov* a 17. század végén kelt, Avraamij igumen (apát) által kidolgozott programban. „Avraamij programja az első olyan dokumentum, amelyben tükröződnek a városiak érdekei, s a reform útja is megjelölt. Avraamij eszméit burzsoá eszméknek tekinthetjük". (99.) Preobrazsenszkij is említést tesz Avraamij írásáról, hasonló értelemben. (115.)

Avreh válaszcikkében Avraamij citálására különösen erélyesen reagál: „Egy hétköznapi pap mind a 17., mind a 16. századra jellemző szokásos vallási-erkölcsi szentbeszédeit, amilyet már Pereszvetov is írt, koraburzsoá ideológiának tartani nem lehet. Avraamij igumen az orosz Voltaire szerepében? Kíméljenek!" (66.) A szerző hangsúlyozza, hogy az „állam – abszolutista, abszolutizmus előtti vagy egyáltalán nem abszolut állam – elemi intézkedése a hazai kereskedelem védelme, ha csak nincs a bomlás és káosz állapotában. Ilyen intézkedés hozatalának a szó szoros értelmében síránkozó és megalázkodó kérése, a helyi hatalmasságok önkényeskedéseire való panaszkodás – ezek szolgálnak Preobrazsenszkij számára a feudálisok és a burzsoázia közötti egyensúly bizonyítékaiul". (62.)

Szaharov, Pavlenko és *Sapiro* elveti az egyensúly elméletet. Az utóbbi megállapítja, hogy a *polgárság* még a 18. században is *rendkívül gyenge* volt, majd – Csisztozvonovval egyetértésben hangsúlyozza: „Az orosz abszolutizmus nem a polgárság erején, hanem gyengeségén alapult." (82.)

Hasonló a véleménye *Szaharov*nak, aki amellett foglal állást, hogy a 17. században *semmiféle egyensúly* nem képzelhető el. (116.) Ugyanakkor elfogadja azt a nézetet, hogy a kapitalizmus csírái ugyan létrejöttek ebben a században, azonban inkább jellemezték a nemes-paraszt, mint a nemes-polgár viszonyt. Az iparos-kereskedő réteg csak a 18. század második felében erősödött meg, s a polgárság erejének igazi megjelenése csak a forradalmi-demokrata mozgalom időszakához kapcsolható. (116., 118.)

Pavlenko cikkében jelentős teret szentel az egyensúly elmélet kritikájának, és megállapítja, hogy bár a vitában senki sem vallotta magát nyíltan e régi és támadott tézis hívének, Davidovics, Pokrovszkij, Volkov és Troickij írásai mégsem egyebek, mint kísérletek az egyensúly elmélet megmentésére.

A szerző különös figyelmet fordít a *manufaktúrák* jellegének vizsgálatára. Megállapítja, hogy I. Péter jelentős kezdeményezéseket tett az ipar és a kereskedelem fejlesztésére. Ennek során kiderült azonban, hogy az ország *általános elmaradottsága*, a tőkehiány, az alacsony technikai színvonal miatt a manufaktúrák csak *feudális eszközök* igénybevételével rentábilisak. Ezért került sor arra, hogy a jobbágyok robotuk kisebb-nagyobb részét nemesi manufaktúrákban dolgozzák le, s feudális privilégiumokkal biztosítsanak piacot a termékek számára. Nyilvánvaló – állítja Pavlenko –, hogy az ilyesfajta ipar a polgárságot nem teszi olyan erőssé, hogy ellensúlyt képezzen vagy egyensúlyt alakítson ki a feudális uralkodó osztállyal (60–66.).

Az *1971-es több napos vita* résztvevői közül többen, így pl. *Rindzunszkij* is csak a 19. századtól tartja lehetségesnek az egyensúlyt. *Zimin*

hangsúlyozta, hogy az orosz városok a 15–18. században rendkívül gyengék voltak. Hasonló álláspontón volt *Szemjonov* és *Beljavszkij* professzor is. *Volobujev*, a Szovjetunió Története Intézetének igazgatója kijelentette: Oroszországban az abszolutizmus kialakulásakor és fennállásának nagy részében nem igazolható az egyensúlyt megléte. Az egyensúly-elmélet hívei fenntartották a cikkeikben kifejtett nézeteket, de *Pokrovszkij* pl. kijelentette: „Davidovics és Pokrovszkij cikke *nem védi* az egyensúly elméletet." *Pavlenko* rámutatott arra, hogy ezt a nézetet csak pontatlan és torzított adatokkal, illetve belemagyarázásokkal lehet alátámasztani. *Avreh* szerint a vita bizonyította, hogy az egyensúly „nem a tényekből, nem konkrét anyagból, hanem citátumokból született".[8]

Osztályharc, osztályviszonyok

Mint láttuk, Avreh vitaindítójában hangot adott annak a nézetének, hogy a parasztság soha nem fordult az abszolutizmus ellen, hanem annak passzív szociális támasza volt.

Ezzel a nézettel lényegében egyet ért *Pavlenko*, amikor leszögezi: a parasztság soha nem az abszolutizmus és a cár ellen támad; az államforma megváltoztatása a parasztságnak nem célja. Ennek okát elsősorban a paraszti mozgalmak jól ismert korlátaiban keresi. A feudális kor orosz parasztságára jellemző a patriarchális jelleg, a nagyfokú tudatlanság, a hatalmas távolságokból adódó izoláltság. Mindezek az osztályharc elmaradott formáiban, gyenge eredményességében és a paraszti tömegek apolitikusságában jelennek meg. (70–71.)

Szaharov is úgy vélekedett, hogy a parasztság nem lép fel a cárizmus ellen, annak mégis ellensége annyiban, amennyiben egy *jobb* feudális rend megteremtése a célja. (116.)

Troickij, *Volkov* és *Preobrazsenszkij* e kérdésben elítéli Avreh és Pavlenko nézeteit. Az utóbbi így ír: „Elfogadva az ő nézeteiket, számos olyan kérdés születne, amely nem talál kielégítő válaszra, illetve csak olyan válasz lenne lehetséges, amely összeegyeztethetetlen az antagonisztikus osztálytársadalmakban kialakult hatalom osztálytermészetével". (109.) *Troickij* kiemeli: „Lenin nem véletlenül húzza alá, hogy az osztályharc, a nép kizsákmányolt részének harca a kizsákmányolók ellen végeredményben minden átalakulás sorsának a meghatározója". (141.)

Avreh válaszcikkében élesen bírálja az osztályharc fogalmát frázisszerűen kezelőket, s érdekes ellentmondásra hívja fel a figyelmet. Kétségtelen,

hogy az osztályharc egyes szakaszait véres megtorlás követte, s az elnyomott osztályok helyzetének romlása következett be. Ha feltételezzük, hogy Oroszországban az osztályharc egyre erősödött, arra a marxizmus szempontjából teljesen képtelen következtetésre jutnánk; hogy „minél erősebben rázták és ingatták meg (az abszolutizmust és a jobbágyrendszert), az annál erősebbé vált. ... Az orosz abszolutizmus szilárdsága, hosszú fennállása, ázsiai szívóssága nem a paraszti és városi tömegek osztályharca erejének, hanem éppen fordítva, gyengeségének az eredménye". (66–67.)

A vitacikkek szerzői alapvetően egyetértenek abban, hogy az abszolutizmus – tartalmát tekintve – *feudális formáció.*[9] *Sapiro* foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy egy abszolut monarchiában hogyan valósul meg az uralkodó osztály hatalma. Megállapítja: az uralkodó osztály tagjai állanak a gazdasági intézmények élén, befolyásuk tükröződik a kormány összetételében, az uralkodó nevelésében és érvényesül a kamarillán keresztül. (76.) Hiba lenne azonban azt gondolni, hogy az uralkodó osztály homogén massza.

Pavlenko cikke jelentős részét az uralkodó osztály *strukturáltságá*nak bemutatására szenteli. Az uralkodó osztály szerepét betöltő nemességet két nagy kategóriára lehet osztani; a nagybirtokosokra (bojár), valamint a közép- és kisbirtokosokra (dvorjanyin). A két rend között fennáll a gazdasági ellentét lehetősége, aminek az a magyarázata, hogy a nagybirtok kedvezőbb lehetőséget tud biztosítani a parasztoknak. Így a dvorjansztvo érdekévé válik a parasztok röghözkötése. A 16–17. században éles harc bontakozik ki e probléma körül. Jelentős mozzanat, hogy a mégoly gyenge városiaknak is a nagybirtok a legfőbb ellenfelük, hiszen pl. a „fehér-szlobodák" 70 %-a egyházi vagy világi nagybirtokos kezén van. Az uralkodók hamar felismerték, hogy a hatalmukat korlátozó nagybirtokosok ellen támaszra találnak a köznemességben (szolgálónemesség). Így gyorsan létrejött az *érdekszövetség* az uralkodói hatalom és a város által támogatott dvorjansztvo között a bojárság ellen. Pavlenko szerint a köznemesség önkényuralkodóvá tette a cárt, biztosította hatalma korlátlanságát (a bojárok által választott Sujszkij hatalma például erősen korlátozott volt, hasonló szándék tükröződött Anna Ivanovna trónralépésekor – 1730 – vele aláíratott „Feltételek"-ben is), az uralkodó pedig védelmébe vette támogatóinak *gazdasági igényeit*, s 1649-re megvalósította a parasztok jogi *röghözkötését*. „Az abszolutizmus alapvető tevékenysége a dvorjansztvo érdekeinek védelme volt. Az abszolutizmus polgári politikája a nemesség érdekeinek alávetett melléktermék volt" – hangsúlyozza Pavlenko. A 18. századra létrejön az uralkodó osztály *konszolidációja*, amelynek háttere a dvorjansztvo érdekeinek győzelme (az önkény-

uralommal együtt) a bojárság fölött. E konszolidáció nyilvánul meg pl. a votcsina és pomesztye közötti különbség eltörlésében, a „Rangtáblázat" kiadásában. (64–73.)

Preobrazsenszkij így értékeli Pavlenko konstrukcióját: „Nem érdemes felnagyítani a poszad és a dvorjansztvo érdekeinek egybeesését, mint ahogy a nagybirtokos arisztokrácia és az egyszerű nemesi tömegek ellentétét sem", hiszen ez utóbbi „ellentmondás nem antagonisztikus". Preobrazsenszkij leszögezi, hogy „az abszolutizmus Oroszországban egészen bukásáig a nagyföldbirtokban találta meg szociális bázisát. (109–110.)

Troickij és *Volkov* is ezzel az állásponttal ért egyet. Az utóbbi a két nemesi rend alapvető érdekeinek megegyezésére hívja fel a figyelmet. (97.) Troickij hangsúlyozza: „az abszolut monarchia a gazdaságilag és politikailag különösen erős nemességre támaszkodott, amelynek ereje a jobbágyi *latifundiumokon* alapult". (148.)

A külpolitikai faktor hatása

Mint láttuk, *Csisztozvonov* 1968-as cikke hangsúlyozta, hogy az orosz abszolutizmus történetének vizsgálata nem választható el az *összeurópai* folyamatok áttekintésétől, s az azok által gyakorolt hatások számításbavételétől.

Pavlova–Szilvanszkaja szerint az Európa és Ázsia határán fekvő Oroszországra mindkét „világ" hatást gyakorolt. A történésznő szerint az orosz állam alakulására nagy hatással volt a *mongol* hódítókkal folytatott harc. A 18. századra kialakuló nyugat-európai kapitalizmus negatív hatást gyakorol Oroszországra: a nyugati minták és példák átvétele zsákutcába vezet. Ilyen zsákutca például a nagybirtokrendszer összekötése a jobbágysággal, a jobbágyok munkáján alapuló manufaktúrák – mindezek csak a feudalizmus erősödését hozzák magukkal. (83–85.)

Sapiro és *Pavlenko* mint az abszolutizmus kialakulásának és fejlődésének stimulálóját említi a külpolitikai tényezőt. Az utóbbi hozzáteszi azt is, hogy a győztes háborúk növelték a monarcha presztizsét. (74.)

Részletesen foglalkozik a külpolitikai tényezőkkel *Szaharov*. Álláspontja szűkebb területre épít, mint Csisztozvonové, mert azzal ellentétben csak az ország *konkrét* külpolitikai tevékenységét veszi figyelembe. A szerző szerint az abszolutizmusok létrejöttében nagy szerepe van az „ország függetlenségéért, az állami szuverenitásért, a nemzeti felszabadulásért folytatott harc szükségszerűségének." Ebből a tételből kiindulva azt igyekszik bebizo-

nyítani, hogy az orosz abszolutizmus sem más, mint az ország külső ellenségtől való védelmének története.

Szaharov fellép az ellen a nézet ellen, hogy Oroszország külpolitikájának lényege expanzionista volt. Álláspontja szerint a domináns elem az ország határainak védelme, illetve megszilárdítása a mongolokkal, lengyelekkel, litvánokkal és svédekkel folytatott háborúban, valamint a gazdasági szuverenitás megőrzése. A cikkíró véleménye szerint a 16–17. században Anglia, Franciaország és Hollandia arra törekszik, hogy Oroszországot fölhasználja kereskedelmi céljaik megvalósítására. A hódítók és a külföldi kereskedők ellen folytatott harc sorakoztatja föl a nemességet és a városiakat a központi hatalom mögött.

Szaharov kiemeli, hogy az abszolutisztikus elemek először a *diplomáciai* életben jelennek meg, s ennek lehetünk tanúi a Poszolszkij Prikaz tevékenységében is. A szerző I. Péter korát tartja az abszolutista külpolitika csúcsának, amikor – az ország függetlenségének és határainak biztosításával – Oroszország *impérium* lesz, a cárt imperatorrá kiáltják ki. (120–126.)

Az orosz fejlődésről vallott nézetek

Az abszolutizmus kérdéseiről folytatott vita hátterében az a régi probléma húzódik meg, hogy vajon Oroszország a nyugat-európai úton, vagy attól eltérően, sajátosan fejlődött-e. Egyes szerzők amellett foglalnak állást, hogy az orosz abszolutizmus – a korábbi rendi-képviseleti állam továbbfejlődéseként – *hasonló módon*, hasonló körülmények és hatások alatt jött létre, mint a nyugat-európaiak.

Ezt az álláspontot a legvilágosabban *Davidovics* és *Pokrovszkij* közös írása tolmácsolja. „Nem helyes az orosz abszolutizmust szembeállítani a nyugat-európaival. Oroszországban az abszolutizmus erőteljes merkantilista politikát folytatott, védte az ipart, a centralizációt szolgálta. Ugyanakkor jól kell látni specifikus vonásait is. Ilyenek: a jobbágyság fenntartása, az obscsina léte. Ezek azonban nem adnak alapot arra, hogy az orosz abszolutizmust, mint a klasszikustól alapjaiban eltérő valamit tekintsük." (62.)

Troickij hangsúlyozza, hogy a 17. században Oroszországban is megindul a kapitalizmus kibontakozása, és az erősödő polgárság hatására lép az ország az abszolutizmus útjára. (140.). Lényegében hasonló álláspontot fejt ki *Szaharov* (111.), és az 1971-es vitában *Cserepnyin* is.[10]

Oroszország fejlődését vizsgálva *Pavlova-Szilvanszkaja* érdekes megállapításra jutott. Véleménye szerint az ország evolúciós vonala egyáltalán

nem hasonlít Nyugat-Európára, sokkal inkább lehetne *ázsiai* típusú *despotizmusnak* nevezni. Abszolutizmusnak – mint a nemesség és polgárság harcából születő formációnak csak a krími háború után lehet tekinteni. A korlátlan, központosított monarchia a mongol hódítókkal folytatott harcban, az obscsina, a naturálgazdálkodás, a patriarchális falu, a földmagántulajdon hiánya alapján jött létre, és megerősödött a szolgálati-birtok szisztéma és a második jobbágyság elterjedésével. A különbség tehát a sajátos, a nyugat-európaitól eltérő *agrárrendszer*ben van, ez a rendszer azonban nagy hasonlóságot mutat a *törökországi*val. (78–83.)

Troickij és *Szaharov* élesen elítélték azt a nézetet, hogy Oroszország despotizmus lett volna, s hangsúlyozták, hogy „Oroszországot törvények alapján intézmények kormányozzák" (Troickij: 147.), s hogy a Stuartok Angliájában, vagy a Napkirály államában is voltak kegyetlenkedések illetve terrorisztikus intézkedések, mégsem jut senkinek sem az eszébe, hogy ez országokat despotikusnak tartsa. (Szaharov: 119.)

A szerzők jelentős része szerint Oroszország fejlődése legalábbis több ponton különbözik a nyugat-európaitól, mint amennyiben hasonlít hozzá. Szinte valamennyien kiemelik, hogy az orosz abszolutizmus megítélésében döntő szerepet kell kapnia a *jobbágyság* hosszú fennállásának.

Csisztozvonov például hangsúlyozza, hogy a privilegizált árutermelés, a jobbágyi manufaktúrák és a jobbágyság intézményének fennállása közepette egészen *más lényegű* abszolutizmusnak kell kialakulnia, mint a tőkés fejlődés útjára lépett Angliában és Franciaországban. (ISzSzSzR, 51.)

„Jellege szerint – írja *Volkov* – a 18. században közelebb állt a monarchiák azon típusához, amelyek Marx meghatározása szerint csak külső hasonlatosságot mutattak az európai abszolutizmusokhoz, és inkább a kormányzás ázsiai formáihoz lehet sorolni őket". (104.)

Sapiro kiemeli, hogy csak a Nyugat-Európában, az egyensúly helyzetében létrejött abszolutizmusokat lehet haladónak tekinteni, az oroszt csak a jobbágyrendszeren keresztül, vagyis rendkívül *negatívan* lehet megítélni. (82.)

Az 1971-es *intézeti vitában* többen, – így *Beljavszkij, Tarnovszkij* és *Milov* – kiálltak a sajátos fejlődés teóriája mellett.[11]

A vitát *nem zárta le* a szerkesztőségi összefoglaló. Így bizonyos értelemben a vita összegzésének P. V. Volobujevnek, a SZU Története Intézet igazgatójának az 1971-es ülésen elmondott zárszava tekinthető.

E zárszó *leglényegesebb* gondolata, „hogy az orosz abszolutizmus

minden sajátosságával együtt a világ fejlődésének általános vonalába illeszkedik. ... A 17. század Európája az abszolutizmus Európája".

Az igazgató – gyakorlatilag Csisztozvonov elméletével egyetértve – hangsúlyozta, hogy a 17.–18. századi Oroszország nem szakítható el a kapitalizmus nyugat-európai kialakulásától, ilyen és csak ilyen értelemben beszélhetünk arról, hogy az orosz abszolutizmus létrejöttének legfőbb oka a kapitalizmus genezise.[12]

Jegyzetek

1. A. Ja. Avreh: Az orosz abszolutizmus és a kapitalizmus oroszországi megerősödésében játszott szerepe. Isztorija SzSzSzR, 1968. 2.
   (A vitacikkre a további hivatkozást ld. a szövegben.)
2. Lenin Összes Művei. 2. kiadás. 17. kötet. Kossuth, 1972. 323–324.
3. uo. 1. kötet, 266–267.
4. Meg kell jegyeznünk – ez Avreh cikkéből nem derül ki világosan –, hogy az orosz abszolutizmus nem pusztán gonoszságból vezette a „rosszabb" porosz útra az országot, hanem az objektív lehetőségek, a történelmi fejlődés, geopolitikai, népességi stb. viszonyok összessége eredményezte a kapitalizmus fejlődésének ezt az útját.
5. A. N. Csisztozvonov: Az abszolutizmus keletkezése problémájának néhány aspektusa. Voproszü Isztorii, 1968. 5. (További hivatkozás a szövegben!)
6. Pavlova–Szilvanszkaja: Az orosz abszolutizmus sajátosságainak kérdéséhez, ISzSzSzR. 1968. 4.
   Sapiro: Az oroszországi abszolutizmusról. ISzSzSzR, 1968. 5.
   Davidovics–Pokrovszkij: Az orosz abszolutizmus osztály lényegéről és szakaszairól. ISzSzSzR, 1969. 1.
   Troickij: Az orosz abszolutizmus történetének néhány kérdéséről. ISzSzSzR, 1969. 2.
   Volkov: Az orosz abszolutizmus létrejöttéről. ISzSzSzR, 1970. 1.
   Pavlenko: Az orosz abszolutizmus genezisének kérdéséhez. ISzSzSzR. 1970. 4.
   A. N. Szaharov: Az orosz abszolutizmus formálódásának történelmi tényezői, ISzSzSzR. 1971. 1.
   Preobrazsenszkij: Az orosz abszolutizmus genezise kezdeti szakaszának néhány vitás kérdéséről. ISzSzSzR. 1971. 2.
   Csisztozvonov: Az orosz abszolutizmus vitájához. ISzSzSzR. 1971. 3.
   Avreh: Az elveszett egyensúly. ISzSzSzR. 1971. 4.
7. LÖM. 4. kötet. 257.
8. A vitát ismerteti: Rahmatullin: Az orosz abszolutizmus vitájához. ISzSzSzR. 1972. 4.
9. Vö.: Avreh: vitaindító 89., válasz 73.; Troickij: 149.; Preobrazsenszkij: 110.; Csisztozvonov: VI. 62. stb.
10. Rahmatullin: i.c. 76.
11. uo. 71–72.; 76–77.; 84.
12. uo. 86–88.

SZVÁK GYULA:

VASZILIJ OSZIPOVICS KLJUCSEVSZKIJ

A ma történészének, amikor azt a feladatot vállalja magára, hogy néhány oldalon bemutassa Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkijt, a legnehezebb feladatot talán az jelenti, hogy visszafogja magát az őt minősíteni kívánó jelzők használatában. Akaratlanul is előtolulnának ilyen meghatározások: a 19. század „legnagyobb", vagy legalábbis „legnagyobb hatású" vagy ha még inkább pontosítani akarjuk; „legnagyobb orosz polgári" történésze. Csakhogy, ami a felnövekvő történész és nem történész nemzedékre gyakorolt hatást illeti, abban saját kora viszonyai között Karamzin se maradt el mögötte, míg a „legnagyobb" kitüntető titulust sokan a század közepén munkálkodó Sz. M. Szolovjovnak hajlamosak adományozni. Utóbbiak értékítéletét feltehetőleg nagyban befolyásolja az a körülmény, hogy Kljucsevszkij már a következő nemzedékhez tartozott, s mint ilyen megérte a 20. századot is, amely az orosz történetírás periodizációjában a polgári történetírás „krízisének", majd „felbomlásának" kora. Úgy véljük, helyes hát, ha elhagyjuk a sommás – nagyobbrészt a jelzők milyenségében és mennyiségében megnyilvánuló – értékeléseket. Ezek helyett talán megengedtetik egy szubjektív észrevétel: e sorok írója nem találkozott még olyan egy történész által írt Oroszország története-szintézissel, amelynek az orosz történelem menetére vonatkozó megállapításai olyan meggyőzőek lennének, a forrásokat párhuzamosan olvasván, mint V. O. Kljucsevszkijé.

V. O. Kljucsevszkij (1841–1911) falusi lelkész családból származott, s mint ilyent, őt is papi pályára szánták. A papi szemináriumot otthagyván azonban 1861-ben Moszkvába ment, s ott beiratkozott a Moszkvai Egyetem Bölcsészettudományi Karára, amelyet 1865-ben végzett el. Ezután ugyanitt az orosz történelem tanszéken „gyakornokként" tevékenykedett, majd 1871-től a moszkvai Hittudományi Akadémián tanított. Később még több felsőoktatási intézményben oktatott, 1879-ben pedig elfoglalta mestere, Sz. M. Szolovjov helyét a Moszkvai Egyetem Orosz Történelem Tanszékének új professzoraként. Karrierjének további állomásai – csakúgy mint az I. Állami Duma kadét képviselőjelöltségéig „ívelő" politikai pályafutása – ismertetésétől e rövid bemutatásban eltekintünk. Fontosabbak az orosz történelemről vallott nézetei, amelyek a múlt század második felében uralkodó

tudományos normák szerint *közvetlenül* nem befolyásoltattak a régmúlt eseményeit kutató történész pártállásától.

Tudományos pályájának első jelentős állomása, az akkori szokásoknak megfelelően, a magiszteri disszertáció 1871-ben történő megvédése volt. „Az ó-orosz hagiográfiák, mint történelmi források" címet viselő monográfiájában Kljucsevszkij hozzávetőleg 160 hagiográfiát, mintegy 5.000 másolatban kutatott fel és vizsgált meg. Munkája az elvégzett hatalmas méretű forráskritikai munka, illetve a szentek életéről szóló forrásoknak a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásokba való bevonása miatt ma is alapvető műnek számít. Kljucsevszkij kezdeti érdeklődése egyébként is egyháztörténeti jellegű volt. Már disszertációja megjelenése előtt több jelentős tanulmányt publikált e témakörben, s ezekből is nyilvánvalóvá válik, hogy a szerzőt az egyháztörténet, mint a gazdaság- és társadalomtörténet segéd-diszciplinája érdekelte. E korai szakaszából említésre méltó még az 1865-ben megjelent „A külföldiek elbeszélései a Moszkvai Államról" című munkája, főként azért, mert az elmúlt évtizedekben nem született a témáról hasonló összefoglalás.

1882-ben jelenik meg Kljucsevszkij addigra már évtizedes kutatásait összefoglaló és egyben méltó módon lezáró szintézis-jellegű műve, egyben doktori disszertációja, a „Bojár duma a régi Oroszországban". Az első pillantásra kissé szűk problematikát takaró cím mögött valójában a 10—18. századi orosz történelem rajza húzódik. Mivel Kljucsevszkij a bojár dumának kitüntetett szerepet tulajdonított a régi Oroszországban, ezen intézmény történetének nyomonkövetése gyakorlatilag egyet jelentett számára a jelzett korszak orosz társadalmi-politikai történetének megírásával. Munkája az orosz történelem fejlődésmenetére vonatkozó nézeteinek szilárd rendszeréről árulkodik, egy zárt egészet alkotó történeti koncepció bontakozik ki belőle. Ez alkotta vázát nagyhírű egyetemi előadásainak, amelyek nyomtatásban csak később jelentek meg, és Kljucsevszkij legnagyobb történetírói teljesítményeként tartják őket számon. Mielőtt ezek ismertetésére rátérnénk, hadd soroljunk fel csupán néhány olyan művét életének hátralevő évtizedeiből, amelyek némelyike sok tekintetben máig megőrizte jelentőségét: „A 16.—18. századi orosz rubel a maihoz való viszonyában." (1884), „Az örökös jobbágyság létrejötte Oroszországban" (1885), „A fejadó és a jobbágyság intézményének megszüntetése Oroszországban" (1885), „II. Katalin császárnő" (1896), „Nagy Péter munkatársai között" (1901) stb.

Kljucsevszkij „Előadásainak" zömét az 1870—80-as években dolgozta ki, s első két kötete sokszorosított formában 1884—85-ben látott először napvilágot. A későbbiek során is, egészen élete végéig, pontosította őket és

első négy kötetét maga rendezte sajtó alá az 1904-től 1911-ig terjedő időszakban. Az „Előadások" utolsó, ötödik, kötetének megjelenésére azonban már csak halála után, 1917-et követően került sor. Az Októberi Forradalom után háromszor is kiadták – legutóbb az 50-es évek második felében –; s remélhetőleg az Európa Kiadó „Clio" sorozatában nemsokára a magyar olvasók is megismerkedhetnek vele egy rövid válogatás erejéig.

Az „Előadások" három részből áll: a történelem metodológiájából, a tulajdonképpeni orosz történetből, illetve egyes részproblémákat, vagy historiográfiai, forráskritikai kérdéseket tárgyaló speciális kollégiumokból. Az első és utolsó részt terjedelmi okokból ismertetésünkből elhagyjuk és rátérünk az orosz történelem menetére vonatkozó nézetek bemutatására. Csupán annyit jegyeznénk meg, hogy a korában divatos, ám ma már kissé zavarosnak ható fejtegetése a történelem metodológiájáról szerencsére egy cseppet sem befolyásolja magára a történelemre vonatkozó nézeteit.

Kljucsevszkij a következő négy periódusra osztotta az általa tanulmányozott orosz történelmet:

1. „A dnyeperi, városi, kereskedő Oroszország". Ez az orosz történelemnek a 8. századtól a 12. századig terjedő szakasza, amelyben a keleti szlávok a Dnyeper környékére koncentrálódtak. Különösen nagy szerepet játszottak ebben az időszakban a közvetítő kereskedelmet lebonyolító városok, amelyek a keleti szlávok szétvándorlása nyomán jöttek létre. Később megalakultak az első varég fejedelemségek, s ezek a varégok döntő szerepet játszottak a kijevi állam megalapításában. Ezáltal egyfajta kettősség alakult ki: A Rurik-ház tagjai álltak a trónöröklési sorrendnek megfelelően az egyes fejedelemségek élén, de velük, a „helyekért" torzsalkodó fejedelmekkel szemben a városoknak reális hatalma volt. Ez a fejedelmi öröklési rend a kijevi Oroszország politikai szétforgácsolódásához, de egyben az etnikai összetartozás-tudat megerősödéséhez, az orosz népiség tömörítéséhez vezetett.

2. „A felső-volgai, részfejedelmi, szabad földművelő Oroszország", a 13. századtól a 15. század közepéig terjedő szakaszt öleli fel. Kljucsevszkij szerint ekkor, még a tatárok előtt, az ó-orosz állam centruma áthelyeződik Észak-Keletre a lakosság elvándorlása következtében. Az előző korszakhoz képest előtérbe került a földművelés és a földrajzi viszonyok, illetve a fejedelem sajátos szerepe következtében kialakulnak a részfejedelemségek, amelyeket az élén álló fejedelem saját „örökbirtokának" tekint. Ekkorra tehető, a kolonizáció következményeként, az orosz és kisorosz népiség kialakulásának kezdete is.

3. „A Nagy, Moszkvai cári-bojári, katonai-földművelő Oroszország".

Ez lényegében a 15. század második felétől a 17. század második évtizedéig terjedő periódust jelöli, és hangsúlyos szerepet kap Kljucsevszkij előadásában. Ekkor alakul ki ugyanis a tulajdonképpeni orosz állam, ha nem is tud mindenben megbirkózni az előtte álló feladatokkal. Ebben az összefüggésben kiemelten foglalkozik IV. Ivánnal, aki szerinte csak elmérgesítette az orosz viszonyokat. IV. Iván azonban legfeljebb megnehezítette, de nem tudta meggátolni a továbbfejlődést, amely a külső fenyegetettség és az orosz külpolitikai aspirációk következtében csak egy, a cárnak és általában az államnak hatalmas szerepet juttató katonai monarchia irányában történhetett. Oroszország társadalmi berendezkedését, a cár és a szolgáló nemesség, illetve a bojárság egymáshoz való viszonyát, majd pedig ennek összefüggésében a szolgáló katonáskodó rétegeknek az adózó lakossághoz való viszonyát legvégső soron tehát a katonapolitikai célok irányították. (Amit természetesen nem ennyire explicit formában fejt ki Kljucsevszkij.)

4. „Összorosz, császári-nemesi szakasz, a jobbágygazdaság, a földművelés és az üzemek, gyárak periódusa." Itt a 17. század elejétől a 19. század közepéig terjedő időszakról van szó. A periodizálás némi bizonytalanságról árulkodik, mert bár Kljucsevszkij a 17. századot az orosz történelem „új" szakaszának véli, az még erősen elkülönül a tulajdonképpeni „császári" Oroszországtól, a valódi folytonosságot itt csak a Romanov-dinasztia uralma biztosítja. Nem világos továbbá az sem, hogy az utolsó „zavaros időszak" e korszak kezdetét vagy az előző végét jelenti. (A periodizáció utóbbit, a 17. századi történelmet egy kötetben tárgyaló „Előadások" 3. könyve pedig előbbit sugallja. Sajátos továbbá az a körülmény, hogy a négy szakasz közül ez az utolsó az „Előadások" öt kötetéből hármat ölel fel.) Kljucsevszkij utolsó könyvében saját korához közeledve ugyan mind lakonikusabbá válik, de a negyedik szakaszról szóló koncepciója ennek ellenére továbbra is logikus egységet alkot. A 17. század idevonásával azt jelzi, hogy a „császári-nemesi" Oroszország tulajdonképpen egyfajta választ jelentett a 17. században nyilvánvalóvá lett feladatokra, amelyek megint csak külpolitikai-katonai természetűek voltak, s mind e problémák, mind megoldásuk az orosz történelem antinómiáiról árulkodtak. (A külső feladatok megoldása csak a belső szabadság rovására mehet végbe stb.) Ezzel lényegében minősítette I. Péter és utódai művét is – az addigi fejlődésmenet logikus, de kétes értékű betetőzéseként, a kor „kihívására" adott „új" válaszként.

Végezetül néhány szó Kljucsevszkij történetszemléletéről. Polgári történész mondják róla – ami nem jelent többet annál, hogy nem-marxista. Ez utóbbit művei immanens vizsgálatával is viszonylag könnyű belátni, hi-

szen a marxistának számító Oroszország történetekhez képest alapkérdésekben tér el a véleménye. Így pl. nem a marxista formációelmélettel dolgozik (Oroszország vonatkozásában nem beszél feudalizmusról, aminek következtében elkülöníti Oroszország történelmi útját a Nyugatétól), az osztályharc nem kap hangsúlyos szerepet munkáiban (ezzel szemben az állam annál nagyobb, „össznépi-kiegyensúlyozó" jelentőségre jut), a gazdasági-társadalmi feltételek mellett (és gyakran azok előtt) meghatározó principiumokká válnak történeti koncepciójában olyan elemek, mint a földrajzi környezet, a kolonizáció (ez utóbbi formaváltozásai alapján periodizálja pl. az egész orosz történelmet), a „nagyorosz lelki alkat" stb. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy lényegében a Kavelin – Csicserin – Szolovjov – féle „államjogi" iskola továbbfejlesztőjével állunk szemben, aki azonban döntő pontokon lépte túl a jogi szemlélet határait. Gazdasági-társadalmi kérdések iránti érdeklődése nemcsak egyes részproblémák kutatása terén nyilvánult meg, hanem szervesen integrálódott történelemszemléletébe. Régebben „polgári ökonomistának" aposztrofálták ezért, de ebből a meghatározásból éppen a meghatározó szempontok sokféleségére, szemléletének komplexitására történő utalás hiányzik. S bár Kljucsevszkij a maga korában iskolát teremtett és brilliáns stílusa következtében, kis túlzással talán azt is mondhatjuk, hogy az egész ország tőle tanulta a történelmet, egyetlen jelzővel nem minősíthetjük szemléletét. Ehelyett leszögeznénk, hogy a 19. századi tudományosság magaslatain állt, koncepciója logikus egészet alkotott és még a nyilvánvalóan vitás megoldásaival és megközelítéseivel is meggondolkodtatja a későbbi korok olvasóit.

Az alább bemutatandó, szintéziséből *kiragadott* írásai, úgy tűnhet, nemigen erősítik meg az eddigiekben elmondottakat, Kljucsevszkij mesterségbeli tudásának egésztől elszakított megjelenési formájukban nem a legjellemzőbb bizonyítékai, történetszemléletét lehet, hogy egyoldalúan világítják meg. Hogy Kljucsevszkij külön előadásokat szentelt IV. Iván és I. Péter jellemrajzának, az természetesen még a karamzini vonulat pszichologizáló korlátaira utal. Döntően azonban nem erről van szó. Kljucsevszkij ugyanis a szóbanforgó előadásokat megelőző és követő fejezetekben ezeket a személyiségeket a történelmi folyamatba illesztette bele, és így komplex értékelésüket adta. A terjedelmi korlátok miatt azonban csak ezeket az önmagukban álló jellemrajzokat közölhetjük, amelyek még ilyen formájukban is fontosak, mert ellentmondásosságukban is követendő példát jelentenek a történelmi szükségszerűség mellett a személyiségnek is helyet juttató szemlélet-

módjukkal az utóbbi faktorról gyakran megfeledkező sematizáló történetfelfogás számára.

Irodalom

V. O. Kljucsevszkij: Szocsinenija, t. I–VIII., Moszkva, 1957–1959.
N. L. Rubinstein: Ruszszkaja isztoriografija, Moszkva, 1941.
Perényi József: Az orosz történetírás története, 349. Budapest, 1949. (Kézirat).
Ocserki isztorii isztoricseszkoj nauki v SzSzSzR, t. II. (főszerkesztő *M. V. Nyecskina*), Moszkva, 1960.
M. V. Nyecskina: Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkij, Moszkva, 1974.

V. O. KLJUCSEVSZKIJ:

RETTENETES IVÁN CÁR JELLEMÁBRÁZOLÁSA

(V. O. Kljucsevszkij: Szocsinenija t. II. Kursz ruszszkoj isztorii 2. rész. Moszkva, 1957. 187–200.)

A gyermekkor: Iván cár 1530-ban született. A természet gyors felfogással, szellemi hajlékonysággal áldotta meg, elmélyedő, kissé gúnyoros, igazi nagyorosz ésszel. De gyermekkorának körülményei korán tönkretették ezt az értelmet, természetellenes, beteges irányt szabva neki. Iván korán elárvult – négyéves korában elvesztette apját, nyolcévesen pedig anyját. Gyermekkorától kezdve idegen embereket látott maga körül. Lelkébe korán és mélyen belevésődött, és egész életében megőrizte az árvaság, az elhagyatottság és a magány érzését, amelyekről minden adandó alkalommal mondogatta: „rokonaim nem törődtek velem". Innen eredt félénksége, amely alapvető jellemvonása volt. Mint minden ember, aki idegenek között nőtt fel, apai felügyelet és anyai melegség nélkül, Iván korán megszokta, hogy nyitott szemmel és füllel járjon. Ez kifejlesztette benne a gyanakvást, amely évek múltán az emberek iránti mély bizalmatlansággá változott. Gyermekkorában gyakran tapasztalnia kellett környezete közönyét, vagy megvetését. Maga emlékezett vissza később Kurbszkij hercegnek írt levelében, hogy öccsével, Jurijjal, gyermekkorukban mindenben akadályozták, nyomorúságosan tartották, rosszul táplálták és ruházták őket, semmiben sem lehetett akaratuk, mindent kényszerből, nem életkoruknak megfelelően cselekedtek. Az ünnepélyes ceremóniák alkalmával – kivonuláskor vagy a követek fogadásakor –, cári pompával vették őket körül, szolgalelkű alázattal álltak körbe, de a hétköznapokon ugyanezek az emberek nem voltak ilyen szertartásosak, hol kényeztették, hol ingerelték őket. Megesett, hogy öccsével, Jurijjal játszottak elhunyt apjuk hálószobájában, s a vezető bojár, V. Sujszkij herceg elterpeszkedett előttük a padon, könyékkel az elhunyt uralkodó, apjuk ágyára támaszkodott, figyelmet sem fordítva a gyermekekre, sem mint apa, sem mint uralkodó. Az a keserűség, amellyel 25 év múlva is gondolt Iván erre az esetre, jól érzékelteti milyen gyakran és mennyire felbosszantották őt gyermekkorában. Mint uralkodót becézték, mint gyereket sértegették, és abban a közegben, amelyben gyermekkora telt, nem tudott mindig rögtön és nyíltan bosszúságának, vagy dühének hangot adni, kitölteni a mérgét.

A kényszerűség, hogy uralkodnia kellett magán, le kellett nyelnie könnyeit, táplálta benne az ingerlékenységet, az emberekkel szembeni visszafojtott, hallgatag elkeseredést, összeszorított fogakkal tartotta vissza a dühöt. Ráadásul gyermekkorában egyszer nagyon megijesztették. 1542-ben, amikor a Belszkij-hercegek pártja kormányzott, Sujszkij herceg hívei éjszaka, hirtelen rátámadtak az ellenségeik oldalán álló Joaszaf metropolitára. Az egyházfő a nagy fejedelem palotájában rejtőzött el. A lázadók betörték a metropolita ablakait, utána nyomultak a palotába és hajnalban, zajjal rátörtek a kis uralkodó hálószobájára, felébresztették és megrémísztették őt.

A bojár uralom hatása

A bojár önkényesség és erőszak felháborító jelenetei, amelyek között Iván növekedett, voltak első politikai benyomásai. Ezek bátortalanságát ideges félénkséggé változtatták, amelyből az évek múltán kifejlődött a veszély eltúlozására való hajlam, kialakult az, amit kimeredt szemű rettegésnek neveznek. A mindig nyugtalan és gyanakvó Iván korán hozzászokott ahhoz a gondolathoz, hogy ellenségekkel van körülvéve és azt a szomorú hajlamot nevelte ki magában, hogy úgy tekintsen maga köré, mint akit az ármány végtelen hálója fon körbe, amely úgy tűnt neki, hogy minden oldalról behálózza. Ez arra kényszerítette, hogy állandóan résen legyen, a gondolat, hogy a sarokból ellenség les rá, megszokottá, minden percben várttá vált. Az önfenntartás ösztöne mindennél erősebben munkált benne. Eleven eszének minden erőfeszítését e durva érzés kialakítására fordította.

Korai érettség és ingerlékenység

Mint minden ember, aki korán megkezdi létéért való harcát, Iván gyorsan nőtt, és idő előtt felnőtt. Már 17–20 év között, amikor kinőtt a gyermekkorból, meghökkentette környezetét az átélt benyomások és megfontolt gondolatok hihetetlen mennyiségével, amelyekig elődei érett, felnőtt korukban sem jutottak el. 1546-ban, 16 éves korában, játék közben, az évkönyv szerint, hirtelen a házasságról kezdett beszélgetni a bojárokkal, még pedig olyan megfontoltan és olyan körültekintő politikai elgondolásokkal, hogy a bojárok sírva fakadtak a meghatottságtól; hogy milyen fiatal a cár, és már mi mindenről gondolkodott, senkivel nem tanácskozva meg, mindenki elől eltitkolva gondolatait. Ez a korai szokása, a magáról való nyugtalan, magányos elmélkedés, csendben emésztette fel Iván idegeit, és kifejlesztette

benne a beteges érzékenységet és ingerlékenységet. Iván korán elvesztette lelki egyensúlyát, és azt a képességet, hogy irányítsa azokat, korán hozzászokott, hogy megossza a lelkiek munkáját, hogy az értelembe érzéseket is vigyen. Bármiről is tépelődött, szenvedéllyel űzte, tüzelte gondolatait. Az önszuggerálás segítségével képes volt arra, hogy merész és magasröptű gondolatokig hevítse fejét, izzítsa beszédét és akkor nyelvéről, vagy tollából mint a kovács kalapálta izzó vasról, kipattantak az elmésség szikrái, a csípős gúny, a találó szavak, a váratlan fordulatok. Iván a 16. század egyik legjobb moszkvai szónoka és írója volt, mégpedig azért, mert korának legingerültebb moszkvai embere volt. A szenvedély és izgatottság diktálta műveiben elképesztő a hév, hajlékony esze, csalafinta dialektikája, gondolatainak ragyogása. Ez azonban foszforeszkáló ragyogás volt, mely mentes a melegségtől. Nem lelkesültség ez, hanem a fej láza, ideges elevenség, a mesterséges izgalom következménye. A cár Kurbszkij herceghez írt leveleit olvasva, meglepő a szerzőnél a különböző érzések gyors váltakozása: nagylelkűség és megbánás rohamai; a mély meghittség felvillanásai váltakoznak a durva tréfával, kemény haraggal, az emberek iránti hideg megvetéssel. Az értelem és az érzelem megfeszített munkájának perceit a kimerült lélek teljes elerőtlenedése követte, és ekkor egész éleselméjűségéből még a józan ész sem maradt meg. Az értelmi kimerültség és az erkölcsi lesüllyedés perceiben minden értelmet nélkülöző tettekre volt képes. A gyorsan kiégő emberek idővel, amikor gyengül túlfűtöttségük, általában mesterséges eszközhöz, borhoz menekülnek, és Iván is az opricsnyina éveiben, úgy látszik, nem idegenkedett ettől az eszköztől. Ilyen erkölcsi egyenlőtlenségekkel, lelke magasbatörésének a legszégyenletesebb hanyatlásokkal való váltakozásával magyarázható Iván államférfiúi tevékenysége is. A cár sok jót, okosat, sőt nagyot gondolt ki, de ezek mellett még több olyan cselekedete volt, amely szörnyűvé és visszataszítóvá tette őt a kortársak és az elkövetkezendő nemzedékek szemében. Novgorod elpusztítása csupán az árulás gyanúja miatt, fia és Filip metropolita megölése, szégyenletes viselkedése az opricsnyikokkal Moszkvában és Alekszandrovszkaja faluban – ha erről olvasunk azt gondoljuk, hogy egy született vadállat volt.

Lelki kiegyensúlyozatlanság

De mégsem volt az. Természettől fogva, vagy nevelése miatt hiányzott belőle a szilárd erkölcsi egyensúly és a legapróbb mindennapos nehézségekben is szívesebben hajlott a rossz oldalra. Minden percben várható volt tőle

egy durva kirohanás: nem tudott megbirkózni a legkisebb kellemetlenségekkel sem. 1577-ben az utcán, a meghódított livon városban, Kokengauzenben, kedélyesen beszélgetett egy protestáns lelkésszel kedvenc teológiai témáiról, de majdnem kivégeztette, amikor az óvatlanul összehasonlította Luthert Pál apostollal. Rávert a lelkész fejére a lovaglóostorral és ezekkel a szavakkal vágtatott el: „Menj az ördögbe a te Lutheroddal." Máskor megparancsolta, hogy kaszabolják le a Perzsiából küldött elefántot, mert az nem ereszkedett térdre előtte. Hiányzott belőle a belső, született nagylelkűség; érzékenyebb volt a rossz, mint a jó benyomások iránt; azoknak a rossz embereknek a táborához tartozott, akik gyorsabban és szívesebben észlelik másokban a gyengeségeket és a fogyatékosságokat, mint a tehetséget és a jó tulajdonságokat. Minden szembejövőben elsősorban az ellenséget látta. Legnehezebben a bizalmát lehetett megszerezni. Az ilyen embernek ehhez az kell, hogy minden percben éreztessék vele, hogy szeretik és tisztelik, s hogy teljes odaadással szolgálják, és akinek sikerült meggyőznie erről Iván cárt, az a mértéktelenségig élvezte a bizalmát. Akkor felszínre került az a tulajdonsága, amely ezen emberekkel szemben könnyített állandóan feszült, rossz hangulatán – ez volt a ragaszkodás. Első feleségét különösen érzelmes, nem domosztroji szerelemmel szerette. Ugyanilyen ösztönösen vonzódott Szilveszterhez és Adasevhez, majd Maljuta Szkuratovhoz is.

A bizalmatlanságnak és a ragaszkodásnak eme együttese jutott kifejezésre gyermekeit okító végrendeletében: „embereiteket hogyan szeressétek és jutalmazzátok, és hogyan védekezzetek ellenük".

Épp jellemének az a kettőssége fosztotta meg a szilárdságától. Megszokott kapcsolatai inkább idegesítették és bosszantották, mint tünődésre kényszerítették. De az erkölcsi nyugalom pillanataiban amikor megszabadult a külső, ingerlő hatásoktól, és egyedül maradt saját, meghitt gondolataival, olyan szomorúság kerítette hatalmába, amelyre csak azok az emberek képesek, akiket sok erkölcsi veszteség ért és sokat csalódtak az életben. Úgy tűnik egy régi moszkvai nagyfejedelem végrendeleténél, amely ingó és ingatlan vagyonának aprólékos szétosztását tartalmazza örökösei között, semmi sem lehet formálisabb és lelketlenebb. Iván cár ebben a sztereotip okmányban is hű maradt lírai alkatához. A végrendelet magasröptű vallási elmélkedésekkel kezdődik és ezekkel a lélekbemarkoló szavakkal folytatódik: „a test elgyengült, a lélek gyengélkedik, a testi-lelki sebek elszaporodtak, és nincs orvos, aki meggyógyítana engem, vártam valakit, aki együtt bánkódna velem, de nem volt senki, aki vígasztalt volna, rosszal fizettek a jóért, gyűlölettel a szeretetért." Szegény szenvedő, cár-mártír – gondolhatjuk – olvasva ezeket

a panaszos, gyászos sorokat. Ez a szenvedő azonban anélkül, hogy kinyomozta volna, csupán mert gyanús volt – tehát feleslegesen – rombolt le embertelenül és istentelenül egy ősi nagy orosz várost környékével együtt, úgy, ahogy még a tatárok sem döntöttek romba egyetlen orosz várost sem. A legvadabb perceiben is el tudott jutni a mesterkélt meghatódottságig, a krokodilkönnyekig. A kivégzések tetőfokán betér a moszkvai Uszpenszkij székesegyházba. Filip metropolita fogadja őt, készen arra, hogy az egyházi méltóság jogán közbenjárjon a szerencsétlen, kivégzésre ítéltek érdekében. „Csak hallgass – mondta a cár, alig tudva türtőztetni magát, – egyet mondok neked, hallgass, szentatyám, hallgass és áldj meg bennünket!" „A mi hallgatásunk – válaszolta Filip bűnt ró a lelkedre és halált hoz."

„Rokonaim – válaszolt szomorúan a cár –, felkeltek ellenem és roszszat akarnak nekem: mi dolgod a mi cári útmutatásunkkal".

Iván cár leírt tulajdonságai önmagukban érdekes anyagot szolgáltathatnak egy pszichológusnak vagy inkább egy pszichiáternek, mondják egyesek: hiszen így könnyű az erkölcsi lazaságot, különösen történelmi távlatból, lelki betegségként kezelni, s ezzel az ürüggyel felszabadítani a képzelt beteget a történelmi felelősség alól. Sajnos egy körülmény a leírt sajátosságoknak jóval nagyobb jelentőséget kölcsönzött, mint az ember életében általában – különösen pedig az ilyenekben bővelkedő orosz lélekben – jelenlevő pszichológiai kuriózumok: Iván cár volt. Személyes jellemvonásai sajátos irányt szabtak politikai gondolkodásának és politikai gondolkodása súlyos, kifejezetten káros hatást gyakorolt politikai tevékenységére, sőt tönkretette azt.

Korai gondolat a hatalomról

Iván korán és sokat – korábban és többet, mint kellett volna – kezdett a maga nyugtalan módján gondolni arra, hogy ő Moszkva és az egész Oroszország uralkodója. A bojár uralom botrányai megerősítették benne ezt a gondolatot, nyugtalan, kiélezett jelleget kölcsönöztek annak. A bojárok ingerelték és sértegették őt, kitaszították a palotából és megfenyegették, hogy megölik azokat az embereket, akikhez kötődött; nem törődtek gyermeki könyörgéseivel, és könnyeivel, szeme előtt tiszteletlenül bántak apja emlékével, és lehet, hogy csúnyán emlegették az elhunytat fia jelenlétében. De ezt a fiút mindenki elismerte törvényes uralkodónak; senki nem tett még célzást sem arra, hogy cári jogaihoz kétség vagy vita férhet. Mindenki hatalmas uralkodónak nevezte a környezetében; minden nyugtalanító és zaklató

eset azonban a fentiekre emlékeztette és arra késztette, hogy a cári méltóságáról alkotott gondolatait, mint az önvédelem politiaki eszközét dédelgesse. Ivánt valószínűleg úgy tanították írni-olvasni, miként elődeit, s ahogy általában tanítottak a régi Oroszhonban: a csaszoszlov és a zsoltároskönyv szövegét hajtogatták, majd vég nélkül ismételték az átvett anyagot. Ezekből a könyvekből mechanikusan betanulták a bölcs mondásokat, egész életükre emlékezetükbe vésték. Úgy látszik, Iván gondolatai már korán, gyermekként, behatoltak a mechanikus bemagolt csaszoszlov és a zsoltároskönyv sorai közé. Talált itt a cárról és a cárságról, Isten felkentjéről, a bűnös tanácsadókról, a boldog férfiról, aki nem fogadja meg tanácsaikat stb. szóló sorokat. Attól fogva, hogy Iván kezdte megérteni árva helyzetét és elkezdett gondolkodni környezetével való kapcsolatán, e soroknak elkerülhetetlenül magukra kellett vonniuk figyelmét. A maga módján értelmezte ezeket a bibliai aforizmákat, magára és helyzetére vonatkoztatta azokat. Ezek megadták az egyenes és várt válaszokat azon kérdéseire, amelyek a mindennapos konfliktusok által fogalmazódtak meg fejében, erkölcsi igazolását sugalmazták gonoszérzetének,amelyet ezek az összeütközések váltottak ki benne. Könnyű megérteni, milyen gyors sikereket ért el Iván a szentírás tanulmányozásában, ha ezt az ideges, szubjektív módszert használta fel exegetikájához, ha az isteni szót zaklatott és kiszámíthatatlan érzés nyomására tanulta és magyarázta. Ettől kezdve a könyvek váltak foglalatosságai kedvenc tárgyává. A zsoltároskönyv után a szentírás más részeire tért át, sokat olvasott, mindent, amit megszerezhetett abból a könyvkészletből, amely az akkori orosz olvasótársadalomban kézkézen forgott. Ő volt a 16. század legolvasottabb moszkvaija. Nem hiába nevezték kortársai „a szóbeli bölcsesség szónokának". Szeretett egyházi témákról beszélgetni, különösen ebéd közben és az évkönyv szavai szerint különleges szellemességre és emlékezetre tett szert a szentírásnak köszönhetően. Egyszer, 1570-ben, palotájában egy ünnepélyes beszélgetést szervezett a hitről a lengyel követség lelkészével, a cseh protestáns Rokytával, a követség, a bojárok és a papság jelenlétében. Terjedelmes beszédében előadta a protestáns teológus tanítását leleplező pontokat, és megparancsolta neki, hogy „szabadon és bátran" védekezzen, mindenféle félelem nélkül, figyelmesen és türelmesen végighallgatta a lelkész védőbeszédét, és utána írt egy máig fennmaradt, terjedelmes cáfolatot. A cár válasza helyenként kitűnik életszerűségével, szemléletességével. Gondolatai nem mindig egyenes, logikus úton haladnak, nehéz témákba ütközve homályba burkolóznak, vagy elkanyarodnak, de időnként nagy dialektikai rugalmasságról tesznek tanúbizonyságot. Az írás szövegeit nem mindig idézi,

de a szerző széleskörű olvasottsága nemcsak az írás és az egyházatyák művei, de a lefordított, görög kronográfiák, s az akkori orosz világtörténelem-tankönyvek terén is nyilvánvaló. A legfontosabbak, amit különös figyelemmel olvasott, vallásos tárgyúak voltak, mindenütt megtalálta és feljegyezte azokat a gondolatokat és képeket, amelyek megfeleltek hangulatának és tulajdon gondolatait ismételték. Többször végigolvasta kedvenc fejezeteit, és ezek kitörölhetetlenül bevésődtek emlékezetébe. Nem kevésbé, mint némely közismert mai tudós, Iván is szerette műveit odaillő vagy nem odaillő idézetekkel tarkítani. A Kurbszkij hercegnek írt első levelében mindenhová külön sorokat illesztett be az írásból, néha egész fejezeteket másolt ki az ószövetségi prófétáktól vagy az apostolok leveleiből és nagyon gyakran szükségtelenül meghamisította a bibliai szöveget. Ez nem hanyagságból történt, hanem azért, mert Iván, nyilvánvalóan, emlékezetből idézett.

A hatalom eszméje

Ilyen korán alakult ki Iván fejében a politikai gondolkodás – az a foglalatosság, amelyet nem ismertek moszkvai elődei, sem gyermekjátékaikban, sem a felnőttkor ügyes-bajos gondjai között. Úgy tűnik, ez a tevékenység titokban folyt, eltitkolva környezete elől, amely így sokáig nem is sejtette milyen irányt vesz a fiatal uralkodó nyugtalan gondolata, és valószínű, ha tudomásukra jutott volna mindez, nem helyeselték volna a könyvek iránti kitartó figyelmét. Ezért csodálkoztak annyira, amikor 1546-ban a 16 éves Iván hirtelen arról kezdett velük beszélni, hogy házasodni kíván, de még előtte fel akarja kutatni azokat az ősi szokásokat, amelyek alapján ősei, a cárok és a nagyfejedelmek, és rokona, Vlagyimir Vszevolodovics Monomah elfoglalták a trónt, a nagyfejedelemséget. Váratlanul érték a bojárokat az uralkodó gondolatai, teszi hozzá a krónikás, és csodálkoztak, hogy ilyen fiatal és már az ősi szokásokat kutatja. Iván első elgondolása az volt, hogy miután megszabadult a bojárok kormányzati gyámsága alól, felveszi a cári címet és ünnepélyes egyházi szertartással megkoronáztatja magát. A cár politikai elképzeléseit titokban dolgozta ki, amint rejtve alakult ki bonyolult jelleme is. Egyébként leveleiből többé-kevésbé rekonstruálható politikai önnevelésének menete. Kurbszkij hercegnek írt levelei – félig a cári hatalomról szóló politikai értekezések, félig politikai pamfletek a bojárság és törekvéseik ellen. Próbálják meg átlapozni első hosszú levelét – meg fogja lepni önöket a jól érzékelhető tarkaság és tartalmi összevisszaság, a könyvanyag sokfélesége, amelyet nagy vesződséggel gyűjtött össze és bőkezűen hintette szét

a szerző ezeken a végnélküli oldalakon. Minden van itt: számos név, szöveg és példa. Hosszú és rövid idézetek a szentírásból és az egyházatyáktól, sorok és teljes fejezetek az ószövetségi prófétáktól – Mózestől, Dávidtól, Izsáktól, az újszövetségi egyházatyáktól – Nagy Bazil, Nasiens-i Gergely, Aranyszájú Szent János, alakok a klasszikus mitológiából és eposzból – Zeusz, Apollon, Antenór, Aeneas, – együtt a bibliai nevekkel – Gedeon, Avimelech, Euthyos – összefüggés nélküli epizódok a zsidó, római, bizánci történelemből, sőt a nyugat-európai népek történetéből, középkori vandál, gót, szarmata, frank nevekkel, amelyeket a kronográfiákból olvasott ki, és végül az orosz krónika néha váratlanul odavetett vonásai és mindez összekeverve, tele anakronizmusokkal, kaleidoszkópszerű tarkasággal látható logikai sorrend nélkül, fel-felbukkan és tűnik el az olvasó előtt, a szerző szeszélyes gondolatfordulatainak és képzeletének engedelmeskedve és mindezt a – elnézés a kifejezésért – tudományos kását időnként egyházi, vagy politikai aforizmákkal ízesítette, finom iróniával vagy kemény, néhol találó szarkazmussal fűszerezte meg. Micsoda kaotikus, mindenféle kacattal telezsúfolt emlékezet, – gondolja, aki átlapozza ezt az iromány t. Nem véletlenül nevezte Kurbszkij herceg Iván levelét olyan vénasszonyi fecsegésnek, amelyben az írott szöveget női pletykák és ágytitkok fogják át. De vizsgálják meg figyelmesebben a szövegek, gondolatok, visszaemlékezések és a lírai kitérések pezsgő áradatát, és nem lesz nehéz megragadni az alapvető gondolatot, amely vörös fonálként húzódik végig ezeken az oly zavaros lapokon. A gyermekkorától fogva betanult kedvenc bibliai szövegek és történelmi példák mind egy témára adnak választ, mind a cári hatalomról, annak isteni származásáról, az államrendről, a tanácsadókhoz és az alattvalókhoz való viszonyról, a vezetőnélküliség és az anarchia gyilkos következményeiről beszélnek. Állhatatosan tanulmányozva kedvenc szövegeit és végnélkül elmélkedve róluk, Iván fokozatosan és észrevétlenül létrehozott magának belőlük egy ideális világot, ahová elvonult, mint Mózes a hegyére, hogy kipihenje a mindennapos félelmeket és keserűségeket. Szeretettel szemlélte az ószövetségi kiválasztottak és az isteni felkentek magasztos alakjait – Mózesét, Saulét, Dávidét, Salamonét. De ezekben az alakokban, mint egy tükörben, saját magát vélte látni, tulajdon cári alakját, bennük saját ragyogásának visszatükrözését igyekezett felfedezni, megpróbálta magára vonatkoztatni fényük és magasztosságuk csillogását. Érthető, hogy gyönyörködött magában, hogy tulajdon személyét ebben a tükrözésben olyan dicsfény és a méltóság övezte, amelyre az egyszerű, moszkvai fejedelem-gazdák még csak nem is gondoltak. IV. Iván volt az első moszkvai uralkodó, aki meglátta és megérezte magában a cárt – az isteni fel-

kentet, igazi bibliai értelemben. Ez számára politikai kinyilatkoztatás volt, és attól az időtől kezdve, cári „énje" ájtatos hódolatának tárgya lett. Lénye szentség lett számára és elgondolásaiban cári hatalma tudós teóriájának formájában e politikai önistenítés egész hitvallását hozta létre. Emelkedett stílusban és a szokásos finom iróniával írta pl. a következőket a béketárgyalások idején ellenségének, Báthory Istvánnak, miközben szemére vetette annak választott hatalmát: „Mi, alázatos Joann, isten kegyelméből nem pedig lázongó emberi akaratból egész Oroszország cárja és nagyfejedelme."

Ideológiája gyakorlati kidolgozásának hiányossága

De eszének és képzeletének minden megfeszítésével is csak a cári hatalom egyszerű, meztelen eszméjét alkotta meg, praktikus következtetések nélkül, amelyeket pedig mindenféle eszme megkövetel. Az elmélet mind államrend és politikai program kidolgozatlan maradt. Ellenségeskedéssel és vélt félelmekkel volt eltelve, szem elől tévesztette az állami élet követelményeit és gyakorlati feladatait, és nem tudta saját elvont elméletét az adott történelmi valósághoz illeszteni. E gyakorlati kimunkálás nélkül a felsőbb hatalomról szóló magasztos teoriája így a személyi hatalom szeszélyévé alakult, a személyes gonoszság az ellenőrzést nem tűrő önkény fegyverévé torzult. Ezért az államrend soronkövetkező gyakorlati kérdései megoldatlanok maradtak. Ifjú korában, mint láttuk, az állam irányítását kezébe vévén, a cár kiválasztott tanácsadóival bátor kül- és belpolitikát folytatott, amelynek célja egyrészt a Balti-tenger partvidékének elérése, a Nyugat-Európával való közvetlen kereskedelmi- és kulturális kapcsolatok létesítése volt, másrészt, a rendteremtés a törvényhozásban, hogy megszervezzék a területi közigazgatást, létrehozzák annak helyi szervét és felszólítsák őket, hogy ne csak helyi bírósági, adminisztratív ügyekben vegyenek részt, hanem a központi hatalom tevékenységében is. Az Országos Gyűlések, amelyeket először 1550-ben hívtak össze, továbbfejlődvén és az irányítás mindennapi állandó szervévé válván, a cár mint össznépi uralkodó gondolatát voltak hivatottak megerősíteni, szemben a részfejedelmi örökbirtokossal. De a cár nem forrt össze tanácsadóival. A hatalommal kapcsolatban megnyilvánuló gyanakvó és betegesen izgatott érzése miatt a jó, nyílt tanácsot felsőbb jogai elleni merényletnek tartotta, a terveivel való ellenkezés pedig – a zendülés, összeesküvés és az árulás jele volt. Eltávolítva a jó tanácsadókat, gyanakvó politikai gondolkodása által kijelölt egyoldalú irányban haladt, mindenütt ármányt és lázadást gyanított, és óvatlanul felvetette az uralkodó és a bojárok kapcsolatá-

nak régi kérdését, amelyet képtelen volt megoldani, és amelyet ezért nem kellett volna felvetnie. A probléma egy történelmileg létrejött ellentétben összegződött: a bojárság kormányzásban elfoglalt helye és politikai hangulata, illetve a moszkvai uralkodó hatalmának jellege és politikai öntudatának ellentétében. Ez a kérdés megoldhatatlan volt a 16. század moszkvai emberei számára. Ezért amíg lehetett el kellett tussolni, enyhíteni az általa kiváltott ellentétet – az értelmes politika eszközeivel: ám Iván egyszerre akart megbirkózni ezzel a kérdéssel, mely a fenti ellentét kiélezésével járt. Egyoldalú politikai elméletével élére állította azt, ahogy a tudományos vitákon a téziseket elméletileg és nem gyakorlatilag fogalmazzák meg. Miután magáévá tette a felsőbb hatalom rendkívül kivételes, türelmetlen, tisztán elvont elméletét, elhatározta, hogy nem kormányozhatja úgy az országot mint apja és nagyapja tették, a bojárokkal együttműködve, de hogy hogyan kell másképpen kormányoznia, ezt ő maga sem tudta tisztázni magában. A rendről szóló politikai kérdést a személyek elleni elkeseredett ellenségeskedéssé, céltalan és értelmetlen küzdelemmé változtatva, opricsnyinájával szörnyű zavart idézett elő a társadalomban, a fiúgyilkossággal pedig előkészítette dinasztiájának pusztulását. Ugyanakkor kedzeti sikeres külpolitikai vállalkozásai és belső reformjai kudarcba fulladtak, befejezetlenek maradtak az óvatlanul kiélezett belső ellenségeskedés miatt. Innen érthető, hogy ez a cár miért tűnt fel kettős színben az uralkodását átélt kortársak bemutatásában. Így pl. egyikük a cár dicső tetteit leírva az Anasztázia cárné haláláig terjedő időszakból így folytatja: „És aztán egy szörnyű vihar pusztításához hasonlatosan vesztette el szívének nyugalmát, és igen bölcs esze tomboló természetté alakult és tulajdon államának pártütőjévé lett." A másik kortárs a rettegett cárt jellemezve, azt írja, hogy „csodálatos ítélőképességű férfi volt, a könyvek olvasásának tudományában jártas és ékesszóló, a felkelésben merész és a hazájáért állhatatos, Istentől kapott szolgáival szemben keményszívű, a vérontásban vakmerő és kérlelhetetlen, sok népet, a kicsitől a nagyig, saját cárságában elpusztított, sok városát rabságba vetette és még sok egyebet tett szolgáival, de ugyanez az Iván cár sok jót is véghez vitt; harcosait igen szerette és szükségeikre kincstárából bőkezűen adakozott."

Iván cár jelentősége

Így, Iván cár pozitív jelentősége államunk történelmében messze nem olyan nagy, mint szándékai és kezdeményezései és a zaj alapján gondolnánk, amelyet tevékenysége csapott. A rettegett cár többet szándékozott tenni,

mint amennyit tett, erősebb hatást gyakorolt a kortársai képzeletére és idegeire, mint az államrendre. A Moszkvai Állam Iván nélkül is felépült volna, ahogy előtte és utána is épült, csak nélküle az építés könnyebben és egyenletesebben ment volna, mint alatta és utána, a legfontosabb politikai kérdéseket azok nélkül a megrázkódtatások nélkül oldották volna meg, amelyeket ő előkészített. Fontosabb uralkodásának negatív jelentősége. Iván cár remek író, sőt akár találékony politikai gondolkodó is volt, de nem volt államférfi. Egyoldalú önimádata és politikai gondolkodásának gyanakvó irányultsága, idegei zaklatottságával egyesülten, megfosztotta őt a praktikus tapintattól, a politikai szemmértéktől, a valóságérzéktől, és sikeresen hozzálátva az ősei által megalapozott államrend teljes felépítéséhez, saját maga számára is észrevétlenül azzal végezte, hogy ezt a rendet alapjaiban megrendítette. Karamzin egészen kicsit túlzott csak, amikor Iván uralkodását – amely kezdetét tekintve egyike volt a legragyogóbbaknak –, végső eredményét tekintve a mongol iga és a széttagoltság kora csapásai mellé állította. Feláldozta magát, dinasztiáját és az állam jólétét a gyűlölködésnek és az erőszaknak. Ahhoz az ószövetségbeli vak vitézhez hasonlíthatjuk, aki magára döntötte a házat, amelynek tetején ellenségei ültek, csakhogy elpuszítsa azokat.

V. O. KLJUCSEVSZKIJ:

NAGY PÉTER KÜLSEJE, SZOKÁSAI, ÉLET ÉS GONDOLKODÁS-MÓDJA, JELLEME

(V. O. Kljucsevszkij: Kursz ruszszkoj isztorii IV. Moszkva, 1957. 28–49.)

Nagy Péter lelkialkatát tekintve azon egyszerű emberek egyike volt, akire elegendő ránézni ahhoz, hogy megértsük őt.

Óriás volt, több mint 2 méter, egy egész fejjel magasabb volt azoknál, akik őt valaha is körülvették. A húsvéti csókváltásnál mindig úgy le kellett hajolnia, hogy a háta is megfájdult. Természetétől fogva erős volt, a fejsze és a kalapács állandó használata pedig még jobban kifejlesztette az izmait és ügyességét. Csövet tudott csavarni az ezüst tányérból, és egy darab posztót késsel röptében kettévágott. Az előbbiek során Filaret pátriárka fiúutódai dinasztikus satnyaságáról már beszéltem. Alekszej cár első felesége nem küzdötte le családjának e fogyatékosságát. De Natalja Kirillovna energikusan szembeszállt vele. Péter az anyjára hasonlított, különösen annak egyik testvérére, Fjodorra. A Nariskinoknál az élénk idegzet és a találékony gondolkodás családi vonások voltak. Később ebből a közegből került ki sok szellemes-élcfaragó ember, az egyik pedig sikeresen játszotta a tréfamester szerepét II. Katalin szalonjában. A 11 éves Péter eleven, szép fiúcska volt, ahogy ezt egy külföldi követ leírja, aki 1683-ban bemutatkozó látogatáson vett részt Péternél és fivérénél, Ivánnál. Mialatt Iván cár a szemébe csúszott Monomah sapkában senkire se nézve ült mint egy élettelen szobor az ezüst trónján, az ikonok alatt, a mellette ugyanazon a trónon egy másik Monomah sapkában ülő – mivel kettős hatalom volt – Péter élénken és magabiztosan nézett mindenkire és alig tudott a helyén maradni. A későbbiekben ez a benyomás hitelét vesztette egy erős idegösszeomlás következményeként, amelynek oka vagy az 1682. évi véres kremli események kiváltotta gyermekkori ijedtség volt, vagy a mind gyakrabban ismétlődő tivornyázások, amelyek megviselték a még fejletlen test egészségét; de még valószínűbb, hogy egyik is, másik is. Nagyon korán, már 20 évesen, reszketni kezdett a feje és ezen a szép kerek arcon a töprengés vagy a belső nyugtalanság perceiben eltorzult görcsök jelentek meg. Mindez együttvéve, az anyajeggyel a jobb orcáján, valamint azzal a szokásával, hogy menetközben „kaszált" a kezeivel, alakját mindenütt észrevehetővé tette. 1697-ben a saardami borbélynál, ezen

ismertetőjegyek alapján, amelyeket a Moszkvából érkezett honfitársak előzékenyen közöltek, rögtön felismerték az orosz cárt, aki ácsnak öltözve idejött megborotváltatni magát. Nem ügyelt magára és nem mérsékelte magát, ami nagy és réveteg szemeinek nyers, sőt néha vad kifejezést adott, s ezzel ösztönszerű remegést váltott ki a gyenge idegzetű emberekben.

Leggyakrabban két Péter-portréval találkozunk. Az egyiket 1698-ban Angliában Kneller festette III. Vilmos kívánságára. Ezen Péternek hosszú göndör haja van, és vidáman néz nagy kerek szemeivel. Eltekintve bizonyos szépítéstől, a művésznek, úgy tűnik, sikerült megfognia az arc megfoghatatlan vidám, sőt majdhogy nem gúnyoros kifejezését, amely a nagymama, Sztresnyeva arcképére emlékeztet. A másik portrét a holland Karl Moor festette 1717-ben, amikor Péter Párizsba utazott, hogy meggyorsítsa az Északi háború befejezését és előkészítse 8 éves lányának, Erzsébetnek a hétéves francia királlyal, XV. Lajossal történő házasságát. Abban az évben a párizsi megfigyelők Pétert ugyanilyen átható, néha vad tekintetű uralkodónak ábrázolják, aki jól megtanulta az uralkodói szerepet, de egyúttal olyan politikus, aki kellemesen tudott boldogulni a számára fontos emberekkel. Péter akkor már olyannyira felismerte saját jelentőségét, hogy nem törődött az illemmel; párizsi lakásából kijövet nyugodtan beleült egy idegen hintóba, mindenütt házigazdának érezte magát, csakúgy a Szajnánál, mint a Névapartján. K. Moornál azonban nem ilyen. A bajusza pontosan feltett, észrevehetőbben, mint Knellernél. Az ajakvonalában és különösen a szem kifejezésében gyengeség, majdnem szomorúság, érződik a fáradság; azt gondolod ime egy ember, aki egy kis pihenésért eseng. Saját nagysága agyonnyomta őt; nyoma sincs az ifjúkori önhittségnek, sem az érett férfi saját dolgával való megelégedettségének. Emlékeztetni kell persze arra, hogy ez az arckép Párizsból Hollandiába menet ábrázolja Pétert, ahová azért ment, hogy kigyógyuljon betegségéből, amely 8 évvel később el is vitte őt.

Péter vendég volt saját otthonában. Út- és munka közben a szabad ég alatt nőtt fel és férfiasodott meg: ötvenes éveiben ha időt szakított volna, hogy végigtekintsen elmúlt életén, látta volna, hogy örökké utazik valahová. Uralkodása alatt beutazta a széles Oroszhont egyik végétől a másikig, Arhangelsztől és a Névától a Prutig, Azovig, Asztrahányig és Derbentig. A sokéves fáradhatatlan mozgásban levés kifejlesztette benne a mozgékonyságot, vágyat az állandó helyváltoztatásra, a benyomások gyors váltakozására. A sietség szokásává vált. Örökösen és mindenben sietett. Járása, különösen nagy léptei miatt olyan volt, hogy az útitársai csak nehezen, ugrándozva tudtak lépést tartani vele. Nemigen tudott sokáig egy helyben ülni: a hosszú

lakomákon gyakran felpattant az asztaltól, és átfutott a másik szobába megmozgatni a tagjait. Ez a mozgékonyság formálta őt a fiatal éveiben a táncok nagy kedvelőjévé. Megszokott és vidám vendég volt a főurak, a kereskedők és a mesterek házi estélyein, sokat és egész jól táncolt, noha nem járt tánctanfolyamra, csak „pusztán gyakorlatból" eltanulta Lefort estélyein. Péter, amikor nem aludt, nem utazott, nem lakomázott vagy nem szemlélt meg valamit, akkor szünet nélkül építkezett. Kezei állandó munkában égtek, s tele voltak bütykökkel. Minden adandó alkalmat megragadott, ha kézi munkáról volt szó. Fiatalkorában, amikor mindenben még járatlan volt, ha megnézett egy gyárat vagy üzemet, mindjárt ki is próbálta a tanulmányozott dolgot. Nehezére esett más munkája egyszerű nézőjének maradni, különösen, ha az a tevékenység számára ismeretlen volt: keze ösztönösen kapott a munkaeszközhöz; mindent maga akart megcsinálni. A kézművesmesterség iránti vonzalma kifejlesztette benne a leleményességet és a rutint: pontosan megfigyelte az ismeretlen műveletet s egy pillanat alatt elsajátította azt. Korai hajlama az iparos tevékenységre a technikai munkában kialakított benne egy egyszerű szokást, egy megmagyarázhatatlan ingert: tudni akart és elsajátítani minden új dolgot, még mielőtt sikerült volna felfognia, hogy miért is kell az neki. Az évek során a technikai ismeretek óriási tömegére tett szert. Már első külföldi útján azt a következtetést vonták le a német hercegkisasszonyok a vele folytatott beszélgetésből, hogy tökéletesen ismert mintegy 14 mesterséget. Később bármely műhelyben vagy akármilyen gyárban otthon érezte magát. Halálakor majdnem mindenütt, ahol megfordult, maradt valamilyen saját kezűleg gyártott csekélység; dereglyék, székek, edények, dohányszelencék, stb. Csak csodálkozni lehet azon, honnan volt ennyi ideje minderre. A kézművességben elért sikerei a kézügyesség terén nagy magabiztosságot kölcsönöztek neki: tapasztalt sebésznek és jó fogorvosnak tartotta magát. A hozzá közelálló emberek, akik valamilyen betegségben megbetegedtek, és sebészi beavatkozásra volt szükségük, megrémültek attól a gondolattól, hogy a cár tudomást szerez a betegségükről és megjelenik szerszámaival, hogy felajánlja szolgálatait. Mondják, maradt utána egy zsák kihúzott fog – fogorvosi gyakorlatának emlékei. De mindenekfölé helyezte a hajóépítő mesterséget. Semmilyen államügy nem tudta visszatartani, amikor lehetőség kínálkozott, hogy fejszével dolgozhasson a dokkban. Életének folyamán egészen a késői évekig, Pétervárott egy napot sem mulasztott el anélkül, hogy be ne térjen vagy két órára az admiralitásra. És ebben a dologban nagy művészetre tett szert; a kortársak Oroszország legjobb hajóépítő mesterének tartották. Nemcsak mindent látó felügyelő és tapasztalt vezető volt: maga

is mindent meg tudott csinálni, az alapoktól egész a díszítés összes technikai apróságáig. Büszke volt mesterségbeli művészetére, és nem sajnált se pénzt, se erőfeszítést, hogy elterjessze és megszilárdítsa azt Oroszországban. A szárazföldi Moszkva szülöttéből, igazi tengerész lett, akinek úgy kellett a tengeri levegő, mint halnak a víz. A tengeri levegőnek és a szakadatlanul végzett fizikai munkának maga Péter is gyógyító hatást tulajdonított, tekintettel az állandó kicsapongások miatt megrongálódott egészségére.

Innen eredt valószínűleg csillapíthatatlan, igazi matróz-étvágya is. Kortársai mondják, hogy mindig és mindenütt tudott enni; akármikor is ment vendégségbe, ebéd után vagy ebéd előtt, mindjárt kész volt rá, hogy asztalhoz üljön. Mivel általában korán kelt, 5 óra körül, 11–12 órakor ebédelt és az utolsó fogás befejeztével szundított egyet. Ez utóbbit még vendégségben, lakoma közben sem tagadta meg magától. Alvás után felfrissülve tért vissza beszélgetőpartnereihez, ismét készen az evésre és ivásra.

Péter gyermek- és ifjúkorának szomorú körülményei, amelyek kiűzték őt a kremli udvar régi, merev szertartásaiból, a vegyes és igénytelen közösség, amellyel ezután körül vette magát, kedvenc foglalatosságainak jellege, amelyek arra kényszerítették, hogy hol a fejszéhez, hol a fűrészhez vagy az esztergapadhoz, hol az erkölcsjavító bothoz nyúljon, állandó mozgásban levő és nyughatatlan életmódjával együtt mindenféle ceremónia esküdt ellenségévé tették őt. Semmiben nem tűrt feszélyezettséget és formalitásokat. Ez az uralkodó ember, aki hozzászokott ahhoz, hogy mindig és mindenütt gazdának érezze magát, zavarba jött az ünnepélyes külsőségek között, nehezen lélegzett, elpirult, izzadságban úszott, amikor audiencián kellett a trónnál állnia ünnepi cári öltözékben, az udvar jelenlétében, és végighallgatnia a bemutatkozó követ fellengzős zagyvaságait. Hétköznapi életét igyekezett minél egyszerűbben és olcsóbban megszervezni. Az Európában a világ egyik leghatalmasabbnak és leggazdagabbnak tartott uralkodót gyakran látták félretaposott cipőben és felesége vagy leánya stoppolta harisnyában.

Otthon, miután felkelt, kínai szövetből készült egyszerű kopottas köpenyében fogadott, kivonulása vagy elutazása alkalmával vastag posztóból varrt igénytelen köntöst hordott, amelyet egyébként nem szeretett gyakran váltani. Nyáron amikor csak a közelbe ment, alig viselt kalapot. Általában kétkerekű kocsin utazott, vagy egy rossz kettős fogaton, és olyan csézán, amelybe – egy külföldi szemtanú megjegyzése szerint – nem mindegyik moszkvai kereskedő ült volna bele. Ünnepi alkalmakkor, amikor pl. meghívták esküvőre, bérbe vette egy szenátusi ficsur, a legfőbb ügyész, Jaguzsinszkij fogatát. Otthon Péter mindennapjaiban élete végéig hű maradt a régi

orosz ember szokásaihoz, nem szerette a tágas és magas termeket, és külföldön is elkerülte a fényűző királyi udvarokat. Neki, a végtelen orosz róna szülöttének fullasztó volt a hegyek között és a szűk német völgyekben. Különös azonban, hogy bár a szabad levegőn nőtt fel és mindenben a tágassághoz szokott, mégsem tudott magas mennyezetű szobában lakni, amikor mégis ilyenbe került, vászonból alacsony plafont csináltatott. Valószínűleg gyermekkorának szűkös környezete alakította ki benne ezt a vonást. Preobrazsenszkij faluban, ahol felnőtt, egy kis régi faházikóban élt, amely nem került többe, ugyanazon külföldi szerint 100 tallérnál. Pétervárott szintén kisméretű téli és nyári palotát épített, szűk szobákkal: a cár nem tud nagy házban élni, jegyzi meg ez a külföldi. Elvetve a kremli palotákat, Péter felszámolta a moszkvai cárok udvari életének erőltetett fényűzését is. Az ő idejében egész Európában, talán csak a fösvény porosz király, I. Frigyes Vilmos udvara vetekedhetett egyszerűségben a pétervárival. Összehasonlítva magát ezzel a királlyal Péter azt mondta, hogy egyikük sem szereti a pazarlást és a pompát. Péter idejében az udvarban nem lehetett látni kamarást, apródot, de drága edényeket sem. Az udvar szokásos kiadásai, amelyek korábban több százezer rubelre rúgtak, Péter alatt nem emelkedtek évi 60 ezer fölé. A cár cselédsége 10–10 fiatal nemesből tevődött össze, az ún. tisztiszolgákból, akik nagy része nem főrangú származású volt. Péter nem szerette a ruhákon sem a libériát, sem a drága hímzést. Mellesleg, utolsó éveiben, második feleségének népes, fényes udvara volt, amelyet német mintára szerveztek meg és nem maradt el fényűzésben az akkori Németország egyetlen udvarától sem. Péter terhesnek érezte ezt a cári csillogást, de körülvette vele második feleségét, talán azért, hogy a környezettel elfeledtesse annak tulontul szerény származását.

Ugyanezt az egyszerűséget és közvetlenséget valósította meg az emberekkel való kapcsolatában is: másokkal való bánásmódjában, a régi orosz úrhatnám házigazda szokásai a fesztelen mesterember modorával keveredtek. Ha vendégségbe ment, leült, akárhová vetődött, az első szabad helyre: s amikor melege lett, nem zavartatva magát a többiek előtt, ledobta magáról a köntösét. Amikor esküvői marsallnak, azaz a lakoma szervezőjének hívták, pontosan és rátermetten teljesítette kötelességét, és miután megszervezte a vendéglátást, a sarokba állította a marsallbotot, a büfészekrényhez ment és kézzel vett a sültből magának. Az a szokása, hogy az asztalnál kés és villa nélkül evett, Koppenburgban vacsora közben a német hercegnőket is megdöbbentette. Pétert általában nem jellemezte a finomság az emberekkel való érintkezésében, nem volt kedves modora. A Pétervárott általa bevezetett

téli összejöveteleken, a fővárosi előkelő társaság között, amely rendszeresen hol az egyik, hol a másik méltóságnál jött össze, a cár fogta magát és leült sakkozni az egyszerű matrózokkal, sört ivott és hosszú holland pipából mahorkát szívott velük, és figyelmet sem fordított az ott vagy egy másik teremben táncoló hölgyekre. A napi munka után, az esti szabad órákban, amikor Péter szokás szerint vagy vendégségbe ment vagy maga vendégeket fogadott, vidám volt, szívélyes, beszédes, szerette maga körül is a vidám beszélgetőpartnereket, szívesen hallgatta a fesztelen beszélgetéseket egy pohár magyar bor mellett, amelyekben ő maga is részt vett, le- s följárkálva a szobában, – miközben nem feledkezett meg poharáról – és nem tűrt meg semmit, ami megzavarta volna az ilyen beszélgetést, semmilyen rosszindulatot, illetlenkedést, csipkelődést, még kevésbé a vitatkozás és a civakodást. A bűnöst rögtön megbüntették: „büntetésül" ki kellett merítenie három kehelynyi, vagy egy veder bort, hogy máskor „ne hazudjon és ne ingereljen senkit". Ezeken a szabad, baráti beszélgetéseken a kényes témákat természetesen elkerülték, noha a Péter társaságában uralkodó fesztelenség a nem óvatos vagy túlontúl szókimondó embereket arra ösztönözte, hogy mindent kimondjanak, ami eszükbe jutott. A flotta hadnagyát, Misukovot Péter nagyon szerette és értékelte tengerészeti jártasságát és az oroszok közül elsőnek bízott rá egy teljes fregattot. Egyszer – ez még Alekszej cárevics idejében történt –, egy kronstadti lakomán, ahol az uralkodó mellett ült az asztalnál, Misukov már jócskán felöntve a garatra elgondolkozott és hirtelen sírva fakadt. A meglepődött uralkodó együttérzéssel kérdezte, mi van vele. Misukov nyíltan és mindenki füle hallatára elmagyarázta miért a könnyek: a hely, ahol ülnek, az új főváros, mellette a balti flotta, az orosz matrózok tömege, s végül, ő maga Misukov hadnagy, a fregatt parancsnoka, aki érzi, mélyen érzi az uralkodó kegyességét – mindez az ő, az uralkodó kezeinek alkotása: ahogy ez eszébe jutott és meggondolta, hogy az ő, az uralkodó egészsége romlik, nem is tudta visszatartani a könnyeit. „Kire fogsz minket hagyni?" – tette hozzá. „Hogy kire?" – válaszolt Péter. „Van cárevics örökösöm." – „Oh, de hisz ő együgyü, mindent le fog rombolni." Péternek tetszett a tengerész keserű igazságot tartalmazó nyíltsága, de a kifejezés durvasága és a nem helyénvaló óvatlan kijelentés miatt meg kellett büntetnie: „Ostoba" – mondta gúnyos mosollyal, fejbevágva a tengerészt, – erről mindenki előtt nem beszélünk." Mivel megszokta, hogy egyszerűen és egyenesen viselkedjen mindenki előtt, ezért másoktól is elsősorban az egyenességet, nyíltságot követelte meg, nem tűrt mellébeszélést. Nyepljujev meséli a feljegyzéseiben, hogy visszafordulva Velencéből, tanulmányai végeztével maga a cár vizsgáztatta és rábízta a Pé-

tervárott épülő hajóknak felügyeletét, aminek következtében majd minden nap találkozott Péterrel. Nyepljujevnek azt tanácsolták, hogy legyen talpraesett és főleg mindig az igazat mondja a cárnak. Egyszer, Nyepljujev egy névnap alkalmából felöntött a garatra, majd másnap elaludt és akkor jelent meg munkahelyén, amikor már a cár is ott volt. Nyepljujev ijedtében haza akart futni, és beteget jelenteni, de meggondolta magát, s nyíltan bevallotta bűnét: „Én már itt vagyok barátom" – mondta Péter. „Bűnös vagyok, cárom – válaszolta Nyepljujev. – Tegnap vendégségben üldögéltem." Péter erre gyengéden megfogta a vállát s az úgy reszketett, hogy alig tudott megállani a lábán – azt mondta: – Köszönöm fiam, hogy igazat beszélsz. Az isten megbocsát, nem unokája nagyanyjának, aki isten előtt nem vétkezik, és most menjünk egy születésnapra!" Megérkeztek egy ácshoz, akinek szült a felesége. A cár 5 grivnát adott a szülő nőnek és megcsókolta, és ugyanezt megparancsolta Nyepljujevnek is, aki egy grivnát adott: „Ej, barátom, látom, te nem úgy ajándékozol, mint egy külföldi", – mondta nevetve Péter. „Nincs nekem sok elajándékozni valóm, uram: szegény nemes vagyok, feleségem és gyermekeim vannak, s ha nem lenne a cári adomány, nem is tudnánk mit enni." Péter erre kifaggatta hány jobbágya van és hol fekszik a birtoka. Az ács a vendégek elé tett fatányéron egy-egy kupica vodkát. A cár megitta és megkóstolta a sárgarépával töltött pirogot. Nyeljujev nem ivott, és vissza akarta utasítani a kínálást, mire Péter azt mondta: „Igyál, amennyit bírsz, ne sértsd meg a házigazdát" és letörve neki egy falat pirogot, hozzátette: „Na egyél, ez hazai, nem olasz eledel."

De Péter, aki természeténél fogva jó ember volt, mint cár durva volt, nem tisztelte se magában, se másokban az embert: a számunkra már ismert közeg, amelyben felnőtt, nem is tudhatta kinevelni benne ezt a tiszteletet. Természetes esze, az évek alatt felgyülemlett tapasztalat, a megszerzett hatalom később elfedték ifjúsága e fogyatékosságát, de az néha, még a későbbi évek során is előbukkant. Kegyence Alekszaska Mensikov a cár fiatalkorában nem egyszer tapasztalta hosszúkás arcán a péteri öklök erejét. Egy nagy ünnepségen egy külföldi, tolakodóan fecsegő tüzér, a Péterrel folytatott beszélgetés közben az ismereteivel hencegett, nem hagyva szóhoz jutni a cárt. Péter hallgatta, hallgatta a kérkedő férfit, végül nem bírta tovább s az arcába köpve szó nélkül eltávozott. Egyszerűsége és szokott vidámsága a vele való érintkezést néha ugyanúgy megnehezítették, mint lobbanékonysága, vagy az ismert görcsök formájában rátörő időszakos rossz hangulatok. Bizalmasai e jelekből érezve a közelgő vihart, gyorsan hívták Katalint, aki ültette Pétert és átölelve, fejét gyengéden fésülgette. A cár gyorsan álomba merült, minden

elcsendesült körülötte, amíg Katalin mozdulatlanul tartotta kezében a fejét. Vagy 2 óra múlva frissen ébredt, mintha mi sem történt volna. De, függetlenül ezektől a beteges rohamoktól, az egyenes és nyílt Péter nem volt mindig kedves és figyelmes másokhoz, ez kedvezőtlenül befolyásolta azt a közvetlenséget, amelyet Péter megvalósított maga körül. Jó perceiben szeretett szórakozni, tréfálkozni, de ezek a tréfák gyakran túllépték a határt, illetlenek vagy kegyetlenek lettek. Nyáron az ünnepi napokon a palotája előtti nyári kertben, a maga létesítette tölgyfa ligetben, szerette maga körül látni a főváros összes előkelőségét. Szívesen beszélgetett a világi méltóságokkal a politikáról, az egyháziakkal az egyházi ügyekről, egyszerű asztaloknál ülve a kerti fapadokon és buzgón kínálgatta a vendégeket, mint egy szívélyes házigazda. De azért a vendégszeretetével néha már torkig voltak. Mivel az egyszerű vodkához szokott, azt kívánta, hogy a vendégek is azt igyák, a nőket sem kivéve. Volt, hogy az ünnepség résztvevőit elfogta a rémület, mert a kertben megjelentek a pálinkától bűzlő gárdisták, kiknek szaga a fasorokban végig érződött, miközben az őrszemek parancsára senkit sem engedtek ki a kertből. A külön ebből a célból odarendelt gárdaőrnagyok kötelesek voltak mindenkit megkínálni, hogy igyanak a cár egészségére és szerencsésnek mondhatta magát az, akinek valamilyen úton-módon sikerült kiszöknie a kertből. Csak az egyházi hatalmasságok nem hárították el a keserű kupákat, és vígan üldögéltek az asztalaiknál; és egyesektől messze bűzlött a retek- és hagymaszag.

Az egyik ilyen ünnepségen az arra elhaladó külföldiek megfigyelték, hogy a vendégek közül a legrészegebbek a papok voltak, egy protestáns prédikátor nagy csodálkozására, aki elképzelni sem tudta, hogy azok ilyen durván és nyíltan csinálják ezt. 1721-ben az idős özvegy Trubeckoj herceg esküvőjén, aki a 20 éves Golovinát vette el, amikor a gyümölcskocsonyát tálalták fel, Péter megparancsolta a menyasszony apjának, az ismert nagy inyencnek, hogy minél szélesebbre tátsa ki a száját és neki állt a torkán egymás után lenyomkodni a falatokat, sőt ő maga feszítette szét a száját, amikor az nem elég szélesre tátotta ki. Ugyanekkor egy másik asztalnál a házigazda lánya, egy fényűző vagyonos divatbáb, Cserkaszkaja hercegnő, fivére széke mögött állva, aki egy művelt fiatalember volt – most násznagy apja esküvőjén – az itt ülő cárné jelére elkezdte őt csiklandozni, s az üvöltött, mint egy borjú, amelyet levágnak, az akkori Pétervár legfinomabb társaságának egyetértő nevetése közepette.

A cár ilyen humora nyomasztó jelleget kölcsönzött az udvarában bevezetett szórakozásoknak. Az Északi háború végére összeállítottak egy jelen-

tős naptárt, az év tulajdonképpeni udvari ünnepeiről, amelyek közé a győzelmi ünnepek, 1721-től kezdve pedig nystadti béke megünneplése tartozott. Mégis Péter különösen akkor szeretett mulatni, ha egy új hajót vízre bocsátottak: úgy örült az új hajónak, mint egy újszülött gyermeknek. Abban a században mindenütt sokat ittak Európában, nem kevesebbet mint most, sőt a felsőbb udvari körökben még többet. A pétervári udvar sem maradt el a külföldi mintától. A mindenben takarékos Péter nem sajnálta a kiadásokat azokra az ivászatokra, amelyekkel egy új hajót felavattak. A hajóra meghívták minden (mindkét nembeli) fővárosi előkelőséget. Ezek amolyan igazi tengeri ivászatok voltak, melyek alapján elterjedt az a szólásmondás, hogy a részegeknek minden könnyű (térdig ér a tenger). Addig ittak, amig a főadmirális, az öreg Aprakszin elkezdett sírni, forró könnyeket hullatva, hogy öregségére teljesen árva lett, se anyja, se apja, a hadügyminiszter pedig, a fenséges Mensikov herceg az asztal alá zuhant, s a nők társaságából odafutott a rémüld Dása hercegnő, hogy leöntse és megtörölje élettelen férjét. De a lakomák nem mindig végződtek ilyen egyszerűen: Péter, ha megharagudott az asztalnál valakire és dühösen átfutott a hölgyekhez, megtiltotta asztaltársainak, hogy visszatértéig szétszéledjenek,, és egy katonát állított a kijárathoz; amíg Katalin nem nyugtatta meg a felbőszült cárt, amíg az nem feküdt le és nem aludta ki magát, addig mindenki a helyén ült, ivott és unatkozott. A Nystadti békét 7 napig tartó jelmezbállal ünnepelték meg. Péter magánkívül volt az örömtől, hogy befejezte ezt a végetnemérőnek tűnő háborút, feledve éveit és betegségét, énekelt és az asztalokon táncolt. Az ünnepségre a szenátus épületében került sor. A lakoma közben Péter felállt, és elindult a Néva partján álló vitorlásra szundítani egyet, vendégeinek megparancsolta, hogy várják meg, míg visszatér. A sok bor és a nagy lárma ezen a hosszadalmas ünnepségen sem tudta azonban feledtetni a vendégekkel a kötelező vigasság okozta unalmat és fáradtságot. A távolmaradóknak 50 rubel büntetést kellett fizetniük. Ezer maszk járkált, lökdösődött, ivott, táncolt egy álló hétig, és mindenki örült, hogy a kitűzött ideig sikerült átvészelnie a hivatalos vigasságot.

Ezek a hivatalos ünnepségek nehezek is merítőek voltak. De talán még rosszabbak voltak a szintén állami és a cinizmusig illetlen szórakozások. Nehéz megmondani, mi hívta ezeket életre, a durva munka utáni mocskos szórakozás szükséglete vagy az, hogy nem szokta megfontolni tetteit. Péter igyekezett a kicsapongást hivatali formákba öltöztetni, állandó intézménnyé alakítani. Így keletkezett a részegeskedés kollégiuma, vagy a „legesleghóbortosabbak, legeslegtréfásabbak és legeslegrészegebbek zsinata". Élén a legnagyobb bohóc állt, aki a herceg-pápa vagy a legbolondosabb és legzajosabb

moszkvai, Kokujszki és egész jauzai pátriárka címet viselte. Mellette működött a 12 kardinálisból álló Konklávé, csupa hirhedt iszákosokból és csalókból, akik hasonló püspökök, archimandriták és más egyházi előkelőségek nagy hadával vették körül magukat, s utóbbiak olyan gúnyneveket viseltek, amelyek soha semmilyen cenzúra alatt nyomtatásban meg nem jelenhettek volna. Péter e gyülekezetben protodiakónus volt és maga állította össze szabályzatát, nem kisebb törvényhozói képességeket felmutatva, mint bármely másik szabályzatában. Ebben a szabályzatban a legapróbb részletekig meghatározta a pápaválasztás és -beiktatás, valamint a részeg hierarchia különböző fokaira történő felszentelés szertartását. A rend első számú előírása a mindennapi lerészegedés volt, soha nem lehetett józanul lefeküdniük. A gyülekezet, amelynek az volt a célja, hogy Bacchust mértéktelen ivással dicsőítse, rendelkezett egy ivás-renddel; „Bacchus szolgálatával és a szesszel való becsületes bánásmóddal", saját öltözékük volt, imakönyveik, énekeik, sőt igen bolondos papnőik és apátnőik is. Ha az ősi idők egyházában azt kérdezték a kereszteltetőt „hiszel-e?", itt az új tag felvételekor így tették fel a kérdést „iszol-e?". A józan bűnösöket az állam valamennyi kocsmájából kizárták, a másként gondolkodó eretnek-részegeket átokkal sújtották. Egyszóval, ez az egyházi hierarchia és az egyházi istentisztelet legilletlenebb paródiája volt, amely a hívő emberek számára úgy tűnt fel, mint a lélek romlása, mint a hit megtagadása, amivel szembeszegülni – út a mártír koszorúhoz. Volt, hogy a karácsonyi ünnepeken vagy 200 emberből álló társaság Moszkvában, vagy Pétervárott néhány tucat szánon egész éjszaka „ünnepelt" a városban, a menet élén a bohóc pátriárka haladt papi öltözékben, pálcával és bádog püspöksüvegben; mögötte nyaktörő sebességgel rohantak a segítőtársaival telezsúfolt, éneklésüktől és füttyengetésüktől hangos szánok. A házigazdák, akiket kitüntettek látogatásukkal, kötelesek voltak őket megvendégelni és fizetni a magasztalásért; szörnyű sokat ittak ilyenkor, jegyzi meg egy kortárs megfigyelő. Vagy volt olyan is, hogy a nagyböjt első hetében e „legeslegnagyobb bolondozás vezeklő menetté alakult: a hívő okulására szamarakon és öszvéreken vagy olyan szánokon indultak el, amelyekbe disznókat, medvéket és kecskéket fogtak be, és kifordított bekecsek voltak rajtuk. Egyszer az 1699-es év farsangján, az egyik pompás udvari ebéd után a cár áldozatot mutatott be Bacchusnak; a pátriárka, Nyikita Zotov a herceg-pápa, akit a cár egykori tanítójaként ismerünk, ivott és áldást osztott az előtte térdet hajtó vendégeknek, összefont karral, két keresztbe vett csibukkal áldva meg őket, úgy amint azt a főpapok kettős- és hármas gyertyatartókkal tették, majd pásztorbottal a kezében az „egyházfő" táncba kezdett. Az ebéden résztvevők közül

csak egyvalaki s az is egy külföldi követ volt, nem bírta elviselni e kábulat látványát, és otthagyta ezeket a pravoszláv bohócokat. Az idegen megfigyelők ezekben az oçsmányságokban hajlamosak voltak politikát, sőt népnevelő tendenciát felfedezni, amely az orosz egyházi hierarchia sőt, az egész egyház ellen irányult volna, csakúgy, mint az ivás bűne ellen: a cár, úgymond azt igyekezett nevetségessé tenni, amihez gyengíteni akarta mások ragaszkodását és tiszteletét. Miközben alkalmat adott a népnek a szórakozásra, a részeg társaság egyúttal hozzászoktatta a népet ahhoz, hogy a mocskos kicsapongás iránti undora az előítéletek iránti megvetéssel párosuljon. Nehéz mérlegelni e nézet igazságát, de mégis: ez inkább igazolás, mint magyarázat. Péter nem csak az egyházi hierarchiából, vagy az egyházi szertartásból csinált játékot. Viccet csinált saját hatalmából is, királlyá, uralkodóvá „Az Ő fényességes cári felségévé" magasítva F. J. Romodanovszkij herceget, míg magát „a mindenkoron szolga és jobbágy Piternek", vagy egyszerűen oroszul Petruska Alekszejevnek nevezte. Ebből is látható, hogy sokkal több ebben a hangulat, mint a tendencia. A játékosságot Péter apjától örökölte, aki szintén szeretett tréfálni, noha óvakodott a bohóckodástól. Péternek és társaságának nagy volt a hajlama a bolondozásra. Bohóckodásra minden alkalmas volt nekik, nemkímélve sem a régi hagyományokat, sem a népi érzést, de saját méltóságukat sem; mint a gyerekek, amikor játékból kifigurázzák a felnőttek szavait, kapcsolatait, sőt grimaszait, egyáltalán nem gondolva arra, hogy ezzel elítélik vagy megharagítják őket. Az egyházi szertartásokat paródizálva nem az egyházból űztek csúfot, és nem is az egyházi hierarchiából, mint intézményből, hanem egyszerűen kitöltötték mérgüket azon a rétegen, amelyben sok olyan embert láttak, aki bosszantotta őket. Nem kell meglepődni, hogy nem törődtek a következményekkel és az orgiák hatásával. Noha Péter panaszkodott, hogy neki nem egy szakállassal van dolga, mint az apjának, hanem ezerrel, erről az oldalról mégis inkább kellemetlenségek várhattak rá, mint sem veszély. Az akkori hierarchia többségére érvényesnek tartották azt a szemrehányást, amelyet a reformok ellenségei tettek az utolsó pátriárkának, Hadriánusnak: a neki lökött koncból él, csak eszik és alszik, védi a palástot a fehér süveg alatt, és semmit nem leplez le. Komolyabb volt a zúgolódás a nép körében, ahol már terjedt a szóbeszéd a cár – antikrisztusról, de erről az oldalról is bíztak a korbács és a kínzókamra véderejében; a társadalmi szégyenérzetről pedig az akkori vezető köröknek nagyon gyenge elképzelése volt. Azonkívül a népi erkölcsök is, ha nem is igazolták, részben legalábbis megmagyarázták ezeket az illetlen kedvteléseket. Ki ne ismerné azt az orosz szokást, hogy vidám percekben vallási dolgokkal viccelődnek,

szent aforizmákkal ékesítik az ünnepi mókát. Ugyanilyen ismert a népi legenda kapcsolata a papsággal és az egyházi szertartással. Ebben maga a papság bűnös; szigorúan megkövetelvén az egyházi rend látszólagos teljesítését, a lelkipásztorok senkiben sem tudtak kellő tiszteletet kelteni, mert ők maguk sem tisztelték azt eléggé. És Péter sem volt mentes ettől az egyházi-népi gyengeségtől: istenfélő ember volt, bánkódott az orosz papság tudatlansága, az egyházi élet ziláltsága miatt, tisztelte és ismerte az egyházi szertartást, és egyáltalán nem tréfából szeretett énekelni harsány hangján ünnepeken a kórusban énekesei között, s ugyanakkor a nystadti béke ünnepének egyik programjaként 1721-ben megrendezte az öreg Buturlin herceg-pápának egy öregasszonnyal, – elődje Nyikita Zota özvegyével – kötött illetlennél is illetlenebb esküvőjét, amelyre az udvar jelenlétében ünnepélyes – bolondos külsőségek között, a Troickij székesegyházban került sor. Ugyan mennyi politikai célzat volt ebben, vagy mennyi abban a vodkával teli dobozban, amely a részeg testületet egy evangéliumra emlékeztette? Itt nem a politikusok kifinomult, vagy agyafúrt egyházellenes számításáról van szó, hanem egyszerűen az úrhatnám korhelyek durva érzéséről, amely egy általános tényt, az egyházi tekintély mély hanyatlását tárja fel. A világi papságot lealázó szerzetes uralom idején a nép erkölcsi érzése egyházi-lelkipásztori nevelésének ügye a lelkiismeret rendőrségévé alakult.

De Pétert a természet nem fosztotta meg olyan eszközöktől sem, hogy illőbb szórakozási lehetőségeket teremtsen. Kétségtelenül egészséges szépérzékkel volt megáldva, nem sajnálta a fáradságot és sok pénzt költött, hogy jó képeket és szobrokat szerezzen Németországból és Itáliából: ő vetette meg az alapját annak a művészi gyűjteménynek, amely most a pétervári Ermitázsban van. Különösen jó érzéke volt az építészethez; erről mesélnek a főváros körül felépített szórakoztató paloták, amelyekhez nyugatról drága pénzért első osztályú mestereket hozatott, mint pl. a maga korában hírneves Leblonc-t, egy „valódi különlegességet", ahogy maga Péter nevezte őt, s akit a francia udvarból csábított el óriási adománnyal. Az általa felépített péterhofi Montplaisir palota a faragott remekművekkel díszített dolgozószobájával, kilátással a tengerre és árnyas kertjeivel, méltán vívta ki a külföldről ide látogatók dicséretét. Igaz, nem nyilvánvaló, hogy Péter a klasszikus stílust kedvelte volna: a művészetben csak az eszközt kereste, amely könnyíti és élénkíti a lelket; az említett peterhofi palotáját falusi és tengeri, legnagyobbrészt mulatozó jeleneteket ábrázoló gyönyörű flamand képek díszítették. Hozzászokván az össze-vissza élethez, a durva munkához Péter mégis megőrizte azt a képességét, hogy nem tudott közömbös maradni más tájak iránt,

különösen, ha azokat tenger övezte és sok pénzt dobott ki a mesterséges teraszokkal, vízesésekkel, furfangos szökőkutakkal, virágos kertekkel stb. ellátott városontúli palotájára. Jó esztétikai érzékkel rendelkezett; csak ez nála kissé egyoldalúan fejlődött, jelleme és életmódja általános irányultságának megfelelően. Az a szokás, hogy részleteiben tanulmányozza a dolgokat, hogy technikai részleteken dolgozott, kifejlesztette benne a geometriai pontosságot, az irigylésre-méltó szemmértéket, a forma- és szimmetria-érzéket; könnyen értette a plasztikai művészeteket, tetszettek neki az építkezések bonyolult tervei: de maga is bevallotta, hogy nem szereti a zenét, és nehezen viselte el a bálokon a zenekar játékát.

Időnként a péteri társaság zajos szórakozásain komoly beszélgetésre is sor került. Minél jobban kibontakozott a háború és a reform ügye, annál gyakrabban töprengett Péter munkatársaival tettei értelméről. Ezek a beszélgetések nem annyira a kinyilvánított nézetek miatt érdekesek, hanem mert közelebbi betekintést engednek a beszélgetőpartnerek indítékaiba, kapcsolataiba, és emellett enyhítik a részeg és zavaros körülmények által kiváltott benyomást. A dohányfüstön és a poharak csengésén keresztül utat tör magának a politikai gondolat, amely ezeket a fezőröket egy másik, vonzóbb oldalról világította meg. Egyszer, 1722-ben egy vidám estén a magyar borok hatása alatt Péter a körülötte levő külföldiekkel beszélgetésbe merült, uralkodása nehéz első éveiről, amikor egycsapásra kellett létrehoznia egy reguláris hadsereget és flottát, elültetnie semmittevő, durva népében a tudományt, a bátorságot, a hűség, a becsület érzését; elmondta, hogy kezdetben ez milyen szörnyen nehéz munka volt számára, de most, hála istennek, mindez elmúlt és nyugodtan élhet, és hogy sokat kell tenni azért, hogy irányított népét jól ki tudja ismerni uralkodója. Ezek szemmel láthatóan Péter régi, megszokott gondolatai voltak; alighanem ő maga kezdte el a halála után tovább formálódó legenda kidolgozását saját alkotó tevékenységéről. Ha hinni lehet a kortársaknak, ez a legenda egy olyan jelmondat művészi formáját kezdte magára ölteni, amely egy szobrászt ábrázolt, aki egy durva márványdarabból kifarag egy emberi figurát és majdnem félig befejezte a munkáját. Tehát, a svéd háború vége felé Péter és munkatársai felismerték, hogy az elért hadisikerek és a végrehajtott reformok még nem jelentik ügyük beteljesülését és az a kérdés foglalkoztatta őket, mit kell még tenniük. Tatyiscsev „Orosz történetében" egy ilyen fehér asztalnál folytatott beszélgetésről tudósít, amelyet úgy tűnik, a beszélgetésben résztvevőktől hallott. Az eset 1717-ben történt, amikor felcsillant a remény, hogy mihamarább befejezik a hosszúra nyúlt háborút. Egy lakomán az asztalnál az előkelőségekkel ülve Péter az apjáról,

annak lengyelországi dolgairól, azokról a nehézségekről beszélt, amelyeket Nyikon pátriárka okozott neki, Muszin-Puskin erre elkezdte magasztalni a fiút és gyalázni az apát, mondván, hogy Alekszej cár maga keveset tett, annál többet tett viszont Morozov és a többi miniszter; mindennek a kulcsa a miniszterek kezében van: amilyenek az uralkodó miniszteri, úgy állnak az uralkodó dolgai. Az uralkodót felbosszantotta ez az eszmefuttatás, felkelt az asztaltól és azt mondta Muszin-Puskinnak: „Abban, hogy engem dicsértél és az apám dolgait szidtad, sokkal több sértés volt, mint amennyit én elviselek." Aztán odament Dolgorukij herceghez, aki nem félt a szenátusban vitatkozni a cárral, megállt a széke mögött és azt mondta neki: „Te, mindenkinél jobban gyalázol engem és oly fájón bosszantasz vitáiddal, hogy gyakran alig tudom tűrtőztetni magam; de amint meggondolom, azonnal látom: te őszintén szeretsz engem és az országot és igazat mondasz, amit én megköszönök neked; és most megkérdezlek, hogy vélekedsz az apám és az én ügyeimről, és meg vagyok győződve, hogy képmutatás nélkül az igazat fogod mondani." Dolgorukij azt felelte: „Engedd meg, uram, hogy leüljek és gondolkodjak." Péter leült mellé és az megszokásból simogatni kezdte hosszú bajuszát. Mindenki őt nézte és várták mit fog mondani. Kicsit hallgatott a herceg, majd ezt mondta: „A te kérdésedre nem lehet röviden választ adni, mert a te dolgaid különböznek apádéitól: némelyekben te érdemelsz inkább dicséretet és hálát, másokban – apád. A cároknak 3 fő feladatuk van: az első a belső ítélkezés és igazságszolgáltatás; az a legfontosabb feladatuk. Erre apádnak több ideje volt, neked pedig még gondolni sem volt rá időd, ezért apád ebben többet tett nálad. Ha azonban ezzel is foglalkozol majd, talán még többet is teszel, mint atyád. És ideje is, hogy erre gondolj. A másik dolog – katonai. Ebben a tekintetben atyád sok dicsőségre rászolgált és az állam nagy hasznot köszönhet neki; a reguláris hadsereg létrehozásával utat mutatott neked; de halála után esztelen emberek minden kezdeményezését lerombolták, úgy hogy te majdnem mindent elölről kezdtél és még jobb állapotba hoztál. De, bár sokat gondolkodtam ezen, nem tudom még, melyikőtök kerekedik a másik fölé: a háború vége majd pontosan megmutatja nekünk. A 3. dolog – a flotta megszervezése, a külföldi államokkal való szövetségek, kapcsolatok. Ebben te sokkal többet tettél az állam javára, és több dicsőségre rászolgáltál, mint atyád, amivel remélem, te is egyetértesz. És amit mondanak, hogy amilyenek az uralkodók miniszterei, olyanok azok dolgai is, azt én teljesen ellenkezőleg gondolom, úgy, hogy az okos uralkodók okos tanácsadókat választanak és hűségüket is figyelemmel tudják kísérni. Ezért egy bölcs uralkodónak nem lehetnek ostoba miniszterei,

hiszen ő meg tudja ítélni mindegyik értékét és ki tudja választani a jó tanácsokat." Péter türelmesen végighallgatta, majd összecsókolva Dolgorukijt ezt mondta: „Igaz, hű szolgám! Kevésben voltál jó hozzám, én azonban sokak fölé helyezlek." Mensikovnak és a többieknek mindez igen sajnálatos volt, – fejezte be elbeszélését Tatyiscsev – minden igyekezetükkel rá akarták haragítani az uralkodót, de nem tehettek semmit."

Péter állandó és megfeszített fizikai munkában élte le életét, örökkön külső benyomások érték és ezért kifejlesztette magában a külső iránti fogékonyságot, a csodálatra méltó megfigyelőképességet és a gyakorlati érzéket. De nem kedvelte a szabad, általános elgondolásokat: mindenben könnyebben mentek a munka részletei, mint annak általános terve; jobban fel tudta fogni az eszközöket és célokat, mint a következményeket; mindenben inkább tevékeny mester volt, mint gondolkodó. Gondolkodásának ez a szerkezete megmutatkozott politikai és erkölcsi jellemében is. Péter egy olyan közegben nőtt fel, amely teljesen kedvezőtlen volt a politikai fejlődésre. Ez Alekszej cár családja és udvari társasága volt, tele gyűlölködéssel, kicsinyes érdekekkel és jelentéktelen emberekkel. Az udvari intrikák és fordulatok lettek Péter első politikai iskolája. Nővére dühe kivetette őt ebből a cári környezetből és elszakította az ezzel összekapcsolódó politikai fogalmaktól. Ez a szakítás önmagában véve nem jelentett nagy veszteséget Péter számára: A 17. századi kremlbeli fejek politikai tudata egy rendetlen kacattal volt egyenlő, amely részben az előző dinasztiától örökölt ceremóniális ócskaságokból és örökbirtokosi szokásokból, részben azokból a politikai kitalációkból és kétértelműségekből állt, amelyek megzavarták az új dinasztia első cárjait abban, hogy megértsék helyzetüket az országban. Péter szerencsétlensége abban állt, hogy mindenféle politikai tudatosság nélkül maradt, csupán egy zavaros és semmitmondó megérzéssel, hogy hatalmának nincsenek határai, csak veszélyei. Az öntudatnak ez a határtalan üressége sokáig semmivel sem telt meg. A gyermekkorától elsajátított foglalatosságainak iparos jellege, a kézi, fekete munka zavarta az elmélkedésben, elvonta gondolatát olyan tárgyaktól, amelyek a politikai nevelés elengedhetetlen anyagát alkotják és Péterben kifejlődött a hatalmat átszellemítő és igazoló szabályokat nélkülöző uralkodó, aki mentes volt az alapvető politikai fogalmaktól és társadalmi mértéktartástól. Ítéletének fogyatékossága és erkölcsi ingatagsága, zseniális képességei és széleskörű technikai ismeretei mellett, élesen szembeötlött a 25 éves Péter külföldi megfigyelőinek is, akiknek, úgy tűnt, hogy a természet inkább fog belőle ügyes ácsot faragni, mint hatalmas uralkodót. Már gyermekkorától fogva rosszul irányították erkölcsileg és korán tönkrement

fizikailag, valószerűtlenül durva neveltetése és életmódja, gyermekkorának kegyetlen körülményei okozta embertelensége mellett is telve volt energiával és természettől adódóan érzékeny és éleslátású volt. Ezek a természetes tulajdonságok némileg fékezték azokat a hibáit és bűneit, amelyeket a közeg és az élet kényszerítettek rá. Már 1698-ban egy angol püspök, Bernet, észrevette, hogy Péter milyen óriási erőfeszítéssel igyekszik legyőzni magában a bor iránti szenvedélyt. Akármilyen kevés figyelemben is részesítette Péter a Nyugat politikai rendjét és társadalmi erkölcseit, érzékeny megfigyelő lévén nem tudta nem észrevenni, hogy az ottani népek nem korbáccsal és kínzókamra által kapják nevelésüket és edzettségüket; a kegyetlen leckék pedig, amelyeket Azovnál, a Narvánál és a Prutnál kapott, fokozatosan megmutatták neki politikai felkészületlenségét, és ennek mértékében kezdődött és erősödött politikai önképzése: kezdte megérteni nevelésének óriási hiányait és el kezdett töprengeni azokon a fogalmakon, amelyeket nem gondolt át idejében, az államról, a népről, a jogról és a kötelességről, az uralkodóról és annak kötelességeiről. Uralkodói kötelesség-érzetét egészen az önfeláldozó szolgálatig tudta fejleszteni, de már nem tudott megszabadulni szokásaitól, s ha fiatal korának szerencsétlenségei segítettek is neki elszakadni a kremli politikai finnyáskodástól, a moszkvai politika egyedüli erős irányító elvétől, az erőszak ösztönétől nem tudta megtisztítani vérét. Élete végéig nem tudta megérteni se a történelem logikáját, sem a népi élet fiziológiáját. Egyébként, emiatt nem lehet túlságosan hibáztatni őt: nehezen értette ezt a bölcs politikus és Péter tanácsadója, Leibniz is, aki azt gondolta és úgy tűnik győzködte is Pétert, hogy Oroszországban annál inkább elterjeszthető a tudomány, minél kevésbé van arra felkészülve. Minden reformtevékenységét a hatalmi kényszerítés mindenhatóságának és szükségszerűségének gondolata irányította: csak erővel remélte a népre kényszeríteni a hiányzó jólétet, következésképpen hitt abban, hogy a népi életet ki lehet téríteni történelmi medréből és új pártok felé lehet hajtani. Ezért gondoskodni igyekezvén a népről, a végsőkig feszítette annak erejét, tékozlóan pazarolta, minden takarékosság nélkül az emberi eszközöket és életeket. Péter becsületes, őszinte ember volt, szigorú és igényes önmagához, igazságos és jóindulatú másokhoz; de tevékenysége során jobban hozzászokott a tárgyakkal, a munkaeszközökkel való bánáshoz, mint az emberekhez, ezért az emberekkel is úgy bánt, mint a munkaeszközökkel, tudta használni őket, gyorsan felismerte ki mire alkalmas, de nem tudta és nem szerette helyükben érezni magát, óvni erőiket; erkölcsi megértés terén nem különbözött apjánál. Péter ismerte az embereket, de nem tudta vagy nem mindig akarta megérteni őket. Jellemének ezek

a sajátosságai szomorúan jutottak kifejezésre családi kapcsolataiban. Államának nagy ismerője és építője, Péter rosszul ismerte annak egy picsiny sarkát: tulajdon házát, családját, ahol mindig vendég volt. Nem fért össze az első feleségével, oka volt panaszkodni a másodikra és egyáltalán nem egyezett fiával, nem védte meg őt az ellenséges hatásoktól, ami a cárevics halálához vezetett és veszélybe sodorta magának a dinasztiának létét.

Tehát Péter nem hasonlított elődeire, noha volt közöttük némi genetikai kapcsolat, a szerepek és a típusok történelmi folytonossága. Péter nagy gazda volt, aki legjobban a gazdasági érdekeket értette meg, legfogékonyabb az állami gazdagság forrásai iránt volt. Hasonló gazdák voltak elődei is, a régi és az új dinasztia cárjai; de azok egy helyben ülő, fehér kezű gazdák voltak, akik megszokták, hogy idegen kézzel gazdálkodjanak, míg Péter mozgékony, fekete munkát végző gazda, őstehetség, cár-mesterember volt.

Szovjet történettudományi folyóiratok, 1980

Szakirodalmi szemlénkhez a tavaly megjelent Voproszü Isztorii, (továbbiakban VI), az Isztorija SzSzSzR, (ISz), a Novaja i Novejsaja Isztorija, (NNI), valamint a Vesztnik Moszkovszkogo Universziteta (VMU) összes számát és az Isztoricseszkie Zapiszki (IZ) No. 105-t használtuk tuk fel.

A szovjet történetírásnak nem új vonása, de növekvő igénye, hogy olyan kérdéseket tegyen fel, amelyekre a népszámlálási adatok, statisztikai kimutatások feldolgozása adja meg a választ. Feltehetően ez a korábbi években elindított kampánynak az eredménye, amikor a társadalomtudományi kutatók figyelmét a tudomány szervezői a matematikai, számítógépes módszerek alkalmazására irányították. Ju. Poljakov és I. Kiszeljov (VI: 6.) arra vállalkozott, hogy az 1926-os oroszországi összeírás retrospektív felhasználásával következtetnek az oroszországi lakosság 1917-es létszámára, nemzetiségi összetételére. Grisajeva (VMU 5.) az 1926-os és az 1939-es népszámlálás anyagából olyan adatokat gyűjtött ki, amelyekből képet alkot a szovjet munkásosztály összetételéről, specifikus és szükségszerű változásairól. Kozsurin és Pogonyin (ISz: 6.) rövid közleménye a szovjet társadalom urbanizáltságának magas szintjére hívja fel figyelmünket: az 1939–1979-es periódusban a Szovjetunióban a népesség 1/3-a lett városlakó. Ide kívánkozik egy, nem ebből a cikkből származó adat, amely szerint az 1830-as években a lakosságnak kb. 7 %-a élt az akkori Oroszország városaiban. – Az említetteken kívül más tanulmányok is foglalkoztak az orosz proletariátus, illetve a szovjet munkásosztály összetételével kvalifikáltság, nemzetiségi megoszlás, földrajzi elhelyezkedés, stb. szempontból (VMU: 5, 3; VI. 11; ISz: 5.).

A parasztság struktúrájának vizsgálata körében elkészült az OSzSzK területén lévő kolhozok tagjairól összeállított statisztikák feldolgozása (ISz: 5.). Érdekes anyagot publikál Szeliversztova (VMU: 2.), amikor a mezőgazdasági szövetkezetek hatását elemzi a 20-as évek szegényparaszti gazdaságaiban. A szovjet szakirodalomban eddig elhanyagolt aspektusból közelít e kérdéskörhöz Csmüga (VMU: 1.), aki a parasztság tudati változásaival foglalkozik. Úgy látja, hogy a szocialista mezőgazdaság, a teljes kollektivizálás pszichológiai előfeltétele, a parasztok tudatának kellő átalakulása időben megtörtént. – A második világháború utáni demográfiai folyamat elemzése, a szovjet történelmet illetően számos kérdésre ad választ (VMU: 5.).

A gazdaságtörténetben a szerzők az orosz, illetve a szovjet korszak problematikáját vizsgálják, s jobbára 19. és 20. századi kérdéseket dolgoznak fel. Ez alól kivétel Kobrin (IZ: 105.), aki friss kutatásai alapján tájékozódik az orosz nemesi adománybirtok-rendszer 15–16. századi bonyolult világában. Igényes hangvétele és korszaka miatt említendő Hvosztova módszertani eszmefuttatása (VI: 4.), amely a középkori orosz társadalom- és gazdaságtörténet elméleti megközelítésének aspektusairól szól. A szerző a matematika nyelvének felhasználhatóságát ecseteli. – Találunk cikket az 50. jubileumát ünneplő szovjet tervgazdálkodásról (ISz: 1.), a közép-ázsiai ún. „modernizálásról" (ISz: 2.), és egy érdekes tanulmányt arról, hogy a századfordulón milyen szerepe volt az ország gazdasági életében az orosz kereskedelmi tengeri flottának, amely az infrastruktúra termelő ágazata (IZ: 105.). Gindin tanulmányában (IZ: 105.) az orosz kor-

mány beruházásait elemzi az 1890–1910-es válságos korszakban. Az I. világháború előtt monopolizált orosz cement-gyártásról (ISz: 1.); egyes nyugat-európai részvénytársaságok oroszországi működéséről (VMU: 4.); a bankok államosításáról 1917–18-ban (ISz: 1.); valamint az állami vállalatok számára a nepkorszakban bevezetett magánbérleti rendszerről (VI: 3.) is olvashatunk.

A. Szaharov tanulmánya (ISz: 1.) az orosz diplomácia kezdeteihez vezet vissza, bemutatván a 9–10. század folyamán az oroszok keleti hadjáratai közben kialakult diplomáciai tevékenységet. – 1380-ban az orosz történelem jelentős eseménye volt a kulikovoi csata. A 600. évforduló alkalmából számos írás köszöntötte az ütközet emlékét. Külön figyelmet érdemel közülük kettő: Boriszov (VMU: 5.) feldolgozta a kulikovoi csata tükröződését a folklórban, az egyházi és a világi irodalomban, valamint a 14–15. századi orosz közgondolkodásban. Kulikó kapcsán Rabinovics (VI: 7.) a 13–14. századi orosz haditechnikát elemzi, a csapatok összetételét, szervezeti formáit vizsgálja.

Az ősi orosz városok keletkezéstörténete (VI: 12.); a moszkvai városi apparátus 14–15. századi kialakítása (IZ: 105.) az Aranyhorda visszavonulása után az orosz államszervezés feladatai (VI: 10.); Jermak 1582-es szibériai expedíciója (VI: 3.) az orosz középkor megannyi fejleménye, eseménye, amelyről a legújabb szovjet szakirodalom informál.

Az 1615–18-as kozákmozgalomról publikál A. Sztanyiszlavszkij (VI: 1.), leírván azt a küzdelmet, amelynek során jogokhoz, társadalmi rangokhoz jutottak a kozákok. A 17. századi orosz feudális arisztokrácia rétegződéséről, az asztalnoki tisztségről készített dolgozatot Ajrapetjan (VMU: 6.).

Az egyházi szövegek paródiája a 17. századi orosz irodalomban (VMU: 2.) című munka, szándékát tekintve csupán az irodalmi stílus demokratizálódására akar rámutatni, ezen túlmenően azonban a társadalmi gondolkodásra, életérzésre is utal. Ez a korszak és részben ez a problematika foglalkoztatta a Vorobjov–Degtjarev szerző-párost (ISz: 5.), amikor megvizsgálták az Oroszország észak-nyugati részén volt több-tízezer paraszti porta belső rendjét, lakóinak elfoglaltságát, kötelmeit, stb. Kaszjanyenko cikke (VI: 1.) az életmód kutatásról szóló irodalomban tallóz. Ismerteti a szocialista életmódról az utóbbi évtizedben megjelent szovjet tanulmányokat.

Bizonyos értelemben az életmód kérdését érinti Lepszkaja (VMU: 3.), de karcolatában a művelődéstörténeti esemény, a Seremetyev család színházi iskolájának a leírása az érdekes; ahogyan a 18. századi felvilágosult arisztokraták a maguk szórakoztatására parasztjaikból művészeket faragtak. A színház világához is tartozik a Szavva Morozovról készült portré (ISz: 6.), amelyből megismerjük a Moszkvai Művészszínház mecénását és az első orosz forradalom alatt folytatott társadalmi-politikai tevékenységét.

A Voproszü Isztorii 4. számában első közlésben olvashatjuk azt a jegyzőkönyvet, amely Pugacsov gárdakapitányának elfogatása utáni vallatásán készült. Jubileumuk alkalmából készült történelmi portré a nagy hadvezérről Szuvorovról (VI: 5.) valamint korabeli krónikák feljegyzései alapján a „minden földek választottjá"-ról Minyinről is (VI: 9.). Van egy dolgozat a cári rendszer 17. századi gyarmatosításáról Szibériában (ISz: 2.); egy másik az 1861–1917 között a Szibériába irányuló paraszti migrációval foglalkozik (ISz: 5.).

Historiográfiai munkák alapján értesülünk a középkori orosz forráskutatás élénküléséről (ISz: 1.); a 19. századi orosz–görög kapcsolatok dokumentum kiadványairól (VI. 12.); arról, hogy hogyan dolgozta fel a szovjet szakirodalom az 1875–1878-as

orosz–török háború történetét (VI: 5.). Hadzsi Murat Ibragimbejli bemutatja az 1870-es évek balkáni felszabadító küzdelmeinek mai török, angol és amerikai interpretációit (VI: 11.). Mogilnyickij a polgári történettudomány válságát analizálja (VI: 9.); Nyezsinszkij pedig azokat a szovjet munkákat válogatta ki, amelyek a szocialista országok egységéről írnak (NNI: 3.).

Nem sok olyan cikket publikáltak 1980-ban, amely valamelyik szovjet köztársaság távoli, vagy akár közelmúltját tanulmányozta. Ebbe a kategóriába tartoznak a következő munkák: a legősibb szláv város, Kijev alapítása (VI: 5.); Nyugat-Ukrajna és Oroszország kapcsolatai a 18.–20. században (VI: 4.); a 19. századi örmény–orosz felszabadító mozgalmak (VI: 3.); az 1500 éve élt örmény filozófus Győzhetetlen (Anaht) Dávid (VI: 5., ISz: 6.); a Lazarev család 18. századi genealógiája és egyedülálló bányavállalkozásuk története (IZ: 105.); valamint egy másik kaukázusi nép, a csecsenc-ingusok földjének újraértelmezett 16.–18. századi történelme (ISz: 5.).

Ehhez a gondolatkörhöz tartozik Sersztobitov elméleti jellegű tanulmánya (ISz: 2.), amely a lenini nemzetiségi politika mai értelmezését fejtegeti: törekedni kell a nemzet felvirágoztatására, de az egymáshoz való közelítés tendenciája ezzel párhuzamos legyen. Voltaképpen ezt taglalja Bromlej is (NNI: 2.), aki korunk egyik jellegzetességeként azt a jelenséget említi, hogy az erőteljes nemzeti törekvésekkel egyidejűleg zajlik a nemzeti határok, elhatároltságok feloldása.

Az ismertetett folyóiratok hasábjain a társadalomtudományok elvi, politikai tételeivel, gyakorlatának fejtegetésével is találkozunk. Így például Hromov tanulmányában (VI: 7.), amelynek tárgya a szovjet történettudomány eszmei nevelő funkcióinak elemzése; vagy abban, amelyben Komkov leírja (ISz: 3.), hogy a Szovjetunióban 1938–1941-ben milyen volt a hazafiságra nevelés. Az Isztorija SzSzSzR szerkesztősége kerekasztal konferenciát rendezett a következő témáról: „A szovjet nép, mint az új történelmi közösség kialakulása és fejlődése". A vitaindító referátumot Kulicsenko tartotta. A szerkesztőség további 11 előadás, illetve hozzászólás anyagát adja közre (ISz: 6.). Ha a konferencia résztvevői közül csupán M. Kim, Ju. Bromlej, A. Holmogorov, vagy Sersztobitov nevét említjük, érzékelhető, hogy a szerkesztőség milyen fontosságot tulajdonított ennek a munkának.

A már jelzett historiográfiai publikációk mellett fontos lehet a szakmának a külföldi irodalomról informáló összeállítás, mint amilyen például Rükalov cikke (VI: 11.), amely figyelemmel kíséri, hogy a különböző felfogású francia történetírói irányzatok hogyan foglalkoztak 1924 óta a szovjet–francia kapcsolatok történetével. A szovjet szakirodalomban ritkaságnak számít az olyan válogatás, mint amilyet M. Abdullin készített, (VI: 12.) hogy burzsoá hamisításokat cáfoljon a volgamenti és az urali szovjet autonóm köztársaságok megalakulásának történelmével kapcsolatosan. Hangvételében is rokon és ugyancsak nyugati munkákat mutat be Jakusevszkij, aki szerint a létező szocializmus erősödő tekintélyének hatására a burzsoá történetírók ma már reálisabban írják meg a Nagy Honvédő háború történetét.

A II. világháború teljes problematikája és ezen belül a Nagy Honvédő háború szinte minden dimenziója permanensen szerepel az egész szovjet történetírásba. E. Zsukov 1979-ben tartott előadása tavaly jelent meg (NNI: 1.), amelyben, az azóta elhunyt akadémikus a második világháború keletkezéstörténetét analizálta. A háború alatti véradó mozgalom pontos kimutatásait publikálta Kirszanov és Razumov (VMU: 5.), akiknek méltán volt fontos, hogy az életbenmaradás élményét megörökítő, megrendítő le-

vélrészleteket is közöljenek. Egy korábbi gyakorlat folytatásaként a múlt esztendőben is hozzájuthattunk egy olyan sorozathoz, amelyben a II. világháborúban hősi halált halt szovjet tisztek, katonák rövid életrajzát, haláluk körülményét adják közre (ISz: 3., 5.). Egy-egy tanulmányt olvashatunk az ukrán kommunisták illegális küzdelmeiről a megszállás idején (ISz: 3.); valamint a háború alatt Türkméniában végzett politikai munkáról (ISz: 3.). Szamszonov azt bizonyítja (VI: 5.), hogy a Szovjetunió győzelmének záloga – felszabadító küldetésének teljesítése volt a II. világháborúban. Boriszov terjedelmes cikkben (VI: 6.) ismerteti azt az öt kötetet, amelyben Moszkvában folyamatosan jelentették meg a szövetséges nagyhatalmak konferenciáinak szovjet diplomáciai dokumentumait. – Még mindig a szovjet diplomáciáról: Szizonyenko (VI: 5.) az antihitlerista szolidaritás jelét látja abban a folyamatban, amelynek az volt az eredménye, hogy a háborús években 12 latin-amerikai országgal normalizálódtak a viszonyok. Noskova számba veszi a német okkupáció megsemmisítő módszereit (VI: 5.).

Úgy szólván előzmények nélkül dolgozta fel Sztrizskov (ISz: 3.) a Népbiztosok Tanácsának a Nagy Honvédő háború kezdeti szakaszában folytatott tevékenységét.

A szovjet értelmiség kialakulásáról, helyéről, társadalmi szerepéről három munka is született: Klimanova (VI: 7.) Lunacsarszkij gondolatait elemzi; Fedjukin a szovjet értelmiség kutatásának aspektusairól ír (VI: 9.); míg Durdiev a közép-ázsiai és kazah értelmiség létszámának és összetételének 1959 és 1975 közötti változásait vizsgálja: (ISz: 1.).

Klocskov dolgozatának is (ISz: 3.), bár más természetű, szintén felvilágosító tevékenység a tárgya: a Vörös Hadsereg szerepe az 1920–30-as években folyó analfabetizmus elleni harcban.

Az oroszországi polgárháború történelmének lenini koncepcióját elemzi V. Polikarpov (ISz: 2.); hadtörténeti érdekessége van V. Pavlenko cikkének (VI: 10.), amely a Vrangel elleni harcokban a kahovkai erőd szerepét részletezi. Olvashatunk a polgárháborús közellátásról (VI: 2.); az Októberi forradalom után a belső rend fenntartására vállalkozó Vörös Gárdáról (VI: 10.); továbbá a forradalmi törvényesség kialakulásáról, amely csak a burzsoá vádaskodások szerint azonos a terrorral, – írja V. Portnov (ISz: 2.). Ovcsarenko írt (ISz: 2.) az első szovjet tisztiiskolák megalakulásáról 1918–20-ban; Gorelik pedig vázlatot készített a nagyszerű szovjet hadvezér, Tuhacsevszkij életéről, de halálának körülményeit nem sikerült tisztáznia (IZ: 105.).

A 20. század eleji oroszországi forradalmi helyzetről Korelin és Tyutyukin közölt nagylélegzetű tanulmányt (VI: 10.). Jurij Sesztak az Októberi forradalom után összeomló Bund, azaz az Általános Zsidó Munkásszövetség, lengyelországi, litvániai és oroszországi végnapjairól publikált (VI: 8.).

Az 1905–7-es forradalom, mint mindig, a múlt évben is számos dolgozatban szerepelt. Közülük emeljük ki Sacillo-ét (ISz: 1.), mert ő most egy alig érintett kérdést kutatott: hozzáfogott az első forradalom előtti orosz liberalizmus összetételének vizsgálatához.

Az orosz tudománytörténet érdeklődésének homlokterében a 225 esztendős Moszkvai Egyetem állott. Krasznobajev a 18. század végi szellemi életről általában (VI: 12.), és az Egyetem működésének kezdeti szakaszáról is készített (ISz: 3.) egy-egy tanulmányt; Bogoljubov a 18. századi természettudományos világképről (VI: 4.); Kukuskin pedig a Moszkvai Egyetem jubileuma alkalmából a mai tudományos potenciálról készített beszámolót (ISz: 3.).

Szerzői kollektíva szintetizáló igényű munkája volt „A civilizációk találkozási zónája – az ősi Rusz" (VI: 7.). Közléséhez a XV. Nemzetközi Történészkongresszus adott aktualitást. Itt említjük a másik kongresszusi referátum szövegét, amelyet a szovjet tudósok egy egységes európai történelemkönyv várható vitájára készítettek (VI: 6.). Végül: a Voproszü Isztorii 1980: 12. számában már a kongresszus munkáját összegező értékelést olvashatjuk Tyihvinszkij és Tyiskov tollából.

Bollmann Györgyi